THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†
(Aug 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, R N DANDEKAR, S K. DE, F EDGERTON,
A B GAJENDRAGADKAR†, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE,
V K RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, P L VAIDYA, V P VAIDYA†;
RAGHU VIRA, M WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN†,
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Western Bengal, Madras, Bihar and United Provinces, the Government of Burma, the States of Baroda, Hyderabad (Dn), Mysore, Gwalior, Kolhapur, Kashmir, Patiala, Phaltan, Bhavnagar, Sangli, Dhar, Ratlam, Alwar, Kotah, Jaipur, Jeypore (Bihar), the Universities of Bombay, Calcutta and Travancore, and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1948

THE

SAUPTIKAPARVAN

BEING THE TENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

HARI DAMODAR VELANKAR

Professor of Sanskrit, Wilson College, Bombay

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1948

☞ The Sauptika forms the first part of Volume twelve, The Strī forms its second part and completes the Volume

Printed and Published by
The Bhandarkar Institute Press, Poona

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt 1 The Sauptika

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B, Bom *or* Bomb. = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C, Cal *or* Calc = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory
K, Kumbh = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha.
O-J = Old-Javanese
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post = posterior
pr m = *propria manu* (by own hand).
prob = probably
r = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyana (ed N S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line)
transp = transpose(s), transposition
v = verse
(var) = (with variation)
v l = varia(e) lectio(nes)

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS

~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca c n v = Comm of Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakaṇṭha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant, thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm of Nīlakaṇṭha
~~~

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Sauptikaparvan are as follows

I N(ORTHERN) RECENSION (24 MSS)

(a) North-western Group

Śāradā Version [Ś]

Ś$_1$ = London, India Office Library, No 6483 (3307) Dated A D 1709

Ś$_2$ = Oxford, University Library, No 152

Kaśmīrī Version, being Devanāgarī transcripts from Ś [K]

K_1 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No 207 , dated probably A D 1768

K_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882–83 , dated between Śaka 1616 and 1619 (A D 1694–1697)

K_3 = Poona, MS (without number) from Kamat Collection of the BORI, dated Sam 1736 = Śaka 1601 (A D 1679)

K_4 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 170 of 1887–91

K_5 = Lahore, D A V College Library, No 57 , dated Samvat 1832 (A D 1775)

K_6 = Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 15 (No 246 of BORI MSS Collection), dated Sam 1828 = Śaka 1693 (A D 1771).

(b) Central Group

Nepālī Version [Ñ]

Ñ$_1$ = Nepal, in private possession , dated (Nepalese) Sam 632 (A D 1511)

Bengali Version [B]

B_1 = Dacca, University Library, No 505

B_2 = Dacca, University Library, No 618

B_3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 47

B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 49

B_5 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 329

Devanāgarī Version [D] subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakantha [Dn]

Dn_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 240 of 1895–1902

Dn_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 B of A 1879–80 Dated Sam 1815 = Śaka 1680 (A D 1758)

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1113 and 1114, dated Sam 1669 (A D 1612)

D_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1137 and 1138

D_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Nos 1162 and 1163, dated Sam 1745 (A. D 1688).

D_4 = Lahore, D. A V College Library, No 4520

D_5 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 531 of Viśrāmbāg I

D_6 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 522 of Viśrāmbāg I

D_7 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 194 of 1891–95

D_8 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 520 of Viśrāmbāg I

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS)

Telugu Version [T]

T_1 = Poona, BORI, Mbh Collection, No 93

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11846

Grantha Version [G]

G_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11818

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11830

G_3 = Madras, Adyar Library, No 29 c 21

Malayālam Version [M]

M_1 = Baroda, Oriental Institute Library, No 6919

M_2 = Calicut, MS (without number), belonging to the Collection of Padiññare Kovilakam

M_3 = Ernakulam, Cochin State Library, No 33

M_4 = Malabar, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library Dated Kollam 1014 (A D 1839)

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś$_1$

London, India Office Library, No 6483 (3307) brown paper, bound in a book form, size 7⅜″ by 11½″, fairly well written in Śāradā characters, twenty-one or twenty-two lines in a page. The codex contains, besides the Sauptika which covers folios 263–289b, the Droṇa, Karna, Śalya, Gadā, Viśoka and Strī parvans, and is described by Keith in his Catalogue (1935) at pp 863-64 , the date, given at the end of the Karnaparvan, is stated to be = A D 1709 The name of the scribe is given as Damodar Kaul

This MS is a pretty reliable representative of the Śāradā version In addition to the extra passages which are common to all MSS of the N recension (except D_{5-8}), namely, 4*, 17*, 49*, 65* and 70*, it contains the following passages — 1* (shared with Ś$_2$ $B_{2\ 3\ 5}$) and 20* (shared with K $B_{1\ 3\ 4\ 5}$ Ñ$_1$ Dn D_{1-5}) Its omissions are mostly peculiar to itself, they are — 1 9^a–10^b (hapl), 10^d–11^b, 12^c–13^b (hapl), 34^{bcd}, 35^{cd}, 2 5^{cd} (hapl), 19^{bcde} (hapl), 5 10, 19 (hapl), 7 27^c–29^b (hapl), 10 16^{bc} (hapl), 11 24, 12 32 (hapl), 13 4 (hapl), 17^{cdef}, and 16 3^c–4^b (hapl) There are no repetitions in this MS and the only transposition is of st 105 and 106 of adhy 8 This transposition, however, is shared by it with K_{2-6}, Ñ$_1$ and S The MS does not mark the number of the adhyāyas in its colophons, except at the end of the 10th adhyāya It drops the colophon of the 14th adhyāya, but does not add one after st 21 in adhyāya 16 like Ś$_2$ $K_{4\ 6}$ Thus it seems to have only eight adhyāyas in the Aiṣika sub-parvan In this it is followed by K_1 only

Ś$_2$

Oxford, University Library, No 152 Size 14″ by 10″ Śāradā characters Written on paper , total number of leaves 80, with 26–28 lines to a page The manuscript begins with the last portion of the Gadā sub-parvan of the Śalyaparvan, the Sauptika portion covering fol 64a–78b It also contains the Strīparvan (with a folio missing), the Aśvamedhaparvan, and some portion of the Āśramavāsikaparvan There are explanatory notes written marginally throughout On the first page of the Asvamedhaparvan, there is some writing in Urdu (probably a register of sale transaction), below which is added the following " भत्र सवत्सरे वसुशरसख्ये अश्वयुजमासे सितेतरपक्षे तिथौ प्रतिपदा गुरुवासरान्वितायां सवत् ५८ अन्व - - रति १ गुरौ । अत्र श्रेप्रेदिद्दा(?)मध्ये निरसमानै पडितऔतारकपुत्रपौत्रै

पडितणाणा-पडितश्रीकठ-पडित * * * * * ण्ठक पुत्र पडितनराभिधै महाभारतपुस्तकद्वय आदिपर्वमारभ्य आरण्यपर्व तावत् एक पुस्तक, कर्णपर्वमारभ्य आश्रमपर्व तावत् द्वितीय पुस्तक, इद महाभारताख्य इतिहासपुस्तकद्वय पडितणाणा * * * वा पडितश्रीकठकेन वा पडितगगाधरपुत्रेण पडितनरकेन पडितऔत्तारकपुत्रेण द्विसहस्र * * दद्वाविंशकमूल्येन गुरुवरानंदपादाना विक्रीतम् । अक ४५०० । अत्र साक्षिण * * * । लिखित मया तकतेध(?)भट्टहरकेनेति शुभम् ।" From this it appears that our MS is a fragment of the second codex referred to in the sales transaction, which is here recorded

This MS is a less reliable representative of the Śāradā version It very often differs from Ś1 and has greater affinities with the B and D versions, and through them, with the S recension But of the additional passages, it contains only one, 19*, which is peculiar to itself, besides 1* and 20*, for which see Ś1 Its omissions are —1 9 (with Ś1), 13^c–14^b (hapl , with K1), 3 27^d–28^c (hapl , with K1-4 6 B1), 4 31^cd , 5 19 (hapl , with Ś1 K1 6), and 21 (hapl), 6 24^c–27^b (hapl), 7 18^d–20^b , 11 12 (hapl , with K1 Dn2) It has transposed 8 35^ab and 35^cd , in the company of K1 There are no repetitions worth mentioning Like Ś1 K1 4 6, it drops the colophon of adhyāya 14, but adds one at the end of st 21 of adhyāya 16 (like Ñ1 and K2-6)

K1

Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal folios 29, with about 12 lines in a page, each line containing about 38 letters , size 7½″ by 13½″ Thin glazed paper of Indian manufacture , Devanāgarī characters of the Kaśmīrī type Margins ruled with double lines in red, with a thick yellow line between them No daṇdas are used, but short blank spaces mark the śloka halves In the case of उवाच references and adhy colophons, alternate syllables only are written, leaving blanks for the other alternates thus वृ रा , स य The blanks were probably meant to be written in red ink Some dotted lines in the text itself possibly stand for a blank in the exemplar A few corrections are noted in marg *sec m* This parvan bears no date , but as this MS contains other parvans written by the same scribe, a date at the end of the Āraṇyaka, which has been taken to be probably A D 1768, as stated at p xxi of the Introduction to the Bhīṣma parvan, is approximately the date of the Sauptika also The MS is generally correct, and written in a legible hand

Its additions are — 4*, 17*, 20*, 49*, 50*, 65* and 70* Of these, 50* is the introductory mantra नारायण नमस्कृत्य at the beginning of adhyāya 10, while 20* is, like the remaining five, shared by almost the entire N recension Its omissions are — 1 7^c–8^d (hapl), 13^c–14^b (hapl), 2 5^cd (hapl), 19^bcde (hapl), 3 27^d–28^c (hapl), 28^c–31^a (hapl), 5 10, 19 (hapl), 7 27^c–29^b (hapl), 8 54^a–55^b, 132^c–133^d (hapl), 10 16^bc (hapl), 11 12 (hapl), 24 , 12 32 (hapl), 13 4 (hapl), 11^a–12^d (hapl), 17^cdef , 14 13^c–14^d , 16 3^c–4^b (hapl) It has, like Ś2, *transposed* 8 35^ab and 35^cd , but it has no repetitions

K_2

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882-83 A complete MS of the Mbh packed in two bundles, this one contains the parvans from Drona to Svargārohaṇa The whole MS is uniformly written by one scribe, whose name appears at the end of the Śalya as Ganeśa, son of Tryambaka and grandson of Raghunātha The dates vary from Śaka 1616 to 1619 (A D 1684-1687) The folios of each parvan are separately numbered The present has the Sauptika and the Strī, written continuously Folios 41 for both the parvans, with about 16 lines to a page, and about 42 letters in a line The margins ruled in double lines in red ink Size 6″ by 15″

This MS is in general agreement with $K_{3\ 4}$ and K_6, but differs from K_5 Its additional passages are—4*, 5*, 9*, 10*, 13*, 15* 16*, 17*, 20*, 28*, 32*, 41* (subst for 9 17^{cd}), 44*, 46*, 48*, 49*, 56*, 58*, 60*, 63*, 65*, 70*, 71* as also App 1, No 1 Its omissions are comparatively few—1 7^{cd}, 10^{ab}, 56^{c}-57^{b}, 3 27^{d}-28^{c} (hapl), 7 18^{c}-19^{b}, 22^{c}-25^{d} Of these, 3 27^{d}-28^{c} is shared with $Ś_2$ K (except K_5) and B_1 It reads or transposes—1 30^{ab} after 31^{cd}, 8 105 and 106, 107 and 108, 9 6^{ab} after 3^{ab}, 55^{ef} and 56^{ab} It repeats 7 16 after 18^{ab}, but has no other repetition It adds a colophon after st 21 in adhyāya 16, but does not drop the one at the end of adhy 14, and so seems to have 10 adhyāyas in the Aiṣīka like the M version

K_3

Poona, the Kamat Collection of MSS belonging to the B O R I, dated, Samvat 1736, Śaka 1601 (A D 1679) Folios 28, with about 12 lines in a page and about 45 letters in a line Indian paper, size $6\frac{1}{2}$″ by $13\frac{3}{4}$″ Devanāgarī characters in a broad upright style The margins are ruled with three or four close vertical lines in black Single dandas are generally used to mark śloka halves, to indicate śloka numbers, उवाच references and adhy colophons— these, likewise, being coloured with red pigment The MSS in the collection were acquired by Mr D B Kamat, in the Marathi Districts of Hyderabad, and recently presented to the Institute The last page of the Sauptika MS has, on its left margin top, some writing in Urdu characters

Its additions are— 4*, 5*, 12* 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 41*, 46*, 48*, 49*, 54*, 55*, 60*, 63*, 65*, and 70* It omits the following— 1 16 (hapl), 56, 2 16^{c}-17^{b}, 3 27^{d}-28^{c} (hapl), 33^{d}-34^{c}, 5 28^{b}-29^{a} (hapl), 6, 11^{ab} (hapl)), 9 26^{c}-28^{d}, 16 8^{cd}, 18 21^{b}-26^{b} It transposes 8 105 and 106 (see under $Ś_1$), and repeats 6 6^{b} after 4, and 7 17^{ab} after 19^{ab} Like $Ś_2$, it also gives an additional colophon after st 21 of adhy 16, but does not drop that at the end of adhy 14, (though this seems to have been dropped in counting) It separately numbers the adhyāyas of the Aiṣīka from 1-9 (cf at the end of adhy 16), though the figures are not always indicated

K_4

Poona, Bombay Govt. collection (deposited at the BORI), No 170 of 1887–91 Written on paper in Devanāgarī characters , folios 21, size $6\frac{1}{4}''$ by $13\frac{1}{4}''$ Margins ruled by three closely drawn vertical lines in red ink , double dandas, marking śloka halves, are also in red , so also are adhy colophons and उवाच references There are a few notes in margins, giving the v l , in the same hand

Its additions are— 1*, 4*, 5*, 13*, 15*, 16*, 17*, 20*, 28*, 40*, 44*, 49*, 60*, 63*, 65*, 70* as also App I, No 1 Of these, Nos 13*, 15*, 16*, 17*, and 60* are shared with $K_{2.3}$, 63* with $K_{2\ 3\ 5\ 6}$ It omits— **1** 42^{ab} (hapl), 51^{ab} (hapl), **3** 27^{d}–28^{e} (hapl), **5** 5^{a}–7^{b} (hapl), **6** 29–31 (hapl), **7** 2^{cd} (hapl), 22^{e}–25^{a}, **8** 80–82 (hapl), **12** 39^{cd} (hapl), **13** 13^{b}–17^{c}, **17** 18^{e}–19^{d} It transposes 8 105 and 106 like $Ś_3$, and reads **9** 6^{ab} after 3^{ab} It repeats **3** 7^{ab} after 5 , and substitutes 40* after **12.** 3 in place of 56* It omits the colophon of adhyāya 14 (see under $Ś_2$), but puts an additional one after st 21 in adhyāya 16

K_5

Lahore, D A V College Library, No 57 Paper MS in Devanāgarī characters , size 6″ by 12″, with 24 folios, having about 13–15 lines in each page, and 48 letters in a line Dated Samvat 1832 (A D *1775*)

This MS slightly differs from the K group (excluding K_1) and has only the following additional passages— 4*, 14*, 17*, 20*, 32*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 49*, 63*, 65*, 70* Its omissions also are few— **2** 11^{b}–12^{a} (hapl), **3** 4^{c}–5^{b}, 28^{abcd}, **7** 29^{cdef}, **8** 136^{ef}, **9** 55^{cd}, **17** 4^{ab} It transposes, along with $Ś_2$ and K (except K_1), 8 105 and 106, and repeats 8 96 immediately after its first occurrence It substitutes 42* for 9 17^{cd} along with $Ñ_1$ and B and D groups It gives an additional colophon after st 21 in adhyāya 16, along with $Ś_2$, and others , but does not omit the one at the end of adhy 14

K_6

Poona, B O R Institute's Mbh Collection, No 15 (now No 246) Folios 23, with about 14 lines in a page, and about 44 letters in a line Smooth Indian paper, , size $6\frac{1}{2}''$ by 13″ Devanāgarī characters in a longish slanting style , margins ruled in black, yellow and red The ślokas are numbered, but no dandas are used to mark stops in the text " Uvāca " references and adhy colophons are marked with red pigment This MS forms part of a complete MS of the Mbh , wanting the Āśvamedhikaparvan only Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (A D *1771*) For further details, see p xxiv of the Introduction to the Bhīṣmaparvan

Its additional passages are— 4*, 5*, 6* (with B and D , against the whole K

group), 13*, 15*, 17*, 20*, 28*, 44*, 49*, 63*, 65* and 70* It omits — 3 6 (hapl), 18, 27^{d}–28^{c} (hapl), 33, 4 5^{cd}, 27^{d}–28^{c} (hapl), 5 19 (hapl), 22 (hapl), 6 29–31 (hapl), 7 2^{cd} (hapl), 17^{a}–21^{a} (hapl), 22^{c}–25^{a}, 8 35 (hapl), 70, 80–82 (hapl), 87^{a}–89^{b} (hapl), 96 (hapl), 9 33^{c}–34^{b}, 56, 10 4^{c}–5^{b} (hapl), 11 (hapl), 11 10^{c}–11^{d} (hapl), 27^{ab}, 12 39^{cd} (hapl), 13 4 (hapl), 13^{b}–17^{c}, 16 3^{c}–4^{b} (hapl) 17 18^{c}–19^{d}, 18 5^{bc} It transposes 8 105 and 106 like Ś₂ and others, and puts 9 6^{ab} after 3^{ab} and 7^{c}–8^{b} after 6^{cd} It drops the colophon at the end of adhy 14, and adds another after st 21 in adhyāya 16, like Ś₂ and others

Ñ₁

A MS from Nepal, sent on loan by Rajaguru Hemraj Pandit, C I E, of Nepal A palm-leaf MS in Newārī characters The manuscript contains, besides the Sauptika, the Ādi and the Strī parvans This is the same MS which is called Ñ₃ in the Ādi (see Prolegomena, p xiv) At the end of the Strī-parvan, the MS bears the date (Nepalese) Samvat 632 (A D 1511) No further details about the MS are available

Its additional passages are — 4*, 8*, 14*, 17*, 20*, 32*, 38*, 39*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 65*, 70* It omits — 1 1–21^{a}, 2 19^{bcde} (hapl), 4 32 (hapl), 5 15^{cd}, 9 32^{cd}, 10 17–19, 13 16^{c}–15 22^{b}, 16 21^{cd}, 18 14^{a}–15^{b} It reads or transposes — 4 3^{cd} after 1, 13^{b} and 14^{b}, 8 105 and 106 It repeats 5 2 after 14* Like Ś₁ Ñ₁, it drops the colophon at the end of adhyāya 14, but gives an additional one after st 21^{ab} in adhyāya 16 The adhyāyas of the Aiṣīkaparvan are separately numbered

B₁

Dacca, University Library, No 505 Folios 61 (including the Strī), Bengali characters, size 3 7″ by 19 5″, with about 7 lines in a page, dated 15 Bhādrapada, Samvat 1712, Bengali S 1195 (A D 1655) Total number of folios 224, of which the first 163 folios give Śalya and Gadā parvans, the remaining 61 folios giving the Sauptika and the Strī

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70* Its omissions are — 1 14^{c}–15^{d} (hapl), 43^{c}–45^{b}, 3 27^{d}–28^{c} (hapl), 8 82–83, 16 3^{cd} (hapl), 9^{cd} It reads or transposes 4 3^{cd} after 1, 13^{b} and 14^{b} It repeats 6 32^{ab} after 7 5^{ab}

B₂

Dacca, University Library, No 618 Folios 61 (including the Strī), Bengali characters, size 3 3″ by 21 5″, with about 6 lines in a page, dated Śaka 1668 (A D 1746) The name of the scribe is Srī Ramanath Deva Sarma Total number of folios

in this MS is 202, of which the Sauptika and Strī cover 61, while the remaining contain Śalya and Gadā parvans

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70* It omits 16 3^{cd} (hapl) It reads 4 3^{cd} after 1, and transposes 4 13^{b} and 14^{b} There are no repetitions

B3

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No 47 Folios 79 (including the Strī), Bengali characters The MS has two different sizes, 4″ by 18 5″, and 3 5″ by 19″, the number of lines in each page, on an average, being 8 The MS has no date, but the name of the scribe is given as Sri Kalisankar Deva Sarma

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 22*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70* No omissions It transposes or reads— 4 3^{cd} after 1 , 8 105 and 106 It repeats— 2 16^{ab} , and 5 2 after 14*

B4

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No 49 Folios 51 (including the Strī), Bengali characters , size 5 3″ by 15 3″, with about 10 lines in page The MS has no date, but the name of the scribe is given as Sri Kamanidhi Sarma Total number of folios 123, of which the first part, containing Śalya and Gadā, is numbered separately, while the last part, with 51 folios, covers the Sauptika and the Strī parvans

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 38*, 42* (subst. for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 65*, 70* It omits— 7 18^{c}–21^{d} , 8 138^{cd} , 16 3^{cd} (hapl) It reads 8 104^{cd} after 105

B5

Santiniketan, Visvabharati MSS Library, No 329 Folios 44 Written in Bengali characters on palm leaves, size 1 3″ by 21″, with about 4 lines in a page , dated Śaka 1621 (A D 1899) , the name of the scribe being given as Sri Gaurichararan Sarma Total number of folios in this MS is 225, of which the last 44 contain the Sauptika (and Aiṣīka) parvan

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 20*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}) , 47*, 49*, 65*, 70* It has no omissions It reads or transposes 2 6^{ab} after 10 , 4 3^{cd} after 1 , 4 13^{b} and 14^{b} , 8 105 and 106

Dn1

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 240 of 1895–1902 This MS contains Śalya, Gadā, Sauptika, Aiṣīka and Strī parvans, uniformly written in

one hand, each parvan, with its folios separately numbered, giving the text with the comm of Nīlakantha The Sauptika has 21, and Aiṣīka 12 folios, with about 12 lines to a page and about 40 letters to a line The margins are ruled in red, with double dandas inserted in red ink, and ślokas numbered both in the commentary and the text Written on paper, size 7″ by 15¼″, in Devanāgarī characters

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 63*, 65*, 70* It omits—2 2^{cd}, 11^{cd} (hapl), 4 28^{abc}, 8 138^{cd}, 9 31^{cd} (hapl) It transposes or reads—1 13^{c}–14^{b} and 14^{c}–15^{d} 8 104^{cd} after 105 It gives an additional colophon at the end of st 16 of adhyāya 1, and thus has ten adhyāyas in the Sauptika sub-parvan, like M_{2-4}

Dn_2

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 B of A 1879–80 This is a complete MS of the Mbh written by one scribe, Bhagawan Bhatta by name It is divided into two bundles, numbered 29 B and 29 C The exemplars from which this MS was copied, do not seem to have the same textual value for the whole epic, and some parvans have the comm of Nīlakantha along with the text The folios of *each* parvan have not all been separately numbered The Sauptika and Aiṣīka cover 26 folios in all For the Sauptika parvan, we have the comm of Nīlakaṇtha while the Aiṣīka portion gives the text only Date Samvat 1815 = Śaka 1680 (A D 1758), Bhādrapada Kṛsna 2 for the Sauptika, while for the Aiṣīka we have Bhādrapada Kṛṣṇa 13 of the same year, so that the copying of eight folios seems to have engaged the scribe for eleven days! Size 8¼″ by 12″, foreign paper with water-marks

Its additional passages are— 1*, 4*, 6*, 7*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 50*, 61*, 63*, 65*, 70* It omits— 1 47, 10 4^{c}–5^{b} (hapl), 11 12 (hapl), 13 12^{cdef} (hapl), 15 30 (hapl), 16 11^{c}–12^{b} It transposes— 3 27^{c}–28^{b} and 28^{cdef}, 4 3 and 4

D_1 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1113 Folios 21, with about 10 lines in a page, written on paper, size 6″ by 14″, in Devanāgarī characters Dated Samvat 1669 (A. D 1612), name of the scribe, Vanavari Rajput, resident of Kāśī The MS has a few marginal corrections in a different hand

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* No passages are omitted It repeats 8 104^{cd} after 105

D_1 (Aisika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1114, folios 11, with about 10 lines in a page Written on paper, size 6″ by 14″, in Devanāgarī characters of North-Indian style. This is a continuation of MS D_1 (Sauptika) by the same scribe The MS has a few marginal corrections in a different hand

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70* No passages are omitted

D_2 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1137 Folios 15, with about 12 lines in a page Written on paper, size 6″ by 16″, in Devanāgarī characters, old in appearance, has many marginal corrections in a different hand

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 21*, 24*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* It repeats, like D_1, 8 104^{cd} after 105

D_2 (Aiṣīka)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1138 Folios 8, with about 12 lines in a page Written on paper, size 6½″ by 16″, in Devanāgarī characters, old in appearance, the MS has many marginal corrections in a different hand

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70* It has no omissions

D_3 (Sauptika)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1162 Folios 20, with about 9 lines in a page Written on paper in Devanāgarī characters, size 5″ by 15″, dated Samvat 1745 (A D 1688), Caitra Śuddha 10, the scribe's name is Achal Kayastha

Its additional passages are — 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* It omits— 2 3^{c}–4^{b} (hapl), 5^{cd} (hapl), 5 21 (hapl), 7 40–50, 9 38^{c}–39^{d} (hapl) It reads 8 104^{cd} after 105 It repeats 9 2^{c}–3^{b} after 3^{ab}, and 33^{c}–34^{b} after 34^{ab}

D_3 (Aisīka)

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1163 Folios 10, with about 10 lines in a page Written on paper, size 5″ by 14″, in Devanāgarī characters of the North-Indian style This is a continuation of D_3 (Sauptika) by the same scribe, and has a few marginal corrections in the same hand.

Its additional passages are— 50*, 63*, 65*, 70* It omits— 11 8^{d}–9^{c} (hapl), 10^{d}–12^{a} (hapl)

D_4

Lahore, D A V College Library, No 4520, paper MS in Devanāgarī characters, size $6\frac{1}{2}''$ by $13\frac{1}{4}''$, folios 21, having about 16 lines in a page, and 42 letters in a line

Its additional passages are — 4*, 6*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49*, 58*, 63*, 65*, 70* It omits— 4 13^{b}–14^{a} (hapl), 8 138^{cd}, 13 7^{a}–9^{a}, 16 3^{cd} (hapl) It repeats 8 104^{cd} after 105

D_5

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 531 of Viśrāmbāg I Written on paper in Devanāgarī characters, in a longish slanting style Śloka halves are marked with single daṇḍas, while double dandas, in red ink, are used for "uvāca" references, and adhy colophons The ślokas are not numbered, margins are marked by two double lines in black Size, $5\frac{1}{2}''$ by $12\frac{3}{4}''$, with about 11 lines in a page and 48 letters in a line, total number of folios 18 The MS is used for the Sauptika sub parvan only, as it does not contain the Aiṣīka sub-parvan

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 20*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* It omits— 3 22^{c}–23^{d} (hapl), 8 69^{a}–70^{b}, 137^{b}–138^{c} (hapl) It reads 8 104^{cd} after 105

D_6

Poona, Bombay Govt Collection, (deposited at the BORI), No 522 of Viśrāmbāg I Written on paper in Devanāgarī characters, in a short, upright style Contains the Aiṣīka and Viśoka parvans, and has folios 15 for both these parvans The Aiṣīka, for which this MS is used, comes to an end at line 3 of fol 9^{a} Each page has about 13 lines, and each line about 42 letters, double daṇḍas are used to mark stops, margins are ruled in red Size $6\frac{1}{4}''$ by $14''$ The ślokas are not numbered

Its additional passages are— 63*, 65*, 70* It omits 16 22^{d}–24^{c} (hapl) It repeats 12 22^{bc} after 22^{c}

D_7

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 194 of 1891–95, written in Devanāgarī characters in a longish upright style, contains the Sauptika and the Viśoka parvans only The Sauptika has 12 folios, with about 14 lines in a page, and 49 letters in a line Margins ruled with bold vertical lines in red ink, size $6\frac{3}{4}''$ by $14\frac{3}{4}''$, double daṇḍas are generally used to mark śloka halves, उवाच references, and adhy colophons The ślokas are not numbered Used for the Sauptika portion only, as it does not contain the Aiṣīka sub-parvan

Its additional passages are— 4*, 6*, 8*, 14*, 17*, 18*, 28*, 32*, 38*, 42* (subst for 9 17^{cd}), 47*, 49* It omits—1 8–9 (hapl), 3 30^{b}–31^{a} (hapl), 4 4^{abc}, 7 3–4^{c} (hapl), 22^{ab}, 8 60^{a}–61^{d}, 77 138^{cd} It repeats— 1 6^{ab}, 7^{cd}, 10^{ab}, 16, 25^{abc}, 3. 4^{ab} after 4, 4 14^{ab} after 15^{b}, 6 9, 8 62^{abc} after 61^{ef} (which is placed after 62^{c}), 121^{bcd} after 121^{d}, 9 28^{d}–29^{e} after 29^{c} It reads 7 19^{cd} after 17^{d}

D_8

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 520 of Visrām-bāg I Written in Devanāgarī characters, in a short, bold, upright style Contains the Aiṣīkaparvan, text with a commentary Folios 10, with about 11 lines in a page and 51 letters in a line Margins ruled in double lines in red ink, double dandas used, but ślokes not numbered Size $6\frac{3}{4}''$ by 16″

Its additional passages are — 50*, 65*, 70* Its only omission is 16 3^{cd} (hapl, with D_4)

T_1

Poona, BORI, Mbh Collection Palm-leaf MS (without number) in Telugu characters, presented by M Ramkrishna Kavi of Tirupati Contains Śalya, Sauptika (fol 19^{a}–41^{b}, including Aisīka) and Strī parvans, total number of folios 162, with about 7 lines in a page and 85 letters in a line Size $1\frac{1}{2}''$ by $16\frac{1}{2}''$ At the end of the Aisīkaparvan is given the date and name of the scribe आंगिरस नाम संवत्सर कार्तिक शु १४ गुरुवारे-कृपाचार्यपुत्ररामेण लिखितं No year is specified

Its additional passages are the following twenty-two which all the MSS of the S recension possess in common— Nos 11*, 23*, 25*, 27*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*, 36*, 37*, 43* (for 9 17^{cd}), 45*, 51*, 52*, 53*, 64*, 66*, 67*, 68*, 69* It omits 1 12^{c}–13^{b} (hapl, common to S except $G_{1\ 3}$), 30^{c}–31^{d} (hapl), 7 19^{b}–21^{a} (hapl with T_2 G), 37^{c}–39^{d} (with T_2 and $G_{1\ 2}$), 8 88^{b}–89^{c} (hapl), 9 39^{ab}, 10 6, 19–21 (hapl), 11 10^{d}–12^{a} (hapl), 16 20^{ab}, 17 22^{c}–23^{d} It reads or transposes— 1 13^{c}–14^{b} and 14^{c}–15^{d}, 2 5^{cd} after 6 (with T_2 G_3 M), 8 105 and 106 (with T_2 G M), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T_2 G M), 16 5–8 before 15 33 (with T_2 $G_{1\ 2}$ M) It substitutes 7 52^{cd} for 50^{cd}, and repeats 52^{cd} (with T_2 G_2), and 14 16 after 12 (with T_2 G_2) All S MSS separately number the adhy of the two sub-parvans (9 and 10 respectively)

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11846, written on palm-leaves, size $1\frac{1}{2}''$ by 19″, in Telugu characters, folios 104–125, containing the Sauptika and the Aisīka parvans, with about 7 lines in a page, very old in appearance

It has no additional passages except the twenty-two (see under T_1) which are

common to S It omits 1 12^c–13^b (hapl, with T_1 G_2 M), 7 19^b–21^a (hapl, with T_1 G_2), 37^c–39^d (with T_1 $G_{1, 2}$), 10 4^c–6^d It reads or transposes— 2 5^{cd} after 6 (with T_1 G_2 M), 8 105 and 106 (with T_1 G M), 142^a–148^d after 135 (with T_1 G M), 16 5–8 before 15 33 It substitutes 7 52^{cd} for 50^{cd} and repeats the former It also repeats 14 16 after 12 (with T_1 $G_{1, 2}$ M)

G_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11818 Written on palm-leaves, size 1½″ by 22″, in Grantha characters, about 13 lines in a page Sauptika (and Aiṣīka) cover folios 168–203 of this MS Undated

In addition to the twenty-two common passages (see under T_1), it has 4*, 6* and 62* Of these 6* is common to G It omits 2 5^{cd} (hapl), 4 24–25, 7 19^b–21^a (hapl), 37^c–39^d (both with T and G_2), 51–52 (hapl), 8 51^c–53^d (hapl), 10 6, 13 16^{bc}, 15 24 It transposes or reads 8 105 and 106, 142^a–148^d after 135 (as in T G_2 M), 16 5–8 before 15 33 (with T $G_{1, 2}$ M)

G_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11830 Written on palm-leaves, size 1½″ by 19″, in Grantha characters Folios 154–178, containing the Sauptika (and Aiṣīka) parvans, each page giving about 8 lines, very old in appearance Post-colophon matter is in Tamil Copied by Kasi, son of Vaidyanath Sivan, of Tepperumanallur (Tanjore Dist), for the Sanskrit Library of Raja Sri Sheshappayan of Mahadanapuram, attached to Madhyarjunam

G_2 has 6* alone in addition to the twenty-two passages which are common to S (see under T_1) It omits 1 12^c–13^b (hapl, with T), 2 12^d–14^a (hapl), 3 32, 7 19^b–21^a (hapl), 37^c–39^d (with T and G_1), 62^c–63^b (hapl), 10 6, 11 8–9 It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (with T $G_{1, 3}$ M), 142^a–148^d after 135 (with T $G_{1, 3}$ M), 16 5–8 before 15 33 It reads 4 13 twice, substitutes 52^{cd} for 50^{cd}, repeating the line in its proper place, and repeats 14 16 after 12 (with T G_1 M)

G_3

Madras, Adyar Library, No 29 с 21 Palm-leaf MS in Grantha characters, containing Śalya, Gadā and Sauptika parvans, folios numbered jointly for Gadā and Sauptika, the latter covering fol 14^b–26 No date Size 1½″ by 18¼″, with about 10 lines in a page and 65–75 letters in a line

Used for Sauptika only, does not contain the Aiṣīka sub-parvan Its additional passages are — 6*, 14* and 49* besides the twenty-two which are common to S

(see under T_1) It omits 1 51^{cd}, 62, 3 30^{cd}, 7 19^b–21^a (hapl), 37^c–39^d (with T and $G_{1\ 2}$), 8 85^a–88^d It transposes 8 105 and 106, and reads 142^a–148^d after 135 (with other S MSS)

M_1

Baroda, Oriental Institute Library, No 6919 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 10 lines in a page and 66 letters in a line Contains Drona, Karṇa, Śalya and Sauptika parvans

Its additional passages, besides the common twenty-two (see under T_1), are— 17*, 57* and 59* It omits 1 12^c–13^b (hapl , with T G_2 M_{2-4}), 3 30^{cd}, 6 26–27 (hapl), 9 15^d–16^c (hapl), 44^{ab} (hapl) 16 6^c–8^b It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 6 24^{cd} and 25^{ab}, 8 105 and 106 (with T G M_{2-4}), 142^a–148^d after 135 (with T G M_{2-4}), 15 24, 16 5–8 before 15, 33 This MS marks the adhyāyas of the Sauptika sub-parvan in continuation of those in the preceding Śalyaparvan, i e, from 67 to 75 It has (with T G M_{2-4}) ten adhyāyas in the Aisīka

M_2

Calicut, Private Library of Padiññāre Kovilakam Palm-leaf MS in Malayālam characters, size $1\frac{3}{4}''$ by $16''$ Contains Śalya, Sauptika (fol 134–166) and Strī parvans, writes about 8 lines in a page, and 56 letters in a line

Its additional passages are 57* and 59*, besides the twenty-two common ones (see under T_1) It omits 1 12^c–13^b (hapl , with T G_2 $M_{1\ 3\ 4}$), 3 30^{cd}, 6 26–27 (hapl , with $M_{1\ 3\ 4}$), 7 17^d–19^a, 15 16^c (with $M_{1\ 3\ 4}$) It reads or transposes 2 5^{cd} after 6 (with T G_2 $M_{1\ 3\ 4}$), 8 105 and 106 (with T G $M_{1\ 3\ 4}$), 142^a–148^d after 135 (with T G $M_{1\ 3\ 4}$), and 16 5–8 before 15 33 (with T C $M_{1\ 3\ 4}$) It repeats 1 10^{cd} It numbers ten adhyāyas in each sub-parvan (with $M_{3\ 4}$) It probably (like Dn_1) adds an adhyāya at the end of 1 16

M_3

Ernakulam, Cochin State Library, No 33 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 13 lines in a page, and 57 letters in a line Size $1\frac{3}{4}''$ by $13\frac{1}{2}''$ It contains Śalya, Sauptika and Strī parvans, the Sauptika having 24 folios

Its additional passages, besides the twenty-two common ones (see under T_1), are — 28*, 57* and 59* It omits 1 12^c–13^b (hapl , with T G_2 $M_{1\ 2\ 4}$), 33^d–34^c (hapl), 3 6 (hapl), 26^d–27^c, 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26–27 (hapl), 8 96 (hapl), 12 32 (hapl), 15 24 It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (with T G $M_{1\ 2\ 4}$), 142^a–148^d after 134 (with M_4), 9 11^c–13^b after 13^b, 16 5–8 before

15. 33. It probably numbers an additional adhyāya at the end of 1 16, and gives, like $M_{3\ 4}$, ten adhyāyas for each of the two sub-parvans

M_4

Malabar, Travancore Ponnokottu Mana Library (Private) Palm-leaf MS in Malayālam characters, size 2″ by 14″ Contains Śalya, Sauptika (fol 104b–123b), and Strī parvans, with about 11 lines in a page, and 50 letters in a line Date (at the end of the Strīparvan) Kollam 1014 (cir A D 1839)

Its additional passages, besides the common ones (see under T_1), are — 28* and 57* It omits 1 12^{c}–13^{b} (like T G_3 M_{1-8}), 3 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26–27, 8 96, 10 5^{a}–6^{b}, 10 21^{d}–11 12^{c}, 12 4^{a} 25^{b}, 26^{c}–27^{b}, 15 24, 17 5^{b}–18 10^{b} It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (like T G M_{1-8}), 142^{a}–148^{d} after 134 (with M_8), 16 5–8 before 15 33 (like T G M_{1-8}) It adds an adhyāya probably at the end of 1 16, and counts ten adhyāyas in each of the two sub-parvans like $M_{3\ 4}$ It repeats 1 10^{cd}, and, after 11*, 3 29^{ab}, 30^{ab} and 11* (a second time)

COMMENTARIES

Commentaries available for this parvan are those of Devabodha (Cd), Arjunamiśra (Ca), Nīlakaṇṭha (Cn) and Vādirāja (Cv) Although their use for the constituting of the text is very limited, as they are generally very scrappy, variants and citations from them are given in the Crit App wherever possible For the comm of Devabodha, a transcript from the Scindia Oriental Institute, Ujjain, bearing No $\frac{482}{6757}$ was used This happens to be the only MS of Devabodha available for this parvan It is dated Śaka 1571 (A D 1649), and the name of the scribe is given as "महोक्षोपनाम्ना नारायणभट्टेन" Arjunamiśra's comm is from the MS No 12931, dated Śaka 1736 (A. D 1814), of the Oriental Institute Library, Baroda It is not possible to know either the scribe or the place of this MS, as this is not mentioned in the colophon The commentary of Vādirāja, called *Lakṣābharana* is available on the whole of the Mbh in a manuscript copy which was used by P P S Sastri for the Madras edition The commentary of Nīlakantha is available in printed editions, and its basis is the Vulgate text Citations from it are merely for *pāṭhāntaras*, or where its readings differ from those of the Vulgate

OTHER TESTIMONIA

The important testimonium of the Javanese Version is not reported for this parvan The Telugu adaptation "Āndhra Bhāratamu" was also of scarce use The Bhārata-mañjarī of Kṣemendra has summarized this parvan into 101 stanzas, divided into four or five sections, viz (1) धृष्टद्युम्नवध, (2) द्रौपदेयशिखण्डिवध, (3) दुर्योधनस्वर्गगमन, (4) ऐषीकमर्श, and after these, additional nine stanzas which may be called (5) धृतराष्ट्रशोक.

(see under T_1) It omits 1 51^{cd}, 62, 3 30^{cd}, 7 19^{b}–21^{a} (hapl), 37^{c}–39^{d} (with T and $G_{1\ 2}$), 8 85^{a}–88^{d} It transposes 8 105 and 106, and reads 142^{a}–148^{d} after 135 (with other S MSS)

M_1

Baroda, Oriental Institute Library, No 6919 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 10 lines in a page and 66 letters in a line Contains Drona, Karna, Śalya and Sauptika parvans

Its additional passages, besides the common twenty-two (see under T_1), are— 17*, 57* and 59* It omits 1 12^{c}–13^{b} (hapl, with T G_2 M_{2-4}), 3 30^{cd}, 6 26–27 (hapl), 9 15^{d}–16^{c} (hapl), 44^{ab} (hapl) 16 6^{c}–8^{b} It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 6 24^{cd} and 25^{ab}, 8 105 and 106 (with T G M_{2-4}), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T G M_{2-4}), 15 24, 16 5–8 before 15, 33 This MS marks the adhyāyas of the Sauptika sub-parvan in continuation of those in the preceding Śalyaparvan, i e, from 67 to 75 It has (with T G M_{2-4}) ten adhyāyas in the Aisīka

M_2

Calicut, Private Library of Padiññare Kovilakam Palm-leaf MS in Malayālam characters, size $1\frac{3}{4}''$ by $16''$ Contains Śalya, Sauptika (fol 134–166) and Strī parvans, writes about 8 lines in a page, and 56 letters in a line

Its additional passages are 57* and 59*, besides the twenty-two common ones (see under T_1) It omits 1 12^{c}–13^{b} (hapl, with T G_2 $M_{1\ 3\ 4}$), 3 30^{cd}, 6 26–27 (hapl, with $M_{1\ 3\ 4}$), 7 17^{d}–19^{a}, 15 16^{c} (with $M_{1\ 3\ 4}$) It reads or transposes 2 5^{cd} after 6 (with T G_3 $M_{1\ 3\ 4}$), 8 105 and 106 (with T G $M_{1\ 3\ 4}$), 142^{a}–148^{d} after 135 (with T G $M_{1\ 3\ 4}$), and 16 5–8 before 15 33 (with T C $M_{1\ 3\ 4}$) It repeats 1 10^{cd} It numbers ten adhyāyas in each sub-parvan (with $M_{3\ 4}$) It probably (like Dn_1) adds an adhyāya at the end of 1 16

M_3

Ernakulam, Cochin State Library, No 33 Palm-leaf MS in Malayālam characters, with about 13 lines in a page, and 57 letters in a line Size $1\frac{3}{4}''$ by $13\frac{1}{2}''$ It contains Śalya, Sauptika and Strī parvans, the Sauptika having 24 folios

Its additional passages, besides the twenty-two common ones (see under T_1), are — 28*, 57* and 59* It omits 1 12^{c}–13^{b} (hapl, with T G_2 $M_{1\ 2\ 4}$), 33^{d}–34^{c} (hapl), 3 6 (hapl), 26^{d}–27^{c}, 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26–27 (hapl), 8 96 (hapl), 12 32 (hapl), 15 24 It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (with T G $M_{1\ 2\ 4}$), 142^{a}–148^{d} after 134 (with M_4), 9 11^{c}–13^{b} after 13^{b}, 16 5–8 before

15. 33. It probably numbers an additional adhyāya at the end of 1 16, and gives, like $M_{2\ 4}$, ten adhyāyas for each of the two sub-parvans

M_4

Malabar, Travancore Ponnokottu Mana Library (Private) Palm-leaf MS. in Malayālam characters, size 2″ by 14″ Contains Śalya, Sauptika (fol 104b–123b), and Strī parvans, with about 11 lines in a page, and 50 letters in a line Date (at the end of the Strīparvan) Kollam 1014 (circ A D 1839)

Its additional passages, besides the common ones (see under T_1), are — 28* and 57* It omits 1 12^{c}–13^{b} (like T G_2 M_{1-3}), 3 30^{cd}, 4 5^{cd}, 6 26–27, 8 96, 10 5^{a}–6^{b}, 10 21^{d}–11 12^{c}, 12 4^{a} 25^{b}, 26^{c}–27^{b}, 15 24, 17 5^{b}–18 10^{b} It reads or transposes 2 5^{cd} after 6, 8 105 and 106 (like T G M_{1-3}), 142^{a}–148^{d} after 134 (with M_3), 16 5–8 before 15 33 (like T G M_{1-3}) It adds an adhyāya probably at the end of 1 16, and counts ten adhyāyas in each of the two sub-parvans like $M_{2\ 4}$ It repeats 1 10^{cd}, and, after 11*, 3 29^{ab}, 30^{ab} and 11* (a second time)

COMMENTARIES

Commentaries available for this parvan are those of Devabodha (Cd), Arjunamiśra (Ca), Nīlakantha (Cn) and Vādirāja (Cv) Although their use for the constituting of the text is very limited, as they are generally very scrappy, variants and citations from them are given in the Crit App wherever possible For the comm. of Devabodha, a transcript from the Scindia Oriental Institute, Ujjain, bearing No $\frac{482}{3757}$ was used This happens to be the only MS of Devabodha available for this parvan It is dated Śaka 1571 (A D 1649), and the name of the scribe is given as "महोक्षोपनाम्ना नारायणभट्टेन" Arjunamiśra's comm is from the MS No 12931, dated Śaka 1736 (A. D 1814), of the Oriental Institute Library, Baroda It is not possible to know either the scribe or the place of this MS, as this is not mentioned in the colophon The commentary of Vādirāja, called *Lakṣābharana* is available on the whole of the Mbh in a manuscript copy which was used by P P S Sastri for the Madras edition The commentary of Nīlakaṇṭha is available in printed editions, and its basis is the Vulgate text Citations from it are merely for *pāṭhāntaras*, or where its readings differ from those of the Vulgate

OTHER TESTIMONIA

The important testimonium of the Javanese Version is not reported for this parvan The Telugu adaptation "Āndhra Bhāratamu" was also of scarce use The Bhārata-mañjarī of Kṣemendra has summarized this parvan into 101 stanzas, divided into four or five sections, viz (1) धृष्टद्युम्नवध, (2) द्रौपदेयशिखण्डिवध, (3) दुर्योधनस्वर्गगमन, (4) ऐषीकसर्ग, and after these, additional nine stanzas which may be called (5) धृतराष्ट्रशोक

The Mañjarī gives its support to all the important episodes of this parvan i e, the Kākolūkīya, the Bhūta-Rudrārādhana, the three heroes' visit to the dying Duryodhana, the Maṇi-apaharaṇa, etc , it is, however, unconscious of the Śaivite Rudra-Māhātmya occurring towards the end It is not possible to say whether this parvan in the Mañjarī implies two sub-parvans or three The fifth section धृतराष्ट्रशोक (*supra*), seems to be a summary of the Viśokaparvan, which properly is included in the Strīparvan, this is remarkable, yet it hardly supports the inclusion of the sub-parvan Jalapradānika in the Sauptika, since the matter of the said Jalapradānika is narrated by Kṣemendra towards the end of the Strīparvan, which is its proper place One other feature of the Mañjarī that deserves notice, relates to the story of the Aiṣīkaparvan The Mañjarī narrates that, after Aśvatthāman's *astra* was discharged to kill the child which Abhimanyu's wife was bearing, the enraged Arjuna *again* countered it with his own *astra* Aśvatthāman had to part with his crest-jewel in pacification of the *astra* newly employed by Arjuna Aśvatthāman was cursed by Vyāsa (not Kṛṣṇa), and in turn cursed Vyāsa that the latter also would accompany him wherever he wandered (cf Bhārata-mañjarī, ed Kāvyamālā, p 532f , ll 83-90) This version of the story which Kṣemendra relates, cannot be discovered in any of our MSS , and differs considerably from our text , but it seems to accord somewhat with 1 2 187[ab]

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

The general conclusions so far arrived at in the published Volumes of this Edition about the relative value and importance of the different versions of the two recensions are also borne out by our manuscripts of the Sauptikaparvan Thus the Śāradā version in the extreme North and the Malayālam version in the extreme South are generally found to be purer than the rest The Kashmirian version stands next to these in point of purity , yet the Malayālam is not preferred to the Kashmirian version, since the former has retained a purer form only of the Southern recension of the epic, which itself is a secondary one The Nepālī version is nearer to the Bengali and the Devanāgarī versions Of the Southern versions, the Grantha is generally a more reliable representative of the Southern tradition than the Telugu , but both are more or less contaminated by the influence of the N recension, and are inferior to the Malayālam version

(i) *The Śāradā Version*

We have two manuscripts of this version $Ś_1$ and $Ś_2$ But of these, $Ś_1$ is more trustworthy than $Ś_2$ This is shown both by its comparison with K_1 (which is found to be a reliable representative of the K version even for the other parvans), and by its general independence of the S recension It has practically no additional passages and

possesses most of its omissions in common with K$_1$. Very rarely indeed does it show an exclusive agreement with the S recension: see, e.g., 3. 10^c; 4. 25^c; and the omission of 1. 12^c–13^d. On the other hand, Ś$_2$ appears to have received greater contamination from the B and D versions, and from the Southern recension, either independently or through the medium of these: see, e.g., 1. 21^f, 32^c, 50^b, 62^b; 2. 5^d, 7^a, 9; 27^b; 4. 12^b, 18^a; 5. 5^b, 8^a, 34^d; 6. 29^b, 31^c, 32^c; 7. 22^b, 30^c, 38^d, 61^a; 8. 19^d, 57^f, 84^c, 90^c, 124^d, 126^b, 149^c; 9. 6^b, 20^c, 42^a; 15. 28^b; 16. 7^b, 25^c, 36^c; 17. 23^d; 18. 3^f, etc. Ś$_2$ has some exclusive agreements with K$_1$ (as for example, 1. 4^c; omission of 1. 13^c–14^b; 1. 27^a, 42^c; 3. 13^c; 4. 4^f; transposition of 8. 35^{ab} and 35^{cd}; 8. 111^a, etc.), but its differences from K$_1$, especially when it agrees with Ś$_1$, are very frequent and more pronounced.

(ii) *The Kaśmīrī Version*

There are six manuscripts of this version, which have been used for the Critical Edition. Only one of these, however, proves to be the best representative of this version, namely K$_1$. This manuscript is found to be the 'best representative' of its version even for the Bhīṣmaparvan; cf. Introduction, p. xxi. As remarked above, this manuscript has great affinities with Ś$_1$ and shows striking agreements with it even in respect of obviously wrong or absurd readings. In the following cases, Ś$_1$ and K$_1$ agree with each other in point of their variants, but differ from all the rest. All these variants are at least sensible, if not preferable readings—1. 3^d, 66^c, colophon; 2. 8^c, 25^c, 33^b; 3. 5^a; 4. 12^d, 33^a; 5. 3^a, 7^a, 8^a, 16^d, 24^{abd}, 25^c, 30^d; 6. 4^c, 10^{ab}; 7. 18^a, 19^b, 47^{ab}, 58^c, 65^c; 8. 29^d, 34^b, 36^b, 65^a, 72^a, 76^a, 85^{ab}, 94^b, 99^a, 110^a, 112^b, 118^b, 119^a, 142^b, 146^b; 9. 11^d, 20^d, 31^d, 50^a, 52^c; 10. 6^d, 13^a, 15^{ab}, 26^d; 11. 3^c, 8^d, 18^b, 21^a, 23^b, 25^a; 12. 10^c, 33^d; 13. 2^d, 14^a, 16^c; 15. 7^b, 10^b, 16^d, 28^{bd}; 16. 13^d, 16^a, 20^d, 29^b, 35^b; 17. 9^d, 11^b, 23^d; 18. 16^d, 25^a, etc. In the following few cases, K$_1$ has an exclusive variant—1. 1^{ab}; 5. 6^b; 7. 14^{cd}, 24^d, 40^d; 12. 4^a, 35^d; 13. 3^{ac}; 14. 5^b; 15. 19^a, 27^b; 16. 19^c, 27^a, 31^c, 33^b; 17. 10^c, 15^c, etc. The following variants, however, show a probable imitation of Ś$_1$ by K$_1$ (all of them being either evident mistakes or absurd readings)—1. 3^c, 27^a; 2. 4^a, 17^d, 18^a; 3. 20^d; 5. 6^d, 8^c, 20^d; 6. 1^c, 5^a, 6^d; 7. 18^c, 27^b, 44^d, 48^c, 57^d; 8. 42^a, 68^a, 73^a, 80^c, 84^c, 91^c, 101^a, 122^c, 134^b, 141^{bf}; 9. 38^a, 55^f, 57^a; 10. 27^a; 11. 23^c; 12. 20^a, 30^d; 15. 32^d; 18. 2^c, 3^c, 4^{ab}, 12^c, 22^d, 23^d. In a few cases, K$_1$ agrees with the S recension alone—4. 3^d; 7. 54^b; 9. 16^d, 40^d; 15. 13^b; 16. 34^d; 18. 12^a.

The other five manuscripts of this group, K$_{2-6}$, belong to this version by reason of their general tendency to agree with the Śāradā version in respect of individual variants. The following are a few among the many instances—1. 18^d, 20^b, 38^b, 35^c, 6*, 55^{ab}, 66^{ab}; 2. 1^b, 3^b, 6^d, 8^b, 13^b, 18^d, 27^b, 30^b; 3. 4^d, 7^c, 14^c, 33^c, etc. But they have received greater contamination from the B and D versions and sometimes agree with the S recension as against all the other N manuscripts. A few of the last mentioned cases are the following—1. 15^c, 20^d, 22^a, 29^a; 2. 7^{ab}; 3. 22^{ab}; 4. 22^a, 23^c, 29^c; 5. 4*, 18^c, 23^d; 7. 20^c, 29^b, 31^d, 32^b, 38^a, 44^d, 53^c; 8. 19^a; 15. 29^d; 17. 21^c, etc.

Among the K group, however, K_5 slightly differs from the rest, thus $K_{2-4,6}$ exclusively possess 5*, 13*, and 15*, and agree with D and M versions in having 28*. On the other hand, K_5 alone has 14* and 42* in the company of $\tilde{N}_1$, B and D groups. K_5, however, joins the other members of this sub-group in introducing a new adhyāya at the end of 16. 21, and in this they all, i. e., K_{2-6}, agree with $\acute{S}_2$, $\tilde{N}_1$ and the S recension. But in respect of the additional passages and omissions, they do not agree with each other, and each has its own peculiarities. K_2 has the largest number of additional passages, namely 24, out of which seven (*9*, 10*, 48*, 56*, 58*, 60** and 71*) are peculiar to itself.

(iii) *The Nepālī Version*

Only a single manuscript of this version was available for this parvan. It does not, however, fulfil the expectations raised by its script about the purity of its version. It is greatly contaminated by the B D, and through them or even independently, by the versions of the S recension. Its agreement with the Śāradā or the Kashmirian version is very rare. The following are a few cases which show a clear influence of the B or D versions—**1** 29^{b}, 35^{c}, 41^{a}, 50^{ac}, 54^{c}, 55^{ab}, 63^{d}, 66^{a}, **2** 3^{f}, 6^{a}, 8^{d}, 9^{d}, 13^{b}, 16^{b}, 18^{d}, 22^{c}, 23^{a}, 25^{c}, 27^{d}, 30^{b}, 8*, 32^{a}, **3** 3^{b}, 6^{c}, 7^{c}, 9^{d}, 14^{b}, 16^{b}, 25^{e}, 27^{b}, 30^{c}, 33^{c}, **4** 5^{a}, 12^{f}, 20^{d}, 26^{c}, 31^{b}, **5** 11^{b}, 16^{ab}, 24^{a}, 30^{c}, 34^{b}, 35^{c}, **6** 8^{a}, 13^{b}, 20^{ac}, 21^{b}, 26^{c}, 30^{a}, 31^{c}, 34^{c}, **7** 3^{b}, 5^{a}, 6^{b}, 7^{c}, 8^{c}, 15^{c}, 22^{b}, 27^{d}, 32^{b}, 36^{ab}, 37^{d}, 38^{d}, 45^{e}, 58^{c}, **8** 15^{a}, 26^{c}, 35^{b}, 40^{c}, 47^{d}, 48^{c}, 52^{b}, 59^{a}, 38*, 64^{d}, 66^{d}, 69^{b}, 73^{b}, 75^{a}, 78^{a}, 79^{d}, 80^{d}, 83^{c}, 87^{c}, 93^{ac}, 95^{b}, 96^{c}, 100^{a}, 105^{d}, 106^{c}, 109^{b}, 113^{d}, 124^{c}, 127^{c}, 131^{c}, 133^{ad}, 149^{b}, 151^{d}, **9** 2^{a}, 5^{b}, 7^{b}, 9^{b}, 12^{a}, 14^{a}, 15^{b}, 18^{a}, 19^{d}, 23^{d}, 29^{c}, 31^{b}, 37^{a}, 45^{b}, 46^{b}, 47^{b}, 55^{f}, 47*, etc. It stands alone or almost alone in the company of the S recension in the following cases—**1** 22^{a}, 26^{a}, **2** 29^{b}, **5** 11^{b}, **7** 1^{d}, 54^{d}, 55^{ad}, **8** 42^{b}, 59^{c}, 68^{d}, 84^{e}, 100^{a}, **9** 6^{d}, 16^{b}, 52^{c}, **10** 8^{c}, 10^{e}, **15** 28^{b}, 29^{d}, **18** 21^{b}, etc. It has of course some plausible readings which it shares with no other manuscript, as for example—**1** 30^{b}, **2** 20^{c}, **4** 4^{d}, 9^{a}, 12^{d}, 17^{cd}, 27^{b}, **5** 6^{d}, 14^{b}, 30^{a}, **6** 4^{c}, 14^{c}, 25^{a}, 28^{b}, **7** 60^{cd}, **9** 23^{b}, 25^{a}, **10** 30^{a}, **11** 30^{e}, **12** 2^{c}, 21^{d}, 34^{d}, **13** 11^{a}, **15** 31^{c}, **16** 3^{c}, 14^{b}, 36^{b}, **17** 1^{d}, 16^{a}, 17^{c}, 19^{c}, 22^{b}, **18** 10^{b}, etc. Of the additional passages, it possesses 8*, 14*, 32*, 42*, 47* and 50* in common with the B and D versions, 39* alone being peculiar to it. Its omissions, however, are almost all of them peculiar to itself.

(iv) *The Bengali Version*

We have five manuscripts of this version utilized for this edition. They generally agree with each other and also with the D version. They have very little to contribute independently for the constitution of the critical text. They possess additional passages, 6*, 8*, 14*, 38*, 42*, and 47*, in common with the D version, and 8* and 38* also in common with $\tilde{N}_1$ and the S recension.

(v) *The Devanāgarī Version (A) The Vulgate*

Two manuscripts of Nīlakaṇṭha's Devanāgarī version have been utilized by us. The two are apparently much independent of each other. Thus Dn_1 has only four omissions while Dn_2 has seven which have nothing in common with those of Dn_1. Dn_2 has three additional passages (7*, 28*, 61*), of which the first two are peculiar to it, while the last is shared by it alone with the manuscripts of the D version. Again Dn_1 transposes 1. 13^c–14^b and 14^c–15^d (along with T_1), but Dn_2 does not do so. Similarly, Dn_1 inserts 18* after 7. 14 (along with $B_{1.3.4}$), while Dn_2 inserts it after 7. 15^{ab} (with $D_{3.5.7}$). Dn_1 marks an additional adhyāya at the end of 1. 16, like M_{2-4}; Dn_2 does not do so. On the other hand, Dn_2 marks an additional adhyāya at the end of 16. 21, like the S recension and some manuscripts of the N recension, while Dn_1 does not do so. But in point of variants they are generally in agreement with each other.

(B) The Composite Devanāgarī Version

In all, six manuscripts of this composite version have been used for each of the two sub-parvans. D_{1-4} contain both the sub-parvans; $D_{5.7}$ contain only the Sauptika, $D_{6.8}$ only the Aiṣīka parvan. They possess additional passages 6*, 8*, 14*, 18*, 20*, 38*, 42* and 47* in common with B and $\tilde{N}_1$. Passages 32* and 63* are, however, peculiar to this group. As regards the omissions, D_1 and D_2 have practically none, while the omissions in the others are quite independent of each other. D_7 contains the largest number of omissions. Among themselves, they are almost of the same value, but sometimes D_4 and D_7 differ from the rest of the group in point of variants.

(vi) *The Telugu Version*

Two manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other, but the version which they represent is not much different from the G version. Neither of these has any additional passages which are peculiar to it. They, however, possess all the twenty-two passages of the S recension. T_2 has, besides, only four omissions, three of which it shares in common with T_1. T_1, however, has seven more of its own.

(vii) *The Grantha Version*

We have three manuscripts of this version. G_1 has three additional passages besides the twenty-two which are possessed by the whole S recension. Of these three, 6* is common to the G group and the B and D versions; 4* is borrowed from the N recension, and 62* is peculiar to itself. G_2 differs from the other two by sharing one of its omissions (1. 12^c–13^b) with T. M. and $\acute{S}_1$, but the three MSS show common omissions, namely, 7. 19^b–21^a, 37^c–39^d, which are not found anywhere else. The rest of their omissions are independent of each other. In the case of G_3, its associa-

tion with the N recension is more pronounced than that of the other two It borrows two more additional passages from the N recension, namely 14* and 49* In point of variants too, it often sides with the N manuscripts e g, 1 5^{d}, 14^{cd}, 17^{b}, 24^{d}, 27^{d}, 31^{bf}, 33^{ab}, 36^{c}, 47^{f}, 48^{a}, 49^{a}, 50^{b}, 52^{d}, 53^{b}, 54^{f}, 55^{a}, 64^{c}, 65^{f}, etc

(viii) *The Malayālam Version*

Among the four manuscripts of this version, the last three generally hold together as against the first Yet in point of omissions they mostly agree with each other In respect of the additional passages, M_1 has 17* in common with the N recension, while $M_{3\ 4}$ have 28* in common with the composite D version But 57* is possessed by all the manuscripts of the M group In the following cases (from adhyāyas 1–6 only), M_1 agrees with the N recension (as aganst M_{2-4})— 1 18^{d}, 30^{d}, 32^{e}, 42^{d}, 59^{c}, 2 14^{c}, 3 11^{a}, 15^{c}, 16^{c}, 18^{c}, 22^{d}, 4 7^{b}, 8^{c}, 5 11^{b}, 24^{d}, 6 26^{d} But it has also an independent M tradition (different from that of M_{2-4}) as seen from the following cases—2 6^{a}, 7^{b}, 8^{a}, 18^{c}, 21^{bc}, 24^{c}, 8*, 30^{c}, colophons of adhyāyas 1, 2, 4, 9, 3 15^{a}, 34^{c}, 4 29^{d}, 33^{c}, 5 16^{ab}, 6 3^{b}, etc As an illustration of the attempt of M_1 to improve upon an M reading, we may refer to **12** 22^{d}, **13** 11^{d}, **14** 2^{d}

THE TWO RECENSIONS

The two recensions, i e, the Northern represented by twenty-four manuscripts and the Southern represented by nine manuscripts, do not materially differ from each other either in form or in extent, so far as the Sauptika is concerned But in the matter of transpositions, the following case deserves special notice The Southern recension has transposed a few stanzas (8 142–148) at the end of the eighth adhyāya see *note on* 8 135 The apparent reasons for this transposition are—(1) the unexpected mention of what happened in the morning in st 136^{cd}–141^{cd}, before summing up the account of the night in st 142 (2) The awkward combination of an absolutive *kṛtvā* in st 148^{cd} with the conjunctive *ca* in st 148^{ef} (3) The more natural connection of st 148^{cd} with 136^{ab} (*janakṣayam kṛtvā gantum iyeṣa*) and of 141^{ef} with 148^{ef} (*āsphoṭayan ūcuś ca*) Lastly (4) the dissolution of two of the three three-lined stanzas occurring in our text into three two-lined ones But all our manuscripts of the N recension accept the order adopted by us in our text, and the following few reasons may also be urged in favour of this order (1) Dhṛtarāṣṭra would not have interrupted Saṃjaya's narrative by a question until he had also heard about the safe exit of the triad on the morning after the night in question (2) Saṃjaya reverted to the happenings of the night in st 142–143 after mentioning the triad's safe exit in the morning in st 136–141, for the sake of drawing a moral lesson from the disaster namely, that it was partly due to the *pramāda* of the victorious party (st 142^{c}) and partly to the inexorable destiny (st 143) (3) This provokes a question from Dhṛtarāṣṭra, who thinks that the inexorable destiny could have been hastened by Aśvatthāman with the help of the *pramāda* of the Pāṇḍava

warriors (4) Samjaya answers this question by pointing out that the *pramāda* of the warriors could be taken advantage of only in the absence of the five Pāndavas, Kṛṣṇa and Sātyaki (5) Samjaya then continues his narrative in st 149, briefly recapitulating in st 148 what had already been stated (6) The conjunctive *ca* in st 148[c] combines the two absolutives *kṛtvā* and *sametya*, both of which are then connected with *āyuḥ* That it has preceded *sametya* is only a stylistic peculiarity or a metrical exigency

THE PARVASAMGRAHA DATA FOR THE SAUPTIKAPARVAN

(a) *Contents*

The Sauptika is a small parvan of about 800 ślokas It is divided into two sub-parvans of nine adhyāyas each, but the first sub parvan, namely the Sauptika, contains almost two-thirds of the total number of ślokas, while the second, namely the Aiṣīka, contains only the remaining one-third The eighth adhyāya is the longest, and contains in about 150 ślokas the details of the nightly attack on the Pāndava camp by Aśvatthāman, which has given its name to the parvan Adhyāyas 1, 7, and 9 are next in importance to it and are less than half as much in length each They respectively deal with the episodes of (1) The Kākolūkīya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, and (3) the triad's visit to the dying Duryodhana to report the slaughter, the last ending with the withdrawal of the 'sage's eye' from Samjaya, which was given to him at the beginning of the hostilities in the Bhīsmaparvan In the Aiṣīka, the secondary events mentioned by the side of the employment of the missile called Brahmasiras through the medium of an iṣīkā, an arrow (which is the basis of the name of the sub-parvan), are—(1) the acquisition of the wonderful gem in the crown of Asvatthāman, and (2) the greatness of Rudra-Mahādeva who brought stability to the creation by means of the Linga and the herbs This last is introduced as a sort of supplement to the contents of the seventh adhyāya, namely the Bhūta-Rudrārādhana, and both appear rather extraneous Yet they are fully supported by all the MSS of both the recensions

The summary of events of this parvan as given in the Parvasamgrahaparvan in the Critical Edition (1 2 178–190) drops four of these five episodes, namely, the Kākolūkīya, the Bhūta-Rudrārādhana, the acquisition of the wonderful gem in the crown of Aśvatthāman and the greatness of Rudra-Mahādeva The following are the relevant portions from the Parvasamgrahaparvan—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् ।
भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ॥ १७८
व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ १७९
प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।

अहत्वा सर्वपाञ्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दशनम् ॥ १८०
प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभा ।
पाञ्चालान्सपरीवाराञ्जघ्नुर्द्रौणिपुरोगमा ॥ १८१
यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पञ्च कृष्णबलाश्रयात् ।
सात्यकिश्च महेष्वास शेषाश्च निधन गता ॥ १८२
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधार्दिता ।
कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तॄनुपाविशत् ॥ १८३
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रम ।
अन्वधावत सक्रुद्धो भारद्वाजं गुरो सुतम् ॥ १८४
भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदित ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् ॥ १८५
नैवमित्यब्रवीत्कृष्ण शमयस्तस्य तद्वच ।
यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फा[फ]ल्गुन ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीना शापाश्चान्योन्यकारिता ।
तोयकर्मणि सर्वेषा राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मन ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्मिन्नध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथित शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता यथावदभिसख्यया ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०

— Inserted after st 180 in K3 4 6 V1 B D (except D14) —

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथा ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ।
न्यग्रोधस्यात्र महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिता ।
तत काकान्बहून्रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् ।
द्रौणि क्रोधसमाविष्ट पितुर्वधमनुस्मरन् । [5]
पाञ्चालाना प्रसुप्ताना वध प्रति मनो दधे ।
गत्वा च शिबिरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य धिष्ठितम् ।
तेन व्याघातमस्त्राणा क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणिर्यत्र विरूपाक्ष रुद्रमाराध्य सत्वर । [10]

— Inserted after st 187b in K3 4 5 V1 B D (except D14) —

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथान् ।

पाण्डवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः ।
एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

187^{cd} and 188 (with v. l. as shown in the Crit. App. of 188^{d}) are read, after 193, in $K_{3.4}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) M; 187^{cd} and 188^{ab} only, after 193, in T_1 G_7.

It will be seen from the above that the portion of the Parvasamgrahaparvan which relates to the Sauptika exists in two recensions: one which is preserved in the V_1, B and D versions and the other which is preserved by important manuscripts of the K version and practically the whole of the S recension. The latter has been adopted in the Critical Edition. It mentions the following events as comprising the Sauptikaparvan — (1) Aśvatthāman's vow in the presence of dying Duryodhana not to take off his armour until the Pāṇḍavas and the Pāñcālas were destroyed (st. 178^{cd}–180), (2) the nightly attack on the camp of the Pāṇḍavas, from which, however, the Pāṇḍavas and Sātyaki were saved by the foresight of Kṛṣṇa (st. 181–182), (3) Bhīma's running after Aśvatthāman at the instigation of Draupadī (st. 183–184), (4) employment of the Brahmaśiras by Aśvatthāman, Arjuna's use of a counter-missile, and the mutual curses of Vyāsa and Aśvatthāman (st. 185–187^{ab}), lastly (5) Pṛthā's disclosure of her secret about the birth of Karṇa, during the ceremony of offering funeral water to the dead warriors (st. 187^{cd}–188). As said above, this summary drops all the four important though minor events, namely, (1) the Kākolūkīya, (2) the Bhūta-Rudrārādhana, (3) the Maṇi-apaharaṇa and (4) the Rudra-Mahādeva mahiman, which have occupied quite a considerable portion of the parvan and play a rather important role in the story. It should be noted that all the four (the last by implication) are mentioned in the other recension of the Parvasamgraha, as seen from the additional passages 160* and 165*.

I have, however, to draw particular attention to item No. (5) included in the contents of the Sauptikaparvan as mentioned in the Parvasamgraha. This event, namely the Toyakarman and Pṛthā's disclosure of her secret, does not actually belong to the Sauptikaparvan, but occurs at the end of the Strīparvan in adhy. 27 of the Vulgate. And this is as it ought to be; for, the Strīvilāpa and the Pretadahana and Śrāddhakriyā must precede the Toyakarman. The former occupies adhyāyas 1–25, and the latter, adhyāya 26 of the Strīparvan in the Vulgate. The name Jalapradānikam given to the sub-parvan consisting of adhyāyas 1–15 in the colophons of the Vulgate and other versions of the Strīparvan is a misnomer. There is no mention of Jalapradāna in these chapters, nor is it expected, as said above. Now, it is very significant in this respect, that the V, B and D versions of the Parvasamgraha assign this episode to its proper place at the end of the Strīparvan, and further that they are also supported in this by the full M version and two more manuscripts of the S recension, namely, T_1 and G_7. This fact once more brings into prominence the necessity of attaching greater importance to the full M version, even when it agrees with

comparatively less reliable representatives of the K version.[1]

(b) The Parvasamgraha Figures for the Sauptika

The Parvasamgrahaparvan mentions two sub-parvans and eighteen adhyāyas with a total of 870 slokas as constituting the Sauptikaparvan (1. 2. 189–190). In the Critical Edition we have two sub-parvans, viz., the Sauptika and the Aiṣīka, each having nine adhyāyas. But, in the Sauptika, the M version (except M_1) and Dn_1 have ten adhyāyas instead of nine, the additional adhyāya being marked at the end of 1. 16. The colophon of the additional adhyāya is actually given in Dn_1, but has to be inferred in the case of M_{2-4}. These last mark our adhyāyas 1 to 9 as 2 to 10, evidently, having the end of the first adhyāya after 1. 16, like Dn_1. On the other hand, M_1 has only nine adhyāyas as in the Critical Edition, but they are marked as 67 to 75 in continuation of the 66 adhyāyas of the Śalyaparvan. In the colophons also, M_1 mentions the Sauptika sub-parvan as a part of the Śalyaparvan.

In the Aiṣīka sub-parvan, the S recension and some N MSS ($K_{2.5}$ $B_{1.3.4}$ Dn_2 $D_{6.8}$) have ten adhyāyas, the additional adhyāya being counted at the end of 16. 21. On the other hand, the colophon at end of adhyāya 14 is dropped by Ś $K_{1.4.6}$ and also by $Ñ_1$ (by inference), but all these MSS (except $Ś_1$ and K_1) mark the additional adhyāya at end of 16. 21, thus having nine adhyāyas in the Aiṣīka sub-parvan, as in the Critical Edition. $Ś_1$ and K_1 alone seem to have only eight.

As regards the number of ślokas in the Sauptika, they ought to be 870, whereas in the Critical Edition the number of 'official stanzas' is only 772. If, however, the addl. lines in the slokas of three lines are counted, we get 43 lines more which amounts to $21\frac{1}{2}$ slokas. If again, the twelve four-lined and the two six-lined Triṣṭubh *stanzas* in the tenth adhyāya are taken into consideration, they give us about $6\frac{1}{2}$ extra Anuṣṭubh slokas ($48 + 12 = 60 \times 11 = 660 - 32 = 20\frac{1}{2} - 14 = 6\frac{1}{2}$). This brings the total to $772 + 21\frac{1}{2} + 6\frac{1}{2} = 800$ Anuṣṭubh ślokas. The consideration of hypermetric lines will make no difference, as there are only two cases available. Further, the N recension contains eight lines more in the five addl. passages which are common to all its MSS., besides 36 addl. passages in different N MSS. and an Appendix passage (in $K_{3.4}$) of 32 lines, while the S recension has 38 lines more in the 22 addl. passages which are common to all its MSS., besides six addl. passages in different S MSS. *plus* two more (8*, 38) shared by S and a few N MSS. Now, even if we were to decide to take over the common N additions (or the common S additions, including the two cases last mentioned), there still remains a gap of some 50 slokas. I am unable to say how this

[1] The transposition of 1. 2. 187^{cd}–188^{ed} after 193 has no doubt a weighty support, but it is an attempt to ease out the difficulty. This is evident from the circumstance that all the MSS. which support the transp. in question (including the M version) nevertheless read 1. 2. 61^{cd} as — जन्मप्रभृति एव सौप्तिके न ततः परम्, and *not* ततः सौप्तिकं विदित जन्मप्रभृति परम्, as a solitary K MS. has it. The difficulty would thus seem to go deeper, and cannot be entirely removed by adopting the transposition. — S. K. B.

should be filled up, but I think the arbitrarily worded colophons and the uncertain uvāca references (which could yield a net addition of about 20 lines) should have nothing to do with this computation Nor is it necessary to fill up the gap, if we accept the view that the Critical Edition represents a pre-Parvasamgraha stage

I am of course assuming that the author of the Parvasamgrahaparvan knew and employed the method of computation according to which the extent of a work was counted in units of 32 letters called the 'Anustubh ślokas' or Granthas See Prolegomena, p xcix, Silver Jubilee Number *ABORI*, p 550, also Introduction to Bhismaparvan, p cxvii That this method of computation was already in vogue about 1000 A. D is clear from Kedāra's Vṛttaratnākara among others This work on Sanskrit metres is written in verse, but not in stanzas of uniformly constructed lines So that when, in the 5th stanza of Ch 1, the author tells us that the extent of his work is 136, he undoubtedly refers to this method of computation, and I have shown in the introduction to the critical edition of this work [published by Haritosha Samiti, Bombay, in a book called *Jayadāman*] that this figure is quite accurate, being exceeded only by 22 letters This particular unit of śloka or Anuṣṭubh śloka or Grantha is quite commonly used by Jain authors from very old times, and must have come into vogue when manuscripts were caused to be written for being given to Sādhus either for study or for being placed in the Sarasvatibhāndāras, by rich laymen through professional writers The unit was obviously devised as a convenient basis for payment. Many old commentators mention thus the Granthāgra of their text as well as their commentary I shall quote only from two authors who definitely lived before A. D 1000 They are Haribhadrasūri, author of Samarādityacarita, and Siddhasenagani, author of the commentary on Umāsvāti's Tattvārthasūtra—

(1) गथग्गमिम एय छंदेणाणुट्ठुएण गणिऊण ।
पाएण दससहस्सा हुंति सिलोगाण सठवियम् ॥
इति समरादित्यचरितं समाप्तम् । —Peterson, Report V, p 91

(2) अष्टादश सहस्राणि द्वे शते च तथा परे ।
असीतिरधिका द्वाभ्या टीकाया श्लोकसग्रह ॥ ८
मूलसूत्रप्रमाण हि द्विशतं किंचिदूनकम् ।
भाष्यश्लोकस्य मान च द्वाविंशतिशतानि वै ॥ ९
इति श्रीतत्त्वार्थाधिगमटीका समाप्ता । —H. R Kapadia's ed, Bombay, 1930

This unit of computation is also actually mentioned by Jayakīrti in his Chandonuśāsana, IV 14, and Jayakīrti also lived about A. D 1000 See *JBBRAS*, New Series, Vol 21, (1945), p 9 The quotation is as follows—

द्वात्रिंशदक्षरो ग्रन्थ सोऽनुष्टुप् श्लोक इत्यपि ।
श्लोकस्तु गद्यते पद्य पुण्यश्लोकैर्मनीषिभि ॥

There is one more curious thing about the number of the sub-parvans which the Sauptika contains According to the Parvasamgraha they are only two, but there seems have been current among the commentators of the Mahābhārata a tradition

according to which it contained three instead of two The late Dr Sukthankar has already quoted from Arjunamiśra and Nīlakantha on this point on p 174 of his Epic Studies I, (*JBBRAS*, New Series, Vol 4) I may also refer to the mnemonic stanzas quoted by Nīlakantha under 1 2 84 and 325

In the enumeration of the hundred parvans in the Parvasamgrahaparvan (cf 1 2 60^{cd}–61), no other parvan except these two is mentioned as constituting the Sauptika The Jalapradānika which is mentioned immediately after the Aisīka constitutes the first fifteen adhyāyas of the Strīparvan according to the colophons of the adhyāyas in the Vulgate But it does not contain any reference to the Jalapradāna or offering ceremonial water to the dead The first twenty-five adhyāyas of the Strīparvan constitute the Strīvilāpa, which is followed by the Śrāddhakriyā in adhyāya 26 It is in adhyāya 27 that we first hear of the Jalapradāna, and this is indeed the proper occasion for it Is it possible that at one time this adhyāya alone constituted the sub-parvan Jalapradānika, and further that it was tacked on to the Sauptika as its last part? If this had been the case, the Parvasamgrahaparvan text pertaining to the Sauptika, as adopted in the Critical Edition (i e , 1 2 178–190, especially, st 187^{cd}–188^{ab}), would be admirably defended And further, it might help to fill up the gap left between the number of ślokas mentioned here and those that are actually found in our edition, since this Jalapradāna adhyāya contains thirty Anustubh ślokas This supposition, however, is intrinsically impossible, as Jalapradāna would not precede the Vilāpa and the Śrāddha, and also because adhyāya 27 follows naturally after the conclusion of adhyāya 26 in the Vulgate and other editions

* * * * *

I sincerely thank the General Editor, Dr S K Belvalkar, who has always guided and helped me in every way, both in the valuation of the evidence and the selection of the readings I owe the concordance and the references from the commentators in the Critical Apparatus to Mr S N Tadpatrikar, and I feel deeply obliged to him for these I also thank the staff of the Mahābhārata Department, especially Mr M V Vaidya, whose suggestions were often helpful to me

Nāgapañcamī, 9th August, 1948 }
Mumbāvatī (Bombay)

H D VELANKAR

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	*not numbered*	*not numbered*	—
2*	—	—	—
1 1^{abc}	1 1^{abc}	1^{abc}	1 1^{abc}
3*	—	—	—
1 1^{d}–13^{b}	1 1^{d}–13^{b}	1^{d}–13^{b}	1 1^{d}–13^{b}
1 13^{c}–14^{b}	1 15	15	1 13^{c}–14^{b}
1 14^{c}–15^{d}	1 13^{c}–14^{d}	13^{c}–14^{d}	1 14^{c}–15^{d}
1 16–31	1 16–32^{b}	16–32^{b}	1 16–32^{b}
4*	1 32^{cd}	32^{cd}	1 32^{cd}
1 32–52	1. 33–55^{b}	33–55^{b}	1 33–$54\frac{1}{2}$
5*	—	—	—
1 53–54	1 55^{c}–57^{b}	55^{c}–57^{b}	1 $55\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
6*	1 57^{cd}	57^{cd}	1 $57\frac{1}{2}^{ab}$
1 55–66	1 58–69	58–69	1 $57\frac{1}{2}^{c}$–69^{d}
2 1–4	2 1–4	70–73	2 1–4
7*	—	—	—
2 5^{ab}	2 5^{ab}	74^{ab}	2 5^{ab}
2 5^{cd}	2 5^{cd}	74^{cd}	2 6^{cd}
2 6	2 6	75	2 5^{c}–6^{b}
2 7–30^{ab}	2 7–30	76–99	2 7–$30\frac{1}{2}^{ab}$
8*	2 31	100	2 $30\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
2 30^{cd}–33	2 32–35	101–104	2 $31\frac{1}{2}^{cd}$–35
3 1–25	3 1–26^{ab}	105–130^{ab}	3 1–$25\frac{1}{2}$
9*	—	—	—
3 26–30^{ab}	3 26^{cd}–31^{ab}	130^{cd}–135^{ab}	3 $26\frac{1}{2}$–31^{ab}
10*	—	—	—
3 30^{cd}	3 31^{cd}	135^{cd}	3 31^{cd}
11*	—	—	3 $31\frac{1}{2}$
3 31–34	3 32–35	136–139	3 $32\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
12*	—	—	—
3 35	3 36	140	3 $36\frac{1}{2}$
13*	—	—	—
4 1–33	4 1–34	141–175	4 1–35
5 1–2	5 1–2	176–177	5 1, 3
14*	5 3–4	178–179	5 2, 4

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
5 3–24	5 5–26	180–201	5 5–26
15*	—	—	—
5 25–38	5 27–40	202–215	5 27–40
16*	—	—	—
6 1–11	6 1–11	216–226	6 1–11
17*	6 12^{ab}	227^{ab}	6 $11\frac{1}{2}$
6 12–34	6 12^{cd}–34	227^{cd}–250	6 $12\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
7. 1–15^{ab}	7 1–15^{ab}	251–265^{ab}	7 1–15^{ab}
18*	7 15^{cd}	265^{cd}	—
7 15^{cd}–18^{al}	7 16–18	266–268	7 15^{cd}–18^{ab}
19*	—	—	—
7 18^{cd}	7 19^{ab}	269^{ab}	7 18^{cd}
7 19^{ab}	7 19^{cd}	270^{cd}	7 19^{ab}
7 19^{cd}	7 20^{ab}	270^{ab}	7 19^{cd}
7 20^{ab}	7 20^{cd}	269^{cd}	7 20^{ab}
7 20^{cd}–22^{ab}	7 21–22	271–272	7 20^{cd}–22^{ab}
20*	7 23^{ab}	273^{ab}	7 22^{cd}
7 22^{cd}–25	7 23^{cd}–26	273^{cd}–276	7 23–26^{ab}
21*	—	—	—
7 26–30^{ab}	7 27–31	277–281	7. 26^{cd}–31^{ab}
22*	—	—	—
7 30^{cd}–66^{c}	7 32–68^{c}	282–318^{c}	7 31^{cd}–68^{a}
23*	—	—	7 68^{bc}
7 66^{d}	7 68^{d}	318^{d}	7 68^{d}
24*	—	—	—
8 1–3^{ab}	8 1–3^{ab}	319–321^{ab}	8 1–3^{ab}
25*	—	—	8 3^{cd}
8 3^{cd}	8 3^{cd}	321^{cd}	8 4^{ab}
26*	—	—	—
27*	—	—	8 4^{cd}–5
8 4–8	8 4–8	322–326	8 6–10
28*	8 9^{ab}	327^{ab}	8 $10\frac{1}{2}$
8 9–10^{ab}	8 9^{cd}–10	327^{cd}–328	8 $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
29*	—	—	8 $12\frac{1}{2}^{cd}$–13
8 10^{cd}–17	8 11–18^{ab}	329–336^{ab}	8 $13\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
30*	—	—	8 $21\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
8 18	8 18^{cd}–19^{ab}	336^{cd}–337^{ab}	8 $23\frac{1}{2}$
31*	—	—	8 $24\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
8 19	8 19^{cd}–20	337^{cd}–338	8 $24\frac{1}{2}^{cd}$–$25\frac{1}{2}$
32*	8 21	339	—
8 20	8 22–23^{ab}	340 341^{ab}	8 26–27
33*	—	—	8 28
8 21–34	8 23^{cd}–37^{ab}	341^{cd}–355^{ab}	8 29–42
34*	—	—	8 43^{ab}
8 35–36^{cd}	8 37^{cd}–39^{ab}	355^{cd}–357^{ab}	8 43^{cd}–45^{ab}
35*	—	—	8 45^{cd}
8 36^{ef}–51^{ab}	8 39^{cd}–55^{ab}	357^{cd}–373^{ab}	8 $45\frac{1}{2}$–61
8 51^{cd}	8 55^{cd}	373^{cd}	—
36* (*for* 51^{cd})	—	—	8 62^{ab}
8 52–57	8 56–61	374–379	8 62^{cd}–$67\frac{1}{2}$
37*	—	—	8 $68\frac{1}{2}$
8 58–65	8 62–71^{ab}	380–389^{ab}	8 $69\frac{1}{2}$–$78\frac{1}{2}^{ab}$
38*	8 71^{cd}	389^{cd}	8 $78\frac{1}{2}^{cd}$
8 66–82	8 72–88	390–406	8. $79\frac{1}{2}$–$95\frac{1}{2}$
39*	—	—	—
8 83–104	8 89–111^{ab}	407–429^{ab}	8 $96\frac{1}{2}$–118
8 105	8 111^{cd}–112^{ab}	429^{cd}–430^{ab}	8 120
8 106	8 112^{cd}–113^{ab}	430^{cd}–431^{ab}	8 119
8 107–135	8 113^{cd}–142	431^{cd}–460	8 121–$149\frac{1}{2}$
8 136–141	8 143–149	461–467	8 157^{cd}–164^{ab}
8 142–148^{cd}	8 150–156	468–474	8 $150\frac{1}{2}$–157^{ab}
8 148^{ef}–151	8 157–159	475–478	8 164^{cd}–167
9 1–8^{ab}	9 1–8	479–486	9 1–$8\frac{1}{2}^{ab}$
40*	—	—	—
9 8^{cd}–17^{ab}	9 9–17^{ab}	487–496^{ab}	9 $8\frac{1}{2}^{cd}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
9 17^{cd}	—	—	—
41* (*for* 17^{cd})	—	—	—
42* (*for* 17^{cd})	9 17^{cd}	496^{cd}	—
43* (*for* 17^{cd})	—	—	9 $17\frac{1}{2}^{cd}$
9 18–24	9 18–24	497–503	9 $18\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
44*	—	—	—
9 25–29^{cd}	9 25–29	504–508	9 $25\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}$
45*	—	—	9 $30\frac{1}{2}^{ab}$
9 29^{ef}–39	9 30–40^{ab}	509–519^{ab}	9 $30\frac{1}{2}^{cd}$–$40\frac{1}{2}$
—	—	—	9 $41\frac{1}{2}^{ab}$
9 40–55	9 40^{cd}–57^{ab}	519^{cd}–536^{ab}	9 $41\frac{1}{2}^{cd}$–$57\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
5 3–24	5 5–26	180–201	5 5–26
15*	—	—	—
5 25–38	5 27–40	202–215	5 27–40
16*	—	—	—
6 1–11	6 1–11	216–226	6 1–11
17*	6 12^{ab}	227^{ab}	6 $11\frac{1}{2}$
6 12–34	6 12^{cd}–34	227^{cd}–250	6 $12\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
7. 1–15^{ab}	7 1–15^{ab}	251–265^{ab}	7 1–15^{ab}
18*	7 15^{cd}	265^{cd}	—
7 15^{cd}–18^{ab}	7 16–18	266–268	7 15^{cd}–18^{ab}
19*	—	—	—
7 18^{cd}	7 19^{ab}	269^{ab}	7 18^{cd}
7 19^{ab}	7 19^{cd}	270^{cd}	7 19^{ab}
7 19^{cd}	7 20^{ab}	270^{ab}	7 19^{cd}
7 20^{ab}	7 20^{cd}	269^{cd}	7 20^{ab}
7 20^{cd}–22^{ab}	7 21–22	271–272	7 20^{cd}–22^{ab}
20*	7 23^{ab}	273^{ab}	7 22^{cd}
7 22^{cd}–25	7 23^{cd}–26	273^{cd}–276	7 23–26^{ab}
21*	—	—	—
7 26–30^{ab}	7 27–31	277–281	7. 26^{cd}–31^{ab}
22*	—	—	—
7 30^{cd}–66^{c}	7 32–68^{c}	282–318^{c}	7 31^{cd}–68^{a}
23*	—	—	7 68^{bc}
7 66^{d}	7 68^{d}	318^{d}	7 68^{d}
24*	—	—	—
8 1–3^{ab}	8 1–3^{ab}	319–321^{ab}	8 1–3^{ab}
25*	—	—	8 3^{cd}
8 3^{cd}	8 3^{cd}	321^{cd}	8 4^{ab}
26*	—	—	—
27*	—	—	8 4^{cd}–5
8 4–8	8 4–8	322–326	8 6–10
28*	8 9^{ab}	327^{ab}	8 $10\frac{1}{2}$
8 9–10^{ab}	8 9^{cd}–10	327^{cd}–328	8 $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
29*	—	—	8 $12\frac{1}{2}^{cd}$–13
8 10^{cd}–17	8 11–18^{ab}	329–336^{ab}	8 $13\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
30*	—	—	8 $21\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
8 18	8 18^{cd}–19^{ab}	336^{cd}–337^{ab}	8 $23\frac{1}{2}$
31*	—	—	8 $24\frac{1}{2}^{a}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
8 19	8 19^{cd}–20	337^{cd} 338	8 $24\frac{1}{2}^{cd}$–$25\frac{1}{2}$
32*	8 21	339	—
8 20	8 22–23^{ab}	340 341^{ab}	8 26–27
33*	—	—	8 28
8 21–34	8 23^{cd}–37^{ab}	341^{cd}–355^{ab}	8 29–42
34*	—	—	8 43^{ab}
8 35–36^{cd}	8 37^{cd}–39^{ab}	355^{cd}–357^{ab}	8 43^{cd}–45^{ab}
35*	—	—	8 45^{cd}
8 36^{ef}–51^{ab}	8 39^{cd}–55^{ab}	357^{cd}–373^{ab}	8 $45\frac{1}{2}$–61
8 51^{cd}	8 55^{cd}	373^{cd}	—
36* (*for* 51^{cd})	—	—	8 62^{ab}
8 52–57	8 56–61	374–379	8 62^{cd}–$67\frac{1}{2}$
37*	—	—	8 $68\frac{1}{2}$
8 58–65	8 62–71^{ab}	380–389^{ab}	8 $69\frac{1}{2}$–$78\frac{1}{2}^{ab}$
38*	8 71^{cd}	389^{cd}	8 $78\frac{1}{2}^{cd}$
8 66–82	8 72–88	390–406	8 $79\frac{1}{2}$–$95\frac{1}{2}$
39*	—	—	—
8 83–104	8 89–111^{ab}	407–429^{ab}	8 $96\frac{1}{2}$–118
8 105	8 111^{cd}–112^{ab}	429^{cd}–430^{ab}	8 120
8 106	8 112^{cd}–113^{ab}	430^{cd}–431^{ab}	8 119
8 107–135	8 113^{cd}–142	431^{cd}–460	8 121–$149\frac{1}{2}$
8 136–141	8 143–149	461–467	8 157^{cd}–164^{ab}
8 142–148^{cd}	8 150–156	468–474	8 $150\frac{1}{2}$–157^{ab}
8 148^{ef}–151	8 157–159	475–478	8 164^{cd}–167
9 1–8^{ab}	9 1–8	479–486	9 1–$8\frac{1}{2}^{ab}$
40*	—	—	—
9 8^{cd}–17^{ab}	9 9–17^{ab}	487–496^{ab}	9 $8\frac{1}{2}^{cd}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
9 17^{cd}	—	—	—
41* (*for* 17^{cd})	—	—	—
42* (*for* 17^{cd})	9 17^{cd}	496^{cd}	—
43* (*for* 17^{cd})	—	—	9 $17\frac{1}{2}^{cd}$
9 18–24	9 18–24	497–503	9 $18\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
44*	—	—	—
9 25–29^{cd}	9 25–29	504–508	9 $25\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}$
45*	—	—	9 $30\frac{1}{2}^{ab}$
9 29^{ef}–39	9 30–40^{ab}	509–519^{ab}	9 $30\frac{1}{2}^{cd}$–$40\frac{1}{2}$
—	—	—	9 $41\frac{1}{2}^{ab}$
9 40–55	9 40^{cd}–57^{ab}	519^{cd}–536^{ab}	9 $41\frac{1}{2}^{cd}$–$57\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
46*	—	—	—
47*	9 57^{cd}–58	536^{cd}–537	—
9 56^{ab}	9 59^{ab}	538^{ab}	9 $58\frac{1}{2}^{ab}$
48*	—	—	—
9 56^{cd}–57	9 59^{cd}–60	538^{cd}–539	9 $58\frac{1}{2}^{cd}$–$59\frac{1}{2}$
49*	9 61	540	9 $60\frac{1}{2}$
9 58–59	9 62–63	541–542	9 $61\frac{1}{2}$–$62\frac{1}{2}$
50*	—	—	—
10 1–4	10 1–4	543–546	10 1–4
51*	—	—	—
10 5–9	10 5–9	547–551	10 5–9
—	—	—	10 10^{ab}
10 10–23	10 10–24^{ab}	552–566^{ab}	10 10^{cd}–$24\frac{1}{2}^{ab}$
10 24^{ab}	10 24^{cd}	—	10 $24\frac{1}{2}^{cd}$
10 24^{cd}–30	10 25–31	566^{cd}–573	10 $25\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
11 1–3	11 1–3	574–576	11 1–3
52*	—	—	11 4
11 4^{ab}	11 4^{ab}	577^{ab}	—
53* (*for* 4^{ab})	—	—	11 5^{ab}
11 4^{cd}–11	11 4^{cd}–11	577^{cd}–584	11 5^{cd}–12
App I No 1	—	—	—
11 12–18	11 12–18	585–591	11 13–19
54*	—	—	—
11 19–25	11 19–27^{ab}	592–600^{ab}	11 20–$27\frac{1}{2}$
55*	—	—	—
11 26–30^{ab}	11 27^{cd}–31	600^{cd}–604	11 $28\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
11 30^{cd}	—	605	11 $32\frac{1}{2}^{cd}$
12 1–3	12 1–3	606–608	12 1–3
56*	—	—	—
57*	—	—	—
12 4–6^{ab}	12 4–6^{ab}	609–611^{ab}	12 4–6^{ab}
58*	—	—	—
12 6^{c}–7^{b}	12 6^{c}–7^{b}	611^{c}–612^{b}	12 6^{c}–7^{b}
59*	—	—	—
12 7^{c}–34	12 7^{c}–35	612^{c}–640	12 7^{c}–35
60*	—	—	—
12 35–40	12 36–41	641–646	12 $35\frac{1}{2}$–41
13 1–17^{ab}	13 1–19^{ab}	647–665^{ab}	13 1–19^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
61*	—	—	—
13 17^{cd}–20	13 19^{cd}–22	665^{cd}–669	13 19^{cd}–$22\frac{1}{2}$
14 1–16^{ab}	14 1–16^{ab}	670–685^{ab}	14 1–16^{ab}
62*	—	—	—
14 16^{cd}	14 16^{cd}	685^{cd}	14 16^{cd}
63*	14 16^{ef}	686	—
15 1^{ab}	15 1^{ab}	687^{ab}	15 1^{ab}
64*	—	—	15 1^{cd}
15 1^{cd}–31	15 1^{cd} 32^{ab}	687^{cd}–718^{ab}	15 $1\frac{1}{2}$–32
65*, lines 1, 3	15 32^{cd}, 33^{cd}	718^{cd}, 719^{ab}	15 33
65*, line 2	15 33^{ab}	719^{cd}	—
66*	—	—	15 $33\frac{1}{2}$
15 32	15 34	720	15 $34\frac{1}{2}$
67*	—	—	15 35–$37\frac{1}{2}$
15 33	15 35	721	15 $44\frac{1}{2}$
16 1–4	16 1–4	722–725	16 1–4
16 5–8^{ab}	16 5–8^{ab}	726–729^{ab}	15 $38\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
68*	—	—	15 $41\frac{1}{2}^{cd}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
16 8^{cd}	16 8^{cd}	729^{cd}	15 $42\frac{1}{2}^{cd}$
69*	—	—	15 43–$43\frac{1}{2}$
16 9–15^{cd}	16 9–16^{ab}	730–737^{ab}	16 5–$11\frac{1}{2}$
70*	16 16^{cd}	737^{cd}	—
16 15^{ef}–19^{ab}	16 16^{ef}–20^{ab}	738–742^{ab}	16 12–16^{ab}
71*	—	—	—
16 19^{cd}–36	16 20^{cd}–37	742^{cd}–759	16 16^{cd}–33
17 1–26	17 1–26	760–785	17 1–26
18 1–26	18 1–26	786–811	18 1–26

॥ सौप्तिकपर्व ॥

संजय उवाच ।

ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः ।
उपास्तमयवेलायां शिबिराभ्याशमागताः ॥ १
विमुच्य वाहांस्त्वरिता भीताः समभवंस्तदा ।
गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २
सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।
निकृत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात्क्षतविक्षताः ॥ ३
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् ।

☞ Ñ1 begins with णा समन्तत in 10 1 21[b] MSS Da. 8 do not give chapters 1–9

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K1–3 5 6 B1 4 Dn1, Ñ1 missing, B2 marg) Ś1 Dn2 D1 2 5 read व्यासं and Ś2 व्यासस् (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, Ś1 ins ॐ नमो विघ्नहर्त्रे । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अत पर सौप्तिक पर्व ।, Ś2 ॐ नमो गुरुचरणकमलेभ्य । ॐ नमो विष्णवे

2* ॐ नम सकलकल्याणदायिने चक्रपाणये ।
विषयार्णवमग्नानां समुद्धरणसेतवे ।,

K4 ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ।; B3 8 ॐ नमो गणेशाय ।, B6 ॐ नम कृष्णाय (which is preceded by a list of events of the Gadāparvan) ।, Dn2 D1–5 7 श्रीगणेशाय नम ।; Dn2 gives, *after* the introductory mantra, a list of events of the Gadāparvan

K1–3, 5 B1 Dn1 T, which, like G M, om the introductory mantra, begin as follows K1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, K2 ॐ नम कृष्णाय । वैश० उ०, K3 श्रीगणेशाय नम, K5 ॐ गणेशाय नम, B1 ओं नम गणेशाय, Dn1 श्रीगुरुभ्यो नम, T1 श्रीवेदव्यासाय नम । हरि ओम् । and (on marg) शुभमस्तु सौप्तिकपर्वप्रारम्भ; T2 हरि ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु

[☞ It should be understood that the words उवाच, ऊचु of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचु, are generally omitted in Ś and S Others have these promiscuously Similarly, the speakers' names are often abridged, for instance, वैश for वैशंपायन These vagaries of MSS are ignored in the Critical Apparatus].

---

1 —[a]) G3 तु (for ते) T G1 2 M सर्वे (for वीरा) —[c]) K2–6 B Dn D3–5 7 G1 2 M1 2 Ca d n v उपास्तमन, D1 2 G2 (*sup lin*) सूर्यास्तमन (for उपास्तमय) K2 T G -वेलाया — After 1[c], Ca (wrongly) ins

3* सर्वे सुमनसस्तदा ।
समीपे पाण्डवानेत्य वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।

—[d]) K2–6 B1 3 D4 5 7 शिबिराभ्यासम् K5 अभ्ययु, G2 आगमात् (sic) (for आगता)

2 [a]) K3 चत्वारि (for त्वरिता) —[b]) K2 त्रस्ता (for भीता) K3 4 S (except G3, G1 also as in text) भीता समनुबो(T2 यो)धनात् (T1 नान्; G1 °यन्); K5 भीता (marg) परभयात्तदा —[c]) T G1 2 M आगम्य (for आसाद्य) K2 गहना दिशमास्थाय —[d]) K2 न्यवसन्न ते, K3 6 B3 न्यवसत ते, K5 न्यवसस्तत, B2 चाविशत ते (for न्यविशन्त ते)

3 [a]) K3 4 नि(K4 °नी)वासम् (for °निवेशम्) —[b]) B2 व्यवस्थिता —[c]) Ś1 K1 निवृत्ता, K6 G1 (*inf lin* as in text) निकृता; B1 विकृत्ता (for निकृत्ता) K1 शास्त्रै —[d]) Ś1 K1 क्षतविग्रहा, Ś2 क्षतविक्षिता, K2 क्षतवीक्षिता, K6 क्षिप्तविक्षिता; B1–3 क्षतजोक्षिता, Dn2 क्षतविक्षतै, D4 G3 कृतविक्षता (for क्षतविक्षता)

4 [a]) G3 त्रि (for च) Some MSS निश्वस्य, B1 विश्वस्य —[b]) K3 अन्वाचिंतयत्; K5 B1, 3 4 5 G2 अनु(G2 न्वि)चिंतयन्; Dn T1 पांडवा न त्व(T1 नान्व) चिंतयन् (Dn1 °न्) —[c]) Ś2 K1 निवनं (for निनदं)

श्रुत्वा च निनदं घोरं पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ४
अनुसारभयाद्भीताः प्राङ्मुखाः प्राद्रवन्पुनः ।
ते मुहूर्तं ततो गत्वा श्रान्तवाहाः पिपासिताः ॥ ५
नामृष्यन्त महेष्वासाः क्रोधामर्षवशं गताः ।
राज्ञो वधेन संतप्ता मुहूर्तं समवस्थिताः ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

अश्रद्धेयमिदं कर्म कृतं भीमेन संजय ।
यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ७
अवध्यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा ।
पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम संजय ॥ ८
न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावल्गणे नरैः ।
यत्समेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ९
अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यन्न दीर्णं सहस्रधा ॥ १०
कथं हि वृद्धमिथुनं हतपुत्रं भविष्यति ।
न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ॥ ११
कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च संजय ।
प्रेष्यभूतः प्रवर्तेयं पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ १२
आज्ञाप्य पृथिवीं सर्वां स्थित्वा मूर्ध्नि च संजय ।
कथमद्य भविष्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत् ॥ १३

— ^{d}) K3.4.6 D7 मनीषिणा (D1 °णा) (for जयैषिणाम्)

5 ^{a}) D4 -भयात्ते तु, D7 भयाद्भीता, Ca d भया न्नीता (as in text) — ^{b}) K4 प्रागमुखा D7 प्राङ्द्रवन् B3 T G1.2 भयात्, G3 तत (for पुन) — ^{d}) T G1.2 M श्रान्तगात्रा (M1 °पत्रा)

6 D7 repeats 6^{ab} — ^{a}) K2 नामृष्यतो, K4 नामृष्यत, B1 नानृष्यत, T2 G1 (*inf lin* as in text) 2 M3 नादृश्यत, Ca d नामृष्यन्त (as in text) — ^{b}) K6 हर्षामर्षं, D7 क्रोधोमर्षं K2 वशानुगा, G3 °समन्विता (for -वश गता) — ^{c}) Dn1 व्यसन, G3 वचन (for वधेन) — ^{d}) B3 ध्यानमास्थिता, D4 G3 समुपस्थिता (for समव°)

7 After 7^{ab}, M2.4 read (for the first time) 10^{cd} repeating it in its proper place. — K1 om (hapl.) 7^{c}–8^{d}, K2 om 7^{cd} — ^{cd}) In Ś1, the portion from गा up to पुत्रो is lost on a damaged folio T G1.2 M1.3.4 यत्र; G3 तत्र (for यत्स) K6 नागयुत°, B1 नागायत° K3.4.6 मे विनिपातित (for मम नि°) Dn1 यत्स नागायुतप्राणा पुत्रा मम निपातिता, G1 यत्र नागायुतबलप्राण पुत्रो निपातित

8 D7 om (hapl) 8–9 K1 om 8 (cf v l 7) In Ś1, the portion from ननो (in ^{b}) up to पुत्रो (in ^{c}) is lost on a damaged folio — ^{b}) G3 सिंह, Cd वज्र (as in text) Ś2 °सहनने, K3.4 °सनहनो, Cd °सनहस्तो M2.4 यथा (for युवा) — ^{c}) Ś2 मद्दे (for पुत्रो) — ^{d}) Ś1 निहते, K3 निहितो Ś2 सर्वदा जितकाशिभि, G2 हतो मम च सजय

9 Ś1 om (hapl) 9^{a}–10^{b}, Ś2 D7 om 9 (for D7, cf v l 8) — ^{a}) K6 तदिष्टम्, Dn1 तद्दिष्टम् (for न दिष्टम्) K6 B1.3 अभ्यतिक्रांत, Dn2 अल्प तिक्रातु, T G1 (also as in text) 2 अप्यति°, G3 अत्यति° — ^{b}) D4 गावल्गने K5 परै, Dn1 न वै (for नरै) K1 शक्य केनचिद्प्यहि (before corr as in text) — ^{c}) K2 G3 स (for यत्) K2 ससैन्यो (for समेत्य) — ^{d}) K2 मम पुत्रो निपातित, K6 पुत्रो मे विनिपातित

10 Ś1 K2 om 10^{ab} (for Ś1, cf v l 9) After 10^{ab}, D7 repeats (hapl) 7^{cd} and 10^{ab} M2.4 read (for the first time) 10^{cd} after 7^{ab} — ^{c}) Ś2 कृत (for हत) In Ś1, the portion from तं श्रुत्वा up to मुत्सहे (in 11^{d}) is damaged — ^{d}) G1 सहस्रश (*inf lin* as in text)

11 In Ś1, 11^{ab} is lost on a damaged fol — ^{a}) T G1.2 नु (for हि) Ca अधमिथुनं, Cd वृद्धि° — ^{b}) B1 (marg gloss?) जीविष्यति (for भविष्यति) — ^{c}) K2 न त्वहं K3.4.6 B1–3.5 G3 पाडुपुत्रस्य (B3 °त्राणा) (for पाण्डवेयस्य) — ^{d}) G1 (*inf lin* as in text) कथम् (for वस्तुम्)

12 ^{a}) M1 तथा (for कथ) M राजपिता — ^{b}) Ś2 lacuna K3 सजय — Ś1 T G2 M om (hapl) 12^{c}–13^{b}, G1 reads it in marg — ^{c}) Ś2 K1 प्रैष्य°, K2 प्रेक्ष्य° Dn1 स वर्तेय, D7 प्रघर्तेय (for य) — ^{d}) K2 शासने

13 Ś1 T G2 M om 13^{ab} (cf v l 12) — ^{a}) G3 प्रमोक्ष्य (for आज्ञाप्य) — ^{b}) K2.5 B3.4 Dn D1–3.5.7 G1.3 मूर्धनि (for मूर्ध्नि च) K1.3 सजये

कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्ष्यामि संजय ।
येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ॥ १४
कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः ।
अकुर्वता वचस्तेन मम पुत्रेण संजय ॥ १५
अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत संजय ॥ १६

संजय उवाच ।

गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिताः ।
अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलताकुलम् ॥ १७
ते मुहूर्तं तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः ।
सूर्यास्तमयवेलायामासेदुः सुमहद्वनम् ॥ १८
नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिसमाकुलम् ।
नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिषेवितम् ॥ १९
नानातोयसमाकीर्णं तडागैरुपशोभितम् ।
पद्मिनीशतसंछन्नं नीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०
प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः ।

(K8 य॰) — Ś2 K1 om (hapl) 13^{c}–14^{b} Dn1 T1 transp 13^{c}–14^{b} and 14^{c}–15^{d} — c) M2–4 अहमद्य — d) Cv प्रेष्यभूतां (for भूतो) K4 (m as in text) ॰ दुरिष्टवान् (K6 कृत्), K5 D4 दुरत्यय ; Cv दुरन्तकृत् (as in text)

14 Ś1 K1 om 14^{ab} (cf v l 13) — b) Ś1 lacuna K2 B1 3–5 D5 T2 शक्ष्यामि; K8 इच्छामि, Dn2 वक्ष्यामि, T1 G2 शक्यानि (for शक्ष्यामि) K8 सजय॰ —B1 om (hapl) 14^{c}–15^{d} — c) K1 reads (marg) शत K4 (m as in text) पूर्वम्, D5 तूर्णम्, T1 मह्यम्, T2 G1 2 M1 3 4 मह्यम् (for पूर्णम्) — d) M4 एतेन Ś2 K1 6 निहितं T G1 2 M1 3 4 युधि (for मम)

15 B1 om 15 (cf v l 14) For transp in Dn1 T1, cf v l 13 — a) Dn1 सत्यं (for स्य) K4 6 तद्धि (for तस्य) — b) Dn1 विदुरेण — c) Ś1 lacuna K8 अकुर्वता, D7 प्रकुर्वता K2–4 6 D7 S तस्य (for तेन) — d) Ś1 पुत्रेण मम (by transp), D7 मद्गपुत्रेण

16 D7 wrongly ins सजय उवाच before this stanza, it also repeats 16, omitting संजय (in d) K8 om (hapl) 16, Ś2 reads it on marg — a) Dn1 अधमेन, D7 अधर्मण (for अधर्मेण) D7 हतो, T2 गते (for हते) — b) D6 पुत्रं, G1 सुते (for पुत्रे) — c) D7 कृपौ, T1 कृप (for कृपो) K4 द्रौणि, D7 G3 M1 द्रोणिः — d) K1 2 4 Dn1 D3 4 G3 M1 2 4 अकुर्वंत (K4 वंतु) Dn1 संजय॰ — After 16, Dn1 ins an addl colophon [*Adhy no* 1]

17 b) Ś2 K1 D7 अविदूरम् (for नाति) K8 अव स्थित॰, T G1 2 मनस्विन॰, M यशस्विन॰ (for अव स्थिता) — c) D7 वल॰ (for वन) — d) K3 B Dn D3 5 7 लतावृत (D7 वृता), T1 कुल, G3 युत

18 a) K5 तत् (for ते) K3 मुहूर्त K6 om तु M3 4 हि (for तु) K3. 4 6 समाश्वस्य (for तु विश्रम्य) B1 G3 विश्राम्य — b) Dn लब्धशेषै(Dn2 ॰तोयै)र्हतोत्तमै, D1 2 (before corr) लब्धयोगैस्तुरगमै॰ — c) K2–6 B D (D6 3 om) G2 M1 2 सूर्यास्तमन (for ॰मय) K2 T2 G1 3 वेळाया — d) K4 आसादु॰ K6 ते महद्, B1 स्व महद्, M1 गहन (for सुमहद्) K4 धन B2 4 Dn D1 (by corr , orig as in text) 3 5 7 समासेदुर्महद्वन (D7 द्वल॰); T G1 2 M2–4 कौरवेयस्य शासनात्

19 a) Dn1 नानाद्रुम (for नानामृग॰) K2 युक्त, B1 D7 युष्ट (for जुष्ट) — b) In B5, the portion from समा up to 19^{d} is lost on a damaged fol S2 K1 5 B4 D (D6 3 om) T2 G2 3 पक्षिममा(B4 Dn D5 7 G3 गणा, D3 गणैर्)वृत; G1 पक्षिभिराकुल, M1 पक्षिगणाकुल॰ — G2 om (hapl) 19^{cd} — d) Ś B1–4 व्याघ्र ; K2 T G1 M व्याल ; K4 वाघ्र, G3 ॰व्याघ्र (for ॰व्याल) T M3 4 समाकुल (for निषेवितम्)

20 a) K5 B1 4 Dn D3 5 7 G3 Ca नानातोयै (B1 m भोगा, Dn1 Ca भोगै॰, G3 तद) (for नाना तोय) T G1 2 समाकीर्णस् — b) K1 तडाकैर्, S तटाकैर् B Dn D1–3 5 7 नानापुष्पोप (for तडागै रुप) — c) D7 पद्मिणी K2 ॰सलिल, G1 ॰सपत्र, M4 संछन्नैर् (for संछन्नं) — d) K2 नीळोत्पळ Ś1 K4 m. G1 3 झषाकुल ; Ś2 दलान्वित, K1 कलैर्युतं, K2 3 4 6 B3 T G2 ॰समाकुल (K2 ळं), K5 गणैर्युतं, B1 2 ॰समावृतं, D4 द्रवायुत, M1 2 ॰झषायुत, M3 4 झषाकुलै॰ (for समायुतम्)

21 a) B4 आविश्य तद् ; T G2 एवंविध (for प्रविश्य

शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २१
उपेत्य तु तदा राजन्न्यग्रोधं ते महारथाः ।
ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २२
तेऽवतीर्य रथेभ्यस्तु विप्रमुच्य च वाजिनः ।
उपस्पृश्य यथान्यायं संध्यामन्वासत प्रभो ॥ २३
ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे ।
सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी समपद्यत ॥ २४
ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलंकृतम् ।
नभोंऽशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २५
ईषच्चापि प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।
दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ॥ २६
रात्रिंचराणां सत्त्वानां निनादोऽभूत्सुदारुणः ।
क्रव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७
तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे दुःखशोकसमन्विताः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिरुपोपविविशुः समम् ॥ २८
तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समन्ततः ।

तद्) —[b]) Ñ$_1$ commences with णा समन्तत Ś$_2$ K B D$_{1-5}$ $_7$ T$_1$ वीक्ष्यमाणा (K$_1$ °ण) K$_1$ समतता —[c]) Ś$_1$ -सछन्न —[d]) Ś$_2$ न्यक्रोध K$_6$ सदा (for तत)

22 [a]) G$_3$ उपास्य (for उपेत्य) K$_{2-4}$ $_6$ Ñ$_1$ B$_1$ $_3$ S च (for तु) Ñ$_1$ B$_1$ S महाराज (B$_1$ T$_1$ M$_1$ $_2$ °जन्) (for तदा राजन्) —[b]) K$_1$ नागोध ते, D$_2$ (before corr) न्यग्रोधाते (for न्यग्रोधं ते) D$_2$ (by corr) $_7$ समाश्रिता (for महारथा) —[c]) K$_2$ B$_1$ $_5$ D$_1$ $_2$ द्विपदश्रेष्ठा , Dn$_2$ हि यदा श्रेष्ठं (for द्विपदा श्रेष्ठा) K$_1$ $_3$ श्रेष्ठ, Dn$_1$ M$_4$ श्रेष्ठ —[d]) K$_3$ तिष्ठत (for श्रेष्ठं त) K$_3$ $_4$ $_6$ त च, K$_5$ B$_4$ Dn$_1$ वै त, B$_1$ $_2$ से वै, B$_3$ तद्वै, D$_1$ $_2$ (before corr) $_5$ चैव, D$_3$ चैसं, T$_2$ G$_1$ (by corr) $_2$ त ते, G$_1$ (before corr) तत्ते (for स वै)

23 [a]) K$_3$ $_4$ $_6$ अवतीर्य (for तेऽवतीर्य) K$_1$ B$_4$ Dn D$_{3, 5}$ च (for तु) —[b]) K$_4$ B$_1$ विप्रमुच्यत, K$_5$ B$_4$ प्रविमुच्य स्व (B$_4$ च), Dn$_1$ परिमुच्य च (for विप्रमुच्य च) T$_1$ तु (for च) K$_3$ विमुच्य कवचानि च —[c]) K$_1$ ** स्पृश्य Ś D$_1$ T$_1$ यथान्याय्य, K$_3$ यथान्यया (for यथान्याय) —[d]) K$_1$ अभ्यासत, K$_2$ D$_1$ $_2$ $_7$ G$_3$ M$_1$ $_2$ अन्वास्य ते (D$_1$ तत्; G$_3$ च), B$_2$ अन्वासत , D$_3$ $_5$ अन्वास्यत, G$_1$ अन्वास्थिता , M$_2$ (*inf lin*) $_3$ $_4$ अन्वासिरे (for अन्वासत) K$_3$ प्रभो

24 [a]) K$_2$ [ऽ]स्त —[b]) K$_1$ $_3$ $_4$ $_6$ अनुयाते (K$_1$ °प्रस्ते) D$_1$ $_2$ (before corr) अनुप्राप्तो दिवाकर —[c]) K$_1$ lacuna G$_1$ (before corr) जगतीरात्री, Ca d जगतो धात्री (as in text) —[d]) B$_1$ सर्वेरी T$_1$ प्रतिपद्यत, T$_2$ G$_1$ $_2$ M प्रत्यपद्यत (for समप°)

25 [b]) Dn$_2$ सपूर्णाभिर् (for प्रकीर्णा°) K$_2$ $_4$ M$_3$ अलं(K$_2$ °ळ)कृता, K$_3$ अलकृता, D$_3$ अलकृते (for अलकृतम्) K$_6$ सकीर्णा निरलकृता —[c]) Ś$_1$ ततोण्डुकम्, K$_5$ महाशुकम्, K$_6$ ननोंसुकम्, D$_7$ (both times) नभोशुकम्, G$_1$ नभ शुक्रम् (before corr नवश्शुक्रम्); Cd नभोंधुकम्, Ca नभोंऽशुकम् (as in text) Dn$_1$ [अ]भोभि (for [आ]भाति) — After 25[c], D$_7$ *repeats* the portion from क्षत्र (in [a]) up to 25[c] —[d]) K$_1$ D$_7$ प्रेक्षाणीय, D$_4$ प्रेक्षनीयं (for प्रेक्षणीय)

26 [a]) K$_3$ इृषच्चापि, B$_4$ $_5$ D$_1$ $_2$ $_3$ $_5$ $_7$ G$_1$ (orig) इच्छया ते (B$_5$ °यापि), K$_1$ T$_1$ ईषश्चापि, G$_3$ इह चापि (for ईषच्चापि) K$_2$ Ñ$_1$ T G$_1$ M$_{3-4}$ प्रवल्गते (K$_2$ °तो), K$_4$ $_6$ च वल्गति, D$_3$ प्रधावति, G$_3$ प्रलभते, G$_3$ M$_1$ प्रगल्भंति (M$_1$ °ते) (for प्रवल्गन्ति) K$_5$ D$_4$ हेषित्वा विप्रवल्गति, Dn इच्छया प्रयलाति ते (Dn$_1$ ते प्रवालांते) —[b]) T G$_1$ $_2$ सत्वा ये (by transp) K$_3$ $_4$ (marg) मत्ता (for सत्त्वा) D$_7$ सन्निवारिण (for रात्रिचारिण) —[c]) K$_1$ $_3$ दिवाचा (K$_3$ °क)राश्च, D$_4$ दिवाचरा च —[d]) B$_1$ °वसम् (for °वशम्) K$_6$ आगमन् (for आगता) Ñ$_1$ ते निद्रां च वश गता

27 [a]) Ś$_1$ K$_1$ रात्रीचराणा, D$_7$ रात्रिंचराण्या, M$_3$ नक्तचराणा Ś$_2$ K$_1$ भूतानां, G$_2$ सर्वाना (for सत्त्वानां) —[b]) Ś$_1$ damaged K$_5$ B$_2$ $_4$ Dn D$_1$ $_3$ $_5$ निर्घोषो, Ñ$_1$ B$_5$ निनदो, D$_7$ निर्वोषो; G$_1$ (before corr) विनादो (for निनादो) B$_4$ Dn$_1$ समंतत (for सुदारुण) —[c]) K$_2$ चापि मुदिता, K$_6$ च प्रमुखता, M$_4$ च *मुदिता (for च प्रमु) —[d]) S (except G$_3$) प्राप्ता घोरा (by transp) K$_3$ Ñ$_1$ घोरा Ñ$_1$ B$_3$ प्राप्य (for प्राप्ता) Dn$_1$ प्राविश (for प्राप्ता च) D$_7$ om च Ñ$_1$ Dn$_1$ शर्वरीं, B$_1$ सर्वरी (for शर्वरी)

28 [a]) K$_3$ रात्रिमुपे, G$_3$ निशामुखे (for रात्रि) —[d]) K$_2$ ततस्ते निविशु ; Ca d उपोप (as in text) K$_5$ तदा, M$_1$ समा (for समम्)

तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २९
निद्रया च परीताङ्गा निपेदुर्धरणीतले ।
श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥ ३०
ततो निद्रावशं प्राप्तौ कृपभोजौ महारथौ ।
सुखोचितावदुःखार्हौ निषण्णौ धरणीतले ।
तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ ॥ ३१
क्रोधामर्षवशं प्राप्तो द्रोणपुत्रस्तु भारत ।
नैव स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्वसन् ॥ ३२
न लेभे स तु निद्रां वै दह्यमानोऽतिमन्युना ।
वीक्षांचक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ३३
वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वैर्निषेवितम् ।
अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसायुतम् ॥ ३४
तत्र काकसहस्राणि तां निशां पर्यणामयन् ।
सुखं स्वपन्तः कौरव्य पृथक्पृथगपाश्रयाः ॥ ३५

---

29 [a]) Ś2 K1 Ñ1 ततोप, K2–6 S उपोप° (for तत्रोप) K3 4 6 Ñ1 शोचते, D5 शौचतो, G8 शोचति — [b]) K3–6 Ñ1 B Dn D2 (before corr as in text) 3–5 7 T G1 2 M1 2 समीपत (for समन्तत) — [c]) Ś1 अनुप्राप्त, K4 Dn2 अतिक्रातु, D7 मतिक्रांत (for अति) Dn1 तमेवात्वमतिक्रात (corrupt), M3 4 त्वचिंत्य ते त्वति — [d]) K2 6 क्षत्र (for क्षयम्)

30 K2 reads 30^{ab} after 31^{cd} — [a]) K5 क्रोधाग्निना (for निद्रया च) K3 4 Dn1 परितांगा (Dn1 °क्रीता), D2 G1 (both after corr) परीताक्षा (for परीताङ्गा) — [b]) K1 निषीदुर्, Ñ1 निपेतुर् (for निपेदुर्) K2 T1 तले — T1 om (hapl) 30^{c}–31^{d} — [c]) D4 समेता, G8 क्रमेण (for श्रमेण) Ś1 सुदृढा, D1 सदृढ (for सु) K2 युक्तौ, D7 युक्तां — [d]) K1 निकृत्ता, K2 विक्षितौ; B1 विक्षिता, Dn1 निविद्धा, Dn2 M3 वीक्षता, T2 G1 (also as in text) विपक्ता (for विक्षता) M2–4 निशितै° (for विविधै°)

31 T1 om 31^{abcd} (cf v 1 30) — [a]) K5 निद्रामभि (for निद्रावश) — [b]) T2 G1 2 M महाबलौ (for रथौ) — [c]) K1 दुःखार्यौ, Dn1 दुःखार्तौ — [d]) Ñ1 D5 विषण्णौ, M1 निर्पर्नौ (for निषण्णौ) K2 सले, K8 मले (for तले) — After 31^{cd}, K2 reads 30^{ab} — [e]) B1 2 तौ सुप्तौ (B1 °प्तो) च (for तौ तु सुप्तौ) K2 महाराजा — [f]) T G1 (before corr) 2 M तस्मिन्देशे महारथौ; G8 क्रमशोकसमन्वितौ — After 31, N G1 (*inf lin*) ins

4* महार्हशयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ।

[K1 महाय in the prior half]

32 [a]) K4 B2 G8 क्रोधामर्दं° (G8 °वेश) K1 (before corr) 8 Dn2 M2 प्राप्तौ (for प्राप्तो) — [b]) B8 D1 2 (orig) च (for तु) B1 (m as in text) सदाभवत् (for तु भारत) K3 भारत° — [c]) Ś2 Ñ1 B1 4 Dn2 D1 2 (orig) 3 6 न वै (for नैव) K6 स्वय, B8 शर्मं, M3 4 च स्म (for स्म स) — [d]) D7 स्वमन् (for श्वसन्)

33 [ab]) D7 न लेभे, S (except G3) नाल्भत् (M1 °न्) (for न लेभे) Ś1 D1 2 च (for वै) Ñ1 B Dn D3 5 7 G3 °मानो हि (B1 2 [ऽ]थ) (for मानोऽति) K6 रुपाग्निना (for [ऽ]तिमन्युना) K3 4 6 तत्र स पुरपव्याघ्रो वेपमानश्च मन्युना — [c]) K3 Dn1 D4 वीक्ष्यांचक्रे, B8 प्रेक्षांचक्रे — M3 om. (hapl) 33^{d}–34^{c}

34 M3 om 34^{abc} (cf v 1 34) — [a]) K1–3 B3 Dn1 D3 4 7 वीक्ष्यमाणो (D4 °नो; D7 °णे); K6 वीक्षमानो (for वीक्षमाणो) K8 वनोद्देशे — Ś1 lacuna for 33^{bcd} — [b]) K2 नानासर्प, B1 G8 नानासत्त्व; D8 नानाखगैर् (for नानासत्त्वैर्) B1 2 निनादित (for निषेवितम्) — [c]) Ś2 K1 6 D1 (*sup lin* as in text) 2 (before corr) 4 अवैक्षत, G3 अपश्यद्य (for अपश्यत) G8 महाराज (for महाबाहुर्) — [d]) K2 5 Ñ1 B4 6 D G3 वायसैर्युत (G8 °वृत), K6 T G1 2 वायसान्वित (G1 °सावृत) (for वायसायुतम्)

35 [a]) Dn1 G3 तत (for तत्र) — [b]) Dn1 निशासा (by transp) Ś2 पर्यणादयन्, K2 D8 4 7 पर्यनामयन्, K6 पर्यणामयत्, Ñ1 D1 2 पर्यशामयन्, B5 पर्युपागमन्, G8 M1 2 परिणामयन् (for पर्यणा°) — Ś1 lacuna for 35^{cd} — [c]) G1 (orig) 8 दुःखं (for सुखं) K1 D4 स्वपत, Ñ1 B1 2 4 Dn1 D1–3 5 7 G1 (before corr as in text) M1 3 4 स्वपति, Dn2 M2 स्वपति; G8 स्वपत (for स्वपन्त) K4 कौरव्य — [d]) K1 D2 T G8 °धगुपाश्रया (T1 °य), K2–4 6 B1 2 °धगनेकश, Ñ1 थजणाश्रया (sic), Dn2 धगयाश्रया; M1 °धगवाश्रया, M2–4 °धगपाश्रये (for °धगपाश्रया)

सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः ।
सोऽपश्यत्सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम् ॥ ३६
महास्वनं महाकायं हर्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम् ।
सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगिनम् ॥ ३७
सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः ।
न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ३८
संनिपत्य तु शाखाया न्यग्रोधस्य विहंगमः ।
सुप्ताञ्जघान सुबहून्वायसान्वायसान्तकः ॥ ३९
केषांचिदच्छिनत्पक्षाञ्शिरांसि च चकर्त ह ।
चरणांश्चैव केषांचिद्बभञ्ज चरणायुधः ॥ ४०
क्षणेनाहन्स बलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ।
तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशां पते ।
न्यग्रोधमण्डलं सर्वं संछन्नं सर्वतोऽभवत् ॥ ४१
तांस्तु हत्वा ततः काकान्कौशिको मुदितोऽभवत् ।
प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः ॥ ४२
तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।

36 ^{a}) K1 सुसत्वतेषु, K2 ससुप्तेषु च; M8 4 तेषु सुप्तेषु (*for* सुप्तेषु तेषु) Dn2 कालेषु (*for* काकेषु) — ^{b}) N (except K1 D3 4) T1 विश्रब्धेषु Some MSS सम तत — ^{c}) S (except G8) अपश्यत् (for सोऽप°) D7 सहसायंतम् K5 सोपश्यत समायातम् — ^{d}) Ś1 lacuna K8 ऊलक; Dn उलु(Dn2 °लू)क

37 ^{a}) K1 महाकाय महास्वान — ^{b}) K8 4 6 चञ्चु, Dn2 वभ्र, D1 2 च सु-, D7 बभु (sic), G8 वस्त, Ca बभ्रु (as in text) K2 T G °पिंगळ — ^{c}) Dn सुदीर्घं, D7 सुदीप्ता (सुदीर्घ-) K2 B8 -घोर°, K6 B1 4 D2-5 7 S -घोण° (G2 घाण°, M2 कोण°), D1 घ्राण° (for घोणा°) Ś2 °मुखर — ^{d}) K3 4 (m as in text) सुपर्णनिभ, D1 सुपर्ण इव K2 5 B4 Dn1 D4 6 7 T G1 2 M1-3 वेगित, M4 वेधित (for वेगिनम्)

38 ^{a}) K5 D4 स हि, D7 सोप्प-, M8 सोपि (for सोऽथ) Ś1 शब्दान् (for शब्दं) Ś1 बहून्, Ś2 K1 (by corr) मृदु, K8 मृग (sic), G8 मृद (for मृदुं) — ^{b}) Dn1 नीयमान; K8 G8 लीयमानं (for °मान) K8 इवांरज; G8 जगाद्विज°, M1 इवांडल (for इवाण्डज) — ^{c}) K4 शाखां, Dn1 शाखान् (for शाखा) — ^{d}) K5 पीडया°, T G2 पातया° (for प्रार्थया°)

39 ^{a}) K2 5 D4 स निपत्य तु; Dn1 सनिहत्य तु, Dn2 सनित्य ततु; G2 सन्यपत्य तु (for सनिपत्य तु) G8 च (for तु) K8 4 6 तत शाखां — ^{c}) K1 सुप्तो, Ñ1 D3 6 प्राप्तान् (for सुप्तान्) K5 सुप्ताश्च (for जघान) D4 बहुलान्, G1 विस्रब्धान् (for सुबहून्) Dn2 प्राप्तामनुजघानासु — ^{d}) B4 Dn1 वायसान्तकृत् (for °न्तक°) B1 वायसाना सथातक°, Dn2 बहुस्वापचयसातक° (corrupt)

40 ^{a}) K5 अक्षिणात्; T G1 2 M1 2 4 अभिनत् (for अच्छिनत्) Dn1 पादान् (for पक्षान्) K3 केषा चिच्छेद पक्षाणि, G8 काकानामलुनात्पक्षान् — ^{b}) K2-4 नि- (for च) G8 ह्य, M4 च (for ह) — ^{c}) D7 चरण — ^{d}) D1 (inf lin as in text) बबध

41 ^{a}) K2 5 क्षणेनाहत्य, K4 (m as in text) सर्वांश्चाहन्स, K6 सर्वांश्चाहनद्, Ñ1 B2-5 Dn2 D1-3 5 7 क्षणेनाहनद्, T1 G1 M1-8 °नाहनत्स, T2 G2 M4 °नाहन्त्स (for नाहन्स) Ś1 बहुलान् (for बलवान्) D4 G8 क्षणेनाभ्य(G8 °न न्य)हनत्सर्वान् — In B5, 41^{bcd} is damaged — ^{b}) K8 M4 यस्य, Dn1 ये च (for येऽस्य) K2 °पथ (for °पथे) K2 गता°, K3 गत° (for स्थिता) — ^{e}) K1 °माडल, K3 मडळ — ^{f}) K8 सच्छिन्नं, K6 प्रच्छन्नं (for संछन्नं) G1 (before corr) पर्वतोपम (for सर्वतोऽभवत्)

42 K4 om (hapl) 42^{ab} — ^{a}) Ś1 damaged K8 तासु, D7 तस्तु (for तांस्तु) Dn2 दृष्ट्वा (for हत्वा) K2 सर्वान्, Dn1 कामान् (for काकान्) — ^{b}) K2 कौरव्य (for कौशिको) D7 भवन् — ^{c}) K5 D7 प्रतिहत्य (for °कृत्य) Ś1 *यत्, Ś2 K1 तु यत्, D1 2 तु तत् (for यथा) Ñ1 यथान्याय (for °काम) — ^{d}) K2 शस्त्राणां, Dn2 शत्रुणां (for शत्रूणा) Dn1 शत्रू Ś2 K2 Dn2 T G2 सूदन (Dn2 न); K4 Dn1 -सुदन°, B1 -शूदन, M2-4 -कर्शन (for -सूदन°)

43 ^{a}) K6 Dn2 D1 4 7 T1 G1 त (for तद्) K1 सोपद; K2 3 5 D4 G8 सौप्तिक, K4 सोपधिं, D2 G1 सोपर्यं, T G2 तादृश, M2 सौवर्ध (for सोपध) — ^{b}) M2 तु तन् (for कृत) — B1 om. 43^{c}-45^{b} — ^{c}) K8-6 B2-5 D (except Dn1 D4, D6 8 om) G1 (after corr) तद्भावे (for तद्भाव) — ^{d}) K2 द्रोणिर् Ś1 K2 4-6 Ñ1 B2-5 D (D6 8 om) T1 M2

तद्भावकृतसंकल्पो द्रौणिरेको व्यचिन्तयत् ॥ ४३
उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ।
शत्रूणां क्षपणे युक्तः प्राप्तकालश्च मे मतः ॥ ४४
नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
राज्ञः सकाशे तेषां च प्रतिज्ञातो वधो मया ॥ ४५
पतंगाग्निसमां वृत्तिमास्थायात्मविनाशिनीम् ।
न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
छद्मना तु भवेत्सिद्धिः शत्रूणां च क्षयो महान् ॥ ४६
तत्र संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।
तं जना बहु मन्यन्ते येऽर्थशास्त्रविशारदाः ॥ ४७
यच्चाप्यत्र भवेद्वाच्यं गर्हितं लोकनिन्दितम् ।
कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ॥ ४८
निन्दितानि च सर्वाणि कुत्सितानि पदे पदे ।
सोपधानि कृतान्येव पाण्डवैरकृतात्मभिः ॥ ४९
अस्मिन्नर्थे पुरा गीतौ श्रूयेते धर्मचिन्तकैः ।
श्लोकौ न्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ५०
परिश्रान्ते विदीर्णे च भुञ्जाने चापि शत्रुभिः ।

[ऽ]न्य(Ñ1 °न्तु, D7 °न्चा, M8 न्य)चिंतयत्, K8 न चिंतयन् (for व्यचिन्तयत्)

44 B1 om 44 (of v l 43) —^{a}) T1 येन (for ऽनेन) —^{b}) Dn2 पक्षिणामथ —^{c}) Ś2 K1.8 क्षेपणे; Ñ1 क्षयण; D5 क्षयणे; G1 (before corr) क्षपणं (for क्षपणे) G1 (before corr) 2 युक्तं —^{d}) Ś2 K1 4 Ñ1 B5 D7 G1 (before corr) प्राप्त° (D7 °प्ता) (for प्राप्त) M2 °कालं G8 स (for च) Dn1 ते (for मे) K4 मति°; Dn2 सत° (for मत°)

45 B1 om. 45^{ab} (of v l 43) —^{a}) Ś1 जेतु (for हन्तुं) K5 D4 कौरवाणां वधाच्चैव —^{b}) D4 जितकांक्षिण° —^{c}) K8 भृतोत्साहा, Dn2 कृतोत्साह° —^{d}) K1.8 B2 8 Dn1 लब्धलक्ष्या° (K8 °पक्षा°), Dn3 प्राप्तलक्षा° (for लब्धलक्षा°) B5 D1 °क्षापहारिण° —^{e}) Dn2 रक्ष°; D7 प्राज्ञ° (for राज्ञ°) K6 समीपे, B4 Dn D7 स(D7 स)काशात् (for सकाशे) K3 4 6 वै, B4 5 Dn D8 5 7 तु (for च)

46 ^{a}) D4 नैसामग्नि (for पतंगाग्नि°) K2 8 Dn M8 °समा° M4 हन्यामहमिमां वृत्तिं —^{b}) Ś1 [अ]ग्नि°; M2 [आ]स्मा° (for [आ]त्म°) K8 D7 °विनाशनी, B2 विनाशनीं —^{c}) Ś2 B2 युद्धमानस्य —^{e}) D7 छद्मणा K2.4 हि; K6 B1.2 Dn2 D2.5 G8 तु (for च) K2 छद्मना चेति सिद्धिश्च —^{f}) K4 शूराणां (for शत्रूणां) K8 स (for च) G1 (before corr) जयो (for क्षयो) K3 भवेत् (for महान्)

47 Dn2 om. 47 47^{ab} damaged in B5 —^{a}) B (B5 damaged) D1 8 सत°, Cnp तत्र (as in text) K2.4 संशयताद् Ñ1 अर्थो (for अर्थाद्) —^{b}) Ñ1 मौत्या (sic); S (except G8) यस्तु (for योऽर्थो) K2 निःशयितो D7 महान् (for भवेत्) K6 घोरार्थो निश्चयो भवेत् —^{c}) G1 (orig) तज् (for त) Ñ1 यद्यना (for त जना) K5 टप (for बहु) Ś1 मन्यत —^{d}) K5 D4 यथा, K6 येथ, B1 2 4 Dn1 D8 5 7 G8 ये च (for येऽर्थं) B8 D7 येत्वशास्त्र(D7 ये च शास्त्रे)विदो जना°, T1 योर्थशास्त्रविशारद; G8 ये च शास्त्रविदो नरा

48 ^{a}) K2 Ñ1 यथाप्यत्र, K3 4 6 T1 G8 यच्चाप्यत्र(T1 °प्यति, G8 पि तु), D7 ये चाप्यत्र (for यच्चाप्यत्र) K4 B4 5 Dn2 D8 5 वाक्य; S (except G8) कार्यं, Ca d वाच्य (as in text) —^{b}) B8 वाक्य° (for लोक) Ś2 °निर्मितं (for °निन्दितम्) —^{c}) B8 न कर्तव्य (for कर्तव्यं तन्) G1 तु (for तन्) —^{d}) K6 क्षात्र (for क्षत्र) M8 °धर्मे च K6 वर्तत

49 ^{a}) S (except G8) कर्माणि (for सर्वाणि) —^{c}) K1 सोपदानि, D2 सोपाधानि, D4 सोपधीनि, G8 विविधानि (for सोपधानि) K8 कृतान्यस्य, K4 6 कृतान्यत्र (for कृतान्येव) —^{d}) Ś1 निकृता°, G8 सुकृता° (for अकृता°)

50 ^{a}) Dn1 तस्मिन् (for अस्मिन्) Ś1 B1 गीत, K2 G8 गीता, Ñ1 B2–5 Dn D1–3 5 7 T G1 2 M गीता (for गीतौ) —^{b}) Ś1 K2–4 6 Dn2 श्रूयते; Ś2 Ñ1 B Dn1 D1–3 5 S श्रूयते, D7 श्रयत (for श्रूयेते) K5 D4 सत्त्व (for धर्म°) Ś2 °चिंतगै°, D7 S (except G8) °चित्तमै (D7 °कै°) (for °चिन्तकैः) —^{c}) Ś1 श्लोको, K2 Ñ1 B Dn D1–3. 5 7 T2 G M श्लोका, T1 श्लोक (for श्लोकौ) K3 4 अपेक्षद्भिस् —^{d}) Ś2 तत्त्वार्थस्, K4 °र्थो; K6 °र्थौ; K8 S तत्त्वार्थे; Ñ1 B Dn D1–3 5 तत्त्वार्थास् (for तत्त्वार्थं) Ñ1 D7 °दर्शिन° (for °भि°)

51 K4 om (hapl.) 51^{ab} —^{a}) K1 (marg) निलीने च, K3 [ऽ]वदीर्घेण; B8 (marg) विशीर्णे च;

2

प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं रिपोर्बलम् ॥ ५१
निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।
भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ५२
इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां युधि मारणे ।
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५३
स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५४
नोत्तरं प्रतिपेदे च तत्र युक्तं ह्रिया वृतः ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥ ५५
हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।
यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५६
एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।

Ca d विदीर्णे च (as in text) K6 B2 4 5 Dn D8 5 7 वा (for च) K2 विश्रान्ते च विवर्णे च, G3 परिक्लान्ते च दीने च — b) Ś1 कुञ्जरे (for भुञ्जाने) K4–6 B4 5 Dn D8 5 7 M1 वापि, K2 चैव, D4 चोप (for चापि) B1 2 कृतचेतसि (for चापि शत्रुभि) K2 शत्रुषु, G3 सर्वेश (for शत्रुभि) Ñ1 सुखेन भुवि वर्जिते, B3 विश्वस्ते सकटेपि च — G3 om 51cd. — c) B4 Dn D8 5 7 T1 G1 (inf lin) वा (for the first च) K5 Dn1 प्रदेशे (for प्रवेशे) B4 Dn D8 5 7 T1 G1 (inf lin) वा, G3 न (for the second च) Ñ1 B5 प्रस्थाने चैव दायादे (Ñ1 चाप्रदेशे च), B3 भुञ्जाने चाप्रवेशे च — d) Ś2 प्रकर्तव्य, D7 प्रहर्तव्या (for °व्य) Ś K4 Ñ1 D3 4 बले, K3 बलै (for बलम्)

52 a) K5 D4 निद्रायाम्, B1 सनिद्राम्, G3 निद्रार्थम्, M3 4 निद्राधम् (for निद्रार्तम्) — b) G3 तदा (for तथा) M2 [अ]दृष्ट (for नष्ट) Ś2 K3 D3–5 M4 प्रनाय(D3 म)क, K2 प्रनायके, K5 प्रतारके, T2 G2 प्रणायके, G3 प्रकायक, M2 प्रयत्नक (for प्रणायकम्) — c) K2 भग्न, T1 छिन्न-, G3 भिन्न (for भिन्न) K2–4 6 Ñ1 B1 D5 7 G1 (after corr) 3 योध, M3 यौध (for -योध) G3 सर्वं, M4 तच्च (for यच्च) — d) D7 त्रिधा (for द्विधा) Dn1 D7 मुक्त, Ca d गत (for युक्त) S (except G3) द्वैधीभूत तु (M च) (for द्विधा युक्त च) G2 3 तद् (for यद्) — After 52, K2–4 6 ins

5* न शत्रुघाते विद्वद्भिर्धर्मो द्रष्टव्य इत्युत ।
येन केन प्रकारेण रिपु हन्यात्तदाचरेत् ।
न च वध्य कदाचिद्धि रिपुर्न्यायमवेक्षता ।
यदि शक्यो भवेत्कश्चिच्छेत्तुमामूलतो रिपु ।
तत्र यत्न प्रकर्तव्यस्तस्य सिद्धिर्मवेद्यथा । [5]

[(L 3) K6 भवेन्न्यायमवेक्षिता (for the post half) — (L 4) K2 4 आमूलको (for °तो) K6 रिपु]

53 a) D7 G2 इत्येव (G2 °व) T2 G1 2 M कृत्वा (for चक्रे) — b) B1 D7 G1 सुप्ताया (D7 °या) (for °ना) K2 5 B1–3 5 T G1 2 M निशि (for युधि) G3 हनने रणे (for युधि मारणे) — c) K4 यदूना, M1 पडूना (for पाण्डूना) Ś2 च स, G3 सर्व (for सह) — d) Ś1 K4 6 D5 7 T1 द्रौण°

54 a) B1 शत्रूणा, T1 स कृत्वा, G1 (orig) सत्वर (for स क्रूरा) — b) M3 4 निश्चित्य च (for विनिश्चित्य) S (except G3) पुन पुन (for मुहुर्मुहु) — c) Ś2 M1 प्रबोध°, K4 (marg) 6 प्रबोधयामास, K3 Ñ1 Dn D3 4 G2 3 M4 प्र(Dn2 D3 4 G2 प्रा)बोधयंतौ तु (Ñ1 च) (for प्राबोधयत्तौ तु) — d) K2 T1 मातुळ — After 53, K6 B Dn D1–5 7 G (G3 marg) ins

6* तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।

[Dn1 तौ प्रवृद्धौ, D1 2 प्रबुद्धौ तौ (by transp)]

55 a) Dn2 नौत्तर Ñ1 B Dn D1–3 5 7 G3 प्रति(Ñ1 B1 °त्य)पद्येता, T1 M प्रत्यपद्यस्स, T2 G1 2 प्रतिपद्यस्म (G1 also प्रतिपद्येता) K2–4 6 स (for च) — b) Ñ1 B1 2 युक्तौ, Dn1 मुक्त (for युक्त) Ñ1 B1 2 Dn1 क्रिया-, D4 भया, M3 4 धिया (for ह्रिया) Ś1 damaged, Ñ1 B Dn D1–3 5 7 G1 3 वृतौ, M3 धृत, M4 घृत (for वृत) — c) K3 D1 2 सु (for स) G1 (after corr) अपि (for इव) B1 3 G3 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा, Dn1 तौ समुद्रमिव ध्यायन्, T G2 M मुहूर्तमथ तु ध्यात्वा (T G2 ज्ञात्वा) G1 (before corr) मुहुर्तमथि तज्ज्ञात्वा — d) Dn1 बापविह्वलम् S (except G3) तावुभौ वाक्यमब्रवीत्

56 K3 om 56 Before 56, G1 ins द्रौणि — b) K2 एकाकी स (for एकवीरो) — K2 om 56c–57b — c) T1 G2 यस्यार्थं G3 चैवम् (for वैरम्) G1 2 आसक्त (for अस्माभिर्) — d) B1 2 D7 आगत, D3 स सक्त, T G1 2 अस्माभि (for आसक्त) M पाडुभि (for पाण्डवै) G3 मम (for सह) Ñ1 पांडवैरासक्तसह

पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ५७
वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतम् ।
मूर्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृद्नता ॥ ५८
विनर्दन्ति स्म पाञ्चालाः क्ष्वेडन्ति च हसन्ति च ।
धमन्ति शङ्खाञ्शतशो हृष्टा घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ५९
वादित्रघोषस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिस्वनैः ।
अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव हि ॥ ६०
अश्वानां हेषमाणानां गजाना चैव बृंहताम् ।
सिंहनादश्च शूराणां श्रूयते सुमहानयम् ॥ ६१
दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गर्जतां भृशम् ।
रथनेमिस्वनाश्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ॥ ६२
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणा यदिदं कदनं कृतम् ।
वयमेव त्रयः शिष्टास्तस्मिन्महति वैशसे ॥ ६३
केचिन्नागशतप्राणाः केचित्सर्वास्त्रकोविदाः ।
निहताः पाण्डवेयैः स्म मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ६४
एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः ।

---

57 K2 om 57ab (cf v 1 56) — a) Ś1 वृद्धैर्, G3 शूरैर् (for क्षुद्रैर्) — b) Ś K1 वृद्ध, K3 युद्ध, G1 सत्य (for क्षुद्र) — c) D7 पतितो — d) D7 एकादशवसुपति (corrupt)

58 a) K3 क्षेत्रेण, K4 (m as in text) [क्ष]क्षत्रेण, Dn1 क्रुद्धेन (for क्षुद्रेण) — b) K1 G3 स(G3 सू)-नृशसम् Ś1 पापेनासदृशा कृतं — c) Ś2 T1 मूर्धाभिषि, K3 मूर्धाभिष, M मूर्धावसि — d) T G2 3 M2 परिमर्दिना, G1 (before corr) M1 3 4 मर्दता (for मृद्नता)

59 a) K1 3–6 D1 2 4 5 G3 विनदति, K2 विनदंतश्च, Dn1 विर्मिर्दति, T G1 2 M नर्दति स्म (for विनर्दन्ति) Ś1 K2 5 Ñ1 B Dn D3 5 7 T G च, M हि (for स्म) — b) Ś1 **न्ति च; K4 क्ष्वेमति च, B1 क्षोभंति च, B3 क्ष्वेडयति, Dn2 ज्वलंति च; S क्ष्वेळ(T1 M1 3 4 °ल)सि च (for क्ष्वेडन्ति च) — c) K3 4 6 धमति च महा(K6 मुदा)शखान्, T G1 (before corr) 2 M दध्मु शखांश्च शतशो (M2–4 बहुशो) — d) K1 (by corr) वादयसि च, K3 हृष्टा श्रुवति (for हृष्टा घ्नन्ति च) K4 दुंदुभिन्, Ñ1 B1 3 दुदुभी, Dn1 दुदुभि

60 a) K3 वाद्विघोषस् (for वादित्रघोषस्) K1 3 4 तुमलो — b) B3 सूर्य (for शङ्ख) Some MSS निस्वनै — c) K3 4 नेरिता (K4 तौ) T2 घोषो (for घोरो) — d) K1 प्रेरय (for पूरय) Ñ1 च; B3–5 Dn D3 5 7 G1 (by corr) इ (for हि) G1 (before corr) दिश पूरयते यहि, G3 दिशो वै पूरयति हि

61 a) K3 घोष, K5 T1 हेष (for हेष) — b) Dn1 इव (for चैव) K1 (before corr) 2 बृहिता (for बृहताम्) — c) K3 नादाश्च — d) Ś1 सुमहास्त्वय, K1 [ऽ]स्य महारणे, K3 स्म महानय (for सुमहानयम्) M सुमहानेष श्रूयते

62 G3 om 62 — a) D7 दिश Dn1 प्राचि; D7 प्राची (for चीं) Ñ1 B1 3 5 समासाद्य (B3 °स्थाय) (for समाश्रित्य) S (except M1, G3 om) दिश प्रतीचीमाश्रित्य — b) Ś2 K1 3–6 B Dn D1–3 5–7 T M2 गच्छता (D7 त) (for गर्जता) K2 हृष्टा रणगता भृश — c) K1 (marg) रथाना च, K6 रथेनेमि, T2 अथ नेमि (for रथनेमि) K2 Dn1 T2 स्वन(Dn1 नां)श्चैव — d) D1 2 S (G3 om) रोम (for लोम) K2 श्रूयते लोमहर्षण

63 a) Ś2 पांडवे — b) K1 यदेतत् (for यदिद) Ñ1 फलद, D7 कदन, T1 G1 (also as in text) 2 दुष्कृत (for कदन) G2 हुत (for कृतम्) — c) G3 यत (for त्रय) K2 तत्र, K6 सृष्टास् (for शिष्टास्) — d) K2 शिष्टा, K4 Ñ1 B Dn D1–3 5 7 T2 G1 2 अस्मिन्, T1 ह्यस्मिन् (for तस्मिन्) G3 अहनि (for महति) K4 वैशसे

64 ab) K1 3 4 6 D4 नागा(K1 °ग)युत (for नागशत°) K5 सर्वे (for the second केचित्) Ś2 K5 D1. 2 4 सर्वार्थे, K6 शस्त्रास्त्र (for सर्वास्त्र) Dn1 केचित्सर्वास्त्रकोविदा स्त्विनागायुताप्रणे — c) S (except G3; G1 before corr) पांडवैर्यैः स्म (T1 G2 यैस्मान्) (for पाण्डवेयैः स्म) K5 B2 4 5 Dn D1–3 5 7 G1 (by corr) 3 ते, B3 च (for स्म) — d) K2 अन्य, G3 पश्य (for मन्ये) M2 कालविपर्यय K2 पर्ययात् (for पर्ययम्)

65 a) K2 भाषतो, B1 भाव्यंत (for भाव्यं हि) K3, 4 6 Ñ1 B3 तु (for हि) D3 एवमेव सदा भाव्य — b) G3 शौर्य (for नून) Ñ1 कालस्य, G3 वीर्येण (for कार्येण) K5 अन्यास्मिं करवामहे — c) K2 4 6

प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं रिपोर्बलम् ॥ ५१
निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् ।
भिन्नयोधं बलं यच्च द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ५२
इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां युधि मारणे ।
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५३
स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५४
नोत्तरं प्रतिपेदे च तत्र युक्तं ह्रिया वृतः ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पविह्वलमब्रवीत् ॥ ५५
हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः ।
यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५६
एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराहवे शुद्धविक्रमः ।

Ca d विदीर्णे च (as in text) K6 B2 4 5 Dn D3 5 7 वा (for च) K2 विश्रान्ते च विवर्णे च, G3 परिक्लान्ते च दीने च —[b]) Ś1 कुञ्जरे (for भुञ्जाने) K4–6 B1 5 Dn D3 5 7 M1 वापि, K2 चैव, D4 चोप॰ (for चापि) B1 2 कृतचेतसि (for चापि शत्रुभि॰) K2 शत्रुषु, G3 सर्वेश॰ (for शत्रुभि) Ñ1 सुखेन भुवि वर्जिते, B3 विश्वस्ते सकटेपि च — G3 om 51[cd]. —[c]) B4 Dn D3 5 7 T1 G1 (*inf lin*) वा (for the first च) K5 Dn1 प्रदेशे (for प्रवेशे) B4 Dn D3 5 7 T1 G1 (*inf lin*) वा, G2 न (for the second च) Ñ1 B5 प्रस्थाने चैव दायादे (Ñ1 चाप्रदेशे च), B3 भुजाने चाप्रवेशे च —[d]) Ś2 प्रकर्तव्यं, D7 प्रहर्तव्या (for ॰व्य) Ś K4 Ñ1 D3 4 बले, K3 बलै॰ (for बलम्)

52 [a]) K5 D4 निद्रायाम्, B1 सनिद्राम्, G3 निद्रार्थम्, M3 4 निद्राघम् (for निद्रार्तम्) —[b]) G3 तदा (for तथा) M2 [अ]दृष्ट (for नष्ट) Ś2 K3 D3–5 M4 प्रनाय (D3 ॰म)क, K2 प्रनायके, K5 प्रतारके, T2 G3 प्रणायके, G3 प्रकायक, M2 प्रयत्नक (for प्रणायकम्) —[c]) K2 भग्न, T1 छिन्न, G3 भिन्न (for भिन्न) K2–4 6 Ñ1 B1 D5 7 G1 (after corr) 3 योध-, M3 यौध (for -योध) G2 सर्वं, M4 तच्च (for यच्च) —[d]) D7 त्रिधा (for द्विधा) Dn1 D7 मुक्त, Ca. d गत (for युक्त) S (except G3) द्वैधीभूत तु (M च) (for द्विधा युक्त च) G2 3 तद् (for यद्) — After 52, K2–4 6 ins

5* न शत्रुघाते विद्वद्भिर्धर्मो द्रष्टव्य इत्युत ।
येन केन प्रकारेण रिपु हन्यात्तदाचरेत् ।
न च वध्य॰ कदाचिद्धि रिपुर्न्यायमवेक्षता ।
यदि शक्यो भवेत्कश्चिच्छेत्तुमामूलतो रिपु॰ ।
तत्र यत्न॰ प्रकर्तव्यस्तस्य सिद्धिर्भवेद्यथा । [5]

[(L 3) K6 भवेन्न्यायमवेक्षिता (for the post half) —(L 4) K2 4 आमूलको (for ॰तो) K6 रिपु]

53 [a]) D7 G2 इत्येप (G2 ॰व) T2 G1 2 M कृत्वा (for चक्रे) —[b]) B1 D7 G1 सुप्ताया (D7 ॰या) (for ॰ना) K2 5 B1–3 5 T G1 2 M निशि (for युधि) G3 हनने रणे (for युधि मारणे) —[c]) K॰ यदूना, M1 पद्गूना (for पाण्डूना) Ś2 च स, G3 सर्वं (for सह) —[d]) Ś1 K4 6 D5 7 T1 द्रौण॰

54 [a]) B1 शत्रूणा, T1 स कृत्वा, G1 (orig) सत्वर (for स क्रूरा) —[b]) M3 4 निश्चित्य च (for विनिश्चित्य) S (except G3) पुन॰ पुन (for मुहुर्मुहु) —[c]) Ś2 M1 प्रबोध॰, K4 (marg) 6 प्रबोधयामास, K2 Ñ1 Dn D3 4 G2 3 M4 प्र(Dn2 D3 4 G2 प्रा)-बोधयंतौ तु (Ñ1 च) (for प्राबोधयत्तौ तु) —[d]) K2 T1 मातुळ — After 53, K6 B Dn D1–5 7 G (G3 marg) ins

6* तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ कृपभोजौ महाबलौ ।

[Dn1 तौ प्रवृद्धौ, D1 2 प्रबुद्धौ तौ (by transp)]

55 [a]) Dn2 नौत्तर Ñ1 B Dn D1–3 5 7 G3 प्रति(Ñ1 B1 ॰त्य)पद्येतां, T1 M प्रत्यपद्यस्त; T2 G1 2 प्रतिपद्यस्त (G1 also प्रतिपद्येता) K2–4 6 स (for च) —[b]) Ñ1 B1. 2 युक्तौ, Dn1 मुक्त (for युक्त) Ñ1 B1 2 Dn1 क्रिया-, D4 भया, M3 4 धिया (for ह्रिया) Ś1 damaged, Ñ1 B Dn D1–3 5 7 G1 3 वृतौ, M3 धृत, M4 धृत॰ (for वृत॰) —[c]) K3 D1 2 सु (for स) G1 (after corr) अपि (for इव) B1 3 G3 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा; Dn1 तौ समुद्रमिव ध्यायन्, T G2 M मुहूर्तमथ तु ध्यात्वा (T G2 ज्ञात्वा) G1 (before corr) मुहुर्तमधि तज्ज्ञात्वा —[d]) Dn1 बाष्पविह्वलम् S (except G3) तावुभौ वाक्यमब्रवीत्

56 K3 om 56 Before 56, G1 ins द्रौणि —[b]) K2 एकाकी स (for एकवीरो) — K3 om 56[c]–57[b] —[c]) T1 G2 यस्यार्थं G3 चैवम् (for वैरम्) G1 2 आसक्त (for अस्माभिर्) —[d]) B1 2 D7 आसक्त, D3 स सक्त, T G1 2 अस्माभि (for आसक्त) M॰ पाडुभि॰ (for पाण्डवै) G3 सम (for सह) Ñ1 पांड वैरासक्तस्सह

यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ॥ ६५
भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपचीयते ।
व्यापन्नेऽस्मिन्महत्यर्थे यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

कृप उवाच ।
श्रुतं ते वचनं सर्वं हेतुयुक्तं मया विभो ।
ममापि तु वचः किंचिच्छृणुष्वाद्य महाभुज ॥ १
आबद्धा मानुषाः सर्वे निर्बन्धाः कर्मणोर्द्वयोः ।
दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ २
न हि दैवेन सिध्यन्ति कर्माण्येकेन सत्तम ।
न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ३
ताभ्यामुभाभ्यां सर्वार्था निबद्धा ह्यधमोत्तमाः ।

Ñ1 तथा (for यथा) Ś1 K1 ह्यसदृशी (K1 °शो), Ñ1 यत्सदृशी, T1 G2 यस्येदृशी (for ह्यस्ये°) K2 नेष्टा —ᵈ) K2 B Dn D1-3 5 7 कृत, K3 4.6 कृता (for कृते) K2 कार्ये च, Ñ1 कार्येषु, S (except G8) यत्नेपि (for कार्येऽपि) K3 4 6 पुष्कले, K5 दुकरे, M4 दुष्कृते (for दुष्करे)

66 ᵃ) Ñ1 B2 3.5 D4 G3 M भवतां तु (G3 च), D1 2 भवतोस्ति (for भवतोस्तु) B1 यथा (for यदि). —ᵇ) D2 G1 (both by corr) सा (for न) Dn1 मोहान् Ś2 B1 T2 अपि नीयते (B1 T2 चीयते); K2 अपि चेह वै, K6 अपचीयता, Ñ1 अप्यचीयते, B3.4 Dn1 D1-3 5 7 M अपनीयते (Dn1 °त°); B5 Dn2 अवहीयते (Dn2 °नीयते) (for अपचीयते) G3 न मोहाय विधीयते —ᶜ) Ś1 K1 ह्युत्पन्ने, Ś2 (marg, also as in text) व्युत्पन्ने, K2 व्यापन्नो, K5 D4 विपन्ने; K6 व्यापिन्ने, T G1 2 व्यसने (for व्यापन्ने) —ᵈ) K5 यत्तत्, K6 यन्हि, M4 त्वन (for यन्न) T1 श्रेयस्तत्स्, G2 श्रेयसे यत् (for यन्न श्रेयस्) D1.2 तदुच्यते, G3 विधीयतां, M4 तदुश्यतां (for तदुच्यताम्)

Colophon —*Major parvan* M1 शल्य —*Adhy name* Ś1 K1 कौशिकनिदर्शन, K5 D1 2 4 कौशिकदर्शन, T2 M2 सुप्तमारणनिश्चय —*Adhy no* (figures, words or both). Dn1 M2-4 2, Dn2 T G1-3 1 (as in text), M1 67 (of Śalyaparvan) —*Śloka no* K3 6 Ñ1 70, B1 68

2

1 ᵃ) K1 T2 श्रूयते; Dn1 श्रूयते (for श्रुत ते) G2 om. सर्वं —ᵇ) B4 Dn D1-3 5 7 यद्युक्त (for हेतुयुक्तं) B4 Dn D1-3 5 7 त्वया, T2 G1 महा (for मया) Ś2 [अ]भिभो, K1 [अ]मिमो, K3 विभो; T1 M प्रभो (for विभो) —ᶜ) Ś1 ममाद्य G3 वचनं (for तु वच) —ᵈ) Ś1 शृणुष्वैतन्, K2-4 5 शृणुष्वाथ, T G2 शृणुष्व च (T2 सु°), G1.3 M तच्छृणुष्व (for शृणुष्वाद्य) K1 महाव्रत, D2 °भुज°, D7 °भुजा, M4 महद्भुज (for महाभुज)

2 ᵃ) Ś1 आयांधा, Ś2 Dn1 Ca d आवधान्, K1 कार्यांधा, K3 4 S (except G2) आरब्धा, K5 D4 अवध्या; K6 आरमन्; D7 आवेद्धा (for आबद्धा) —ᵇ) Ś2 K B (B2 marg) Dn D1-5 7 S (except T2) निब(Dn1 °बं°)द्धा, Ñ1 B2 विबद्धा (for निर्बन्धा) K4 M1-3 कर्मणो —ᶜ) K4 दैव°; K5 D4 दैवं, K6 देवे (for दैवे) K5 D4 °कारश्च —ᵈ) T2 तावन् (for ताभ्या)

3 ᵃ) T2 देवेन —ᵇ) K2 कर्माणि कानि, K3 कर्मण्येकेन; K5 Ñ1 B5 Dn D2 5 - T1 कार्याण्येकेन (for कर्माण्ये°) Dn1 D3 सत्तमा —D3 om. (hapl) 3ᶜ-4ᵇ —ᶜ) Ś1 D4 कर्म नैकेन, M4 कर्मकैकेन T2 G2 न पौरुषेण चैकेन —ᵈ) G3 M ताभ्या (for द्वाभ्या) Ñ1 च (for तु)

4 D3 om. 4ᵃᵇ (cf. v 1. 3) —ᵃ) K2 G2 द्वाभ्याम्; T G1.3 आभ्याम् (for ताभ्याम्) G1 युताभ्या also उभाभ्या (as in text) Ś1 K1 (before corr) सर्वार्थ, D7 सर्वाभ्यां (for सर्वार्था) B4 ताभ्या युताभ्या सर्वे तु —ᵇ) K1 निर्बद्धा, T1 नियघा, T2 निर्बंधा (for निबद्धा) B1 Dn D1 2 5 7 Ca अधमो° (for ह्यधमो°) Ś2 प्रवृद्धार्थेव, B4 Ñ1 निबद्धाभ्या तु योगत —ᵉ)

प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्वशः ॥ ४
पर्जन्यः पर्वते वर्षन्किं नु साधयते फलम् ।
कृष्टे क्षेत्रे तथावर्षन्किं नु साधयते फलम् ॥ ५
उत्थानं चाप्यदैवस्य ह्यनुत्थानस्य दैवतम् ।
व्यर्थं भवति सर्वत्र पूर्वं कस्तत्र निश्चयः ॥ ६

प्रवृष्टे च यथा देवे सम्यक्क्षेत्रे च कर्षिते ।
बीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७
तयोर्दैवं विनिश्चित्य स्ववशेनैव वर्तते ।
प्राज्ञाः पुरुषकारं तु घटन्ते दाक्ष्यमास्थिताः ॥ ८
ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्थां मनुष्याणां नरर्षभ ।

प्रवृत्तास्चैव, T G प्रवर्तमाना; M1. 2. 4 वि(M1 नि) वर्तमाना, M3 4 (*inf lin*) विवर्धमाना (for प्रवृत्ताश्चैव) D7 दृश्यते —[d]) G1 (before corr) निर्वृत्ताश्; M3 विवृत्ताश् (for निवृ) K2 सर्वथा (for °श) — After 4, Dn2 ins

7* न वा पुरुषकारेण ससिद्धिश्चैव सर्वश ।

5 [a]) K3 पर्जन्य, B2 पर्यन्य K2 Dn2 वर्षं, K6 वर्षद्, B1 वर्षं, M4 वर्षात् (for वर्षन्) —[b]) K6 Dn2 किं तु; D3 Ca d किं न (for किं नु) Ś2 सादयते K1 किं न्वसौ मन्यते फल —Ś1 K1 D3 G1 om (hapl.) 5[cd], Ñ1 reads it on marg, T G2 M read 5[cd] after 6 —[c]) Ś2 दृष्टे, Cd कृष्टे (as in text) T G2 3 चाप्य(G3 °स्य)वर्षन्, M1 2 4 चाप्यवर्षे, M3 [s]प्यवर्षे च (for तथावर्षन्) —[d]) Ś2 K3 4 B1–3 5 Dn D1 5 T2 M4 किं न, K6 किम (for किं नु) K3 साधये

6 B5 *repeats* 6[ab] after 10 G1 reads 6 on marg —[a]) Ś2 चास्य चैवास्य, K1 Ñ1 B2 Dn2 D3 5 चापि दै°, K2 चाप्यदै, K4 D1 2 (before corr) चाय दै, K6 M1 चैव दै, B3 अप्यदै, B5 (second time) चाप्यदैवं तु, D7 वाप्यदैवस्य, G3 चैव देवस्य, M2–4 चैव सर्वस्य, Cv चापि सर्वस्य (for चाप्यदैवस्य) —[b]) K2 6 Ñ1 B (B5 both times) Dn2 D2 5 T2 G2 ह्यनुत्थान च, T1 M Cd ह्यनुत्थानं च, G3 [ह्य]नुत्थानं चैव (for ह्यनुत्थानस्य) K5 चैव हि; M1–3 दैवत (for °तम्) Dn1 [ह्य?]त्यनुत्थान तथैव सं —[c]) K4 भव्यं; S (except G1) व्यर्थो (for व्यर्थं) K3 तत्सर्वं; K4 6 सर्वं तु, Ñ1 सर्वस्य (for सर्वत्र) —[d]) Ś1 पूर्वंकस, K1 पूर्वं कस, K4 Ñ1 B1. 3 Dn1 D7 T1 G1 2 M2 पूर्वकस; T2 पूर्वसस, G3 पुत्रक; M1. 3. 4 सर्वं कस (for पूर्वं कस) B2 4 5 Dn2 D1–3 5 पूर्वं(Dn2 पुन)स्तत्र विनिश्चय —After 6, T G2 M read 5[cd]

7 [a]) Ś2 B1–4 Dn D1–3 5 7 G1 (by corr) 2 सुवृष्टे, K2 4–6 D4 T G1 (before corr) 3 M सुकृष्टे, K3 सुहृत्वेष्टे; Ñ1 सुदृष्टे, B5 सुवृत्ते (for प्रवृष्टे as in Ś1 K1 only) Dn1 D7 G1 (by corr) तु, G1 (orig) व (for च) K1–4 Ñ1 G3 तथा (for यथा) S दैवे K2 देशे; K4–6 D4 S क्षेत्रे (for देवे) —[b]) K2 4 6 T G2 3 M2–4 देवे, G1 देशे, M1 एव (for क्षेत्रे) D7 [s]थ (for च) K3 कर्शिते, K3 4 6 Ñ1 S वर्षति, B1 वर्षिते, Dn1 कर्षते (for कर्षिते) K5 D4 देवे सम्यक्च वर्षति —[c]) K2 बीजान्महागुणो —[d]) G3 तदा (for तथा) Ś1 ह्यमानुषी, D7 ही मा°, T च मा, G1 (before corr) त्वमा° (for हि मा°)

8 [a]) D7 corrupt Dn2 देव Ñ1 G1 2 M1 हि (Ñ1 सु) निश्चित्य, T G2 M2–4 हि दुश्चित्य (for विनिश्चित्य) —[b]) Ś2 (m as in text) स्ववर्षेणैव, K2 स्वेवशेनैव, G1 (before corr) स्ववशेनैव, M1 2 स्ववश नैव (for स्ववशेनैव) Ñ1 B2 4 Dn D1–3 5 7 G1 (by corr) स्वय चैव (Ñ1 नैव, Dn1 देव) प्रवर्तते —[c]) Ś1 K1 प्राय, K2 T1 G1 (before corr) 3 M प्रज्ञा; K3–6 G1 (by corr) प्राज्ञ, Dn1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा°) Ś1 K1 4 °कार च; K5 °कार हि, Ñ1 B1–4 Dn D3 5 7 G1 (by corr) °कारे तु, B5 कारे च, D1. 2 कारे हि, G1 (before corr) °कारस्तु, M1 °कारेण, M3 4 °कारस्य (for °कार तु) —[d]) Ś2 घटते, K3 5 Ñ1 B Dn D1–5 7 T G1 (by corr) 2 वर्तते, K4 6 G1 (before corr) 3 M वर्तते (for घटन्ते) K6 दाक्ष्य, B2 दाक्षम्; D7 दाक्ष्वम्, S (except G1) दैवम् (for दाक्ष्यम्) K3 G1 (before corr) आश्रित°, K4 5 आस्थित°, K6 सस्थित°, B2 Dn2 D1–3 5 G1 (by corr) आश्रिता; T1 आस्थित, G3 M आस्थिता (for आस्थिता°) K2 शम दाक्षं क्षमा तथा

9 [a]) D4 हि सर्वे (by transp); G1 (also as in text) 2 M4 सर्वेपि (for सर्वे हि) K3 4 6 कामार्थां; D7 कार्यर्थं, Ca d कार्यार्थां (as in text) —[b]) Ś1 मानुष्याणा; D4 7 Cd मनुष्याणां (as in text) K5 D3 नरर्षभा (for °भ) —[c]) K2 विचेष्टंतौ, K5 D7 °ष्टंत; Ñ1 B1–3 5 Cd विवर्तत°, G3 विचेष्टत (for विचेष्टन्तश्च) Ś2 K2 5 Ñ1 B Dn D1–5. 7 स्म, S प्र (for च) D7 दृश्यते —[d]) K2 Ñ1 B Dn D1–5 7 तु, D4 स्म (for च) Ś2 K5 D4 ह्,

विचेष्टन्तश्च दृश्यन्ते निवृत्ताश्च तथैव हि ॥ ९
कृतः पुरुषकारः सन्सोऽपि दैवेन सिध्यति ।
तथास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् ॥ १०
उत्थानं तु मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्जितम् ।
अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११
तत्रालसा मनुष्याणा ये भवन्त्यमनस्विनः ।
उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तन्न रोचते ॥ १२
प्रायशो हि कृतं कर्म अफलं दृश्यते भुवि ।
अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म दृश्येन्महाफलम् ॥ १३
चेष्टामकुर्वँल्लभते यदि किंचिद्यदृच्छया ।
यो वा न लभते कृत्वा दुर्दशौ तावुभावपि ॥ १४
शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते ।
दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ १५
यदि दक्षः समारम्भात्कर्मणां नाश्नुते फलम् ।

$K_{2-4\,6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{8\,5\,7}$ G_8 च, T_1 $G_{1\,2}$ M तु (for हि)

10 ^{a}) K_2 Dn_2 तत, $D_{1.2}$ (orig) कुत (for कृत) $Ś_2$ K_2 $\tilde{N}_1$ स, K_5 D_4 य, $B_{8\,4}$ Dn $D_{1-8\,5\,7}$ G_1 (by corr) च, B_6 तु; T_1 G_1 (orig) $_{2\,8}$ [अ]पि, T_2 M हि (for सन्) —^{b}) Dn_1 सापि, T_1 $G_{1\,2}$ M_4 सो हि (for सोऽपि) K_1 $D_{1.2}$ (orig) दैवं न, Dn_2 दैवे च, D_7 देवेन, Ca d दैवेन (as in text) $\tilde{N}_1$ मनसोपि न(?) सिध्यति —^{c}) K_2 अतोस्य, D_7 G_3 M Ca d अथास्य (for तथा°) $\tilde{N}_1$ कर्तुम् —^{d}) $Ś_1$ अभि * वर्धते; $Ś_2$ (orig) नाभिनिर्वर्तते, $Ś_2$ (marg. by corr) K_1 दैवेन वर्धते, K_8 अभिनिवृत्तेते, G_2 °निर्वर्धते, G_3 °निर्वृत्यते, $M_{8\,4}$ असिनिर्वर्तते, Ca d अभि° (as in text) K_2 फळं, D_7 (corrupt). — After 10, B_5 *repeats* (with var) 6^{ab}

11 ^{a}) B_5 Dn_2 च, S Cv हि (for तु) — K_5 om (hapl) 11^b–12^a —^{b}) K_6 दक्षिणा, Ca d दक्षाणा (as in text) Dn_1 $G_{1\,8}$ दैवनिर्जित (G_8 °वर्तिनां) (for दैववर्जितम्) Dn_2 $D_{4\,7}$ G_1 (*inf lin*) प्रायो दैव जितं ($D_{4\,7}$ °वार्जित, G_1 °वार्दित) फल — Dn_1 om (hapl) 11^{cd} —^{c}) K_2 विफल, D_4 दृश्यते (for अफल) D_4 नियत (for दृश्यते) —^{d}) K_2 T_1 G_2 सम्यगभ्युप°, D_7 सम्यगपुप° (sic), M_2 °म्युपपादित (for °तम्)

12 K_5 om 12^a (cf. v. l. 11) —^{a}) K_2 तत्रालस; $\tilde{N}_1$ तत्रालस्य, T_1 G_1 (before corr) $_{2\,8}$ अत्रालसा, Ca. d तत्रा° (as in text) —^{b}) K_2 भवति मनीषिण, $K_{8.5}$ भवति (K_5 भवत्यो) मनस्विन, D_7 corrupt —^{c}) K_1 उत्थाना S K_1 च (for ते) K_5 B_5 T_2 M_1 विगर्हते, T_1 G M_2 हि गर्हते, $M_{8\,4}$ [ऽ]भिगर्हति (for विगर्हन्ति) — G_2 om (hapl.) 12^d–14^a —^{d}) D प्राज्ञान, G_3 प्रज्ञान, Ca d प्राज्ञाना (as in text) K_6 तन्निरोचते, D तेन्नरोचतो (sic), G_3 न रोचते (for तन्न रो°).

13 G_2 om 13 (cf v l 12) —^{b}) K_2 G_8 नफलं, K_5 D_4 सफलं, $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-8\,5\,7}$ T_2 नाफल, T_1 विफल, G_1 सुफल (for अफलं) —^{c}) D_7 om from पुन up to तावु (in 14^d) $\tilde{N}_1$ B_2 तु (for च) —^{d}) Ś $K_{1.5}$ D_2 (marg by corr) $_4$ दृष्ट, K_2 तस्येन्, Dn_1 कृत्वा, Dn_2 $D_{8\,5}$ $G_{1.8}$ M पश्येन्, $D_{1.2}$ (orig) पश्यन्, T_1 तस्य, T_2 पश्य (for दृश्येन्) Dn_1 T_1 G_1 महत्फल Cv as in text

14 D_7 om up to तावु, G_2 om. 14^a (cf v l 13, 12) —^{a}) K_2 भवति (for लभते) T_2 चेष्टा कुर्वन्स लभते, Cd चेष्टा न कुर्वं, Ca v as in text —^{b}) S कश्चिद् (for किंचिद्) —^{c}) T G_1 (before corr) $_{2\,8}$ यावन्, M_{2-4} यो वै (यो वा) K_4 om न K_2 कर्ता (for कृत्वा) —^{d}) $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ B_1 दुर्धर्षौ, K_1 दुर्धर्षौ, K_5 दुर्मुखौ, $B_{2\,4\,5}$ T_2 Ca d दुर्दर्शौ, B_3 दुद्धर्षौ, T_1 दुर्दशात्, $M_{2\,8}$ दुर्दशौ (for दुर्दशौ) G_6 दृदशाते उभावपि

15 ^{a}) $\tilde{N}_1$ Dn T_2 जीवित, Cd जीवितु (as in text) —^{b}) K_2 नाळस, Dn_1 नालभ, Dn_2 मानम, D_8 नालम्ब, M_2 नालं स (for नालस) K_1 एदते, M_8 एधितु (for एधते) —^{d}) K_1 दक्ष $Ś_2$ (marg, also as in text) K_1 महाफला, K_1 (before corr) महाबला, M_8 सुखैषिण, Ca d हितैषिण (as in text).

16 B_8 repeats 16^{ab} —^{a}) K_1 दक्षा K_1 समारम्भा, S समारभ्य (for °रम्भात्) —^{b}) $K_{3\,4\,5}$ $\tilde{N}_1$ B_4 Dn $D_{1-8\,5}$ कर्मणो K_2 G_8 अश्नुते, K_8 नाश्नुते, K_6 ह्यश्नुते (for नाश्नुते) K_2 फळ — K_3 om 16^c–17^b —^{c}) D_7 न चास्य (for नास्य) —^{d}) $Ś_2$ Dn_2 तत्त्व वाप्य(Dn_2 °घ्य)धि°, K_2 मर्वं वाप्यधि°, $K_{4\,6}$ सर्वं चाप्यधि°, K_5 तत्त्व चाप्याधि, $\tilde{N}_1$ B_2 (marg) $_{8\,5}$ सर्वं चाप्यनु°; B_{1-3} सर्वं वाप्यनु°, B_4 Dn_1 लब्धव्य वाधि°, $D_{1-3\,5}$ लब्धव्य चाधि ($D_{2.5}$ नाधि°), D_4 तत्त्व चाप्यनु, D_1 तत्त्वा वाप्यधि° (sic),

नास्य वाच्यं भवेत्किंचित्तत्त्वं चाप्यधिगच्छति ॥ १६
अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति विष्ठितः ।
स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति प्रायशः ॥ १७
एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
स करोत्यात्मनोऽनर्थान्नैष बुद्धिमतां नयः ॥ १८
हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः ।
कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति ॥ १९
दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ।
दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोघं विहन्यते ॥ २०
सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते ।
आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः ॥ २१
उत्थायोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसंमताः ।
तेऽस्य योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २२
वृद्धाना वचनं श्रुत्वा यो ह्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
उत्थानस्य फलं सम्यक्तदा स लभतेऽचिरात् ॥ २३

T G2 यशश्चास्याधि ; G1 M3 4 (*inf lin*) स्पर्शं चास्याधि (M3 भि°), G3 न वा चाप्यभि , M1 2 4 फल चास्याधि (for तस्य चाप्यधि)

17 K3 om 17[ab] (of v l 16) —[a]) D7 आकृत्वा, T G1 2 नाकृत्वा (for अकृत्वा) K4 यो काले, T G M1 2 लोके हि, M3 4 लोको हि, Cv लोकेस्मिन् (for यो लोके) —[b]) Ś2 विध्यस्तृ (sic), K1 इच्छति, G3 विंदति (for विन्दति) Ś1 *ष्टित°, Ś2 Ñ1 B1–3 5 विष्ठित ; K2 4–6 B4 Dn2 D1 2(before corr) 5 धिष्ठित , Dn1 विष्टीत°, D2 (marg by corr) विष्टस°, D4 [अ]धिष्ठित , D7 धिष्वित्ता , S कर्हिचित् (for विष्ठित°) —[c]) K3 यांति, D7 यति (for याति) K3 सोनुपक्तव्वता याति —[d]) S1 K1 श्रेष्ठो ; D7 द्वेष्यो यो (for द्वेष्यो) K1 नैष स°, K3 प्रायस , K4 प्रायश , B3 सर्वत°, Dn2 D1–3 भूयश° (for प्रायश)

18 [a]) Ś1 K1 D1. 2 (before corr) अनावृत्य, Ca. d °हत्य (as in text) —[b]) K1 यत्र ते, B4 D7 वर्तसे (for वर्तते) K1 Ñ1 B3 G3 यस्ततो , K2 यस्त्वथो , K6 य° स्वतो ; D7 रास्त्वतो (for यस्त्वतो) —[c]) K4 स करोत्मा , T1 स कुर्याच्चा , T2 G2 3 M स (M1 न) कुर्यादा , G1 स्वीकुर्यादा (for स करोत्या) K2 नार्थं, Ca d ऽनर्थान् (as in text) —[d]) Ś2 K6 नेष ; K4 D1 M2 ऐष ; Ñ1 B2–4 Dn D3. 5 T1 G1 2 एष, B1 वेप (for नैष) D7 बुद्धिमता, T1 मतो (for °मतां) T1 [ऽ]न्वयं ; T2 वर ; G1 नय (for नय)

19 [a]) D4 हीन —Ś K1 Ñ1 om. (hapl) 19[b]–19[e] —[b]) K6 B4 5 Dn1 D1–3 यदि ; S तथा (for यदा) K3 देवेन —[e]) K3 4 6 विनैताभ्याम् ; T1 अथोभाभ्याम् ; G2 अथोक्ताभ्याम् (for अथैताभ्याम्) —[d]) D5 उत्थानाम् K2 समुत्थानफलं भवेत् ; K3 उत्थानफल लभेत् (submetric) —[f]) K1 सिद्धिति

20 [a]) Ś1 damaged K1 दैवादेभ्यो (for दैवतेभ्यो) D7 M1–3 नमस्कृत्वा (for स्कृत्य) —[b]) K5 6 यस्वा(K6 स्व)र्थान्, D7 यत्वर्थान् (for यस्त्वर्थान्) K1 ईयते (for ईहते) —[c]) Ś2 वक्ष्यो (for दक्षो) K2 4 दाक्षण्य Ñ1 सयुक्तो (for सपन्नो) —[d]) K5 Dn2 D4 G1 (before corr as in text) मोघैर्, Ñ1 मोहैर्, Dn1 मोघ , D1 2 (before corr) 5 घोर, D3 माद्य ; D7 मोघौ, M3 4 मोघो, Ca d मोघ (as in text) K1 न हन्यते, K3 हि ह ; T1 निह° (for विह°)

21 [a]) K2 सम्यग्हीन°, K6 M2 गीह°, D2 (before corr as in text) G3 गीहन् ; G1 (before corr) ग्वेषा, Ca d °गीहा (as in text) K2 6 M2 पुनरय, D2 (before corr as in text) G3 पुनरिह —[b]) S K5 D4 M3. 4 यद्वृद्धान्, K1 यामृद्धा, K4 M1 या वृद्धान् (for यो वृद्धान्) K3 °सेव्यते, B3 °सेविता (for सेवते) —[c]) G1 (before corr) अपृच्छद्य (for आपृच्छति) Ñ1 B1 हि, M3 om , M4 व (for च) K2 यथा श्रेय , K5 यदि श्रेय°, B3 M2 च य° श्रेय ; M1 वच श्रेय° (for च यच्छ्रेय°) G3 अप्रिय चापि तच्छ्रेय° —[d]) K3 4 6 य° करोति, D1 2 तत्करोति (for करोति च) Ñ1 हि, D7 वा (for च)

22 In B5, 22[ab] is damaged —[b]) K1. 2 6 पृष्टव्या, K5 प्रष्टव्यो ; G3 व्रष्टव्या (for प्रष्टव्या) K4 D7 समता: K5 °समत ; G3 °सत्तमा (for समता) —[e]) S1 K1–3 5 B1 5 तस्य, Ñ1 B2–4 Dn D1–5 7 ते स्म, T2 योस्या, G3 M2–4 यस्य (for तेऽस्य) Ś1 योग, K1 G1. 3 M2 योग°, B1 योग , Ca d योगे (as in text) K2 फळ मूलं ; M2 परिन्यूनस (for परं मूल) —[d]) K2 तन्मूलं Dn1 विधिर् (for सिद्धिर्) S (except T2) इष्यते (for उच्यते)

23 [a]) K3 कृत्वा (for श्रुत्वा) —[b]) K2–4 6 Ñ1 B Dn D3 7 T2 M1 3 4 योभ्युत्थान, D1 2 ह्युत्थानं य°, D5 योप्युत्थानं, G3 यो ह्यात्मानं (for यो ह्युत्थान)

रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योऽर्थानीहेत मानवः ।
अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ २४
सोऽयं दुर्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
असमर्थ्य समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ॥ २५
हितबुद्धीननादृत्य संमन्त्र्यासाधुभिः सह ।
वार्यमाणोऽकरोद्वैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरैः ॥ २६
पूर्वमप्यतिदुःशीलो न दैन्यं कर्तुमर्हति ।
तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणामकृतं वचः ॥ २७
अन्वावर्तामहि वयं यत्तु तं पापपूरुषम् ।
अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ २८
अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
बुद्धिश्चिन्तयतः किंचित्स्वं श्रेयो नावबुध्यते ॥ २९

K2 प्रकल्पयेत्; K6 G3 प्रचोदयेत्, B1 2 नियोजयेत् (for प्रयोज°) — c) T2 उत्थितस्य — d) K5 M1 सदा स, K6 स सदा (by transp); T1 तस्य, G2 तदस्य (for सदा स) D5 स्वभते Ś1 क्वचित्, Ś2 [ऽ]चिरं, K1 जन (for ऽचिरात्)

24 a) K2 कामात् (for रागात्) K1 (before corr) लोकाद् (for लोभाद्) Dn1 T2 G2 रागाल्लोभाद्भयात्क्रोधाद्. — b) K2–4 6 Ñ1 B Dn2 D1. 2 (before corr) 3 ईहति, D5 आर्हति; D7 आनीहेत (for ईहेत) Ś1 माधव° (for मानव°) Dn1 योर्थो हीनेन मानव°, T1 योर्थानीतंवमानद° — c) Dn1 Ca d अनीहश्, G3 M2–4 अनयश्, M1 अनेयश् (for अनीशश्) K3 [अ]नमानी, D2 (by corr) [अ]भिमानी, D7 वमानी; M4 [अ]पमानी (for [अ]वमानी) — d) Ś2 सोचिरं, K3 6 शशीघ्रं; T2 शीघ्रं प्र, G3 स दीर्घं (for स शीघ्रं) K6 अस्यिते, Ñ1 T2 G1 (before corr) 2 3 भ्रश्यति, B5 *स्यति (for भ्रश्यते)

25 a) T2 M3 4 योय (for सोऽयं) K3 दुर्योधनोनार्थं, Dn1 पुनर्धनेनार्थ° — b) K1 दुष्टेन, K5 मूढेन (for लुब्धेन) K6 [अ]नर्थ° (for [अ]दीर्घ°) — c) Ś1 K1 असामर्थ्यं, K2 Ñ1 B2 4 Dn D1–3 5 T1 Ca d असमर्थं, K3 4 6 B1 3 5 G3 M3 4 असमंञ्य; K5 D4 7 T2 G2 असा(D7 °स)मर्थ्यात्; G1 (before corr) असमर्थं° (for असमर्थ्य) G1 (before corr) समारभो, Cd °लब्धो, Ca °रब्धो (as in text) — d) K4 D2 (before corr) °त्वादिविचिंचितित°; K6 मूढेनानर्थं°; D1 °त्वादिति चिं°, D2 (after corr) °त्वाद्यविधि°; T G1 2 M3. 4 °त्वादफलीकृत°, Ca d as in text

26 a) K3 हृतबुद्धिर्, K4 हितबुद्धिन्; Dn1 हितबुद्धिम्, D5 हीतबुद्धीन्; T1 G3 M हीनबुद्धिर्; T2 हितबुद्धीर्, G1 हीन पुनर्, G2 हितबुद्धिर् (for हितबुद्धीन्). — b) K6 T1 समम्या°, D7 साधनि° (for साधुभि°) T2 सता (for सह) — c) K3 वार्यमाणा, D4 °मानो, Cd धार्यमानो; Ca वार्यमाणो (as in text) — d) K2–4 6 बल(K3 °ळ)वत्तरैः, D7 गणवत्तरैः

27 a) K2 °दुःशीलो; K4 °दुःशिलो — b) Ś1 Ñ1 B Dn D1–3 5 धैर्यं (for दैन्यं) K3 3 D1 (before corr as in text) T G2 M1. 4 अर्हसि (for °ति) — c) Ś तमत्यर्थे, K1 तमभ्यर्थे; K3 तपत्यन्यो; Dn1 उत्पपाथ, T1 तदध्यर्थे, T2 तवात्यर्थे, G1 तवात्यर्थे, G2 तापत्यर्थे, Ca d तपत्यर्थे (as in text) K3 B3 Dn1 D5 विपन्नो — d) Ś2 अनृत, K5 Ñ1 B Dn D3 5 S न कृत (for अकृत)

28 a) Ś2 अन्ववृत्ता°, K4 6 अन्ववर्ता°; Ñ1 अनुवर्ता° (for अन्वावर्ता°) K3 5 B Dn D1 2 (before corr) 3 5 7 S अनुवर्तामहे यत्तु (K5 Dn1 D4 यं तु, B3 त तु) K3 अन्ववर्त्तमिदिवय यत्तु, D2 (by corr) अनुतप्यामहे यत्तु — b) K2 3 5 B1 2. 4 5 Dn1 D4 वय (K3 om वय) त, B3 यद्वय, Dn2 त वर, D1–3 5 त वय, D7 वयत्त, T1 भजत°, T2 G1. 3 M व्रजत, G2 भजत° (for यत्तु त) Dn1 D7 °पूरुषा — c) K3 (before corr) अस्मानय, K4 अस्मान्नप्य°. K1 त*त्, K2 M2 यस्मात् (for तस्मात्) — d) K5 जातो (for प्राप्तो) G3 दारुणो मत°, M दारुणोदय° (for °णो महान्)

29 a) Ñ1 B1–3 5 D3 हि (for तु) K3 क्षया द्यापि, D7 ममधापि (for ममा°) — b) Ś1 D2 व्यसनेनोपतापिना, K3 °नोपतापित°, K3 Ca d °नोपतापिता°; K6 Ñ1 B1. 2 T G1 2 M1. 2 °नोपपादिता, B3 °नाभितापिता, G3 °नोपपादिना, M3 °न तु मोहिता, M4 °न निपातिता — 29cd damaged in B5 — c) K3 बुद्ध्या; B4 D1–3 T2 बुद्धिं (for बुद्धिश्) B4 चिंतय, D1 2 चिंतयता (for °त) K4 (m as in text) तस्य, Ñ1 B1–3 चापि, Dn2 केचित्, D4 वापि; M3 4 नैव (for किंचित्) — d) Ś1 स, Ś2 K1 सा, K2 5 6 B1 2 Dn2 D1 2 G1 3 M2 स्व, D3 सु; T1 सं (for स्व) Ñ1 B1–3 नाधिगच्छति; M3 नावबुद्ध्यता, M3 4 नाभिपद्यते (for नावबुध्यते) G2 स्वयं श्रेयोवबुध्यते

30 a) K1 Dn2 च (for तु). — b) Ś1 द्रष्टव्या°; D7 प्रष्टव्य (for प्रष्टव्या) K4 (marg) बहवो (for

मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो बुधाः ।
ते च पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ॥ ३०
ते वयं धृतराष्ट्रं च गान्धारीं च समेत्य ह ।
उपपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ॥ ३१
ते पृष्टाश्च वदेयुर्यच्छ्रेयो नः समनन्तरम् ।
तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ ३२
अनारम्भात्तु कार्याणां नार्थः संपद्यते क्वचित् ।
कृते पुरुषकारे च येषां कार्यं न सिध्यति ।
दैवेनोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

संजय उवाच ।

कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभम् ।
अश्वत्थामा महाराज दुःखशोकसमन्वितः ॥ १
दह्यमानस्तु शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा ।
क्रूरं मनस्ततः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ॥ २
पुरुषे पुरुषे बुद्धिः सा सा भवति शोभना ।

सुहृदो) $\tilde{N}_1$ B (B_1 marg) Dn $D_{1-3.5.7}$ जना', B_1 मम (for बुधा') — After 30^{ab}, $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-3.5.7}$ S ins

8* सत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ।
ततोऽस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधा' ।

[(L 1) T_2 ततोस्य T_2 $G_{1.2}$ बुद्धि-, G_3 बुद्धि (for बुद्धिर्) T_1 विनये M_1 तत (for तत्र) $\tilde{N}_1$ पश्यत B_{1-3} तत्र श्रीश्च प्रतिष्ठिता (for the post half) — (L 2) T_2 G_3 M_{1-3} वृद्धा, M_4 वृद्धान् (for बुद्ध्या) B_1 पुन, G_1 बुधे (for बुधा')]

— ^{c}) B_4 Dn_2 $D_{3.5.7}$ तेत्र पृष्टा, Dn_1 तेथ पृष्टा; T_1 ते संहृष्टा, T_2 M_1 ते संपृष्टा, $G_{1.2}$ ते स पृष्टा, G_3 ते प्रहृष्टा; M_2 ते सुहृष्टा, $M_{3.4}$ ते तु दृष्ट्वा (for ते च पृष्टा) K_2 तथा; $K_{3.4.6}$ च यद्; K_5 यदा (for यथा) K_3 ब्रूयं — ^{d}) $\acute{S}_1$ $\tilde{N}_1$ B_5 $D_{1.2.7}$ यथा, B_1 तु तथा, $M_{1.2}$ सदा (for तथा)

31 ^{a}) K_6 हि (for च) — ^{b}) K_4 गांधारी च, D_4 प्रज्ञाहीन, D_7 संजय च (for गान्धारीं च) K_2 सु- (for च) S यशस्विनीं (for समेत्य ह) $K_{3.4.6}$ हि (for ह) — ^{c}) $\acute{S}_2$ K_2 उपा, $B_{1.2}$ तथा (for उप-) K_1 पृच्छामही

32 G_1 om 32^{ab} — ^{a}) K_4 ते च (for ते) K_2 $\tilde{N}_1$ $B_{1-3.5}$ Dn $D_{1-5.7}$ S (G_1 om) पृष्टा(D_7 'ष्ट्वा)स्तु; B_4 पृष्टा तु (for पृष्टाश्च) — ^{b}) K_2 तच्छ्रेय' सम, T G_2 श्रेयस्करमनंतर, G_3 M श्रेयस्तत्सम' — ^{d}) K_4 om मे K_1 नैष्टिकी, K_2 निश्चिता, B_1 Dn_1 नैष्टिका (for 'की)

33 ^{a}) $\acute{S}_2$ T_2 $G_{1.3}$ अनारभस्तु; $M_{1.2}$ अनारभे तु, $M_{3.4}$ अनारम्य हि (for अनारम्भात्तु) $M_{3.4}$ कार्याणि — ^{b}) $\acute{S}_1$ K_1 नात'; $G_{1.3}$ M_1 नार्थं (for नार्थ) G_1 संपाद्यते, G_3 M_1 सपश्यते, M_3 संपत्स्यते (for सपद्यते) — ^{c}) K_2 ऋते, S कृत (for कृते) $\acute{S}$ $K_{1.3.6}$ $\tilde{N}_1$ $B_{2.3.5}$ Dn_2 D_2 (by corr) पुरुषकारे तु, $D_{1.2}$ (before corr) 'कारेण; S 'कारस्तु — ^{d}) K_4 येषां काय, $B_{1.2}$ येषा दैवं; B_5 येषा दैवान्, S येषु (G_3 येषा) नित्य (for येषा कार्यं)

Colophon — *Major parvan* M_1 शल्य. — *Adhy name* $\acute{S}_2$ $K_{1.5}$ $D_{1.2}$ T_2 G_1 कृपवाक्यं, G_2 कृपाचार्यवाक्यं; $M_{2.4}$ कृपनयोपदेश' — *Adhy no* (figures, words or both) $\acute{S}_2$ Dn_2 D_2 T G 2 (as in text), Dn_1 M_{2-4} 3, M_1 68 — *Śloka no* K_3 33 (as in text)

3

1 ^{b}) $K_{3.4.6}$ S हित (for शुभम्) — ^{c}) K_3 महाराजा — ^{d}) K_1 समन्विता

2 ^{a}) S च (for तु) — ^{c}) K_2 B_1 T G $M_{1.2}$ तथा, $M_{3.4}$ तदा (for तत') — ^{d}) K_1 प्रतिभाषत

3 ^{b}) K_5 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1.2.4.5}$ या या, D_3 यथा

तुष्यन्ति च पृथक्सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ३
सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् ।
सर्वस्यात्मा बहुमतः सर्वात्मानं प्रशंसति ॥ ४
सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
परबुद्धिं च निन्दन्ति स्वां प्रशंसन्ति चासकृत् ॥ ५
कारणान्तरयोगेन योगे येषां समा मतिः ।
तेऽन्योन्येन च तुष्यन्ति बहु मन्यन्ति चासकृत् ॥ ६
तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
कालयोगविपर्यासं प्राप्यान्योन्यं विपद्यते ॥ ७
अचिन्त्यत्वाद्धि चित्तानां मनुष्याणां विशेषतः ।
चित्तवैकल्यमासाद्य सा सा बुद्धिः प्रजायते ॥ ८
यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि ।
भेषजं कुरुते योगात्प्रशमार्थमिहाभिभो ॥ ९
एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कुर्वन्ति मानवाः ।

(for सा सा) —^{c}) Ś2 स्तुष्यति, K8 तुष्यति, Dn2 पुष्यति, M2 कृष्यति (for तुष्यन्ति) Dn2 तेन (for सर्वे) —^{d}) K6 प्रजया (for प्रज्ञया) Ś2 [क्ष]त्र, K3 4 G1 M2 च; K6 वै, T G2 3 M1. 3 4 तु (for ते) K3 6 om the second स्वया

4 ^{a}) M3 4 सर्वोभि° (for सर्वो हि) K4 T1 लोकम्, D1. 2 लोको, D3 M2 लोके (for लोक) —^{b}) D2 ह्यात्मान K1 बुद्धिमत्तमा, B4 Dn1 बलवत्तर, D7 (first time) बुद्धिमंतर, M1 3 °मत्तम, M2 °सुत्तम, M4 °सत्तम (for बुद्धिमत्तरम्) — K5 om. 4^{c}–5^{b} —^{c}) K1 बहुमत° —^{d}) Ś K1 सर्वश्चैन, B3 Dn D1–3 5 T2 M Cv सर्वोत्मान, D7 सर्वो मान, G3 स आत्मान, Ca d सर्वात्मान (as in text) — After 4, D7 *repeats* 4^{ab}

5 K5 om 5^{ab} (cf v l. 4) D7 om up to स्वा (in ^{d}) —^{a}) K3 4 6 च, S (except G1) तु (for हि) Ś1 K1 स्वके Ś2 प्राज्ञा —^{b}) K2 सा च धर्मे, D3 5 साधुवाद, T1 G2 साधुभूता, G1 वासुदेव°, G3 साधुपेदे°, M1 सादुवादे (for साधु°) Ca d as in text —^{c}) K5 अस्वा बुद्धि —^{d}) Ś1 M3 स्व (for स्वां) K6 वासकृत — After 5, K4 reads 7^{ab}, *repeating* it in its proper place

6 K6 M3 om (hapl) 6 —^{a}) K1 कारणात्तर° —^{b}) K2 योगो, Ca d योगे (as in text) K2 समतत, K3. 4 च साम्यता; Ñ1 B4 समा गति (for समा मति°) B1–3 5 S (M3 om) येषां (G3 तेषां) सवदते (G1 सवदतो, M4 सपद्यते) मति° (T1 मत°) —^{c}) K1 तेस्योन्येन, K2 4 Ñ1 B Dn D1–5 7 अन्योन्येन, K3 अन्योरन्ये (for तेऽन्योन्येन)

7 K4 reads (for the first time) 7^{ab} after 5 —^{a}) Dn1 असैव —^{b}) K1 समावृद्धिस, M4 साधु द्युद्धिस (for सा सा बुद्धिस) G3 तया तथा —^{c}) Ñ1 B3–5 Dn D3 5 T G कालयोगे, M1 °योग (for °योग) K6 विपर्यास्तं, B1 विपाक च, M3 विपर्याय (for °र्यास) Ca d कालयोगेन पर्यास —^{d}) K2 प्राप्ता न्योन्य, Dn2 प्रायान्योन्य, D7 प्राप्यान्येन्ये, G2 प्राप्त्यान्योन्यं (for प्राप्या°) K4 च पद्यते, B1 (m as in text) 5 विशा पते, S (except G3) प्रपद्यते (for विप°)

8 ^{a}) K2 अनित्यत्व तु; K3 अन्यत्यत्वाद्धि° (sic), K4 B5 G3 M2–4 अनित्यत्वाद्धि, K6 अनन्यत्वाद्धि, Ñ1 B1 3 अनित्यत्वाच्च, B2 T G1 2 M1 अनित्यत्वात्तु, B4 Dn2 D1–5 7 विचित्रत्वात्तु (for अचिन्त्यत्वाद्धि) Ś1 चित्राणां, K3 चितानां, K6 वित्तानां, Ñ1 लोकाना (for चित्ताना) Dn1 विचित्राणां मनुष्याणां —^{b}) K1 मानुष्याणा, Dn1 मानुषाणा, D4 मनुष्याना —^{c}) K6 वित्त°, Cd चित्त (as in text) K1 3. 4 (m as in text) कैवल्यम्, K6 B Dn D1–5 7 वैक्लव्यम् —^{d}) D4 शास्ता (for सा सा) B1 2 बुद्धि° प्रवर्तते, S मति रजायत (for बुद्धि° प्रजायते)

9 ^{a}) G3 या या (for यथा) K1 च, T1 वै (for हि) M1 om हि K4 वैद्य°, T1 लोद्य (for वैद्य°) —^{b}) S transp ज्ञात्वा and व्याधिं —^{c}) B5 damaged Ś2 भैषज, Ñ1 B2 4 Dn D2–5 भैषज्य, D7 भेषज्यं (for भेषज) —^{d}) Ś2 K6 प्रसामार्थम् Ś1 इहाभिभो°, K2–4 6 इवाभिभो, Ñ1 B4 Dn D1–5 7 इति प्रभो; B1 2 इह प्रभो, B3 इद विभो, B5 ** प्रभो (for इहाभिभो)

10 ^{a}) K3 एव B1 कार्यार्थं (for कार्यस्य) B3 योगाच्च, Dn2 योगार्थे (for °र्थं) —^{b}) T2 वृद्धिं, G3 कर्म (for बुद्धिं) — After 10^{ab}, K6 reads (for the first time) 11^{cd}, *repeating* it in its proper place —^{c}) Ś1 T G च, K6 तु (for हि) D7 सुखा (for स्वया) K2 T G2 युत्तया (for युक्तास्) —^{d}) K2 ताश्च, G3 ताश्च (for तां च) K2 विदति, K3 विंदति, D7 निदति, T1 गृह्णत; T2 G2 3 M

प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्तां च निन्दन्ति मानवाः ॥१०
अन्यया यौवने मर्त्यो बुद्ध्या भवति मोहितः ।
मध्येऽन्यया जरायां तु सोऽन्यां रोचयते मतिम् ॥११
व्यसनं वा पुनर्घोरं समृद्धिं वापि तादृशीम् ।
अवाप्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकृतम् ॥ १२
एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा ।
भवत्यनित्यप्रज्ञत्वात्सा तस्यैव न रोचते ॥ १३
निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति ।
तस्यां प्रकुरुते भावं सा तस्योद्योगकारिका ॥ १४
सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः ।
कर्तुमारभते प्रीतो मरणादिषु कर्मसु ॥ १५
सर्वे हि युक्तिं विज्ञाय प्रज्ञां चापि स्वकां नराः ।
चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टा हितमित्येव जानते ॥ १६
उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्मम ।

गृह्णति (for निन्दन्ति) K8 मानवा, D4 मानव', T वै-बुधा' (for मानवा)

11 a) Ś2 (inf lin) K2-4 G1. 8 अन्यथा; D7 अन्याया (for अन्यया) M2-4 पुरुषो (for यौवने) K8 Dn2 मर्त्या, T G1 2 M8 4 Cv बाल्ये, G8 M1 बालो; M2 बाल्यो (for मर्त्यो) — b) K1 महति (for भवति) K8 मोहित्त, Dn2 मोहिता Cv as in text — c) K1 मन्ये यया; K8 Cv मध्येन्यथा; K5 मध्ये वायो; K6 मन्येन्यया (for मध्येऽन्यया) G1 यया जंतु (for जराया तु) — d) G8 दैन्यां (for सोऽन्या) D7 रोचयति and om मतिम्

12 a) D4 स (for सा) B5 damaged B2 4 Dn D8 5 7 महाघोर (for पुनर्घोर) — b) K8 Ñ1 B8. 4 Dn2 D1-4 चापि (for वापि) — c) M2 लभते (for पुरुषो) G1 भेजे; Ca d भोज (as in text) — d) G8 कुरुषे; M8. 4 लभते (for कुरुते) Dn G2 8 वैकृतिं; D7 वैकृति

13 a). K2 मन्ये च पुरुषे राजन् — b) K5 या या (for सा सा) G8 तया तथा — c) Ś1 G8 M भवत्य नित्या प्रज्ञा हि (Ś1 प्राज्ञस्त्वाद्); Ś2 K1 भवत्यनित्यप्रज्ञा त्वात्, K6 नवेत्यनित्यप्रज्ञत्वात्, B2 8 Dn2 D1 2 (before corr) 8 भवत्यकृतधर्मत्वात्, B4 Dn1 D8 कृतप्रज्ञत्वात्, D4 7 °कृतबुद्धित्वाद्, T G2 भवत्यनित्य(T1 त्यं) प्रज्ञा हि, G1 भवत्यतीता प्रज्ञा हि — d) K2 तस्येव K5 om, B8 5 च (for न) B1 सा सा तस्यैव रोचते

14 a) K2 अनिश्चित्य, K6 निश्चित्य न Ś2 यथा प्राज्ञ, K8 यथा प्राज्ञ, D7 यथा प्राज्ञ, T1 तथा प्राज्ञ, T2 G1 2 तदा प्राज्ञ', G8 महाप्राज्ञ', M1 2 यदा प्राज्ञ (M2 ज्ञ'), M8 4 यथाशक्ति (for यथाप्रज्ञं) — b) S स्वां (for या) Ś2 मनुपश्यति; K6 साधु सिद्यति — c) K5 तस्या', Ñ1 B2 4 Dn D1-5 तया, D7 तथा (for तस्या) K1 प्रकुर्वते K6 सर्वं (for भाव) — d) K2 तस्योद्योल, K4 6 तस्योद्वेग', S (except M4) चास्योद्योग (for तस्यो') Ś2 (before corr) कारिभिः, K2 कारिता, K6 °कारका (for °कारिका)

15 For 15-23 B5 is not collated — a) K2 सर्व हि, K3 4 6 सर्वस्मिन्, T G2 M2-4 सर्वात्मा, G1 सर्वोत्स्या, M1 सर्वार्थान् (for सर्वो हि) K3 4 6 पुरुषे — b) S साधुरित्येव (for साध्वेतदिति) K1 निश्चिता; K3 4 6 निश्चित (for निश्चित) — c) G2 कतुम् (for कर्तुम्) K6 प्रीतौ, S (except M1) प्रीतिं (for प्रीतो) — d) K1 कारणादिषु, M4 मारणा' (for मरणा')

16 B5 not collated — a) T G1 2 M सर्वो (for सर्वे) K3 युक्तिं विन्याय, Ñ1 B1 मुक्तिं विज्ञाय; B8 4 Dn1 D4 7 युक्तिमाज्ञाय, Dn2 बुद्धिमाज्ञाय, D1. 2 युक्त माज्ञाय, D8 5 युक्तिमास्थाय, T युक्तां विज्ञाय (for युक्तिं विज्ञाय) K3 4 6 सर्वे युक्ति (K4 युक्तिं; K6 युक्तां) च विज्ञाय, K5 सर्वे युक्तिमविज्ञाय, G8 सर्वोप-युक्तिर्विज्ञाय — b) K8 प्रज्ञा; D7 प्रज्ञाश्च; M2 प्रजा (for प्रज्ञा) Ś1 damaged, K6 Ñ1 B1 2 Dn D4 5 T2 G2 M वापि (for चापि) K1 8 5 Dn2 T G2 M नर', D1 2 घरा' (for नरा') G1 प्रज्ञया स्वकया नर'; G8 प्रज्ञयापि स्वकां नर — c) Ś1 **तो, K1 2 चेष्टंसो; K8 येष्टते; Dn1 S चेष्टते (for चेष्टन्ते) K8 विविधा चेष्टा', K5 Ñ1 B1-4 Dn2 D1-5 7 T1 M2-4 विविधां चेष्टां; Dn1 विविधा चेष्टा — d) Ñ1 चेष्टते, S चिंतयन् (for जानते)

17 B5 not collated — a) K2 T1 उपयाते; K5 Dn1 T2 G2 M1 2 उपयाता, G1 उपाहिता; G8 उपा' याता (for उपजाता) K2 च व्यसने, K3 व्यसनजो, K6 व्यसनतो (for व्यसनजा) — b) K2 मया याद्य, K8 D5 येयमाद्य (for येयमद्य) K1 मेयद्यमतिकर्मसु. — c) K6 D7 प्रवक्ष्यामि G8 M तां च' प्रकाशयिष्यामि — d) K8 °विनाशनी, K4 6 °शर्नी, Dn1 °शिनी S

युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीम् ॥ १७
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च ।
वर्णे वर्णे समाधत्त एकैकं गुणवत्तरम् ॥ १८
ब्राह्मणे दममव्यग्रं क्षत्रिये तेज उत्तमम् ।
दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्ववर्णानुकूलताम् ॥ १९
अदान्तो ब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाः क्षत्रियोऽधमः ।
अदक्षो निन्द्यते वैश्यः शूद्रश्च प्रतिकूलवान् ॥ २०
सोऽसि जातः कुले श्रेष्ठे ब्राह्मणानां सुपूजिते ।
मन्दभाग्यतयास्म्येतं क्षत्रधर्ममनु ष्ठितः ॥ २१
क्षत्रधर्मं विदित्वाहं यदि ब्राह्मण्यसंश्रितम् ।
प्रकुर्यां सुमहत्कर्म न मे तत्साधु संमतम् ॥ २२
धारयित्वा धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे ।
पितरं निहतं दृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥ २३
सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तम् ।
गन्तास्मि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महाद्युतेः ॥ २४
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः ।

सर्वेषां शोकनाशिनीं (T1 M1 °नाशनी, M2 °नाशनीं)

18 K6 om 18, B5 not collated —a) Ś2 स्पृष्ट्वा, K3 सृष्टा (for सृष्ट्वा) —b) K2 तासु कर्म (by transp), S कर्म तासा (for कर्म तासु) D7 विधाय च —c) K1 वलवले (for वर्णे वर्णे) Ś2 समादत्ते, K2 B2 3 Dn2 D3 5 7 समाधत्ते, K6 S (except M1) समाधाय (for समाधत्त) —d) Ś K1. 5 B1–4 Dn D1–5 7 ह्येकैकं, K3 त्वकैक (for एकैकं) Ś K1–3 5 Ñ1 B1–4 Dn D1–5 7 गुणभागगुण (K5 °भक्तिकं, B1 °भागगुणान्) K4 ह्येत*कैकभागगुण

19 B5 not collated —a) K1 6 Dn2 D1 ब्रह्मणे (for ब्रा°) Ś1 रूपमव्यग्रं, Ś2 K1 2 5 D1 2 M3 4 (orig as in text) वेदमव्यग्र, K3 4 6 B1 शम मव्यग्रं, Ñ1 दाममव्यग्र, B2 Dn2 D3 5 वेदमव्यग्र तु, B3 वेदमत्यर्थ, B4 Dn1 D4 7 दममव्यग्र तु (for दममव्यग्रं) —b) K3 4 तेजसुत्तम —c) K5 6 Dn2 M1 दाक्ष K2 वै वैश्य , K6 च वैश्ये (by transp) Dn2 शूद्रस्य (for शूद्रे च) —d) K1 सर्ववलानुकूलता, Dn2 सर्वं वर्णा°

20 B5 not collated —a) M1 आदांतो K1 Dn2 ब्रह्मण K1 साध्वन्, G1 साधुर् (for [ऽ]साधुर्) —b) K2 Dn M3 4 निस्तेज , D5 निस्तेजा S मृत (M4 मत) (for [ऽ]धम) —c) Ś1 अदाक्ष्यो, Ś2 अदक्ष्यो (for अदक्षो) K2 B3 D1 2 4 G1 निंदितो, K4 D3 निंदते, Dn1 निंदितो (for निन्द्यते) B4 वैश्या —d) K3 शूद्रस्य (for शूद्रश्च) Ś1 K1 [अ] प्रतिकूल्यवान्, Ś2 प्रतिकूल्यवान्

21 B5 not collated —a) K3. 4 D1–3 5 सो स्मिन् K3 जातं (for °त) K2 कुले श्रेष्ठे, K3 T1 G3 कुलश्रेष्ठे, K5 कुले श्रेष्ठ; Dn1 कुले श्रेष्ठो —b) D7 om (hapl.) from ब्राह्मणाना up to यदि (in 22b) K2 3 च पूजिते, D3 सुपूजित S ब्राह्मणैरभि(G1 °पि)पूजिते (G3 °त) —c) M1 मण्णभाग्यतया Ś1 त्वेवं, Ś2 K1 [अ]प्येतं, K2–4 ह्येनं, K5 [अ]प्येन, K6 ह्येत, B1 [अ]स्म्येव, T G1 2 [अ]स्मीम, G3 [अ]सीदं, M1 2 [अ]स्म्येक , M3 4 [अ]स्माक (for [अ]स्म्येत) —d) K6 क्षात्रं (for क्षत्र) Ś2 K1 (before corr) M4 अनुष्ठितं M3 क्षत्रधर्मो ह्यनुष्ठित

22 B5 not collated, Dn1 om 22ab D7 om up to यदि (in b) (cf v l 21) —a) Ś2 क्षत्रधर्मं K1 विधित्वाह —b) K2 4 6 D3 T G M1 3 4 ब्राह्मण संश्रित (D3 G2 °त), K3 ब्राह्मणसश्रिय, K5 ब्राह्मण मिश्रित, Ñ1 ब्रह्मणि संस्थित , B1. 4 Dn2 ब्रा(Dn2 ब्र) ह्मण्यसश्रित , B2 3 D1 2 ब्राह्मण्यमाश्रित , D5 ब्राह्मण ससदि, D7 ब्राह्मण्यसश्रुत , M2 ब्राह्मणसंश्रितं (for ब्राह्म ण्यसश्रितम्) — D5 om (hapl.) 22c–23d —c) Ś2 स्वकुर्यां सु , K3 प्रकुर्या सु ; D1 (orig) प्रकुर्यात्सु , T G3 M प्रकरिष्ये, G2 प्रहरिष्ये (for प्रकुर्यां सु) D7 सुमहा (for सुमहद्) K2 प्रतिकुर्यामह कर्म; G1 प्र करिष्ये न तत्कर्म —d) K2 ममैतद्, M2–4 न मे स्याद् (for न मे तद्) K1 साध्वसमत

23 B5 not collated D5 om 23 (cf. v l. 22) —a) K2 B2 4 Dn D1 (orig as in text) 3 धारयश्च , D4 धारयस्व (for धारयित्वा) K2 धनुर्वेद (for °र्दिव्य) —b) K1 2 4 दिव्याण्यस्त्राणि —c) G3 च मृत (for निहत) —d) K6 D1. 8 किं तु Dn2 वक्षामि M1 संसति (for °दि)

24 a) B1 गमिष्यामि (for यथाकाम) —b) K6 क्षात्रधर्मम् Ś2 उपास्यता; K2 व्यपास्यतां, K6 Ñ1 उपाश्रित ; B3 उपास्य च, S अवाप्य च (for उपास्य तम्) —c) K4 गतास्मि; Dn1 गंतासि; S यास्यामि (for गन्तास्मि) D5 पदवी K4 राज K4 (marg)

विमुक्तयुग्यकवचा हर्षेण च समन्विताः ।
वयं जिता मताश्चैषां श्रान्ता व्यायमनेन च ॥ २५
तेषां निशि प्रसुप्तानां स्वस्थानां शिविरे स्वके ।
अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६
तानवस्कन्द्य शिविरे प्रेतभूतान्विचेतसः ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ॥ २७
अद्य तान्सहितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य कक्षं दीप्त इवानलः ।
निहत्य चैव पाञ्चालाञ्शान्तिं लब्धास्मि सत्तम ॥ २८
पाञ्चालेषु चरिष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे ।
पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥ २९
अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निकृत्य च ।

यास्याम्यपचितिं राज्ञ॰ —^{d}) K_2 चास्मि, S चैव (for च्चापि) Ś$_2$ Ñ$_1$ $B_{3.5}$ G_1 $M_{3.4}$ महाद्युते, $K_{3.4}$ (m as in text) $_6$ $B_{2.4}$ Dn $D_{1-5.7}$ महात्मन॰ (for महाद्युते)

25 D_7 corrupt —^{a}) Ś$_2$ स्वप्स्यति, Dn_1 स्व॰प्सति, Dn_2 स्वप्संति, D_7 सुप्स्यति K_2 पांचाळा (for पाञ्चाला) —^{b}) K_4 (marg) निश्चिता (for विश्वस्ता) K_4 जितकासिन॰, K_5 ॰काशिना —^{cd}) Ñ$_1$ $B_{1.2}$ M_1 विमुच्य (for विमुक्त) S ॰युध्यकवचा, K_1 Ñ$_1$ युद्ध॰कवचा, $K_{4.6}$ ॰शस्त्रकवचा, $B_{1.2}$ युग्यकवचान्, D_8 युज्यकवचा B_3 विरात्रे मुक्तकवचा, Dn_2 विमुक्तयुग्मकं चाह (for ॰) Ca d cite युग्य K_3 समन्वित॰ (for ॰ता॰) K_4 (marg) विमुक्तवाजिमातगव्यायामेन श्र[श्र]मान्विता॰, B_5 damaged —^{e}) K_1 जिता सिताश्, K_3 जिता सताश्, G_1 ** मताश्, G_3 जितवर्ता (for जिता मताश्) K_2 जय ज्ञात्वा मनश्चैषां, K_5 Ñ$_1$ B_{1-4} Dn $D_{1-5.7}$ जयं मत्वास्मनश्चैव —^{f}) K_2 व्यायामेन च कर्शिता॰, K_{3-5} B Dn D_2 (by corr) $_{3-5.7}$ $M_{1.3.4}$ श्रांता व्यायामकर्शिता (K$_4$ ॰कर्शिता, K_5 B_{1-4} $D_{3.5}$ कर्षिता॰, D_7 कार्पिता), $D_{1.2}$ (before corr) श्रातरो व्यामकर्पिता॰; G_3 श्रांता ह्याप्यायनेन च; Cv शांता व्यायामनेन च — After 25, K_2 ins

9* अद्य तान्सूदितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।

26 B_5 damaged for 26^{ab} —^{a}) B_1 प्रमत्ताना (for प्रसुप्तानां) —^{b}) K_1 $B_{1.2}$ सुप्ताना, B_3 Dn_2 $D_{3.5}$ सुस्थानां, B_4 स्वस्थान, D_5 (marg) सुस्थान, T $G_{1.2}$ स्वस्थाने (for स्वस्थाना) K_6 कृते (for स्वके) —^{c}) G_1 अवस्कर, Ca d स्कन्द (as in text) — M_3 om 26^{d}–27^{c} —^{d}) Ś$_1$ शिविरस्यास्य, K_1 स्यादि, K_2 ॰स्य तु, T G $M_{2.4}$ स्याति, M_1 स्यापि (for ॰स्याद्य) Ś$_1$ दुष्कृत, $K_{3.4.6}$ पुष्कल (K_3 ळ), K_2 पुष्कालि॰, K_5 दुष्करं (for दुष्करम्)

27 M_3 om 27^{abc} (cf v l. 26) —^{a}) Ś$_1$ अनवस्कद्य; $K_{3.4}$ तानवस्कद्य, D_7 तान्वस्कद्य (for तानव) K_6 शिविराद्; D_7 $M_{1.2.4}$ समरे (for शिविरे) —^{b}) K_3 T_1 प्रेतभूता, K_5 भूतप्रेतान्, Ñ$_1$ B D_{1-3} प्रेतभूत (for ॰भूतान्) T_1 निचेतस, T_2 G अचेतस॰ (for विचे॰) — Dn_2 transp 27^{c}–28^{b} and 28^{cdef} —^{c}) M_1 सोदयिष्यामि D_7 निक्रम्य M_4 निःशेषात्सूदयिष्यामि — Ś$_2$ $K_{1-4.6}$ B_1 om (hapl) 27^{d}–28^{c}

28 Ś$_2$ $K_{1-4.6}$ B_1 om 28^{abc} (cf v l. 27) K_5 om 28^{abcd} —^{b}) D_7 पुरोगमात् — Dn_2 transp 27^{c}–28^{b} and 28^{cdef} —^{c}) M_1 सोदयिष्यामि —^{d}) Ś$_1$ कक्ष्य, B_3 वृक्ष; D_3 वन; D_7 कक्षा, T G क्षिप्र (G_1 प्र) (for कक्ष) D_1 दीप, T_1 दीप्त (for दीप्त) K_3 इवानळ॰, K_4 इवानिल॰, Dn_1 हुतानल॰, T_1 दवानल॰ (for इवा॰) —^{e}) K_1 om (hapl) from पाचालान् up to सर्वं (in 31^{a}) K_6 निहत्यैव च, D_7 निहत्यैव च, S विनिहत्य च (for निहत्य चैव) —^{f}) T_1 G_3 लब्धास्म (for स्मि) K_2 चोत्तमा, K_4 सत्तम॰ (for सत्तम)

29 K_1 om. 29 (cf v l 28) S *transp* 29^{ab} and 29^{cd} —^{a}) K_3 पाचालेथ, $D_{5.7}$ M_1 पचालेषु Ñ$_1$ B_3 Dn_2 D_3 भविष्यामि (for चरिष्यामि) —^{b}) K_3 सूदयति न; D_7 सूदयिष्येद्य, G_1 सूदयन्नस्य; M_1 सोदयन्नद्य (for सूद॰) K_6 य युगे K_5 विक्रमन्वै पुनः पुन॰ —^{c}) Ś$_2$ संरुद्ध॰ (for संक्रुद्ध॰) —^{d}) K_2 S पशूनिव, D_1 (*sup lin* as in text) पशुष्विह (for ॰ष्विव)

30 K_1 om 30 (cf v l 28) D_7 om (hapl) from पांचालान् up to सर्वं (in 31^{a}) —^{a}) K_5 अपि सर्वास्तु; T_1 अद्यालं सर्वं (for अद्याह सर्वं) —^{b}) $B_{1.4}$ Dn_1 D_4 T_2 G_2 निकृत्य, T_1 निकृप्य (for निहत्य) K_2 वि (for the first च) $K_{2.3}$ B_4 Dn_1 D_4 T G_2 निहत्य; B_1 विकृत्य, Dn_2 पिनित्य (for निकृत्य) — After 30^{ab}, K_2 ins (cf 32^{cd})

10* गमिष्याम्यथ पञ्चानां पदवीमद्य दुर्गमाम् ।

— G_3 M om 30^{cd} —^{c}) Ś$_1$ अर्पयिष्यामि; K_3 उद्धरिष्यामि (for अर्दयि॰) $K_{2-4.6}$ बाणौघै॰, Ñ$_1$ B Dn

अर्दयिष्यामि संक्रुद्धो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ॥ ३०
अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ।
प्रहृत्यैकैकशस्तेभ्यो भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ ३१
दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।
गमयिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३२
अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।
विरात्रे प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३३
अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि ।
खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३४
अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके ।
कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

D8. 5 G1 संहृष्टो (for संक्रुद्धो) — d) Ś2 K5 Ñ1 Dn1 तदा (for तथा) — T G1. 2 ins after 30 G3 M subst for 30^{cd}

11* सूदयिष्यामि संहृष्ट: पशूनिव पिनाकधृक् ।

— After the above, M4 *repeats* 29^{ab}, 30^{ab} and 11*

31 a) K1 om up to सर्व (cf. v l 28) K2 -पाचाळै, K5 -पाचाल्यै — b) Ś2 G1 शरीरिणीं (for °णीम्) — c) K5 D1. 2 प्रहृत्य (for प्रहृत्य) Ñ1 B2 Dn2 तेषु (for तेभ्यो) T1 G3 M प्रहृत्यैकेन शस्त्रेण, T2 G1. 2 प्रहृत्यै(G2 °त्ये)कैकशस्त्रेण — d) T2 G1 गविष्यामि (for भवि°) G2 गविष्याम्यपिनाकधृक् — After 31, G2 *repeats* 31^{ab}

32 G2 om 32 — b) Ñ1 °वयोस्तथा — c) K2 पांचाळान्, D7 पचालान् T G1. 3 M Cv गमिष्यामि निशावेळां (M वेला; Cv °मेनां) — d) K3 मेद्य (for अद्य) Ś1 दुर्गमात्, K6 D7 दुर्गमं (for °माम्). — After 32, K6 (om. 33) reads (for the first time) 35, *repeating* it in its proper place

33 K6 om 33 (cf v l 32) — a) K2 पांचाळराजस्य; B1. 2 D7 पचाल° — c) Ś1 विरा*, K1 क्रूरेण; K3 तानाजौ; Ñ1 B4. 5 Dn D1–5. 7 नचिरात्; B1 शिबिरे; B2 (marg, also as in text) 3 क्षचिरात् (for विरात्रे) Ś2 प्रपथिष्यामि, G1 प्रथमिष्यामि — K3 om 33^{d}–34^{c}

34 K3 om 34^{abc} (cf v l 33) — a) T G अथ (for अद्य) B1 D1. 7 पचाल° — b) K4. 6 दयितान्, M1 शयानान् (for शयितान्) K4 आत्मजान्; Dn2 नृभुजान् (for आत्मजान्) G3 अपि (for निशि); Ś2 K1 शयितान्नात्मजान्निशि; K2 शयितानाश्रया निशि, Dn1 सशयितात्मजा निशि, D7 शयितानां भुजान्निशि, T G1. 3 शयिताना शिरो (T2 सुख) निशि — c) D1 खड्गेन (sic) (for खड्गेन) T G M2–4 निशिताग्रेण M1 शितधारेण (for निशितेनाजौ) K4. 6 ता(K6 ते) नाजौ प्रमथिष्यामि — d) G1 प्रथमिष्यामि K3. 4. 6 प(K4 ख)ड्गेन निशि गौतम (K3 °म), K5 मथिष्यामि शिरो बलात् — After 34, K3 ins

12* विरात्रे प्रमथिष्यामि खड्गेन निशि गौतम ।

35 a) K2 पांचाळ, D7 पचाल K3 सेनाना; D7 -सेना ता, T G1. 2 -पाण्डूनां (for सेनां तां) — b) Dn2 निहत्यानि च, D7 निहत्यानिशि (for निहत्य निशि) — c) K2 भविष्यामि, T G2 सुखेनै(T2 °ने)व; M4 कृती चैव (for सुखी चैव) — d) K2 सुखी चैव, T1 गमिष्यामि (for भविष्यामि) K5 महामुने, S महायशा: (G1 °श:) (for महामते) — After 35, K2–4. 6 ins

13* श्रूयते जामदग्न्येन पितुर्वधममृष्यता ।
त्रि:सप्तकृत्व: पृथिवी कृता नि:क्षत्रिया पुरा ।

Colophon — *Adhy name* Ś K5 D1. 2 द्रौणिवाक्य, K1 द्रोणवाक्य; D8 द्रौणि; M2. 4 अश्वत्थाम(M4 °म्न)प्रतिवचन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K2. 3 Ñ1 Dn2 D8 T G 3 (as in text), B1 70, Dn1 M2–4 4, M1 69 — *Śloka no* K3 35 (as in text), K6 37

४

कृप उवाच ।
दिष्ट्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।
न त्वा वारयितुं शक्तो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १
अनुयास्यावहे त्वां तु प्रभाते सहितावुभौ ।
अद्य रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ॥ २
अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ।
परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३
आवाभ्यां सहितः शत्रूंश्वोऽसि हन्ता समागमे ।
विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४
शक्तस्त्वमसि विक्रान्तुं विश्रमस्व निशामिमाम् ।
चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ५
विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचित्तश्च मानद ।
समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न संशयः ॥ ६
न हि त्वा रथिनां श्रेष्ठ प्रगृहीतवरायुधम् ।
जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु पावकिः ॥ ७
कृपेण सहितं यान्तं युक्तं च कृतवर्मणा ।

4

1 T_1 om the ref —^{a}) K_6 दिष्ट्या हि ते न कर्तव्ये —^{b}) T G_2 बुद्धिर् (for मतिर्) K_8 मन्य ते; K_4 मद्युत, Dn_2 मच्युता (for मच्युत) —^{c}) K_8 से (for न) N (except Ś) T G_2 M_1 त्वा; G_1 तु (for त्वा) K_2 शक्यो —^{d}) K_2 पाणिरिव, Dn_1 °पाणिपति° (for °पाणिरपि) — After 1, $Ñ_1$ B_{1-3} $_5$ read 3^{cd}

2 ^{a}) K_2 यास्यामहे; K_8 यास्यावद्दे (for °वहे) $K_{3\ 4\ 6}$ T G $M_{1\ 2}$ त्वां हि; $M_{3\ 4}$ त्वा हि (for त्वां तु) —^{c}) K_2 च विश्रम्य (for विश्रमस्व) —^{d}) K_1 °कवचधुज°, K_2 °कवचध्वजा°; K_4 °कवलध्वज

3 Dn_2 transp 3 and 4 —^{b}) D_7 कृत वर्मा — $Ñ_1$ B_{1-3} $_5$ read 3^{cd} after 1 —^{d}) D_7 om from °य up to पांचालान्स° (in 4^d) K_1 रथावस्थाय, Dn_1 T_2 रथमास्थाय, G_2 रथानास्थाय (for रथावा°) K_1 T_2 G M दंसितौ; K_8 दर्शितौ, T_1 दशित (for °तौ)

4 D_7 om up to पांचालान्स (of v l. 3) Dn_2 transp 3 and 4 —^{a}) $Ś_1$ सहिताभ्यां च, K_5 सहित° सर्वान् —^{b}) $Ś_2$ K_1 (marg) श्वोभिगंता, K_2 अभिहता, $K_{3\ 6}$ B_{1-3} $_5$ Dn D_{1-3} $_5$ G_1 $M_{1\ 3\ 4}$ श्वो निहंता, K_4 श्वोभिहता, K_5 असि हंता, $Ñ_1$ सोसि गता, G_3 श्वोधिगता (for श्वोऽसि हन्ता) K_2 $Ñ_1$ समागत° ($Ñ_1$ °म°), G_3 महाहवे (for समागमे) —^{c}) $Ś_1$ M_2 श्रेष्ठ°, $Ś_2$ K_2 श्रेष्ठ, K_5 $M_{3\ 4}$ श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठ) —^{d}) K_2 पाचाल्य, K_4 पचालान् (for पाञ्चा°) K_2 सपदानुगं

5 ^{a}) D_2 (before corr) विश्रस् (for शक्तस्) G_3 त्वमपि $Ś_2$ विक्रात, K_2 $Ñ_1$ B Dn D_{3-5} T G M_2 विक्रम्य, K_3 विक्रांतौ, K_5 D_2 विक्रातो, $D_{1\ 7}$ विक्रात, $M_{1\ 3\ 4}$ विश्रम्य (for विक्रान्तु) —^{b}) Ś विश्राम्यस्व, K_2 विश्रम्याद्य, T G_2 विश्राम्याद्य, $G_{1\ 3}$ M विश्रमाद्य (for विश्रमस्व) — K_6 $M_{3.4}$ om 5^{cd} —^{c}) K_2 चरत, K_5 $D_{1.2\ 7}$ चिर तु (D_7 नु) (for चिर ते) D_7 जागृतस्तात K_2 यात, K_3 यात, K_4 जात (for तात) Dn_2 चिरसेनाग्रतस्तात, T $G_{1.3}$ $M_{1\ 2}$ चिर च ते जागरित (G_3 °रित; $M_{1.2}$ °रत); G_2 चिरचत जाहरिता (corrupt), Cv चर चरे जागरितं —^{d}) $Ñ_1$ स्वपतश्च, Dn_2 स्वयं तावन्; Cv स्वप तात (for स्वप तावन्)

6 ^{a}) D_1 (*sup lin* as in text) $_{3\ 5}$ अश्रांतश्च, G_3 विक्रातश्च (for विश्रान्तश्च) K_4 विनद्रश्च, K_5 om, Dn_2 विनिद्रस्तु (for °द्रश्च) —^{b}) K_5 स्वस्थचित्त च, Dn °चित्तस्य (for °चित्तश्च) K_1 सानद, K_5 मानस्, B_1 मानद° (for °द) —^{c}) K_2 शिबिरे (for समरे) $D_{1\ 2}$ शूरान् (for शत्रून्) —^{d}) $Ś_1$ $Ñ_1$ Dn_1 $D_{4\ 7}$ T_2 वधिष्यामि ($D_{4\ 7}$ °मो) (for वधिष्यसि) K_6 श्वोभिहता समागमे

7 ^{a}) K_3 निहत्वा (for न हि त्वा) $Ś_1$ $K_{1\ 2\ 4-6}$ $Ñ_1$ B Dn D_{1-5} G_3 $M_{1.4}$ त्वा (for त्वा) $Ś_2$ $K_{2\ 5\ 6}$ $Ñ_1$ B_{2-5} Dn $D_{4\ 5}$ T_2 G M_2 श्रेष्ठ; B_1 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठ) —^{b}) Dn_1 प्रगृह्यत (for °हीत) K_5 $Ñ_1$ °शरायुधं; $B_{1\ 2\ 5}$ M_{2-4} °शरासनं (for वरायुधम्) —^{c}) K_1 जेतुमत्सहते; K_3 येतुमुत्स° $D_{1.2}$ (before corr) $_{3\ 5\ 7}$ शश्वद् (for कश्चिद्) —^{d}) T_1 दिवि (for अपि) K_1 पावकिं, K_2 पावकी, B_4 D_1 (*sup*

को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ॥ ८
ते वयं परिविश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः ।
प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शात्रवान् ॥ ९
तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः ।
सात्वतोऽपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ १०
ते वयं सहितास्तात सर्वाञ्शत्रून्समागतान् ।
प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् ।
विश्रमस्व त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ॥११
अहं च कृतवर्मा च प्रयान्तं त्वां नरोत्तम ।
अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापिनौ ।
रथिनं त्वरया यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ १२
स गत्वा शिबिरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे ।
ततः कर्तासि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ॥ १३
कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।
विहरस्व यथा शक्रः सूदयित्वा महासुरान् ॥ १४
त्वं हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीम् ।
दैत्यसेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १५
मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तं च कृतवर्मणा ।

---

lin) 2 (marg) 8-5 7 वासव ; D1 T1 पावक ; M1 वा पति (for पावकि) Ñ1 अपि साक्षाच्छतक्रतु

8 a) K5 यातं —b) Ś1 K2-6 B2 4 Dn D3-5 7 गुप्तं च, B8 युक्तस्य, S युक्त वै (for युक्त च) —c) K8 D7 कौ K2 4 द्रोण, K8 द्रौणि, G8 M1 द्रोर्णि (for द्रौणिं) Dn1 सरब्धो, S (except M1) संक्रुद्ध (for संरब्ध) —d) D7 देकराट्, Dn वेदराट् (for देवराट्)

9 a) Ś1 damaged K5 विपरिश्रांता, Ñ1 सुपरि°, B2 4 5 Dn D3-5 7 निशि वि° (for परिवि°) —c) K3. 4 च, K6 D4 7 S तु (for वै) —d) K4 Dn1 D4 7 T2 G3 M4 निहनिष्यामि (G3 °ष्यसि) D1. 2 हनिष्याम च (for निहनिष्याम) K1 (before corr) शास्त्रवान्

10 a) K1 दिव्यानि (for ह्यस्त्राणि). Ś2 दिव्याणि, K1 ह्यस्त्राणि, G1 सर्वाणि (for दिव्यानि) —c) T सात्वतेषु (for °तोऽपि) —d) Ś2 नित्ययुद्धे च

11 a) G2 सहितायास्ता —b) K6 प्रात सर्वान्समा° —c) K4 प्रसह्यु —d) D4 प्राप्स्यामि, G3 यास्यामि (for प्राप्स्याम) K1 (before corr) पुष्कलान्, K2 T1 पुष्कला —e) Ś1 विश्रामस्व, Ś2 K3 विश्रम्यस्व, K1 विश्राम्यस्व, K4 विश्रमस्त; T1 G3 विक्रमस्व (for विश्रमस्व) K2 स्वमव्यग्र, K4 त्वमद्यग्र, T1 G2 M3 4 त्वमव्यग्र (M3 4 °ग्र) —f) K1 सुपदेमा, K3 स्वपस्वेव, B3 स्वप चैवं, Dn2 स्वयं चेमा, D5 7 स्वप चेमा, T1 वस चेमां, G2 वस तेमां, M2-4 स्वप चेह (for स्वप चेमां) K2 3 निशासुखं, K6 निशा सुप, B3 M2-4 निशामिमा

12 b) Ś2 K6 B5 प्रयातं त्वा, K1 M2-4 प्रयास त्वा, K2 T G प्रभाते त्वा, Ñ1 त्वां श्रात तु, B1 2 त्वामावां तु, B3 त्वां यात तु, B4 Dn D3-5 त्वां प्रयां (Dn1 °या)त (for प्रयान्त त्वा) Ś2 K1 Ñ1 B Dn D3 5 7 T2 नरोत्तम (Ś2 °म, D7 °मा) —c) K5 T1 अनुयास्याम B3 रथिनौ (for सहितौ) —d) K3 धन्विनी, Ñ1 ताविमौ, T1 धन्विन, M1 धन्विरौ (for धन्विनौ) S1 K1 परितापिनौ, K2 3 4 6 Ñ1 B4 Dn2 D5 7 परतापनौ (K3 °नी), B3 परवाहिनीं, M2 रथिनां वरौ (for परतापिनौ) —K5 om. 12cd —e) D7 त्वरयामानं, S तरसा यात (for त्वरया यान्तं) K2 रथिनो निशि सुसास्थान्, K6 रथिन त्वा वरायात, —f) K1 Ñ1 B2 4 Dn D3-5 7 T1 रथमास्थाय K3 रथाना स्थाय (for रथावा°) K1 S (except T1) दंसितौ

13 G2 *repeats* 13 —a) K2 गत्वा तु, K3 प्रतापा, K4 (marg, also as in text) प्रताप्य, G2 3 (both times) स हत्वा (for स गत्वा) D7 सिबिर, M3 4 शिबिरे —D4 *om* (hapl) 13b-14a Ñ1 B1. 2 5 transp 13b and 14b —b) Ñ1 न मे (for नाम) K4 (m as in text) 5 विश्राम्य, B1 2 5 विश्रम्य (for विश्राव्य) B3 चात्मन (for चाहवे) —d) K5 D1. 2 कदन युध्यता (by transp) B3 युध्यता (for °तां)

14 D4 om 14a (cf v 1 13) —a) K1 (*sup lin* as in text) हत्वा (for कृत्वा) M4 तु (for च). —Ñ1 B1 2 5 transp 13b and 14b —c) Dn1 विरमस्व K3 इन्द्र, K4 6 शक्त, D7 सक्र (for शक्र). —d) K3 महारथान्

15 b) K1 B1 Dn1 D7 पचालाना, G3 पाञ्चानां (for पाञ्चालाना) D7 वरूथिनी After ना, D7 *repeats* the portion from तेषां (in 14a) up to 14c.

न सहेत विभुः साक्षाद्वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १६
न चाहं समरे तात कृतवर्मा तथैव च ।
अनिर्जित्य रणे पाण्डून्व्यपयास्याव कर्हिचित् ॥ १७
हत्वा च समरे क्षुद्रान्पाञ्चालान्पाण्डुभिः सह ।
निवर्तिष्यामहे सर्वे हता वा स्वर्गगा वयम् ॥ १८
सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमेव हि ।
सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ॥ १९
एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः ।
अब्रवीन्मातुलं राजन्क्रोधादुद्धृत्य लोचने ॥ २०
आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च ।
अर्थांश्चिन्तयतश्चापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २१
तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् ।
यस्य भागश्चतुर्थो मे स्वप्नमह्नाय नाशयेत् ॥ २२
किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन् ।
हृदयं निर्दहन्मेऽद्य रात्र्यहानि न शाम्यति ॥ २३
यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः ।

— [d]) B3 शर्वो (for सर्वे) D1-3 T2 G1 2 °सूनव (for °सूदन) G3 सर्वदा बलसूदन

16 [a]) D7 माया K2 B1 Dn1 त्व, G2 त्वा (for स्या) K2 3 सहित (K3 °त) S (except T1 G3) संख्ये (for सख्ये) — [b]) K2 गुप्तश्च K1 कृत कर्मणा — [c]) K1 न सहेत, K6 न सहेति, B1 2 नोत्सहेत (for न सहेत) K1 विभु — [d]) K2 D7 °पाणिरिव K4 ध्रुवं (for स्वयम्)

17 [b]) Ś1 K2-4 6 B4 Dn D1-5 न चैव हि (K2-4 B4 Dn1 ह), K1 तथैव ह, K5 च सात्वत, B2 तथैव च, D7 पि वै वाहा (sic) (for तथैव च) — [cd]) K1 पार्थान्, T1 पापान् (for पाण्डून्) K2 व्यपयास्यसि, K3 विपर्यास्याव, Dn2 न च यास्यामि, D1 2 G1 3 M2 व्यपयास्याम (G3 मि), D3 5 T G2 अपयास्याम (D3 5 व), M1 व्यपयाव (for व्यपयास्याव) Ñ1 अपयास्यामहे पाण्डून्विजित्य न हि कर्हिचित्, B1 2 रणे पांडून निर्जित्य व्यपयास्यावहे क्वचित्, B3 5 अपयास्यावहे पाण्डून निर्जित्य हि कर्हिचित्

18 [a]) K2 वा (for च) Ś2 K3-6 B1 2 4 5 Dn2 D1-5 G3 क्रुद्धान् (for क्षुद्रान्) D1 पाञ्चालै K2 B3 Dn1 पांडवै सह, T G1 2 सह पांडवै, G3 M सह पाण्डुभि (for पाण्डुभि सह) — [c]) K4 निवर्तिष्यामहे, G1 निवर्तिष्यावहे — [d]) B4 गता (for हता) M1 स्वर्गमाप्नुम (for स्वर्गगा वयम्) K3 4 6 ह(K6 हि)तामित्रा रणात्स्वय, K4 (marg) हता वा स्वर्गयेगा वयं वा

19 [a]) Dn1 T G सर्वोपाय (Dn1 या) (for पायै) D7 सहायैस्ते; G3 सहायांस्ते — [b]) D3 प्रभभे (for प्रभाते) K2 एव ह, K3 4 6 Ñ1 B3 5 एव तु, B1 2 एव च, B4 Dn D1-5 7 S आहवे (for एव हि) — [c]) G3 समेत्य त (for सत्यमेतन्) — [d]) K6 प्रब्रवीम

20 [a]) K1 उक्त्वा (for उक्तस्) — [b]) D3 मातुले नाहत वच — [d]) Ś1 K5 लोचन (for लोचने) Ś2 T1 M4 क्रोधादुद्वृत्तलोचन, K1 क्रोधासुद्यतलोचन, K3.4 (marg) क्रोधादु(K3 धा उ)त्फुल्ललोचन (K4 °ने), K4 क्रोधादुद्धत्य लोचने, Ñ1 B Dn D1-5 क्रोधसरक्त लोचन

21 Before 21, G3 reads अश्वत्थामा — [a]) Ś1 तु नो (for कुतो) Dn1 नित्य (for निद्रा) — [b]) K3 6 S (except G3 M1) वा (for च) Dn1 नरस्यामर्षितो वच — [c]) Ś1 अर्थं B3 चिंतयता B1-3 5 वापि (for चापि) — [d]) M2 वै (for वा)

22 [a]) K2-4 6 M तदिद मयि सप्राप्त, G3 इद मयानुसप्राप्तं — [b]) K4 पश्यसेद्य, K6 पश्य मे तच्, G3 M पश्यताद्य (for पश्य मेऽद्य) Dn1 यद्यमेद्यचतुष्टये (sic) — [c]) Ś1 damaged, K2 4 यश्च भागश्, K3 यस्य भाग्य, K6 स्वभागश्च, Ñ1 B1 (marg, also as in text) 5 Dn2 D1 (before corr as in text) 3 5 पश्य (Ñ1 अस्य) भागश्, M1 यस्य भोगश् (for यस्य भागश्) D1 2 [ऽ]पि, S वै (for मे) — [d]) T2 सुप्तिम्; G3 सुप्तम् (for स्वप्नम्) K6 मह्ना न (for मह्नाय)

23 [a]) Ś2 को (for किं) — [b]) K2 3 4 (m as in text) 6 वधसम भवेत्; T1 वधमनुस्मर (for °रन्) — [c]) Ś2 G3 M2 निर्दय, K1 (by corr) दीर्यते; K4 6 M1 3 4 निर्दहद्; T G2 निहत, G1 निहित (for निर्दहन्) Ś2 ह्यन्मे; K1 (by corr) 2-6 B3 S °यन्मे, K2 3 शोक also (for मेऽद्य) B1 2 Dn1 हृदय दह्यमान मे (Dn1 यं निर्दहत्यद्य) — [d]) K1 रात्र्याहानि; K6 रात्र्यहनि, M1 रात्र्यह्नानि (for रात्र्यहानि) K4 G1 निशाम्यति; K6 *शाम्यति; B5 विशा पते (for न शाम्यति) K2 3 रात्र्यहानि (K3 रात्र्याह्नि) शाम्यति

4

प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ २४
कथं हि मादृशो लोके मुहूर्तमपि जीवति ।
द्रोणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥ २५
धृष्टद्युम्नमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे ।
स मे पितृवधाद्वध्यः पाञ्चाला ये च संगताः ॥ २६
विलापो भग्नसक्थस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः ।
स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्दहेत् ॥ २७
कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामश्रु नाव्रजेत् ।
नृपतेर्भग्नसक्थस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २८
यश्चायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति निर्जितः ।
शोकं मे वर्धयत्येष वारिवेग इवार्णवम् ।
एकाग्रमनसो मेऽद्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २९
वासुदेवार्जुनाभ्यां हि तानहं परिरक्षितान् ।
अविषह्यतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल ॥ ३०
न चास्मि शक्यः संयन्तुमस्मात्कार्यात्कथंचन ।
न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्यो मां कार्यान्निवर्तयेत् ।

---

24 G1 om 24–25 —^{a}) K6 तथा K8 4 निहित (for निहत॰) —^{b}) K8 विशेषित, G8 विचेतन (for विशेषत॰) —^{c}) K2 4 6 मे, D7 तत् (for ते) Ś2 K8 T G2 सर्वे (for सर्वं) —^{d}) B1 मम (for मे)

25 G1 om 25 (cf v l 24) —^{a}) D4 om हि —^{c}) Ś1 K5 6 D4 द्रोणो हतेपि, Ś2 K1–4 B5 D5 द्रोणे हतेपि (B5 ॰ते तु, D5 ॰तेति), T G (G1 om) द्रोण हतेति, M द्रोण ह्यतेति (for द्रोणो हतेति) Ś1 M2–4 यद्वार्चं, K5 पाचालान्, G2 यद्वाप॰ (for ॰च) —^{d}) K4 पचालाना, G8 पाचालात्तत् (for पाञ्चालानां) K5 जीवत॰ सशृणोम्यत॰

26 ^{a}) B8 अह नाजौ, Dn1 अह त्वाजौ, D8 5 अहत्वा तु (for अहत्वाजौ) —^{b}) K6 जीवितम् —^{c}) K5 D1 2 अहो (for स मे) K6 Ñ1 B1 2 4 Dn D1–5 7 पितुर्वधाद् K5 B1 2 4 D1–8 वध्या (for वध्य॰) —^{d}) K1 3. 4 Dn1 D1 2 5 पचाला, D7 G1 पाचालो (for ॰ला) K2 M1 ये समागता॰, K8 ये च समता॰, K5 येपि सगता, D1 2 पच सगता॰, D8 ये च सज्ञित॰, D7 ये च सगत

27 ^{a}) Ś1 विलेपो K8 भग्नसच्छस्व (sic), B1 D4 ॰शक्थस्य — Dn1 om (hapl) 27^{b}–28^{c} —^{b}) Ś2 (marg) Ñ1 समाग्रत, B5 मयाग्रत॰, D7 मया स्रुत (for मया श्रुत) — Ś2 reads 27^{c}–28^{b} on marg —^{c}) K1 (by corr) स चाद्य (for स पुनर्) — K6 om (hapl) 27^{d}–28^{c} —^{d}) D7 न निर्दहत, G8 पुनर्दहेत्

28 K6 Dn1 om 28^{abc}, Ś2 reads 28^{ab} on marg (cf v l 27) —^{a}) D1 ह्यकरुणस्यापि, T G2 ना करुण॰ —^{b}) Ś2 अश्रुणा व्रजेत्, K1 अस्त्रु नाव्रजेत्, K2 अश्रु नो व्रजेत्, Ñ1 अश्रु न व्रजेत्, D8 अश्रु ना स्पृशेत्, T G आस्त्रमास्त्र(T1 ॰श्र)वेत्, M नास्त्रमा व्रजेत् (for अश्रु नाव्रजेत्) —^{c}) B1 भग्नशक्थस्य, T2 G2 भिन्नसक्थस्य —^{d}) K1 तद्वद् (for तादृग्) K4 (m as in text) तादृग्विध वच, D1 2 [ई]दृग्वचन पुन, M2–4 वाचश्च तादृशा॰ (for तादृग्वच॰ पुन)

29 ^{a}) Dn1 यश्चाय, T G1 2 अय च (for यश्चाय) D7 मित्रपक्षे Ñ1 B1 वै (for मे) —^{b}) K8 [अ]निर्जित॰, G2 निर्जितं (for निर्जित॰) —^{c}) Ś2 K1–4 6 वर्धयत्येव (for ॰त्येष) K6 शोको मे वर्धतामेष —^{d}) Dn1 ॰वेगम् (for ॰वेग) B5 D7 इवार्णव॰ —^{e}) K8 एकाग्रामनसस्, Ñ1 नैकाग्र मनसस्, S अनेकाग्रस्य मे (for एकाग्रमनसो) K2–4 6 Ñ1 T G2 8 M1 तस्य, G1 कस्य, M2–4 शोकै॰ (for मेऽद्य) —^{f}) Dn1 निद्रा

30 ^{a}) Dn2 वासुदेवो (for ॰देवा) B8 Dn2 D1–3 5 च (for हि) —^{b}) Ś1 तावह, Dn2 तान्हत्वा (for तानह) Ś1 K1 (before corr) परिरक्षिता, Ñ1 परिवर्जितान् (for ॰रक्षितान्) —^{c}) Ś1 अविषह्यतमौ; B4 5 D7 ह्यविसह्यतमान् —^{d}) T1 महेंद्रादपि (for ॰न्द्रेणापि) K8 6 मातुल, Dn2 D8 5 सत्तम (D8 ॰म॰) (for मातुल)

31 ^{a}) Ś2 K1 B2 Dn2 D1 (before corr as in text) 3 5 चापि, K8 4 वास्मि, Dn1 चास्ति (for चास्मि) Ś2 K1 Ñ1 B Dn D1 (by corr) 3 4 7 G1 3 M1 2 शक्त॰, D1 (before corr) शक्ये; D5 सक्त॰ (for शक्य) K1 सयातुम्, D5 स्व यतुम् (for सयन्तुम्) —^{b}) K2 यस्मात्, T1 अस्मत् (for अस्मात्) Ñ1 B (B5 damaged) Dn D3–5 7 कोपमेव समुत्थित — Ś2 om 31^{cd} —^{c}) Ñ1 B4 Dn D4 5 7 त न, B1 2 न च, G8 न तु (for न त) T1 G8 M1 2 मा (for ऽस्मिन्) —^{d}) D4 मे, S [s]स्मात् (for मां) Ñ1 B (B5 damaged) Dn D8 5 7 कोपान्, D4 कोप (for कार्यान्) K1 निवारयेत्, S विचालयेत् (for निवर्तयेत्) —^{e}) Dn2 तथैव (for इति मे) —^{f})

इति मे निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ३१
वार्त्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः ।
पाण्डवानां च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३२
अहं तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके ।
ततो विश्रमिता चैव स्वप्ता च विगतज्वरः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

कृप उवाच ।
शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषोऽनियतेन्द्रियः ।
नालं वेदयितुं कृत्स्नौ धर्मार्थाविति मे मतिः ॥ १
तथैव तावन्मेधावी विनयं यो न शिक्षति ।
न च किंचन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिश्चयम् ॥ २
शुश्रूषुस्त्वेव मेधावी पुरुषो नियतेन्द्रियः ।

K2-4 6 B2 8 Dn1 D8 5 मम (for च मे) G8 एष सानुमता च मे

32 Ñ1 om (hapl) 32 —a) Ś1 B8 4 Dn1 D8 5 वार्त्तिके, B1 वार्तिकैः, Dn2 वालिशै; D7 वार्तिकौ, S वादिकैः (for वार्त्तिकैः) —b) K8 परामर्व —c) Ś2 स (for च) —d) K1 दहते च

33 a) Ś1 K1 श्रुत्वा (for कृत्वा) Dn1 अवहतु कदा नत्वा (sic) —b) K2-4 6 अत्र, Dn1 मम (for अद्य) Ś1 (orig) सयुगे; D7 सौद्दिके (for सौप्तिके) —c) K1 Dn2 D7 G8 विश्रामिता, K8 मिश्रमिता; K6 विश्रमता, Dn1 विश्वसिता; G1 विमिश्रिता, M1 विश्रमितश्च (for विश्रमिता) —d) Ś2 K1 5 B8 Dn2 D4 7 T1 सुप्ता च, K6 सुप्तवद्, G8 सुप्तश्च (for स्वप्ता च) K8 विगतज्वरा (for °ज्वरः)

Colophon —*Major parvan* M1 शल्य —*Adhy name* Ś K5 D1 4 द्रौण्यमर्ष (Ś2 र्षे), K1 द्रौणि कोप, M2 4 कृपाश्वत्थामसवाद —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 (erroneously) 2, Ñ1 Dn2 D2 (marg) T G 4 (as in text), B1 71, Dn1 M2-4 5, M1 70 —*Śloka no* K8 34, K6 72

5

1 T1 om the ref —a) K8 शुश्रूषुमपि, K4 शुश्रुषुरपि; K6 सुश्रूषुरपि, T1 अशिश्रूषसु; T2 G M मशु(G8 शि)श्रूषुर्हि (T2 पुश्र; G2 पु सु) (for शुश्रूषुरपि) —c) K6 नाह, Ñ1 न नि (for नालं)

D5 वेदयितौ K2-4 6 D4 शक्तो, T G कृद्धो (for कृत्स्नौ) —d) K1 D7 मति

2 Ñ1 B8 *repeat* 2 after 14* —a) Dn1 तथैव ताश्च; M1 2 तथात्मनैव, M3 4 दीनात्मा नैव (for तथैव तावन्) —b) M1 नु (for न) K4 शक्षति, K5 B1 D8 5 शिक्ष्यते; K6 शिष्यति, B2 4 Dn2 D7 शिक्षते, B8 शिक्ष्यति, D4 सिक्षते (for शिक्षति) —c) Ñ1 B8 (both first time) न च किंचिच्च (B8 किंचिन), Ñ1 (second time) S न कथचन (for न च किंचन) —d) D8 °निश्चये (for °यम्) — After 2, K5 Ñ1 B Dn D1-5 7 G8 ins

14* चिरं ह्यपि जड शूर पण्डित पर्युपास्य ह ।
न स धर्मान्विजानाति दर्वी सूपरसानिव ।
मुहूर्तमपि त प्राज्ञ पण्डित पर्युपास्य ह ।
क्षिप्र धर्मान्विजानाति जिह्वा सूपरसानिव ।

[G8 transp lines 1-2 and 3-4 —(L 1) Dn1 यदु (for जड) G8 क्रूर (for शूर) K5 D4 7 G8 हि; B8 च (for ह) Ñ1 पर्युपासते —K5 reads lines 2 and 3 on marg —(L 2) D7 क्षिप्र, G8 न च (for न स) G8 धर्म Dn1 देवी, G8 दुर्वी (for दर्वी) B5 सूपरसानिति, Dn सुपरसानि च —After line 2, D7 *repeats* st 1, 2 and first two lines of 14* —(L 3) B1 च, B8 तु, G8 तद् (for त) G8 प्रज्ञ B1 8 4 Dn1 G8 ह (for हि) —(L 4) B1 8 G8 क्षिप्र धर्म, Dn2 क्षिप्रधर्मा (for क्षिप्र धर्मान्) G8 पाक (for सूप) D7 जिह्वा परमानिव (for the post half)]

After the above, Ñ1 B8 *repeat* st 2

जानीयादागमान्सर्वान्ग्राह्यं च न विरोधयेत् ॥ ३
अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ॥ ४
नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ५
यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ६
तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।
प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ते यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ७
स कल्याणे मतिं कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्यसे ॥ ८
न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम् ॥ ९
ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः ।
विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १०
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो ।

---

3 a) Ś1 K1 शुश्रूषुरेव, K3 शुश्रूषेस्त्वेव, K4 शुश्रुपुस्त्वेव, B1 2 तथैव तावन्, D5 शुश्रूपुश्चैव, G3 शिश्रूपुस्त्वेव — c) Ñ1 आश्रमान्, Dn1 आगतान्, M3 आगमात् (for °मान्) — d) M1 ग्राह्याश् D4 7 न च (for च न) K6 विरोधये, D8 निरोधयेत् (for वि°)

4 a) K1 अरेयंस्, K4 आनयस्, K6 D5 G3 M2–4 अनयस्, Dn1 अयनस्, T1 विनयस् (for अने‍यस्) K1 तुवमानी, K3 त्वयमानी, D5 त्ववमाता, S त्वतिमानी (for त्वव°) Ca d cite अवमानी (as in text) K6 S च (for यो) — b) K4 6 D7 °पुरुष — c) Ś1 K1 2 5 D1 2 4 T2 G2 3 M दृष्टम्, B5 स सम्, D7 दिष्ट्यम्, G1 दुष्टम् (for दिष्टम्) D4 कल्यान — d) Ś K1 5 B3 T1 -पातक, M2 -पावक (for -पापकम्)

5 K4 om (hapl) 5a–7b — a) Ś K1 5 नाथवंतं च, Ñ1 B1 2 D5 नार्थवतं तु (Ñ1 °वतस्तु), B4 5 Dn1 T1 M नाथवतस्तु (B4 5 Dn1 °श्च) (for नाथवन्तं तु) Ca cites तथावत, Cd नाथवन्तं (as in text) Cv सुहृद — b) K1 प्रतिषेदति, M1 Cv °षेधति Ś1 2 (marg) K1 पातक, Ś2 Ñ1 G M1. 3 4 पापकात्, K2 3 Dn1 M2 पापकान्, K6 D4 7 T1 पातकान् (for °कात्) — c) K2 3 6 Ñ1 B1. 2 S च (for तु) D5 लक्षीवान्, Cv लक्ष्मीवान् (as in text) — d) B1–3 5 G3 कदाचन, M3 4 कथचन (for निवर्तते) Ñ1 कुलक्ष्मीवान्कदा च न

6 K4 om 6 (cf v l 5) — a) K1 ह्युश्रवचैर्, K3 ह्युच्चवचैर्, D4 7 [अ]त्युच्चा° (for ह्युच्चा°) T G2 सर्गैं, G1 M वर्गैं (for वाक्यैः) — b) Ś2 क्षिप्त चित्तो, K1 क्षिप्त चित्त, K6 क्षिप्रवित्तो, D7 T2 G2 क्षिप्रचित्तो, G1 विप्रचित्तो (for क्षिप्तचित्तो) K5 D1. 2 [ऽ]भिगम्यते (for नियम्यते) — c) G3 तदैव T1 G1 M3 4 सुहृदं (for °दा) Ś2 शक्यो, Ca d शक्यो (as in text) — d) Ś1 K1 नाशक्यस्, Ś2 न शक्यस्, Ñ1 नमन्युस्, T G1 2 त्वशक्यस्; G3 सत्त्व शस्, M ह्यशक्यस् (for नशक्यस्) D1 2 त्वथ (for त्वव) D7 T1 शीदति (for सीदति)

7 K4 om 7ab (cf v l 5) — a) Ś1 K1 सुहृदो प्राज्ञ, K2 3 सुहृद शक्य, K5 सुहृदाशक्य, K6 सुहृद शक्यो, B1 3 सुहृद प्राज्ञ, Dn1 सुहृद प्रार्त, D1 (before corr) सुहृदा प्रोक्त, D7 सुहृदं प्राज्ञ; S सुहृदो (M1 °दौ) प्राज्ञान् (for सुहृद प्राज्ञ) — b) S कुर्वाणान् (for °ण) K1 B3 पातकं — c) K1 प्राज्ञ, Ñ1 T1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा) K1 सप्रतिषेदते; K3 5 B4 5 Dn D1 (sup lin, also as in text) 3–5 7 °षेधंति, K6 खेधते, B1 °सेधते (for °षेधन्ते) — d) M1 यथा शक्ति

8 a) Ś1 K1 स कल्याण, Dn1 सकल्पासो, T G स कल्याण (for स कल्याणे) Ś2 K1. 5 B4 Dn D1–5 7 S मन (for मतिं) M2 कृत्स्न (for कृत्वा) — c) Ś1 K1 कुरुषे, Ś2 कुरुष्व (for कुरु मे) B4 Dn2 सर्व (for तात) — d) K4 T2 G2 तप्स्यसे K5 न पश्चात्त्व प्रतप्यसे

9 a) D4 वध — c) K6 तथैव न्यस्य, B4 Dn1 D3–5 तथैवापास्त्र, Dn2 तथैवान्यस्त — d) D7 विमुक्त (for °क्त) K3 °ताजिना (for °वाजिनाम्)

10 Ś1 K1 om 10 — a) Ś2 तथास्मीति, K4 तवास्मिति, M तवास्मे(M1 °स्मे)ति, M3 (by corr) तव स्मेति (for तवास्मीति) — b) B1 सरणागता, M4 शरण गता (for शरणा°) Ś2 °गत — c) K6 वियुक्त (for विमुक्त) B1 मूर्धया — d) K5 6 वापि; B1 चान्ये (for चापि) Ś2 K3 हतवाहन, K6 हितवाहना, B3 हतवाधवा

विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ ११
यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः ।
व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ १२
सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥ १३
त्वं पुनः सूर्यसंकाशः श्वोभूत उदिते रवौ ।
प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ १४
असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १५

अश्वत्थामोवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वमनुशास्सीह मातुल ।
तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १६
प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ १७
कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १८
तथा शांतनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १९
भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २०
दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ २१

---

11 ^{a}) Ś2 सुप्स्यंति; D2 (by corr) स्वपंति (for स्वप्स्यन्ति) K8 पांचाला — ^{b}) Dn1 °कवचान्. Ñ1 B4 5 T G M2–4 प्रभो; B2 विभो, M1 तथा (for विभो) — ^{c}) K8 D5 रजनी Dn1 सर्वा — ^{d}) K1 भीता (for प्रेता)

12 ^{a}) Ñ1 G8 यश्चैषां K1 G1 तदवस्थानं (for °स्थानां) — ^{b}) K1 T2 G1 2 द्रुह्यते, K6 युध्येत; T1 द्रुह्यते; G8 द्रुहेत (for द्रुह्येत) G2 पुरुषात्मज — ^{c}) D7 सं (for स) M1 मज्जे (for °ज्जेद्) — ^{d}) K8 अगाधि

13 ^{a}) K2–4 6 सर्वार्थविदुषां; D7 सार्वास्त्रविदुषा — ^{b}) D1 2 ज्येष्ठस्, M4 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठस्) K1 संमत; Ñ1 विश्रुष (for विश्रुत) — ^{c}) D5 तव (for न च) M8 4 काले (for लोके) — ^{d}) K4 सु*क्ष्ममपि K6 सु*क्ष्म*पि

14 ^{a}) K8 °सकाशे — ^{b}) Ñ1 प्रभाते, B1 3 5 M8 4 प्रभात (for श्वोभूत) — ^{c}) M1 प्रकाश K1 यदि (for सर्व) — ^{d}) Ś1 शात्रवं K1 प्रणेता यदि शास्त्रव (sic)

15 ^{b}) K8 विगर्हिता — Ñ1 om 15^{cd} — ^{c}) Ca शुक्ल, Cd शुक्ले (as in text) K6 वस्त्र (for न्यस्तं)

16 ^{a}) = 6 33 3^{a} K5 सत्यमेतद्, Ñ1 B Dn D1–5 7 G1 एवमेव (for मेतद्) K1–3 यथार्थत्वम्; G8 M2–4 यथा त्व माम्, M1 यथार्थ माम् (for यथात्थ त्वम्) — ^{b}) K1 5 मनुशासीह, K2 3 4 (marg) अनुशास्योसि, K4 6 अनुशास्ता (K4 °स्तो) हि, D7 मनुशीह (sic), T G2 3 M2–4 अनुशाससि, G1 अनुशससि, M1 अनुशोचसि (for अनुशास्सीह) K8 मातुल Ñ1 B Dn D1–5 मातुलेह न सशय — ^{c}) S (except G1) तैश्च (for तैस्तु) K2 3 4 (m as in text) 6 धर्मसय (K8 °य) (for पूर्वमय). D1 (before corr) हेतु (for सेतु) — ^{d}) Ś1 K1 शतशो, S समताद् (for शतधा) T G2 विह्वल कृत, G8 विमलीकृत (for विदलीकृत)

17 ^{a}) K2 D7 प्रत्यक्ष — ^{b}) Ñ1 M2 भवतश् (for भवतां) Ś1 K1–3 अपि (for चापि) — ^{cd}) = 32^{cd} Dn1 न्यस्तशस्त्रौ

18 ^{a}) Dn1 G2 3 M4 कर्णस्य (for कर्णश्च) Ś1 K1 3 पतित(K8 °ता)श्च (for पतिते) D4 कर्णस्य रथ चक्रेस्य — ^{b}) D4 पतिते; T1 G3 M उत्थास्यन् (G3 °द्), T2 उत्थाप्य (for रथस्य) K4 थर — ^{c}) K2–4 S उत्तम (for उत्तमे) K3–6 B2–5 Dn2 D3–5 7 मग्नो; Ñ1 प्राप्ते, B1 सन्वी, D1 2 (both before corr) नासौ, S सक्तो (for सन्नो) — ^{d}) K1 5 D4 T1 G1 2 M1 गाडीवधन्विना, K4 गांजीवधन्वना

19 Ś K1 6 om (hapl) 19, K5 reads it on marg — ^{a}) K4 D7 शिषडिन — ^{d}) K4 गांजीवधन्वना, K5 D4 T1 M4 गांडीवधन्विना

20 ^{a}) K8 G2 महेष्वासास; K6 महाप्राज्ञ (for महेष्वासस्) — ^{b}) K1 प्रयगतो, K2–4 6 G2 प्रायं गतो, K5 D1 2 7 प्रायोगतो, G1 प्रहरतो (for प्रायगतो) — ^{d}) Ś1 K1 अधर्मेण निपातित (= 21^{d})

जानीयादागमान्सर्वान्ग्राह्यं च न विरोधयेत् ॥ ३
अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपापकम् ॥ ४
नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् ।
निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ५
यथा ह्युच्चावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ६
तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्म पापकम् ।
प्राज्ञाः संप्रतिषेधन्ते यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ७
स कल्याणे मतिं कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तप्यसे ॥ ८
न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तरथवाजिनाम् ॥ ९
ये च ब्रूयुस्तवास्मीति ये च स्युः शरणागताः ।
विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १०
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो ।

---

3 ^{a}) Ś1 K1 शुश्रूषुरेव, K3 शुश्रूषेस्त्वेव, K4 शुश्रुषुस्त्वेव, B1 2 तथैव तावन्, D5 शुश्रूषुश्चैव, G3 शिश्रूषुस्त्वेव —^{c}) Ñ1 आश्रमान्, Dn1 आगतान्, M3 आगमात् (for °मान्) —^{d}) M1 ग्राह्याश् D4 7 न च (for च न) K6 विरोधये, D8 निरोधयेत् (for वि°)

4 ^{a}) K1 अरेर्यस्, K4 आनयस्, K6 D5 G3 M2–4 अनयस्, Dn1 अयनस्, T1 विनयस् (for अनेयस्) K1 तुवमानी, K3 त्वयमानी, D5 त्ववमाता, S त्वतिमानी (for त्वव°) Ca d cite अवमानी (as in text) K6 S च (for यो) —^{b}) K4 6 D7 °पुरुष —^{c}) Ś1 K1 2 5 D1 2 4 T2 G2 3 M दृष्टम्, B5 स सम्°, D7 हिष्टयम्, G1 दुष्टम् (for दिष्टम्) D4 कल्यान —^{d}) Ś K1 5 B3 T1 -पातक, M2 -पावक (for -पापकम्)

5 K4 om (hapl) 5^{a}–7^{b} —^{a}) Ś K1 5 नाथवत च, Ñ1 B1 2 D5 नार्थवत तु (Ñ1 °वंतस्तु), B4 5 Dn1 T1 M नाथवतस्तु (B4 5 Dn1 °श्च) (for नाथवन्त तु) Ca cites तथावत, Cd नाथवन्तं (as in text) Cv सुहृद —^{b}) K1 प्रतिषेदति, M1 Cv °षेधति Ś1 2 (marg) K1 पातक, Ś2 Ñ1 G M1. 3 4 पापकात्, K2 3 Dn1 M2 पापकान्, K6 D4 7 T1 पातकान् (for °कात्) —^{c}) K2 3 6 Ñ1 B1. 2 S च (for तु) D5 लक्ष्मीवान्, Cv लक्ष्मीवान् (as in text) —^{d}) B1–3 5 G3 कदाचन, M3 4 कथंचन (for निवर्तते) Ñ1 कुलक्ष्मीवान्कदा च न

6 K4 om 6 (cf v 1 5) —^{a}) K1 ह्युच्चवचैर्, K3 ह्युच्चवचैर्; D4 7 [अ]स्युच्चा (for ह्युच्चा) T G2 सर्गैः, G1 M वर्गैः (for वाक्यैः) —^{b}) Ś2 क्षिप्त चित्तो, K1 क्षिप्त चित्त, K6 क्षिप्रवित्तो, D7 T2 G2 क्षिप्रचित्तो, G1 विप्रचित्तो (for क्षिप्तचित्तो) K5 D1. 2 [ऽ]भिगम्यते (for नियम्यते) —^{c}) G3 तदैव T1 G1 M3 4 सुहृदां (for °दा) Ś2 शक्यो, Ca d शक्यो (as in text) —^{d}) Ś1 K1 नाशक्यस्, Ś2 न शक्यस्, Ñ1 नमन्युस्, T G1 2 त्वशक्यस्, G3 सत्वशस्, M ह्यशक्यस् (for नशक्यस्) D1 2 त्वथ (for त्वव) D7 T1 शीदति (for सीदति)

7 K4 om 7^{ab} (cf v. 1 5) —^{a}) Ś1 K1 सुहृदो प्राज्ञ, K2 3 सुहृद शक्यं, K5 सुहृदाशक्य, K6 सुहृद शक्यो, B1 3 सुहृद प्राज्ञ, Dn1 सुहृद प्राप्तं, D1 (before corr) सुहृदा प्रोक्त, D7 सुहृद प्राज्ञ, S सुहृदो (M1 °दौ) प्राज्ञान् (for सुहृद प्राज्ञं) —^{b}) S कुर्वाणान् (for °णं) K1 B3 पातकं —^{c}) K1 प्राज्ञ, Ñ1 T1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा) K1 सप्रतिषेदते, K3 5 B4 5 Dn D1 (^{c}sup lin, also as in text) 3–5 7 °षेधति, K6 °खेधते, B1 °सेधते (for °षेधन्ते) —^{d}) M1 यथा शक्ति

8 ^{a}) Ś1 K1 स कल्याण, Dn1 सकल्पासो, T G स कल्याणं (for स कल्याणे) Ś2 K1 5 B4 Dn D1–5 7 S मन (for मतिं) M2 कृत्स्न (for कृत्वा) —^{c}) Ś1 K1 कुरुषे, Ś2 कुरुष्व (for कुरु मे) B4 Dn1 सर्वं (for तात) —^{d}) K4 T2 G2 तप्स्यसे K5 न पश्चात्त्व प्रतप्यसे

9 ^{a}) D4 वध —^{c}) K6 तथैव न्यस्य, B4 Dn1 D3–5 तथैवापास्त°, Dn2 तथैवान्यस्त° —^{d}) D7 विमुक्त (for °क्त) K3 °ताजिना (for °वाजिनाम्)

10 Ś1 K1 om 10 —^{a}) Ś2 तथास्मीति, K4 तवांस्मिति, M तवास्मे (M1 °स्मे) ति, M3 (by corr) M4 तव स्मेति (for तवास्मीति) —^{b}) B1 सरणागता; Ś3 शरण गता (for शरणा°) Ś3 °गत —^{c}) K6 वियुक्त (for विमुक्त) B1 मूर्धया —^{d}) K5 6 वापि, B1 चान्ये (for चापि) Ś2 K3 हतवाहन, K6 हितवाहना, B3 हतवाधवा

विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ ११
यस्तेषां तदवस्थानां द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः ।
व्यक्तं स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ॥ १२
सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
न च ते जातु लोकेऽस्मिन्सुसूक्ष्ममपि किल्बिषम् ॥ १३
त्वं पुनः सूर्यसंकाशः श्वोभूत उदिते रवौ ।
प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ १४
असंभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
शुक्ले रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १५

अश्वत्थामोवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वमनुशास्मीह मातुल ।
तैस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ॥ १६
प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवतां चापि संनिधौ ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ १७
कर्णश्च पतिते चक्रे रथस्य रथिनां वरः ।
उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १८
तथा शांतनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ १९
भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २०
दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ २१

---

11 [a]) $Ś_2$ सुप्स्यति ; D_2 (by corr) स्वपति (for स्वप्स्यन्ति) K_8 पांचाला — [b]) Dn_1 कवचान् $Ñ_1$ $B_{4\ 5}$ T G M_{2-4} प्रभो ; B_2 विभो°, M_1 तथा (for विभो) — [c]) K_8 D_5 रजनी Dn_1 सर्वा — [d]) K_1 प्रीता (for प्रेता)

12 [a]) $Ñ_1$ G_8 यश्चैषां K_1 G_1 तदवस्थानं (for °स्थानां) — [b]) K_1 T_2 $G_{1\ 2}$ द्रुह्यते, K_6 युध्येत, T_1 ह्रियते ; G_8 द्रुहेत (for द्रुह्येत) G_2 पुरुषात्मज° — [c]) D_7 स (for स) M_1 मज्जे (for ज्जेद्) — [d]) K_8 अगाधि

13 [a]) $K_{2-4\ 6}$ सर्वार्थविदुषां, D_7 सार्वास्त्रविदुषा — [b]) $D_{1\ 2}$ ज्येष्ठस्, M_4 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठस्) K_1 समत°, $Ñ_1$ विश्रुष° (for विश्रुत°) — [c]) D_5 तव (for न च) $M_{3\ 4}$ काले (for लोके) — [d]) K_4 सु*क्ष्ममपि K_6 सु*क्ष्म*पि

14 [a]) K_8 °सकाशे — [b]) $Ñ_1$ प्रभाते, $B_{1\ 3\ 5}$ $M_{3\ 4}$ प्रभात (for श्वोभूत) — [c]) M_1 प्रकाश° K_1 यदि (for सर्व) — [d]) $Ś_1$ शात्रवं K_1 प्रणेता यदि शस्त्रव (sic)

15 [b]) K_3 विगर्हिता° — $Ñ_1$ om 15[cd] — [c]) Ca शुक्ल, Cd शुक्ले (as in text) K_6 यस्तं (for न्यस्तं)

16 [a]) = 6 33 3[a] K_5 सत्यमेतद् ; $Ñ_1$ B Dn $D_{1-5\ 7}$ G_1 एवमेव (for मेतद्) K_{1-3} यथार्थस्त्वम्, G_3 M_{2-4} यथा त्व माम्, M_1 यथार्थं माम् (for यथात्थ त्वम्) — [b]) $K_{1\ 5}$ अनुशासीह, $K_{2\ 3\ 4}$ (marg) अनुशास्योस्मि ; $K_{4\ 6}$ अनुशास्ता (K_4 °स्तो) हि, D_7 मनुशीह (sic), T $G_{2\ 3}$ M_{2-4} अनुशाससि, G_1 अनुशससि, M_1 अनुशोचसि (for अनुशास्मीह) K_8 मातुल $Ñ_1$ B Dn D_{1-5} मातुलेह न संशय — [c]) S (except G_1) तैश्च (for तैस्तु) $K_{2\ 3\ 4}$ (m as in text) $_6$ धर्ममय (K_3 °य) (for पूर्वमय). D_1 (before corr) हेतु (for सेतु°) — [d]) $Ś_1$ K_1 शतशो ; S समताद् (for शतधा) T G_2 विह्वल कृत, G_3 विमलीकृत (for विदलीकृत°)

17 [a]) K_3 D_7 प्रत्यक्ष — [b]) $Ñ_1$ M_2 भवतश् (for भवतां) $Ś_1$ K_{1-3} अपि (for चापि) — [cd]) = 32[cd] Dn_1 न्यस्तशस्त्रौ

18 [a]) Dn_1 $G_{2\ 3}$ M_4 कर्णस्य (for कर्णश्च) $Ś_1$ $K_{1,\ 3}$ पतित(K_3 ता)श् (for पतिते) D_4 कर्णस्य रथ चक्रेस्य — [b]) D_4 पतिते, T_1 G_3 M उत्थास्यन् (G_3 °द्), T_2 उत्थाप्य (for रथस्य) K_4 वर — [c]) K_{2-4} S उत्तम (for उत्तमे) K_{2-6} B_{2-5} Dn_2 $D_{3-5\ 7}$ मग्नो ; $Ñ_1$ प्राप्ते, B_1 सन्वो ; $D_{1\ 2}$ (both before corr) नासौ, S सक्तो (for सन्नो) — [d]) $K_{1\ 5}$ D_4 T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 गांडीवधन्विना, K_4 गांजीवधन्वना

19 Ś $K_{1\ 6}$ om (hapl) 19, K_5 reads it on marg — [c]) K_4 D_7 शिषढिन — [d]) K_4 गाजीवधन्वना, K_5 D_4 T_1 M_4 गांडीवधन्विना

20 [a]) K_3 G_2 महेष्वासास्, K_6 महाप्राज्ञ (for महेष्वासस्) — [b]) K_1 प्रयगतो, $K_{2-4\ 6}$ G_2 प्रायगतो ; K_5 $D_{1\ 2\ 7}$ प्रायोगतो, G_1 प्रहरतो (for प्रायगतो) — [d]) $Ś_1$ K_1 अधर्मेण निपातित (= 21[d])

एकाकी बहुभिस्तत्र परिवार्य महारथैः ।
अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ॥ २२
विलापो भग्नसक्थस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
वार्त्तिकानां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति ॥ २३
एवमधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः ।
तानेवं भिन्नमर्यादान्किं भवान्न विगर्हति ॥ २४
पितृहन्तॄनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके ।
कामं कीटः पतंगो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ २५
त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।
तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २६
न स जातः पुमाँल्लोके कश्चिन्न च भविष्यति ।
यो मे व्यावर्तयेदेतां वधे तेषां कृतां मतिम् ॥ २७

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
एकान्ते योजयित्वाश्वान्प्रायादभिमुखः परान् ॥ २८
तमब्रूतां महात्मानौ भोजशारद्वतावुभौ ।
किमयं स्यन्दनो युक्तः किं च कार्यं चिकीर्षितम् २९
एकसार्थं प्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।

---

21 Ś2 D8 om (hapl.) 21 — ^{a}) G8 तु (for च) — ^{b}) D7 समेक्ष्य Ś1 damaged, B1 Dn D5 7 रणे (for मृधे) — ^{c}) D7 पश्यतो — ^{d}) T1 स (for नि-) K5 युधि तेनैव पातित

22 K6 om (hapl) 22 — ^{a}) Ñ1 बहुशस् (for बहुभिस्) — ^{b}) B1 M2 महारथ (for °रथैः) — ^{c}) D1 नरव्याघ्र — ^{d}) K8 भीमसेने निपातित

23 ^{a}) K1 6 भग्नसक्तस्य, B1. 5 °शक्यस्य — ^{b}) K2 8. 4 (m as in text) 6 योय (for यो मे) D8 राज (for राज्ञ) M1 प्रतिश्रुत — ^{c}) Ś1 B D1 4 5 वातिकाना, K4 चार्तिकानां, K6 Ñ1 Dn वार्तिकाणां, B4 वातिकाणां, D8 कांतकानां, S वादिकानां (for वार्त्तिकाना) D7 कथयतो — ^{d}) K2 8 4 (marg, also as in text) G8 M तन्मे (for स मे) B1 वर्माणि, M1 मर्मणि (for मर्माणि)

24 ^{a}) Ś1 K1 तेधार्मिका, K2 Ñ1 B Dn D8 T G8 M1–8 चाधर्मिका, K5 ह्यधार्मिका, K6 D1 2 ह्यधर्मिका, D4 चाधर्मका, D5 G1 M4 चाधार्मिका, D7 वाधर्मका, G2 च धार्मिका (for अधार्मिका) — ^{b}) Ś1 K1 छिन्नसेतव, B1 भिन्नसेवत, Ca d भिन्नसेसव (as in text) — ^{c}) K1 ताश्चैव, K8 4 (m as in text), 6 तानेव (for तानेव) Ñ1 छिन्न° (for भिन्न°) — ^{d}) Ś1 K1 भवान्किं न Ś2 निगर्हति, B5 विगर्हते, Dn1 विनिंदति, T1 G1 [अ]धिगर्हति (for विगर्हति) M2–4 पाचालान्किं न गर्हसि — After 24, K2–4 6 ins

15* यास्याम्यपचितिं राज्ञः कौरवस्य पितुस्तथा ।

[K8. 6 कौरव्यस्य]

25 ^{a}) K1 पितृहंतृन् K5 अहत्वा तु, Ñ1 अह गत्वा (for अह हत्वा) — ^{b}) D7 पचालान G8 सुप्तिके (for सौप्तिके) — ^{c}) Ś1 K1 काण, Ś2 कृमि, D7 काम, G8 काक (for काम) K8 कीट, M1 कीटा (for कीट) — ^{d}) Ś1 K1 जन्मप्राप्यो, D7 राजन्प्राप्य T1 भवानि (for भवामि)

26 ^{a}) D5 वाहम् (for चाहम्) K1 अनेवाद्य K2–4 6 भविष्यति च तरसर्वं, M4 त्वरे चागमनेनाद्य — ^{b}) G2 यदि तन् (for यदिद) D8 वि (for मे) D5 विकार्षित (for चिकी°) — After 26^{ab}, K8 reads 30^{ab} — ^{c}) K4 चरमाणस्य (for त्वर°)

27 ^{a}) G8 स स (for न स) D7 यात — ^{b}) Ś1 Ñ1 B1 Dn D8–5 7 कश्चिन्न स, K1 कश्चिस्स न, D1 2 कश्चिन्नाय, G8 न कश्चन (for कश्चिन्न च) — ^{c}) K2 8 व्यवर्त°, T G2 ह्यावर्त° (for व्यावर्त°) — ^{d}) K2 8 कृता, Dn1 कृते (for कृतां)

28 K2–4 6 Ñ1 B1–8 5 D4 5 S (except T2 G8) om the ref — ^{a}) K4 Dn2 उक्ता K2 8 महात्मानौ (for °राज) — K8 om (hapl) 28^{b}–29^{a} — ^{b}) K2 भोजशारद्वतावुभौ (= 29^{b}) — ^{d}) T1 अभिमुखं K1 कुरून् (for परान्)

29 K8 om 29^{a} (cf v 1 28) — ^{a}) K1 T G महाभागौ (for °त्मानौ) — ^{c}) Ś K1 5 D1 किमिद, Ñ1 B1 2 4 5 Dn2 D8 5 किमर्थ, D2 (before corr) किमिह (for किमय) Ś K1 5 D1 2 (before corr) स्यदन युक्त, D5 स्यदने युक्त — ^{d}) Ś K1 5 D1 2 किं वा, Ñ1 किंचित् (for किं च) B8 चिकीर्पति — After 29, Ñ1 writes 32^{ab} and cancels it

30 K8 reads 30^{ab} after 26^{ab} — ^{a}) K2–4 6 B Dn D1–3 5 7 एकसार्थे, K5 D4 एकसार्थे; Ñ1 एकस्सार्थे, G8 एक सार्धं (for एकसार्थं) Ś1 प्रयातौ स्व;

समदुःखसुखौ चैव नावां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३०

अश्वत्थामा तु संक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
ताभ्यां तथ्यं तदाचख्यौ यदस्यात्मचिकीर्षितम् ॥ ३१

हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितैः शरैः ।
न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ३२

तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्माणमद्य वै ।
पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ॥ ३३

कथं च निहतः पापः पाञ्चालः पशुवन्मया ।
शस्त्राहवजितांल्लोकान्प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥ ३४

क्षिप्रं संनद्धकवचौ सखड्गावात्तकार्मुकौ ।
समास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्यौ परंतपौ ॥ ३५

इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् ।
तमन्वगात्कृपो राजन्कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३६

ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः ।
हूयमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ॥ ३७

ययुश्च शिबिरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो ।
द्वारदेशं तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ रथोत्तमे ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

K_1 प्रयावौसौ; K_2 T_1 G_3 M प्रयाता स्म (T_1 °तास्मा), $K_{3\,4}$ T_2 $G_{1,2}$ प्रयाता स्म (K_3 स्मस्, K_4 स्वस्) — ^{b}) K_3 स्वयमिह (for त्वया सह) — ^{c}) K_6 S समदुःखसुखाश् (K_6 सुख, M_1 सुखाश्), $D_{1\,2}$ दुःखे सुखे; D_3 दुःखसमौ (for सुखौ) $\tilde{N}_1$ $B_{4\,5}$ Dn $D_{3-5\,7}$ चापि (for चैव) — ^{d}) $Ś_{1\,2}$ (marg) K_1 न स्व, $Ś_2$ न वा (for नावा) S तस्माच्छंसितुमर्हसि

31 ^{a}) K_5 D_4 [अ]पि (for तु) D_7 [अ]पि स क्रुद्ध, M_2 तत क्रुद्ध (for तु सक्रुद्ध) — ^{c}) $K_{2\,3}$ $\tilde{N}_1$ समाचक्ष्ये ($\tilde{N}_1$ °क्षौ), $K_{4\,6}$ B_{1-3} समाचख्यौ; B_5 Dn_2 G_1 $M_{3\,4}$ तथाचख्यौ (for तदा°) — ^{d}) K_1 यदस्यासीच्, K_5 यदस्याद्य; B_1 यदस्या न, B_3 एतन्मम, D_2 (by corr) यदस्यादात्म, M_1 यदन्नात्म (for यदस्यात्म) K_3 चिकीर्षति

32 ^{b}) K_3 युध्यता, M_{2-4} यौधानां (for योधा) — ^{cd}) = 17^{cd} K_3 नस्तशस्त्रो

33 ^{a}) D_7 तं तथैवं; G_1 तत्तथैवं — ^{b}) K_4 (m as in text) न्यस्तमर्माणम्, $K_{5\,6}$ $B_{1-3\,5}$ D_2 (before corr as in text) G_3 न्यस्तधर्माणम्, G_1 कृतवर्माणम् (for न्यस्तव°) S आहवे (for अद्य वै) — ^{c}) K_3 D_7 पुत्र B_4 D_5 पचाल (for पाञ्चाल) — ^{d}) K_6 पापी; G_3 सुत (for पाप) K_6 पापेण

34 ^{a}) K_1 (before corr as in text) यदा न, $K_{2\,4\,6}$ कथ तु, K_5 कथचिन्, S कथ वि (G_3 न) K_3 कथ तु निहित पापा — ^{b}) K_3 पांचाल, K_5 $\tilde{N}_1$ B_{2-3} Dn $D_{3-5\,7}$ S पाचाल्य, B_1 पांचाल (for °ल) — ^{c}) $K_{3\,5}$ श(K_3 स)स्त्राहतजितान्, $\tilde{N}_1$ $B_{1\,2\,5}$ T G $M_{1\,2}$ शस्त्राग्नि(T_1 °ग्न)वर्जितान् ($B_{1\,2}$ $M_{1\,2}$ °निर्जितान्, G_2 °वाजितान्), B_3 शस्त्राहव्य जितान्; B_4 Dn D_{3-5} $M_{3\,4}$ शस्त्रेण वि($M_{3\,4}$ निर्)जितान्, D_2 (by corr) शस्त्रेण निहतान्, D_7 शस्त्रेण विहसान् (for शस्त्राहवजिता) $D_{1\,2}$ (before corr) शस्त्राहतानां लोकानां — ^{d}) $Ś_2$ K_4 B_{3-5} Dn $D_{1\,2}$ (by corr) $_{3-5}$ T_1 $M_{3\,4}$ नाप्नुयाद्, K_{1-3} $\tilde{N}_1$ D_2 (before corr) आप्नुयाद्; K_6 नाप्नुयाम्, $B_{1\,2}$ प्राप्नुयाम् (for प्राप्नुयाद्)

35 ^{a}) K_2 D_7 क्षिप्र (for क्षिप्रं) K_4 सनद्ध°, K_5 संन्यस्त, $\tilde{N}_1$ स युद्ध° (for सनद्ध) — ^{b}) K_3 सरुषान् (for सखड्गाव्) S सहकार्मुकौ (for [आ]त्त) — ^{c}) $Ś_1$ damaged, $Ś_2$ (orig) समानार्थाय (hypermetric), K_3 यमास्थाय; $\tilde{N}_1$ B_{2-5} Dn D_2 (marg by corr) $_6$ T G $M_{1\,2}$ मामास्थाय; B_1 D_4 ममास्थाय, $D_{1\,2}$ (before corr) मामापरान् (for समास्थाय) K_2 प्रतीक्ष्येतां, K_6 प्रतीक्ष्योतां; D_5 प्रतीछेता, D_7 प्रतीक्षेत (for °क्षेतां) — ^{d}) $B_{1\,2}$ रथावेतौ, D_7 रथावर्यौ, T G रथस्थौ च (for रथवर्यौ)

36 ^{a}) K_4 इत्युक्त्वा — ^{b}) K_1 कुरून्; K_3 पुरा, $D_{1\,2}$ (before corr) पुमान् (for परान्) — ^{c}) $Ś_0$ ताम् (for तम्) $Ś_1$ $K_{1\,3-6}$ D_7 अन्व(K_1 न्वा)यात् (for अन्वगात्)

37 ^{a}) K_4 व्यरोचत — ^{b}) K_3 पटान् (for परान्) — ^{c}) Dn_2 D_7 स्तूयमाना, T_1 हूयमानो (for °माना) — ^{d}) M_{2-4} समृद्धा (for समिद्धा) T_1 समिद्धो हव्यवाहन

38 ^{a}) $K_{2\,6}$ ययौ च, K_5 प्रययु (for ययुश्च)

सा तदाहत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरशीर्यत ।
युगान्ते सूर्यमाहत्य महोल्केव दिवश्च्युता ॥ १३
अथ हेमत्सरुं दिव्यं खड्गमाकाशवर्चसम् ।
कोशात्समुद्बवर्हाशु बिलाद्दीप्तमिवोरगम् ॥ १४
ततः खड्गवरं धीमान्भूताय प्राहिणोत्तदा ।
स तदासाद्य भूतं वै विलयं तूलवद्ययौ ॥ १५
ततः स कुपितो द्रौणिरिन्द्रकेतुनिभां गदाम् ।
ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत् ॥ १६

ततः सर्वायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशं जनार्दनैः ॥ १७
तदद्भुततमं दृष्ट्वा द्रोणपुत्रो निरायुधः ।
अब्रवीदभिसंतप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् ॥ १८
ब्रुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः ।
स शोचत्यापदं प्राप्य यथाहमतिवर्त्य तौ ॥ १९
शास्त्रदृष्टानवध्यान्यः समतीत्य जिघांसति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्यात्कुपथं प्रतिपद्यते ॥ २०

निवर्तितान् —^{c}) Dn1 D1 (*sup lin* as in text) 8 अथ, Ca d रथ (as in text) K2 4 मुमोचाथ, K5 6 B2 3 5 Dn1 °चास्मै, G3 °चास्त्रैर् (for °चास्मै) —^{d}) S अग्निशिखोपमा

13 ^{a}) Ś2 स (for सा) K1 तदाहत°, K3 तमासद्य, K4 तदाहत्य, K6 B Dn D1 3–5 M तमाहत्य, Ñ1 तमासाद्य, G1 तदा तस्य, G3 तदागत्य (for तदाहत्य) G1 दीप्तास्ये, G2 दीप्तास्या (for °प्ताग्रा) —^{b}) K1 रथशक्तीर् K2 4 6 Ñ1 B Dn1 D1–5 T G2 M2 3 अदीर्यत, K3 अशीर्यते, Dn2 अदीर्घत° (for अशीर्यत) —^{c}) Ñ1 आसाद्य (for आहत्य) —^{d}) K2 M1 दिवच्युता, K5 D1 2 (m as in text) 3 5 दिव गता, K6 दिवि श्रुता, Ñ1 नभोश्च्युता, B1–3 5 T नभश्च्युता

14 ^{ab}) Dn2 हेमसरु (for °त्सरुं) M1 transp दिव्य and खड्ग D7 °वर्चसा —^{c}) B5 illegible Ñ1 क्रोधात् (*sup lin* कोपात्), B3 4 D7 कोपात् (for कोशात्) K1 समुद्ववर्हाशु, Ñ1 समुद्धाराशु, B1 2 D2 (marg by corr) 3 T2 समुद्ववर्हाशु, B3 समुज्जहाराशु, B4 D1 2 (before corr) समुद्धवर्हा (B4 °र्हा)शु, G1 समुद्ववर्हाथ, G3 समुद्धरणाशु, M2 समुदवर्हाशु (sic) —^{d}) K1 विल, M3 4 विलाद् (for बिलाद्) K3 बिलाद्दृप्तविमोरगं, K4 विलादीप्तमिवोरुग

15 B5 illegible —^{a}) S स त (for तत°) T1 G1 2 श्रीमान् —^{b}) M3 भूयश्च (for भूताय) T1 तथा —^{c}) K3 Dn1 तमासाद्य K6 भूत हि, T1 G1 2 वै भूत (by transp) —^{d}) K4 विल य Dn1 तूणवद्, D1 (before corr) भूतवद्, G3 युगपद् (for तूलवद्) K5 विल च नलवद्ययौ, K6 B Dn2 D1 (before corr) 2–5 7 विल नकुल(B4 सतूल)वद्ययौ

16 In B5, 16^{ab} is illegible —^{a}) K2 4 प्र, K3 तु (for स) K4 कुपितौ —^{b}) B1 इन्द्रकेतुनिभा सदा —^{c}) K4 ज्वलती, M3 ज्वलतीं Dn2 प्राह्मणो (for प्राहिणोत्) Ś2 K3 तस्मिन् (for तस्मै) —^{d}) Ś1 K1 3 भूतस् (for भूत) K1 तदपि

17 ^{b}) Ś2 K1–3 5 B3 Dn1 D1–4 7 T1 G2 वीक्ष्यमाणस् — Cv cites 17^{cd} as in text —^{d}) Dn1 प्रकाश, Ca d अनाकाश (as in text)

18 ^{a}) Ś1 K1 अद्भुततर, K4 अद्भूततम, T1 G1 2 अद्भुतमिद —^{c}) K6 B4 Dn2 D1–3 5 अति° (for अभि°) S अचिंतयत्सुसतप्त° —^{d}) T G1 2 M कृपभोजवच° स्मरन् (M2 स्म तत्), G3 कृपभोजावनुस्मरन्

19 ^{a}) M2–4 सुहृदाम् (for ब्रुवताम्) B T2 G1 2 अपि प्रिय, D7 अप्रिय (for अप्रिय) K3 वाक्य, B1 2 5 तथ्य, B4 कथ्य (for पथ्य) —^{b}) B1 सुहृदान्व, M3–4 ब्रुवता न — For 19^{c}–27^{d}, B5 damaged —^{c}) Ñ1 स शोचयत्स्वाप° —^{d}) K2 4 6 Ñ1 B1 2 अवमन्य तौ, K3 इह चासवान्, Dn1 अपि वर्तते, D1 अभिवर्त्य तौ, D7 अतिवर्त्यते, S अवमत्य तौ

20 B5 damaged —^{a}) K2 4 D4 शास्त्रदृष्टीन् (for °दृष्टान्) Ś1 अव°न्य, K6 Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1 2–5 7 अविद्वान्य° (for अवध्यान्य°) Ś2 K3 B3 शास्त्रदृष्ट्या न अविद्वान्य°, K1 शास्त्रदृष्टात्पथोरीन्य°, D1 (before corr) शास्त्र दृष्ट्वा न विद्वान्य°, D2 (by corr) शास्त्रदृष्टनविद्वान्य°, T G Cv शास्त्र(G1 [by corr] °स्त्रा) दृष्टमवि(T2 °व)ज्ञाय, M1 °ष्टमवध्याय, M2 °ष्टमपध्याय, M3. 4 शास्त्रदृष्टविधान य —^{c}) K4 स पथ्य, B1 स पथि, D1 2 सत्पथ° (for स पथ°) G1 प्राप्यतो (for प्रच्युतो) K2 3 5 Ñ1 B1–4 Dn D1 2(before corr) 3–5 7 T2 G1 2 धर्मात्, T1 धर्म° (for धर्म्यात्) —^{d}) Ś2 कुपथान्; K5 कुपथ°, B1 2 4 Dn D2–5 7 कुपथे; B3 विपदं, T1 द्विपथ°, T2 G1 3 विपथ°, G2 विपथ,

गोब्राह्मणनृपस्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ।
वृद्धबालजडान्धेषु सुप्तभीतोत्थितेषु च ॥ २१
मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राण्युपधारयेत् ।
इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ २२
सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ।
अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः ॥ २३
तां चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ॥ २४
अशक्यं चैव कः कर्तुं शक्तः शक्तिबलादिह ।
न हि दैवाद्गरीयो वै मानुषं कर्म कथ्यते ॥ २५
मानुषं कुर्वतः कर्म यदि दैवान्न सिध्यति ।
स पथः प्रच्युतो धर्म्याद्विपदं प्रतिपद्यते ॥ २६
प्रतिघातं ह्यविज्ञातं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
यदारभ्य क्रिया काचिद्भयादिह निवर्तते ॥ २७

M विपथि (for कुपथ) B1 प्रादहन्यते (sic), B2 4 Dn D3-5 S (except G2) प्रविहन्यते; D7 ** हन्यते (for °पद्यते)

21 B5 damaged —^{b}) G3 M Cv भ्रातुर् (for मातुर्) K2 तदा (for तथा) —^{c}) Ñ1 B4 Dn D3-5 7 हीनप्राण, B1 बालवृद्ध (for वृद्धबाल) B3 °जडार्तेषु; Dn1 °जनाधेषु, G3 जिरांधेषु, M1 2 जळांधेषु, M3 4 जळत्रस्त (for जडान्धेषु) —^{d}) K3 सुप्तभीताश्रितेषु च, K5 भीतजिनेषु च, K6 नीचोत्थितेषु च, G1 भीतेषु प्रार्थितेषु च

22 B5 damaged —^{a}) K4 मत्तो मत्त° —^{b}) Ś1 D1 2 T1 M1 न शस्त्राण्युप(D1 2 °ण्युप; T1 °ण्य, M1 °ण्यव)चारयेत्, K2 Ñ1 B1-4 Dn1 D3-5 7 न श(D7 शा)स्त्राणि निपातयेत्, K6 न शस्त्रमवपातयेत्; Dn2 G3 न श(G3 चा)स्त्राणि च पातयेत्, T2 G1 2 न च शस्त्राणि वा(G1 °ण्यवा, G2 °णि चा)रयेत्, M2-4 न शस्त्राण्यवपातयेत् —^{c}) D7 इत्येव K2 कुरुभि° (for गुरुभि°) —^{d}) K3 4 समुद्दिष्टं, K6 उपादिष्टां (for उपदिष्ट)

23 B5 damaged —^{a}) K2 व्युत्क्रम्य, K4 व्युत्क्रम्य, Dn1 उत्तम, D5 उक्रम्य —^{b}) Ś1 शास्त्रदृष्टं —^{c}) Ś1 K1 D4 अमार्गे वैरम् (D4 नैवम्) (for अमार्गेणैवम्) K4 आरभ्यं, Ñ1 समारभ्य (hypermetric), S आरब्धो (for आरभ्य) —^{d}) K2 4 6 आसद, K3 आगता (for °त) Dn2 घोरामापदियगत°, S (except G3) घोरां (M1 °र) तरितुमापन्न

24 B5 damaged —^{a}) Ś1 K6 तामापद, K1 ता चापदा, K3 त चापर, Dn2 D4 तथापद (D4 °दां) (for तां चापदं) B1 घोरतमा S आपद परमा (T2 G2 प्रवरा) घोरां — Ś1 om (hapl) 24^{c}-27^{b} M1 transp 24^{cd} and 25^{ab} —^{c}) K2 5 यदुद्दिश्य; K3 य उत्पद्य, D7 G3 यद्युद्यम्य, M उपक्रम्य (for यदुद्यम्य) —^{d}) Ś1 K1 अथ, D1 2 एव, T G2 इह, G1 इव, M यदि (for अपि) G3 भूयादिह निवर्तते

25 Ś1 om 25 (cf v l 24) B5 damaged M1 transp 24^{cd} and 25^{ab} —^{a}) B1 3 4 Dn2 D3-5 7 M1 तत् (for क°) K3 अशक्यान्येव कर्तुं स, Ñ1 अशक्य च महत्कर्तुं, B2 Dn1 अशक्त(Dn1 °क्य)श्चैव तत्कर्तुं —^{b}) B1 2 4 Dn D3-5 7 कर्म, B3 सत्य (for शक्त°) M कृत्य (for शक्ति) K3 इस, T2 G2 3 इव (for इह) T1 शक्य शक्तिर्बलाधिप, G1 शक्य शक्तिच्छलादिव —^{c}) K2 गरीयो हि, K3 गरीयान्वै, G3 गरीयद्वै —^{d}) K3 B1 2 Dn1 मानुष्य, Ca d मानुषं (as in text) B3 मानुष्य कथ्यते भुवि, S मानुष्य किंचिदिष्यते (M °दुच्यते)

26 B5 damaged Ś1 om 26 (cf v l 24), M1 om (hapl) 26-27 —^{a}) K3 B4 5 Dn D4 5 7 T G1 2 मानुष्य (for °ष) M2 कुर्वता —^{b}) G3 दैव, M3 4 चैव (for दैवान्) K1 यदि चैवानुसिद्धिति, M2 यदि चैव न सिध्यते —^{c}) Dn1 स्वपथ°, D1 2 सत्पथ°, D5 स कथ, G3 न पथ (for स पथ°) K2 प्रच्युताद्, D1 (before corr) युज्यते (for प्रच्युतो) Ś1 damaged K1-3 5 Ñ1 B1-4 Dn D1 2 (before corr) 3-5 7 T G1 2 M4 धर्माद् (for धर्म्याद्) —^{d}) K1 अपथ, K3 5 B1 2 Dn1 D4 7 विपथ, T G1 2 M2 विपथ, G3 आपद, M3 4 विपथि (for विपदं) T2 G1 2 M2-4 प्रतिहन्यते (for प्रतिपद्यते)

27 B5 damaged Ś1 om 27^{ab} (cf v l 24), M1 om 27 (cf v l 26) —^{a}) Ś1 damaged, K6 प्रतिज्ञान; Ñ1 B3 अभिघात, Dn1 प्रतिज्ञातु, Dn2 प्रतिपात (for घात) K5 6 B4 Dn G1 3 M2-4 ह्यवि-(M3 4 °व)ज्ञान, Ñ1 ह्यभिज्ञातु, D7 ह्यविज्ञात, T G2 हि विज्ञान —^{c}) B3 तद् (for यद्) K3 D7 T1 क्रिया, K5 G3 M3 क्रिया° K5 काचिद्, D4 T किंचिद्; G3 M2-4 कश्चिद् (for काचिद्) —^{d}) K1 अथ (for इह)

तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम् ।
न हि द्रोणसुतः संख्ये निवर्तेत कथंचन ॥ २८
इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ।
न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ॥ २९
ध्रुवं येयमधर्मे मे प्रवृत्ता कलुषा मतिः ।
तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय दृश्यते ॥ ३०
तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्तनम् ।
नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथंचन ॥ ३१
सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं प्रभुम् ।
दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाशयिष्यति ॥ ३२
कपर्दिनं प्रपद्याथ देवदेवमुमापतिम् ।
कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ३३
स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा विक्रमेण च ।
तस्माच्छरणमभ्येष्ये गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

28 ^{a}) D1 2 (before corr) यदिद Ś1 दुष्प्रमीतेन, K3-5 दु प्रणीतेन (for दुष्प्र°) — ^{b}) K1 भव, T1 भयान् (for भय) Ñ1 भयो म. समुपस्थित, B8 भय सर्वमुपस्थित — ^{c}) T2 G1 2 M2-4 सखे — ^{d}) Ś3 निवर्तेथ (for °त) M2 कदाचन

29 K4 6 om (hapl) 29-31 — ^{b}) Ś2 T1 G M1 2 देव, K1 दैव; M4 देह- (for दैव) D6 इवो घते, M8 इहोद्यत (for इवो°) D8 दैवदडविमोहित — ^{c}) K8 चैवम्, S (except M1 2) चैनम् (for चैतद्) Dn1 अभियातानि (for °जानामि) — ^{d}) K2 8 चिंतयन्निव, Dn1 °यन्निद, D7 °यन्नापि

30 K4 6 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) G1 योयम् (for येयम्) K2 8 Ñ1 B Dn D3-5 7 T G1 2 M2 अधर्मेण (for अधर्मे मे) — ^{b}) T1 प्रतिता, T2 G M प्रहिता (for प्रवृत्ता) D1 2 कल्मषा, M कलिला (for कलुषा) K8 प्रवृत्ता कलुखामिति — ^{c}) K8 तस्या — ^{d}) K1 प्रतिघातय Dn2 कल्पते (for दृश्यते)

31 K4 6 om 31 (cf v l 29) — ^{a}) G1 दैवप्रहित, G2 M2 देवविहित — ^{b}) T G2 M सखे (M1 °ख) (for सख्ये) G1 प्रतिसखे निवर्तन — ^{c}) G2 नोन्यद्धि (for नान्यत्र) B1 देवाद् T2 om, Ś2 K2 Ñ1 B2-5 Dn1 D1-8. 7 T1 G1 उद्यतम्, K8 मुद्यतम्, D5 युध्यतु (for उद्यन्तुम्) — ^{d}) G3 शक्य (for °क्य)

32 B1 repeats 32^{ab}, after 10 7 5^{ab} (on marg) — ^{a}) M1 अथ सोह B1 (second time) Dn1 महात्मान, Ca d महादेव (as in text) — ^{b}) Ś1 K1 2 प्रपत्स्ये, Dn1 D7 पपद्य (for प्रपद्ये) Ś1 K1 5 Ñ1 B1 (both times) 2 4 5 Dn D3-5 7 विभुं, K6 विभु, Ca d प्रभुम् (as in text) — ^{c}) B5 illegible S2 B1 4 S (except G3) देवदडम्, Dn2 D7 दैवदत्तम्, D3 दैवं दंडम् K2 B3 D4 T G1 इद (for इम) — ^{d}) G3 न (for स)

33 B5 illegible — ^{a}) K2 4 6 प्रपद्येय, K3 प्रपद्याम, K5 प्रपद्ये त्वा, B1-3 प्रपद्येथ (B3 °ह), B4 5 Dn D1-5 7 देवदेव, S प्रपद्यामि (for प्रपद्याथ) — ^{b}) B4 5 Dn D1-5 7 उमापतिमनामय — ^{c}) B1 2 कपालपाणि(B1 °नि)न K2 देव, K5 भद्र (for रुद्र) — ^{d}) Dn2 D7 पर, D4 हरिं (for हरम्) Dn1 भगनेत्रापहारक

34 ^{a}) S1 D5 7 [s]भ्यगाद् (for ऽत्य°) K8 दैव, K4 दैवास् (for देवास्) — ^{b}) S नियमेन (for विक्रमेण) — ^{c}) D1 2 शरण्यम् K1 अभ्येपे, K6 Ñ1 B Dn D1-5 अभ्येमि, D7 G3 अभ्येत्य (for अभ्येष्ये) — ^{d}) K2 3 T1 G2 M1 गिरीश (for गिरिश) Ś1 K1 शूलधारिण, K6 °पाणिना

Colophon — *Adhy name* Ś K6 D1 2 महाभूतदर्शन, K1 महाज्ञानदर्शन, M1 2 4 भूतयुद्ध (M4 °द्ध) — *Adhy no* (figures, words or both) S° Ñ1 Dn2 D2 T G 6 (as in text), B1 73, Dn1 M2-4 7, M1 72 — *Śloka no* K6 45, Ñ1 35

७

संजय उवाच ।
स एवं चिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशां पते ।
अवतीर्य रथोपस्थाद्दध्यौ संप्रयतः स्थितः ॥ १
द्रौणिरुवाच ।
उग्रं स्थाणुं शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम् ।
गिरिशं वरदं देवं भवं भावनमव्ययम् ॥ २
शितिकण्ठमजं शक्रं क्रथं क्रतुहरं हरम् ।
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३
श्मशानवासिनं दृप्तं महागणपतिं प्रभुम् ।
खट्वाङ्गधारिणं मुण्डं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४
मनसाप्यसुचिन्त्येन दुष्करेणाल्पचेतसा ।
सोऽहमात्मोपहारेण यक्ष्ये त्रिपुरघातिनम् ॥ ५
स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं चर्मवाससम् ।
विलोहितं नीलकण्ठमपृक्तं दुर्निवारणम् ॥ ६

7

1 K_6 om. 1 G_3 om the ref K_2 erroneously reads द्रौणिरुवाच —^{a}) K_3 $\tilde{N}_1$ D_5 एव स चिंतयित्वा, B Dn $D_{1-4, 7}$ S एव संचिंत M_4 च (for तु) —^{d}) $Ś_1$ स प्रणत, $Ś_2$ K_5 सप्रणत, K_1 B_5 स प्रणत॰; K_3 $\tilde{N}_1$ T G स प्रयत॰ (for सप्रयत) B_{1-3} देव संप्रणत॰ स्थित; B_4 Dn $D_{1-5, 7}$ देवेश प्रणत॰ स्थित

2 B_5 damaged K_6 T_2 $G_{1, 3}$ om the ref B_3 T_1 reads अश्वत्थामो After the ref, K_5 ins ॐ —^{a}) M_{2-4} रुद्र (for उग्र) B_1 स्थान (for स्थाणु) M शंभु, Ca रुद्रं (as in text) —^{b}) D_7 om (? hapl) from शर्वं up to 4^{c} K_1 B_{1-3} सर्वम् (for शर्वम्) $K_{2, 4, 6}$ अव्यय (for ईश्वरम्) Dn_2 सुरेश शर्वमीश्वर — $K_{4, 6}$ (both hapl.) Dn_1 om 2^{cd} —^{c}) K_2 T_2 $G_{1, 2}$ गिरीश K_3 गिरिशवरवं देव (sic) —^{d}) $Ś_1$ भव भवनम्, $K_{2, 3, 5}$ $\tilde{N}_1$ $B_{1, 2}$ Dn_2 D_3 भ(K5 भा)वभावनम्, B_3 भवमक्षयम्, $D_{1, 2}$ भावाभाविनम्, $M_{3, 4}$ भूतभावनम् (for भव भावनम्) K_2 B_4 Dn_2 D_{3-5} ईश्वर (for अव्ययम्)

3 D_7 om 3 (of v 1 2) —^{a}) K_4 सितिकठम्; K_5 शित K_6 सित (for शिति) K_1 अजा (for अज) $K_{2, 6}$ D_3 M_4 Ca d शुक्र, $K_{3, 4}$ $M_{1, 2}$ शुभ्र, K_5 N_1 B Dn $D_{4, 5}$ $G_{1, 3}$ M_3 शुक्र, T G_2 रुद्रं (for शक्रं) —^{b}) K_2 रथ, K_3 क्रुद्ध, K_5 क्रत, K_6 $\tilde{N}_1$ B_{2-5} Dn D_{1-5} M दक्ष॰, B_1 धर, T_1 क्रूर, T_2 G_3 कुश; $G_{1, 2}$ कृश (for क्रथ) K_1 क्रथहर $K_{2, 5, 6}$ पर, K_3 $B_{1, 2}$ शिव, G_3 हरिं (for हरम्) K_4 क्रथ क्रतु हर पर —^{c}) D_4 विश्वरूप विशालाक्षं

4 B_5 damaged D_7 om 4^{abc} (of v 1 2) —^{a}) S $K_{5, 6}$ $\tilde{N}_1$ $B_{1, 2, 4}$ Dn D_{1-4} T G स्मशान S निलय (for वासिन) K_6 तृप्त, G_1 दीप्त, G_3 हृष्ट (for दृप्त) —^{b}) B_4 Dn D_{3-5} T G $M_{2, 4}$ विभु, $M_{1, 3}$ पतिं (for प्रभुम्) —^{c}) K_4 D_5 खट्वाग K_6 B_4 Dn_2 D_{3-5} रुद्र (for मुण्ड) —^{d}) D_7 जडिल ब्राह्मचारिण

5 ^{a}) $Ś_2$ K_1 [अ]प्यसुचित्तेन; K_2 [अ]थ सुचिंत्य तं, K_3 [अ]प्याशुचित्यैन, $K_{4, 6}$ [अ]प्यसुचिंत्य त (K_6 च), K_5 M [अ]प्यनुचिंत्यैन, $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-5, 7}$ सुविशुद्धेन, T $G_{2, 3}$ ह्यनुचिंत्यै(T_1 स्ये)न, G_1 [अ]प्युनुचिंत्यैन, text as in $Ś_1$ only —^{b}) $K_{2, 4}$ दु॰करेण $Ś_1$ K_1 [अ]ल्पचेतसा, K_2 [अ]ल्पबुद्धिना, K_4 [अ]न्यबुद्धिना, K_5 $\tilde{N}_1$ $B_{1, 2}$ T_1 [अ]ल्पतेजसा, K_6 [आत्म]बुद्धिना, G_3 स्वतेजसा (for [अ]ल्पचेतसा) M_1 दूरगह्यल्पचेतसा — After 5^{b}, B_1 repeats (in marg) (with var) 10 6 32^{ab} —^{c}) K_3 सोहमात्मप्रहारेण, K_4 सोहमग्रोप॰, K_6 सोमात्मोपस॰, B_1 D_7 सोहमाल्यो (D_7 त्यो)प॰, B_3 मात्मोपचारेण, T अद्य (T_2 मद्य) भूतोपहारेण, G अद्य ह्यात्मोप॰, M अद्येहात्मोप॰ —^{d}) $Ś_2$ यक्षे, Dn_1 यक्षो, D_4 जक्ष्ये; Ca d यक्ष्ये (as in text) K_3 घातिना (for नम्) S यक्ष्येह त्रिपुरातक

6 ^{a}) $\tilde{N}_1$ transp स्तुतं and स्तुत्य K_1 स्तोत्र (for स्तुत) $D_{1, 2}$ (before corr) G_2 स्तुत्या (for त्य) —^{b}) K_2 अघोर; $\tilde{N}_1$ B_3 अनघ; $M_{1, 3, 4}$ मखघ्न, M_2 मखहं (for अमोघ) K_6 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-5, 7}$ कृत्तिवासस (for चर्म) —^{d}) $Ś_1$ B_5 damaged $Ś_2$ सम्पृक्ष (sup lin अम्पृक्ष), K_1 मसृक्ष; K_3 असृज्ञं, K_5 असृज्य, K_6 $B_{2, 4}$ Dn $D_{3-5, 7}$ असह्य, $\tilde{N}_1$ B_3 असख्य, B_1 अनघ, $D_{1, 2}$ अदृश्यं, S सुसूक्ष्म; text as in $K_{2, 4}$ only K_3 दुर्निवारण, K_5 दुर; $D_{1, 2}$ धृष्ट (for दुर्नि)

शुक्रं विश्वसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
व्रतवन्तं तपोनित्यमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७
बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम् ।
गणाध्यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ८
कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९
परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
इष्वस्त्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं चैव दक्षिणम् ॥ १०
हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषितम् ।
प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११
इमां चाप्यापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२
इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा त्यागात्मकं मनः ।
पुरस्तात्काञ्चनी वेदिः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३
तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत ।
द्यां दिशो विदिशः खं च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥१४

---

7 ^{a}) Ś1 B5 damaged Ś2 K3 Dn D1 (before corr as in text) शक्र, K2 4 5 D7 T G1 2 M शुक्रं, G3 शक्य (for शुक्र) D7 om, K4 विश्वसृजां, B1 (marg, also as in text) 4 Dn D4 5 ब्रह्मसृज (for विश्व°) M देवं (for ब्रह्म) — In Ś1, 7^{cd} is lost on a damaged fol — ^{c}) K1 व्रतनित्यं, K2 4 6 प्रतिपक्ष, K3 ध्रुववत, Ñ1 प्रपतत, M प्रतपंत (for व्रतवन्त) Ś2 K1 तमोनित्यम्, K5 Ñ1 B4 5 Dn2 D3–5 7 तपोनिष्ठम्, K6 त*नित्यम् — ^{d}) K1 अनत, K2 4 6 अत्यस, K3 अनज, T G2 तपत (for अनन्त) K1 भवता वर, K2 4 6 D1. 2 M2 4 तपसां ग(D1 2 प)तिं, B1 T G1 2 तपसा वर (B1 पतिं), Dn1 विश्वतोगतं, D7 corrupt

8 ^{a}) Ś1 *णाध्यक्ष, K1 अनाध्यक्ष, K3 गुणा (for गणा°). — ^{b}) G1 परिषदप्रिय, M2 3 पार्षद° (submetric), M4 वैश्रवण° K3 परिषप्रियदर्शिन — For 8^{cd}, B5 damaged — ^{c}) K1 गणाध्यक्षे शतमुख, K2 3 6 Ñ1 B1–4 Dn D1–3 5 7 M2 धनाध्यक्षं (Dn1 °क्षे) क्षितिमुख (K3 °सुत), K4 D4 धनाध्यक्षि(D4 °क्षं)क्षितमुखं, K5 धनाध्यक्षे°, T G2 धनाध्यक्ष(T1 °क्षं)प्रियसख, G1 °ध्यक्ष सुख मुख्य, G3 M1 3 4 °ध्यक्षसख देव (G3 शर्व), Ca d as in text — ^{d}) K6 गौरि°

9 B5 damaged — ^{a}) K3 नाग, B1 2 तुग, M विश्व (for पिङ्ग) — ^{b}) K1 °वृषोत्तम° (for °त्तम°) K3 °वाहन — ^{c}) K5 D4 चर्मवाससम्, S (except G3) कृत्ति° (for तनु°) B4 अत्युग्र Dn1 तनुवासम मत्युग्रं, D7 तनुकासमुस्यम्र (sic) — ^{d}) B4 क्षमा (for उमा) G3 -पोपण (for भूषण)

10 ^{a}) D7 परे परेभ्य यद्रम (sic) — ^{c}) K5 इष्वस्त्रोत्तर°, D5 7 इष्टस्त्रो(D7 °स्त्रौ)त्तम° Ś1 -धर्तार, S2 -धातार, K1 दस्तार, G2 3 -हर्तार (for भर्तार) K3 विश्वस्यातमकर्तार, Ñ1 कुशस्योत्तमभर्तार — ^{d}) K3 5 दुर्गते (K5 °तेर्), K4 6 D7 दिगते (D7 °त), Ca d दिगन्त (as in text) K2 4–6 D1 2 देवरक्षिण (K2 °स); K3 दवरषिण (sic), Ñ1 देहमक्षय, B3 T1 G1 3 देशर (B3 °ल)क्षण, G2 दर्शरक्षिण, B1 2 4 5 Dn D3–5 7 T2 M देशरक्षिण, text as in Ś K1

11 ^{a}) Dn1 दिव्य (for देव) S हिरण्यदडकवच — ^{b}) S चारुमौलि- (T1 °माल, G3 °मौळि) (for चन्द्रमौलि) Ś2 K2–4 6 B Dn D1–5 7 S (except M3 4) -विभूष(K3 °षि)ण — ^{c}) K2 4 तमज, T G2 परम (for शरण) — ^{d}) K1 परमेन

12 ^{a}) K1 चाप्यपद, K2 चाथा°, K6 चाप्यापदा; D7 वेदापद, S चेदापद (for चाप्या°) Ś1 lacuna, K1 देव, K3 B1 घोर (for °रा) — ^{b}) K3 तरामद्य K5 सुदुस्तुरा — ^{d}) K3 यक्षेह, G1 धक्षेह (for यक्ष्येऽह) K2 4 6 शरण, M1 शुचिना (for °ना) Dn1 यक्षेह शुचिमानस°

13 Before 13, Ś K1 ins संजय° — ^{b}) G3 मत्वा (for ज्ञात्वा) Ś1 K1 त्यागग(K1 °र)त मन°; Ñ1 B1 2 4 5 Dn1 D1 2 (before corr) 3–5 योगात्मु(Ñ1 Dn1 °त्स्व)कर्मण, T त्यक्ता(T1 °क्त्वा)त्मकर्मण°, G2 **त्मकर्मणा, G3 योगात्मक मन°, M1 [आ]त्मत्यागकर्मण; M2–4 त्यागात्मकर्मण° — ^{c}) K2 पुरास्तात् Ś2 D1 वेदि; K2 5 6 Ñ1 B2 3 5 Dn2 D3–5 T1 M वेदी, K4 B1 Dn1 देवी (for वेदि)

14 ^{a}) Dn1 D7 तस्या वेद्यास् (D7 °द्या) K2 3 T1 तथा (K2 °तो) राजश्, K6 D3 महाराज (D3 °जश्) (for तदा राजश्) — ^{b}) K5 अभावयन्, K6 अरजयत्, Ñ1 B2 3 5 अदृश्यत, D7 अजायता — ^{c}) K5 दिशश्च, K6 B4 Dn D1–5 7 स दिशो, T G प्रदिशो, M गां दिशो B1 om विदिशः K1 चैव (for ख च). — ^{d}) D5 ज्वालाभिर् (sic), D7 ज्वलोभिर् K4 अपूरयन्,

दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।
द्विपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महाननाः ॥ १५
श्ववराहोष्ट्ररूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।
ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ १६
काकवक्त्राः प्लवमुखाः शुकवक्त्रास्तथैव च ।
महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः ॥ १७
दार्वाघाटमुखाश्चैव चापवक्त्राश्च भारत ।
कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ॥ १८
महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ।
हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभमुखास्तथा ॥ १९
पारावतमुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ।
पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च शतोदराः ॥ २०

K6 Dn2 द्रुव पूर , B4 अभिपूरयत् (for यन्) K1 खं ज्वालाभिश्च पूरयन्, Dn1 स्वज्वालाभिरपूरयत् —B1 3 4 Dn1 D1 2 4 ins after 14 Dn2 D3 5 7, after 15ab K2, after 15

18* रत्नचित्राङ्गदधरा समुद्यतकरास्तथा ।

15 B4 D4 om 15ab —ab) K2 4 T चासन्, B2 तत्र, B3 चाथ, G3 चैव, M1 श्यामा, M2-4 चास्य (for चात्र) K2 4 T2 G1 2 एक, M2-4 दीप्त (for नैक) K6 शिरोरुजा, D5 °भुज, T G1 2 धरा (for भुजा) Dn1 दीप्यश्चनयनश्चासन्नेकपालशिरोभुजा (sic) — After 15ab, Dn2 D3 5 7 ins 18* —c) Ś2 त्विप; K2 5 Ñ1 B4 Dn1 D1-4 7 M1 द्वीप, B5 Dn2 D5 द्वीपि, M2 द्विपा (for द्विप) K3 4 Dn1 °प्रतिकाशा —d) K2 3 Ñ1 B1 2 5 महारथा (K3 °था), K4 6 खगा, K5 स्मन, B3 T1 G2 3 M °रवा, B4 Dn D1-5 7 T2 °गणा, G1 °हवा (for °नना) — After 15, K2 ins 18*

16 K2 reads 16 after 18ab —a) D7 स्वराहो°, G1 श्वाराहो° —b) K3 हंसगोमायुगो°, G2 हयगोमायतो (sic) —e) K6 ऋश्य (for ऋक्ष) —d) K2 G1 M3 4 व्याघ्रद्वीप, Dn1 °द्वीपी, T द्विपव्याघ्र, G2 द्वीपव्याघ्र (for व्याघ्रद्वीपि)

17 K3 reads 17ab after 19ab —a) K6 om (hapl) from प्लव (in 17a) up to निर्मांसा (in 21a), K4 om (hapl) from प्लव (in 17a) up to वक्त्रा (in 19c) K4 6 B2 कोकवक्त्रा, D1 2 बक, D5 काकवक्त्रा B4 प्रव, Ca d प्लव (as in text) K2 प्लवगमुखाश्चैव —b) K5 मूषवक्त्रास्, D5 7 शुकवक्त्रास्, G1 शुभवक्त्रास्, G2 शुक्रमखास् (for शुकवक्त्रास्) M4 om from तथैव up to वक्त्राश् (in 19a) —K3 om 17cd —c) B1 (marg, also as in text) महामकर°, D7 महागगरवक्त्राश्च, T G महागजसवक्त्राश्च — M2 om. 17d-19a —d) K1 सिंहवक्त्रा, D5 हसवक्त्रः (for वक्त्रा) After वक्त्रा, D7 reads 19cd (with var), repeating it in its proper place K2 Ñ1 B1 Dn2 D1 5 M2 4 शितप्रभा, T G1 2 तथैव च (for सितप्रभा) —After 17, D7 reads 19cd

18 K4 6 M2 4 om 18 (cf v l 17) —a) Ś1 K1 नानाघट; Ś2 दार्वाघोटा, K5 Dn1 D4 दीर्घाघा (D4 °घो)ट, Dn2 दार्वावीट, D5 काष्टकुट्ट, D7 दार्वघाट (for दार्वाघाट) Ca d cite दार्वाघाट K2 5 B4 Dn D1-3 5 G1 3 चापि, B3 चान्ये (for चैव) —b) Ś1 K1 D4 चापवक्त्रास्, Ś2 घापवक्त्राश्, Ñ1 रथवक्त्राश्, B1 3 चाश, B2 4 5 चास; Dn1 वास°, Dn2 वाप, D7 चापवक्त्रो Ś1 K1 5 B1 2 T G M1 3 तथैव च (for च भारत) —After 18ab, Ś2 ins

19* शतशश्च सहस्राक्षास्तथैव च घटोदरा ।

K2 reads 16 after 18ab —B4 om 18c-21d, K2 om 18c-19b —c) Ś1 कूर्मवक्त्र (for °नक्र) K3 चापि (for चैव) K1 कूर्मवक्त्रप्रभाश्चैव —Ś2 om from 18d up to मद्गु (in 20b) —D1 2 T G2 3 M1 3 शिंशुमार, D7 शिसुमारा (sic) (for शिशुमार)

19 Ś2 K6 B4 om 19, K4 om up to वक्त्रा (in c), K2 om 19ab, M2 4 om 19a (cf v l 17, 18) —a) G3 महाकरालवक्त्राश्च —T G om (hapl) 19b-21a —b) Ś1 सित (for तिमि) K1 सितवक्त्राश्च भारत —After 19ab, K3 reads 17ab —D7 reads 19cd after 17 —c) K4 om, K2 काकवक्त्रा; K3 हर्यक्ष (hypermetric) (for हरि) Ca d cite हरि K3 4 क्रौंचवक्त्रा (for °मुखा) —d) Ś1 B1 कपोता(B1 त)हि, K1 3 4 कपोताभि, K5 अन्ये बक, B5 Dn1 कपोलाभ, Dn2 कपोतैण, M कपोता वि (for कपोतेभ) M4 om from स्तथा up to मुखाश् (in 20a)

20 K1 6 B4 T G om 20 (for K6 B4, cf v l 17, 18, for T G, 19) Ś2 om up to मद्गु (in b) (cf v l 18) —a) M4 om up to मुखाश् K3 4 पारापत (for वत) —b) K2 मद्य, K3 उष्ट्र, K4

शुक्रं विश्वसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च ।
व्रतवन्तं तपोनित्यमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७
बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिषदप्रियम् ।
गणाध्यक्षेक्षितमुखं गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ८
कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परम् ॥ ९
परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते ।
इष्वस्त्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं चैव दक्षिणम् ॥ १०
हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषितम् ।
प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११
इमां चाप्यापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
सर्वभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२
इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा त्यागात्मकं मनः ।
पुरस्तात्काञ्चनी वेदिः प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३
तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत ।
द्यां दिशो विदिशः खं च ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥१४

---

7 a) Ś1 B5 damaged Ś2 K8 Dn D1 (before corr as in text) शक्र, K2 4 5 D7 T G1 2 M शुक्ल, G8 शक्य (for शुक्र) D7 om, K4 विश्वसृजा, B1 (marg, also as in text) 4 Dn D4 5 ब्रह्मसृज (for विश्व°) M देव (for ब्रह्म) —In Ś1, 7cd is lost on a damaged fol — c) K1 व्रतनित्य, K2 4 6 प्रतिपक्ष, K8 ध्रुववत, Ñ1 प्रपतस, M प्रतपत (for व्रतवन्त) Ś2 K1 तमोनित्यम्, K5 Ñ1 B4 5 Dn2 D3–5 7 तपोनिष्ठम्, K6 त*नित्यम् — d) K1 अनत, K2 4 6 अत्यत, K8 अनंज, T G2 तपत (for अनन्त) K1 भवता वर, K2 4 6 D1, 2 M3 4 तपसा ग(D1 2 प)तिं, B1 T G1 2 तपता वर (B1 पतिं), Dn1 विश्वतोगत, D7 corrupt

8 a) Ś1 *णाध्यक्ष, K1 अनाध्यक्ष, K8 गुणा (for गणा°) — b) G1 परिषदप्रिय, M2 3 पार्षद° (submetric), M4 वैश्रवण° K8 परिषाप्रियदर्शिन — For 8cd, B5 damaged — c) K1 गणाध्यक्षे शतमुख, K2 3 6 Ñ1 B1–4 Dn D1–3 5 7 M2 धनाध्यक्ष (Dn1 °क्षे) क्षितिमुख (K8 °सुत), K4 D4 धनाध्याक्षि(D4 °क्ष)क्षितमुख, K5 धनाध्यक्षे°, T G2 धनाध्यक्ष(T1 °क्ष)प्रियसख, G1 °ध्यक्ष सुख मुख्य, G3 M1 3 4 °ध्यक्षसखं देव (G3 शर्वं), Ca d as in text — d) K6 गौरि°

9 B5 damaged — a) K8 गाग, B1 2 तुग, M विश्व (for पिङ्ग) — b) K1 °वृषोत्तुम° (for °त्तम°) K8 °वाहन — c) K5 D4 चर्मवाससम्, S (except G3) कृत्ति° (for तनु°) B4 अत्युग्र Dn1 तनुवाससमत्युग्र, D7 तनुकासमुत्यग्र (sic) — d) B4 क्षमा (for उमा) G3 -पोषण (for भूषण)

10 a) D7 परे परेभ्य यत्रम (sic) — c) K5 इष्व स्त्रोत्तर, D5 7 इष्टस्त्रो(D7 °स्त्रौ)त्तम- Ś1 धर्तार, Ś2 -धातार, K1 दत्तार, G2 3 -हर्तारं (for -भर्तारं) K8 विश्वस्यांतमकर्तार, Ñ1 कुशस्थोत्तमभर्तार — d) K3 5 दुर्गते (K5 °तेर्), K4 6 D7 दिगते (D7 °त), Ca d दिगन्त (as in text) K2 4–6 D1 2 देवरक्षिण (K2 °त); K8 दवरषिण (sic), Ñ1 देहमक्षय, B3 T1 G1 3 देशर (B3 °ल)क्षण, G2 दर्शरक्षिण, B1 2 4 5 Dn D3–5 7 T2 M देशरक्षिण, text as in Ś K1

11 a) Dn1 दिव्य (for देव) S हिरण्यदंडकवच — b) S चारुमौलि- (T1 °माल, G3 °मौळि) (for चन्द्रमौलि) Ś2 K2–4 6 B Dn D1–5 7 S (except M3 4) -विभूष(K8 °षि)ण — c) K2 4 तमज, T G2 परम (for शरण) — d) K1 परमेन

12 a) K1 चाप्यपद, K2 चाथा°, K6 चाप्यापदा, D7 वेदापद, S चेदापद (for चाप्या°) Ś1 lacuna, K1 देव, K3 B1 घोर (for °रा) — b) K8 तरामद्य K5 सुदुस्तुरा — d) K8 यक्षेह, G1 भक्षेह (for यक्ष्येऽह) K2 4 6 शरण, M1 शुचिनां (for °ना) Dn1 यक्षेह शुचिमानस

13 Before 13, Ś K1 ins संजय° — b) G3 मत्वा (for ज्ञात्वा) Ś1 K1 त्यागग(K1 °र)त मन°, Ñ1 B1, 2 4 5 Dn1 D1, 2 (before corr) 3–5 योगात्सु(Ñ1 Dn1 °त्स्व)कर्मण, T त्यक्ता(T1 °क्त्वा)त्मकर्मण; G2 **त्मकर्मणा, G3 योगात्मक मन, M1 [आ]त्मत्यागकर्मण; M2–4 त्यागात्मकर्मण° — c) K2 पुरास्तात् Ś2 D1 वेदि; K2 5 6 Ñ1 B2 3 5 Dn2 D3–5 T1 M वेदी, K4 B1 Dn1 देवी (for वेदि°)

14 a) Dn1 D7 तस्या वेद्यास् (D7 °द्यां) K2 3 T1 तथा (K2 °तो) राजंश्, K6 D3 महाराज (D3 °जश्) (for तदा राजंश्) — b) K5 अभावयन्, K6 अरजयत्, Ñ1 B2 3 5 अदृश्यत, D7 अजायता — c) K5 दिशश्च, K6 B4 Dn D1–5 7 स दिशो, T G प्रदिशो, M गां दिशो B1 om विदिश° K1 चैव (for स च). — d) D5 ज्वालातिर् (sic), D7 ज्वलोभिर् K4 अपूरयन्;

दीप्तास्यनयनाश्चात्र नैकपादशिरोभुजाः ।
द्विपशैलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महाननाः ॥ १५
श्ववराहोष्ट्ररूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।
ऋक्षमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ १६
काकवक्त्राः प्लवमुखाः शुकवक्त्रास्तथैव च ।
महाजगरवक्त्राश्च हंसवक्त्राः सितप्रभाः ॥ १७
दार्वाघाटमुखाश्चैव चापवक्त्राश्च भारत ।
कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा ॥ १८
महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च ।
हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभमुखास्तथा ॥ १९
पारावतमुखाश्चैव मद्गुवक्त्रास्तथैव च ।
पाणिकर्णाः सहस्राक्षास्तथैव च शतोदराः ॥ २०

K6 Dn2 इव पूर , B4 अभिपूरयत् (for °यन्) K1 ख ज्वालाभिश्च पूरयन्, Dn1 स्वज्वालाभिरपूरयत् — B1 3 4 Dn1 D1 3 4 ins after 14 Dn2 D8 5 7, after 15^{ab} K2, after 15

18* रत्नचित्राङ्गदधरा समुद्यतकरास्तथा ।

15 B4 D4 om 15^{ab} — ^{ab}) K3 4 T चासन्, B2 तत्र, B8 चाथ, G3 चैव, M1 श्यामा, M2-4 चास्य (for चात्र) K3 4 T2 G1 2 एक, M2-4 दीप्त (for नैक) K6 शिरोरुजा°, D5 भुज°, T G1 2 धरा° (for भुजा) Dn1 दीप्यश्वनयनश्वासश्चैकपालशिरोभुजा (sic) — After 15^{ab}, Dn2 D8 5 7 ins 18* — ^{c}) Ś1 स्विप , K2 5 Ñ1 B4 Dn1 D1-4 7 M1 द्वीप°, B5 Dn2 D6 द्वीपि , M2 द्विपा° (for द्विप) K8 4 Dn1 °प्रतिकाशा° — ^{d}) K2 3 Ñ1 B1 2 5 महारथा (K8 °था), K4 6 खगा ; K5 त्मन ; B8 T1 G2 3 M °रवा°, B1 Dn D1-5 7 T2 गणा , G1 हवा (for °नना°) — After 15, K2 ins 18*

16 K2 reads 16 after 18^{ab} — ^{a}) D7 स्ववराहो ; G1 मवाराहो° — ^{b}) K8 हंसगोमायुगो , G2 हयगोमाश्वो (sic) — ^{c}) K6 ऋख्य° (for ऋक्ष) — ^{d}) K3 G1 M3 4 व्याघ्रद्वीप , Dn1 द्वीपी , T द्विपव्याघ्र , G2 द्वीपव्याघ्र (for व्याघ्रद्वीपि°)

17 K8 reads 17^{ab} after 19^{ab} — ^{a}) K6 om (hapl) from प्लव (in 17^{a}) up to निर्मांसा (in 21^{a}), K4 om (hapl.) from प्लव (in 17^{a}) up to वक्त्रा° (in 19^{c}) K4 6 B2 कोकवक्त्रा , D1 2 बक , D5 काकवक्त्रा° B4 प्रव ; Ca d प्लुव (as in text) K2 प्लवगमुखाश्चैव — ^{b}) K5 मूषवक्त्रास्, D5 7 शुकवक्त्रास् ; G1 शुभवक्त्रास् ; G2 शुकवक्त्रास (for शुकवक्त्रास्) M4 om from तथैव up to वक्त्राश् (in 19^{a}) — K8 om 17^{cd} — ^{c}) B1 (marg , also as in text) महामकर , D7 महागगरवक्त्राश्च , T G महागजसवक्त्राश्च — M3 om. 17^{d}–19^{a} — ^{d}) K1 सिंहवक्त्रा , D5 हस वक्त्रा (for वक्त्रा) After °वक्त्रा , D7 reads 19^{cd} (with var), repeating it in its proper place K2 Ñ1 B1 Dn2 D1 5 M° 4 शितप्रभा , T G1 2 तथैव च (for सितप्रभा) — After 17, D7 reads 19^{cd}

18 K4 6 M3 4 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) Ś1 K1 नानाघट , Ś2 दार्वाघोटा , K5 Dn1 D4 दीर्घाघा (D4 घो)ट , Dn2 दार्वावीट , D5 काष्ठकुट्ट , D7 दार्वघाट (for दार्वाघाट) Ca d cite दार्वाघाट K2 5 B4 Dn D1-3 5 G1 3 चापि, B3 चान्ये (for चैव) — ^{b}) Ś1 K1 D4 चापवक्त्रास्, Ś2 चापवक्त्राश्, Ñ1 रथवक्त्राश्; B1 3 चाश , B2 4 5 चास° , Dn1 वास , Dn2 वाप , D7 चापवक्त्रो Ś1 K1 5 B1 2 T G M1 3 तथैव च (for च भारत) — After 18^{ab}, Ś2 ins

19* शतशश्च सहस्राक्षास्तथैव च घटोदरा ।

K2 reads 16 after 18^{ab} — B4 om 18^{c}–21^{d}, K2 om 18^{c}–19^{b} — ^{c}) Ś1 कूर्मवक्त्र (for °नक्र) K8 चापि (for चैव) K1 कूर्मवक्त्रप्रभाश्चैव — Ś2 om from 18^{d} up to मद्गु (in 20^{b}) — D1 2 T G2 3 M1 3 शिशुमार , D7 शिसुमार् (sic) (for शिशुमार)

19 Ś2 K6 B4 om 19, K4 om. up to °वक्त्रा° (in ^{c}), K2 om 19^{ab}, M2 4 om 19^{a} (cf v l 17, 18) — ^{a}) G3 महाकरालवक्त्राश्च — T G om (hapl) 19^{b}–21^{a} — ^{b}) Ś1 सित (for तिमि) K1 सितवक्त्राश्च भारत — After 19^{ab}, K8 reads 17^{ab} — D7 reads 19^{cd} after 17 — ^{c}) K4 om , K2 काकवक्त्रा° , K8 हर्यक्ष (hypermetric) (for हरि) Ca d cite हरि° K3 4 क्रौंचवक्त्रा (for °मुखा) — ^{d}) Ś1 B1 कपोता(B1 °त)द्वि , K1 3 4 कपोताभि , K5 अन्ये वक , B5 Dn1 कपोताभ , Dn2 कपोतैण , M कपोता वि (for कपोतेभ) M4 om from स्तथा up to मुखाश् (in 20^{a})

20 K1 6 B4 T G om 20 (for K6 B4, cf v l 17, 18, for T G, 19) Ś2 om up to मद्गु (in ^{b}) (cf v l 18) — ^{a}) M4 om up to मुखाश् K3 4 पारापत° (for °वत) — ^{b}) K2 मञ्जु , K8 उष्ट्र , K4

निर्मांसाः कोकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
तथैवाशिरसो राजन्नृक्षवक्त्राश्च भीषणाः ॥ २१
प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावक्त्रास्तथैव च ।
मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २२
शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च ।
शङ्खमालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २३
जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः ।
चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्कुकर्णाः किरीटिनः ॥ २४
मौलीधराश्च राजेन्द्र तथाकुञ्चितमूर्धजाः ।
उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्वलंकृताः ॥ २५
पद्मोत्पलापीडधरास्तथा कुमुदधारिणः ।
माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
भुशुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २७

मगु, Dn2 D5 मद्गु, M1 वल्गु, M2-3 पद्मु (for मद्गु) — After 20^{ab}, Ś1 reads 20* — B6 om 20^{cd} —^{c}) K2-4 M पाणिकर्ण, K6 ज्वालाकर्णा (for पाणि°) —^{d}) Ś1 घटोदरा, Ś2 शितो°, Dn2 D1-3 5 महो, M1 शको° (for शतो°). K8 तथैव शतशोदरा

21 B4 om 21 (cf v l 18), T G om 21^{a} (cf v l 19) —^{a}) K6 om, D5 निर्मांसा, D7 निर्मोसा (for निर्मांसा) K1 शोकचक्त्राश्, K2-4 Ñ1 B1-3 5 Dn D1 2 4 5 काक°, K6 क्रौंच° (for कोक°) M निर्मांसा(M2 4 °स)कारवक्त्राश्च —^{b}) K6 श्येन वक्त्राश्, Dn1 नववक्त्राश् (for श्येन°) K3 T1 तथैव च —^{c}) K8 तथैव शिरसो, K6 D5 तथैवासि(D5 °छि)रसो —^{d}) Ś2 वृकवक्त्राश्, K8 वृष°, D7 T G2 यक्ष° (for ऋक्ष°) K8 च भाषणा, K6 च दारुणा, Dn D3-5 7 च भारत, M2-4 सभूषणा (for च भीषणा°)

22 D7 om 22^{ab} M2 4 read 22^{ab} after 23^{ab} (M2 followed by repetition of 23^{b} with var) —^{a}) K8 °वक्त्राश्च (for °जिह्वाश्च) S प्रदीप्तजिह्वा नेत्रास्या —^{b}) Ś1 K2-6 Ñ1 B3-5 Dn D1-5 G3 M1 3 4 ज्वाला(K6 °ल)वर्णास् (D4 °र्णा); B1 2 ज्वालावंतश्; M2 (both times) शखवर्णास् (for ज्वालावक्त्रास्) B1 (m as in text) 2 चतुर्भुजा, M2 (second time) तथापरे (for तथैव च) — N (except B2 D7) ins after 22^{ab} (Ś1 after 20^{ab})

20* ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजा ।

[K4 6 om. the post half Ś K8 ज्वालारोम्णश्, K1 ज्वालारोंनश्, K5 °रोमाश्, B4 Dn1 D4 ज्वलद्रोमा- (B4 °म)श् (for ज्वलद्रोम-)]

On the other hand, D7 (wrongly) repeats 21^{cd} up to यक्ष, after 22^{ab} — K4 6 om 22^{c}-25^{a}, K2 om 22^{c}-25^{d} —^{c}) K8 मेघ° (for मेष°) M2 3 4 (before corr) तथा चान्ये; M4 तथान्ये च —^{d}) D5 °मुखानपि (for °मुखा नृप)

23 K2 4-6 om 23 (for K2 4 6, cf v l 22) —^{a}) D7 corrupt K1 शखभा, Dn1 शरभा (for शङ्खाभा) T G1 2 शखवर्णाश्च (for °वक्त्राश्च) —^{b}) Ś1 K1 3 Ñ1 B1 2 5 Dn2 D3 5 G3 M शंखवर्णास्; D7 सखकर्णस्, T G1 2 शखवक्त्रास् (for °कर्णास्) — After 23^{ab}, M2 4 read 22^{ab} —^{c}) Dn2 °परीकर —^{d}) K1 शखस्वनि, Dn1 G3 °स्वन (for °ध्वनि) Ś1 Dn1 -समस्वरा, K8 -महास्वना, M4 -समास्वना

24 K2 4 6 om 24 (cf v l 22) —^{a}) M2 पच मुखास् (for °शिखास्) —^{b}) K1 मुद्रा, Dn1 मुद्र- (for मुण्डा°) K1 कृशोधरा, B3 कृषोदरा, D7 कसौदसः, T1 कुशोदरा (for कृ°) —^{c}) Ś1 K1 चतुर्जिह्वाश्चतुर्दंष्ट्रा —^{d}) K1 शकुवाला, K8 Ñ1 °वर्णा, T2 °कठा (for °कर्णा) T G कृशोदरा (for किरीटिन°)

25 K4 6 om 25^{a} (cf v l 22) —^{a}) K3 Ñ1 B5 D1-3 5 मौंजी(D5 °जा)धराश्, K8 मौलांवराश्, K5 मौलिवक्त्राश्, B2 3 मौली(B3 °लि)धराश्, Dn1 मौला°, Dn2 मौलि° (for मौली°) T G किरीटिनो मौक्तिधरास् —^{c}) K4 मुकटिनश्, G3 M मकु° (for मुकु°) —^{d}) K8 भानवक्त्रा°, K6 चारुवक्रा°, Ñ1 तरुवक्त्रा, G2 चात्त° (for चारु°) — After 25, D1 2 ins

21* चारुकुण्डलिनश्चैव तथा मुकुटधारिण ।

26 ^{a}) K6 D3 5 पद्मोत्प(K6 °ति)लापी(D3 5 °ला पिं)ड°, Ñ1 चारुकुडलिनश्चैव —^{b}) K2 5 6 Ñ1 Dn1 D3 मुकुटधारिण°, K4 मुकट°, G3 कुरर° (for कुमुद°) — After 26^{ab}, B4 repeats 25^{cd} —^{c}) K1-3 D4 T1 महात्म्येन; K4 6 म(K4 मा)हात्मेन, D7 म#त्मेण (for माहात्म्येन)

27 ^{a}) D7 corrupt B2 4 5 Dn D3-5 7 T1 °वज्र°, M1 2 शक्र° (for °चक्र°) —^{b}) Ś K1 मुसुल°; K3 मुसळ°, K3-6 Dn D1 3-5 7 मुशल°, B मुपल° (for

पृष्ठेषु बद्धेषुधयश्चित्रबाणा रणोत्कटाः ।
सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ॥ २८
महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः ।
स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ।
महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः ॥ २९
रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्रजः ।
नीलाङ्गाः कमलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३०

भेरीशङ्खमृदङ्गांस्ते झर्झरानकगोमुखान् ।
अवादयन्पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३१
गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे ।
लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महाबलाः ॥ ३२
धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३३
सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ।

मुसल) — Ś1 K1 om (hapl) 27ᵉ–29ᵇ —ᶜ) K2 मूर्शंठी, K3 मुखढी, K4 मुशठी, B4 5 मुसुढी, Dn2 D4 सुशढी, D1 भशुढी, D3 मृशुढी, D7 भुशुढी, T G2 3 मुसु(G3 स)ठी, G1 मुसुढी, M मुसठी (for मुशुण्ढी) —ᵈ) Ñ1 B2–5 Dn2 D1–3 5 दण्डहस्ताश्च (for गदा)

28 Ś1 K1 om 28 (cf v l 27) —ᵃ) Dn2 पृष्ठे सु, D5 पृष्ठे, D7 पश्चेपु, M1 पृष्ठे नि, M3 4 पृष्ठे हि (for पृष्ठेषु) K5 बद्धधनुषा, Ñ1 नद्धेषुचयश्च, D4 7 बद्धेपुधयाश्च (for धयश्च) K6 पृष्ठपद्धेषत्राधराश्च (sic), Dn1 पृष्ठेषु बधेषु बंधेषु, G2 पृष्ठेषु बद्धेपुधयाश्च, G3 पृष्ठबधेष्वायुधिनश्च —ᵇ) K3 D3 G3 चित्रबाण, K6 धिणा (sic), T G1 2 M चापा (for बाणा) Ś2 मदो (for रणो) Dn2 चित्रबाणोत्कटास्तथा —ᵈ) K4 सघदा, T2 सपर्णा (for सघण्टा) K3 6 D4 सपर स्वधा, T2 G1 2 श्रया (for श्वधा)

29 Ś1 K1 om 29ᵃᵇ (cf v l 27) —ᵃ) B1 D1 2 महाप्रा(B1 °पा)सो —ᵇ) K2–6 B3 4 G2 M कक्रुट, B1 *गुड, D7 स्वगुड, G1 लकुड (for लगुड°) — K5 om 29ᶜᵈᵉᶠ —ᶜ) Ś2 स्थूणावक्त्रा, K1 स्थूणा हस्ता, K2 4 T1 G1 स्थूल(K2 ळ) हस्ता, K3 Dn G2 3 M1–4 स्थूण, Ñ1 T2 शूल° (for स्थूणा) K2 4 खड्गभुजा —ᵈ) Dn2 सर्पोद्यत, T2 मूर्धोच्छ्रित°, G2 3 सर्वो (for सर्पो) —ᵉ) M1 कराश्च (for धराश्च) —ᶠ) B1 2 भूषणा, M3 4 वर्मिण (for धारिण) K3 तथा कुमुदपाणय

30 ᵃ) Ś1 B2 3 D5 रजोध्वजा, K5 स्थूणकर्णा, M2 तेजोध्वस्ता (for रजो) K3 om पङ्कदिग्धा —ᵇ) D1–3 5 रक्ताम्बर, S चित्रा (for शुक्ला) — After 30ᵃᵇ, B3 ins

22* करालाक्षा सङ्क्षाम्बच्छत्वक्त्रास्तथैव च ।

—ᶜ) D5 नीलांगज, D7 corrupt Ś2 K6 B1 2 5 Dn2 D1–3 5 पिंगलाक्षाश्च, K3 Ñ1 B3 4 Dn1 D4 7 G3 M2 कपिलाक्षाश्च —ᵈ) Ś K1 5 सितवक्त्रास, B3 मढ°, Dn2 मुढ, D7 मुड (for मुण्ड)

31 ᵃ) S* भेरीशृग, K3 शखभेरी, K6 भेरी सख (for शङ्ख) Ś K1 6 Ñ1 मृदगाश्च, K5 D1 4 7 T G1 M गास्ते, K4 मृदगास्ते, B1–4 Dn2 D3 मृदंगांश्च, G2 गागास, G3 °गाश्च (for मृदङ्गास्ते) —ᵇ) Ś1 जर्झरा, K1 पनवा, K2 4 पटहा, K5 Dn1 मर्मरा, D5 भ्रम्रंरा, T2 G1 3 M झर्झर्या, G2 तेझझा (for झर्झरा) K° 3 D7 गोमुखा (for °खान्) —ᶜ) K2 अवाकिरन्, M1 अधारयन् (for अवाद) S2 K1 परिषदा, B1 D7 पारिस(D7 °ष)दा, G3 M पार्षदास्ते —ᵈ) K2–4 Ñ1 B1 3 T G3 M सहृष्टा, D1 2 प्रहृष्ट (for ष्टा)

32 ᵃ) K3 गायवानास् M2 4 तथा चान्ये —ᵇ) K2–4 6 Ñ1 S प्र(T G1 2 स)हृष्टा पु(K4 पू)रुषर्षभ (K3 Ñ1 T2 G1 भा) —ᶜ) G3 लघयतश्च K2 स्ववतश्च (for प्लव) —ᵈ) K1 वलगंताश्च, K2 4 6 गर्जतश्च, Ñ1 रमत°, Dn वलात° (for वल्गन्त°) S K1 तथापरे, B1 (marg, also as in text) 4 Dn1 D5 महारवा, Dn2 D1–4 7 T1 G1 2 रथा (for बला)

33 ᵃ) Dn2 D5 मुढा, M1 चाधा (for चण्डा) —ᵇ) K4 पवनोद्भूत, K6 नोधूत, Dn2 नोद्भूत, T1 पावनोद्भूत —ᶜ) K3 मेधा, K6 मता, D7 नत्ता (for मत्ता) Ś2 महानादा; K3 नादै, K5 D1 2 (orig) नादान् (for नागा) —ᵈ) K3 विनिर्दतो, Dn1 विनर्दतो, D7 विनदतौ, M1 विर्निंदतो (for विनदन्तो)

34 ᵃ) K4 सुभीमो; G1 सभीमा —ᵇ) K1 पट्टिस, S (except M1) पट्टस (for °पट्टिश) K1 °दारिण, B1 2 °धारिण (for °पाणय) —ᶜ) K2 नानापिशग, K3 वीराग, K4 विराग, T1 G2

निर्मांसाः कोकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
तथैवाशिरसो राजन्नृक्षवक्त्राश्च भीषणाः ॥ २१
प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालावक्त्रास्तथैव च ।
मेषवक्त्रास्तथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २२
शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च ।
शङ्खमालापरिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २३
जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः ।
चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्कुकर्णाः किरीटिनः ॥ २४
मौलीधराश्च राजेन्द्र तथाकुञ्चितमूर्धजाः ।
उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः स्वलंकृताः ॥ २५
पद्मोत्पलापीडधरास्तथा कुमुदधारिणः ।
माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २६
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
भुशुण्डीपाशहस्ताश्च गदाहस्ताश्च भारत ॥ २७

मगु, Dn2 D5 मद्गु, M1 वल्गु, M2-4 पशु (for मद्गु) —After 20^{ab}, S2 reads 20* —B5 om 20^{cd} —^{c}) K2-4 M पाणिकर्ण-, K5 ज्वालाकर्णा (for पाणि°) —^{d}) Ś1 घटोदरा, Ś2 शितो°; Dn2 D1-3 5 महो, M1 शको° (for शतो°) K3 तथैव शतशोदरा

21 B4 om 21 (cf v l 18), T G om 21^{a} (cf v l 19) —^{a}) K6 om, D5 निर्मांसा, D7 निर्मोंसा (for निर्मांसा) K1 शोकवक्त्राश्, K2-4 Ñ1 B1-3 5 Dn D1 2 4 5 काक°; K6 क्रौंच° (for कोक°) M निर्मांसा(M2 4 °स)कारवक्त्राश्च —^{b}) K6 श्येन वक्राश्, Dn1 नववक्त्राश् (for श्येन°) K2 T1 तथैव च —^{c}) K3 तथैव शिरसो; K6 D5 तथैवासि(D5 °छि)रसो —^{d}) Ś2 वृकवक्त्राश्, K3 वृष°, D7 T G2 यक्ष° (for ऋक्ष°) K3 च भाषणा, K6 च दारुणा, Dn D3-6 7 च भारत, M2-4 सभूषणा (for च भीषणा)

22 D7 om 22^{ab} M2 4 read 22^{ab} after 23^{ab} (M2 followed by repetition of 23^{b} with var) —^{a}) K3 °वक्त्राश्च (for °जिह्वाश्च) S प्रदीप्तजिह्वा नेत्रास्या —^{b}) Ś2 K2-6 Ñ1 B3-5 Dn D1-6 G3 M1 3 4 ज्वाला(K6 °ल)वर्णास् (D4 °र्णा); B1 2 ज्वाला यंतश्, M2 (both times) शंखवर्णास् (for ज्वालावक्त्रास्) B1 (m as in text) 2 चतुर्भुजा, M2 (second time) तथापरे (for तथैव च) —N (except B2 D7) ins after 22^{ab} (Ś2 after 20^{ab})

20* ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजा ।

[K4 6 om the post half Ś K3 ज्वालारोम्णश्, K1 ज्वालारोंनश्, K5 °रोमाश्, B4 Dn1 D4 ज्वलद्रोमा-(B4 °म)श् (for ज्वलद्रोम-)]

On the other hand, D7 (wrongly) repeats 21^{cd} up to यक्ष, after 22^{ab} —K4 6 om 22^{c}–25^{a}, K2 om 22^{c}–25^{d} —^{c}) K3 मेघ° (for मेष°) M2 3 4 (before corr) तथा चान्ये, M4 तथान्ये च —^{d}) D5 °मुखानपि (for °मुखा नृप)

23 K2 4-6 om 23 (for K2 4 6, cf v l. 22) —^{a}) D7 corrupt K1 शखभा, Dn1 शरभा (for शङ्खाभा) T G1 2 शखवर्णाश्च (for °वक्त्राश्च) —^{b}) Ś1 K1 3 Ñ1 B1. 2 5 Dn2 D3 5 G3 M शंखवर्णास्; D7 सखकर्णस्, T G1 2 शखवक्त्रास् (for °कर्णास्) —After 23^{ab}, M2 4 read 22^{ab} —^{c}) Dn2 °परीकर° —^{d}) K1 शखस्वनि, Dn1 G3 °स्वन (for °ध्वनि) Ś1 Dn1 समस्वरा, K3 महास्वना, M4 समास्वना

24 K2 4 6 om 24 (cf v l 22). —^{a}) M2 पच मुखास् (for °शिखास्) —^{b}) K1 मुडा, Dn1 मुड- (for मुण्डा) K1 कृशोधरा, B3 कृषोदरा, D7 कसौदस, T1 कुशोदरा (for कृ°) —^{c}) Ś1 K1 चतुर्जिह्वाश्चतुर्दंष्ट्रा —^{d}) K1 शकुवाला, K3 Ñ1 °वर्णा, T2 °कठा (for °कर्णा) T G कृशोदरा (for किरीटिन)

25 K4 6 om 25^{a} (cf v l 22) —^{a}) K3 Ñ1 B5 D1-3 5 मौंजी(D5 °जा)धराश्, K3 मौलाधराश्, K5 मौलिवक्त्राश्; B3 8 मौली(B8 °लि)धराश्, Dn1 मौला°, Dn2 मौलि° (for मौली°) T G किरीटिनो मौलिधरास् —^{c}) K4 मुकटिनश्, G3 M मकु° (for मुकु°) —^{d}) K3 भानवक्त्रा, K6 चारुवक्रा, Ñ1 तरुवक्त्रा, G2 चास्त° (for चारु°) —After 25, D1 2 ins

21* चारुकुण्डलिनश्चैव तथा मुकुटधारिण ।

26 ^{a}) K6 D3 5 पद्मोत्प(K6 °ति)लापी(D3 5 °ला पिं)ड°, Ñ1 चारुकुंडलिनश्चैव —^{b}) K2 5 6 Ñ1 Dn1 D3 मुकुटधारिण; K4 मुकट°; G3 कुरर° (for कुमुद°) —After 26^{ab}, B4 repeats 25^{cd} —^{c}) K1-3 D4 T1 महात्म्येन, K4 6 म(K4 मा)हात्मेन, D7 म*त्मेण (for माहात्म्येन)

27 ^{a}) D7 corrupt B2 4 . Dn D3-5 7 T1 °वज्र°; M1. 2 °शक्र° (for चक्र°) —^{b}) Ś K1 मुसुल°; K2 मुसळ°, K3-6 Dn D1 3-5 7 मुशल°, B मुपल° (for

पृष्ठेषु बद्धेषुधयश्चित्रबाणा रणोत्कटाः ।
सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ॥ २८
महापाशोद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः ।
स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ।
महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः ॥ २९
रजोध्वस्ताः पङ्कदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्रजः ।
नीलाङ्गाः कमलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३०

भेरीशङ्खमृदङ्गांस्ते झर्झरानकगोमुखान् ।
अवादयन्पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३१
गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे ।
लङ्घयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महाबलाः ॥ ३२
धावन्तो जवनाश्चण्डाः पवनोद्धूतमूर्धजाः ।
मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३३
सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः ।

मुसल) — Ś1 K1 om (hapl) 27ᵉ–29ᵇ — ᵉ) K2 मृशठी, K3 मुखडी, K4 मुशढी, B4 5 मुपुडी; Dn2 D4 मुशकी, D1 मशुडी, D2 मृशुडी, D7 भुशुडी, T G2 3 मुसु(G3 स)ठी, G1 मुसुढी, M मुसठी (for भुशुण्डी) — ᵈ) Ñ1 B2–5 Dn2 D1–3 5 दण्डहस्ताश्च (for गदा)

28 Ś1 K1 om 28 (cf v l 27) — ᵃ) Dn2 पृष्ठेसु, D5 पृष्ठे, D7 पश्चेषु, M1 पृष्ठे नि, M3 4 पृष्ठेहि (for पृष्ठेषु) K5 बद्धधनुषा, Ñ1 नद्धेषुचयश्, D4 7 बद्धेषुधयाश् (for धयश्) K6 पृष्ठपद्धेषवाधराश् (sic), Dn1 पृष्ठेषु बंधेषु बंधेषु, G2 पृष्ठेषु बद्धेषुयथाश्, G3 पृष्ठबधेष्वायुधिनश् — ᵇ) K3 D3 G3 चित्रबाण, K6 धिणा (sic), T G1 2 M चापा (for बाणा) Ś1 मदो (for रणो) Dn2 चित्रबाणोत्कटास्तथा — ᵈ) K4 सघटा, T2 सपर्णा (for सघण्टा) K2 6 D4 सपर स्वधा, T2 G1 2 श्वधा (for श्वधा)

29 Ś1 K1 om 29ᵃᵇ (cf v l 27) — ᵃ) B1 D1 2 महाप्रा(B1 पा)सो — ᵇ) K2–6 B3 4 G2 M लकुट, B1 *गुड*; D7 त्वगुड, G1 लकुट (for लगुड) — K5 om. 29ᶜᵈᵉᶠ — ᵉ) Ś1 स्थूणावक्त्रा, K1 स्थूणा हस्ता, K2 4 T1 G1 स्थूल(K2 ळ)-हस्ता, K3 Dn G2 3 M2–4 स्थूण, Ñ1 T2 शूल (for स्थूणा) K2 4 खड्गभुजा — ᵈ) Dn2 सर्पोद्धस, T2 मूर्धोच्छ्रित, G2 3 सर्वो (for सर्पो) — ᵉ) M1 कराश् (for धराश्) — ᶠ) B1 2 भूषणा, M3 4 वर्मिण (for धारिण) K3 तथा कुसुदपाणय

30 ᵃ) Ś1 B2 3 D5 रजोध्वजा, K5 स्थूणकर्णा, M1 तेजोध्वस्ता (for रजो) K3 om पङ्कदिग्धा — ᵇ) D1–3 5 रक्ताबर; S चित्रां (for शुक्ला) — After 30ᵃᵇ, B3 ins

22* करालाक्षा सङ्कुक्षास्वच्छतवक्त्रास्तथैव च ।

— ᶜ) D5 नीलागज, D7 corrupt Ś1 K6 B1 2,

Dn2 D1–3 5 पिंगलागाश्च, K3 Ñ1 B3 4 Dn1 D4 7 G3 M2 कपिलागाश्च — ᵈ) S K1 5 सितवक्त्रास्, B3 मढ, Dn2 सुढ, D7 मुड (for मुण्ड)

31 ᵃ) S2 भेरीशृग, K3 शखभेरी, K6 भेरी सख (for शङ्ख) Ś K1 6 Ñ1 मृदगाश्च, K3 5 D1 4 7 T G1 M गास्ते, K4 मृदागस्ते, B1–4 Dn2 D3 मृडगाश्च, G2 गांगास्, G3 गास्त (for मृदङ्गास्ते) — ᵇ) S1 जर्झरा, K1 पनवा, K2 4 पटहा, K5 Dn1 मर्मरा, D5 झत्रंरा, T2 G1 3 M झर्झर्या, G2 तेझझा (for झर्झरा) K2 3 D7 गोमुसा (for गान्) — ᶜ) K2 अवाकिरन्, M1 अधारयन् (for अवाद) Ś2 K1 परिषदा, B1 D7 पारिस(D7 च)दा, G3 M पार्षदास्ते — ᵈ) K2–4 Ñ1 B1 3 T G3 M सहृष्टा, D1 2 प्रहृष्ट (for ष्टा)

32 ᵃ) K3 गायवानास् M2 4 तथा चान्ये — ᵇ) K2–4 6 Ñ1 S प्र(T G1 2 स)हृष्टा पु(K4 पू)रुपर्षभ (K3 Ñ1 T2 G1 भा) — ᶜ) G3 लघयतश्च K3 सवतश्च (for प्लव) — ᵈ) K1 वल्गताश्च, K2 4 6 गर्जतश्च, Ñ1 रमत, Dn बलात (for वल्गन्त) S K1 तथापरे, B1 (marg, also as in text) 4 Dn1 D5 महारवा, Dn2 D1–4 7 T1 G1 2 रया (for बला)

33 ᵃ) Dn2 D5 मुडा, M1 चाधा (for चण्डा) — ᵇ) K4 पवनोद्भूत, K6 नोधूत, Dn2 नोद्धृत, T1 पावनोद्धूत — ᶜ) K3 मेधा, K6 मता, D7 नत्ता (for मत्ता) Ś1 महानादा, K3 नादे, K. D1 2 (orig) नादान् (for नागा) — ᵈ) K3 विनिर्दतो, Dn1 निनदतो, D7 विनदतौ, M1 विर्निदतो (for विनदन्तो)

34 ᵃ) K4 सुभीमो, G1 समीमा — ᵇ) K1 पट्टिस, S (except M1) पट्टस (for पट्टिश) K1 दारिण, B1. 2 धारिण (for पाणय) — ᶜ) K2 नानापिशग, K3 वीराग, K4 विराग, T1 G-

6

नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३४
रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ३५
पातारोऽसृग्वसाद्यानां मांसान्त्रकृतभोजनाः ।
चूडालाः कर्णिकालाश्च प्रकृशाः पिठरोदराः ॥ ३६
अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रबलाश्चातिभैरवाः ।
विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफास्थिपिण्डिकाः ॥ ३७
महार्हनानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।
सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्युर्ये महीतले ॥ ३८
उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीभटाः ॥ ३९
कामकारकराः सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।
नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४०
प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयम् ।

विरागचित्र°, T₂ G₁ ₃ M विरागवसनाश्चित्राश् — ^{d}) K₆ -माल्यानुभूषिता

35 ^{a}) B₁ ₃ चित्रायुध°, B₃ ₅ चित्रांबर°, D₇ -चित्रागद°, M₁ °चित्रांगदवरा, M₄ चित्रागदाधरा — ^{b}) B₁ (marg, also as in text) °गदास् (for °करास्) — ^{c}) Dn₁ मुख्या (for शूरा) — ^{d}) Ś₁ प्रसह्यासत्य°, Ś₂ K₁ °ह्यमित, K₃ D₇ ह्या सह्य° (for °ह्यासह्य°)

36 ^{a}) K₆ पातारा K₂ ₅ ₆ Ñ₁ B₁₋₃ ₅ Dn₂ D₁₋₃ ₅ वसौघाना; K₃ वसाघाना, K₄ °वसौखाना, Dn₁ °वसाज्याना, T₁ °वसानाश्च, T₂ °वसाज्ञाना, G₂ °वसनां च (for °वसाद्यानां) G₁ पातारो ह्यवसघाना — ^{b}) K₂ मासाग्र°, K₃ मासैस्तु, K₆ मांसात, Dn₁ मासास्र, Dn₂ मांसाश्च (for मासाग्र) — ^{c}) Ś₂ चूढाला, Dn₁ चूडिला, B₂ (by corr) चूडाक्ष°, G₃ चूडारा (for °ला) K₅ ₆ Ñ₁ B Dn D₁₋₅ ₇ T G M₁ ₂ कर्णिकाराश्च — ^{d}) K₁ प्रकृष्टा, K₂ ₄ B₃ प्रकृता, K₃ कृशाश्च, K₆ B₁ Dn D₁₋₅ ₇ प्रहृष्टा (K₆ D₄ ₅ ₇ °ष्टा), B₁ प्रकृशाष्टा, B₂ प्रजेशा; T₁ G₂ प्रकाशा (for प्रकृशा) Ś₁ पिठिरोदरा, K₁ धरा, K₃ पितरोदरा, Ñ₁ पीवरो°, D₇ पिवरो, T₁ G₂ मढलो°, T₂ मधरो°, G₁ मढनो, G₃ मदरो°, M₁ ₃ ₄ च महो°, M₂ [अ]थ महो° (for पिठरो)

37 ^{a}) K₁ °दीर्घश्च T₂ अतिदीर्घा अतिह्रस्वा, G₂ अतिह्रस्वाश्च दीर्घाश्च — ^{b}) K₃ ₅ ₆ B₁ (marg) ₂₋₅ D T G₁ ₂ M₁ प्रलंबाश्, Ñ₁ प्रकालाश्, B₁ प्रबलाश् (for प्रब°) M₂ चापि (for चाति) D₃ रौरवा (for -भैरवा) K₁ प्रबलादातिभै° — T G₁ ₂ om 37^{c}–39^{d}, G₃ om 37^{c}–38^{b} — ^{c}) K₄ विकटा, D₇ विकठा K₂ M₂₋₄ कराला (M₂ ₄ ळ) लबोष्ठा, K₃ Ñ₁ का(Ñ₁ क)रालबोष्ठा, K₄ ₆ करालंलबोष्ठा (K₆ °ष्ठैर्), B₃ ₄ D₁₋₃ ₅ काललबौष्ठा, Dn₁ °दंतोष्ठा, M₁ करालबिंबोष्ठा (for काललम्बोष्ठा) — ^{d}) Ś₁ बृहच्छेफोस्थि, K₁ ₂ ₆ °च्छेपास्थि, K₆ Ñ₁ B₂ ₃ ₅ D₁₋₅ ₇ M₁ ₂ ₄ च्छेफाड्य, B बृहस्सैफास्ति, B₄ बृहच्छेकाश्च, Dn₁ °स्तापीड, Dn₂ M₃ °च्छेपांढ (for °च्छेफाण्ड) K₁ ₂ ₄ Ñ₁ B₁ ₂ ₅ Dn₂ D₁₋₃ ₅ M₁ ₂ पिंढका, K₆ पाडवा, Dn₁ -पीडका, M₃ ₄ -पिंढजा (for पिण्डिका)

38 T G₁ ₂ om 38, G₃ om 38^{ab} (cf v l 37) — ^{a}) K₂ ₄ ₆ M [आ]भरणा, B₂ ₃ Dn₂ D₁ ₂ (before corr) -विकटा, D₇ -मुकुटा (for मुकुटा) K₆ महार्घ्यैररत्नमुकुटा — ^{b}) K₁ ₄ मुढाश्च, K₃ पुंढ्राश्च, K₅ कुब्जाश्च, B₄ पद्माश्च, B₆ खड्गधे (for मुण्डाश्च) — ^{c}) K₁ B₁ D₅ सार्केंदु° K₅ -नक्षत्र, M₂ नक्षत्रान् (for °त्रां) — ^{d}) K₆ यत्, M₃ या (for द्यां) K₁ कुर्येयुर्, K₂₋₄ ₆ B₃ प्रकुर्युर् (for कुर्युर्ये) Ś₂ Ñ₁ B₁ ₂ ₄ ₅ Dn D₁₋₅ ₇ G₃ ते (for ये) Ś₁ K₁ ₄ ₅ G₃ महीतल (K₄ °लले) (for °तले)

39 T G₁ ₂ om 39 (cf v l 37) — ^{a}) K₂ उत्साहेरंश्च, K₃ B₄ D₄ ₇ उत्सहेर(B₄ °व)स्तु, K₅ Dn₁ M उत्सहेयुश्च, Ñ₁ उत्साहवतु (for उत्सहेरश्च) Ñ₁ कर्तुं (for हन्तु) — ^{b}) Ñ₁ भूतग्रामाश् (for °मं) — G₃ om. 39^{cd} — ^{cd}) Dn₁ येतबीत, D₁ ₂ (before corr) ये च भूत (for ये च वीत) K₂ om (hapl.) from हरस्य up to 41^{a} Ś₂ K₄ ₆ भ्रू(Ś₂ भ्र)कुटीभटा, K₅ B Dn D₁₋₅ ₇ भ्रु(D₅ भ्रू)कुटीसहा (K₅ °तटा) K₃ ये चातीलभयातीतरहस्यभ्रुकुटीतटा

40 K₂ om 40 (cf. v l 39) — ^{a}) B₃ कर (for °करा) B₂₋₄ Dn₂ D₁₋₅ ₇ नित्य (D₅ त्य), T₁ स्निग्धास् (for सिद्धास्) K₆ कामकारा महासिद्धास्; Dn₁ कामकारश्वरा नित्य — ^{b}) D₃ om from °रेश्वरा up to वाक्य (in 50^{a}) B₅ स्येश्वराश्च ये, Dn₁ नित्य त्रैलोक्यस्येश्वरा — ^{c}) S (except G₁) नित्यानदा (for नन्द) — ^{d}) K₃ वागेशा, G₁ [अ]पहिंसा (for वागीशा) K₁ वीतमन्यव, M₂ जितमत्सरा (for वीत°)

41 D₃ om 41 (cf v l 40) K₂ om 41^{abc}

येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ॥ ४१
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः ।
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४२
पिबन्तोऽसृग्वसास्त्वन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा ।
चतुर्विंशात्मकं सोमं ये पिबन्ति च नित्यदा ॥ ४३
श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।
ये समाराध्य शूलाङ्कं भवसायुज्यमागताः ॥ ४४
यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ।
सह भूतगणान्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ४५
नानाविचित्रहसितक्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
संनादयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ४६
संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।
विवर्धयिषवो द्रौणेर्महिमानं महात्मनः ॥ ४७
जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।
भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः ।
घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ॥ ४८

(of v l 39) — ^{a}) Ś2 प्राप्यैष्ट, Dn2 प्राणाष्ट, G3 प्रहृष्ट (for प्राप्याष्ट) — ^{b}) K3 Dn2 यांति स्म, K6 B2 D1 2 5 7 यास्यति, M1 याति च K3 विस्मय, K6 B2 D1 2 वै स्मयं (for विस्मयम्) — ^{c}) M1 4 एषा (for येषां) K1 B1 वे(B1 वि)स्मयते, K6 विस्मयाते (for यते) — ^{d}) T G1 2 transp भगवान् and कर्मभि S भव (for हर)

42 D3 om 42 (cf v l 40) K1 T G1 2 om (hapl) 42^{ab} — ^{a}) Ś1 (by corr) भक्ता, Ñ1 B2 3 5 Dn2 D1 2 5 युक्तैर् (for भक्तैर्) — Ś1 om (hapl) 42^{bc} — ^{b}) Ś1 आराधितास्तथा, K2 4 6 धितस्तु यै, G3 धित स्वकै; M धिताश्च ये — ^{c}) Ñ1 युक्तान् (for भक्तान्) — ^{d}) K6 om from पाति up to शात्म (in 43^c) K4 पात, G1 M पांति (for पाति)

43 D3 om 43 (cf v l 40); K6 om up to शात्म (cf v l 42) — ^{a}) D7 पिबतो, S पिबंति (for न्तो) K2 B3, 4 Dn D4 5 7 G2 वसाश्चान्ये; K3 वसात्वन्च, T1 G1 3 वसामन्ये; M1 वसासून्ये (for वसास्त्वन्ये) — ^{c}) K1 D7 चतुर्विंशात्मक, K5 Ñ1 B1 4 5 D1 2 4 5 विंशात्म(B5 त्मि)कं Ca d as in text — ^{d}) K3 पिबत्यपि Ca d cite पिबन्ति (as in text) Ś1 K1 6 नित्यश, B4 Dn D4, 5 7 सर्वदा (for नित्यदा)

44 D3 om 44 (cf v l 40) — ^{a}) G3 श्रुतो वा, Ca d श्रुतेन (as in text) Cd cites ब्रह्मचर्य — ^{b}) K4 दमनेन (for च दमेन) Ca cites तप and दम — ^{c}) K6 समासाद्य (for राध्य) K2 शूल्यास, K6 शूलाख्य; Ñ1 D1 (*sup lin* as in text) 2 T2 शूलाग, B4 शूलक (for शूलाङ्क) — ^{d}) K5 भय (for भव) Ś1 K1 सायोज्यमागता, K2 सा युज्यसागता, K3 4 6 Ñ1 M सायो(Ñ1 M यु)ज्यता गता Ca d cite सारूप्य

45 D3 om 45 (cf v l 40) — ^{a}) K3 तैर (for यैर्) B1 येवचानुभूतैर् (sic), Dn1 यैवात्मभूतिर् — ^{b}) K2 परमेश्वर, Dn1 च सहेश्वर (for च महे) — ^{c}) Ś K1 B3 4 Dn D1 2 4 5 G1 महा, K5 स हि (for सह) K3 om भूत K6 भुक्तगणान्, Ñ1 B Dn D1 2 5 7 T1 M भूतगणैर् (D7 गुणान्) (for गणान्) K6 D5 7 भु(D7 भू)क्ते — ^{d}) K4 भुत (for भूत)

46 D3 om 46 (cf v l 40) — ^{a}) K1 तथा (for नाना) K6 Ñ1 B Dn D1 2 5 7 वादित्र, M3 4 विचित्रा (for विचित्र) K3 T2 G1 2 M3 4 हसितै, K5 D1, 2 सहिता, Dn2 D4 7 हसिता, T1 M1 2 हसितै, G3 सहितै (for हसित) — ^{b}) B1 क्ष्मीमित-, S क्ष्वेळित (for क्ष्वेडित) Ś K1-3 6 Ñ1 B2 3 Dn1 D1 2 T1 G1 2 M1 [उ]त्कृष्ट, K4 [उ] त्कृष्ण, T2 [उ]त्पुट, G3 [उ]द्घुष्ट (for [उ]त्क्रुष्ट) K1 नादितै, K4 गर्जिता (for तै) — ^{c}) D7 corrupt K1 सनादयंतेस Ñ1 सर्वं (for विश्वम्) — ^{d}) K2 अन्वयु (for अभ्ययु)

47 D3 om 47 (cf v l 40) — ^{a}) Ś1 K1 त स्तुवाना (for संस्तुवन्तो) Ś1 K1 T2 महावेग (T2 नाद) (for देवं) — ^{b}) G2 om भा, Ś1 K1 ते, K6 भा, D7 आ, G1 व्या (for भा) K1 B3 स्ववर्चस, B1 (m as in text) 2 D4 सहस्रश (for सुवर्चस) K3 कुर्वाणास्तासुवर्चस, Ñ1 (*sup lin* as in text) भीम सर्वे स्वनर्चस, T1 एकुर्वाणं सुवर्चसा — ^{c}) K1 2 T2 G1 द्रोणेर्, B5 Dn1 द्रौणिर्

48 D3 om 48 (cf v l 40) — ^{a}) G2 विज्ञास (for जिज्ञास) K3 ते द्रौणिं (for तत्तेज) — ^{b}) K3 सहसा च प्रदुद्रुवु — ^{c}) K1 भीमोग्र, K5 दीप्तोग्र

नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ३४
रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
हन्तारो द्विषतां शूराः प्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ ३५
पातारोऽसृग्वसाद्यानां मांसान्त्रकृतभोजनाः ।
चूडालाः कर्णिकालाश्च प्रकृशाः पिठरोदराः ॥ ३६
अतिह्रस्वातिदीर्घाश्च प्रबलाश्चातिभैरवाः ।
विकटाः काललम्बोष्ठा बृहच्छेफास्थिपिण्डिकाः ॥ ३७
महार्हनानामुकुटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।
सार्केन्दुग्रहनक्षत्रां द्यां कुर्युर्ये महीतले ॥ ३८
उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
ये च वीतभया नित्यं हरस्य भ्रुकुटीभटाः ॥ ३९
कामकारकराः सिद्धास्त्रैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।
नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४०
प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च विस्मयम् ।

विरागचित्र°, T_3 $G_{1\ 8}$ M विरागवमनाश्चित्राश् —[d]) K_6 -माल्यानुभूषिता

35 [a]) $B_{1\ 2}$ चित्रायुध°, $B_{8\ 5}$ -चित्रांवर°, D_7 -चित्रागद°, M_1 °चित्रांगदवरा, M_4 चित्रागदाधरा —[b]) B_1 (marg, also as in text) °गदास् (for °करास्) —[c]) Dn_1 मुख्या (for शूरा) —[d]) $Ś_1$ प्रसह्यासत्य°, $Ś_2$ K_1 °ह्यमित°, K_8 D_7 ह्या मह्य° (for °ह्यासह्य°)

36 [a]) K_5 पातारा $K_{3\ 5\ 6}$ $Ñ_1$ $B_{1-8\ 5}$ Dn_2 $D_{1-8\ 5}$ °वसौघाना, K_8 वसाघाना, K_4 °वसौघाना, Dn_1 वसाज्याना, T_1 °वसानाश्च, T_2 °वसाद्यानां, G_2 °वसनां च (for °वसाद्यानां) G_1 पातारो ह्यवसद्याना —[b]) K_2 मासाग्र-, K_8 मांसैस्तु, K_6 मासात, Dn_1 मांसास्त्र, Dn_2 मासाद्य (for मासाम्र) —[c]) $Ś_2$ चूढाला, Dn_1 चूडिला, B_2 (by corr) चूडाक्त-, G_6 चूडारा (for °ला) $K_{5\ 6}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-5\ 7}$ T G $M_{1\ 2}$ कर्णिकाराश्च —[d]) K_1 प्रकृष्टा, $K_{2\ 4}$ B_8 प्रकृताः, K_8 कृशाश्च, K_6 B_1 Dn $D_{1-5\ 7}$ प्रहृष्टा (K_6 $D_{4\ 5\ 7}$ °ष्टा), B_1 प्रकृशाष्टा, B_2 प्रजेशा, T_1 G_3 प्रकाशा (for प्रकृशा) S_1 पिठिरोदरा, K_1 °धरा, K_8 पितरोदरा, $Ñ_1$ पीवरो°, D_7 पिवरो°, T_1 G_2 मठलो°, T_2 मधरो°, G_1 मडनो°, G_3 मदरो°, $M_{1\ 3\ 4}$ च महो, M_2 [अ]थ महो° (for पिठरो°)

37 [a]) K_1 °दीर्घश्च T_2 अतिदीर्घा अतिह्रस्वा, G_3 अतिह्रस्वाश्च दीर्घाश्च —[b]) $K_{8\ 5\ 6}$ B_1 (marg) $_{2-5}$ D T $G_{1\ 2}$ M_1 प्रलम्बाश्, $Ñ_1$ प्रकालाश्, B_1 प्रवलाश (for प्रब°) M_2 चापि (for चाति) D_8 रौरवा (for -भैरवा) K_1 प्रबलाद्यातिभै° —T $G_{1.\ 2}$ om 37[c]–39[d], G_8 om 37[c]–38[b] —[c]) K_4 विकटा, D_7 विफठा K_2 M_{2-4} कराळा ($M_{2\ 4}$ ळ) लम्बोष्ठा, K_8 $Ñ_1$ का($Ñ_1$ क)रलम्बोष्ठा, $K_{4\ 6}$ कराललम्बोष्ठा (K_6 ष्ठैर्), $B_{8\ 4}$ $D_{1-8\ 5}$ काललम्बौष्ठा, Dn_1 °दतोष्ठा, M_1 कराळबिंबोष्ठा (for काललम्बोष्ठा) —[d]) $Ś_1$ बृहच्छेफोस्थि, $K_{1\ 2\ 6}$ °च्छेपास्थि, K_5 $Ñ_1$ $B_{2\ 3\ 5}$ $D_{1-5\ 7}$ $M_{1\ 2\ 4}$ च्छेफांड, B बृहत्सैफास्ति, B_4 बृहच्छेकाश्च, Dn_1 °रसापीड, Dn_2 M_8 °च्छेपाड (for च्छेफाण्ड-) $K_{1,\ 2\ 4}$ $Ñ_1$ $B_{1\ 3\ 5}$ Dn_2 $D_{1-3\ 5}$ $M_{1\ 2}$ पिंडका; K_6 पाडवा, Dn_1 -पीडका, $M_{8\ 4}$ पिंडजा (for पिण्डिका)

38 T $G_{1\ 2}$ om 38, G_8 om 38[ab] (cf v l 37) —[a]) $K_{2\ 4\ 6}$ M [आ]भरणा, $B_{2\ 8}$ Dn $D_{1\ 2}$ (before corr) -विकटा, D_7 -सुकुटा (for मुकुटा) K_5 महार्घ्यरत्नमुकुटा —[b]) $K_{1\ 4}$ मुडाश्च, K_8 पुण्ड्राश्च; K_6 कुब्जाश्च, B_4 पद्माश्च, B_5 खड्गध्र् (for मुण्डाश्च) —[c]) K_1 B_1 D_5 सार्केंदु K_5 -नक्षत्र, M_2 नक्षत्रान् (for °त्रा) —[d]) K_5 यत्, M_2 या (for द्या) K_1 कुर्येयुर्, $K_{3-4\ 6}$ B_8 प्रकुर्युर् (for कुर्युर्ये) $Ś_2$ $Ñ_1$ $B_{1,\ 2\ 4\ 5}$ Dn $D_{1-5\ 7}$ G_8 ते (for ये) $Ś_1$ $K_{1\ 4\ 5}$ G_8 महीतल (K_4 °लले) (for °तले)

39 T $G_{1\ 2}$ om. 39 (cf v l. 37) —[a]) K_2 उत्साहेरश्च, K_8 B_4 $D_{4\ 7}$ उत्सहेर(B_4 °व)स्तु, K_5 Dn_1 M उत्सहेयुश्च, $Ñ_1$ उत्साहवत्तु (for उत्सहेरश्च) $Ñ_1$ कर्तुं (for हन्तुं) —[b]) $Ñ_1$ भूतग्रामाश् (for °म) — G_8 om. 39[cd] —[cd]) Dn_1 येतवीत, $D_{1\ 2}$ (before corr) ये च भूत (for ये च वीत) K_2 om. (hapl) from हरस्य up to 41[e] $Ś_2$ $K_{4\ 6}$ भृ($Ś_2$ भ्र)कुटीभटा, K_5 B Dn $D_{1-5\ 7}$ भ्रु(D_5 भृ)कुटीसहा (K_5 °तटा) K_8 ये चातीतभयातीतरहस्यभ्रुकुटीतटा

40 K_2 om 40 (cf v l 39) —[a]) B_2 कर (for करा) B_{2-4} Dn_2 $D_{1-5\ 7}$ नित्य (D_5 °त्य), T_1 स्निग्धास् (for सिद्धास्) K_6 कामकारा महासिद्धास्, Dn_1 कामकारश्चरा नित्य —[b]) D_8 om from रेश्वरा up to वास्म (in 50[c]) B_5 स्येश्वराश्च ये, Dn_1 नित्य त्रैलोक्यसेश्वरा —[c]) S (except G_1) नित्यानदा (for °नन्द) —[d]) K_8 वागेशा, G_1 [अ]पर्हिंसा (for वागीशा) K_1 वीतमन्यत्र, M_2 जितमत्सरा (for वीत°)

41 D_2 om 41 (cf v l 40) K_2 om 41[abc]

येषां विस्मयते नित्यं भगवान्कर्मभिर्हरः ॥ ४१
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तैर्नित्यमाराधितश्च यैः ।
मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४२
पिबन्तोऽसृग्वसास्त्वन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा ।
चतुर्विंशात्मकं सोमं ये पिबन्ति च नित्यदा ॥ ४३
श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।
ये समाराध्य शूलाङ्कं भवसायुज्यमागताः ॥ ४४
यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ।
सह भूतगणान्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ४५
नानाविचित्रहसितक्ष्वेडितोत्क्रुष्टगर्जितैः ।
संनादयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ४६
संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।
विवर्धयिषवो द्रौणेर्महिमानं महात्मनः ॥ ४७
जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।
भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः ।
घोररूपाः समाजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः ॥ ४८

(of v l 39) —a) Ś2 प्राप्यैष्ट ; Dn2 प्राणाष्ट , G3 प्रहृष्ट (for प्राप्याष्ट) —b) K3 Dn2 यांति स, K6 B2 D1 2 5 7 यास्यति, M1 याति च K3 विसय , K6 B2 D1 2 वै सय (for विस्मयम्) —c) M1 4 पुषां (for येषां) K1 B1 वे(B1 वि)स्मयते, K6 विस्मयाते (for यते) —d) T G1 2 transp भगवान् and कर्मभि S भव (for हर)

42 D8 om 42 (of v l 40) K1 T G1 2 om (hapl) 42ab —a) Ś1 (by corr) भक्ता, Ñ1 B2 3 5 Dn2 D1 2 4 युक्तैर् (for भक्तैर्) — Ś1 om (hapl.) 42bc —b) Ś2 आराधिताशय , K2 4 6 धितस्तु यैः, G3 धित स्वकैः, M धिताश्च ये —c) Ñ1 युक्तान् (for भक्तान्) —d) K6 om from पाति up to शात्म (in 43c) K4 पात, G1 M पांति (for पाति)

43 D8 om. 43 (of v l 40); K6 om up to शात्म (of v l 42) —a) D7 पिबतो, S पिबंति (for न्तो) K2 B3.4 Dn D4 5 7 G2 वसाश्चान्ये; K3 वसात्वक्च; T1 G1 3 वसामन्ये; M1 वसासृन्ये (for वसास्त्वन्ये) —c) K1 D7 चतुर्विंशात्मक, K5 Ñ1 B1 4 5 D1 2 4 5 विंशात्म(B5 त्मि)कं Ca d as in text —d) K3 पिबत्यपि Ca d cite पिबन्ति (as in text) Ś1 K1 6 नित्यश ; B4 Dn D4 5 7 सर्वदा (for नित्यदा)

44 D8 om 44 (of v l. 40) —a) G3 श्रुतो वा, Ca d श्रुतेन (as in text) Cd cites ब्रह्मचर्य —b) K1 दमनेन (for च दमेन) Ca cites तप and दम —c) K6 समासाद्य (for राध्य) K2 शूलांस; K6 शूलाख्य, Ñ1 D1 (*sup lin* as in text) 2 T2 शूलाग्रं, B4 शूलक (for शूलाङ्क) —d) K6 क्षय (for भव) Ś1 K1 सायोज्यमागता, K2 सायुज्यतागता, K3 4 6 Ñ1 M सायो(Ñ1 M यु)ज्यता गता Ca d cite सारूप्य

45 D8 om 45 (of v l 40) —a) K4 हैर् (for यैर्) B4 येवचानुभूतैर् (sic), Dn1 यैवात्मभूतिर् —b) K2 परमेश्वर , Dn1 च सहेश्वर (for च महे) —c) Ś K1 B3 4 Dn D1 2 4 5 G1 महा , K5 स हि (for सह) K3 om भूत K6 मुक्तगणान्, Ñ1 B Dn D1 2 5 7 T1 M भूतगणैर् (D1 गुणान्) (for गणान्) K6 D5, 7 भु(D7 भ्र)क्ते —d) K4 भुत (for भूत)

46 D8 om 46 (of v l 40) —a) K1 तथा (for नाना) K6 Ñ1 B Dn D1 2 5 7 वादित्र , M3 4 विचित्रा (for विचित्र) K3 T2 G1 2 M3 4 हसितैः, K5 D1, 2 सहिता , Dn2 D4 7 हसिता , T1 M1 2 हसितैः, G3 सहितैः (for हसित) —b) B1 क्षीमित्त , S क्ष्वेळित (for क्ष्वेडित) Ś K1-3 6 Ñ1 B2 3 Dn1 D1 2 T1 G1 2 M1 [उ]त्कृष्ट ; K4 [उ]त्कृष्ण , T2 [उ]त्पुष्ट , G3 [उ]द्धुष्ट (for [उ]त्कुष्ट) K1 नादितैः, K4 गर्जिता (for तैः) —c) D7 corrupt K1 संनादयंतेस Ñ1 सर्वे (for विश्वम्) —d) K2 अन्वयु (for अभ्ययु)

47 D8 om 47 (of v l 40) —a) Ś1 K1 तं स्तुवाना (for संस्तुवन्तो) Ś1 K1 T2 महावेग (T2 नाद) (for देवं) —b) G2 om भा , Ś1 K1 ते, K6 मा, D7 भ्रा, G1 व्या (for भा) K1 B3 स्ववर्चस , B1 (m as in text) 2 D4 सहस्रश (for सुवर्चस) K3 कुर्वाणास्तासुवर्चसः, Ñ1 (*sup lin* as in text) भीम सर्वे स्वनर्चस , T1 प्रकुर्वाण सुवर्चसा —c) K1 2 T2 G1 द्रोणेर्, B5 Dn1 द्रौणिर्

48 D8 om 48 (of v l 40) —a) G2 विज्ञास (for जिज्ञास) K3 से द्रौणिं (for तत्तेज) —b) K3 सहसा च प्रदुद्रुवु —c) K1 भीमोभ्र , K5 भीतोग्र-

जनयेयुर्भयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।
तान्प्रेक्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ॥ ४९
अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५०
धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः ।
हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन्भारत कर्मणि ॥ ५१
ततः सौम्येन मन्त्रेण द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५२
तं रुद्रं रौद्रकर्माणं रौद्रैः कर्मभिरच्युतम् ।
अभिष्टुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ५३
इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले ।
अग्नौ जुहोमि भगवन्प्रतिगृह्णीष्व मा बलिम् ॥ ५४
भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि तवाग्रतः ॥ ५५
त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं त्वयि तिष्ठति ॥ ५६
सर्वभूताशय विभो हविर्भूतमुपस्थितम् ।
प्रतिगृहाण मां देव यद्यशक्याः परे मया ॥ ५७

(for भीमोग्र) Ś1 K1 6 परिघाधात, K5 परिघा स्तात, B8 परिखालात (for परिघालात) — d) K1 °पट्टिस°, K2 4 °मुद्गर°, S (except G8) पट्टस° (for °पट्टिश°) — f) M2 भूतसखा T G1 2 सहस्रश (for समन्तत)

49 D8 om 49 (cf v l 40) — a) Ś2 जपयेयुर्, D1 2 7 यस्मात्, T G2 8 M ये हि, G1 येभिस् (for ये स्म) — c) Dn1 ता (for तान्) Ś1 K1-8 B D7 प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष°) K6 त्रैलोक्यमाणोपि व्यथा, T G M1 8 4 न तु तान्प्रेक्ष(T1 क्ष्य)माणोपि, M2 तत्प्रेक्ष माणोपि नरो — d) Ś1 K1 2 4 6 महारथ (for बल) S व्यथामुपजगाम ह (G8 हा)

50 D8 om up to स्वयमेवात्म (cf v l 40) — a) K8 4 धनुःपाणिर् — For 50cd, T G2 subst (by hapl) 52cd, repeating it in its proper place — c) Ś1 स्वयमेकात्मना° — d) D5 7 (also as in text) उपाहारम्, T1 रथात्मानम् B1 उपाहरेत् (for °हरत्)

51 G1 om (hapl) 51–52 — a) K8 D7 धनुषि, Dn2 धनुर्षि — b) K1 शता, K4 D5 शिता, B4 D1-8 T2 G2 सिता (for शिता) K1 शिरा, K6 शरान् (for शरा) Ś2 पात्राणि निशिता शरा — c) K2 4 चापि (for चात्मा) Ca d cite आत्मा Ś K1 Ñ1 B5 हविरात्मा ततश्चापि (B5 °त्मा), K8 °रात्मैव तस्यापि, B1 2 °रात्मभवच्चापि, Dn1 °रात्मवता तस्मिन् — d) K8 सभार, G6 भरत (for भारत)

52 G1 om 52 (cf v l. 51) — a) Ś2 D7 सौम्येण, T G2 सोमेन, M सोनेन, Ca d सौम्येन (as in text) K8 शस्त्रेण (for मन्त्रेण) — b) K4 सोमपुत्र (for द्रोण) — T G2 subst (first time) 52cd for 50cd (of v l 50) — c) M1 उपाहर T1 (first time) महामन्यु — d) T2 G2 (both second time) उपाविशत् (for हरत्)

53 a) Dn1 M4 रौद्र (for रुद्र) K1 Ñ1 B1 D1 2 रुद्रकर्माण, K8 4 B8 S विश्व°, D5 द्रौद्र (for रौद्र°) — b) K4 द्रौणे, K5 Ñ1 रौद्र (for रौद्रै) K8 Ñ1 T G8 Ca d अच्युत, B4 D4 अच्युत, G1 आपत (sic), M1 8 4 अन्वित (M1 त) (for अच्युतम्) — c) K8 4 T G1 8 M अभिष्टूय, G2 अभीप यन् (for अभिष्टुत्य) B4 अभिष्टुत्यमात्मान (sic)

54 Before 54, all MSS (except T G1 2) read द्रौणिरुवाच — a) B1 2 स्वयम्, Dn2 इयम् (for इमम्) — b) D4 7 जात K1 S अ(T2 G1 आ)गिरसा (for आङ्गिरसे) — c) B4 D1-3 5 स्वग्नौ (for अग्नौ) Ś2 K4 Dn1 D7 भगवान्, K8 विधिवत् (for भगवन्) — d) K4 B1-8 5 परि(K4 अनु)गृह्णीष्व Ñ1 T G मे (for मां) K8 Dn1 बलिं, G2 बल (for बलिम्) M प्रगृह्णीष्व महाबलिं (M2 ल)

55 a) Ñ1 B2 8 5 T1 G8 M तव, T2 G1 2 तवद् (for भवद्) D7 महादेव, G2 °भाग (for °देव) — c) Dn2 असामापदि, D7 आस्या — d) K5 उपकुर्वस्, Dn1 उपाकुर्वी, Dn2 T1 G उपकुर्मि, D2 (before corr as in text) उपाकुर्वे, D4 °कुर्म, T2 अपकुर्मि, Ca d उपाकुर्मि (as in text) K8 महाव्रत, Ñ1 T2 G M व्रत, B1 (m as in text) 2 8 5 °व्रत, T1 °प्रद (for तवाग्रत)

56 b) Ś2 चापि, D7 यसि, Ca d चासि (as in text) — c) T G तु (for हि) D7 प्रधनेनो (sic) — d) K5 असि सुव्रत, T चाधितिष्ठति (for त्वयि ति°)

57 a) K1 भूता मयि, K8 Ñ1 B Dn1 D1-2 5

इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीप्तपावकाम् ।
संत्यक्तात्मा समारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ५८
तमूर्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् ।
अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ५९
सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च ।
क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ६०
यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥ ६१
कुर्वता तस्य संमानं त्वां च जिज्ञासता मया ।
पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः ॥ ६२
कृतस्तस्यैष संमानः पाञ्चालान्रक्षता मया ।
अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितम् ॥ ६३
एवमुक्त्वा महेष्वासं भगवानात्मनस्तनुम् ।
आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम् ॥ ६४
अथाविष्टो भगवता भूयो जज्वाल तेजसा ।
वर्ष्मवांश्चाभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ॥ ६५

भूताश्रय (B1 म), K6 भूताशाय (for °शय) —b) K6 B4 Dn D3-5 7 G3 अवस्थित (for उप) —T2 om 57cd —c) K1 5 प्रतिगृह्णीष्व, T1 प्रहाण (for गृहाण) K3 मामेव G1 M प्रगृह्णीष्व (G1 प्रतिगृण्ह, M3 प्रगृह्णाण) महादेव —d) Ś1 यदश*, Ś2 यद्यशक्या, K1 यदशक्य°, D1 2 5 यद्यशास्या, T1 G M यदि शक्या (for यद्य°) Ca dp cite अशक्य, Cd अशक्या° (as in text) Ś1 K1 पर मया

58 Before 58, Ś2 K1 read संजय उवाच —a) K4 इत्युक्ता Dn2 आस्थाप्य, M1 2 आसमस्था (for आस्थाय) —b) K1 4 Dn1 देवीं, T2 G1 3 वेदिं (for वेदीं) K1 दिव्यपावकां —c) K3 °ससक्तः सु (for सत्यक्तात्मा) Ś1 K1 व्युपावृत्य, K5 समावृत्य, K6 महाराज (for समारुह्य) Ñ1 B Dn D1-3 5 7 T G संत्यज्य (B1 युक्ता°, B- युज्या, Dn2 त्यजा, G1 3 °त्यक्त्वा) समानमारुह्य —d) K1 6 कृष्णवर्त्मान्यु

59 a) K1 3 ऊर्ध्वबाहु (for °बाहुं) K3 निचेष्ट; M1 निश्रेष्ट —b) M1 3 4 बुध्या (for दृष्ट्वा) Ś2 हरिर् (for हविर्) K3 उपास्थित, M1 उपस्थित

60 a) Ś2 शौचार्जवैस्, B1 शौर्यार्जव, D7 शौचार्यव (for शौचार्जव) D4 त्यागस् —b) K3 6 च दमेन, K4 च दमनेन (for नियमेन) —c) D7 क्षान्त्यां K3 M1 3 4 transp भक्त्या and धृत्या Dn1 धन्या (for धृत्या) —d) Ñ1 वृत्या, Dn2 बध्या (for बुद्ध्या) M मनसा (for वचसा) T G2 कर्मणा मनसा गिरा, G1 3 मनसा कर्मणा गिरा

61 a) Ś1 (sup lin as in text) Dn1 S Cv आराध्य°, K1 आराद्धा, Ñ1 आबद्ध° (for आराद्ध°) K5 यथा त्वाह समाराद्ध° —b) Ś2 K1 कृष्णेनाकृष्ट, K3 नोत्कृष्ट (for नाक्लिष्ट) —c) K1 इष्टतमत्, Dn1 D7 इत्स (D7 ष्य) तम

62 a) Ś2 कुर्वतस् D1 (marg, also as in text) 5 तात (for तस्य) K2-4 6 सन्मान (K3 °न), D4 समानं, M2 तन्मान (for समान) —b) Dn2 त (for त्वा) K3 त्वां जिज्ञासतया मया, Dn2 त्वा च जित्वासतामहा —G2 om (hapl) 62c-63b —c) B4 Dn1 पचाला S (G2 om) सर्वथा (T1 दा) (for सहसा) —d) Ś2 जयाश्च, K3 G3 मया च (for मायाश्च)

63 G2 om 63ab (cf v l 62) —a) T ततस् (for कृतस्) K5 Ñ1 B Dn1 D1-4 तस्यैव, D5 तस्येष (for तस्यैष) K2 4 6 M2 सन्मान°, G3 समान, M4 समाना K3 कृष्णस्यैष ससमान —b) K5 D7 पचालान् Ś2 M1 रक्षिता, K3 रक्षस, D7 क्षता (for रक्षता) K6 पांचालानरक्षता मया (hypermetric), Dn1 T M2-4 पांचाला रक्षिता (Dn1 न कृता) मया —c) Ś2 अभिभूतानि, Ñ1 भूताश्च, G3 भूवस्तु —d) Dn2 अध्यास्ति, D1 (sup lin as in text) 2 (before corr) T2 अद्यास्तु (for °स्ति)

64 a) K1 4 महेश्वास, B4 Dn D3-5 7 M1 महात्मान, Cv महेष्वास (as in text) —b) K4 आत्मना K3 तनु Ca d cite आत्मन and तनु (as in text) —c) Ñ1 प्रविवेश, Dn1 आदिदेश, G3 आनिर्देश्यं (for आविवेश) —d) K3 विमल, Dn2 D7 विमले; D1 2 G3 विपुल (for विमल) K6 षड्गम् D7 उत्तमे

65 a) B3 तथाविष्टो, G3 अथादिष्टो (for °विष्टो) —b) K1 जज्वल —c) Ś1 K1 B1 2 D4 वर्मवांश्, Ś2 B4 Dn1 Ca d बल, K6 वर्ष्मवाश्, B5 वर्षवाश्, D1-3 5 वेग°, D7 वर्षा, T G1 2 चर्म°, M2 वर्षपांश् (for वर्ष्मवांश्) Ñ1 स भवद् G3 वीर्यं चैवाभवद्युद्धे —d) K3 शिवसृष्टेन, B1 देवदृष्टेन; G2 तेन दृष्टेन (for देवसृ) B1. 2 कर्मणा (for तेजसा)

तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् । अभितः शत्रुशिबिरं यान्तं साक्षादिवेश्वरम् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।
तथा प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महारथे ।
कच्चित्कृपश्च भोजश्च भयार्तौ न न्यवर्तताम् ॥ १
कच्चिन्न वारितौ क्षुद्रै रक्षिभिर्नोपलक्षितौ ।
असह्यमिति वा मत्वा न निवृत्तौ महारथौ ॥ २
कच्चित्प्रमथ्य शिबिरं हत्वा सोमकपाण्डवान् ।
दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ॥ ३
पाञ्चालैर्वा विनिहतौ कच्चिन्नास्वपतां क्षितौ ।

66 ^{a}) K1 तामदृश्यानि, G1 3 M1 2 तमदृष्टानि, M3 4 तमस्सृष्टानि (for तमदृश्यानि) T G2 तं दृष्ट्वा सर्वभूतानि — ^{b}) S राक्षसाश् (for रक्षांसि) K5 D5 समाद्रवत्, Ca समाभवन्, Cd समाद्रवन् (as in text) — ^{c}) K1 शक्र (for शत्रु) M3 4 (*sup lin* as in text) -शिबिरे (for °र) T G2 अभि(T1 °भी)त शिबिरं यात — After 66^c, S ins

23* यान्तं द्रौणिं महारथम् ।
देवदेव हर स्थाणुं
[(L 1) T G2 द्रोणपुत्र, M2 यांत द्रौणि-]

— ^{d}) K3 जात, D7 यात (for यान्त) — After 66, D1 2 ins

24* यश्चेद पठते स्तोत्र श्रुत्वा भक्तिसमन्वित ।
सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोक स गच्छति ।

Colophon — *Adhy name* Ś1 K1 खड्गदान, Ś2 K5 खड्गादान, K3 महापुरुषसंबोधनो, D2 (marg) शिव स्तुति, T G1 2 महादेवप्रसाद, M3 4 ईश्वरस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 Dn2 D2 T G 7 (as in text), Dn1 M2–4 8, M1 73 — *Śloka no* Ñ1 67

8

1 ^{a}) K2 4 6 प्रयाते शिबिर तत्र (K2 तत्तु) — ^{c}) K1–3 G2 M4 कश्चिद्, Dn1 D. क्व(D7 क्वा)चिद (for कच्चित्) — ^{d}) K1 Dn2 भयार्तौ, T1 भयार्ता K5 स- (for न) Ś1 K2 4 6 Ñ1 Dn2 D4 M2 4 व्यवर्त Ś2 स्ववर्त, B3 निवर्त, T G प्रवर्त (for न्यवर्त)

2 ^{a}) Ś1 K4 5 D3–5 कच्चिन्ना, Ś2 कच्चिन्नो, K1 2 M4 कश्चिन्न, D7 क्वचिन्ना (for कच्चिन्न) B1 T1 वारिते (T1 °ता), M1 3 द्वारि तौ (M3 तै) (for वारितौ) K5 B5 क्रुद्धै, D1 2 क्षुद्रौ (for क्षुद्रै) — ^{b}) K2 4 T2 G M1 3 4 बोप (for नोप) K3 G3 लक्षितै (G3 °त) K1 रक्षिभिस्तोप — ^{c}) K5 असह्यमिव, B1 2 अशक्यमिति K1 वासत्वा, K5 Ñ1 B3 Dn D1–5 7 मन्वानौ, M4 वा मात्वान् (*sic*) (for वा मत्वा) K3 असह्यमतिवमत्वा (*corrupt*) — ^{d}) T2 G2 वि; G3 सौ (for न) Dn1 निवृत्तौ K2 4 6 महाबलौ (for °रथौ)

3 ^{a}) K1 कश्चित्, Dn1 D7 क्वचिद् (for कच्चित्) B4 Dn D4 5 7 उन्मथ्य (for प्रमथ्य) S प्रमथ्य शिबिरं कच्चित् (M4 कश्चित्) — T G1 2 M ins after 3^{ab} G3, after 26*

25* कृता प्रतिज्ञा सफला कच्चित्सजय सा निशि ।
[M1 कृत- T1 प्रतिज्ञा M4 कश्चित् (for कच्चित्) G3 कच्चित्परमिका रणे (for the post half)]

— ^{d}) T2 G1 2 M1–3 कच्चित्; M4 कश्चित् (for गतौ) S2 सौ रसिकौ, K5 परमकौ, B1 D1 2 परम(B1 °मि) का (for °मिका) Ś1 K1 गतौ मनसि कारणे, G3 गतौ परमकारिणौ — After 3, G3 ins (of 4^{ab})

26* बलैर्वा निहतौ तौ तु कच्चिन्न पतितौ क्षितौ ।,

followed by 25*
— On the other hand, T G1 2 M ins after 3 G3, after 25*

27* गत्वा तिष्ठत्यसौ द्रौणिं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
धृष्टद्युम्नशिखण्डिभ्यां द्रौपद्याश्च सुतैः किल ।
संछन्ना मेदिनी सुसैर्निहतैः पाण्डुसैनिकैः ।
[(L 1) M1 कृत्वा (for गत्वा) — (L 2) G3 M

कच्चित्ताभ्यां कृतं कर्म तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ४

संजय उवाच ।

तस्मिन्प्रयाते शिबिरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।
कृपश्च कृतवर्मा च शिबिरद्वार्यतिष्ठताम् ॥ ५
अश्वत्थामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ ।
प्रहृष्टः शनकै राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
यत्तौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वक्षत्रस्य नाशने ।
किं पुनर्योधशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ॥ ७
अहं प्रवेक्ष्ये शिबिरं चरिष्यामि च कालवत् ।
यथा न कश्चिदपि मे जीवन्मुच्येत मानवः ॥ ८
इत्युक्त्वा प्राविशद्द्रौणिः पार्थाना शिबिरं महत् ।
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः ॥ ९
स प्रविश्य महाबाहुरुद्देशज्ञश्च तस्य ह ।
धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् ॥ १०
ते तु कृत्वा महत्कर्म श्रान्ताश्च बलवद्रणे ।
प्रसुप्ता वै सुविश्वस्ताः स्वसैन्यपरिवारिताः ॥ ११
अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत ।
पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत्सुप्तमन्तिकात् ॥ १२

कचित् (for किल) — (L 3) M1 3.4 सूत, M2 नन (for सुतैर्)]

4 a) K1 Dn1 D7 पचालैर् K3 5 Ñ1 B1-3 5 चापि निहतौ, B4 Dn D1-5 7 निहतौ (D7 सो) वीरौ, S वा विनि(G3 M3 चापि नि)हतै — b) K1 कश्चिन्न, K2 कश्चिन, K3 कच्चिद्वा, K6 D8 कच्चित्तु, Dn1 कच्चिन्न, Dn2 D1 2 5 कच्चिन्नु, D7 कचिन्न (sic) (for कच्चिन्न) Ś1 [अ]श्वसता, K6 B4 Dn D1-5 7 स्वपता, Ñ1 B2 [अ]पततां (B2 त) (for [अ]स्वपता) B1 3 कच्चिदापतता (B1 त) क्षितौ; B6 कच्चिन्निपतितौ भुवि; S शयानै रुधिरोक्षितै — c) K1 कश्चित्; D7 कचित् (for कच्चित्) Ñ1 द्वाभ्यां (for ताभ्यां) S कच्चिन्महीतल छन्नं — d) K8 सजय

5 Ś2 reads 5 on marg — b) K8 द्रोणपुत्र Ś2 K1 3 5 महारथे, K4 बले (for महात्मनि) — c) M3 4 कृतवर्मा कृपश्चैव — d) K8 शिबिर (for शिबिर) K2 अतिष्ठत Dn शिबिरद्वारतिष्ठतां, S द्रौणिमेवाभ्य (M3 4 न्व)वर्तता

6 b) K1 महाबलौ (for रथौ)

7 a) K4 यत्नौ (for यत्तौ) K2 समाप्तौ (for पर्याप्तौ) — b) K2 नाशनौ, Dn1 शासने (for नाशने) Ś2 K1 3 B3 सर्वक्षत्रविनाशने (K1 निवारणे), S सर्व शस्त्रभृतामपि — c) M2-4 योध (for योध)

8 a) Ś1 damaged Ś2 K1 प्रवेक्ष्य, K2 4 6 S प्रविश्य, K8 Dn2 प्रवेक्षे (for प्रवेक्ष्ये) — b) K6 कालवित्, Ñ1 कारणात् (for कालवत्) S प्रचरिष्यामि कालवत् — c) K2-4 6 Ñ1 B Dn D1-5 7 अपि वा (B1 3 वा), S एतेषां (for अपि मे) Cn d cite वा — After 8, K2-4 6 Dn2 D1-5 7 M3 4 ins

28* तथा भवद्भ्यां कार्यं स्यादिति मे निश्चिता मतिः ।

[M3 4 कर्तव्यम् (for कार्यं स्याद्) K2 निश्चया (for निश्चिता) M3 4 स्थिताभ्यां शिबिराद्बहि: (for the post. half)]

9 b) K6 पार्थना, Ñ1 पाण्डूनां (for पार्थाना) — c) K4 आद्वारेण K4 [अ]भ्यवस्कद्य, Dn2 [अ]भवस्कद्य, T2 प्रवस्कद्य, G3 [अ]प्यव°; Cd [अ]भ्यरक्षस्य (sic), Cn [अ]भ्यवस्कन्द्य (as in text) — d) D7 पिहाय, S (except G3) विनीय (for विहाय) K3 रभसम् (for भयम्)

10 a) K6 S सप्रविश्य — b) K8 T1 स (for च) K1 Ñ1 G2 हि, K3 च, M3 4 वै (for ह) K3 4 6 उद्देशज्ञो महारथ:, Dn1 देशज्ञश्च विवेश ह — After 10ab, S ins

29* द्रौणिः परमसंक्रुद्धः तेजसा प्रज्वलन्निव ।
तत्र पर्यचरत्सर्वं सप्रसुप्तजनं निशि ।

[M2 सप्रसुप्तजन]

— c) K1 निलये, K2 4 6 शिबिरं, B3 M2-4 भवनं (for निलयं) K6 शिबिरं धृष्टद्युम्नस्य

11 a) T1 तत् (for ते) D7 च (for तु) — b) K1 शान्ताश्च, D7 श्रांताश्च K3 बलवत्तरे (for वद्रणे) — c) S1 K1 सुप्रसुप्ता सु(K1 स)विश्वस्ता, K2-4 6 प्रसुप्ता (K3 सुप्ताश्च) निशि विश्वस्ता, B4 Dn D1-5 7 प्रसुप्ताश्चैव विश्वस्ता (Dn2 [before corr] D8 विध्वस्ता) — d) K3 4 6 स्वसैन्यै; B1 ससैन्य, B4 Dn D1-5 7 समेत्य, M1 स्वसैन्यं (for स्वसैन्य) Dn2 D8 परिधाविता (for °धारिता)

12 a) S अनु (for अथ) K4 तद्वेस — c) K1 पचाल्यं, Dn1 पांचाल्य, G3 पांचाल S2 शयनं,

क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३
तं शयानं महात्मानं विस्रब्धमकुतोभयम् ।
प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ॥ १४
स बुद्ध्वा चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्मदः ।
अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५
तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ।
केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले ॥ १६
स बलात्तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकच्चेष्टितुं तदा ॥ १७
तमाक्रम्य पदा राजन्कण्ठे चोरसि चोभयोः ।
नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ १८
तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
आचार्यपुत्र शस्त्रेण जहि मा मा चिरं कृथाः ।

K1 शनकैर् (for शयने) — d) K5 Ñ1 अतिके (for °कात्)

13 a) K1 क्षौमावदत्ते (for °दाते) Ñ1 (m as in text) बहुभि (for महति) — b) K8 D8 स्पर्धा, D2 (before corr as in text) मृद्वा, T1 M1 स्वध्या (for स्पर्ध्या) Ś1 सभृते, Ś2 K2 3 5 सस्तृते, K1 सयुते, K4 ससृते (for सवृते) — c) K8 माल्य (for माल्य°) Ñ1 °प्रकर° (for °प्रवर°) T2 G8 M2 सयुक्तैर् (for सयुक्ते) — d) B2 (m as in text) चूर्णैस्तु, Dn1 चीर्णैश्च, S गधैश्च (for चूर्णैश्च) B1 2 G1 धूपिते, D8 वासितै, T G2 3 भूषितै, M भूषिते (for वासिते)

14 a) D4 7 महाबाहु (D7 °हु) (for महात्मान) — b) K3 4 B1 Dn1 D1 4 विश्रब्धम्, Dn2 विश्राब्धम् (sic), D5 विश्रब्दम्, D7 विश्वद्धम्, S विश्वस्तम् (for विस्रब्धम्) B3 ह्यकुतोभय — c) K1 2 D7 प्रबोधयत, D8 प्रायोध°, T1 M अबोध°, T2 G अपोथ° (for प्राबोध°) Dn1 अबोधयत्तुपादेन — d) K1 8 महीपतिं, K2 5 °तले (for °पते)

15 a) K2 3 6 Ñ1 B Dn D1-5 7 स (K8 स) बुध्य K1 8 Ñ1 Dn S चरणस्पर्शाद्, K2 स्पर्श (for °स्पर्शम्) — b) K1 युद्धदुर्मद (for रण°) — c) K1 अभिजानद्, K2 अभ्ययायाद्, K8 अभ्ययात्तम्, K4 Ñ1 T1 M अभ्यजानाद्, D5 अभ्यद्रवद् (for अभ्यजानद्) K8 T1 G8 M अदी (K8 दा) नात्मा (for अमेयात्मा) — d) G8 महारथ

16 a) D1 2 (before corr) समुत्पपात, D8 तमुद्यतत (for तमुत्पतन्त) K6 सयनाद् — b) M महारथ (for °बल) — c) B4 केशेषु K1 [आ]लभ्य, K2-4 6 B8 D1 2 5 [आ]कृष्य, K5 B2 D3 [आ]लम्य, Dn1 [आ]वेद्य (sic) (for [आ]लम्ब्य) G1 om पाणिभ्या — d) K1 निष्पपेष, K2 विनिष्पेष, K8 Dn2 D. नि पिपे (Dn2 °वे) ष, K4 6 निष्पिपेष्य (K6 ख) K2 T1 महीतले

17 a) K5 Ñ1 Dn2 सबल, B2 सरसात् (for स बलात्) Ś2 निष्पिष्ट, K6 निर्विष्ट, Dn2 D5 निपिष्ट — b) K6 भारते — c) K1 निद्राया, K8 निद्रयाश्, B1 2 5 निद्रार्तश् (for निद्रया) Dn1 चैव, Dn2 नैव (for चैव) S अभ्या (G1 °भि) क्रातश्च निद्राघो (T1 निष्क्रातो) — d) K4 D5 चैष्टितु B1 2 बलात्, Dn1 गदा (for तदा) S न शशाक विचेष्टितु — After 17, S ins

30* निष्पिष्य तु ततो भूमौ पाञ्चाल द्रौणिरोजसा ।
धनुषो ज्या विमुच्याशु क्रूरबुद्धिरमर्षण ।
तस्य कण्ठेऽथ बध्वा ता त्वरित क्रोधमूर्छित ।
द्रौणि क्रूर मन कृत्वा पाञ्चाल्यमवधीत्तदा ।

[(L 1) T1 त (for तु) M पाचाल्य — (L 2) G8 M विमुक्त्वा तु (for विमुच्याशु) — (L 3) G8 स, M1 च, M3 4 तु (for ऽथ) T1 स, G8 तु, M2 त (for ता) M2 त्वरित]

18 a) K6 तमाक्रुम्य, D5 T1 G1 2 तदाक्रम्य Ś K1 महाराज, K5 परान्कठे, B3 5 ततो राजन्, D1 2 (before corr) तदा राजन् (for पदा राजन्) — b) K5 तदा (for कण्ठे) — c) Ś1 नयत, K1 नयन (for नदन्त) T1 M विस्फुरत — After 18, S ins

31* स वार्यमाणस्तरसा बलाद्बलवता बली ।
[M1-3 मार्यमाणस् (for वार्य°)]

19 a) S K1 D4 नखैश्च (for नखैस्तु) K8 सुद्रौणिं, Dn1 सुश्रोणि (for स द्रौणिं) K2 4 5 T G3 M तुदन्नखै (G3 रुदन्मुखै) स्तदा (K2 °धा) द्रौणिं — b) K5 om K5 नाभि, G8 काले (for नाति) — K6 om 19c-20b — d) Ś2 K2-4 B Dn D1-5 7 T2 G1 3 M1 मा, Ñ1 न (for the first मा) K2 मा विचारय, G8 M अचिर कृथा — e) Dn1 M1 3 4 सुकृता Dn1

समाक्रम्य पदा राजन्कण्ठे चोरसि चोभयो. ।
नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ १० ८ १८

क्षौमावदाते महति स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
माल्यप्रवरसंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वासिते ॥ १३
तं शयानं महात्मानं विस्रब्धमकुतोभयम् ।
प्राबोधयत पादेन शयनस्थं महीपते ॥ १४
स बुद्ध्वा चरणस्पर्शमुत्थाय रणदुर्मदः ।
अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथम् ॥ १५
तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्थामा महाबलः ।
केशेष्वालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले ॥ १६
स बलात्तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।
निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकच्चेष्टितुं तदा ॥ १७
तमाक्रम्य पदा राजन्कण्ठे चोरसि चोभयोः ।
नदन्तं विस्फुरन्तं च पशुमारममारयत् ॥ १८
तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
आचार्यपुत्र शस्त्रेण जहि मा मा चिरं कृथाः ।

K1 शनकैर् (for शयने) —d) K5 Ñ1 अतिके (for °कात्)

13 a) K1 क्षौमावदत्ते (for °दाते) Ñ1 (m as in text) बहुभि° (for महति) —b) K8 D3 स्पर्धा, D2 (before corr as in text) मृद्वा, T1 M1 स्वध्या (for स्पर्ध्या) Ś1 सभृते, Ś2 K2 8 5 -सस्तृते, K1 संयुते, K4 सस्तृते (for सवृते) —c) K8 माल्य (for माल्य) Ñ1 °प्रकर° (for °प्रवर°) T2 G8 M2 सयुक्तैर् (for सयुक्ते) —d) B2 (m as in text) चूर्णैस्तु, Dn1 चीर्णैश्च, S गंधैश्च (for चूर्णैश्च) B1 2 G1 धूपिते, D8 वासितै°, T G2 8 भूषितै, M भूषिते (for वासिते)

14 a) D4 7 महाबाहु (D7 °हु) (for महात्मान) —b) K8 4 B4 Dn1 D1 4 विश्रब्धम्, Dn2 विश्राब्धम् (sic), D6 विश्रब्दम्, D7 विश्वद्धम्, S विश्वस्तम् (for विस्रब्धम्) B8 ह्यकुतोभय —c) K1 2 D7 प्रबोधयत, D8 प्रायोध°, T1 M अबोध°, T2 G अपोथ° (for प्राबोध°) Dn1 अबोधयदुपादेन —d) K1 8 महीपतिं, K2 5 °तले (for °पते)

15 a) K2 8 6 Ñ1 B Dn D1-6 7 स(K8 स)बुध्य K1 8 Ñ1 Dn S चरणस्पर्शाद्, K2 °स्पर्श (for °स्पर्शम्) —b) K1 युद्धदुर्मद° (for रण°) —c) K1 अभिजानद्, K2 अभ्ययायाद्, K8 अभ्ययात्तम्, K4 Ñ1 T1 M अभ्यजानाद्, D6 अभ्यद्रवद् (for अभ्यजानद्) K8 T1 G8 M अदी(K6 °दा)नात्मा (for अमेयात्मा) —d) G8 महारथ°

16 a) D1 2 (before corr) समुत्पपात, D8 तमुद्यतत (for तमुत्पतन्त) K6 सयनाद् —b) M महारथ (for °बल) —c) B4 केशेषु K1 [आ]लम्य, K2-4 6 B3 D1 2 5 [आ]कृष्य, K6 B2 D3 [आ]लम्य, Dn1 [आ]वेव (sic) (for [आ]लम्ब्य) G1 om पाणिभ्या —d) K1 निज्पपेष, K2 विनिष्पेष, K3 Dn2 D5 नि पिपे(Dn2 वे)ष, K4 6 निष्पिपेष्य (K6 ख) K8 T1 महीतळे

17 a) K5 Ñ1 Dn2 सबल, B2 सरसात् (for स बलात्) S2 निष्पिष्ट, K6 निर्विष्ट, Dn2 D5 निपिष्ट —b) K6 भारते —c) K1 निद्राया, K8 निद्रयाश्, B1 2 5 निद्रावंश् (for निद्रया) Dn1 चैव, Dn2 नैव (for चैव) S अभ्या(G1 °भि)क्रांतश्च निद्राघो (T1 निष्क्रातो) —d) K4 D5 चैष्टितु B1 2 बलात्, Dn1 गदा (for तदा) S न शशाक विचेष्टितु —After 17, S ins

30* निष्पिष्य तु ततो भूमौ पाञ्चाल द्रौणिरोजसा ।
धनुषो ज्या विमुच्याशु क्रूरबुद्धिरमर्षण ।
तस्य कण्ठेऽथ बद्ध्वा ता त्वरित क्रोधमूर्छित ।
द्रौणि क्रूर मन कृत्वा पाञ्चाल्यमवधीत्तदा ।

[(L 1) T1 त (for तु) M पाचाल्य —(L 2) G8 M विमुक्त्वा तु (for विमुच्याशु) —(L 3) G8 न, M1 च, M8 4 तु (for ऽथ) T1 म, G8 तु, M2 त (for ता) M2 त्वरित]

18 a) K6 तमाक्रुम्य, D5 T1 G1 2 तदाक्रम्य Ś K1 महाराज, K5 परान्कठे, B8 5 ततो राजन्, D1 2 (before corr) तदा राजन् (for पदा राजन्) —b) K6 तदा (for कण्ठे) —c) Ś1 नयत, K1 नयन (for नदन्त) T1 M विस्फुरत —After 18, S ins

31* स वार्यमाणस्तरसा बलाद्बलवता बली ।

[M1-8 नार्यमाणस् (for वार्य°)]

19 a) Ś K1 D4 नखैश्च (for नखैस्तु) K8 सुद्रौणिं, Dn1 सुश्रोणि (for स द्रौणिं) K2 4 5 T G3 M तुदन्नखै(G8 रुदन्मुखै)र्मन्दा (K2 °था) द्रौणिं —b) K6 om K5 नाभि, G3 काले (for नाति) —K6 om 19c-20b —d) S2 K2-4 B Dn D1-5 7 T2 G1 8 M1 मा, Ñ1 न (for the first मा) K2 मा विचारय, G3 M कचिर कृथा —e) Dn1 M1 3 4 सुकृता Dn1

त्वत्कृते सुकृताँल्लोकान्गच्छेयं द्विपदां वर ॥ १९
तस्माव्यक्तां तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् ।
आचार्यघातिनां लोका न सन्ति कुलपांसन ।
तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते ॥ २०
एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।
मर्मस्वभ्यवधीत्क्रुद्धः पादाष्ठीलैः सुदारुणैः ॥ २१
तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेश्मनि ।
अबुध्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः ॥ २२
ते दृष्ट्वा वर्ष्मवन्तं तमतिमानुपविक्रमम् ।
भूतमेव व्यवस्यन्तो न स्म प्रव्याहरन्भयात् ॥ २३
तं तु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयम् ।
अध्यतिष्ठत्स तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनम् ॥ २४
स तस्य भवनाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिशः ।
रथेन शिबिरं प्रायाज्जिघांसुर्द्विषतो बली ॥ २५

लोका —^{f}) Dn_1 द्विषदां (for द्विपदां) K_8 वर° — After 19, K_2 (om line 1) $_5$ $\tilde{N}_1$ B Dn D_{1-5} $_7$ ins

32* एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम परंतप ।
सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशम् ।

[(L 1) Dn_1 परतप —(L 2) B_5 सूनु°, $D_{1.2}$ पुत्र, D_7 अन (for सुत) $\tilde{N}_1$ पथ्यान्न (for पाञ्चाल°)]

20 K_6 om 20^{ab} (cf v l 19) —^{a}) Ś K_1 तसो, K_2 तस्या (for तस्य) $Ś_2$ [ऽ]व्यक्तं, K_2 व्यक्तां; D_7 त्यक्तां (for [अ]व्यक्तां) B_3 शुभां (for तु तां) K_5 ततोऽव्यक्तानृतां वाचं D_{4} $_7$ वाणीं (for वाचं) —^{c}) K_3 G_3 आचार्यघातिनो —^{d}) $Ś_2$ सक्ति (for सन्ति) $Ś_2$ कुलपांसने, K_4 °पासन, $\tilde{N}_1$ °पांशुल; B_{1} $_{3-5}$ °पांसन —^{e}) K_1 मरण (for निधनं) —^{f}) B_1 दुर्मति — After 20, S ins

33* नृशंसेनातिवृत्तेन त्वया मे निहतः पिता ।
तस्मात्त्वमपि वध्यस्तु नृशंसेन नृशंसकृत् ।

[(L 1) $M_{1.4}$ [अ]भ्युपायेन, M_2 $_3$ अुपायेन (for [अ]तिवृत्तेन) —(L. 2) G_3 नृशंसवत् (for कृत्)]

21 ^{a}) Dn_1 ब्रुवाण, S उक्त्वा तु (for ब्रुवाणस्) S (except M_1) वीरं (for वीर) —^{b}) K_3 सिंहो पात्तम्, Dn_1 सिंहोत्तम (for सिंहो मत्तम्) —^{c}) K_3 $_5$ D_{1} $_2$ मर्मण्यस्या(K_3 °ण्यभ्य)वधीत्, K_4 $_6$ T G_1 $_3$ M_1 $_2$ मर्मस्वभ्य(G_3 °स्वभि)हनद् (K_4 हनत्, K_6 हत), $\tilde{N}_1$ B_{1-3} D_3 $_5$ मर्मसु न्य(D_3 °भ्या)वधीत्, Dn_1 मर्मस्वप्यवधीत्; G_2 मर्मस्वभ्याहनद्, M_3 $_4$ मर्मण्यभ्यहनद् T_1 G_2 धीर; T_2 G_1 वीर; G_3 M वीर (for क्रुद्ध°) —^{d}) $Ś_1$ K_{1-3} G_3 पदाष्ठीलै (K_2 $_3$ °ष्ठीलै°, G_3 °ष्ठीवै°), K_4 पादाष्ठालै, B_2 D_{1} $_2$ पादष्ठीलै°; D_1 (marg) पादाष्ठानै°, D_4 पादाष्ठीवै°, T G_2 पद(T_2 °र)पातै°; G_1 पदवेगै°; M_1 पादक्षेपै°, M_2 पदष्ठीवै°, M_3 $_4$ पदैस्तस्य, Ca d पादाष्ठीलै° (as in text) K_1 स्वदारुणै

22 ^{a}) B_1 अस्य (for तस्य) —^{b}) K_1 मार्यमानस्य, K_2 कार्यमाणस्य, T_1 G_2 पूर्य° (for मार्य°) —^{c}) K_6 अबध्यत (for अबु) S अबुध्यन्नथ राजेंद्र —^{d}) T_2 G दारा, M_1 द्वारे, M_{2-4} द्वारि (for स्त्रियो) K_6 रक्षिणा

23 ^{a}) K_6 त (for ते) $Ś_1$ ** वत; K_1 G_3 वर्ष्मवतं; K_3 Cd धर्मवंतं, B Dn D_{1} $_2$ $_4$ $_7$ T_1 धर्षयंतं, T_2 G_2 [अ]मर्षवत; M_1 लक्ष्मवत, Ca वर्ष्मवन्त (as in text) D_3 $_5$ ते तु दृष्ट्वा सुदुर्धर्षम्, M_3 $_4$ ते दृष्ट्वा वर्ष्मवद्भीमम् —^{b}) K_3 अमानुष (submetric), T_2 G_1 $_3$ °विग्रह (for विक्रमम्) — In $Ś_1$, 23^{cd} is lost on a damaged fol —^{c}) $Ś_2$ (orig as in text) K_1 तूर्णमेव; K_3 भूतमेनं (for °मेव) $Ś_2$ K_1 व्यवसंतो; B_1 $_2$ $_4$ $_5$ Dn D_{3-5} $_7$ [अ]ध्यवस्यतो (for व्यव°) S भूतमित्यध्यवस्यत (G_1 °स्यतं, M_1 $_2$ °स्यैते) —^{d}) K_4 न स्म, S तस्मान् (for न स्म) K_{1-4} $\tilde{N}_1$ प्रत्या(K_3 °त्य)हरन्, D_7 अव्याहरन्, S न व्याहरन् (for प्रव्या) K_6 न स्म प्रत्यार्नयत्कुता (sic)

24 ^{a}) Dn_1 ते (for स) —^{c}) K_{2-4} $_6$ $\tilde{N}_1$ B_3 D_{1} $_2$ अभ्यतिष्ठत्स (K_2 °त्सु), B_2 $_4$ $_5$ Dn D_{3-5} $_7$ अध्य(D_7 °भ्य)तिष्ठत, S सोऽध्य(G_1 °धि)तिष्ठत

25 ^{a}) Dn_1 तस्माद् (for तस्य) —^{b}) K_2 $_3$ निक्रम्य; K_4 $_5$ निःक्रम्य $Ś_1$ K_{1} $_2$ $_4$ M_3 [अ]नादयद्; K_6 [उ]न्नादयन् (for [आ]नाद°) G_3 निष्क्रीडन्नादयन्दिशि —^{c}) K_3 प्राप्य (for प्रायाज्) —^{d}) K_3 द्विजांसु (sic) $Ś_1$ K_2 $_4$ $_6$ Dn_1 G_3 द्विषता, K_1 शिबिर; M_4 (inf lin as in text) धर्षितो (for द्विषतो) K_2 बलं (for बली)

26 ^{a}) $M_{1.2}$ तु तास् (for ततस्) —^{b}) D_4 $_7$ महारणे (for रथे) — D_7 om from 26^{c} up to क्षत्रिया° (in 27^{c}) —^{c}) K_5 $\tilde{N}_1$ $B_{1.4}$ $_5$ Dn D_{1-5} T G_{1} $_2$ सहितै, M सहिता (for सह ते) T G_2 ते तु; G_1 तास्तु; G_3 M तैस्तु (for सर्वैः) —^{d}) $Ś_1$ K_1 $_6$

अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ।
सह तै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योषितस्तदा ॥ २६
राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
व्याक्रोशन्क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ २७
तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ।
क्षिप्रं च समनह्यन्त किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ २८
स्त्रियस्तु राजन्वित्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य तम् ।
अब्रुवन्दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ २९
राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम् ।
हत्वा पाञ्चालराजं यो रथमारुह्य तिष्ठति ॥ ३०
ततस्ते योधमुख्यास्तं सहसा पर्यवारयन् ।
स तानापततः सर्वान्रुद्रास्त्रेण व्यपोथयत् ॥ ३१
धृष्टद्युम्नं च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगान् ।
अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ॥ ३२
तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि चौजसा ।
तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिंदमम् ॥ ३३
युधामन्युस्तु संप्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतम् ।
गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत् ॥ ३४

$\tilde{N}_1$ प्रा($\tilde{N}_1$ श्र)णेदुर् (for प्र°) T_2 $G_{1\ 2}$ तथा (for तदा)

27 D_7 om up to क्षत्रिया (cf v l. 26) —^{b}) K_8 भृशशोकपरिप्लुता —^{c}) K_8 प्राक्रोशन्, D_4 वि° (for व्या°) $Ś_2$ K_1 क्षत्रियान् K_1 सर्वान्, K_4 B_4 Dn_1 D_2 (before corr as in text) $_{4\ 7}$ सर्वा (for सर्वे) K_5 $\tilde{N}_1$ B_6 व्या($\tilde{N}_1$ व्य)क्रोशत स्त्रिय सर्वा, B_{1-3} श्रा(B_3 व्या)क्रोशत दिश सर्वा, M_1 व्यक्रोशंस्ता स्त्रिय सर्वा —^{d}) $K_{4\ 6}$ धृष्टद्युम्नेति (for °द्युम्नस्य)

28 ^{a}) K_2 सुप्तोत्थ, K_4 रुतोत्थ, Dn_1 तलेन, S तेन तु (by transp) —^{b}) K_2 समीप — K_4 repeats 28^c–29^b after 29^c —^{c}) K_1 समहन्यत (for °नह्यन्त) T $G_{1\ 2}$ M समनह्यत सभ्राता ; G_3 समनतर तु संभ्रांता (hypermetric)

29 ^{a}) B_5 स्त्रियश्च, G_1 सन्यस्तु (sic) (for स्त्रियस्तु) $Ś_1$ K_1 विश्वस्ता (for वित्रस्ता) K_3 ततस्तान् ब्रुवस्त्रासाद् —^{b}) $K_{2\ 4}$ (first time) निरिक्ष्यत (K_4 °तां), K_3 निरीक्षतां, K_4 (second time) निरीक्ष्यत K_1 (before corr) B_1 G_2 तां, K_6 $B_{3\ 4}$ Dn $D_{3-5\ 7}$ T ता, B_5 ते (for तम्) —^{c}) Dn_2 अब्रुव — After 29^c, K_4 repeats 28^c–29^b —^{d}) $Ś_1$ K_1 चाद्रवतेति वै, K_2 आब्रुवतेति च, K_4 माद्रवतेति वै, S आगम्यतामिति

30 ^{b}) K_3 नैव, T_2 नैत (for नैन) Dn_1 जाना महे S नैन जानीम (T_1 °त) को न्वय (M_1 कोप्यह, M_{2-4} कोप्यय) —^{c}) K_3 $\tilde{N}_1$ पाचालराज वै ($\tilde{N}_1$ च), K_5 पचालराज यो, K_6 B Dn $D_{1-5\ 7}$ °राजान, S °दायाद —^{d}) M_3 ति(inf lin वि)ष्ठित (for तिष्ठति)

31 ^{a}) K_6 योधमुख्याम्, T_2 M यौधमुख्यास $\tilde{N}_1$ तु, B_{2-5} Dn $D_{1-5\ 7}$ च, T_2 G_2 ते (for त) —^{b}) K_6 पर्जवार° —^{c}) Dn_1 आपततान् —^{d}) K_1 (marg) खड्गेनैव, K_3 क्रुद्धोस्त्रेण, S (except M_1) क्षुद्रास्त्रेण (for रुद्रा°) S [अ]वपो(G_1 °बो)थयत्

32 ^{a}) K_3 दृष्टद्युम्न $Ś_1$ K_3 $\tilde{N}_1$ B_5 M तु (for च) $K_{2\ 4}$ [आ]जौ, $\tilde{N}_1$ वै, Dn_2 च (for स) K_5 धृष्टद्युम्नं निहत्याथ —^{b}) $K_{2\ 4}$ यांश्चैवास्य, $\tilde{N}_1$ तांश्च तस्य, Dn_1 तांश्चैव तु, D_7 तांश्चेवास्य, M_1 तांश्चास्य स (for तांश्चैवास्य) —^{c}) Dn_2 अपश्यच्छयिनौगत्वाम् (sic) —^{d}) K_3 उत्तमौजमनिंदित, M_5 उत्तमौजस मतिके

33 ^{a}) $K_{2\ 4}$ तस्याप्याक्रम्य, K_3 B_{1-3} स तमा ; Dn_2 तमथा°, D_7 तमाप्या° —^{b}) $Ś_2$ K_3 चोजसा, $K_{1.\ 6}$ $\tilde{N}_1$ B_4 Dn $D_{1-5\ 7}$ S तेजसा ; $K_{2\ 4}$ चोभयो°, K_5 चांजसा (for चौजसा) —^{c}) M_2 अथैन, $M_{3\ 4}$ तथैनं (for तथैव) G_1 वारयामास (for मारया°) —^{d}) $Ś_1$ विरुदतम्, $Ś_2$ $K_{2\ 3\ 5}$ विनदतम्, K_1 विरुवतम्, K_4 Dn_2 विनिंदतम्, Dn_1 D_7 विनिर्दंतम् ; T $G_{1\ 2}$ M_{2-4} विवेष्टतम्, G_3 M_1 विचे(M_1 °च)ष्टतम् (for विनर्दन्तम्) $B_{1\ 2}$ Dn_2 $M_{1\ 2}$ अरिंदम (M_2 °म)

34 ^{a}) $K_{2\ 4-6}$ B_{1-4} Dn D_{1-5} च, D_7 स्व (for तु) $Ś_1$ *प्राप्तो, K_5 सप्राप्त, B_5 [अ]सभ्रांतो, Dn_2 सभ्रातो, T G_3 M विक्रा(M_4 °क्र)तो (for संप्राप्तो) —^{b}) $Ś_1$ K_1 Dn_1 राक्षसाहत, K_6 राक्षस द्रुत, S रा(T_1 र)क्षस स्म स (G_1 स्वय, G_2 स्म स) K_3 महात सहसा हत —^{d}) S वक्षस्येनम् (for हृदि द्रौणिम्) — After 34, S ins

34* गदाप्रहाराभिहतो नाकम्पद्द्रौणिराहवे ।

[T_1 नानदद्]

तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमपातयत् ।
विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ॥ ३५
तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ।
संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशून्मखे ॥ ३६
ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान्पृथग्जनान् ।
भागशो विचरन्मार्गानसियुद्धविशारदः ॥ ३७
तथैव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्मिकान् ।
श्रान्तान्व्यस्तायुधान्सर्वान्क्षणेनैव व्यपोथयत् ॥ ३८
योधानश्वान्द्विपांश्चैव प्राच्छिनत्स वरासिना ।
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ३९
विस्फुरद्भिश्च तैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
आक्षेपेण तथैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ४०
तस्य लोहितसिक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः ।
अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ॥ ४१
ये त्वजाग्रत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः ।

---

35 K6 om (hapl) 35 Ś2 K1 transp 35[ab] and 35[cd] — [a]) K1 अभिद्रुत्ति T G1 2 वेगेन (for जग्राह) — [b]) Ñ1 B1 चैवम् (for चैनम्) Ś2 समापयेत्, K2 4 G1 अपोथयत्, K8 अयातपत्, Ñ1 B1 2 4 M2-4 अताडयत् (for अपात) — B8 om (hapl) 35[cd] — [c]) M विष्फुरत K2 4 सहसा (for पशुवत्) — [d]) Ś1 K1 रथैनैनम्, K8 तथैव सम्, Cv पशुमारम् (for तथैवैनम्) K2 4 B4 अताडयत्, Dn1 ममारत (sic), G1 अपारयत् (for अमार°)

36 [a]) T1 तदा Ñ1 B1 तु (for स) M2 4 वीरौ G1 3 M तु (for त) — D7 om 36[bcdef] — [b]) Ś1 K1 तथा (for ततो) K2 6 समुपाद्रवन् Dn1 ततोप्यत्समुपा — [c]) K2 स सुप्तैनैव, K4 5 स (K5 प्र) सुप्तानेव — [d]) D8 तव (for the first तत्र) — After 36[cd], S ins

35* पाञ्चालवीरानाक्रम्य क्रुद्धो न्यहनदन्तिके ।
[T1 M1 पाचालराजान्]

— [e]) Dn स्फुरतो K8 स्फुरतां वेपमानानां, S स्फुरत (T1 M1 पुरत°, M3 स्फुरितां, M8 4 स्फुरितान्) स्फुरमाणाश्च — [f]) Ś1 ***त्र, K8 6 सा (K6 शा) मित्रेव, K4 शमित्रेव; Ñ1 स पितेव, B1 समितेव (for शमितेव) Ca d cite शमिता B2 T1 मुखे (for मखे) G8 शामित्रे पशुवन्मघे Cv as in text

37 [a]) B1 तौ तु; G8 M तथा (for ततो) — [b]) Ś1 damaged T1 om from नान्या up to न्क्षणे (in 38[d]) K6 B5 Dn2 G1 पृथक्, Ñ1 ॰स्वजान् (for जनान्) — [e]) B5 तथा स (for भागशो) G1 विस्मरन् (for विच) K5 नाना चासिवरान्मार्गान् — [d]) G8 युधि (for असि) K8 अधियुध्यतिविशारद°

38 T1 om up to न्क्षणे (cf v l 37) — [a]) K2 4 5 S (T1 om.) Ca d गुल्मान् (M2 4 न्मान्), B1-8 गुल्म (for गुल्मे) K4 Dn2 सप्रेक्ष, K6 सप्रेक्ष्य (for क्ष्य) — [b]) D5 शयनान् K8 मम गौलिकान्, K5 मध्यगुल्मिकान्, K6 D7 गोल्मिकान्, T2 G2 गुल्मगान्, M2 4 गौल्मिकान् (for °गौल्मिकान्) — Ś2 om 38[cd] — [c]) K5 श्रान्त, M8 श्रांत (for श्रान्तान्) Ś1 K2 6 B1 2 D8-5 7 M1 व्यस्तायुधान्; K8 त्रस्ता°, Dn2 भ्रान्ता (for न्यस्ता) — [d]) K8 न्यपातयत्, M8 4 व्यशात° (for व्यपोथ)

39 [a]) M यौधान् (for यो°) K8 चैव (for अश्वान्) Dn2 हयाश् (for द्विपाश्) G8 योधाश्च द्विरदाश्चैव — [b]) K6 प्राक्षिनत्, D7 प्रछिनत् D1 2 च, D5 स्व (for स) K6 वरासिनो — [d]) K8 कालरूप, Ñ1 D7 पृष्ट (for सृष्ट)

40 [a]) M विष्फुरद्भिश्च Ca d cite विस्फुरद्भि° K5 तैर्वीरैर्; G1 मेदोभिर् (for तैर्द्रौणिर्) — [b]) K8 स्योद्यमेव च, K5 स्योद्यतेन च Ca d cite उद्यमनेन — [c]) Ś आक्षेपणे Ca d cite आक्षेपणेन Ś2 तथैवास्ते, K8 वासिस् K5 आक्षिपंतं तथैवासौ, K6 Ñ1 B Dn D1-5 7 आक्षेपणेन चैवासेस्; S अव (T1 G8 M8 °प) क्षेपेण चैवासेस् (T M1 2 चैवासौ, G1 चैवाक्षैस्) — [d]) K4 रक्षोक्षितो Dn1 T1 भवेत्; D7 भवान् (for ऽभवत्)

41 [a]) Ñ1 B1. 2 लोहितयुक्तस्य, B4 5 Dn2 D1-3 5 रक्तस्य, D4 7 खड्गस्य, T G °हस्तस्य, M1 °विक्तस्य (for सिक्तस्य) — [b]) D4 7 दीप्तरक्तस्य (for खड्गस्य) K2 4 6 निघ्नत° (for युध्यत) — [d]) Ś2 समर (for परम) Dn2 वनोपरमभाषण (corrupt)

42 [a]) Ś1 K1 येप्यजानत, Ś2 K6 Dn2 ये स्वजाग्रंत, K8 यतजाग्रत, K4 ये स्वजाग्रता, B2 ये स्वजायत, Dn1 ते स्वजारत, S ये स्व (M1 ये न्व) जानत (for ये त्वजाग्रत) Ś1 कौरव्यस, Ś2 K1 कौरव्यं; Ñ1 कौरव्यास — [b])

निरीक्ष्यमाणा अन्योन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविव्यथुः ॥ ४२
तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्शनाः ।
राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥ ४३
स घोररूपो व्यचरत्कालवच्छिबिरे ततः ।
अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ४४
तेन शब्देन वित्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशां पते ।
अवाकिरञ्शरव्रातैर्भारद्वाजमभीतवत् ॥ ४५
ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
शिलीमुखैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समार्दयन् ॥ ४६
भारद्वाजस्तु तान्दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ।
ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्सुदुर्जयान् ॥ ४७
ततः परमसंक्रुद्धः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
अवरुह्य रथोपस्थात्त्वरमाणोऽभिदुद्रुवे ॥ ४८
सहस्रचन्द्रं विपुलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ।
द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यचरद्बली ॥ ४९
ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यं तमाहवे ।
कुक्षिदेशेऽवधीद्राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ५०
प्रासेन विद्धा द्रौणिं तु सुतसोमः प्रतापवान् ।

$K_{3\ 4}$ $\tilde{N}_1$ S तेन (for तेऽपि) $\tilde{N}_1$ om शब्देन $\tilde{N}_1$ B_8 योधिता (for मोहिता) —^{c}) $Ś_1$ K_4 निरीक्षमाणा (K_4 °णास्) $K_{3\ 4}$ स्वन्योन्य, K_8 चान्योन्य S वीक्षमाणास्तु ते तत्र —^{d}) K_6 B_6 Dn_2 $D_{5\ 7}$ दृष्ट्वा (for द्रौणिं) T_2 [अ]थ (for प्र) $K_{3\ 4}$ द्रौणिं कोपसमन्वित

43 ^{a}) K_8 दृष्ट्वा तु (for ते दृष्ट्वा) —^{b}) K_5 शस्त्र (for शत्रु-) $Ś_1$ K_1 $\tilde{N}_1$ B_4 Dn_2 $D_{1\ 3\ 5}$ कर्षिण, $Ś_2$ -कर्शिना, K_5 $D_{4\ 7}$ कर्षिता, B_1 कर्शिता, B_2 $M_{2\ 3}$ कर्शन, B_3 T G M_1 -कर्शन, B_5 कर्षणा, Dn_1 -कर्शिन, D_2 कर्शिण (for °कर्शना) — B_5 damaged for 43^{c}–44^{b} —^{c}) K_{2-5} $\tilde{N}_1$ B_{1-3} मन्यमानास्ते, T_1 शकमास्थस्थौ (sic), T_2 G M शकमानास्तु (M_1 °स्तं) (for मन्यमानास्त) —^{d}) $Ś_2$ नयनान्यनिमीलयन्

44 ^{a}) Dn_2 सघोरुपरे (sic), Cv अघोररूपो K_3 D_7 विचरन्, $\tilde{N}_1$ व्यभवत् (for व्यचरत्) —^{b}) S तदा (for तत) —^{d}) T G स, M_1 स (for च) $K_{3\ 8}$ सर्वांश्चैव ससोमकान्, Cv पाशहस्तान्विमूर्धजान्

45 ^{b}) $K_{2\ 4-6}$ $M_{3\ 4}$ महाबला (K_2 °ळा) (for °रथा) —^{c}) K_8 D_7 धृष्टद्युम्न K_6 $\tilde{N}_1$ D_7 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) —^{e}) K_8 शवै (sic) (for शर) —^{f}) K_4 अभीत्ववत्, S समतत (for अभीतवत्) Ca d cite भारद्वाज (as in text)

46 ^{a}) D_7 विनादेन —^{b}) K_6 ते प्रबुद्धा, T_1 सप्रसुप्ता, $G_{1\ 2}$ ससुबुद्धा D_7 कुमारका (for प्रभद्रका) —^{c}) K_2 शिलामुखै, K_4 शिलि (for शिली°) —^{d}) $Ś_1$ अमर्दयन्, $Ś_2$ K_5 $D_{5\ 7}$ स(D_7 स)मार्दयत्, K_1 अमर्दयत्, K_{2-4} समा(K_3 °म)र्पयत्, $\tilde{N}_1$ समाद्रवत्, S अवारयन् (M_1 °त्) (for समार्दयन्)

47 ^{a}) K_6 $B_{1\ 2\ 4\ 5}$ Dn $D_{1-5\ 7}$ स (for तु) —^{b}) $\tilde{N}_1$ वर्षयन्, D_7 [अ]वर्षत (for वर्षत) Dn_1 शरवर्षैर वर्षत —^{c}) $K_{2\ 4}$ $\tilde{N}_1$ D_7 G_3 $M_{2\ 4}$ बल(K_2 °ळ)वान्, D_6 मेघवन् (for बल°) —^{d}) K_1 जिघासु, $K_{3\ 4}$ जिघांसंस् $\tilde{N}_1$ स (for तान्) $K_{2-4\ 6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-5\ 7}$ महारथान्, G_3 दुरासदान् (for सुदुर्जयान्)

48 ^{c}) $Ś_2$ (sup lin as in text) अथभंक्त (sic), $\tilde{N}_1$ B (except B_4) S अवतीर्य —^{d}) G_1 [ऽ]पि (for ऽभि-) $Ś_2$ दुद्रुवु, K_4 दुदुवे

49 $K_{2\ 4\ 6}$ $\tilde{N}_1$ B_{2-5} $D_{1-3\ 7}$ $G_{2\ 3}$ M_1 सहस्रचद्र (for °चन्द्र) K_6 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-5\ 7}$ T G विमल (for विपुल) — B_4 om. 49^{bc} —^{b}) M_4 वर्म (for चर्म) —^{c}) $K_{2\ 4\ 6}$ B (B_4 om) Dn $D_{1-5\ 7}$ T_1 $G_{1\ 2}$ $M_{3\ 4}$ विमल (K_2 °ळ) (for विपुल) K_8 सख्ये (for दिव्य) —^{d}) $Ś_2$ जातरूप $K_{3\ 5\ 6}$ $D_{4\ 5}$ परिस्कृत, K_4 -परिस्रुत, D_7 -परिस्कृत —^{e}) G_1 अनुद्रुत्य —^{f}) Ś $K_{1\ 5}$ न्यहनद्, $\tilde{N}_1$ व्यहनद्, B Dn $D_{1-5\ 7}$ व्यधमद् (for व्यचरद्)

50 ^{a}) M_2 सु (for स) K_2 नरशार्दूळ; T_1 M_{-4} °शार्दूल —^{b}) $K_{3\ 6}$ प्रतिविध्य, K_4 प्रतिविन्ध्य; B_3 प्रतिभिंदन् (for °विन्ध्य) $Ś_1$ K_1 तदाहवे, $Ś_2$ (before corr) तथा°, $K_{2\ 3\ 5\ 6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-5\ 7}$ T_2 G_1 महा°, M_4 धमा (for तमा°) —^{c}) Dn_2 कक्षदेशेन Dn_2 om from ऽवधीत् up to 50^{d} S [ऽ]हनद् (for ऽवधीद्)

51 K_6 om 51^{a}–52^{b} —^{a}) K_1 प्रासेण, B_4 प्राशेन

पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ५१
सुतसोमस्य सासिं तु बाहुं छित्त्वा नरर्षभः ।
पुनरभ्यहनत्पार्श्वे स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ५२
नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।
दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ॥ ५३
अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः ।
स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽस्यापाहरच्छिरः ॥ ५४
श्रुतकर्मा तु परिघं गृहीत्वा समताडयत् ।
अभिद्रुत्य ततो द्रौणिं सव्ये स फलके भृशम् ॥ ५५
स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जघ्ने वरासिना ।
स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ॥ ५६
तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्तिर्महाधनुः ।
अश्वत्थामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५७
तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य सः ।
सकुण्डलं शिरः कायाद्भ्राजमानमपाहरत् ॥ ५८
ततो भीष्मनिहन्ता तं सह सर्वैः प्रभद्रकैः ।

K3 4 विध्वा प्रासेन द्रौणिं तु, S प्रासेन तु ततो द्रौणिं —b) K8 Dn2 D6 T1 M1 श्रुतसोम, D4 सुत (for सुत॰) S [अ]भ्य(T1 M1 ह्य)ताडयत् (for प्रतापवान्) — G1 om (hapl) 51c–53d —c) Ś1 चापि, K8 चासि (for चासिं) — For 51cd, S (G1 om) subst

36* प्रासप्रहारं तु तदा विगृह्य द्रौणिराहवे ।

52 G1 om 52, K6 om 52ab (cf v l 51) —a) K3 5 D5 श्रुतसोमस्य, T1 सुत (for सुत॰) B3 बाहु (for सासिं) Ś1 B Dn D1–5 7 त (for तु) —b) B3 सासिं (for बाहुं) K2 Ñ1 B Dn D5 7 नरर्षभ S (G1 om) बाहु (G2 3 पाणिं) चिच्छेद मारिष —c) Ś1 K2–5 B1–3 अभ्य(Ś2 K5 भ्य; K3 स्या)वधीत्, B4 Dn D1–5 7 अभ्या(Dn2 था, D4 भ्य)हनत्, T G2 3 M2–4 चाभ्य(T1 ॰प्य)हनत्, M1 त्वाभ्यहनत् (for अभ्य) K5 पार्श्वे K6 विध्य प्रासवधीत्पार्श्वे —d) Ś1 damaged G3 M1 2 सच्छिन्न॰ (for स भिन्न॰) K4 [ऽ]पि तत् (for ऽपतत्)

53 G1 om 53 (cf v l 51) —a) Ñ1 शतानीको नाकुलिस्तु —d) K8 वक्षोदेशेपि, D5 7 वक्षस्यैनम्

54 K1 om 54a–55b —a) Ś1 सोताडयच्, D5 अवाड॰ —b) K5 मुक्तवक्र, D7 मुक्तवक्र (sic) (for मुक्तचक्र) Ś द्विजोत्तम॰, K8 द्विजर्षभ॰, K6 G1 द्विज स्तत —c) K2 विह्वल; Dn1 विकलो (for विह्वलो) K3 गतो, T1 G2 [ऽ]पतद् (for ययौ) — G3 om 54d–56a —d) K3 6 Dn2 D7 M [अ]पहरच्, K8 [अ]पहतरच् (for [अ]पाहरच्)

55 G3 om 55, K1 om 55ab (cf v l 54) —a) Ś K5 T1 श्रुतवर्मा K3 च (for तु) —b) Ś1 तम् (for सम्॰) S (G3 om) घोरं गृह्य दुरासदं (T1 भयानकं) —cd) Ñ1 B1 अभिपत्य (for द्रुत्य) K5 B3–5 Dn D1–5 7 ययौ (for ततो) K1 द्रौणि, K2 द्रोणि Ś1 सव्यांस, K2 सव्येंशे, K3 सव्येश, K6 om (for सव्ये स) B4 फलको Ś1 दृढ, K1 [ऽ]हनत्, B4 सत॰ (for भृशम्) K4 ताडयत्सकलके भृश (hypermetric) (for d) T1 यत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणिं स चैवमुत्स्मयन्, T2 G1 2 अताडयत्समुद्यम्य वेगेन द्रौणिं मुत्स्मयन्, M अताडयत्समुत्पत्य सव्यंसे द्रौणिमु(M3 4 णिरु)त्स्मयन्

56 G3 om 56abc (cf v l 54) K1 reads 56ab on marg —a) Ś K5 श्रुतधर्माणम्; K1 शत्रु (for श्रुतकर्माणम्) —b) K1 आसे T2 G1 2 M [ऽ]भ्यमद् (for जघ्ने) K3 वराशिना K1 (marg) तथा च श्रुतकर्माण जघ्ने चैव वरासिना —c) T G1 सहसा (for स हतो) B2 3 5 D1–3 T2 G1 2 भूतौ (for भूमौ) —d) K2–4 B1 3 S (except G1) विमूर्धा; Dn1 विभूमिं (for विमूढो)

57 a) K6 वीरास्तु —b) Ś1 श्रुतकीर्तिं; D7 शुभकीर्तिर् Ś2 K1 B Dn D1–5 7 G3 महारथ॰ (D1 था), K5 हनु॰, T G1 2 महद्धनु॰ (for महाधनु॰) —d) K3 4 M3 मथाकिरन्, D1 इवाकिरत् (for अवा॰) — After 57, S ins

37* शरैराच्छादितस्तेन द्रोणपुत्रो महारथः ।
अदृश्यत महाराज श्वाविद्व शललितो यथा ।

[(L 1) M2–4 स शरैश्छादितस्त —(L 2) T2 G1 2 शललतो, G3 शललिको (for शललितो)]

58 a) K5 तत स, D7 तेस्यापि —b) K4 D3 5 7 वर्मणा, G3 कर्मणा (for चर्मणा) K3 4 B1 2 परिवार्य स॰, K3 [अ]थ निवार्य स; K5 प्रतिवार्य च, Dn1 D3 प्रतिवार्यंत॰ —c) G1 अरे॰ (for शिर॰) —d) K3 4 राजमानम् (for भ्राज) K4 अपाहरन्, B3 उपा (for अपा)

अहनत्सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।
शिलीमुखेन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये समार्दयत् ॥ ५९
स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।
शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ६०
शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।
प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राव वेगवान् ।
यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तच्च समाद्रवत् ॥ ६१
द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।
चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६२
अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च ।
न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ६३
कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां शिखण्डिनीम् ॥ ६४
ददृशुः कालरात्रिं ते स्मयमानामवस्थिताम् ।
नराश्वकुञ्जरान्पाशैर्बद्ध्वा घोरैः प्रतस्थुषीम् ।
हरन्तीं विविधान्प्रेतान्पाशबद्धान्विमूर्धजान् ॥ ६५

---

59 Dn2 om 59 — ^{a}) K2 4 5 B3 D3 4 T G2 3 निहता वै (B3 च, T G2 3 तु), K3 6 Ñ1 B2 4 5 Dn1 D1 2 5 7 G1 M1 2 निहतार (for निहन्ता स) — ^{b}) D7 प्रभाद्रकै॰ — ^{c}) Ś1 K1 B1 2 अभ्यहन्, Ś2 अद्रवत्, Ñ1 S अभ्यघ्नत्, B3-5 Dn1 D1-3 आहनत् (for अहनत्) Ś2 भद्रं, Ñ1 वीरैर्, B3 G1 3 M वीरो (for वीरं) — ^{d}) Ñ1 M2 ॰प्रहरणो (for ॰णैर्) K2 बळी, T G बलात् (for बली) — ^{e}) K3 D7 शलीमुखेन, K4 शिलि॰ D7 वाप्येन, G3 चाप्येव (for ॰न) — ^{f}) K2 4 6 समाहनत्, K3 भ्रुताडयत्, Ñ1 B Dn1 D1 2 (before corr) 3 5 7 समार्पयत्, D4 समापयत, T G M2-4 समर्पयत्, M1 समचयत् (sic) (for समार्दयत्)

60 D7 om 60^{a}-61^{d} — ^{a}) Ś K1 5 तत (for स तु K3 क्रोध (for क्रोध-) — ^{b}) S महारथ॰ (for ॰बल॰) — ^{c}) Cd शिखण्डिनीं, Ca as in text — ^{d}) Dn1 चध्व (sic) (for द्विधा) K2 4 चासिना, Dn1 सासिना (for सो॰)

61 D7 om 61^{abcd} (cf v l 60) — ^{b}) K5 परंतप — ^{c}) K3 प्रभद्रकाना सर्वेषाम् — ^{d}) K3 अभिद्रवत (for ॰दुद्राव) — D7 reads 61^{ef} after 62^{c} followed by a repetition of 62^{abc} — ^{e}) K5 यत्तु, G3 अव (for यच्च) K3 यच्च शिष्टस्य (for ॰) — ^{f}) Ñ1 तस्य (for तच्च) Ś2 बल च समुपाद्रवत्, K5 B4 5 Dn D1-5 7 वलं तु भृशमाद्रवत (B4 मार्तवत्, Dn1 ॰मार्दयत्, Dn2 ॰माद्रवान्)

62 ^{a}) K3 तु, M स (for च) — ^{b}) T G2 3 तथा, G1 तदा (for अपि) — After 62^{c}, D7 reads 61^{ef}, repeating thereafter 62^{abc} — ^{d}) K5 T G1 2 दृष्ट्वा तत्र (K5 तान्सु॰), Dn1 घोर दृष्ट्वा, G3 कृत्वा तत्र (for दृष्ट्वा दृष्ट्वा) T1 G3 महारथ॰ (for बल) — After 62, K6 reads 64^{cd} repeating it in its proper place

63 ^{a}) K2 3 अहनत्पुरुषानन्यान् (K3 ॰षीनन्यो) — ^{b}) D7 वा (for च) Ś K1 5 G3 अभिसृत्यो(G3 ॰त्या)पसृत्य च (Ś2 K5 हृ), B1 2 अभिहत्याभिहत्य च, G2 (by corr) द्रौपदानभिसृत्य च — ^{c}) K3 निकृत्य चासिना, K4 न्यकृत्यदसिना, K6 नक्तातद॰, B1 2 अकृतद॰ Dn2 नकृतद — ^{d}) K3 D7 असिमार्गे (for ॰मार्ग) Ñ1 ॰विशापते (sic), D7 विशारदा

64 D5 om 64 — ^{a}) K2 T G3 M काळीं, K4 कालिं, G1 काळा, G2 काळिं (for कालीं) K2 रक्त॰स्य॰, Dn1 कालिंदीरक्तास्यनयना (hypermetric) — ^{b}) K4 ॰लेपमा (for ॰लेपनाम्) — ^{c}) S घोरा (for एका) — ^{d}) K3 कुटुसनी, Ñ1 B Dn D1 2 4 7 Ca d कुटुबिनीं, T1 कुदडिनीं (for शिखण्डिनीम्)

65 ^{a}) Ś K2 3 कालरात्रीं, T1 सेथ रात्रीं, T2 G M2 काळरात्रिं, M1 3 4 काळरात्रीं Ś1 K1 ता (for ते) — ^{b}) K6 विस्मयाना, B1 (marg, also as in text) 4 5 Dn D1-5 G1 गायमानाम् (B1 ॰ना), D7 गायनामा (for स्मयमानाम्) K2 4 6 व्यवस्थिता, T G इव स्थिता (for अवस्थिताम्) — ^{c}) K4 नराश्व; Dn1 G3 नराश्व (for नराश्व) K2 कुजरा After कुंजरान्, T1 adds बल॰ B1-3 घोरैर्, G1 यूथान् (for पाशैर्) — ^{d}) G1 विध्वा (for बद्ध्वा) K2 4 5 घोरा; B1-3 पाशै, Dn2 धारै, T1 G2 घोरान्, G1 घोर (for घोरैः) K5 प्रमाथिनीं, S च तिष्ठतीं (for प्रतस्थुषीम्) — ^{e}) K2 3 6 D7 हरती, B1 हरतां, Dn2 D1-3 5 वहती (for हरन्तीं) Dn1 विविध K1 प्रीतान्, K5 एतान् (for प्रेतान्) — ^{f}) K5 पाशैर्बध्वा, Ñ1 Dn1 M3 4 पाशहस्तान् (M3 [inf lin] ॰हस्ता), Dn2 ॰चक्रान् (for ॰बद्धान्) Ś2 विपूर्वजान्, Ś1 (marg) K1 विचेतस॰, K6 अमूर्धजान्, T G2 3 M विकेशकान्, G1 अनेकश॰; Ca d विमूर्धजान् (as in text) — After 65, Ñ1 B Dn D1-5 7 S ins

स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
ददृशुर्योधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च नित्यदा ॥ ६६
यतः प्रवृत्तः संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
ततः प्रभृति तां कृत्यामपश्यन्द्रौणिमेव च ॥ ६७
तांस्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन्भैरवान्रवान् ॥ ६८
तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पौर्वकालिकम् ।
इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ६९
ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
शिबिरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७०
सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ जघनं चैव कस्यचित् ।
कांश्चिद्बिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७१
अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशातुरैः ।
गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत्प्रभो ॥ ७२
क्रोशतां किमिदं कोऽयं किं शब्दः किं नु किं कृतम् ।
एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७३

38* तथैव च महाराज न्यस्तशस्त्रान्महारथान् ।
[B4 5 Dn D1-5 7 महा राजन् (for महाराज) B1 2 पाशहस्तान् (for न्यस्तशस्त्रान्) B3 महाभुजान् (for °रथान्)]

66 a) Ś1 स्वप्र प्रसुप्ता (hypermetric), K1 सुप्ते सुप्तान्, Ñ1 सुप्तसुप्ता, B1 2 सुप्रसुप्तां, Dn1 स्वप्ने सुप्तान्, D1 2 स्वप्नसुप्ता, D4 7 सुप्तान्सुप्तान्, G3 सुप्ते सुप्ते (for स्वप्ने सुप्तान्) K1 नयत्येतान्, K2 3 नयतीं तान्, K4 6 D5 7 नयती तान् (D5 7 ता), K5 क्षयतीं ता, B1 येयतीं ता (corrupt) (for नयन्तीं तां) — b) K2 T1 रात्रीष्वन्यासु, Dn2 रात्रिस्व , K4 रात्रिष्वन्यास्तु Dn1 मारिष°, S भारत (for मारिष) K3 रात्रीं कन्या सु मारिष°, K5 रात्रिं चैव सुमारिष — c)M योध (for योध°) M4 त (for ते) — d) Ś1 damaged Dn2 घ्नत, T1 घ्नव (for घ्नन्त) T1 तु (for च) Ñ1 B4 5 Dn D1-5 सर्वदा (for नित्यदा)

67 a) B1 2 तत (for यत) Ś1 damaged, Ñ1 B4 5 Dn D1-5 7 प्रभृति, B1. 2 सुवृत्त°, T1 प्रवृत्त (for °त्त°) Dn2 सग्राम (for °म°) — b) B1 2 सैन्ययो° (for सेनयो°) — c) K2 4 6 ते कृत्याम्, K3 5 B4 5 Dn D1-5 7 S ता कन्याम्, Ñ1 B3 कृत्या ताम् (by transp), B1 2 कन्यां ताम् (for ता कृत्याम) — d) K1 T1 G3 M1 अपश्यद् (for अपश्यन्) K1 5 द्रौणिरेव च

68 a) D7 तस्तु, S ततो (for तांस्तु) Ś1 K1 देहवत°, G2 देवहतान् (for दैव) — b) K2 4 6 अताडयत्, B Dn D1-3 5 7 न्यपात , G3 अपात (for न्यपात) — d) K2 M2-4 निनदन्, B1 2 G1 व्यनदन्, Dn2 विनद, D4 विलपन्, G3 विनदद् (for न्) Ñ1 S भैरव (for भैरवान्) Dn2 D1 2 रणे, S रव (for रवान्)

69 D4 om 69a-70b D7 corrupt — a) Ś1 तदानुसत्य, K3 तदनुस्मृते (for स्मृत्य) — b) Ś1 (m as in text) मौक्षकालिक, K3 पूर्वलौकिक, K6 T1 सार्वलौकिक, K6 Ñ1 B Dn D1-4 G3 पूर्वकालिक (for पौर्व) — c) K2 4 तदिति मन्यते, K3 तदित्यमन्यंते, B1 तु नित्यमन्यत, Dn1 तदिदमन्यत (sic) (for तदित्य°) — d) K3 G2 देवेन (for दैवेन) K4 निपीढित T1 दैवेन परिपीडिता , G3 तद्दैवेनोपपीडिता

70 K6 om 70 D5 om. 70ab (cf 1 69) — a) K3 विनादेन — b) D4 प्रत्यबुध्यत, G3 बुध्यत, M2 संप्रबुध्यत (for प्रत्य) — c) K3 शिबिर — d) Ñ1 वै (for ऽथ)

71 a) T1 पादान् (for पादौ) — b) S चापि (for चैव) K6 जघनाख्ये च कस्यचित्, B1 2 जघन कस्य चित्पुन — c) D7 कश्चिद् — d) Dn2 कालसृष्टे

72 a) Ñ1 अत्युग्रै , M1 अत्य, M2 अत्यात्र , M3 4 अभ्यग्र (for अत्युग्र) Ś1 K1 प्रतिपुष्टैश्च, Ś2 विष्टैश्च, M2 विद्धैश्च, M3 4 प्रतिपिष्टैस्तु T G अभि द्रवति विप्रे तु — b) S विनदद्भिर् (for नदद्भिश्च) K1 B1 2 4 5 भृशोत्तरै , Ñ1 Dn2 D1 2 (before corr) 3 5 भृशोत्कटै (for भृशातुरै) — c) K2 गजाश्वम्, K4 गजाश्व, G1 गजैश्च (for गजाश्व) Ś2 पतितैश्च, K2 अपि तैश्च, Ñ1 मानुषैश्च, T G2 मनुजैश्च, M2 महिषैश्च (for मथितैश्च) S (except G3) चार्तैर् (for चान्यैर्) — d) D7 (also as in text) नृप, M1 2 विभो, M3 4 तदा (for प्रभो)

73 a) Ś K1-4 Ca d किमय (for °द) Ś1 K1 कोय°, K3 केय; Ca d कोऽय (as in text) — b) Ñ1 B Dn D1-5 7 T1 M1. 2 क शब्द Ś1 K1 Ca d किं न, K2 4 किं च, T1 किं नु च (hypermetric) (for किं नु) K3 किं नु किं, B3 किंकृत , B4 किंकृति, D4 किंहत, D1 किंकृतो (for किं कृतम्) T2 G शब्द°

अहनत्सर्वतो वीरं नानाप्रहरणैर्बली ।
शिलीमुखेन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये समार्दयत् ॥ ५९
स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।
शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ६०
शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।
प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राव वेगवान् ।
यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तच्च समाद्रवत् ॥ ६१
द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि ।
चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥ ६२
अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च ।
न्यकृन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ६३
कालीं रक्तास्यनयनां रक्तमाल्यानुलेपनाम् ।
रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां शिखण्डिनीम् ॥ ६४
ददृशुः कालरात्रिं ते स्मयमानामवस्थिताम् ।
नराश्वकुञ्जरान्पाशैर्बद्ध्वा घोरैः प्रतस्थुषीम् ।
हरन्तीं विविधान्प्रेतान्पाशबद्धान्विमूर्धजान् ॥ ६५

---

59 Dn2 om 59 — ^{a}) K2 4 5 B3 D3 4 T G2 3 निहंता वै (B3 च, T G2 3 तु), K3 6 Ñ1 B2 4 5 Dn1 D1 2 5 7 G1 M1 2 निहंतार (for निहन्ता त) — ^{b}) D7 प्रभाद्रकै — ^{c}) Ś1 K1 B1 2 अभ्यहन्, Ś2 अद्रवत्, Ñ1 S अभ्यघ्नत्, B3–5 Dn1 D1–3 आहनत् (for अहनत्) Ś2 -भर्त्तं, Ñ1 वीरैर्, B3 G1 3 M वीरो (for वीर) — ^{d}) Ñ1 M2 -प्रहरणो (for °णैर्) K2 बळी, T G बलात् (for वली) — ^{e}) K3 D7 शलीमुखेन, K4 शिलि° D7 वाप्येन, G3 चाप्येव (for °न) — ^{f}) K2 4 6 समाहनत्, K3 ह्यताडयत्, Ñ1 B Dn1 D1 2 (before corr) 3 5 7 समार्पयत्, D4 समापयत, T G M2–4 समर्पयत्, M1 समचयत् (sic) (for समार्दयत्)

60 D7 om 60^{a}–61^{d} — ^{a}) Ś K1 5 तत (for स तु K3 क्रोध (for क्रोध-) — ^{b}) S महारथ (for °बलः) — ^{c}) Cd शिखण्डिनीं, Ca as in text — ^{d}) Dn1 वध्व (sic) (for द्विधा) K2 4 चासिना, Dn1 सासिना (for सो°)

61 D7 om. 61^{abcd} (cf v l 60) — ^{b}) K5 परं तप — ^{c}) K3 प्रभद्रकाना सर्वेषाम् — ^{d}) K3 अभि द्रवत (for °दुद्राव) — D7 reads 61^{ef} after 62^{c} followed by a repetition of 62^{abc} — ^{e}) K5 यत्तु, G3 अच (for यच्च) K3 यच्च शिष्टस्य (for °) — ^{f}) Ñ1 तस्य (for तच्च) Ś2 बल च समुपाद्रवत्, K5 B4 5 Dn D1–5 7 बल तु भृशमाद्रवत् (B4 °मार्तवत्, Dn1 °मार्दयत्, Dn2 °माद्रवान्)

62 ^{a}) K3 तु, M स (for च) — ^{b}) T G2 3 तथा, G1 तदा (for अपि) — After 62^{c}, D7 reads 61^{ef}, repeating thereafter 62^{abc} — ^{d}) K5 T G1 2 दृष्ट्वा तत्र (K5 तान्सु), Dn1 घोर दृष्ट्वा, G3 कृत्वा तत्र (for दृष्ट्वा दृष्ट्वा) T1 G3 महारथ (for बल°) — After 62, K6 reads 64^{cd} repeating it in its proper place

63 ^{a}) K2 3 अहनत्पुरुषानन्यान् (K3 °षीनन्यो) — ^{b}) D7 वा (for च) Ś K1 5 G3 अभिसृत्यो(G3 त्या)पसृत्य च (Ś2 K5 ह्), B1 2 अभिहत्याभिहत्य च, G2 (by corr) द्रौपदानभिसृत्य च — ^{c}) K3 निकृत्य चासिना, K4 न्यकृत्यदसिना, K6 नक्तासद°, B1 2 अकृ तद°, Dn2 नकृतद° — ^{d}) K3 D7 असिमार्गे (for °मार्ग) Ñ1 विशांपते (sic), D7 विशारदा°

64 D5 om 64 — ^{a}) K2 T G3 M काळीं, K4 कालिं, G1 काळां; G2 कालिं (for कालीं) K2 रक्त स्य°, Dn1 कालिंदीरक्तास्यनयना (hypermetric) — ^{b}) K4 °लेपमा (for °लेपनाम्) — ^{c}) S घोरां (for एकां) — ^{d}) K3 कुटुम्बनी, Ñ1 B Dn D1 2 4 7 Ca d कुटुं बिनीं, T1 कुदडिनीं (for शिखण्डिनीम्)

65 ^{a}) Ś K2 3 कालरात्रीं, T1 तेथ रात्रीं, T2 G M2 कालरात्रिं, M1 3 4 कालरात्रीं Ś1 K1 ता (for ते) — ^{b}) K6 विस्मयानां, B1 (marg, also as in text) 4 5 Dn D1–5 G1 गायमानाम् (B1 °ना), D7 गायनामा (for स्मयमानाम्) K2 4 6 व्यवस्थिता, T G इव स्थिता (for अवस्थिताम्) — ^{c}) K4 नराश्व; Dn1 G3 नराश्व (for नराश्व) K2 कुजरा After कुंज- रान्, T1 adds बल B1–3 घोरैर्, G1 यूथान् (for पाशैर्) — ^{d}) G1 विध्वा (for बद्ध्वा) K2 4 5 घोरा; B1–3 पाशै, Dn2 धारै°, T1 G2 घोरान्, G1 घोरं (for घोरै) K5 प्रमाथिनीं, S च तिष्ठतीं (for प्रतस्थु षीम्) — ^{e}) K2 3 6 D7 हरती, B1 हरतां, Dn2 D1–3 5 वहतीं (for हरन्तीं) Dn1 विविध° K1 प्रीतान्, K5 एतान् (for प्रेतान्) — ^{f}) K5 पाशैर्बध्वा, Ñ1 Dn1 M3 4 पाशहस्तान् (M3 [inf lin] °हस्ता), Dn2 चक्रान् (for °बद्धान्) Ś2 विपूर्वजान्, Ś1 (marg) K1 विचेतस°, K6 अमूर्धजान्, T G2 3 M विकेशकान्, G1 अनेकश°, Ca d विमूर्धजान् (as in text) — After 65, Ñ1 B Dn D1–5 7 S ins

स्वप्ने सुप्तान्नयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष ।
ददृशुर्योधमुख्यास्ते घ्नन्तं द्रौणिं च नित्यदा ॥ ६६

यतः प्रवृत्तः संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
ततः प्रभृति तां कृत्यामपश्यन्द्रौणिमेव च ॥ ६७

तांस्तु दैवहतान्पूर्वं पश्चाद्द्रौणिर्न्यपातयत् ।
त्रासयन्सर्वभूतानि विनदन्भैरवान्रवान् ॥ ६८

तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पौर्वकालिकम् ।
इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ६९

ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विनः ।
शिबिरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७०

सोऽच्छिनत्कस्यचित्पादौ जघनं चैव कस्यचित् ।
कांश्चिद्बिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्तकः ॥ ७१

अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदद्भिश्च भृशातुरैः ।
गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत्प्रभो ॥ ७२

क्रोशतां किमिदं कोऽयं किं शब्दः किं नु किं कृतम् ।
एवं तेषां तदा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ॥ ७३

38* तथैव च महाराज न्यस्तशस्त्रान्महारथान् ।

[$B_{4.5}$ Dn $D_{1-5.7}$ सदा राजन् (for महाराज) $B_{1.2}$ पाशहस्तान् (for न्यस्तशस्त्रान्) B_3 महाभुजान् (for °रथान्)]

66 ^{a}) $Ś_2$ स्वप्न प्रसुप्ता (hypermetric), K_1 सुप्ते सुप्तान्, $Ñ_1$ सुप्तसुप्तां, $B_{1.2}$ सुप्रसुप्तां, Dn_2 स्वप्ने सुप्तान्, $D_{1.2}$ स्वप्तसुप्ता, $D_{4.7}$ सुप्तान्सुप्तान्, G_3 सुप्ते सुप्ते (for स्वप्ने सुप्तान्) K_1 नयंत्येतान्, $K_{2.3}$ नयतीं तान्, $K_{4.6}$ $D_{5.7}$ नयती तान् ($D_{5.7}$ ता), K_5 क्षयतीं ता, B_1 थेयंतीं तां (corrupt) (for नयन्तीं तां) —^{b}) K_3 T_1 रात्रीष्वन्यासु, Dn_2 रात्रिस्व, K_4 रात्रिष्वन्यास्तु Dn_1 मारिष, S भारत (for मारिष) K_3 रात्रीं कन्या सु मारिष, K_5 रात्रिं चैव सुमारिष —^{c}) M यौध (for योध) M_4 त (for ते) —^{d}) $Ś_1$ damaged Dn_2 घृतं, T_1 घ्नतं (for घ्नन्तं) T_1 तु (for च) $Ñ_1$ $B_{4.5}$ Dn D_{1-5} सर्वदा (for नित्यदा)

67 ^{a}) $B_{1.2}$ तत° (for यत°) $Ś_1$ damaged, $Ñ_1$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1-5.7}$ प्रभृति, $B_{1.2}$ सुवृत्त ; T_1 प्रवृत्त (for °त्त°) Dn_2 सग्राम (for °म) —^{b}) $B_{1.2}$ सैन्ययो° (for °सेनयो°) —^{c}) $K_{2.4.6}$ ते कृत्याम्; $K_{3.5}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1-5.7}$ S ता कन्याम्, $Ñ_1$ B_3 कृत्या ताम् (by transp), $B_{1.2}$ कन्यां ताम् (for तां कृत्याम्) —^{d}) K_1 T_1 G_3 M_1 अपश्यद् (for अपश्यन्) $K_{1.5}$ द्रौणिरेव च

68 ^{a}) D_7 तस्तु, S ततो (for तांस्तु) $Ś_1$ K_1 देहवत°, G_2 देवहतान् (for दैव°) —^{b}) $K_{2.4.6}$ अताडयत्, B Dn $D_{1-3.5.7}$ न्यपात°, G_3 अपात (for न्यपात°) —^{d}) K_2 M_{2-4} निनदन्, $B_{1.2}$ G_1 व्यनदन्, Dn_2 विनद, D_4 विलपन्, G_3 विनदद् (for °न्) $Ñ_1$ S भैरव (for भैरवान्) Dn_2 $D_{1.2}$ रणे ; S रव (for रवान्)

69 D_5 om 69^a–70^b D_7 corrupt —^{a}) $Ś_2$ तदानुसृत्य, K_3 तदनुस्मृते (for °स्मृत्य) —^{b}) $Ś_2$ (m as in text) मौक्षकालिक, K_3 पूर्वलोकिक, K_5 T_1 सार्वलौकिक, K_6 $Ñ_1$ B Dn D_{1-4} G_2 पूर्वकालिक (for पौर्व°) —^{c}) $K_{2.4}$ तदिति मन्यते, K_3 तदित्यमन्यते, B_1 तु नित्यमन्यत, Dn_1 तदिदमन्यत (sic) (for तदित्य°) —^{d}) K_3 G_2 देवेन (for दैवेन) K_4 निपीडित T_1 दैवेन परिपीडिता, G_3 तद्दैवेनोपपीडिता

70 K_6 om 70 D_6 om 70^{ab} (cf v l 69) —^{a}) K_3 विनादेन —^{b}) D_4 प्रत्यबुध्यत, G_3 °युध्यत, M_2 सम्प्रबुध्यंत (for प्रत्य°) —^{c}) K_3 शिबिर —^{d}) $Ñ_1$ वै (for ऽथ)

71 ^{a}) T_1 पादान् (for पादौ) —^{b}) S चापि (for चैव) K_6 जघनाख्ये च कस्यचित्, $B_{1.2}$ जघनं कस्य चित्पुन° —^{c}) D_7 कश्चिद् —^{d}) Dn_2 कालसृष्टे

72 ^{a}) $Ñ_1$ भस्युग्रै, M_1 अस्य, M_2 असास्त्र, $M_{3.4}$ अभ्यग्र (for अत्युग्र) $Ś_1$ K_1 °प्रतिपुष्टैश्च, $Ś_2$ °विष्टैश्च, M_2 विद्धैश्च, $M_{3.4}$ प्रतिपिष्टैस्तु T G अभिप्रपति विप्रे तु —^{b}) S विनदद्भिर् (for नदद्भिश्च) K_1 $B_{1.2.4.5}$ भृशोत्तरै°, $Ñ_1$ Dn_2 $D_{1.2}$ (before corr) $_{3.5}$ भृशोत्कटैः (for भृशातुरै°) —^{c}) K_2 गजाश्वम्, K_4 गजाश्व, G_1 गजैश्च (for गजाश्व) $Ś_2$ पतितैश्, K_2 अपि तैश्, $Ñ_1$ मानुषैश्; T G_2 °मनुजैश्, M_2 °महिषैश् (for °मथितैश्) S (except G_3) चार्तैर् (for चान्यैर्) —^{d}) D_7 (also as in text) नृप, $M_{1.2}$ विभो, $M_{3.4}$ तदा (for प्रभो)

73 ^{a}) Ś K_{1-4} Ca d किमय (for °द) $Ś_1$ K_1 कोय°, K_3 केय ; Ca d कोऽय (as in text) —^{b}) $Ñ_1$ B Dn $D_{1-5.7}$ T_1 $M_{1.2}$ क° शब्द° $Ś_1$ K_1 Ca d किं न ; $K_{3.4}$ किं च, T_1 किं नु च (hypermetric) (for किं नु) K_3 किं नु किं, B_3 किंकृत°, B_4 किंकृति°, D_4 किंहत, D_7 किंकृतो (for किं कृतम्) T_2 G शब्द°

अपेतशस्त्रसंनाहान्संरब्धान्पाण्डुसृञ्जयान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥ ७४
ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ७५
ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।
विनदन्तो भृशं त्रस्ताः संन्यपेषन्परस्परम् ॥ ७६
ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम् ।
धनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ॥ ७७
पुनरुत्पततः कांश्चिद्दूरादपि नरोत्तमान् ।
शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ७८
तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्स विधावति ।
शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ७९
पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८०
तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाह्रदमिव द्विपः ॥ ८१

किं नु (T_2 किमु) च किंकृतं. — [c]) S पाचालाना (for एव तेषां) K_6 B Dn D_{1-3} G_3 M तथा, D_7 तद्वा (for तदा) — [d]) $K_{2\,4\,6}$ प्रत्यपद्यत (for सम°).

74 [a]) K_2 आपतन्, $\tilde{N}_1$ आपतच्, M_1 अप्रेत (for अपेत) — [b]) K_6 $B_{1\,5}$ Dn $D_{1-5\,7}$ सनद्धान्, K_3 सरब्ध, $\tilde{N}_1$ सरथान्, $B_{1\,2}$ संरद्धान् (for सरब्धान्) S पाडुसैनिकान् — [c]) K_3 मृत्युकालोय (sic) — [d]) Dn_1 सप्रहृतां, D_7 प्रहरतो (for °तां).

75 [a]) $K_{2\,4}$ $\tilde{N}_1$ B_3 S सच्छब्द (for तच्छस्त्र) K_3 तच्छब्दाच्चैव वित्रस्ता, K_5 ततस्तु क्षतविध्वस्ता — [b]) K_3 मत्ता इव (for उत्पतन्तो) $K_{2\,4}$ B_2 भयान्नरा, K_6 [s]भ्रमन्नरा (for भयातुरा) T_1 भयादभ्यर्दिता नरा, T_2 $G_{1\,3}$ °दभ्य(G_3 °भ्य)पतन्नरा, M °दभ्युद्गता नरा — [c]) K_5 निद्रया, B निद्रार्ता (for निद्रान्धा) K_3 नष्टसंज्ञांश्च, K_4 °सज्ञाश्च — [d]) K_3 om the second तत्र K_1 विलिल्यिरे, $\tilde{N}_1$ निनिम्पिरे, B_1 विलिल्यिरे, Dn_2 D_7 निने(D_7 °नि)दिरे, D_5 निलिल्हिरे, T_1 G_1 निपेदिरे, T_2 निपेतिरे, G_2 निपदिरे, G_3 प्रपेदिरे, M निषेदिरे (for निलिल्यिरे)

76 [a]) $\acute{S}_1$ K_1 ऊरुष्टभ, $\acute{S}_2$ ऊरुष्कंभ, K_3 Dn_2 उरुस्तभ, K_4 ऊरुस्कध; $B_{1\,2}$ ततस्तभ, D_5 G_3 ऊरूस्तभ M_4 गृहीतांश्च — [b]) $\tilde{N}_1$ कर्मणा° (for कश्मला) — [c]) K_2 विनिंदतो; K_3 विनर्दतो, K_4 ननिंदतो; Dn_1 निनदतो (for विनदन्तो) $M_{3\,4}$ भृश (for भृशं) $\acute{S}_1$ त्रस्तान् (for त्रस्ता) — [d]) $\acute{S}_2$ सैन्यपेप, K_1 सन्यपेशन्, K_2 सन्यपीडन्, K_3 सनिष्पिप्य; K_4 सन्यपीषन्, K_5 सनिपत्य, K_6 B Dn $D_{1-3\,5\,7}$ समासीदन्, $\tilde{N}_1$ सव्यसीष्टन्, D_4 समासाद्य; T $G_{2\,3}$ निरे(G_3 °री)क्षंत, G_1 M निरतक्षन् (for सन्यपेषन् as in $\acute{S}_1$ only)

77 D_4 om. 77 — [a]) $\acute{S}_1$ रण; K_1 रणे (for रथ) G_2 सथा यथा (for ततो रणं) — [b]) Dn_2 रथिनो, D_7 स स्थितो (for आस्थितो) $\acute{S}_1$ $K_{1\,3}$ $\tilde{N}_1$ Dn D_{1-3} भीमनिःस्वन, K_3 °निःस्वन°, K_4 B_2 °निस्वन, K_5 °तस्वनं, B_1 $M_{3\,4}$ °दर्शन; T G $M_{1\,2}$ °दर्शन (for °निस्वनम्) — D_7 om from 77[c] up to सपतत (in 78[c]) — [c]) $K_{2\,4\,5}$ धनुःपाणि — [d]) $\acute{S}_1$ B_{1-3} D_1 $M_{3\,4}$ प्रैषयद्, $K_{3\,5}$ Dn_1 D_2 (before corr as in text) प्रेषयन् B_3 S यमसादन (for वै यमक्षयम्).

78 D_7 om up to संपतत (cf. v l 77) — [a]) $\acute{S}_2$ (*sup lin* as in text) ननुर् (for पुनर्) K_6 उत्पतिनश्, $\acute{S}_1$ काचिद्, $\acute{S}_2$ कश्चिद्, $\tilde{N}_1$ $B_{1\,5}$ Dn D_{1-5} चापि, M_4 काश्चिद् (for कांश्चिद्) — [b]) K_2 दूरानपि, K_6 आरादपि (for दूरादपि) S दूरादापततो नरान् (M_{2-4} °तोपरान्) — [c]) K_2 दूरात् (for शूरान्) S उत्पततश् (for सपत°) — [d]) K_2 S (except T_1) काळराज्यै; K_3 कालरात्रै, K_4 °राज्ये- K_2 न्यवेदयन्

79 [a]) B_1 स्यंदनाग्रेण, M °नाग्र्येण — [b]) $\acute{S}_1$ विमथन्स, K_1 विमश्नन्स; $K_{2\,4}$ प्रमथन्स°, K_3 प्रथमन्स, Dn_2 प्रथयंत्य°, T_2 $G_{1\,2}$ प्रमश्नन्स (for प्रमथन्स) $\acute{S}_1$ $K_{1\,2\,4}$ प्रधावति; $\acute{S}_2$ विधाविवि, T G_3 M व्यरोचत (for विधावति) — [d]) K_3 वर्षत, K_5 अवध, Dn_2 वर्षत (for अवर्षत्) $\tilde{N}_1$ $B_{1-3\,5}$ प्रवि (for तत) S स शत्रूनभ्य(M_2 °त्य)वर्तत

80 $K_{4\,6}$ om. (hapl) 80–82 — [a]) D_2 पुनस्तु- T $G_{1\,2}$ काश्चिच्छस्त्रेण, G_3 काश्चिदस्त्रेण, M_1 °चित्रेण; M_{2-4} °चिक्षेप (for सुविचित्रेण) — [b]) T_1 शरचंद्रेण. T_2 वर्मणा (for चर्मणा) K_3 शतचंद्रेण च कर्मणा (hypermetric) — [c]) $\acute{S}_1$ K_1 चाकाशवर्पेण — [d]) $\acute{S}_1$ K_1 M_1 तदा चरति, K_5 $\tilde{N}_1$ $B_{1-3\,5}$ Dn_2 $D_{1-3\,5}$ T_2 G_1 तथाचरत (for तदा°) K_3 तदा स परमासिना

81 $K_{4\,6}$ om 81 (cf v l 80) — [a]) K_1 तत-

उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८२

विस्वरं चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्धं तथावदन् ।
न च स्म प्रतिपद्यन्ते शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८३

विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन्परस्परम् ।
उत्पतन्तः परे भीताः केचित्तत्र तथाभ्रमन् ।
पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ८४

बन्धनानि च राजेन्द्र संछिद्य तुरगा द्विपाः ।
समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ८५

तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
तथैव तान्निपतितानपिपन्गजवाजिनः ॥ ८६

तस्मिंस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
हृष्टानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ८७

स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसंघैर्मुदा युतैः ।

स, K2 तथा च, B5 तदा स; T1 G3 स तदा, T2 G1 2 M स तथा (for तथा स) —b) Dn2 आहव दुर्मदा, D7 दुर्मदा —c) K1 वृक्षोभयत

82 K4 6 om 82 (cf. v l 80) B1 om 82–83 —b) M यौधा (for योधा) S सहस्रश (for विचे तस) —c) Ś1 निद्रामत्ता, Ś2 K1 निद्रामत्ता, K2 निद्रयार्ता, K5 निद्रावतो, S (except G3) निद्राधाश्च (for निद्रार्ताश्च) —d) K1 वृद्रवत, K3 धावतश्च, Dn1 व्यधावंस, Dn2 D5 T1 व्यधावतस्, D7 व्याधावतस् (for व्यधावन्त) — After 82, Ñ1 ins (cf 83ab)

39* विक्रोश चुक्रुशुश्चान्ये बहुयस्य ततस्तत ।

83 B1 om 83 (cf. v l. 82) —a) K3 व्यर्जुंभ, K6 विश्वर; Dn1 वीर च (sic) (for विस्वरं) K3 चान्ते (for चान्ये) — Ś2 om (hapl) 83b–84a —b) Ś1 यह्वबद्ध (sic), K1 Dn2 बहुबद्ध; K4 बहुयुद्ध, Dn1 °बधं, D5 बह्वंबद्ध; G3 बह्वाबद्ध (for बह्वबद्धं) K1 तथावनंदन् (sic), K3 B3 तदावदन्, S अथाब्रुवन् (for तथावदन्) —c) Ñ1 न चर्मं (for न च स्म) K6 Ñ1 B2–5 Dn D1–5 7 S प्रत्यपद्यंत (D1 2 °ते) —d) Ś1 (m as in text) K1 वचनानि; K2–4 विविधानि; Ñ1 B3 G3 कवचानि (for वसनानि) D5 om च B3 वा (for च)

84 Ś2 om 84a (cf v l 83) K6 om 84abcd —a) B1 उत्पेतु (sic) (for विमुक्त) M2 °केशांश (for केशाश्) Ś1 K1 अप्यन्ये, G3 चान्यत्तु (for चाप्यन्ये) T2 G2 विमुक्तकेशकाश्चान्ये — B3 reads 84b–85c on marg —b) G3 परामव (for परस्परम्) —c) Ś1 K1 [अ]पतन्भीमा; Ś2 B2 4 Dn D1–5 7 [अ]पतञ्श्रांता, K2–4 पर भीता; K5 [अ]पतन्भीता, B1 2 [अ]परे भीता (for परे भीता) Ñ1 उत्पेतुरपरे भीता, B5 M उत्पतन्नपरे भीता (M2 वीरा), G3 उत्पतस्यपरे भीता —d) Ś1 (sup lin as in text) K2 4 तथापतन्, K1 तथाभवन्, B2 4 Dn1 D1–5 7 [अ]भ्रमस्तदा (B1 Dn1 D5 7 था), Dn2 भ्रमस्तदा, T G1 2 M परिभ्रमन्, G3 तथाब्रुवन (for तथाभ्रमन्) —e) Ś2 पुरीशम्, K1 पुरेपम्, K3 मुरीपम् (for पुरी) K2 4 व्यसृजन्, K3 5 उत्सृजन्; D5 ससृजन् (for असृजन्) K6 विमुक्तयधना केचित्, Ñ1 S पुरीषा ण्युत्सृ(Ñ1 न्यस्, G3 M3 4 नुत्सृ)जन्केचित् —f) K2 D5 प्रसुश्रुवु; K3–6 D7 प्रशुश्रुवु

85 G3 om 85a–88b —a) K4 T2 G1 2 तु (for च) Ś1 K1 संछिद्य (for राजेन्द्र) —b) Ś1 K1 राजेंद्र, K3 सांछिन; Dn1 संछित्य (for संछिद्य) K2 4 T M तुरग (for तुरगा) —c) K2 4 B1–3 G1 M1 3 4 समे; T G2 सर्वे (for समं) K2 पर्यापतश्, Dn1 पर्यवतश् (for पर्यपतंश्)

86 G3 om 86 (cf v l 85) —b) Ś1 K2 4 6 न्यलीयंत; K1 वृलीयंत, Dn1 व्यलीयेत, D7 व्यमीयंत, T G1 2 M2 3 न्यपतत; M1 4 न्यवर्तंत (for व्यलीयन्त) K2 T1 महीतळे Ñ1 केचित्तत्र तथाद्रवन् —c) Ś2 हि, K3 च (for नि) S (G3 om) तथैव पतिता भूमौ —d) Ś न्यषेधन्; K1 corrupt, K2 D5 7 अपिबन्, K3 निष्पेपुर्; K6 न्यष्पिषन्; B1 2 D1 2 न्यपिंषन्, B5 व्यपोथन्; T G1 M न्यषीदन्, G2 निषीदन् (for अपिंषन्) K5 स पिपेष महाभुज, Dn1 अपिबद्गजवाजिन

87 G3 om 87 (cf v l 85) K6 om (hapl) 87a–89b —a) B1 तस्मिंस —b) K3 5 S (G3 om) भरतर्षभ (K3 भ) (for पुरुषर्षभ) —c) Ñ1 B1 4 5 Dn D1–5 7 T1 हृष्टानि, B3 T2 G1 2 हसानि (for हृष्टानि) —d) S (G3 om) युक्तानि (for भरत) D7 om from सत्तम up to the end of st 88

88 G3 om 88ab (cf v l 85) K6 D7 om 88 (cf v l. 87) —a) Ś1 K1 Ñ1 B1 Dn D5 पूरितो, G1 प्रेपितो, M2 परितो (for प्रेरितो) — T1 om

अपेतशस्त्रसंनाहान्संरब्धान्पाण्डुसृञ्जयान् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ॥ ७४
ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ता उत्पतन्तो भयातुराः ।
निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ ७५
ऊरुस्तम्भगृहीताश्च कश्मलाभिहतौजसः ।
विनदन्तो भृशं त्रस्ताः संन्यपेषन्परस्परम् ॥ ७६
ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम् ।
धनुष्पाणिः शरैरन्यान्प्रेषयद्वै यमक्षयम् ॥ ७७
पुनरुत्पततः कांश्चिद्दूरादपि नरोत्तमान् ।
शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यै न्यवेदयत् ॥ ७८
तथैव स्यन्दनाग्रेण प्रमथन्स विधावति ।
शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ७९
पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
तेन चाकाशवर्णेन तदाचरत सोऽसिना ॥ ८०
तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः ।
व्यक्षोभयत राजेन्द्र महाह्रदमिव द्विपः ॥ ८१

किं तु (T2 किमु) च किंकृत. — c) S पाचालाना (for एव तेषा) K6 B Dn D1-8 G8 M तथा, D7 तद्वा (for तदा) — d) K2 4 6 प्रत्यपद्यत (for सम°).

74 a) K2 आपतन्, Ñ1 आपतच्, M1 अप्रेत (for अपेत) — b) K6 B4 5 Dn D1-5 7 सनद्धान्, K8 सरब्ध, Ñ1 सरयान्, B1 2 सरद्धान् (for सरब्धान्) S पाडुसैनिकान् — c) K8 मृत्युकालोय (sic) — d) Dn1 सप्रद्रता, D7 प्रहरतो (for °तां).

75 a) K2 4 Ñ1 B8 S तच्छब्द (for तच्छस्त्र) K8 तच्छब्दाच्चैव वित्रस्ता, K5 ततस्तु क्षतविध्वस्ता — b) K8 मत्ता इव (for उत्पतन्तो) K2 4 B2 भयात्वरा, K6 [ऽ]श्रमत्वरा (for भयातुरा) T1 भयादभ्यर्दिता नरा, T2 G1 8 °दभ्य(G8 °प्य)पतन्नरा, M दभ्युद्रता नरा — c) K5 निद्रया, B निद्रार्ता (for निद्रान्धा) K8 नष्टसज्ञाश्च, K4 °सज्ञाश्च — d) K8 om the second तत्र K1 विलिल्यिरे, Ñ1 निनिम्यिरे, B1 विलिल्यिरे, Dn2 D7 निने(D7 °नि)दिरे, D5 निलिल्छिरे; T1 G1 निपेदिरे, T2 निपेतिरे, G2 निपदिरे, G8 प्रपेदिरे; M निपेदिरे (for निलिल्यिरे)

76 a) Ś1 K1 ऊरुष्टभ, Ś2 ऊरुष्कभ; K8 Dn2 उरुस्तंभ, K4 ऊरुस्कध, B1 2 ततस्तभ, D5 G8 ऊरू स्तभ M4 गृहीताश्च — b) Ñ1 कर्मणा° (for कश्मला°) — c) K2 विनिंदतो, K8 विनर्दतो, K4 ननिंदतो; Dn1 निनदतो (for विनदन्तो) M8 4 भृश (for भृश) Ś1 त्रस्तान् (for त्रस्ता) — d) Ś2 सैन्यपेषं, K1 सन्यपेशन्, K2 सन्यपीढन्, K8 सनिदिप्य्य, K4 सन्यपीपन्, K5 सनिपत्य, K6 B Dn D1-8 5 7 समासीदन्, Ñ1 सव्यसीष्टन्, D4 समासाद्य, T G2 8 निरे(G8 °री)क्षंत, G1 M निरतक्षन् (for सन्यपेषन् as in Ś1 only)

77 D4 om 77 — a) Ś1 रण, K1 रणे (for रथ) G2 तथा यथा (for ततो रथं) — b) Dn2 रथिनो, D7 स स्थितो (for आस्थितो) Ś1 K1 6 Ñ1 Dn D1-8 भीमनिस्वन, K8 °निस्वन, K4 B2 °निस्वन, K5 तस्वनं, B1 M8 4 °दर्शन, T G M1 2 °दर्शन (for °निस्वनम्) — D7 om from 77c up to सपतत (in 78c) — c) K2 4 5 धनुपाणि — d) Ś1 B1-8 D1 M8 4 प्रैषयद्, K8 5 Dn1 D2 (before corr as in text) प्रेषयन् B8 S यमसादन (for वै यमक्षयम्)

78 D7 om up to सपतत (cf. v 1 77) — a) Ś2 (sup lin as in text) ननुद् (for पुनर्) K6 उत्पतिनश् Ś1 काचिद्, Ś2 कश्चिद्, Ñ1 B4 5 Dn D1-5 चापि, M4 काश्चिद् (for कांश्चिद्) — b) K2 दूरानपि, K6 आरादपि (for दूरादपि) S दूरादापततो नरान् (M2-4 °तोपरान्) — c) K2 दूरात् (for शूरान्) S उत्पततश् (for सपत°) — d) K2 S (except T1) काळरात्र्यै, K8 कालरात्रै, K4 °रात्र्ये K2 न्यवेदयन्

79 a) B1 स्यंदनाग्रेण, M °नाग्रेण — b) Ś1 विमथन्स; K1 विमथ्नन्स, K2 4 प्रमयन्स, K8 प्रथमन्स; Dn2 प्रयथत्स, T2 G1 2 प्रमथन्स (for प्रम थन्स) Ś1 K1 2 4 प्रधावति; Ś2 विधाविति, T G8 M व्यरोचत (for विधावति) — d) K8 वर्षत; K5 अवध; Dn2 वर्षत (for अवर्षत्) Ñ1 B1-8 5 प्रति (for तत) S स शत्रूनभ्य(M2 °त्य)वर्तत

80 K4 6 om (hapl) 80-82 — a) D4 पुनस्तु- T G1 2 काश्चिच्छस्त्रेण, G8 काश्चिदस्त्रेण; M1 °चित्रेण; M2-4 °चिक्षेप (for सुविचित्रेण) — b) T1 शरचन्द्रेण T2 वर्मणा (for चर्मणा) K8 शतचन्द्रेण च कर्मणा (hypermetric) — c) Ś1 K1 चाकाशवर्पण. — d) Ś1 K1 M1 तदा चरति, K5 Ñ1 B1-8 5 Dn2 D1-8 5 T2 G1 तथाचरत (for तदा°) K8 तदा स परमासिना

81 K4 6 om 81 (cf v 1 80) — a) K1 तस°

उत्पेतुस्तेन शब्देन योधा राजन्विचेतसः ।
निद्रार्ताश्च भयार्ताश्च व्यधावन्त ततस्ततः ॥ ८२
विस्वरं चुक्रुशुश्चान्ये बह्वबद्धं तथावदन् ।
न च स्म प्रतिपद्यन्ते शस्त्राणि वसनानि च ॥ ८३
विमुक्तकेशाश्चाप्यन्ये नाभ्यजानन्परस्परम् ।
उत्पतन्तः परे भीताः केचित्तत्र तथाभ्रमन् ।
पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ८४

बन्धनानि च राजेन्द्र संछिद्य तुरगा द्विपाः ।
समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ८५
तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
तथैव तान्निपतितानपिंषन्गजवाजिनः ॥ ८६
तस्मिंस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
हृष्टानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ८७
स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसंघैर्मुदा युतैः ।

स; K2 तथा च, B5 तदा स, T1 G3 स तदा, T2 G1 2 M स तथा (for तथा स) —^{b}) Dn2 माहच दुर्मदा, D7 दुर्मदा —^{c}) K1 वृक्षोभयत

82 K4 6 om 82 (cf. v l. 80) B1 om 82–83 —^{b}) M यौधा (for योधा) S सहस्रश (for विचेतस) —^{c}) Ś1 निद्रामत्ता, Ś2 K1 निद्रामत्ता; K2 निद्रयार्ता, K5 निद्रावंतो, S (except G3) निद्राधाश्च (for निद्रार्ताश्च) —^{d}) K1 वृद्रवंत, K3 धावतश्च, Dn1 व्यवधावंस, Dn2 D5 T1 व्यधावतस्, D7 व्याधावतस् (for व्यधावन्त) — After 82, Ñ1 ins (cf 83^{ab})

39* विक्रोश चुक्रुशुश्चान्ये बहुबद्ध ततस्तत ।

83 B1 om 83 (cf. v l. 82) —^{a}) K3 व्यजृभ, K6 विश्वरं; Dn1 वीर च (sic) (for विस्वर) K3 चाने (for चान्ये) — Ś2 om (hapl) 83^{b}–84^{a} —^{b}) Ś1 बह्वबद्ध (sic), K1 Dn2 बहुबद्ध, K4 बहुयुद्ध, Dn1 °बधं, D5 बह्वंबद्ध, G3 बद्धाबद्ध (for बह्वबद्धं) K1 तथावनंदन् (sic); K3 B2 तदावदन्, S अथाब्रुवन् (for तथावदन्) —^{c}) Ñ1 न चर्मे (for न च स्म) K6 Ñ1 B2–5 Dn D1–5 7 S प्रत्यपद्यंत (D1 2 ते) —^{d}) Ś1 (m as in text) K1 वचनानि, K2–4 विविधानि; Ñ1 B3 G3 कवचानि (for वसनानि) D5 om च B3 वा (for च)

84 Ś2 om 84^{a} (cf v l 83) K6 om 84^{abcd} —^{a}) B1 उत्पेतु (sic) (for विमुक्त°) M3 °केशांश् (for केशाश्) Ś1 K1 अप्यन्ये; G3 चान्यतु (for चाप्यन्ये) T2 G2 विमुक्तकेशकाश्चान्ये — B3 reads 84^{b}–85^{c} on marg —^{b}) G3 पराभव (for परस्परम्) —^{c}) Ś1 K1 [अ]पतन्भीमा; Ś2 B3 4 Dn D1–5 7 [अ]पतन्भ्राता, K2–4 पर भीता, K5 [अ]पतन्भीता; B1. 2 [अ]परे भीता (for परे भीता) Ñ1 उत्पेतुरपरे भीता, B5 M उत्पतन्चापरे भीता (M2 वीरा); G3 उत्पतत्यपरे भीता —^{d}) Ś1 (sup lin as in text) K2 4 तथापतन्, K1 तथाभवन्, B2 4 Dn1 D1–5 7 [अ]भ्रमस्तदा (B1 Dn1 D4 7 °था), Dn2 भ्रमस्तदा, T G1 2 M परिभ्रमन्, G3 तथाब्रुवन (for तथाभ्रमन्) —^{e}) Ś2 पुरीशम्, K1 पुरेपम्; K3 मुरीपम् (for पुरी°) K2 4 व्यसृजन्, K3 5 उत्सृजन्, D5 ससृजन् (for असृजन्) K6 विमुक्तबधना केचित्, Ñ1 S पुरीषाण्युत्सृ(Ñ1 न्यसृ, G3 M3 4 नुत्सृ)जन्केचित् —^{f}) K2 D5 प्रसुश्रुवु°, K3–6 D7 प्रशुश्रुवु°

85 G3 om 85^{a}–88^{b} —^{a}) K4 T2 G1 2 तु (for च) Ś1 K1 सछिद्य (for राजेन्द्र) —^{b}) Ś1 K1 राजेंद्र, K3 सछिंनं, Dn1 साछित्य (for सछिद्य) K2 4 T M तुरग (for तुरगा) —^{c}) K2 4 B1–3 G1 M1 2 4 समे, T G2 सर्वे (for सम) K2 पर्यापतंश्, Dn1 पर्यवतश् (for पर्यपतश्)

86 G3 om 86 (cf v l 85) —^{b}) Ś1 K2 4 6 न्यलीयंत; K1 वृलीयत, Dn1 व्यलीयेत, D7 व्यभीयंत, T G1 2 M2 3 न्यपतत, M1 4 न्यवर्तंत (for व्यलीयन्त) K3 T1 महीतळे Ñ1 केचित्तत्र तथाद्रवन् —^{c}) Ś2 हि, K3 च (for नि) S (G3 om) तथैव पतिता भूमौ —^{d}) Ś न्यषेधन्, K1 corrupt, K2 D5 7 अपिबन्, K3 निष्पेपुर्; K6 न्यपिषन्; B1 2 D1. 2 न्यपिंषन्, B5 व्यपोथन्; T G1 M न्यपीदन्, G2 निषीदन् (for अपिंषन्) K5 स पिपेष महाभुज, Dn1 अपिबद्गजवाजिन°

87 G3 om 87 (cf v l 85) K6 om (hapl) 87^{a}–89^{b} —^{a}) B1 तस्मिंस् —^{b}) K3 5 S (G3 om.) भरतर्षभ (K3 भ°) (for पुरुषर्षभ) —^{c}) Ñ1 B1. 4 5 Dn D1–5 7 T1 हृष्टानि, B3 T2 G1 2 हृसानि (for तृसानि) —^{d}) S (G3 om) युक्तानि (for भरत°) D7 om from सत्तम up to the end of st 88

88 G3 om 88^{ab} (cf v l 85) K6 D7 om 88 (cf v l 87) —^{a}) Ś1 K1 Ñ1 B4 Dn D5 पूरितो, G1 प्रेपितो, M2 परितो (for प्रेरितो) — T1 om

अपूरयद्दिशः सर्वा दिवं चापि महास्वनः ॥ ८८
तेषामार्तस्वरं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः ।
मुक्ताः पर्यपतन्राजन्मृद्नन्तः शिबिरे जनम् ॥ ८९
तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरितं रजः ।
अकरोच्छिबिरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः ॥ ९०
तस्मिंस्तमसि संजाते प्रमूढाः सर्वतो जनाः ।
नाजानन्पितरः पुत्रान्भ्रातॄन्भ्रातर एव च ॥ ९१
गजा गजानतिक्रम्य निर्मनुष्या हया हयान् ।
अताडयंस्तथाभञ्जंस्तथामृद्नंश्च भारत ॥ ९२
ते भग्नाः प्रपतन्तश्च निघ्नन्तश्च परस्परम् ।
न्यपातयन्त च परान्पातयित्वा तथापिषन् ॥ ९३
विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चावृता नराः ।
जघ्नुः स्वानेव तत्राथ कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ ९४
त्यक्त्वा द्वाराणि च द्वाःस्थास्तथा गुल्मांश्च गौल्मिकाः ।

(hapl) 88ᵇ–89ᶜ. —ᵇ) D1 2 (before corr) भूतशब्दैर् (for °संघैर्) B8 मुदान्वित°, D4 °न्वितै° —ᶜ) K1 8 M8 अपूरयन्, K2 अपूजयन्, Ñ1 आपूरयद् —ᵈ) K8 B1 2 4 5 Dn D1–5 T2 G1 2 चाति- (for चापि) Ś1 K1. 8 M4 महास्वना, B1 8 Dn1 महात्मन (for महास्वन°)

89 K6 om 89ᵃᵇ, T1 om 89ᵃᵇᶜ (cf v l 87, 88) —ᵃ) K8 5 Ñ1 T2 G2 आर्तस्वन, B2 4 Dn D1–8 5 G1 °रवं, D7 सार्तस्वर, M1 तन्निनद (for आर्तस्वर) —ᵇ) Dn2 गतवाजिन° —ᶜ) K8 युक्ता (for मुक्ता°) K2 पर्यचरन्, Dn1 पर्यपतद् (for °न्) —ᵈ) K1 मृप्रत° (sic), Dn1 मद्रग° (for मृद्नन्त) B1 2 समरे, G2 चरणैर् (for शिबिरे) K8 Ñ1 B1 2 जनान्

90 ᵃ) Dn1 तैत्रस्त (sic), S (except M1) तैस्तथा (for तैस्तत्र) —ᵇ) K8 5 G1. 8 चरणैरीरित (G8 °रुत्थित), Dn1 चरणोदारित, Dn2 °दिरितं (for °दीरित) —ᶜ) Ś2 K6 T G शिबिर (for °रे) Ñ1 तस्य (for तेषां) —ᵈ) G8 तत° (for तम°)

91 ᵇ) Ś1 सुमूढा, K1 संमूढा; K8 प्राद्रवन् (for प्रमूढा) K1 सर्वते (sic) Dn2 मूढा सर्वगतो जना° —ᶜ) Ś1 K1 राजान (Ś1 °न°), Ś2 नाचरत्, K2 D5 (by corr) न जानन् (for नाजा°) Dn2 पुतर° (for पितर°) —ᵈ) K1 भ्रात्रून् K8 भ्रातरम् (for भ्रातर)

92 ᵃ) K8 B4 5 Dn2 D1–5 7 S (except M4) गजो, Dn1 गजान् (for गजा) K8 गदान्, S गजम् (for गजान्) T G1 8 M1 8 4 अभिक्रम्य —ᵇ) B4 5 Dn D5 7 निर्म(Dn1 °मु)नुष्यान्, S निर्मनुष्यो (T1 °ष्ये) (for निर्मनुष्या) B4 5 Dn1 D5 हयान्हया°, S हयो हय —ᶜ) S (except T1) अताडयत् T1 तथामृद्नस्, T2 तदामृद्नस्, G1 2 तदामृद्नत्, G8 तदा गर्जं; M1 तथाभजद् K8 अताडयंस्तथा —ᵈ) K1 तथामृद्नंश्च, T1 भजश्च, T2 तदामर्जंश्च, G1 °गर्जंश्च, G2 °मृजश्च, G8 तत्रामृद्नाश्च, M अवमृद्नाच (for तथामृद्नंश्च) B1 भवेत (sic) (for भारत) K8 भजतश्च नराधिप

93 ᵃ) Ś2 M1 4 प्रतपतश्च (metathesis), K6 Ñ1 B Dn D1–5 7 M8 प्रपतति (M8 °त) स्म (for प्रपतन्तश्च) K8 तेन भग्ना पततश्च —ᵇ) B1 2 निंदतश्च, T1 G2 मृद्नतश्च (for निघ्नन्तश्च) —ᶜ) K2 8 5 न्य(K5 नि)पातयतश्; G1 व्यपातयत (for न्यपात°) T G2 8 M च नरान्, G1 नचिरात् (for च परान्) K6 Ñ1 B Dn D1–5 7 न्यपातयस्तथा चान्यान् —ᵈ) K5 योधयित्वा (for पात°) Ś1 K1 तथापि पद्, K2 तथापिबन्, K8 पिपेष च, K5 यथापरान्, K6 Ñ1 B2–4 Dn D1–5 तदापिषन्, D7 तदापिधान्, T1 व्यपीपिपन्, T2 [अ]प्यवीविषन्, G1 व्यवीषयन्, G2 [अ]प्यपद्विषन्, G8 तथापतन्, M1 8 4 [अ]प्य(M1 ह्य)पीडयन्, M2 व्यपीडयत् (for तथापिषन्)

94 ᵃ) D1 सनिद्रांश्च, M4 सुनिद्राश्च —ᵇ) Ś1 K1 सवृतानना°, Ñ1 चावृता°, T2 चावृता जना°, M1 च वृता नरा° —ᶜ) D7 जग्मु° K8 चान्ये च, B1 2 तानेव (for स्वानेव) K8 तत्राप्य, B5 ते चाथ (for तत्राथ) S स्वानेव जघ्निरे मूढा° —ᵈ) Ś1 K2 4 B4 कालेनाति-, K8 D1 2 °नाथ, K6 °नापि, Ñ1 B1–3. 5 D8 5 °नैव, Dn2 °नेव (for °नाभि) Ś2 प्रचोदितान्, K8 प्रनोदिता, K6 D7 प्रणोदिता (for प्रचोदिता°) K1 कालेन प्रतिचोदिता, M1 कालेनाप्रतिपीडिता°

95 ᵃ) K8 त्यक्त- (for त्यक्त्वा) K5 द्वाराश्च (for द्वाराणि) K5 om (hapl) from च up to विप्रनष्टाश्च (in 96ᵃ) T1 G1 M द्वास्थास्ते, T2 G2 द्वार्स्थास्ते, G3 द्वारस्थास् (for च द्वाःस्थास्) —ᵇ) Ñ1 B Dn D1–5 7 T1 G1 M8 4 गुल्मानि (D4 °णि) (for गुल्मांश्च) K2 गोलिका°, S गुल्मिन° (for गौल्मिका) —ᶜ) D3 M2 प्राद्रवति (M2 °ती) K4 तथाशक्ति (for यथा°) —ᵈ)

प्राद्रवन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतसः ॥ ९५
विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्त तदा विभो ।
क्रोशन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतसः ॥ ९६
पलायतां दिशस्तेषां स्वानप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ९७
हाहाकारं च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ।
तान्बुद्ध्वा रणमत्तोऽसौ द्रोणपुत्रो व्यपोथयत् ॥ ९८
तत्रापरे वध्यमाना मुहुर्मुहुरचेतसः ।
शिविरान्निष्पतन्ति स्म क्षत्रिया भयपीडिताः ॥ ९९
तांस्तु निष्पततस्त्रस्ताञ्शिविराज्जीवितैषिणः ।
कृतवर्मा कृपश्चैव द्वारदेशे निजघ्नतुः ॥ १००
विशस्त्रयन्त्रकवचान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ।
वेपमानान्क्षितौ भीतान्नैव कांश्चिदमुञ्चताम् ॥ १०१
नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्क्रान्तः शिविराद्बहिः ।
कृपस्य च महाराज हार्दिक्यस्य च दुर्मतेः ॥ १०२
भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् ।

K1 कादिशेका, K8 कांदिसीका, Dn2 गतश्रीका, S ते सत्रैव (M2 च), Ca d कांदिशीका (as in text) Ś2 विचेतसा

96 K6 M3 4 om (hapl) 96 K5 repeats 96 — a) K4 G3 विप्रणष्टाश्च, K5 (first time) om, Dn1 प्रविलब्धाश्च, M1 ते विप्रणष्टाश्च (for विप्रनष्टाश्च) T G1 2 M2 नान्योन्यम्; M1 चान्योन्य (for तेऽन्योन्यं) B1 विप्रनष्टास्तथान्योन्य — b) Ñ1 Dn नाजानतस्, D8 न जानत, T G2 3 M1 2 अजानत, G1 अनीक तु (for नाजानन्त) Ñ1 B1–4 Dn D1–5 7 T G2 M1, 2 तथा, G1 *था (for तदा) — c) K8 क्रोशतस् K4 पुत्रेण (for पुत्रेति)

97 a) B3 चैषां (for तेषां) S पलायत दिशस्ते वै — b) K6 स्वानप्युत्सृज्य; Dn1 D4 G1 नानप्यु°; D8 स्थानमुत्सृज्य, D5 स्वानानु; D7 तातप्यु (for स्वानप्यु°) K6 बाधवा°, T1 पांडवान् (for बान्धवान्) — After 97c, Ś2 reads and cancels 96bcd — d) Ś2 (before corr) K5 आक्रंदति, K1 प्रार्थयंत, K2 M1 आक्रंदतस्, Dn2 आक्रदत, T G आक्रोशत (for आक्रन्दन्त) K5 च ते जना, Dn2 ततो जन° (for ततो जना°)

98 a) K1 B1–3 हाहाकारांश्(K1 रान्), Ñ1 °का राश्, D7 °कारे, S °रवास् (for °कार) Ś2 सच, K1 म, K8 स, K5 S तु (for च) Ś1 K1 कुर्वंत° (for कुर्वाणा°) — c) D4 तान्रुध्वा, D5 तान्युध्वा, G2 तान्पुत्वा (sic), G3 बुध्वा च (for तान्बुद्ध्वा) K5 वरमत्तोसौ, B2 4 Dn2 D1–5 7 रणमध्येसौ Ś1 K1 सानुत्वरणमत्तोसौ, K2 वारणेवसमत्तोसौ, K8 वारुणेनेव मात्रो मौ, K6 सास्तु बुध्वा रणे मत्तो — d) K1 व्यपेथयत्, B4 Dn1 D1–3 7 न्यपातयत्, Dn2 न्यवारयत्, G2 [ऽ]भ्यबोधयत् (for व्यपोथयत्)

99 a) Ś1 K1 तत्रांतरे, K8 ततोपरे (for तत्रा°) Ś1 बध्यमाना, K1 (by corr) बाध्यमाना (for वध्य°) S अपरे तत्र व(T2 G1 यु)ध्यतो (M3 4 ते) — c) Ñ1 Dn2 शिबिर (for शिबिरान्) K1 निपतति; K2 निपतती, K4 5 नि:पतति, K6 न पतति — d) K5 उपपीडिता; B3 रणपडिता (for भयपीडिता)

100 a) K3 तांश्च, K5 गतान् (for तास्तु) K2 4 नि(K2 नि°)पततस्, K6 Ñ1 B4 D7 S निष्पतितास् K8 त्रस्तान्, K4 *स्तान्, Dn1 त्रस्ता (for त्रस्तान्) — b) K8 शिबिरान्, Dn2 शिथिराजैवितैषिण° (sic) — c) K8 कृतश्चैव (for कृप) — d) K1 विजघ्नतु, K5 [ऽ]भि°, K6 तु जघ्नतु

101 a) Ś1 K1 वित्रस्त, B1 2 विस्रस्तान्; Dn2 M1 विशस्त, D1–3 5 M4 (sup lin) विस्रस्त; D7 विशस्त्रं; T G2 विमुक्त (for विशस्त्र) Ś1 K4 6 D4 M3 4 °पत्रकवचान्; Ś2 °पात°; K8 B1 2 °मुक्त°; B5 T G1 2 M1 °शस्त्र, G3 M2 4 (sup lin) वस्त्र (for यन्त्र) — b) K4 कृतांजलिन् — c) Ś2 वीपमानान्, M1 वेष्टमानान् (for वेप°) K2 क्षीतौ K1 चैतान् (for भीतान्) — d) Ś1 lacuna K6 Ñ1 Dn अमुच्यतां, B4 अमुञ्चतां; T1 व्यमुचत, G3 विमुंचता, M व्यमुचतां (for अमुञ्चताम्) K1 निर्दयौ विनिजघ्नतु

102 a) K2 नामुंच्यत, Dn2 न मुच्यत D1 2 तथा (for तयो°) K4 काश्चिन् — b) K3 5 नि क्रांत — c) G1 तु (for च) Ñ1 B4 Dn2 D1 2 कृपश्चैव (for कृपस्य च) — d) Ś1 damaged K1 सात्वतस्य च; K8 हार्दिकस्य च, Ñ1 Dn2 D1 3 हार्दि(Dn2 °र्दे)क्यश्चैव; D7 कार्दिकस्य च (for हार्दि) K2 4 6 भारत, K8 दुर्मते, Ñ1 B1 4 Dn2 D1, 2 दुर्मति°, S धीमत (for दुर्मते°)

103 B2 reads 103ab on marg — a) K8 चिकी-

त्रिषु देशेषु ददतुः शिबिरस्य हुताशनम् ॥ १०३
ततः प्रकाशे शिबिरे खड्गेन पितृनन्दनः ।
अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तवत् ॥ १०४
कांश्चिदापततो वीरानपरांश्च प्रधावतः ।
व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्द्विजवरो नरान् ॥ १०५
कांश्चिद्योधान्स खड्गेन मध्ये संछिद्य वीर्यवान् ।
अपातयद्द्रोणसुतः संरब्धस्तिलकाण्डवत् ॥ १०६
विनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमैः ।
पतितैरभवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०७
मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ।
उदतिष्ठन्कबन्धानि बहून्युत्थाय चापतन् ॥ १०८
सायुधान्साङ्गदान्बाहून्निचकर्त शिरांसि च ।
हस्तिहस्तोपमानूरून्हस्तान्पादांश्च भारत ॥ १०९
पृष्ठच्छिन्नाञ्शिरश्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्नांस्तथापरान् ।
समासाद्याकरोद्द्रौणिः कांश्चिच्चापि पराङ्मुखान् ॥ ११०
मध्यकायान्नरानन्यांश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः ।

र्षितौ, K5 चिकीर्षंतो —^b) M2 वै (for तौ) K4 प्रियौ; K6 श्रिय, Dn2 भय (for प्रियम्) —^c) K5 B4 Dn1 तेषु (for त्रिषु) K8 G8 लोकेषु (for देशेषु) K1 दीप्त च, K8 दधतु, K5 दद्दृशु, K6 Dn1 ददत (for ददतु) G1 त्रिद्वारदेशे ददतु —^d) K6 हुतासन K1 सनियस्य हुताशन

104 ^a) K8 प्रकाश (for प्रकाशे) —^b) D7 खड्गेण K6 नृपनदन —B4 Dn1 D8 5 read and D1 2 4 repeat 104^cd after 105 —^c) Ś2 महातेजा (for राज)

105 K1 wrongly omits 105^abc and 106^bcd, making one line with 106^a and 105^d Ś1 K2–6 Ñ1 B3 5 S transp 105 and 106 B1 2 repeat 105 D2 reads 105 followed by a repetition of 104^cd on marg —^a) K8 काचिद् Ś2 काश्चिद्रोपतता वीरान्, Ñ1 कांश्चिदपातयद्वीरो —^b) K8 अपरान्सप्रधावत, Ñ1 परांश्चापि प्रधावता, B1 2 4 5 Dn D1–8 5 G1 अपरांश्चैव धावत, T1 अद्दनंश्च प्रधा° —^c) Ñ1 Dn1 व्यपोथयत (for व्ययोज) —^d) K2 4 6 द्रौणिर् (for प्राणैर्) K8 Ñ1 B1–3 5 Dn2 D1 2 4 7 द्विजवरोत्तम, K6 °वराञ्चरान्, B4 Dn1 D5 °वरोपरान, D8 वरोवरान्, S द्रौणि कृतास्रवत् (for द्विजवरो नरान्) —After 105, D1 2 4 repeat 104^cd, while T2 G1 2 read 107^ab, repeating it in its proper place

106 Ś2 D7 om 106 Ś1 K2–6 Ñ1 B3 5 S transp 105 and 106 —^a) K8 चिच्छेद, M2–4 यौधान्स (for योधान्स) K1 reads 105^d after 106^a and om 106^bcd —^c) K2 द्रोणसुत, Ñ1 B Dn D1–5 T1 °पुत्र (for °सुत) —^d) T साऽछिंदस्, G M2–4 सछिन्ना (M4 °न्ना) स, M1 सछिन्नम् (for संरब्धस्)

107 K2 transp 107 and 108 —^a) Ś1 K4 6 B5 D5 M1 निनदद्भिर्, K2 निदद‌द्भिर्, Ñ1 B1–3 न दद्भिश्च (for विनदद्भिर्) K5 भृश यत्तैर्, Ñ1 भृशो भ्रस्तैर्, B1 2 भृशार्तश्च, B8 भृशार्तैस्तैर्, D6 G2 भृशायत्तैर् (for भृशायस्तैर्) —^b) Ñ1 वराश्च (for नराश्च) K2 Ñ1 -द्विपदोत्तमै, S द्विपमत्तमै (for -द्विरदोत्तमै) —^c) K6 Dn1 पातितैर् —^d) K3 भरतर्षभ

108 K2 transp 107 and 108 —^a) Ś2 K1 8 मानुष्याणा, K5 Dn1 S मनुष्याणा (for मानुषाणा) —^c) T G2 हयेषु (for हतेषु) K3 4 6 वै (for च) Ś1 K1 हतेषु भरतर्षभ, Ś2 पतितेषु हतेषु च —^d) Ś2 बहून् T2 G2 ऊर्ध्वानि; G8 उत्थानि (for उत्थाय) K6 चापयत् (for चापतन्) K5 बहूनि विविधानि च

109 D5 om 109 —^a) B1 Dn1 स (B1 marg सा) गदान् (for साङ्गदान्) S (except T1) सागदान्सायुधान् (by transp) —^b) Ś1 K6 Ñ1 B Dn2 D1–8 7 T1 G1 M1 विचकर्त (for नि) K8 शिरांसि निचकर्त ह —^c) K1 हस्तौपमान् K8 -हस्तान् (for ऊरून्) —^d) K2 4 6 मारिष (for भारत) K8 पदांतांश्चैव भारत

110 ^a) Ś1 K1 पृष्ठभिन्नान्, K3 पृष्टिछिन्ना, K5 पृष्ठे छिन्नास, M2 पृष्टछिन्नान् (for पृष्ठ°) K2 3 शिरछिन्न (K2 °न्नान्), K4 शिराछिन्नान्, K5 तथा मध्ये, B4 5 Dn D1–5 7 पार्श्वछिन्नान् (for शिर°) —^b) K3–6 पार्श्वछिन्नास B4 5 Dn D1–5 7 शिरश्छिन्नास (for पार्श्व) K3 5 तथा परे, K6 तयोपरान् —^c) K6 B1 2 4 5 Dn D1–5 7 T1 स महात्मा (for समासाद्य) K4 5 करोद् D7 om from करोद् up to निहत्य (in 111^c) —^d) Ś1 काचिच्

111 D7 om. up to निहत्य (cf v 1 110) K5 om.

अंसदेशे निहत्यान्यान्काये प्रावेशयच्छिरः ॥ १११
एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबहून्नरान् ।
तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११२
किंचित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः ।
बहुना च गजाश्वेन भूरभूद्भीमदर्शना ॥ ११३
यक्षरक्षःसमाकीर्णे रथाश्वद्विपदारुणे ।
क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण संछिन्नाः प्रापतन्भुवि ॥ ११४
मातॄरन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄनन्ये विचुक्रुशुः ।
केचिदूचुर्न तत्क्रुद्धैर्धार्तराष्ट्रैः कृतं रणे ॥ ११५
यत्कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
असांनिध्याद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११६
न देवासुरगन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ।
शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ ११७
ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
न च सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम् ।
धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनंजयः ॥ ११८

111[ab] — a) Ś2 K1 मध्ये कायान्, B1 2 S मध्य (G8 °ध्ये) काये; B8-5 D1-5 मध्यदेशे (for °कायान्) S चान्यान् Ñ1 मध्यकायाधरानन्यान्, Dn मध्यदेशेन राजन्यान् — b) K6 विच्छेदार्थ्यांश्च Ñ1 B1-8 सहश, T2 G8 M1 2 कंठत (for कर्णस) — c) B1 8 5 Dn2 अशदेशे, G1 8 M1 8 4 अशदेशाच्, M2 देशाश्, Ca d देशे (as in text) Ś K1 2 5 विभिद्यान्यान्, K8 विभेद्यान्यान्; K4 [s]भिपत्या; Ñ1 विहत्या, S च तत्रा (for निहत्या) — d) D7 कार्ये G8 प्रावेश यन् (for प्रावेशयच्)

112 a) Dn2 तु (for नि) T G एव हि बहुभि शस्त्रैर् (G1 8 बहुशस्तत्र), M एव सुबहुशस्तस्य — b) K5 सु (for सु) Ś1 K1 निघ्नतश्च बहून्परान्, S घ्नतोपि (M घ्नत सु) बलवत्तरान् — c) K3 4 तामसी (for तमसा) — d) K8 दारुणदर्शन

113 Ś2 reads 113 on marg — a) D8 5 कश्चित् (sic) (for किंचित्) K4 प्राणेश्च (for प्राणैश्च) G8 सच्छिन्नचरणै पुंभिर् — b) G3 हस्तैश् (for हतैश्) Ñ1 B3 चापि (for चान्यै) Ś2 सहस्रधा — c) Ñ1 Dn2 D4 7 बहुला (for बहुना) K4 om च K5 बहुधा जिगजाकीर्णा, M1 3 4 बहुनागनराश्वेन — d) Dn1 अभू द्भूर् (by transp) K2 Ñ1 B1-8 M2-4 घोरदर्शना (for भीम)

114 a) K5 पुरुषैश्च (for यक्षरक्ष-) Ś1 K1 3 5 B1 2 समाकीर्णा, Ś2 कीर्णे, K4 D7 कीर्णै (for कीर्णे) S धर्षयतो भय घोर — b) Ś2 सरथाश्व (hypermetric), T1 नराश्व, T2 G नराश्व, M1 3 4 गजाश्व, M2 नराश्व (for रथाश्व) S K1 द्विपदारुणा (Ś2 णा), K3 T G1 2 द्विरदा रणे, K4 द्विपदारुणै, K5 Dn2 D7 G8 द्विपदारणे, M1 2 दां रणे, M3 4 द्विरदो रणे (for °द्विपदारुणे) — c) K1 Dn1 द्रौणपुत्रेण — d) Ś2 सछन्न, Ñ1 Dn G2 सछन्ना, D5 सछन्नान् (for सं छिन्ना) D5 नपतन्

115 a) Ś2 K2 4 Ñ1 मातॄनन्ये, K1 मातॄरन्ये; K5 6 B1 5 Dn D3 4 7 भ्रातॄनन्ये, D5 मातॄनन्ये, T1 G1 M मातॄश्चान्ये, T2 G2 मातॄश्चान्ये, G3 पुत्रानन्ये (for मातॄरन्ये) K1 पित्रूनन्ये, S पितॄ(T1 तृ)श्चान्ये — b) K1 भ्रातॄनन्ये, K4 om, K6 भ्रातृनन्ये, B Dn D1-5 7 पुत्रानन्ये; S भ्रातॄश्चान्ये (for भ्रातॄनन्ये) K2 4 6 T1 M3 च (T1 M2 [s]पि) चुक्रुशु — c) Ś1 केचिच्छन्तैर्, K1 किंचिच्छन्तैर् (for केचिदूचुर्) K1 भृश, K5 न तान्; T G1 2 नरा, G8 अभि (for न तत्) Dn2 केचिदुत्कर्णतत्क्रुद्धैर्

116 a) K1 om न D1 2 5 तत्कृत न, T M3 4 यन्न कृत, G1 M1 यत्न कृत, G2 M2 यत्र कृत (for यत्कृत न) — b) T G1 2 भीम (for क्रूर) — c) Ś2 K1 5 T2 G1 2 तु (for हि) — d) B8 5 च (for न)

117 a) M1 स (for न) Dn2 D1-8 5 न चासुरैर्न गधर्वैर् — b) M1 सयक्षोरगराक्षसै — c) S जेतुं हि (for विजेतु) K1 कौंतेय — d) T1 नेता (for गोप्ता)

118 a) K2 8 ब्रह्मण (for ण्य) Ś1 B1 सत्यवान् शास (B1 दास), K1 G2 सत्यवाक् क्षांत (G2 शांत) K8 सत्यवादी च (for सत्यवाग्दान्त) — b) S1 K1 सर्वभूतप्रकपक, K6 Dn1 T2 G भूतानुकपन — c) K8 5 B Dn D1 2 4 5 7 स, S (except T1) हि (for च) K8 प्रमत्ते K2 6 D8 न सुप्त न प्रमत्त वा, K4 न सुप्त न मत्त वा (submetric) — d) K8 नस्तशस्त्र कृतांजलि — e) D1 2 T G2 च (for वा) M1 प्रधावत मुक्तकेश — f) S (except G1) हन्यात् (for हन्ति) K5 न सशय (for धनंजय)

तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
इति लालप्यमानाः स्म शेरते बहवो जनाः ॥ ११९
स्तनतां च मनुष्याणामपरेषां च कूजताम् ।
ततो मुहूर्तात्प्राशाम्यत्स शब्दस्तुमुलो महान् ॥ १२०
शोणितव्यतिषिक्तायां वसुधायां च भूमिप ।
तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ॥ १२१
संवेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान्सहस्रशः ।
न्यपातयन्नरान्क्रुद्धः पशून्पशुपतिर्यथा ॥ १२२
अन्योन्यं संपरिष्वज्य शयानान्द्रवतोऽपरान् ।
संलीनान्युध्यमानांश्च सर्वान्द्रौणिरपोथयत् ॥ १२३
दह्यमाना हुताशेन वध्यमानाश्च तेन ते ।
परस्परं तदा योधा अनयन्यमसादनम् ॥ १२४
तस्या रजन्यास्त्वर्धेन पाण्डवानां महद्बलम् ।
गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२५
निशाचराणां सत्त्वानां सा रात्रिर्हर्षवर्धिनी ।
आसीन्नरगजाश्वानां रौद्री क्षयकरी भृशम् ॥ १२६
तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधाः ।
खादन्तो नरमांसानि पिबन्तः शोणितानि च ॥ १२७

---

119 Ś$_2$ om 119^{ab}. —^{a}) Ñ$_1$ B$_{1.2}$ यदिद (for तदिद) K$_5$ (marg) तत्, B$_1$ वै (for न) Ś$_1$ K$_1$ क्रूर (for घोर) —^{b}) T G$_{1\ 2}$ भीमकर्मभि॰ (for क्रूर॰) K$_1$ रक्षोक्रूरकर्मभि (sic) —^{c}) K$_1$ लालपिमाना K$_8$ D$_7$ G$_8$ ते, Ñ$_1$ च, T G$_{1.2}$ तु (for स्म). —^{d}) K$_1$ शेरते बहुशो जन॰

120 ^{a}) S$_1$ K$_1$ Dn$_1$ स्वनता, K$_4$ छनतां, K$_5$ स्तुवता, K$_6$ पतता (for स्तनता) —^{b}) M$_2$ भूभुजां, Cn d कूजताम् (as in text) —^{c}) Ś$_1$ प्रास**, K$_5$ अभवत्, T$_1$ प्राकाम्यत्, M$_1$ प्राशामत् (for प्राशाम्यत्) —^{d}) K$_{8\ 5}$ शब्द॰ स (K$_5$ सु) (for स शब्दस्) K$_{1\ 2\ 4}$ तुमलो Ś$_1$ D$_4$ G$_8$ [ऽ]भवत्, K$_1$ भवान् (for महान्)

121 ^{a}) K$_5$ शोणितैर्, Dn$_1$ शोणित (for शोणित॰) S$_1$ K$_1$ D$_{4\ 5}$ व्यतिसिक्तायां, K$_8$ B$_{1.2}$ D$_{1.2}$ (before corr) $_8$ ॰रिक्तायां, K$_5$ D$_2$ (by corr) T G$_{1\ 2}$ ॰षक्ताया (for ॰षिक्ताया) D$_7$ शोणितस्येतिषक्तायां —^{b}) K$_5$ च भूमिपा, T G$_2$ नराधिप, G$_1$ जनाधिप; G$_8$ M रनर्षभ (for च भूमिप) —^{c}) K$_1$ तुमुलो, K$_{2\ 4\ 6}$ Dn$_1$ तुमल K$_{2\ 4\ 6}$ D$_{8\ 5}$ युद्धे, Ñ$_1$ B$_{1-8}$ सर्वं, S राजन् (for घोरं) K$_8$ रजस्तु तुमलं राजन् —^{d}) K$_{2\ 4}$ D$_5$ क्षणाद् (for क्षणेन) B$_1$ [अ]तरधीयते — After 121, D$_7$ repeats from या च भूमिप up to धीयत

122 ^{a}) K$_1$ सर्वेष्टमानान्, K$_{4\ 5}$ B Dn$_1$ D$_{1\ 2\ 4}$ G$_1$ सचेष्ट॰, K$_6$ Ñ$_1$ Dn$_2$ D$_{8\ 5\ 7}$ स चेष्ट॰, T G$_2$ विवेष्ट॰ (for संवेष्ट॰) Ś$_2$ उद्विग्नान् —^{c}) Ś$_1$ K$_1$ नर॰, K$_4$ नरा (for नरान्)

123 ^{a}) K$_8$ स (for सं) Dn$_1$ सपरित्यज्य (for ॰ष्वज्य) —^{b}) Ś$_1$ M$_2$ शयनान्, K$_1$ शयना (for शयानान्) K$_1$ स्रवतो, K$_8$ ब्रवीतो, D$_8$ भयतो; T G जीवतो, M लीयतो (for द्रवतो) K$_{2\ 4\ 6}$ D$_5$ नरान् (for ऽपरान्) B$_1$ शयानान्पर्वतोपमान् —^{c}) G$_8$ M$_{8\ 4}$ स (G$_8$ वि) लीनान् Dn$_2$ वध्यमानांश्च, S द्रवतश्चापि (for युध्यमानांश्च) K$_8$ लीनानयुध्यमानाश्च —^{d}) K$_1$ द्रोणिर् B$_{1\ 2}$ Dn$_1$ अपातयत् K$_5$ सुप्तांश्चैव तथापरान्

124 K$_5$ om 124^{ab} —^{ab}) Dn D$_7$ दह्यमानान् K$_8$ मथ्यमानाश्च, Dn D$_7$ वध्यमानाश्च (for ॰मानाश्च) K$_8$ तेन वै, B$_{1.2}$ तेनघ (for तेन ते) S हुताशनेन दह्यते वध्यंते (M$_{1\ 8\ 4}$ ॰तो) द्रौणिना परे —^{c}) K$_2$ T$_2$ G$_{2\ 8}$ तथा, B$_{1\ 2}$ ततो (for तदा) Ś$_2$ K$_{8\ 6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{8-5\ 7}$ योधान्, K$_4$ योद्धा, M$_{1\ 8\ 4}$ यौधान्; M$_2$ यौधा (for योधा) G$_1$ परस्पर तथायन्वा —^{d}) Ś$_2$ K$_{2\ 8\ 6}$ Ñ$_1$ B$_{1-8}$ Dn D$_{8-5}$ अनयद्, S गमयन् (for अनयन्) K$_1$ यसमादन (metathesis), B$_{1\ 2}$ यमसाधन (for ॰सादनम्)

125 ^{a}) K$_{2\ 4}$ G$_{2\ 8}$ तस्या, G$_1$ तथा, M$_1$ ततो (for तस्या) K$_{2\ 6}$ रजन्या (K$_6$ ॰न्या) मर्धेन, K$_8$ G$_8$ रजन्या (G$_8$ ॰न्यां) स्पर्धेन, K$_4$ रजन्या मर्देन (for ॰न्यास्त्वर्धेन) —^{b}) Dn$_1$ महायल, Dn$_2$ lacuna —^{c}) Dn$_1$ शमयामास —^{d}) K$_1$ ॰णिवेशन

126 ^{b}) B Dn D$_{1-4\ 7}$ रात्रि सा (by transp), M$_1$ सा रात्री Ś$_2$ K$_{2-4}$ Dn D$_{4\ 5}$ T M$_{2\ 8}$ हर्षवर्धनी (for ॰वर्धिनी) —^{d}) K$_{2\ 4\ 6}$ D$_{8\ 5}$ सैन्य, K$_8$ Dn$_1$ S रौद्रा (G$_8$ ॰द्र) (for रौद्री) Dn$_2$ क्षयकरा

127 ^{a}) Ś$_2$ तत्रापश्यत, D$_5$ ॰दृश्यत —^{c}) K$_{2-4}$ Ñ$_1$ B$_{1.2}$ D$_{8\ 5}$ S परमांसानि (for नर॰) —^{d}) M$_1$ पियत॰ शोणित बहु

करालाः पिङ्गला रौद्राः शैलदन्ता रजस्वलाः ।
जटिला दीर्घसक्थाश्च पञ्चपादा महोदराः ॥ १२८
पश्चादङ्गुलयो रूक्षा विरूपा भैरवस्वनाः ।
घटजानवोऽतिह्रस्वाश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ॥ १२९
सपुत्रदाराः सुक्रूरा दुर्दर्शनसुनिर्घृणाः ।
विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३०

पीत्वा च शोणितं हृष्टाः प्रानृत्यन्गणशोऽपरे ।
इदं वरमिदं मेध्यमिदं स्वाद्विति चाब्रुवन् ॥ १३१
मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसानां च भृशाशिताः ।
परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ॥ १३२
वसां चाप्यपरे पीत्वा पर्यधावन्विकुक्षिलाः ।
नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशिनः १३३

---

128 a) K2 T2 G M2-4 कराळा K2 पींगळा, B1 2 कपिला, T2 G पिंगळा (for पिङ्गला) Ś1 damaged, K4 रुद्रा', K6 रौद्रो, Ñ1 Dn2 D1 2 चैव (for रौद्रा) — b) Dn2 शलदंता, D8 शैलदस (for दन्ता) K6 रजस्वलान् — c) Ś1 दी****, Ś2 दीर्घशक्त्याश्च; K1 °सक्ताश्च, K2 4 6 D8 5 G1 8 °वक्त्राश्च; K8 °शक्त्यश्च, K5 °सक्त्याश्च; Ñ1 °संध्यश्च, B4 D1. 2 °शंखाश्च, Dn1 सख्याश्च, Dn2 °मध्याश्च, D4 सक्त्याश्च, D7 सस्काश्च, T G2 भीमवक्त्राश्च, M दीर्घपक्षाश्च (for सक्थाश्च) — d) K1 महोधरा (for दरा')

129 a) Ś1 lacuna, Ñ1 पश्चादगुष्ठयो, Dn2 °दत्तुलयो K5 भग्रा (for रूक्षा) — b) K2 4 वैरूपा (for वि) K8 M1. 3 4 भैरव(K8 वा)स्वरा' — c) Hypermetric G1 [ऽ]पि (for ऽति) Ś1 घटा** तिह्रस्वाश्च; Ś2 (before corr as in text) गजाननाति; K1 घटाननाभि, K8 घंटारावाति, K4 घटजानवोति ह्रस्वा, K5 घटजघातिह्रस्वाश्च, K6 B4 Dn2 D1. 2 4 7 घटाजालावसक्ताश्च (D7 स्व), Ñ1 जटिलाश्चातिरक्ताश्च, B1-3 घटाभजाल(B1 [marg] घटाजाल)रौद्रास्व(B1 स्वा), B5 D3 5 घटाजालविरक्ताश्च, Dn1 जचारक्ता', T1 गजाननापि ह्रस्वाश्च, T2 गजाननांश्च प्रह्लाश्च, G2 भजानवोपि ह्रस्वाश्च, G8 घटाजालपरिक्षिप्ता; M4 विकुक्षिल ह्रस्वजघा — d) K4 निलकठा, T1 नीलवर्णा, T2 °वर्णा (for कण्ठा) B4 Dn2 D1 2 4 T2 विभूषणा' (for विभी°)

130 a) Dn2 सुपुत्रा, M1 सुपुत्र (for सपुत्र') K1 स्वकारा (sic), K8 5 6 D1 2 M2 4 सक्रूरा', Ñ1 क्रूरागा, T G1 2 क्रूरास्ते, G8 क्रूराश्च, M3 सुप्रीता (for सुक्रूरा) — b) Ś1 दुदर्शन, Ś2 सुदुर्दर्शन (hypermetric), K2 4 दुर्दर्शीका', K8 B1 दुर्दर्शाश्च, K5 6 दुर्दर्शाका', Ñ1 दर्शनीया', B2-5 Dn2 D1-5 7 सुदुर्दर्शा', T G1 2 तादृशीका', G8 ददर्शान्ये, M1 दुर्दर्शीका', M2 4 दुर्दृशीका, M3 दुर्दृशीका' (for दुर्दर्शन) K1 -स्वनिर्घृणा; K5 G8 च नि', T G1 2 M सुदारुणा (for सुनिर्घृणा') Dn1 सुदर्शा' स्वतिनिर्घृणा — c) Dn1 विविक्तानि (for धानि) — d) K8 तथादृश्य च राक्षसा

131 a) K6 D5 रुधिर (for शोणित) — b) K8 नृत्यंतो; D8 5 प्रानर्तन्, T G2 प्रनृत्यन् (for प्रा) Ś1 K1 परे; B1 2 रणे (for ऽपरे) K5 मानृत्यत रणाजिरे — c) K2 इदीवरम्, K6 Ñ1 B2-5 Dn D1-4 7 T1 G1 M1 इद परम्, M2-4 इद मेध्यम् (for इद वरम्) — d) K1 हीद Ś1 D4 G8 साध्विति, K1 सान्विति, K4 *द्विति, Dn1 स्वामिति, Dn2 स्वास्तिक (corrupt) (for स्वाद्विति)

132 a) K6 मदोमजास्थि' — b) K6 D7 वशाना K4 om च Ś2 K1 Ñ1 B3 भृशाशिन', K1. 3 Dn1 D1 3 Cnp भृशासिता' (K8 ता); K6 भृशानना, Dn2 पिपासत'; D2 (before corr as in text) पिपाशिता', D7 रशोविता' (for भृशाशिता') T G2 3 M मांसानां भृशमाशि(T2 °सि; G8 °स्थि, M2 °श्रि)ता', G1 वसानां भृशमादृता — K1 om. (hapl) 132^{c}–133^{d}, K6 om. 132^{cd} — c) Ñ1 Dn1 पर (for पर') K2 स्वादंत D8 5 स्वादत' परमासानि — d) K2 4 D8 5 8 मासगृद्धिन' (for °जीविन')

133 K1 om 133 (cf. v l. 132) — a) K5 Ñ1 B1-3 Dn D4 7 T G2 3 M2 वसाश्र्, B4 5 वशाश्र्, G1 वसा (for वसां) B2 4 5 Dn D4 7 चैवापरे, M4 चाम्यपरे (for चाप्य') — b) Ś1 विमुक्षिला', K2 4 Cd विकुक्षिता', K8 विकुक्षिला, Ñ1 विमुक्षिण', B1. 2 5 Dn विकुक्षिण, B3 D1 2 Ca विकुक्षिका'; B4 विकुक्षिणा; T1 विकुक्षिळा', M2 विहृष्ला (for विकुक्षिला') K5 प्रधावतश्च कुक्षिपा', K6 D3. 5 पर्यधावश्च विह्वला', G8 मुदमापुर्विकुक्षिला, M3 4 पर्यधावत निस्तृषा — c) K6 नानावक्त्रास् — d) Dn1 राक्षसा' (for क्रव्यादा') Ś2 पिशिताशिना', K2-6 Ñ1 D1-3 5 T G M2 °शना, M1 3 4 मांसगृद्धिन

134 a) K3 तत्रायुतानि चैवासन् — b) Ś1 K1

अयुतानि च तत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ १३४
मुदितानां वितृप्तानां तस्मिन्महति वैशसे ।
समेतानि बहून्यासन्भूतानि च जनाधिप ॥ १३५
प्रत्यूषकाले शिबिरात्प्रतिगन्तुमियेष सः ।
नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरासीदसित्सरुः ।
पाणिना सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३६
स निःशेषानरीन्कृत्वा विरराज जनक्षये ।
युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः ॥ १३७

यथाप्रतिज्ञं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो ।
दुर्गमां पदवीं कृत्वा पितुरासीद्गतज्वरः ॥ १३८
यथैव संसुप्तजने शिबिरे प्राविशन्निशि ।
तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभः ॥ १३९
निष्क्रम्य शिबिरात्तस्मात्ताभ्यां संगम्य वीर्यवान् ।
आचख्यौ कर्म तत्सर्वं हृष्टः संहर्षयन्विभो ॥ १४०
तावप्याचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
पाञ्चालान्सृञ्जयांश्चैव विनिकृत्तान्सहस्रशः ।
प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ॥ १४१

[अ]र्बुधानि च — ^{c}) Dn2 घोररूपाणि, T क्रूरकर्माणा (for घोररूपाणां) — ^{d}) D7 महानां, T G हताना (for महता) T घोरकर्मणां (T1 °ण)

135 M3 4 om 135 — ^{a}) B1 2 वितृष्णाना, B8 M1 विह्वलानां (for वितृ°) — ^{d}) K8 समभूतानि जना° धिप — S reads st 142^{a}–148^{d} after 135 (M3 4 after 134)

136 ^{c}) K2 °शिक्तस्य, K8 °सिक्तासि, G8 M2–4 °सिक्तास्यो (for °सिक्तस्य) — ^{d}) Ś1 द्रौणिर्, D7 द्रोणेर् K2 असिछरु ; K8 असत्सर, K5 महाप्रभा, K6 असेशिरौ ; Dn1 असिस्सर°, G8 असत्सम, M3 4 ससुत्सरुः (for असि) K4 द्रौणेरासिदसिरसरु (sic), Dn1 द्रौणेनासीदसित्सर° — K5 om 136^{ef} — ^{e}) M3 4 इव (with hiatus) (for सह) Ś1 K8 संश्लिष्य (for संश्लिष्ट) — ^{f}) K2 पकीभूत, G8 एक° (for एकी°) K3 4 प्रभो, K8 [अ]भवत् (for प्रभो)

137 ^{a}) K8 विशेषा (for निःशेषान्) K2–4 Ñ1 नरान्, B1–3 D3 जनान्, D5 परान् (for अरीन्) Ś2 गत्वा, B1, 3 हत्वा (for कृत्वा) K5 B4 5 Dn D1 2 4 7 दुर्गमा पदवीं गत्वा — D5 om (hapl.) 137^{b}–138^{c} — ^{b}) Ñ1 D8 G1 8 M विरराम (for °ज) S (except G1) निशाक्षये (for जन) — ^{d}) K1 भस्मीकृत्वैव, K8 °कृत्येव, D8 G8 M1 °कृत्वेव (for भस्म कृत्वेव)

138 D5 om 138^{abc} (cf v l 137) — ^{b}) K2 Dn1 D7 T2 G M1–3 द्रोणायनि, K8 द्रौणिर्निशि, Dn2 द्रौणानि च (for द्रौणायनि°) B1 2 पुरा (for प्रभो) K1 द्रौणि° कृत्वैव भारत — B4 Dn1 D3 7 om 138^{cd}, B5 reads it on marg — ^{c}) Ś K5 Ñ1 B1–3 M2 गत्वा, K6 B5 Dn2 D1 2 गच्छन् (for कृत्वा) — ^{d}) Ś K1 5 विभीर् (for पितुर्) T G2 3 M Cv गतव्यथ (M4 °था°), G1 गतानृण° (for गत ज्वर°) K6 पितुरासीजितज्वरा°

139 ^{b}) Dn2 प्रविशं — ^{c}) S (except T1) कृत्वा (for हत्वा) K8 S (except T1) निश्शब्द; B1 निः° शब्दैर् — ^{d}) Ś2 K2 4 B1 2 नरर्षभ, K8 महाबल°, S महारथ° (for नरर्षभ) Dn2 निश्चक्रे भरतर्षभ

140 ^{a}) K2–5 D5 निःक्रम्य, B1 निश्चक्रम्य (for निष्क्रम्य) S (except T1) तस्माच्छिबिराद् (by transp) — ^{b}) G1 तस्मात् (for ताभ्या) S समभ्य (for सगम्य) — ^{c}) K6 आचक्षौ K2 तस्सख्य, T G1 2 M सत्ता भ्या ; G8 ताभ्यां तत् (for तत्सर्वं) — ^{d}) Ś K5 पृष्ट° (for हृष्ट°) K1 B1 2 D1 2 प्रभो, K8 इव (for विभो)

141 ^{a}) K1 2 Ñ1 D5 तावप्याचक्ष(K1 °क्ष्य)तुस, K4 6 B8 Dn तावथाचख्यतुस, T1 ता स भ्या, T2 G2 तौ स भ्या, G1 न स भ्या (for तावप्या°) K8 ताव चख्ये तु तत्रैव, M1 तावुक्त्वा तु ततस्तस्मै — ^{b}) Ś1 K1 प्रियकर, B1 प्रियस्करौ, B2 प्रियकरौ, G2 प्रियकरस (for °करौ) K8 सदा (for तदा) — ^{c}) K8 G1 पाचाला°, Dn1 पचालान्, G8 पांचाल°, D4 7 प(D4 पां)चाल (for पाञ्चालान्) K8 D7 G1 3 सृजयाश्चैव° — ^{d}) K2 D4 विनिकृतान्, K5 G8 °कृत्ता, K6 °कृता, B1 निकृतन्तान्, Dn2 विनिकृतान् (for विनिकृत्तान्) K8 विनिकृत्ताश्च सर्वशः — ^{e}) K2 प्रीताश्च, K4 पीत्वा, Dn1 प्रीता (for प्रीत्या) K8 [अ]योचैर् (for चोच्चैर्) K1 तदाक्रोशस — ^{f}) K8 शक्त्या वा (for तथैव). Dn2 T2 स्फोटयस Ś1 K1 तल, K6 तदा, Ñ1 तत, T1 तलान

एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनक्षये ।
प्रसुप्तानां प्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥ १४२
असंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः ।
तादृशा निहता यत्र कृत्वास्माकं जनक्षयम् ॥ १४३

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रागेव सुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।
नाकरोदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥ १४४
अथ कस्माद्धते क्षत्रे कर्मेदं कृतवानसौ ।
द्रोणपुत्रो महेष्वासस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १४५

संजय उवाच ।

तेषां नूनं भयान्नासौ कृतवान्कुरुनन्दन ।
असांनिध्याद्धि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ॥ १४६
सात्यकेश्चापि कर्मेदं द्रोणपुत्रेण साधितम् ।
न हि तेषां समक्षं तान्हन्यादपि मरुत्पतिः ॥ १४७
एतदीदृशकं वृत्तं राजन्सुप्तजने विभो ।
ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् ।
दिष्ट्या दिष्ट्येति चान्योन्यं समेत्योचुर्महारथाः ॥१४८
पर्यष्वजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां च प्रतिनन्दितः ।
इदं हर्षाच्च सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १४९
पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया ॥ १५०
इदानीं कृतकृत्याः स याम तत्रैव माचिरम् ।
यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे प्रियम् ॥ १५१

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

142 a) M1 च (for हि) — b) Ś1 K1 पाचालानां, Ś2 पांचालान् (for सोमकानां) — c) Ś2 B1 2 T2 G3 प्रमत्तानां प्रसुप्तानाम् (B2 प्रमत्तानाम्) — d) D7 सम्भृश° (for सुभृश°) K1 धारुणा, T1 दारुग°

143 K6 om 143 — a) T2 G1 2 M च (for हि) G3 असंशयस्य कालस्य — b) K1 पर्ययो Ñ1 स्वरविक्रम (for दुरति°) — c) Dn2 यस्मा[त्] (for यत्र)

144 a) K3 प्रागेव — b) K6 T G1 2 पुत्र, G3 M एव (for एतन्) B1 महारथ, T G बल (for रथः) — c) D7 न करोद् D3. 6 ईदृश° (for °शं) D1 (sup lin as in text) यस्मान् (for कस्मान्) K3 नामवश्चेदृश° कस्मान, B3 नैव तत्कृतवान्कस्मात् — d) K2 य° (for मत्) M3 हृदये (for विजये) K1 Ñ1 D4. 5 G3 वृत°, T G3 कथ (for धृत°) K3 B1 D2 मत्पुत्रस्य (K3 मम पुत्र) जये धृत

145 a) B4 क्षुद्रे, Dn1 क्षेत्रे, Cnp क्षत्रे (as in text) K6 हतेष्वुर्वै (for हते क्षत्रे) — b) Dn1 धर्मेदं — c) K3 द्रोणपुत्र (for पुत्रो) B3 Dn2 D1-3 महात्मा स (Dn2 तु) (for महेष्वासस्) — d) K3 शास्तितुम् (for शंसितुम्)

146 a) Ś2 नून तेषा (by transp) — b) Ś1 K1 गुरुनदन°, Ś2 K4 कुरुनदन°, S सत्तम (for नन्दन) — c) Ś1 असानिध्याच्च, K1 ध्याच्च, K3 M1 3 4 °ध्यात्तु, T G ध्ये च, M2 ध्ये तु (for °ध्याद्धि)

147 a) K5 सात्यकस्य च — b) K6 साधितु — c) Ñ1 B Dn1 D1-. 7 S को हि (G2 सोपि) (for न हि) Ñ1 B1 2 समक्षे K3 वा (for तान्) Dn2 को हि तेषा च समक्ष तु (hypermetric), G3 को हि तेषा सम तेन — d) K1 3 5 D3 शतक्रतु (for मरुत्पति)

148 a) Dn1 तादृशक (for ईदृ) S राजन् (for वृत्त) K3 एतच्चेदीदृश कर्म — b) T G1 2 M वृत्त; G3 व्यक्त (for राजन्) Ś1 K1 Dn1 सुप्ते जने K3 4. 6 S निशि, K3 विभु (for विभो) — d) S1 महद्भय, Ś1 (marg , also as in text) K1 महाभय, K3 महानर्थं (for त्ययम्) — f) Ś2 K3 समेत्योचुर्, Dn2 समेत्पूर्वं (for समेत्योचुर्) T1 महारथान्, G3 रथ , M2-4 नराधिप (for महारथा)

149 a) Ś1 B3 5 D5 पर्यस्वजत्, K2 प्रत्यष्वजत्, Dn1 T1 G3 परिष्वज्य, T2 G2 पर्यष्वज्य (for पर्यष्वजत्) K3- D4 पर्य(K4 प्रत्य)ष्वज(K3 ज्य)त तौ, K6 पर्यष्वजणितो, K5 पर्यस्वजतो D7 पर्यस्वयसतो, M परिष्वज्य च तौ (for पर्यष्वजत्ततो) — b) K6 Ñ1 B Dn2 D1-5 G1 2 स , Dn1 D7 स (for च) Dn प्रतिनद(Dn2 दि)त (for प्रतिनन्दित) — c) Ñ1 इति, Dn1 इम (for इद) Ś2 B4 5 Dn D3-. 7 हर्षात्तु, K1 °र्षाश्च M1 सुमहान् — d) K2 मात्त;

९

संजय उवाच ।

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ १
गत्वा चैनमपश्यंस्ते किंचित्प्राणं नराधिपम् ।
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ २
तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३
वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः ।
शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४
निवारयन्तं कृच्छ्रात्ताञ्श्वापदान्संचिखादिषून् ।
विवेष्टमानं मह्यां च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५
तं शयानं महात्मानं भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् ।
हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६

K8 आदत्ते (for आददे) K1 अद्भुत (for उत्तमम्)

150 ^{a}) B1 Dn1 D7 पचाला —^{c}) T मच्छ शेषाश्च

151 ^{a}) B D1-8 T2 G स्म (for स्म) —^{b}) K2 8 T1 यामस Gs यातमचैव माम्बिर —^{d}) K2 8 तस्य (for तस्मै) K5 Ñ1 B2 Dn2 D1-8 5 वय (for प्रियम्)

Colophon. —*Adhy name* Ś D1 2 सैन्यशेषवध°, K1 सैन्यवध, K4 शिबिरवध°, K5 अशेषसैन्यवध°, G1 2 सुप्तजनमरण, M2 शिबिरनिष्क्रामण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 Ñ1 Dn2 D2 (marg) T G 8 (as in text), B1 75, Dn1 M2-4 9, M1 74 —*Śloka no* K8 155, K6 151, Ñ1 160

9

1 ^{a}) M8 सह (for सर्व-) —^{b}) K4 द्रौपदेयाश्च —^{c}) K2 8 6 Ñ1 B Dn D1-5 7 M4 आगच्छन् (for अग°) S सर्वे (for तत्र)

2 ^{a}) K8 चैवम् (for चैनम्) Ñ1 B Dn D1-5 7 अपश्यत (for °श्यस्ते) —^{b}) K8 किंचिच्छेषं K8 नराधिप, Ñ1 जनेश्वर, B1 2 4 5 Dn D1-3 5 जनाधिप (for नरा°) —D7 om from 2^{c} up to रुधि (in 3^{c}) D3 repeats 2^{c}-3^{b} after 3^{ab} —^{c}) K4 प्रस्कद्य Ca d cite परिस्कंद्य —^{d}) K6 परिवव्रुस् (for °वव्रुस्)

3 D7 om up to रुधि (in 3^{c}) (cf. v 1 2) D3 repeats 3^{ab} —^{a}) K6 भग्नसिक्थ, Dn1 G3 M4 °सक्थि, Dn2 °शक्य, T2 °सधि (for °सक्थ) S2 B1 2 Dn* D1 2 राजेंद्र, S राजान (for राजेन्द्र) K2 8 भग्नसक्थ च राजान —^{b}) K1 कृच्छ्रप्राप्तम्, K2 8 तथा प्राणम् (for कृच्छ्र°) K2 4 6 अचेतन, D3 (for the first time) जना[ना]धिप (for अचेतसम्) —After 3^{ab}, K2 4 6 read 6^{ab} —^{d}) Dn अपश्य, M2 अपश्यद् Ś1 पृथिवीतले; K1 °पर्ति, K2 T1 वसुधावळे

4 ^{b}) Dn2 D7 स्वापदैर् S घोररूपिभि° (for °दर्शनै) —^{c}) Ś K1 5 शिवा°, K2 शाळा, B3 नाना°, D2 (by corr) S साला (for शाला°) —^{d}) K2 समतात्परिवारित

5 ^{a}) K1 निवारयत°, K6 न्यवारय K2 कृच्छ्रात्तु, K3 T1 G1 M1 3 4 त कृच्छ्रात्, D4 कृच्छ्र तान्, T2 त कृच्छ्र, G3 कृच्छ्रात्स, M2 तान्कृच्छ्रात् (for कृच्छ्रात्ताम्) —^{b}) K8 स्वापदाश्, K6 पश्चादान्, M2 श्वापदात् (for °न्) Ś1 सचिका**न्, K1 सचिकादिपून्, K8 6 Dn1 च (K6 स) विषादिपून्, K4 सचिखादिपुन्, Ñ1 B Dn2 D1-5 G3 च चि(G3 वि)खादिपून् (for संचिखा°) —^{c}) Ś1 विवेष्ठमान, K2 4-5 Ñ1 B Dn D1-5 7 विचेष्ट, G2 विवष्ट° (for विवेष्ट°) K8 पञ्चा च, Ñ1 मुह्यंतं, T G2 ऊरुभ्या, G3 उद्वीक्ष्य (for मह्यां च) —^{d}) K6 सुदृश (for सुभृश)

6 K2 4 6 read 6^{ab} after 3^{ab} —^{a}) K6 om तं शयान K8 शयाने Ñ1 D8 ततो दृष्ट्वा, B Dn D1 2 3 5 7 T G तथा दृष्ट्वा, M तदा दृष्ट्वा (for महात्मान) —^{b}) Ś1 K1 B Dn2 D1-5 सु, M1 च (for स्व) —^{c}) K1 हतशेषास, Dn1 तदशिष्टास (for हत°) M1 ततो (for त्रयो) S रानन् (for वीरा) —^{d}) K1 पर्यवारयत, Ñ1 S पर्यदेवयन् —After 6^{cd}, K6 reads 7^{c}-8^{b} (for the first time) repeating it at its proper place —^{f}) K1 सात्यत

7 ^{a}) K6 शोणितादग्धैर्, G2 °दिग्धो —^{b}) K2

तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निःश्वसद्भिर्महारथैः ।
शुशुभे संवृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ७
ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ।
अविषह्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८
ततस्ते रुधिरं हस्तैर्मुखान्निर्मृज्य तस्य ह ।
रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९

कृप उवाच ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ।
एकादशचमूभर्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ १०
पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ।
गदां गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥ ११
इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२
पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
शयानां शयने धर्मे भार्यां प्रीतिमतीमिव ॥ १३
यो वै मूर्धावसिक्तानामग्रे यातः परंतपः ।
स हतो ग्रसते पांसून्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १४
येनाजौ निहता भूमावशेरत पुरा द्विषः ।

समंतात्परिवारित — K6 reads 7^c–8^b (first time) after 6^cd — ^c) K2 तैर्वृतो, K8 तैर्वृतैः, K6 Ñ1 B D1 2 4 5 7 स वृतो, Dn1 रावृतो, D8 स मह्म[राजो] (for संवृतो) G2 तैस्त्रिभि॰ शुशुभे राजा — ^d) Ñ1 T G वेदिस्, M2 वेदीस्, M4 देवी (for वेदी)

8 K6 reads (first time) 8^ab after 6^cd (cf v l 6) — ^a) K2 8 ते स, K5 तस (for ते त) — ^b) K2 8 Dn2 अयथोचित — After 8^ab, K3 ins

40* दुःखादश्रूण्यमुञ्चन्त निःश्वासपरमा नृप ।

— ^c) K1 अविषहेन, B1 2 4 5 D1 7 सह्येन (for षह्येन) — ^d) K4. 6 ते सम्र, S सर्वे प्र (for ततस्ते) G1. 2 स्त्रिय॰ (for त्रय॰)

9 ^a) K6 B1 2 4 5 Dn D1. 2 7 ततस्तु (for स्ते) D5 रुधिरैर् — ^b) T2 G2 8 मुख K4 निमृज्य, Ñ1 निगृह्य, D4. 7 विमृज्य (for निर्मृज्य) K Ñ1 B Dn D1 5 7 G8 हा (for ह) M2 मुखान्निं मृज्य तस्य ह — ^c) K4 रणो, G8 रण, M1 रक्ते, M2–4 कृपो (for रणे) G8 यज्ञ (for राज्ञ॰) — ^d) B1 कृपणाः D1 M4 पर्यदेवयत्

10 D7 om the ref — ^a) Ś K1 देवस्य (for दैवस्य) K1 भारोति — ^b) K6 रुधिरोक्षिता॰, G2 क्षित — ^d) Ś2 शेषे, G1 एको (for शेते) D8 om हत॰

11 ^a) M2 4 तस्य (for पश्य) Dn2 पश्य चामिकरालस्य — ^b) K8 B5 D1 G2 विभूषित, K5 D7 पिता (for षिताम्) — M8 repeats 11^e–13^b — ^c) K5 गदा K4 G1 गदप्रियस्य (for गदा) K8 D7 [इ]मा, K5 [इ]य (for [इ]मा) — ^d) Ś1 K1 समीप ; K8 शयिता (for समीपे) K5 पतिता, G8 पतित (for पतिता)

12 M8 repeats 12 (cf v l 11) — ^a) K5 इयमेषा (for इयमेनं) K1 2 4 5 Ñ1 B1 2 5 D1 2 S सदा, K8 तदा (for गदा) — ^b) Dn1 गदा रणे (for रणे रणे) D7 om the second रणे — ^c) K2 4 M स्वर्गायाभि, K8 स्वर्गप्राप्ति, T G2 स्वर्गायाय (T2 ॰ग्या), G1 8 स्वर्गं चापि (for स्वर्गायापि) K5 प्रव्रजत (for व्रजन्तं हि) — ^d) T1 स (for न)

13 ^a) K4 पश्यैना, K6 पश्येना (for ॰मां) K1 वीर्येण — After 13^ab, M8 repeats 11^e–13^b — ^c) K2 4 शयान Ś1 K2–4 6 B5 D4 हर्म्ये, Ś2 K5 Ñ1 धर्म्ये, B1 2 T G2 8 M धर्म्यां, B8 पुण्ये, D2 (orig as in text) धर्मे, G1 दिव्यां (for धर्मे) — ^d) K1 मया (for भार्यां) K4 Dn1 प्रीतिमसिम्, Dn2 प्रतिमतीम्, M2 प्रीतिमयीम्

14 ^a) K4 6 B4 5 Dn D1–5 7 T1 योय ; G1 योसौ (for यो वै) K1 मूर्धावशिक्तानाम्, K5 Ñ1 B Dn D1 2 4 5 7 T1 G8 मूर्धाभिषिक्तानाम्, D8 पूर्वाभि॰ (for मूर्धावसिक्तानाम्) — ^b) D7 corrupt K2 8 श्रेष्ठो (for अग्रे) K2 8 यश्च, K4 6 B1 2 S याति, Ñ1 B5 Dn2 D3–5 जात (for यात॰) Ś2 K8 M1 परतप, K4 6 महारथ॰ (for परंतप॰) Dn1 राज्ञामग्रेण यातय — D7 om from 14^c up to निहत॰ (in 15^a) — ^c) G1 सहितो (for स हतो) K8 ग्रहसते K2 पांशु, K8 पाशु ; K4 5 B4 5 Dn D1 5 पाशून्, S पांसु (for पांसून्)

15 D7 om up to निहत॰ in 15^a (cf v l. 14) — ^a) K8 जेनाजौ, B1 येनाक्षौ, S येन स्म (for येनाजौ) B1 निघ्नता (for निहता) — ^b) K4 6 अशेरत K1

९

संजय उवाच ।
ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ १
गत्वा चैनमपश्यंस्ते किंचित्प्राणं नराधिपम् ।
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिवव्रुस्तवात्मजम् ॥ २
तं भग्नसक्थं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्त्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३
वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्घोरदर्शनैः ।
शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४
निवारयन्तं कृच्छ्रात्ताञ्श्वापदान्संचिखादिषून् ।
विवेष्टमानं मह्यां च सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५
तं शयानं महात्मानं भूमौ स्वरुधिरोक्षितम् ।
हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यवारयन् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६

K8 आदत्ते (for आददे) K1 अद्भुत (for उत्तमम्)

150 ^{a}) B1 Dn1 D7 पचाला — ^{c}) T मच्छ शेषाश्च

151 ^{a}) B D1–3 T2 G स्म (for स्म) — ^{b}) K2 8 T1 यामस् G3 यातमचैव माचिर — ^{d}) K2 8 तस्य (for तस्मै) K5 Ñ1 B2 Dn2 D1–3 6 त्रय (for प्रियम्)

Colophon — *Adhy name* Ś D1 2 सैन्यशेषवध , K1 सैन्यवध , K4 शिबिरवध , K5 अशेषसैन्यवध , G1 2 सुप्तजनमरण, M2 शिबिरनिष्क्रामण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 Ñ1 Dn2 D2 (marg) T G 8 (as in text), B1 75, Dn1 M2–4 9, M1 74 — *Śloka no* K8 155, K6 151, Ñ1 160

9

1 ^{a}) M3 सह (for सर्व-) — ^{b}) K4 द्रौपदेयाश्च — ^{c}) K2 3 6 Ñ1 B Dn D1–5 7 M4 आगच्छन् (for अग°) S सर्वे (for तत्र)

2 ^{a}) K8 चैवम् (for चैनम्) Ñ1 B Dn D1–5 7 अपश्यत (for °श्यस्ते) — ^{b}) K8 किंचिच्छेषं K8 नराधिप, Ñ1 जनेश्वर, B1 2 4 5 Dn D1–3 5 जनाधिप (for नरा°) — D7 om from 2^c up to रुधि (in 3^c) D8 repeats 2^c–3^b after 3^{ab} — ^{c}) K4 प्रस्कद्य Ca d cite परिस्कद्य — ^{d}) K6 परिचक्रुस् (for वव्रुस्)

3 D7 om up to रुधि (in 3^c) (cf v 1 2) D8 repeats 3^{ab} — ^{a}) K6 भग्नसिक्थ, Dn1 G3 M4 °सक्थि, Dn2 °शक्य, T2 °सर्थि (for °सक्थ) Ś1 B1. 2 Dn2 D1 2 राजेंद्र, S राजान (for राजेन्द्र) K2 3 भग्नसक्थ च राजान — ^{b}) K1 कृच्छ्रप्राप्तम्, K2 6 तथा प्राणम् (for कृच्छ्र°) K2 4 6 अचेतन, D8 (for the first time) जधा[ना]धिप (for अचेतसम्) — After 3^{ab}, K2 4 6 read 6^{ab} — ^{d}) Dn अपश्य, M2 अपश्यद् Ś1 पृथिवीतले; K1 °पतिं, K2 T1 वसुधातळे

4 ^{b}) Dn2 D7 स्वापदैर् S घोररूपिभि (for °दर्शनै) — ^{c}) Ś K1 5 शिवा°, K2 शाला°, B3 नाना°, D3 (by corr) S साला° (for शाला°) — ^{d}) K2 समतात्परिवारित

5 ^{a}) K1 निवारयत, K6 न्यवारय K2 कृच्छ्रात्तु, K8 T1 G1 M1 3 4 त कृच्छ्रात्, D4 कृच्छ्र तान्, T2 त कृच्छ्र, G3 कृच्छ्रात्स, M2 तान्कृच्छ्रात् (for कृच्छ्रात्तान्) — ^{b}) K8 स्वापदांश्च, K6 पश्चादान्, M2 श्वापदात् (for °न्) Ś1 सचिका**न्, K1 सचिकादिपून्, K8 6 Dn1 च (K6 स) विषादिपून्, K4 सचिखादिषुन्, Ñ1 B Dn2 D1–5 G3 च चि(G3 वि)खादिपून् (for सचिखा°) — ^{c}) Ś1 विवेष्ट्यमान, K2 4–6 Ñ1 B Dn D1–5 7 विचेष्ट°, G2 विवष्ट° (for विवेष्ट°) K8 पद्या च, Ñ1 मुहुर्तं, T G2 ऊरुभ्या, G3 उद्वीक्ष्य (for मह्यां च) — ^{d}) K6 सुदश (for सुभृशं)

6 K2 4 6 read 6^{ab} after 3^{ab} — ^{a}) K6 om तं शयान K8 शयाने Ñ1 D8 ततो दृष्ट्वा, B Dn D1 2 4 5 7 T G तथा दृष्ट्वा, M तदा दृष्ट्वा (for महात्मान) — ^{b}) Ś2 K1 B Dn2 D1–5 सु°, M1 च (for स्व) — ^{c}) K1 हतशेषास, Dn1 तदशिष्टास (for हत°) M1 ततो (for त्रयो) S राजन् (for वीरा) — ^{d}) K4 पर्यवारयत्, Ñ1 S पर्यदेवयन् — After 6^{cd}, K6 reads 7^c–8^b (for the first time) repeating it at its proper place — ^{f}) K4 सात्वत

7 ^{a}) K6 शोणितादग्धैर्, G3 °दिग्धो — ^{b}) K2

तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निःश्वसद्भिर्महारथैः ।
शुशुभे संवृतो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ७
ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितम् ।
अविषह्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८
ततस्ते रुधिरं हस्तैर्मुखान्निर्मृज्य तस्य ह ।
रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ॥ ९

कृप उवाच ।

न दैवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधिरोक्षितः ।
एकादशचमूभर्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ १०
पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ।
गदा गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ॥ ११
इयमेनं गदा शूर न जहाति रणे रणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२
पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
शयानां शयने धर्मे भार्यां प्रीतिमतीमिव ॥ १३
यो वै मूर्धावसिक्तानामग्रे यातः परंतपः ।
स हतो ग्रसते पांसून्पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १४
येनाजौ निहता भूमावशेरत पुरा द्विषः ।

समतात्परिवारित — K6 reads 7^{c}–8^{b} (first time) after 6^{cd} — ^{c}) K2 तै वृतो, K3 तै वृतै, K6 Ñ1 B D1 2 4 5 7 स वृतो, Dn1 रावृतो, D8 स महा[राजो] (for संवृतो) G2 तैस्त्रिभि शुशुभे राजा — ^{d}) Ñ1 T G वेदिस्, M2 वेदीस्, M4 देवी (for वेदी)

8 K6 reads (first time) 8^{ab} aftes 6^{cd} (cf v l 6) — ^{a}) K2 6 ते स, K5 तत (for ते स) — ^{b}) K2 6 Dn2 अयथोचित — After 8^{ab}, K3 ins

40* दुःखादश्रूण्यमुञ्चन्त निःश्वासपरमा नृप ।

— ^{c}) K1 अविषदेन, B1 2 4 5 D1 7 सह्येन (for षह्येन) — ^{d}) K4 6 ते संप्र, S सर्वे प्र (for ततस्ते) G1 2 स्त्रिय (for त्रय)

9 ^{a}) K5 B1 2 4 5 Dn D1 2 7 ततस्तु (for स्ते) D5 रुधिरैर् — ^{b}) T2 G2 3 मुखं K4 निमृज्य, Ñ1 निगृह्य; D4 7 विमृज्य (for निर्मृज्य) K Ñ1 B Dn D1 5 7 G3 हा (for ह) M3 मुखाग्नि मृज्य तस्य ह — ^{c}) K4 रणो, G3 रण, M1 रक्तें, M2–4 कृपो (for रणे) G3 यज्ञ (for राज्ञ) — ^{d}) B1 कृपणा. D1 M4 पर्यदेवयत्

10 D7 om the ref — ^{a}) Ś K1 देवस्य (for दैवस्य) K1 मारोति — ^{b}) K6 रुधिरोक्षिता, G2 क्षित — ^{d}) Ś1 शेषे, G1 एको (for शेते) D8 om हत

11 ^{a}) M3 4 तस्य (for पश्य) Dn2 पश्य चामिकराल्स — ^{b}) K3 B5 D1 G2 विभूषित, K5 D7 पिता (for षिताम्) — M3 repeats 11^{c}–13^{b} — ^{c}) K1 गदा K4 G1 गदप्रियस्य (for गदा°) K3 D7 [इ]मा, K5 [इ]य (for [इ]मा) — ^{d}) Ś1 K1 समीप; K3 शयिता (for समीपे) K5 पतिता, G3 पतित (for पतिता)

12 M3 repeats 12 (cf v l 11) — ^{a}) K5 इयमेषा (for इयमेन) K1 2 4 5 Ñ1 B1 2 5 D1 2 S सदा, K3 तदा (for गदा) — ^{b}) Dn1 गदा रणे (for रणे रणे) D7 om the second रणे — ^{c}) K2 4 M स्वर्गायाभि, K3 स्वर्गप्राप्ति, T G2 स्वर्गायाद्य (T2 °द्या), G1 3 स्वर्गं चापि (for स्वर्गायापि) K5 प्रव्रजत (for व्रजन्त हि) — ^{d}) T1 स (for न)

13 ^{a}) K4 पश्यैना, K6 पश्येनां (for मा) K1 वीर्येण — After 13^{ab}, M3 repeats 11^{c}–13^{b} — ^{c}) K2 4 शयान Ś1 K2–4 6 B5 D4 हर्म्ये, Ś1 K5 Ñ1 धर्म्ये, B1 2 T G2 3 M धर्म्यां, B3 पुण्ये, D2 (orig as in text) धर्मे, G1 दिव्या (for धर्मे) — ^{d}) K1 भया (for भार्यां) K4 Dn1 प्रीतिमतिम्, Dn2 प्रतिमतीम्, M2 प्रीतिमयीम्

14 ^{a}) K4 6 B4 5 Dn D1–5 7 T1 योय, G1 योसौ (for यो वै) K1 मूर्धावशिक्तानाम्, K5 Ñ1 B Dn D1 2 4 5 7 T1 G3 मूर्धाभिषिक्तानाम्, D8 पूर्वाभि° (for मूर्धावसिक्तानाम्) — ^{b}) D7 corrupt K2 3 श्रेष्ठो (for अग्रे) K2 3 यश्च; K4 6 B1 2 S यासि, Ñ1 B5 Dn2 D3–5 जात (for यात) Ś1 K3 M1 परतप, K4 6 महारथ (for परतप) Dn1 राज्ञामग्रेण यातय — D7 om from 14^{c} up to निहत (in 15^{c}) — ^{c}) G1 सहितो (for स हतो) K3 ग्रहसते K2 पांशु, K3 पाशु; K4 5 B4 5 Dn D1 5 पांशून्, S पासु (for पांसून्)

15 D7 om up to निहत in 15^{c} (cf v l. 14) — ^{a}) K3 जेनाजौ, B1 येनाक्तौ, S येन स्म (for येनाजौ) B1 निघ्नता (for निहता) — ^{b}) K4 6 अशेरत K1

स भूमौ निहतः शेते कुरुराजः परंतप ॥ १५
भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्म शतसंघशः ।
स वीरशयने शेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ॥ १६
उपासत नृपाः पूर्वमर्थहेतोर्यमीश्वरम् ।
धिक्सद्यो निहतः शेते पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १७

संजय उवाच ।

तं शयानं नृपश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम ।
अश्वत्थामा समालोक्य करुणं पर्यदेवयत् ॥ १८
आहुस्त्वां राजशार्दूल मुख्यं सर्वधनुष्मताम् ।
धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य ह ॥ १९
कथं विवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ।
बलिनः कृतिनो नित्यं स च पापात्मवान्नृप ॥ २०
कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन्बलवत्तरः ।
पश्यामो निहतं त्वां चेद्भीमसेनेन संयुगे ॥ २१
कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।
निकृत्या हतवान्मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२

परा द्विप', K6 सुरद्विष ; Ñ1 B4 5 Dn1 D1-4 हत द्विप , B1 2 D5 हता द्विप', B8 हतत्विष', Dn2 हत द्विपा (for पुरा द्विष) K2 8 आशेरन्पुरुषा (K8 'ष) द्विप', S शेरते क्षत्रियर्षभा (G2 'भां) — c) D8 स शेते निहतो भूमौ — M1 om (hapl) 15d–16c — d) K8 कुरराज

16 M1 om 16abc (of v l 15) — a) G8 पादौ (for भयान्) K3 D7 नमन्ति, T2 G1 8 नमतो, G2 M2–4 नमते — b) K6 यस्मै स, Ñ1 T G2 M2–4 यस्याथ, G3 यस्याथ (for यस्य स) G1 यस्यान्वा तस्य सशय — c) T1 वीर (for वीर) — d) K1 S क्रव्यादै (for क्रव्याद्भि')

17 a) K2 3 उपासति, K4 6 अपश्यत, B1 2 Dn2 उपासते, B3 D4 उपासत, T1 यमुपासुर, T2 G2 3 M यमुपासन् (M8 4 'स्वन्), G1 यमुपास्य (for उपासत) B4 5 Dn2 D1–3 5 7 द्विजा , Dn1 द्विज', D4 द्विष (for नृपा) Dn2 D1. 2 सर्वे (for पूर्वम्) — b) S महीपतिं (for यमीश्वरम्) — c) Ś2 धिक्सोद्य K3 4 6 सोयमद्य हत शेते — d) K4 यस्य (for पश्य) — For 17cd, K2 subst, while K8 ins after 17

41* तमुपास्यन्त्यरण्येऽद्य मृगगोमायव स्म ह ।

On the other hand, K5 Ñ1 (by corr) B Dn D1–5 7 subst for 17cd

42* उपासते च तं ह्यद्य क्रव्यादा मांसहेतव' ।

[Ñ1 उपास्यते हि K5 Dn1 ह्यद्य, D7 ह्यद्यं (for ह्यद्य) B1 2 Dn2 D1 2 'हेतवे (for 'हेतव')]

while S subst for 17cd

43* तमुपासन्त कौरव्य क्रव्यादा मांसगृद्धिन ।

[G1 तमुपासन, M 'पासति (for 'पासन्त) T1 M8 4 कौरव्य T मांसगर्धिन', G3 'गधिन (for 'गृद्धिन')]

18 S om the ref — a) K8 ते (for त) K2–4 6 Ñ1 B Dn D3 6 7 S कुरुश्रेष्ठ (D7 'ष्ठ) (for नृपश्रेष्ठ) — b) S भूमौ (for ततो) K1 'सत्तम , D1 2 T G M1 'सत्तम (for म) — c) K3 8 S समालिंग्य (for 'लोक्य) — d) S (except M1 2) कृपण (for करुण) M2 पर्यवेदयत्

19 Before 19, Ś2 K1 ins the ref अश्वत्थामा — a) Ś2 मुहुस् (for आहुस्) Ś1 K1 D7 G1 M1 2 त्वा (for त्वा) S नरशार्दूल (for राज°) — b) G8 मुख S K1 5 सर्वशस्त्रभृता, K8 'धनुष्मता, M2 धनुर्भृता (for 'धनुष्मताम्) — c) Ś2 धनाध्यक्षसमं, K4 'ध्यक्षो पमो, Ñ1 धर्माध्यक्षोपम (for धना°) K5 सख्ये (for युद्धे) — d) K4 शिष्य' K4 6 Ñ1 B Dn D1–3. 5 S च, K5 D4 7 हि (for ह)

20 a) Dn2 अद्राक्ष्यद् — c) Ś2 K2 8 B1 4 5, Dn D2 5 बलिन, D7 वालिन (for बलिन') K1 कृत्यनो, K2 3 B1 2 4 5 Dn2 D1 2 5 कृतिन, Dn1 कृततति (for कृतिनो) G2 नित्यस् — d) Ś1 K1 स हि; Ś2 K5 स ते, K4 M2–4 स तु, K6 मनु, T1 धात', T2 सूद', G1 8 स्तुत', G2 तदा (for स च) K6 D7 T1 पापात्मवान्नृप, T2 G2 'त्मना नृप, G3 'त्मवान्नृप' K2 3 शयान च यदृच्छया, M1 शासत पार्थिवान्नृप (sic)

21 b) D1 2 काले (for लोके) K2 8 च (for [s]स्मिन्) T2 बलवत्तर — c) K2 8 तु, K4 वै, K5 6 Ñ1 B Dn D1–5 7 च (for चेद्) S त्वा चन् (G1 8 च, G2 चोत्) पश्यामि निहतं

22 a) Ś2 K1 M1 3 त्वा (for त्वा) K8 M8 सर्वधर्मज्ञ (M8 'ज्ञ) — c) K1 निकृत्या — d) K5 तस्मात् (for नून) K4 6 नून कालस्य पर्यय'

23 a) Ś1 ध*-, K3 मर्वं, S द्वंद्व' (for धर्म).

धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाहूयौजसा मृधे ।
गदया भीमसेनेन निर्भिन्ने सक्थिनी तव ॥ २३
अधर्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः ।
यदुपेक्षितवान्क्षुद्रो धिक्तमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ २४
युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम् ।
यावत्स्थास्यन्ति भूतानि निकृत्या ह्यसि पातितः ॥ २५
ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥ २६
श्लाघते त्वा हि वार्ष्णेयो राजन्संसत्सु भारत ।
सुशिष्यो मम कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७
यां गतिं क्षत्रियस्याहुः प्रशस्तां परमर्षयः ।
हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिम् ॥ २८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुषर्षभ ।
हतपुत्रा तु शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ।
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ॥ २९
धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेयमर्जुनं चापि दुर्मतिम् ।

T2 युद्धो — ^{b}) Ñ1 रणे, G1 मृधौ (for मृधे) K2 समाह्वयज[त] यान्मृधे, K3 M2 ह्वयोजसा (K8 सो) मृधे, K4 G3 ह्वयौ (G3 य) समामृधे — ^{d}) K2 Dn निभग्ने, K8 विभग्ने, K4 6 Ñ1 B D1–6 7 निर्भग्ने (for निर्भिन्ने) K1 मथिनी, K6 सक्किनी, B1 2 4 5 D7 शक्थिनी K8 वत (for तव) S सक्थिनी (T2 सधिनी) ते विनाशिते

24 ^{b}) K2 8 शिर पदा (by transp) — ^{c}) Ñ1 B1 2 4 Dn1 D3–5 य, B5 सम् (for यद्) K4 अपेक्षितवान् B1 2 4 Dn1 D1–5 क्षुद्र, B3 T G क्रद्धो, B5 मद (for क्षुद्रो) K2 8 यदि त्वां प्रकृतिं (K8 प्रेक्ष्यति) क्षुद्रो, Dn2 उपेक्षिकृतवान्क्षुद्र D7 om from क्षुद्र up to निकृत्या (in 25^{d}) — ^{d}) K2 8 धिक्र (K8 क्रु)-मस्तु, K5 त धिगस्तु, K6 धिक्कमस्त, Dn1 धिक्रमस्त, Dn2 धिक्कृष्ण धिग्; M1 धिक्तमस्मि (for स्तु) K2 8 युधिष्ठिर — After 24, K2 4 6 ins

44* धिगस्तु तस्य पापस्य मिथ्या धर्मिष्ठवादिन ।
इद पाप भीमसेन कृतवान्छद्मना च यत् ।

25 D7 om up to निकृत्या (cf v 1 24) — ^{a}) K2 3 सर्वे सैन वदिष्यति, K4 युद्धेष्वाप, Ñ1 युद्धे स्वयं वधिष्येति — ^{b}) M1 3 4 योधा Ñ1 मूल (for नून) — ^{c}) K5 यथा शपति भूतानि — ^{d}) K1 निकृता, G3 निकृत्तो (for निकृत्या) K8 निपातिता (hypermetric) T1 कृत्या ह्यसि निपातित, G2 निकृत्यासि नि

26 ^{a}) K8 यदि, K4 म तु, B5 तन्न (for ननु) K8 भीमो (for रामो) K1 भवेद् (for [ऽ]ब्रवीद्) K6 om (hapl) from राजस् up to 27^{a} — ^{b}) Ś1 त्व, K1 त्वा, Dn2 मा (for त्वा) Ś2 युद्धनदन, M3 4 नृपनदन (for यदुनन्दन) K8 त्वां समासाद्य वाहवे — K8 om 26^{c}–28^{d} With 26^{cd}, cf 5 54 33^{ab}, 33^{cd} — ^{d}) Ś K1 3 गदयेत्येव, K2 गदया चेति, B2 गदायोधीति, Dn1 D1–3 T G M2–4 गदा (Dn1 द) यामिति, Dn2 गदयामित, M1 गदायामति (for गदया इति)

27 K8 om 27, K6 om 27^{a} (cf v 1 26) — ^{a}) K5 श्लाघति, Dn1 श्लाघये, Dn2 श्लाघ्यते, G2 श्लाघतो K1 त्वा (for त्वा) Ś1 स्म, K1 स (for हि) M2–4 श्लाघयित्वा हि वार्ष्णेयो — ^{b}) K6 corrupt K5 राजन्राजसु, M2 राजससत्सु — ^{c}) K6 Ñ1 B1 G2 स, B2 5 स्व (for सु) Ñ1 इति (for मम) B1 कौरव्या, G2 3 कौरव्य — ^{d}) T2 युद्धम् (for युद्ध) S (except T2) प्रभु

28 K8 om 28 (cf v 1 26) — ^{a}) K6 या गति D7 यक्षक्रियस्य (for क्षत्रियस्य) — ^{b}) B3 परास्था (for प्रशस्ता) — ^{c}) K2 तदस्य (for हतस्य) T G2 [अ]-भिमुखे ह्याजौ G3 अपि (for असि) — D7 repeats 28^{d}–29^{c} after 29^{c}

29 29^{abcd} = (var) 5 123 19 — ^{b}) Ś2 त्वम्, K2 om, T1 ताम् (for त्वाम्) S (except G2) भरतर्षभ (for पुरुष) — ^{c}) Ñ1 BDn D1–5 7 T G1 2 M हतपुत्रौ (T1 त्रा) (for पुत्रा) K3 नु, K5 6 च (for तु) — After 29^{c}, D7 repeats 28^{d}–29^{c} — ^{d}) K3 4 D5 गाधारी D7 त (for ते) — After 29^{cd}, S ins (cf 5 123 20^{ab})

45* यावनाथौ कृतौ वीर त्वया नाथेन वध्यता ।
[T G3 द्यावनाथौ T1 G2 वर्धितौ, T2 वसितौ (for वध्यता)]

— 29^{ef} = 5 123 21^{ab} — ^{e}) K4 T G1 2 M1 भिक्षां तौ, K3 नित्य यौ K6 निक्षांतौ, G2 भिक्षार्थौ, M2–4 भिक्षतौ (for भिक्षुकौ) K1 विचरिशेते (sic), K2 विचरीष्येते, K5 विचरिष्येता, B1 2 प्रचरिष्येते

30 ^{a}) K4 D5 कृष्ण (for कृष्णं) — ^{b}) K2 T G2 3 M1 वापि (for चापि), K2 दुर्मतिं, Dn2 दुर्मतीं

धर्मज्ञमानिनौ यौ त्वां वध्यमानमुपेक्षताम् ॥ ३०
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिपान् ।
कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः ॥ ३१
धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
प्रयातोऽभिमुखः शत्रून्धर्मेण पुरुषर्षभ ॥ ३२
हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ।
प्रज्ञाचक्षुश्च दुर्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३
धिगस्तु कृतवर्माणं मां कृपं च महारथम् ।
ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवम् ॥ ३४
दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितम् ।
यद्वयं नानुगच्छामस्त्वां धिगस्मान्नराधमान् ॥ ३५
कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ।
सभृत्यानां नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च ॥ ३६
भवत्प्रसादादस्माभिः समित्रैः सहबान्धवैः ।
अवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः ॥ ३७
कुतश्चापीदृशं सार्थमुपलप्स्यामहे वयम् ।
यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ॥ ३८
वयमेव त्रयो राजन्गच्छन्तं परमां गतिम् ।

— ^{c}) Ś2 K2.3 धर्मज्ञ, K4.6 धर्मज्ञौ (for धर्मज्ञ) K2.3 मानिन, D1 (by corr, orig as in text) -मानिनो, G2 मौनिनौ (for मानिनौ) K8 यो Ś2 G2 M2-4 त्वा (for त्वा) — ^{d}) Ś B1 D5 उपेक्ष(D5 °क्ष्य)ता, K2 D8 उपेक्ष्यतां, K3.6 उपेक्षिता, T G उपेक्षितौ (for उपेक्षताम्)

31 ^{b}) Dn2 D7 वक्षति K6 Ñ1 B4.5 Dn2 D1-3.5 T G2 नराधिप, Dn1 G1 °धिपा — Dn1 om (hapl) 31^{cd} — ^{d}) K5 क्षत (for हत) Ś1 K1 अनपत्रपै

32 ^{a}) K8 धर्मस् (for धन्यस्) — Ñ1 om 32^{cd} — ^{c}) B1 प्रमातो, Dn2 प्रायशो (for प्रयातो) K4.6 [ऽ]भिमुखान्, D1.2 विमुख (for [ऽ]भिमुख) K1 शत्रू, D1.2 शत्रु — ^{d}) Ś2 Dn1 पुरुषर्षभ, S भरतर्षभ (G1 °भ)

33 ^{a}) Ś2 गत° (for हत°) — ^{b}) Dn2 D8 °बाधवा — K6 om 33^{c}–34^{b} D8 repeats 33^{c}–34^{b} after 34^{ab} — ^{c}) K1 दुर्धर्षा, Dn2 दुर्मर्षं (for दुर्धर्षं) — ^{d}) T G2 M1 दशां, G1.3 M2-4 दिश (for गतिं) B4 प्रतिपत्स्यसे

34 K6 om 34^{ab} (cf v l. 33) — ^{a}) K1 कृतकर्माणं — ^{b}) Ś2 T2 M2 मा (for मां) K3.5 कृप चैव महारथ — After 34^{ab}, D8 repeats 33^{c}–34^{b} — ^{c}) T G2 ते वय, G1 वय यन् (for ये वय) T2 तु (for न) — ^{d}) D5 त्वा K3 पार्थिव; K4.5 B1-3 °व, Dn2 °वान्, S भारत (for पार्थिवम्)

35 ^{b}) K4 M सदा (for प्रजा) — ^{c}) B4 वयं यन् (for यद्वय) Ś2 K6 Ñ1 Dn2 नानुगच्छाम, K5 S (except M2) नाधिगच्छामस् (for नानु°) K4 यद्वय नानुयामस्त्वा, Dn1 वय यन्नानुगच्छामस् — ^{d}) M1 त्वा (for त्वा) K4 धिगस्त्वस्मान् Dn2 नराधिपान्

36 ^{a}) G1.3 कृपश्च (for °स्य) Dn1 कृत, G1 om, G3 मम (for तव) K2.3 दत्तेन (for वीर्येण) — ^{b}) Dn2 सम (for मम) — ^{c}) K3 मद् (for स) G1 सभृत्याश्चो, G3 समभृत्यान् (for सभृत्याना) — ^{d}) K5 वसूनि च, G1 सरत्नानि, G3 रत्नानि च (for रत्नवन्ति) G3 धनानि (for गृहाणि) K4 T2 G1.2 M न (for च)

37 ^{a}) K2-4 Ñ1 B1-4 Dn2 D1-3.5 T G तव (for भवत्) K5 -सकाशात् (for -प्रसादाद्) K4 चास्माभि K6 प्रसादात्तव चास्माभि — ^{b}) K4 सभृत्यै, K6 प्रभृत्यै, D7 सुमित्रै (for स) K6 सहपांडवै (for सहबान्धवै) K2.3 T G सहपुत्रै स(K3 सह)बाधवै; K5 M सहमित्रै सबाधवै — ^{c}) D4 अवाप्त (for °प्ता) K5 अवाप्ता क्रतुमुख्याश्च — ^{d}) T1 भूरिदक्षणा

38 ^{a}) Ś1 K1 ततश्, K5 कृतं (for कुतश्) K4 चापि दृश K2 G3 पार्थम्, K5 सार्धम्, K6 M1.3 स्वार्थम्, Ñ1 B Dn1 D1.2.5.7 पापा, Dn2 पार्था, T G2 सौख्यम् (for सार्थम्) — ^{b}) K6 उपलिप्स्यामहे, Ñ1 वर्तयिष्यामहे, B Dn D1.2.5.7 प्रवर्तिष्यामहे (for उपलप्स्यामहे) — D3 om (hapl) 38^{c}–39^{d} — ^{c}) Ś1 damaged K5 D1.2 T G2 M2 यादृश च (T G2 तु; M2 नो), D5 M1.3.4 यादृशो नो (D5 न), G1.3 या(G3 ई)दृशा नो (for यादृशेन) K6 पुरस्कृत्य, T G गता सौख्य (G1.3 स्वर्गं); M1 गत स्वर्गं, M3.4 ग(M3 sup lin ह)तस्वर्गं (for पुरस्कृत्य) — ^{d}) K2 स्वां गतिं, K4 का गत, D7 दुर्गत (for त्व गत) K5 D1.2 त्वा गता सर्वपार्थिवा, S त्वां पुरस्कृत्य भूमिप (M3.4 °प)

39 D3 om. 39 (cf v l 38) T1 om 39^{ab} — ^{b})

यद्वै त्वां नानुगच्छामस्तेन तप्स्यामहे वयम् ॥ ३९

त्वत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।

किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वानुव्रजेम वै ॥ ४०

दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्यामो महीमिमाम् ।

हीनानां नस्त्वया राजन्कुतः शान्तिः कुतः सुखम् ॥४१

गत्वैतांस्तु महाराज समेत्य त्वं महारथान् ।

यथाश्रेष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेर्वचनान्मम ॥ ४२

आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ।

हतं मयाद्य शंसेथा धृष्टद्युम्नं नराधिप ॥ ४३

परिष्वजेथा राजानं बाह्लिकं सुमहारथम् ।

सैन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवसमेव च ॥ ४४

तथा पूर्वगतानन्यान्स्वर्गं पार्थिवसत्तमान् ।

अस्मद्वाक्यात्परिष्वज्य पृच्छेथास्त्वमनामयम् ॥ ४५

इत्येवमुक्त्वा राजानं भग्नसक्थमचेतसम् ।

अश्वत्थामा समुद्वीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४६

दुर्योधन जीवसि चेद्वाचं श्रोत्रसुखां शृणु ।

K_2 गच्छत, Dn_1 गच्छति (for गच्छन्त) K_8 परमा — 39[cd] is damaged in $Ś_1$ — [c]) G_1 तन्, M_2 त्वा (for त्वां) $K_{2\ 4\ 6}$ $M_{3\ 4}$ नानुगच्छा(M_4 °च्छे)म, Dn_2 °गच्छेमस; G_3 अनुगच्छामस — [d]) K_4 D_7 तस्यामहे; K_5 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn_1 $D_{1.\ 2}$ (by corr) $_{4\ 5}$ धक्ष्यामहे; K_6 तप्यमहे, $Ñ_1$ धत्स्यामहे (sic), Dn_2 धक्षामहे, D_2 (orig) वक्ष्यामहे, G_3 लप्स्यामहे, $M_{1\ 3\ 4}$ तप्यामहे (for तप्स्यामहे)

40 [a]) K_1 त्वत्सर्गं, $K_{2\ 3}$ D_4 त्वसग, K_4 तत्स्वार्गं, K_5 D_3 S ते स्वर्गं, K_6 $Ñ_1$ B Dn $D_{1\ 2\ 5}$ तत्स्वर्ग°; D_7 तत्स्वर्गं (for त्वत्स्वर्गं) K_3 हि पार्था (for हीनार्था°) Dn_2 सततं गर्हणीया स्म — [b]) $K_{2\ 3}$ S सुकृतानि (for सुकृतस्य) $K_{2\ 4}$ वै, S च (for ते) — [d]) $K_{2\ 3.\ 6}$ B Dn_2 $D_{1-5\ 7}$ त्वां (for त्वा) $K_{2\ 3}$ अनुयाम, K_4 [अ]नुव्रजाम, K_6 $B_{1\ 3\ 4\ 5}$ $D_{1-3\ 5.\ 7}$ न व्रजाम, B_3 Dn_1 ना(B_3 न)व्रजेम, Dn_2 न व्रजामि; D_4 [अ]नुव्रजाम (for [अ]नुव्रजेम) $Ñ_1$ येन त्वां नानुयामहे, K_1 S त्वानुव्रजा(K_1 जे)महे

41 [b]) K_6 B_{2-5} Dn_1 $D_{1\ 2}$ (before corr) चरिष्याम, Dn_2 D_{3-5} G_3 ष्यामि; D_7 वारिष्यासि (for चरिष्यामो) Dn_2 महीपते (for महीमिमाम्) — [c]) B_3 विहीनाना त्वया राजन्, S त्वद्धीनाना हि (G_3 च, M_2 तु) नो राजन्

42 [a]) $Ś_1$ $Ñ_1$ $B_{1\ 4\ 5}$ Dn_1 $D_{4\ 7}$ गत्वेतस्तु, $K_{2\ 3}$ गत्वैतान्तु, K_5 गत्वा त्व तु, K_6 गत्वैतास्तु, $B_{2\ 3}$ $D_{1-3\ 5}$ गत्वैव तु, Dn_2 गत्वातस्तु; T G गत्वैनास्तु, $M_{1.\ 3.\ 4}$ गत्वा तत्र, M_2 गत्वामुत्र (for गत्वैतांस्तु) K_2 महाराजन्, K_3 राजा — [b]) K_2 सामत्यैतान्, K_4 समेत्यैतान्; $Ñ_1$ समेतस्त्व (for समेत्य त्व) $Ś_1$ त्वा, K_{4-6} $B_{4\ 5}$ Dn D_{1-5} च (for त्व) — [c]) B_4 Dn_2 $D_{1-3\ 5}$ यथाज्येष्ठ य(D_1 [by corr] त)थाश्रेष्ठ; D_7 यथाश्रेष्ठ[ष्ठ] यथाश्रेष्ठ — [d]) $K_{2\ 3}$ $B_{1.\ 2}$ D_5 पूजयेद् (D_6 ये), T G $M_{1\ 2}$ सपूज्य, $M_{3\ 4}$ सपूज्या (for पूजयेर्) G_3 वचन (for वचनान्)

43 [a]) K_3 $Ñ_1$ तु (for च) — [b]) $B_{1\ 2}$ T $G_{2\ 3}$ धनुर्भृता (for धनुष्मताम्) — [c]) K_5 प्र, S (except T_1) त्व (for [अ]द्य) K_2 सशिष्ये, K_3 सशिष्टो, Dn_2 सशेथा, D_3 शसेथ (for शसेथा) — [d]) K_4 नराधम, D_{3-5} नराधिप, S महारथ (for नराधिप)

44 M_1 om (hapl) 44[ab] — [a]) $K_{2\ 3}$ परिष्वज्य च; Dn_1 परिभजेथा (for ष्वजेथा) $M_{3\ 4}$ बाह्लीक (for राजान) K_1 वाह्लिकं, K_3 D_3 T_2 $G_{2\ 3}$ बाह्लीक, $M_{3\ 4}$ राजान (for बाह्लिक) $Ś_1$ K_1 T_2 G M_{3-4} च (for सु) — [c]) $D_{3\ 5}$ सो(D_5 सौ)मदत्तिं $Ś_1$ सोमदत्तं सैंधव च

45 [a]) $Ś_1$ त*, K_1 एतान्, K_5 यथा, T_1 तदा (for तथा) $Ś_1$ K_{1-3} पूर्वं गतान् S सर्वान् (for अन्यान्) — [b]) $Ñ_1$ B Dn D_{1-5} T_1 G M स्वर्गे, D_7 T_2 स्वर्गौ (for स्वर्गं) K_1 पार्थिवसत्तम, K_6 °समतान् — [c]) M_2 चाक्यान् D_5 परिपूज (sic) (for ष्वज्य) — [d]) K_6 सपृच्छेस् (for पृच्छेथास्) T G $M_{1\ 2}$ तान् (for त्वम्)

46 Before 46, all MSS (except $Ś_1$ K_1) ins संजय उवाच — [a]) K_4 उक्ता (for उक्त्वा) $K_{2\ 3}$ इत्यब्रवीत्स राजान — [b]) K_2 भग्नसक्थिम्, B_1 °शक्थम्, T_2 सधिम्, G_2 °सक्थिम् (for °सक्थम्) $K_{1\ 4\ 6}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-5\ 7}$ T_1 अचेतन (for सम्) — [c]) K_1 समुद्रेक्ष्य, K_2 द्विक्ष्य, S लघुप्राणम् (for समुद्वीक्ष्य) — [d]) S इद (for पुनर्)

47 [a]) D_7 T_2 G दुर्योधन K_5 महाराज (for जीवसि चेद्) B Dn$D_{1-5\ 7}$ त्व (for चेद्) $K_{2\ 4\ 6}$ M दुर्योनध(K_6 ने) त्व जीवसि चेद् (hypermetric) — [b])

सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो वयम् ॥ ४७
ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च कृतवर्मा च कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ४८
द्रौपदेया हताः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यशेषं च भारत ॥ ४९
कृते प्रतिकृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
सौप्तिके शिबिरं तेषां हतं सनरवाहनम् ॥ ५०
मया च पापकर्मासौ धृष्टद्युम्नो महीपते ।
प्रविश्य शिबिरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ॥ ५१
दुर्योधनस्तु तां वाचं निशम्य मनसः प्रियाम् ।
प्रतिलभ्य पुनश्चेत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२
न मेऽकरोत्तद्गाङ्गेयो न कर्णो न च ते पिता ।
यत्त्वया कृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतम् ॥ ५३
स चेत्सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्धं शिखण्डिना ।
तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५४
स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं वः स्वर्गे नः संगमः पुनः ।
इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महामनाः ।
प्राणानुदसृजद्वीरः सुहृदां शोकमादधत् ॥ ५५

K$_6$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5}$ $_7$ वाक्य, T G$_{2}$ $_3$ M$_1$ वाच (for वाच) Ś K$_{5}$ $_6$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5}$ $_7$ श्रोत्रसुख, K$_1$ G$_1$ M$_{2-4}$ कर्णसुखा, T G$_2$ $_3$ M$_1$ कर्णसुखा (for श्रोत्र) सुखा) D$_7$ नृप (for शृणु) —^{c}) S (except M$_2$ - शिष्टा (for शेषा) —^{d}) G$_1$ ततो (for त्रयो)

48 ^{a}) B$_3$ चापि (for चैव) —^{b}) Dn$_2$ सात्यकी —^{d}) K$_6$ लारद्वतस्

49 K$_6$ om (hapl) 49^{bc} —^{b}) Dn$_2$ चात्मज', M$_3$ $_4$ चानुजा (for चात्मजा') —^{c}) Dn$_1$ पचाला S पाचालै सहिता (G$_2$ °तो) राजन् —^{d}) K$_1$ $_{4-6}$ Ñ$_1$ B$_{1-3}$ Dn$_1$ S मत्स्य(T$_1$ °च्छ)शेषाश्च (for °शेप च)

50 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ कृत, K$_2$ S (except M$_1$ $_2$) कृत- (for कृते) Dn$_1$ प्रतिहत', D$_1$ °क्लप, G$_2$ °कृति (for °कृत) —^{b}) T G$_1$ $_2$ M च, G$_3$ तु (for हि) —^{c}) K$_4$ सौप्तिक B$_3$ D$_1$ $_2$ $_4$ शिबिरे (for °र) S राजन् (for तेषा) —^{d}) K$_6$ सजनवाहन

51 ^{a}) D$_7$ वा (for च) B$_1$ $_2$ पापकर्तासौ —^{b}) K$_1$ Ñ$_1$ महीपति' (for °पते) —^{c}) K$_2$ $_3$ तेषा (for रात्रौ)

52 ^{a}) K$_2$ $_3$ च (for तु) S ता वाचो (for ता वाच) —^{b}) Dn$_2$ प्रिय, S प्रिया' (for प्रियाम्) —^{c}) K$_4$ Ñ$_1$ S ततश् (for पुनश्) Ś$_1$ K$_1$ सज्ञा, D$_1$ $_2$ चैतद्, G$_1$ चेदम् (for चेत)

53 Before 53, T G ins दुर्योधन —^{a}) K$_2$ $_3$ नेकरोच्च, Dn$_1$ मेकरात्राद् (sic), D$_4$ मेकरोद्यद्, G$_3$ [अ]करोत्तत्तु (for मेऽकरोत्तद्) —^{b}) K$_6$ निकर्णो, D$_7$ नेकर्णो K$_5$ नापि (for न च) S न मे (M च) कर्णो —^{d}) K$_2$ $_3$ वै (for मे) S न मे (T$_1$ M ते) पिता सहितेन कृत मम

54 ^{a}) K$_5$ Ñ$_1$ वै, B$_4$ Dn D$_{1-5}$ $_7$ M$_1$ $_2$ च, T$_1$ तत् (for चेत्) Ñ$_1$ D$_7$ क्रुद्धो (for क्षुद्रो) —^{c}) G$_1$ मान्यो (for मन्ये).

55 ^{a}) Dn$_1$ स्वस्ति Dn$_1$ G$_3$ प्राप्नुहि —^{b}) K$_3$ G$_3$ स्वर्गे न, Ñ$_1$ स्वर्गे च, Dn$_1$ स्वर्गेण, D$_7$ स्वर्गो न· K$_6$ M$_2$ सगम — After 55^{ab}, K$_5$ reads 56^{cd} and om 55^{cd} Before 55^c, B$_1$ $_3$ ins सजय उवाच —^{c}) S पुत्रस्ते (T$_2$ G$_2$ भद्र ते) (for तूष्णीं स) —^{d}) K$_3$ महारथ' (for °मना') — K$_3$ transp 55^{cf} and 56^{ab} —^{e}) Ś$_3$ उदसृजन्, K$_1$ S अपा(G$_2$ °पा)सृजद्, K$_2$ उदस्पृशद्, Ñ$_1$ B$_4$ उपासृजद्, Dn उदन्सृजद् (for उदसृजद्) —^{f}) Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5}$ $_7$ S D$_1$ वीर, M$_2$ $_4$ धीर' S$_1$ K$_1$ मादद्त्, Ñ$_1$ B$_2$ $_4$ $_5$ Dn दुःखम् (for शोकम्) D$_{1-5}$ $_7$ उत्सृजन् (D$_1$ °जत्); B$_1$ आचरत् (for आदधत्) — After 55, K$_2$ $_3$ ins

46* समुत्सृष्टेषु विधिना प्राणेषु गगन गते ।
विद्युत्तेजःसम प्रायात्कृपाद्या कौतुकान्विता ।

[(L 1) K$_3$ गगनागगे —(L 2) विद्युत्तेजःसमप्राया (for the prior half)]

On the other hand, Ñ$_1$ B Dn D$_{1-5}$ $_7$ ins after 55

47* आक्रामत दिव पुण्या शरीर क्षितिमाविशत् ।
एव ते निधन यात पुत्रो दुर्योधनो नृप ।
अग्रे यात्वा रणे शूर पश्चाद्विनिहत परै ।

[(L 1) B$_4$ D$_1$ $_2$ (by corr) अपाक्रामद्, D$_2$ (orig) अपक्रामद, D$_4$ आक्रामना B$_1$ D$_5$ पुण्य D$_4$ आवमन (for आविशत्) —(L 2) B$_3$ स (for ते) D$_7$ जात' (for यात') Ñ$_1$ नृप, B$_3$ तव (for नृप) —(L 3) Ñ$_1$ भूत्वा, Dn$_2$ याता (for यात्वा)]

तथेति ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च तं नृपम् ।
पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुरुहू रथान् ॥ ५६
इत्येवं तव पुत्रस्य निशम्य करुणा गिरम् ।
प्रत्यूषकाले शोकार्तः प्राधावं नगरं प्रति ॥ ५७
तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य ममानघ ।
ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्दिव्यदर्शित्वमद्य वै ॥ ५८

वैशंपायन उवाच ।

इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रज्ञातिवधं तदा ।
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ समाप्तं सौप्तिकपर्व ॥

---

56 K6 om 56 K3 transp 55^{cd} and 56^{ab} (cf v l 55) — ^{a}) K2 4 नाथेति ते; K8 तथैव ते, Dn1 तथेति च K5 B1 परित्यक्ता, Dn1 परित्यक्त्वा S ततस्ते तं(M1 त)परिष्वज्य — ^{b}) T G1 8 M परिमृज्य (for ष्वज्य) B (except B8) Dn1 D1–5 7 T1 ते (for तं) K5 पुन ; Dn1 D7 नृप, T G1 8 M भृश (for नृपम्) Dn2 विलप्य च वने नृपं — K8 ins after 56^{ab} K3 after 46*

48* विमानसस्थमाकाशे ददृशुस्ते सुयोधनम् ।
ऐन्द्रैर्गणैः परिवृत दिव्यमाल्यानुलेपनम् ।
साधु साध्विति भाषन्तं कृपादीना पुन पुन ।

— K5 reads 56^{cd} after 55^{ab} — ^{c}) K1 2 5 B1 D1–3 5 7 T1 प्रेक्ष्यमाणा B8 परिष्वक्ता ; T2 G2 प्रेक्ष्यमाण (sic)

57 ^{a}) K2 4–6 B Dn1 D4 5 S इत्यहं (for इत्येवं) Ś1 K1 इत ; B (except B8) Dn D1–3 5 7 T1 M द्रोण (for तव) — ^{b}) K4 निशाम्य D7 करुणां गिरा, S करुणा गिर — ^{c}) K8 शोकार्तं, Ñ1 B4 5 Dn2 T1 G8 M1 8 शोकार्त — ^{d}) Ś1 K2 8 G1 8 M2 प्रधावं; K6 B Dn D1–5 7 प्राद्रवं — After 57, Ś K Ñ1 B Dn D1–5 7 G8 ins

49* एवमेष क्षयो वृत्त कुरुपाण्डवसेनयो ।
घोरो विशसनो रौद्रो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।

[(L 1) K5 B1 2 एवमेव, G8 एवमेतत् — (L 2) Ś1 D1 विपसनो K2 श्वसनो (for विशसनो) Dn1 D5 दुर्मन्त्रितेन च]

58 ^{b}) K1 ममानघ, D7 मयानघ (for ममा) S (except G8) भारते भरतर्षभ (M2 भ) — ^{c}) Ś प्रणष्ट वै, K1 प्रनष्ट वै, K2 4 5 B (except B8) Dn2 D1 T2 G प्रणष्ट तद् ; K8 प्रतिगतं ; Ñ1 प्रनष्टं तु (orig च) — ^{d}) G1 दिव्य (for दिव्य)

59 K2 D8 T2 G1 2 om the ref — ^{a}) G1 पुत्र पति — ^{b}) K1 पुत्र ज्ञातिवध, K6 पुत्रज्ञातवध, B (except B8) D8 5 7 पुत्रस्य निधन, S (by transp) ज्ञातिपुत्रवध G8 तथा (for तदा) — ^{c}) A few MSS निश्वस्य ; G8 M1 8 4 निश्वसन

Colophon — *Major parvan* M1 शल्य — *Adhy name* Ś1 K1 M3 4 दुर्योधनस्वर्गगमन, S2 °नस्वर्यासन, K4 विप्रौणिविलाप, K5 दुर्योधनस्वर्यान; D1 2 °नस्वर्गयान, T G1 2 दुर्योधनप्राणविमोक्षणं (T2 °णमोचन, G1 °णवियोग ; G2 °णविसर्जन) K3 Ñ1 B2 5 D3–5 T2 G1 M3 4 add समाप्त after sub-parvan or adhy name, while M1 reads it after शल्य+सौप्तिक — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 Dn2 D2 T G1–3 9 (as in text), B1 76, Dn1 M2–4 10, M1 75

After the colophon, Dn1 ins अत परमैषिकं पर्व । तत्रायमाद्य श्लोक —तस्यां राज्यां व्यतीतायामित्यादि ।

Dn2 संवत् १८१५ शालिवाहनशके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे भाद्रपदमासे कृष्णपक्षे शुभतिथौ द्वितीया भौमवासरे तद्दिन ग्रन्थसमाप्तमगमत् । लेखकभगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकम् ।

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

पञ्चुणमध्ये लिखित्वा ॥

D1 शुभमस्तु संवत् १६६९ समये आश्विनवदि अमावास्या लिखित वनवारी रजपूत कालिवासी ॥ राम राम ॥ राम ॥

D8 अस्यानन्तरं ऐषिक पर्व भविष्यति

वैशं ॥ तस्यां राज्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथि ।
शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ।

श्रीकृष्णाय नम । श्रीगोपालाय नम । संवत् १७४५ समये चैत्र सुदि १० वार आदित्य । ली अचलकायस्थ ॥

१०

वैशंपायन उवाच ।
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।
शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १
द्रौपदेया महाराज द्रुपदस्यात्मजैः सह ।
प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिबिरे स्वके ॥ २
कृतवर्मणा नृशंसेन गौतमेन कृपेण च ।
अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिबिरं निशि ॥ ३
एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वधैः ।
सहस्राणि निकृन्तद्भिर्निःशेषं ते बलं कृतम् ॥ ४
छिद्यमानस्य महतो वनस्येव परश्वधैः ।

D8 अत परम् ।

T1 श्रीकृष्णार्पणमस्तु । आगिरसनाम स० कार्तिकशुद्ध द्वादशी भगारकवार कुप्पाचार्यपुत्ररामनलिखित श्री ।

T2 श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । हरि ॐ शुभमस्तु ।

G2 हरि ॐ शुभमस्तु । सौप्तिकपर्व समाप्तम् । क्रोधिवर्ष पगुनी २२ दि० मध्यार्जुनत्तिल् महादानपुरत्तिलिरुक्कुं राजे श्रीशेष प्पय्यन् अषर्गळ् सरस्वती कोशत्तुक्कु तेप्पेरुमाळ् नल्लूरिलिरुक्कु वैत्तिनाथशिवन् पुत्रन् काशीपति एलुदिन सौप्तिकपर्वम् । श्रीवेद व्यासाय नम ॥

M2 पदिञ्जारे कोविलक वक सौप्तिकपर्वम् ।

M4

वाणीगुणानुकथने श्रवण कथायां
हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्न ।
स्मृत्या शिरस्तव सुरप्रवर प्रणामे
दृष्टि सता दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
स्मृते सकलकल्याणभाजन यत्र जायते ।
पुरुषस्तमज नित्य व्रजामि शरण हरिम् ॥
कृष्णार्पणमस्तु ॥

10

☞ From this adhy onwards, the three MSS D5 7 and G3 are discarded, as they do not contain the text of the Aisīka subparvan On the other hand, two MSS, D6 8, are added to the Crit App as they give the text of the Aisīka only

The introductory mantra

50* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

[(L 2) D2 (orig as above) व्याम (for चैव) Dn2 उदीरयन्]

is found in K1 Ñ1 Dn D1-8 8 Before this mantra, Ñ1 ins ॐ नमो नारायणाय, Dn D1-4 श्रीगणेशाय नम, D8 ॐ नम श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य

Of the other MSS which omit the mantra, K3 begins with अत पर इषीकपर्व भविष्यति, D6 श्रीगणेशाय नम, T1 श्रीगुरुभ्यो नम हरि ॐ, M3 हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु, M8 हरि स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम, M4 हरि

1 M4 om the ref — a) K2 4 6 तस्या रजन्या व्युष्टाया — c) T G1 2 M गत्वा शशस पाढुम्य Ca d cite शशस (as in text) — d) G1 महत् (for कृतम्)

2 Before 2, Ś K Ñ1 B Dn D1-4 6 8 M3 4 read सूत उवाच — a) Dn2 रौद्रदेया (for द्रौप) Ś1 महाराजन्, K2-6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 G1 M2-4 हता राजन् (for महाराज) — b) K5 सुतै (for [आ]त्मजै) — c) K1 प्रसुप्ता, G1 प्रविष्टा (for प्रमत्ता)

3 a) Hypermetric Ś2 K1 Dn2 कृतवर्मा, K2 4 6 सात्वतेन, D2 (orig as in text) कृतवर्म, T G1 2 M गौतमेन (for कृतवर्मणा) — b) Dn2 गोतमेन, T G1 2 M भोजेन कृतवर्मणा — d) K2 5 Ñ1 च, K2 न (for व) Ca d हत व शिबिर (as in text)

4 a) Dn1 एतैर्गजनराश्वानां — b) T G1 2 M -यष्टि (for शक्ति) Some N MSS (here and elsewhere) -स्वधै, T2 G1 2 -श्रयै — K6 Dn2 om (hapl) 4c-5b T2 om 4c-6d — c) G1 2 M सहस्रशो K3 निशाया तैर्, G2 निकृजद्भिर् T1 सहस्रनिकृत सद्भिर — d) T1 G1 2 M शिबिर (for ते बल) K1 B1 2 कृत बल (by transp) — After 4, T1 G1 2 M ins

51* विघुष्टनानाविहगफलभारानतस्य ह ।

[M प्रघुष्ट T1 G2 विहगा, M1 विहग M2 4 •भाग-]

शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दो बलस्य तव भारत ॥ ५
अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महीपते ।
मुक्तः कथंचिद्धर्मात्मन्व्यग्रस्य कृतवर्मणः ॥ ६
तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पपात मह्यां दुर्धर्षः पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७
तं पतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ८
लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा ।
जित्वा शत्रूञ्जितः पश्चात्पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः ।
जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ॥ १०
हत्वा भ्रातॄन्वयस्यांश्च पितॄन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ।
बन्धूनमात्यान्पौत्रांश्च जित्वा सर्वाञ्जिता वयम् ॥ ११
अनर्थो ह्यर्थसंकाशस्तथार्थोऽनर्थदर्शनः ।
जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥ १२
यं जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः ॥ १३
येषामर्थाय पापस्य धिग्जयस्य सुहृद्वधे ।
निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ १४
कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे ।

---

5 K_6 Dn_2 om 5^{ab}, T_2 om 5 (cf v l 4), M_4 om 5^a–6^b — ^{a}) K_1 $M_{1\ 2}$ भिद्य, K_2 छिंद्य — ^{b}) Ca परश्व (as in text), Cd परस्वधै — T_1 $G_{1\ 2}$ om 5^c–6^d — ^{c}) K_2 D_4 सुश्रुवे; M_3 श्रूयते B_4 च, M_1 तु (for सु) — ^{d}) Dn_2 भरतर्षभ (for तव भारत)

6 T $G_{1\ 2}$ om 6 (cf v l 5, for T_2 cf v l 4), M_4 om 6^{ab} (cf v l 5) — ^{a}) K_5 च (for तु) — ^{b}) $K_{2-4\ 6}$ विशां पते, Dn_1 महामते (for महीपते) M_{1-3} तव सैन्यस्य भारत — ^{c}) K_3 ये तत्र (for धर्मात्मन्) — ^{d}) Ś ($Ś_2$ orig as in text) K_1 कृपस्य, K_3 हतास्ते, M_4 प्रहस्य, Ca व्यालस्य, Cd व्यग्रस्य (as in text)

7 Before 7, Ś K_1 ins वैशंपायन॰ — ^{a}) T G_2 ह्यशुभं वाक्यं, G_1 वाक्यमशुभं — ^{c}) T $G_{1,\ 2}$ M धर्मात्मा (for दुर्धर्षः) K_3 स पपात तदा भूमौ — ^{d}) $K_{2\ 4\ 6}$ ॰परिप्लुत (for समन्वित)

8 ^{a}) $K_{2\ 4\ 6}$ $Ñ_1$ B_5 अभिप्रेक्ष्य; K_3 $B_{2\ 3}$ $D_{4,\ 6}$ अतिक्रम्य, K_5 अधिक्रम्य Dn_1 पतन्तं तमतिक्रम्य — ^{b}) K_6 प्रतिजग्राह — ^{c}) $Ñ_1$ T $G_{1\ 2}$ M भीमसेनार्जुनौ चोभौ ($Ñ_1$ चैव) — ^{d}) K_4 Dn_2 माद्रिपुत्रौ

9 ^{a}) $K_{1\ 4}$ चेतस्तु — ^{c}) $Ñ_1$ श्रुत्वा शत्रु — ^{d}) B Dn $D_{1-3\ 6\ 8}$ आर्तवत् (for आतुर॰)

10 Before 10, G_1 ins धर्म, G_2 युधिष्ठिर — ^{a}) K_1 गतिरक्तानाम् (corrupt), $Ñ_1$ गतिमधानाम् — ^{b}) $K_{2\ 4\ 6}$ $M_{1,\ 2\ 4}$ चेद्, M_3 यद् (for ये) $M_{1\ 2}$ ॰चक्षुषा — ^{c}) M_1 जीवमाना $Ñ_1$ T_1 $G_{1\ 2}$ M [ए]ते (G_1 के) (for [अ]न्ये) — ^{d}) $Ś_1$ K_1 जिता वयं (by transp), G_1 नयति च

11 K_6 om (? hapl) 11 — ^{a}) K_1 शत्रून्, T $G_{1\ 2}$ M ज्ञातीन् (for भ्रातॄन्) — ^{b}) $Ś_1$ पौत्रान्, Dn_2 T $G_{1\ 2}$ M भ्रातॄन् (for पुत्रान्) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\ 4\ 5}$ पुत्रांश् (for पौत्रांश्) T $G_{1\ 2}$ M पुत्रपौत्रांस्तथामात्यान् — ^{d}) T $G_{1\ 2}$ M युद्धे जित्वा (for जित्वा सर्वान्) $K_{2\ 4}$ T $G_{1\ 2}$ M वयं जिता (by transp)

12 ^{a}) K_6 damaged, T $G_{1\ 2}$ M अनर्था ह्यर्थसंकाशास् — ^{b}) Ś K_5 दर्शक॰ (for न) $K_{1\ 3\ 6}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ तथानर्थोऽर्थदर्शन (K_1 क॰) T $G_{1\ 2}$ M तथार्थानर्थदर्शना॰ — ^{c}) T_1 जयो ह्यपजया — ^{d}) T $G_{1,\ 2}$ M [अ]पि स्यात् (for तस्मात्)

13 ^{a}) $Ś_1$ K_1 स जित्वा, K_3 जयत्वा, $K_{5\ 6}$ $Ñ_1$ B_{3-5} Dn_1 $D_{1-4\ 6\ 8}$ G_1 M_4 यज्जित्वा, Dn_2 यत्कृत्वा, T G_2 यो जित्वा, M_3 यल्लब्ध्वा B_4 तप्यसे, M सप्स्यसे — ^{b}) $Ś_2$ आसन्न, T सपाप, G_2 अपाप (for आपन्न) M इति (for इव) $K_{4\ 6}$ दुर्गति॰; M (except M_2) मे मति G_1 दर्पात्पशुवद्दुर्मति॰ (corrupt) — ^{c}) K_4 मन्ये तव विजय (sic) — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2}$ M य॰ स्याज् (for ततो) Dn_2 ततो जितमत परै, T_1 वयस्य जीवत॰ पर

14 ^{a}) $Ś_2$ K_{2-6} $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ येषामर्था- ($Ñ_1$ न्वा)य पापं (K_5 राज्य) स्याद्; T $G_{1\ 2}$ M ते(M ये)षामर्थे जयो न (M_1 हि, M_{2-4} [ऽ]य) स्याद् — ^{b}) $Ś_2$ K_6 Dn_1 $D_{1-4\ 8}$ विजयस्य, K_{2-5} Dn_2 D_6 विजयश्च, $Ñ_1$ धिग्जय त, B_1 विजयं तस्, B_2 जयत, B_3 जय तु, T $G_{1\ 2}$ M धिग्जय॰ स्यात् K_5 Dn_2 सुहृद्वध; B Dn_1 $D_{1-4\ 6\ 8}$ द्वधे॰ — ^{c}) K_1 निर्जितैर्, T_1 $G_{1\ 2}$ M वैर्जितैर् K_{2-4} च (for हि) — ^{d}) T $G_{1\ 2}$ M निर्जिता

चापव्यात्तस्य रौद्रस्य ज्यातलस्वननादिनः ॥ १५
क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिनः ।
ये व्यमुच्यन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥ १६
रथह्रदं शरवर्षोर्मिमन्तं
रत्नाचितं वाहनराजियुक्तम् ।
शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्रं
शरासनावर्तमहेषुफेनम् ॥ १७
संग्रामचन्द्रोदयवेगवेलं
द्रोणार्णवं ज्यातलनेमिघोषम् ।
ये तेरुरुच्चावचशस्त्रनौभि-
स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८
न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि-
द्वधो नराणामिह जीवलोके ।
प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता-
त्त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ॥ १९
ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुं
शरार्चिषं कोपमहासमीरम् ।
महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषं
तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमम् ॥ २०
महाचमूकक्षवराभिपन्नं
महाहवे भीष्ममहादवाग्निम् ।
ये सेहुरात्तायतशस्त्रवेगं

15 ^{a}) T2 कठ-, G1 कर्णी ; G2 M2 कर्णे (for कार्णे) K2 T G1 2 M नाडीक , Dn -नालिक Ś1 K1 जिह्मस्य (for दृप्तस्य) —^{b}) Ś1 K1 खड्गदष्ट्रस्य, D1, 2 बहुजिह्मस्य —^{c}) Ś1 ज्या # स्य ; Ś2 (by corr) व्यस्तस्य, K1 ज्यास्यास्य, K2 -व्यात्तस्य, Ñ1 -व्यावृत्त, D4 G1 2 M4 -व्यात्तास्य B1 2 चापव्यावृत्तनेत्रस्य —^{d}) Dn1 ज्यातिनस्वन°, Dn2 जातनुस्वन°, T G1 2 M ज्यातलव्रविनादिन

16 K5 reads 16^{a} in marg Ś1 K1 om (hapl) 16^{bc} —^{b}) K2 समरेषु (for संग्रामेषु) —^{c}) Ś2 व्यमुञ्चंत ; Dn1 व्यमुंचत, Dn2 विमुच्यत ; D2 (by corr) 3 व्यमुचत, T G1 2 M त्वमुच्यंत K2 4 6 व्यमुचन्नतकस्यास्य, K3 वामुच्यन्तकस्य (corrupt), K4 (marg) विमुच्यत कस्य (पाठ) कर्णस्य (sic) —^{d}) K3 इह ते (for त इमे)

17 Ñ1 om 17–19 —^{a}) K5 रथरौद्र ; K6 वात शतह्रदं (for रथह्रद) K5 °वर्षौघवेगं, K6 शंखवर्षोर्मि मत, D3 M4 शरवर्षोर्मिम(D3 °म)त्तर —^{b}) K5 द्विप द्विप ; D3 रत्नान्वित (for रत्नाचित) Ś वाहनवाहभुजं, K1 om., K2 4 वाहनबाहुयुज, K3 5 °वारिपूर ; K6 °वाहुयुजं, B Dn1 °वाजि(B3 °वीचि)युक्त, Dn2 बहुलवाजिगतैश्च युक्त, D6 corrupt, T1 G3 °यानवृद ; T2 °योगवृद, G1 °यानपात्रं, M °वा(M3 °या)हवृ(M1 °वृ) द —^{c}) Some MSS शक्त्यष्टि , K1 शत्रुष्टि (corrupt) Ś D2 4 -मीनं, K1 -मेन (for -मीन) K1 गज (for ध्वज) —^{d}) Dn1 om from नावर्त up to तेरुरु (in 18^{c}) K1 महेषुद्वेन, K5 °फेण ; Dn2 महेशुकेन, T1 (inf lin) 2 महौघमेघ, G1 M3 4 महौघवेग, G2 मयौघमेघं ; M1 2 -शरौघवेग

18 Ñ1 om 18, Dn1 om up to तेरुरु (in 18^{c}) (cf v l 17) —^{a}) K3 बाणवेलं ; T1 G1 2 तोयवेल, T2 -तोलवेलं, M तोयवेग —^{b}) K1 द्रोणालव ; T2 G3 जलार्णवं, G1 जनार्णवं, M बलार्णव K2–4 भीमघोष, T G1 2 M4 भीमवेग ; M1 2 -घोषवेगं, M3 -भीमनाद —^{c}) K5 यान (for -शस्त्र-) K3 नोदिभिस् (for नौभिस्) —^{d}) Dn1 त्व (for ते)

19 Ñ1 om 19 (cf v l 17) T1 om (hapl) 19–21 —^{a}) B1 2 T2 G1 2 M1–3 परमस्ति M4 पर मास्ति T2 M (except M3) किंचिद् —^{b}) T2 G3 वधे —^{c}) K3 प्रमत्तमत्ता हि, Dn1 °मर्थानि हि ; M1 प्रायेण चार्थानि, M2 3 प्रायेण चा(M3 पा)र्था हि, M4 प्रमत्तमार्त्ता हि K3 नरा समर्थास् —^{d}) K2 4 T2 G1 2 M गच्छति (for त्यजन्ति) Dn2 हि (for च) K3 4 6 T2 G1 2 M समापतंति K3 त्याजत्यनर्थान्हि समा°

20 T1 om 20 (cf v l 19) —^{a}) K3 त्तमा गोच्छ्रित ; Ñ1 °माश्रोत्थित , Dn1 मोग्रोछित , M2 3 °माग्रोत्थित ; M3 °माश्रोच्छ्रित K1 धर्मकेतु, T2 °धूम केतू —^{b}) Ś1 शराचितं (for °र्चिषं) K3 मराचि (for -समीरम्) T2 G1 2 M दीप्त(G1 धूम , M दिव्य)महा पताक —^{c}) D1 2 महातनुर् K2 3 T (T1 om) G1 2 M -भीमघोष, Ñ1 -नेमिघोर —^{d}) K1 शस्त्र मोह, Dn2 -शत्रुहोम, T2 G1 2 M शस्त्रवेग

21 T1 om 21 (cf v l 19) —^{a}) K3 Ñ1 महा चमूं K3 -कक्षदवाग्निपन्नं, K2 -वृक्षदवाभिपन्न, Ñ1

ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१
न हि प्रमत्तेन नरेण लभ्या
विद्या तपः श्रीर्विपुलं यशो वा ।
पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रू-
न्सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानम् ॥ २२
इन्द्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
न्पश्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धाः
सन्नाः कुनद्यामिव हेलमानाः ।
अमर्षितैर्ये निहताः शयाना
निःसंशयं ते त्रिदिवं प्रपन्नाः ॥ २३

कृष्णां नु शोचामि कथं न साध्वी
शोकार्णवे साद्य विनङ्क्ष्यतीति ।
भ्रातॄंश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य
पाञ्चालराजं पितरं च वृद्धम् ।
ध्रुवं विसंज्ञा पतिता पृथिव्यां
सा शेष्यते शोककृशाङ्गयष्टिः ॥ २४
तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती
कथं भविष्यत्युचिता सुखानाम् ।
पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्ना
प्रदह्यमानेव हुताशनेन ॥ २५
इत्येवमार्तः परिदेवयन्स

कक्षमिवाभि — b) G2 भीष ; M1 भीम (for भीष्म) B4 5 Dn D1-4 6 8 भीष्ममथा(B5 Dn1 D1 2 °या°, D4 °हा)भिदाह — c) B8 शेकुर्, T2 G1 2 M1-8 तेरुर् (for सेहुर्) M4 om from रात्तायत up to 10 11 12c K1 आर्तायतशस्त्र ; K2 8 आसीवि(K8 शीर्वि) °षतीक्ष्ण , K4 6 युद्धमतितीक्ष्ण , K5 आत्तायुधशस्त्र°, B Dn D1-4 6 8 आत्ता(B4 Dn1 D1 8 र्ता)युधतीक्ष्ण , T2 G1 2 M1-8 उच्चावचशस्त्रवेगै° (M2 वेग, M8 °वर्षै°) — d) D8 निहिता

22 M4 om 22 (cf v l 21) — a) Ś1 D8 G1 त्वगेन (for नरेण) B Dn D1-8 6 8 T G1 2 M शक्य (for लभ्या) Ñ1 न हि प्रयत्नेन नरेण लभ्यं — b) T G1 2 M (M4 om) धनमु वसु (T1 G1 वपु°, M8 जय°) (for विद्या तप°) Ś1 श्रीर्विमल Dn2 यशश्च ; G1 यशो व — c) Dn2 येषां प्रसादेन; D6 यस्याप्रसादेन T सख्ये, G1 M2 8 संखे, G2 M1 संघे (for शत्रून्) — d) T G1 2 M (M4 om) शत्रून् (for सर्वान्) K8 T G1 2 M (M4 om.) महेंद्र°, D4 द्रान् K8 सुखमासुवत°, D4 मेधमानान्; D8 सेवमानं, T G1 2 M (M4 om) मेधमान°

23 M4 om 23 (cf v l. 21) — a) T G1 2 M (M4 om) क्षत्रिय (for पार्थिव) — b) Ś1 K2-4 T2 G1 M1-8 पश्यारिशेषेण, K5 मह्यां विशे Dn पश्याम (Dn1 मि) शे — c) K1 ते त्वा, K5 तीर्णा, M1 तीर्या K8 समग्रं (for समुद्रं) K2 समुग्रान्; K4 6 T G1 2 समृद्धान् — d) Ś K4 सन्नान्, K8 सर्वान्; Ñ1 संघा°; B2 4 D1 2 मग्ना°; T G1 2 मग्नान् Cd कुलस्याम् (for कुनद्याम्) K1 इह (for इव) K1 वेलमाना ; K4 6 T G1 2 सीदमानान्, M1-8 सीदमाना°; Ca d हेडमाना K8 कुनद्या प्रवह्यमाना° — e) K2 4 Dn2 यैर् (for ये) K8 मिहिता (corrupt) T G1 2 M (M4 om) नरेन्द्रा (for शयाना) — f) D8 तेपि दिवं

24 M4 om 24 (cf v l 21) — a) Ś1 K (except K8) Ñ1 B Dn D2. 4 6 8 T G1 2 M (M4 om) तु, D1. 2 च (for नु) K2 4 तथैव (for कथं न) Ś1 B1 2 D8 G2 तु, K8 5 6 Ñ1 B8-5 Dn D1-4 6 T G1 M1-8 नु (for न) Ś1 K8-5 B Dn D1 4 6 8 साध्वी, T G1 2 M (M4 om) बाला (G1 2 लां) — b) K8 Ñ1 B Dn1 D1-4 6 8 शोकार्णव, T G1 2 M (M4 om) दुःखार्णव Dn2 साधु K2 4 6 पतिष्यतीति, K8 वीशक्ष्यतीति (sic), Ñ1 विसह्यतीति; B1 8 धिगा ह्यतीति, B2 विमज्जतीति; Dn1 विशल्यमीता, D1-3 8 विशक्ष्य(D1. 2 क्ष)तीति T G1. 2 M (M4 om) सा विपद्दिष्यतीति (for साद्य विन°) — c) K5 Dn1 निहतान् (for च हतान्) — d) D2 (orig) 8 पचाल° — f) K2 4 आशोष्यते; K5 मां पश्यते; Ñ1 B Dn1 D1-3 M1 8 सा (M8 स) शोष्यते; Dn2 सस्वस्यते; D6 मां शप्स्यते T1 °कृतांगयष्टि ; M1-8 °धुताग°

25 M4 om 25 (cf v l. 21) — a) D8 सा शोकजं — b) Dn2 प्रपन्ना (for °प्रणुन्ना) K1, 2 4 6 पुत्रक्षयं भ्रातृवध प्रपन्ना , K8 पुत्रक्षयाक्रातृवधात्प्रणुन्ना, B8 पुत्रक्षये भ्रातृक्षये प्र°, T G1 2 M (M4 om) रोरूयते ज्ञातिवधाभितप्ता — d) K8 सु (for प्र) Ś1 K1, 8, 5 6 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M (M4 om) प्रदह्यमानेन

राजा कुरूणां नकुलं बभाषे ।
गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां
समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २६
माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं
धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
ययौ रथेनालयमाशु देव्याः
पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २७
प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
शोकार्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोरूयमाणः प्रययौ सुताना-
मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २८
स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।
भूमौ शयानान्रुधिरार्द्रगात्रा-
न्विभिन्नभग्नापहृतोत्तमाङ्गान् ॥ २९
स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः
पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।
स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ।
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाञ्शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य ह ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविग्नाः सान्त्वयांचक्रिरे तदा ॥ ३
ततस्तस्मिन्क्षणे काल्ये रथेनादित्यवर्चसा ।
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ४
उपप्लव्यगता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषां व्यथिताभवत् ॥ ५
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ ६
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्शितम् ।
फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोध्वस्त इवांशुमान् ॥ ७
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुपेत्य वृकोदरः ॥ ८
सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी ।

11

1 M4 om 1–12[c] (cf v l 10 10 21) —[a]) D1 2 तान्दृष्ट्वा, D8 दृष्ट्वा तान्, T2 G2 दृष्ट्वा वि (for स दृष्ट्वा) —[b]) K5 Dn2 D6 ज्ञातीन्, K6 Ñ1 B Dn1 D1–3 8 पौत्रान् (for भ्रातॄन्) T G1 2 M (M4 om) भ्रातॄन्पुत्रांस्तथा पितॄन् (M2 त्रानिपसुस्तथा) —[c]) D4 6 महद्दुःख

2 M4 om 2 (cf v l 1) —[a]) K8 महाशोक॰ K6 महच्छोक —[c]) T G1 2 M (M4 om) पुत्र पौत्रास्तान् —[d]) K1 4 5 B Dn1 D1 3 4 6 8 च (for ह) T G1. 2 M (M4 om) भ्रातॄन्सुहृद पुत्र च

3 M4 om. 3 (cf v l 1) —[a]) K1 5 अश्रु —[b]) K1 मानस्य (for मानम) K2 4 Dn2 D6 अचेतनम् —[c]) Ś1 K1 शोकसंविग्ना ; B8 Dn2 भृश मुद्विग्ना, G1 2 M1–3 सविग्न —[d]) T1 त्रासयांचक्रिरे — After 3, T G1 2 M (M4 om) ins

52* कृत्वा तु विधिवत्तेषां पुत्राणाममितौजसाम् ।
प्रेतकार्याणि सर्वेषां बभूव भृशदुःखित ।

4 M4 om 4 (cf v l 1) —[a]) Ś1 तदा (for ततस्) K2–6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 Ca d कल्यो (B1 5 कल्यो), Cap dp कल्ये —For 4[ab], T G1 2 M (M4 om) subst

53* तस्मिन्मुहूर्ते जवनैर्वाजिभिर्हेममालिभि॰ ।

—[c]) D8 निकुल॰, T2 नकुल —[d]) G1 परमार्तवत्

5 M4 om 5 (cf v l 1) —[a]) K3 5 Ñ1 B1 4 Dn1 D1–3 Ca d उपप्लव्य (K3 व), T G1 2 M (M4 om) उपप्लाव्य T G1 2 M (M4 om) बाला, Ca d सा तु (as in text) —[cd]) T G1 2 M (M4 om) महा (for तदा) K2 4 Dn D1–3 सर्वेषां पुत्राणां (by transp) K6 व्यथिता भवेत्, T G1 2 M (M4 om) व्यथितेंद्रिया

6 M4 om 6 (cf v l 1) —[a]) T G1 2 M (M4 om) कम्प्र(G1 प)मानेव सहसा —[b]) K2 4 वातेनै(K4 ने)व समी॰, T G1 2 M (M4 om) वातेन कदली वने —[c]) K8 राजन्समासाद्य

7 M4 om. 7 (cf v l 1) —[a]) T G1 2 M (M4 om) विबभौ (for बभूव) —[b]) T G1 2 M (M4 om) रुदन्त्या (for सहसा) Ś K1 6 Ñ1 B5 D8 4 6 8 ॰कर्षितम् —[c]) K8 पद्मोत्पलाशाक्ष्यास्, T G1 2 M (M4 om) पद्मपत्रविशालाक्ष्यास् —[d]) K6 B Dn D1–4 6 8 तमोग्रस्त, T मेघावृत T G1 2 M (M4 om) इवोद्धुराट् K5 तस्यास्तच्छोकज बहु

8 M4 om 8 (cf v l 1) G2 om 8–9 —[a]) T G1 M1–3 तत परमसरभी —[b]) K3 5 D4 सरभात्, Ñ1 सभीता (sic), T G1 M1–3 बलवान् (for सरम्भी) K6 भीम॰ सत्यपराक्रम —[c]) K2 प्रतिजग्राह — D2 om (hapl) from 8[d] up to सह (in 9[d]) —[d]) K2 समुत्थेत्य, K3 T G1 M1–3 तामुपेत्य, K6 Ñ1 B Dn D1 2 4 6 8 समुत्पत्य Ś1 K1 भीमसेन उपेत्य च

9 M4 G2 om 9 (cf v l 1, 8) D8 om up to

राजा कुरूणां नकुलं बभाषे ।
गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां
समातृपक्षामिति राजपुत्रीम् ॥ २६
माद्रीसुतस्तत्परिगृह्य वाक्यं
धर्मेण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
ययौ रथेनालयमाशु देव्याः
पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः ॥ २७
प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढः
शोकार्दितस्तैः सहितः सुहृद्भिः ।
रोरूयमाणः प्रययौ सुताना-
मायोधनं भूतगणानुकीर्णम् ॥ २८
स तत्प्रविश्याशिवमुग्ररूपं
ददर्श पुत्रान्सुहृदः सखींश्च ।
भूमौ शयानान्रुधिरार्द्रगात्रा-
न्विभिन्नभग्नापहृतोत्तमाङ्गान् ॥ २९
स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र्यः
पपात चोर्व्यां सगणो विसंज्ञः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

26 M4 om 26 (cf v 1. 21) — a) T2 G2 आर्त (for आर्तं) T G1 2 M (M4 om) परिदेवयित्वा — b) D6 च भाषे (for ब°) — c) K3 5 गत्वानयैताम्, Dn2 गच्छानयैताम् T G1. 2 इति, M1-8 अति (for इह) G1 देवभागां, M1-8 मन्दभागां — d) K4 6 अमातृपक्षाम्, K5 M1 समानप°, D1 समात्र°, T G2 समातृपक्ष्या(G2 °क्षा)म्, M2 8 विहीनपक्षाम् Ś1 K1 इव, K5 Ñ1 Dn2 T G1 2 M (M4 om) इह, B8 अपि (for इति) K2 4 6 समातृपक्षा(K4 °क्षां)हतराज°, K8 समानयद्रागिति राज

27 M4 om 27 (cf v 1 21) — a) K2 4 T1 G2 M8 प्रति (for परि) Ś1 K1 दैन्य, Dn1 वाच (for वाक्य) — b) K3 तद्धर्मसुतस्य, T G1 2 M8 धर्मप्रथमस्य — c) T G1 2 एव तस्या (for आशु देव्या) — d) Some N MSS पचाल° K8 स यत्र देश°, Dn1 स पुत्रदारा°

28 M4 om 28 (cf v 1 21) — a) Dn1 संस्थाप्य — c) G2 रोरूयमाण T G1 2 M (M4 om) कुरूणाम् (for सुतानाम्) — d) K8 पुत्र (for भूत) Ś1 K1 D8 -गणावकीर्णं

29 M4 om 29 (cf v 1 21) — a) K8 त, G1 तान् (for तत्) — c) T G1 2 M (M4 om) °वक्त्रान् (for °गात्रान्) — d) K2 4 T1 G1 निर्भिन्न, K8 विभग्न, G2 M1-8 निर्भिण्ण K1 -भग्नान्प्रहृतो°, K8 -भग्ना प्रहृतो°, K5 Dn2 -गात्रान्प्रहृतो°, K6 Ñ1 Dn1 -देहान्प्रहृतो°, B D1-4 6 8 -गात्रापहृतो°, T गात्रान्विहृतो°, G1 गात्राश्रिहृतो°, G2 -गात्रान्विभृतो°, M1-8 -गात्रान्विहृतो°

30 M4 om 30 (cf v 1 21) — a) K5 D6 सुतांस्तु, Ñ1 ततस्तु, T G1 2 M (M4 om) स तांश्च G1 परमार्त — c) T G1 2 M (M4 om) आर्त° (for उच्चैः°) D1 2 प्रचुक्रोशत (D2 [by corr] °श तु) (for °क्रोश च) K1 कौरवेय°

Colophon — om in M4 (cf v 1 21) — *Sub parvan* K8 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M (M4 om) ऐषीके — *Adhy name* Ś K1 2 4-6 शिबिरवधश्र(Ś1 K5 °श्रा)वण (Ś2 °कथन), M1 2 युधिष्ठिरपरिदेवनं — *Adhy no* (figures, words, or both) Ś 10 (as in text), Ñ1 Dn1 T G1 2 M (M4 om) 1 — *Śloka no* K6 42

११

वैशंपायन उवाच ।

स दृष्ट्वा निहतान्संख्ये पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ।
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाञ्शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य ह ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविग्नाः सान्त्वयांचक्रिरे तदा ॥ ३
ततस्तस्मिन्क्षणे काल्ये रथेनादित्यवर्चसा ।
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ४
उपप्लव्यगता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
तदा विनाशं पुत्राणां सर्वेषा व्यथिताभवत् ॥ ५
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ ६
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककर्शितम् ।
फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोध्वस्त इवांशुमान् ॥ ७
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह समुपेत्य वृकोदरः ॥ ८
सा समाश्वासिता तेन भीमसेनेन भामिनी ।

11

1 M4 om 1-12c (cf v l 10 10 21) — a) D1 2 तान्दृष्ट्वा, D8 दृष्ट्वा तान्, T2 G2 दृष्ट्वा वि (for स दृष्ट्वा) — b) K5 Dn2 D6 ज्ञातीन्, K6 Ñ1 B Dn1 D1-3 8 पौत्रान् (for भ्रातॄन्) T G1 2 M (M4 om) भ्रातॄन्पुत्रांस्तथा पितॄन् (M2 त्रान्पितॄंस्तथा) — c) D4 6 महद्दु ख

2 M4 om 2 (cf v l 1) — a) K3 महाशोक K6 महच्छोक — c) T G1 2 M (M4 om) पुत्रपौत्रास्तान् — d) K1 4 5 B Dn1 D1 3 4 6 8 च (for ह) T G1 2 M (M4 om) भ्रातॄन्सुहृद पुत्र च

3 M4 om 3 (cf v l 1) — a) K1 5 अस्रु — b) K1 मानस्य (for मानम) K2 4 Dn2 D6 प्रचेतनम् — c) Ś1 K1 शोकसंविग्ना ; B2 Dn2 भृश सुदिग्ना, G1 2 M1-3 संविग्न — d) T1 त्रासयाचक्रिरे — After 3, T G1 2 M (M4 om) ins

52* कृत्वा तु विधिवत्तेषां पुत्राणाममितौजसाम् ।
प्रेतकार्याणि सर्वेषां बभूव भृशदु खित ।

4 M4 om 4 (cf v l 1) — a) Ś1 तदा (for ततस्) K2-6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 Ca d कल्पो (B1 5 कल्यो), Cap dp कल्ये —For 4ab, T G1 2 M (M4 om) subst

53* तस्मिन्मुहूर्ते जवनैर्वाजिभिर्हेममालिभि ।

— c) D6 निकुल, T2 नकुलं — d) G1 परमार्तवत्

5 M4 om 5 (cf v l 1) — a) K3 5 Ñ1 B1 4 Dn1 D1-3 Ca d उपप्लव्य (K3 व), T G1 2 M (M4 om) उपप्लाव्य T G1 2 M (M4 om) बाला, Ca d सा तु (as in text) — cd) T G1 2 M (M4 om) महा (for तदा) K2 4 Dn D1-3 सर्वेषां पुत्राणां (by transp) K6 व्यथिता भवेत्, T G1 2 M (M4 om) व्यथितेंद्रिया

6 M4 om 6 (cf v l 1) — a) T G1 2 M (M4 om) कम्प्य(G1 प)मानेव सहसा — b) K2 4 वातेनै(K4 ने)व समी , T G1 2 M (M4 om) वातेन कदळी वने — c) K3 राजन्समासाद्य

7 M4 om. 7 (cf v l 1) — a) T G1 2 M (M4 om) विबभौ (for बभूव) — b) T G1 2 M (M4 om) रुदन्त्या (for सहसा) Ś K1 6 Ñ1 B5 D2 4 6 8 -कर्षितम् — c) K3 पद्मोत्पलाशाक्ष्यास्, T G1 2 M (M4 om) पद्मपत्रविशालाक्ष्यास् — d) K6 B Dn D1-4 6 8 तमोग्रस्त, T मेघावृत T G1 2 M (M4 om) इवोडुराट् K5 तस्यास्तच्छोकजं बहु

8 M4 om 8 (cf v l 1) G2 om 8-9 — a) T G1 M1-3 तत परमसरंभी — b) K3 5 D4 सरभात्, Ñ1 समीता (sic), T G1 M1-3 बलवान् (for संरम्भी) K6 भीम सत्यपराक्रम — c) K2 प्रतिजग्राह — D8 om (hapl) from 8d up to सह (in 9d) — d) K2 समुत्येत्य, K3 T G1 M1-3 तामुपेत्य, K6 Ñ1 B Dn D1 2 4 6 8 समुत्पत्य Ś1 K1 भीमसेन उपेत्य च

9 M4 G2 om 9 (cf v l 1, 8) D8 om up to

रुदती पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या राजंस्त्वमद्येमामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ १०
दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
आत्मजांस्तेन धर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं दिष्ट्या त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाशयम् ॥ १३
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे ।
ह्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १४
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ १५
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७
धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।

सह (in 9[d]) (cf v l 8) — [a]) M1 समाश्वसिता — [b]) Ñ1 B (except B1) D4 6 8 भाविनी — [c]) K1 4 D8 T1 G1 M1–8 रुदंती K8 B8 पाडव दृष्ट्वा, T G1 M1–8 पाडवज्येष्ठ — [d]) Dn1 सा हि भारतमब्रवीत्, D1 2 सा हि भर्तारम° T G1 M1–8 इद वचनम°

10 M4 om 10 (cf v l 1) — [a]) K8 त्वमप्येनाम्, K6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 T G1 M1–8 अवाप्येमाम् (M8 °प्यैनाम्) G2 corrupt — [b]) D4 6 भोक्षसे —After 10[ab], D2 reads (marg sec m) 11[a]–12[b] K6 om (hapl) 10[c]–11[d] — [c]) Dn2 क्षात्रधर्मेण —After 10[c], D6 (om. 10[d]) ins ष्यसि followed by a repetition of 12[ab] —D8 T1 om (hapl) 10[d]–12[a] — [d]) T2 G1 2 M1–8 विवस्वते (for यमाय वै) K6 B Dn2 D1 2 4 5 श्रुत्वा शूरान्निपातितान्, Dn1 संप्रादायनयन्नवै (sic)

11 M4 om 11 (cf v l 1) K6 D8 T1 om 11 (cf v l 10) For sequence in D2, cf v l 10 — [a]) Dn1 कुशली पार्थ (by transp) T2 G1 2 M (M4 om.) दिष्ट्या सर्वास्त्रकुशल — [b]) Ś2 °गामिवत्, B1 2 °विक्रम (for °गामिनम्) — [c]) T2 G1 2 M (M4 om) पार्थ (for कृत्स्ना) — [d]) Ś2 K1 स्मरिष्यति — After 11, K2 4 ins a passage given in App I (No 1)

12 Ś2 K1 Dn2 om (hapl) 12 M4 om 12[abc] (cf v l 1) D8 T1 om 12[a] (cf v l 10) For sequence in D2, cf v l 10 — [a]) Ś2 तान्न धर्मेण, K2 तात धर्मेण, K8 तांश्च धर्मेण; K4 5 B1–8 तानधर्मेण, K6 तेन श्रुत्वा तु, Dn1 G1 2 M1–3 क्षत्रधर्मेण; T2 पुत्रधर्मेण — [b]) K2 4 वीरान्, T2 G1 M1–3 सखे (T2 °ख्ये), G2 संख्ये (for शूरान्) D6 विपातितान्

K6 शूरान्निपतितांस्तदा — [c]) T1 स्थिरो राज्ये, G1 2 M2 8 स्थितो राज्ये, M1 स्फीते राज्ये (for उपप्लव्ये) K2 4 महाराज (for मया सार्धं) — [d]) T G1 2 M वि- (M4 om वि)हरन् (for दिष्ट्या त्वं) K2 न हि शक्ष्यामि जीवितु

13 [a]) T G1 2 M सुप्तानां हि (for प्रसुप्तानां) — [b]) Dn1 K2 °कर्मिणा — [c]) K1 दुहति; K2 शोषति, T G1 2 M शोको मां दहते गाढ तमसि (for तपति) (G8 गाढो, M पार्थ) — [d]) Ś1 K1 Ñ1 B1 2 Dn1 D2 Cap dp [आ]श्रयम्; Ca d [आ]शयम् (as in text)

14 [a]) K2 कृतो द्रोणेर्, K3 °कृतो द्रोणिर्; Dn2 °रते द्रोणेर्, T1 °कृता दुहिर; T2 °कृतो दुहो, G2 कृतो °रते द्रोणेर्, Cn d cite पापकृत (as in text) — [b]) M1 युद्धेर्. K1 6 Dn1 D1–4 त्वया रणे, T चेदस्य, M4 चेदद्युर् — [c]) K1 M1 2 ह्रीयते; G1 2 M दुरा (M4 अना)स्मन K8 दयते, B1 2 क्रियते; Dn1 ह्रीयते B1 2 transp सानुबन्धस्य and युधि विक्रम्य Ca d सानु° (as in text). K1 यदि, K8 अपि; Dn1 युद्धे (for युधि)

15 [a]) Ca ज्ञानम्; Cd प्रायम् (as in text) — [d]) D1 तान्निबोधत — Most N MSS भाविष्ये Dn1 द्रौणी

16 [a]) K8 सा च (for कृष्णा) — [b]) K1 4 पाडवान् K8 प्रति साविशत्; T G1 2 समुपाविशत् M पार्थ महाम् उपाविशत — [c]) Ñ1 M1 युधिष्ठिरो Ñ1 याजसेनीं; — [d]) Ñ1 धर्मराजो, T G1 2 M धर्मपत्नी (M1 °त्नीं) Ñ1 यशस्विनीं; B1 T G1 2 M याजसेनी (M1 °नीं) D8 तपस्विनी, M मनस्विनी (M1 °नीं)

17 [a]) G1 दृष्ट्वोपविष्टं T G1 2 M राजा (G1 दृष्ट्वा) तु (for राजर्षि) — [b]) K8 तदा (for प्रियाम्) — [c]) K2 4 प्रियदर्शनां — [d]) Ś1 K1 2 4 इत्युवाच

पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्रोणपुत्रः स कल्याणि वनं दूरमितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९

द्रौपद्युवाच ।

द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ।
राजञ्शिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।
भीमसेनमथाभ्येत्य कुपिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ २३
तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ।
मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मघवानिव ॥ २४
यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिममित्रघ्न विनिहत्य सुखी भव ॥ २५
तस्या बहुविधं दुःखान्निशम्य परिदेवितम् ।
नामर्षयत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ २६

---

18 ^{a}) Ñ$_1$ B$_8$ स्वधर्मेण हि, T G$_{1.2}$ M क्षत्रधर्मेण — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ गतास्ते, K$_5$ पुत्रास्ते Dn$_2$ शुभं — ^{c}) K$_5$ भ्रातरश्चैव ते सर्वे — ^{d}) T$_2$ तन्न D$_6$ om from शोचितुम् up to ज्ञास्यसि (in 19^d) — After 18, K$_8$ ins

54* त श्रुत्वागतमन्युत्तत्करुपमानाभ्यपद्यत (sic) ।

19 D$_6$ om 19 up to ज्ञास्यसि (in ^{d}) (cf v l 18) — ^{a}) K$_8$ T G$_{1.2}$ M तु; B$_8$ च (for स) Ñ$_1$ B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_{1-4.8}$ स कल्याणि वनं दुर्गं — ^{b}) Ñ$_1$ B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_{1-4.8}$ दूरं द्रौणिरितो गतः, T G$_{1.2}$ M वनं दुर्गं गतो ध्रुवं — ^{c}) T G$_{1.2}$ M सखे (G$_2$ °खे) — ^{d}) K$_8$ ज्ञानस्य, Dn$_1$ ज्ञास्यति

20 Before 20, T$_2$ G ins कृष्णा उवाच — ^{a}) G$_1$ शिरसो (for सहजो) — ^{b}) Ś$_1$ K$_8$ विश्रुतः, K$_1$ वर्तते; Dn$_2$ G$_2$ मे श्रुतं; T$_2$ मे श्रितः, M$_4$ ते श्रुतः — ^{c}) T G$_{1.2}$ M हतस्य तस्य दुर्बुद्धेः — ^{d}) Dn$_1$ आहृत, Ca d आहृतम् (as in text) — ^{e}) Ś$_2$ त्व; K$_5$ Ñ$_1$ B Dn$_2$ D$_{6.8}$ ते, Dn$_1$ मे (for तं) T G$_{1.2}$ M भीमसेन शिरस उत्कृत्तं

21 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ उक्त्वेति — ^{b}) K$_8$ दर्शिना — ^{c}) Dn$_1$ D$_{1-3}$ अथागत्य, T G$_{1.2}$ M करे स्पृष्ट्वा — ^{d}) B Dn D$_{1-4.6.8}$ परम (for कुपिता)

22 ^{a}) T$_1$ G$_{1.2}$ M मा (for मां) — ^{b}) D$_6$ क्षत्रधर्मम् — ^{c}) Ñ$_1$ B$_2$ त्वं (for तं) — ^{d}) K$_8$ मघवानिव शम्बरम् — ^{e}) T$_2$ G$_1$ मे (for ते) — ^{f}) K$_1$ मस्तीह (sic)

23 ^{a}) K$_8$ ते (for तत्) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ परमव्यसन, K$_5$ D$_6$ Dn$_2$ पश्य मे व्यसन, Ñ$_1$ परमे व्यसन; Dn$_1$ परम व्यसने K$_{2.4}$ च यत्, T$_1$ तदा, G$_2$ तथा (for यथा) K$_6$ व्यसनेषु यत् — ^{c}) Ś$_1$ भीमोभूस्त्व; K$_1$ भीमो भोस्त्व, K$_2$ G$_2$ द्विपोभूस्त्वं, Dn$_1$ दीपोभूस्त्व Cd cites द्वीपि, Ca द्वीप (as in text) — ^{e}) Ś$_2$ B$_5$ D$_{1.3.4.8}$ हिडम्ब, K$_3$ हैडिंब, K$_4$ हेडंब; D$_6$ हिडिबे Dn$_2$ -दर्शनेनैव — ^{f}) T$_1$ यदा, T$_2$ G$_2$ M$_{2-4}$ यथा K$_3$ अभवद्गतिः K$_6$ तस्मात्त्वमिह नो गतिः, G$_1$ यथातत्त्वं भवो गतिः

24 Ś$_1$ K$_1$ om 24 — ^{a}) K$_5$ यथा — ^{b}) K$_5$ M$_4$ भृशार्दिता; D$_6$ वधार्दितां — ^{c}) T G$_{1.2}$ M अभ्यु(G$_1$ °प्यु)द्धरथा — ^{d}) Dn$_1$ पौलोमिं; T$_2$ M$_4$ पौलोमी, Ca d °मीं (as in text)

25 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ यथा त्वमकृथाः; T G$_{1.2}$ यथैतानि कृथाः, M$_4$ यथैवान्यकृथाः — ^{c}) K$_8$ B$_1$ T G$_2$ M$_{1.3.4}$ अमित्रघ्नं — After 25, K$_8$ ins

55* विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वांश्च नोदयन् ।
सं पापं पुरुषव्याघ्र विनिहत्य सुखी भव ।

[(L 1) (with v l) = 28^{cd}. — (L 2) post. half = 25^d]

26 Before 26, T G$_2$ वैशंपायनः — ^{a}) K$_8$ तथा, K$_4$ तस्यो K$_{3.5.6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4.6.8}$ T G$_{1.2}$ M दुःख — ^{b}) Ś$_2$ K$_5$ परिदेवनम् — ^{c}) Ś$_2$ नावमर्षत; Ñ$_1$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1-4.6.8}$ न चा(D$_8$ तदा)मर्षत

11

रुदती पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या राजंस्त्वमद्येमामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ १०
दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गगामिनम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११
आत्मजांस्तेन धर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् ।
उपप्लव्ये मया सार्धं दिष्ट्या त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोकस्तपति मां पार्थ हुताशन इवाशयम् ॥ १३
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे ।
ह्रियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १४
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ १५
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ १६
दृष्ट्वोपविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १७
धर्म्यं धर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।

सह (in 9ᵈ) (cf v l 8) —ᵃ) M1 समाश्वसिता —ᵇ) Ñ1 B (except B1) D4 6 8 भाविनी —ᶜ) K3 4 D8 T1 G1 M1–8 रुदंती K8 B8 पाडवं दृष्ट्वा, T G1 M1–8 पाडवज्येष्ठ —ᵈ) Dn1 सा हि भारतमब्रवीत्, D1 2 सा हि भर्तारम° T G1 M1–8 इद वचनम°

10 M4 om 10 (cf v l 1) —ᵃ) K8 स्त्वमप्ये नाम्; K6 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 T G1 M1–8 त्ववाप्येमाम् (M8 °प्यैनाम्) G2 corrupt —ᵇ) D4 6 भोक्षसे —After 10ᵃᵇ, D2 reads (marg sec m) 11ᵃ–12ᵇ K8 om (hapl.) 10ᶜ–11ᵈ —ᶜ) Dn2 क्षात्रधर्मेण —After 10ᶜ, D6 (om. 10ᵈ) ins व्यसि followed by a repetition of 12ᵃᵇ —D8 T1 om (hapl.) 10ᵈ–12ᵃ —ᵈ) T2 G1 2 M1–8 विवस्वते (for यमाय वै) K5 B Dn2 D1 2 4 8 श्रुत्वा शूरान्निपातितान्, Dn1 समादायनयन्नवै (sic)

11 M4 om 11 (cf v l 1) K8 D6 T1 om 11 (cf v l 10) For sequence in D2, cf v l 10 —ᵃ) Dn1 कुशली पार्थ (by transp) T2 G1 2 M (M4 om) दिष्ट्या सर्वात्रकुशल —ᵇ) Ś2 गामिवत्, B1 2 विक्रमं (for °गामिनम्) —ᶜ) T2 G1 2 M (M4 om) पार्थ (for कृत्स्ना) —ᵈ) Ś2 K1 स्मरिष्यति —After 11, K3 4 ins a passage given in App I (No 1)

12 Ś2 K1 Dn2 om (hapl) 12 M4 om 12ᵃᵇᶜ (cf v l 1) D8 T1 om 12ᵃ (cf v l 10) For sequence in D2, cf v l 10 —ᵃ) Ś2 तात्र धर्मेण, K2 तात धर्मेण, K8 ताश्च धर्मेण; K4 6 B1–3 तानधर्मेण; K5 तेन श्रुत्वा तु, Dn1 G1 2 M1–3 क्षत्रधर्मेण; T2 पुत्रधर्मेण —ᵇ) K2 4 वीरान्, T2 G1 M1–8 मन्ये (T2 °स्ये), G2 सवे (for शूरान्) D6 विपातितान्
K5 शूरान्निपतितास्तदा —ᶜ) T2 स्थिरो राज्ये, G1 2 M2 8 स्थितो राज्ये, M1 स्फीते राज्ये (for उपप्लव्ये) K3 4 महाराज (for मया सार्धं) —ᵈ) T G1 2 M वि- (M4 om वि)हरन् (for दिष्ट्या त्व) K2 न हि शक्ष्यामि जीवितु

13 ᵃ) T G1 2 M सुप्तानां हि (for प्रसुप्ताना) —ᵇ) K2 -कर्मिणा —ᶜ) K1 तुदति, K5 शोषति, Dn1 तमसि (for तपति) T G1 2 M शोको मां दहते गाढं (G3 गाढो, M पार्थ) —ᵈ) Ś1 K1 Ñ1 B1 2 Dn1 D8 Cap dp [आ]श्रयम्, Ca d [आ]शयम् (as in text)

14 ᵃ) K2 -कृतो द्रोणेर्, K8 -कृतो द्रौणिर्, Dn2 -रते द्रोणेर्, T1 -कृता बुद्धिर्, T2 -कृतो बुद्धेर्, G2 कृतो युद्धेर् Ca d cite पापकृत° (as in text) —ᵇ) M1 चेदस्य, M4 चेदशुर् K2 6 Dn1 D1–8 त्वया रणे; T G1 2 M दुरा(M4 अना)त्मन —ᶜᵈ) K2 M1. 2 हीयते, K8 दयते, B1 2 क्रियते, Dn1 हीयते B1 2 transp सानुबन्धस्य and युधि विक्रम्य Ca d सानु° (as in text). K1 यदि, K8 अधि, Dn1 युद्धे (for युधि)

15 ᵃ) Ca ज्ञानम्, Cd प्रायम् (as in text) Most N MSS आशिष्ये —ᵇ) D8 तान्निबोधत —ᵈ) Dn1 द्रौणी

16 ᵃ) K8 सा च (for कृष्णा) —ᵇ) K3 4 पाडवान् K8 प्रति माविशत्, T G1 2 समुपाविशत् M पार्श्वमासामुपाविशत् —ᶜ) Ñ1 M1 युधिष्ठिरो Ñ1 याज्ञसेनीं; T G1 2 M धर्मपत्नी (M1 °त्नीं) —ᵈ) Ñ1 धर्मराजो, T G1 2 M याज्ञसेनी (M1 °नीं) Ñ1 यशस्विनीं; B1 D8 तपस्विनी, M मनस्विनी (M1 °नीं)

17 ᵃ) G1 दृष्ट्वोपविष्टां T G1 2 M राजा (G1 दृष्ट्वा) तु (for राजर्षि·) —ᵇ) K3 तदा (for प्रियाम्) —ᶜ) Ś1 K1 2 4 इत्युवाच —ᵈ) K3 4 6 प्रियदर्शनां

पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १८
द्रोणपुत्रः स कल्याणि वनं दूरमितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ॥ १९
द्रौपद्युवाच ।
द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।
निहत्य संख्ये तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ।
राजञ्शिरसि तं कृत्वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।
भीमसेनमथाभ्येत्य कुपिता वाक्यमब्रवीत् ॥ २१
त्रातुमर्हसि मा भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ २२
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ॥ २३
तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ।
मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौलोमीं मघवानिव ॥ २४
यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्माणि वै पुरा ।
तथा द्रौणिममित्रघ्न विनिहत्य सुखी भव ॥ २५
तस्या बहुविधं दुःखान्निशम्य परिदेवितम् ।
नामर्षयत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥ २६

---

18 ^{a}) Ñ1 B3 स्वधर्मेण हि, T G1 2 M क्षत्रधर्मेण — ^{b}) Ś1 K1 गतास्ते, K5 पुत्रास्ते Dn3 ह्युभे — ^{c}) K6 भ्रातरश्चैव ते सर्वे — ^{d}) T2 तस्य D6 om from शोचितुम् up to ज्ञास्यसि (in 19^d) — After 18, K8 ins

54* स श्रुत्वागतमन्युस्तत्कम्पमानाभ्यपद्यत (sic) ।

19 D6 om 19 up to ज्ञास्यसि (in ^{d}) (cf v l 18) — ^{a}) K8 T G1, 2 M तु, B3 च (for स) Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1-4 8 स कल्याणि वनं दुर्गं — ^{b}) Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1-4, 8 दूरं द्रौणिरितो गत, T G1, 2 M वन दुर्गं गतो ध्रुव — ^{c}) T G1 2 M सख्ये (G2 द्वे) — ^{d}) K8 ज्ञास्यस; Dn1 ज्ञास्यसि

20 Before 20, T2 G ins कृष्णा उवाच — ^{a}) G1 शिरसो (for सहजो) — ^{b}) Ś1 K8 विश्रुत, K1 वर्तते, Dn3 G2 मे श्रुतं; T2 मे श्रित, M4 ते श्रुत — ^{c}) T G1, 2 M हतस्य तस्य दुर्बुद्धेः — ^{d}) Dn1 माहृत, Ca d माहृतम् (as in text) — ^{e}) Ś2 त्व; K5 Ñ1 B Dn3 D6 8 ते, Dn1 मे (for त) T G1 2 M द्रौणे शिरस उत्कृत्त

21 ^{a}) Ś1 K1 उक्त्वेति — ^{b}) K8 °दर्शिना — ^{c}) Dn1 D1-8 अथागत्य, T G1 2 M करे स्पृष्ट्वा — ^{d}) B Dn D1-4 6 8 परमं (for कुपिता)

22 ^{a}) T1 G1 2 M मा (for मा) — ^{b}) D6 क्षत्रधर्मम् — ^{c}) Ñ1 B2 त्व (for तं) — ^{d}) K8 मघवानिव शयरम् — ^{e}) T2 G1 मे (for ते) — ^{f}) K1 भस्तेह (sic)

23 ^{a}) K8 ते (for तत्) — ^{b}) Ś1 K1 परमव्यसन, K5 D6 Dn3 पश्य मे व्यसन, Ñ1 परमे व्यसन, Dn1 परम व्यसने K3 4 च यत्, T1 तदा, G2 तथा (for यथा) K6 °व्यसनेषु यत् — ^{c}) Ś1 भीमोभूस्त्व, K1 भीमो भोस्त्व, K3 G2 द्विपोभूस्त्व, Dn1 दीपोभूस्त्व Cd cites द्वीपि, Ca द्वीप (as in text) — ^{e}) Ś2 B5 D1 3 4 8 हिडब, K3 हैडिंब, K4 हेडंब, D6 हिडिंबे Dn3 दर्शनेनैव — ^{f}) T1 यदा, T2 G2 M2-4 यथा K8 अभवद्गति K5 तस्मात्त्वमिह नो गति, G1 यथातत्त्व भवो गति

24 Ś1 K1 om 24 — ^{a}) K5 यथा — ^{b}) K8 M4 भृशार्दिता, D6 वधार्दितां — ^{c}) T G1 2 M अभ्यु(G1 °प्यु)द्धरथा — ^{d}) Dn1 पौलोमिं; T2 M4 पौलोमी, Ca d °मीं (as in text)

25 ^{a}) Ś1 K1 यथा त्वमकृथा, T G1 2 यथैतानि कृथा, M4 यथैवान्यकथा — ^{c}) K8 B1 T G2 M1 3 4 अमित्रघ्नं — After 25, K8 ins

55* विस्फार्य सशर चाप तूर्णमश्वांश्च नोदयन् ।
त पार्थ पुरुषव्याघ्र विनिहत्य सुखी भव ।

[(L 1) (with v l) = 28^{cd}. — (L 2) post half = 25^d]

26 Before 26, T G2 वैशंपायन — ^{a}) K8 तथा; K4 तस्यां K3 5 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M दुःखं — ^{b}) Ś2 K5 परिदेवनम् — ^{c}) Ś2 नावमर्षत; Ñ1 B4 5 Dn D1-4 6 8 न चा(D8 तदा)मर्षत

11

स काञ्चनविचित्राङ्गमारुरोह महारथम् ।
आदाय रुचिरं चित्रं समार्गणगुणं धनुः ॥ २७
नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधे वृतः ।
विस्फार्य सशरं चापं तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८
ते हयाः पुरुषव्याघ्र चोदिता वातरंहसः ।
वेगेन त्वरिता जग्मुर्हरयः शीघ्रगामिनः ॥ २९
शिबिरात्स्वाद्गृहीत्वा स रथस्य पदमच्युतः ।
द्रोणपुत्ररथस्याशु ययौ मार्गेण वीर्यवान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे यदूनामृषभस्ततः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकमपारयन् ।
जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे याति भारत भारतः ॥ २
भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ ।

27 K6 om. 27[ab] — [a]) G2 ‑सचित्रांगम् — [b]) Dn2 मथारथ, T G1 2 M रथोत्तम — [c]) K3 भीम', M4 चित्र' — [d]) Dn2 स मार्गेण Ś K1 4 6 D4 ‑गण (for ‑गुण) K3 समरे सशर धनु Ca cites मार्गण' Cd cites मार्गणगुण'

28 [a]) K4 नकुलिं — [b]) Ś2 वधेप्सया, K1 ‑वधे' च्छया, K2 3 D3 वधोद्यत, K4 वधेद्रुत', K6 B Dn D4 6 8 G1 M वधे धृत', D1 2 ‑वधे रत, T G2 ‑जये धृत Cd cites धृत' — [c]) D2 (marg sec m) T G1 2 M विष्फार्य B1 सुमहच्चापं, B3 सरसं चापं — [d]) K2‑4 अनोदयत्

29 [b]) K2 4 नोदिता, K5 वाहिता (for चोदिता) T G1 2 M दीप्यमाना स्वतेजसा — [c]) T G1 2 M वह' (M4 'स)त' सहसा (M1 'जा) जग्मुर् — [d]) K5 ते हया; Cd हरय (as in text)

30 [a]) K2 D1 स्वान् K2 4 Dn2 [क्ष]थ (for स) K2 निःक्रांतशिबिरात्स्वाच्च; K5 T G1. 2 M शिबिरात्स (G1 'स्स) गृहीत्वा तु (T1 G1 2 स, T2 सु) — [b]) K2 वेगवत्शीघ्रमच्युत — [c]) Ñ1 द्रोणपुत्ररथेन; T G1. 2 M 'गतेन — [d]) B Dn D1‑4 6 8 वेगेन (for मार्गेण) T G1. 2 M भारत (for वीर्यवान्)

Colophon —*Adhy name* K2 4 कृष्णाप्रायोपवेश (K4 'वेशन), M1. 2 4 द्रौपदीप्रलाप —*Adhy no* (figures, words, or both) Ś2 D2 (marg *sec m*) 11, Ñ1 Dn T G1 2 M 2 —*Śloka no* K2 31, K6 90, B1 79

12

☞ Ca seems to be missing for this adhy

1 [b]) K6 सहताम् (for यदूनाम्) K5 पुरुषर्षभ', Dn2 ऋषभस्तदा, T G1 2 M ऋषभोच्युत — [c]) K2 4 पुंडरीकाक्ष K3 युधिष्टिर

2 [a]) K3 T G1 2 M एष ते पांडवो भ्राता — [b]) K3 G1 M (except M3) ‑शोकमवारयन्, Dn1 ‑शोक' परायण — [c]) K4 जिघांसेद् Ñ1 आक्रंदन्, Cd आक्रन्दे (as in text) — [d]) T G2 साहसी (for भारत') K3 त्वरितो याति भारत, Ñ1 B Dn D1‑4 6 8 एक एवाभि(D6 'त्ति', D8 'व)धावति

3 Ś1 is mostly damaged for 3 — [a]) K6 प्रियस्तु T G1 2 M भीम' प्रियतर' सर्वैर् — [b]) T G1 2 M भ्रातृभि(G1 2 'भ्य)स्ते नरर्षभ — [c]) D2 ते (for स्त) K4 कृच्छ्रागतम्. K5 तत्कृच्छ्रमनुपद्यत — [d]) K3 न ह्यवपद्यसे, Ñ1 B D1‑3 8 नाभ्युपपद्यसे, Dn2 D4 नाभ्युपपत्स्यसे, D6 नाभ्युपपत्स्यते, M1 नाभ्यवपत्स्यसे —After 3, K4 repeats 40*, while K2 ins

56* स्यास्तु मे परम गुह्य श्रुत्वा च क्रियतां पुन ।

On the other hand, M ins after 3

57* तं प्रयान्त महाबाहु भीमसेन महाबलम् ।
द्रोणपुत्रवधप्रेप्सुं कस्मान्नाभ्यवपत्स्यसे ।
स हि क्रोधपरीतात्मा शांकर वपुरास्थित ।
अवध्य सर्वलोकाना द्रौणि परमकोपन ।

तं कृच्छ्रगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्यवपद्यसे ॥ ३
यत्तदाचष्ट पुत्राय द्रोणः परपुरंजयः ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेद्यत्पृथिवीमपि ॥ ४
तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
प्रत्यपादयदाचार्यः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ५
तत्पुत्रोऽस्यैवमेवैनमन्वयाचदमर्षणः ।
ततः प्रोवाच पुत्राय नातिहृष्टमना इव ॥ ६
विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य महात्मनः ।
सर्वधर्मविदाचार्यो नान्विषत्सततं सुतम् ॥ ७
परमापद्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे ।
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ८
इत्युक्तवान्गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान् ।
न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ॥ ९
स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् ।
निराशः सर्वकल्याणैः शोचन्पर्यपतन्महीम् ॥ १०
ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत ।

क्रोधेन परमाविष्ट भीम पुत्रवधार्दितम् । [5]
दृष्टमात्रेण त शूरो वधिष्यति महास्त्रवित् ।
स शूर स च विक्रान्त समन्युर्नाशयिष्यति ।
तस्मान्नीमें महाराज प्रयाम भरतर्षभ ।

[(L 2) M2–4 पद्यसे — (L 5) M2–4 महताविष्ट. M4 भीम पुत्रवधार्दित — M4 om line 8]

4 M4 om. 4^{a}–25^{b} — ^{a}) K1 यश्च नाचष्ट — ^{b}) T G1 2 M (M4 om) द्रोण प्रहरतां वर — ^{c}) K1 ब्राह्मशिरो — ^{d}) K3 दहेद्धि ; K5 दहेयं ; Ñ1 दहेत्स्व ; B1 3 D1. 2 तद्दहेत् ; B4 5 Dn D3. 4 6 8 दहेत ; M1 2 यद्दहेत् K5 पृथिवीं स्वयं ; K6 Ñ1 वीमिमा

5 M4 om 5 (cf. v 1 4) — ^{a}) K5 स ; G2 M1. 2 स (for सन्) Ś1 महावेगं , K3 5 D3 G1 2 महाभाग — ^{b}) G3 श्रेष्ठ (for केतु) D4 6 धनुर्भृतां — ^{c}) K3 प्रत्यापादायथाचार्य , G1 प्रत्यपादि सदाचार्य — ^{d}) G1 प्रिय K5 युधिष्ठिर , M1 2 धनंजये

6 M4 om 6 (cf v 1. 4) — ^{a}) Ś1 तत्पुत्रस्यैवमेवैनम् ; Ś2 तत्पुत्रस्येक एवैनम् (sic), K2–4 6 Ñ1 B Dn D1–4. 6 8 T G1. 2 M3 त (K3 G2 तत्) पुत्रोप्येक एवैनम् , K5 तत्पुत्रश्चैक एवैनम् ; M1. 2 तं पुत्रो ह्येकमेवैनम् , Text as in K1 — ^{b}) Ś1 (before corr as in text) अन्वयायदमर्षण ; K2 4 D3 अन्वयादथमर्षण , K5 धावदमर्षित ; Ñ1 अनुधावदमर्षण ; D4 अन्वयाचस्व मर्षण (hypermetric), G1 योचदमर्षण — After 6^{ab}, K2 D4 ins

58* अथार्जुनस्य समर्तं दृष्ट्वा ब्रह्मशिरस्तथा ।
तमुवाच स्वपितरमश्वत्थामा महाबल ।
क्रोधेन महताविष्टो दृष्ट्वा स्नेहविपर्ययम् ।
पुत्रोऽहं गुणवांस्तात किमर्थं मे न दत्तवान् ।
ब्रह्मास्त्र सरहस्य च अर्जुनायोपपादितम् । [5]
त कृद्धमिति स ज्ञात्वा पुत्रस्नेहाच्च भारत ।

[(L. 2) K2 स्वमेव पितर ब्रूयाद् (for the prior half) — (L. 3) D4 स्नेहविसर्जन — (L 4) D4 damaged — (L 5) D4 सरहस्य ब्रह्मशिर फाल्गुनायोपपादित — (L 6) K2 क्रोधस्य]

7 M4 om 7 (of v 1 4) — ^{a}) G1 विविद (for विदितं) M1 च (for हि) — ^{b}) K3 Ñ1 B3 Dn1 दुरात्मन (for महा°) — After 7^{ab}, M1–3 ins

59* क्रुद्धरूपस्य शूरस्य वीरस्याप्यत्यमर्षिण ।

— ^{d}) Ś1 सुत (for सुतम्) Ś2 नासिषत्स सुतं सत , K2 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 T G1 2 M सोन्वशासत् (K2 B4 5 Dn D3 4 8 सोन्वशास्त्व , Ñ1 सोनुशासीत् , D6 सोन्वगास्त्व) सुत सत , K3 [s]न्वशास सुत तदा (submetric), K4 [s]न्वशास्त्वसुतं सत (submetric), K5 संशाय समपद्यत , K6 #नशास्त्व स्वसंतदा , Text as in K1 only

8 M4 om 8 (of v 1 4) — ^{a}) G1 परमार्तं गतेनापि — ^{b}) K3 8 न स्मर्तव्यं ; Dn2 स्मर तात (for न स्म तात) T G1 2 M1–3 न ते पुत्र कदाचन — ^{c}) Dn2 नेदम् (for इदम्) — ^{d}) T G1 2 M1–3 कदाचन (for विशेषत)

9 M4 om 9 (of v 1 4) — ^{a}) K5 [उ]क्त्वा च (for [उ]क्तवान्) T G2 पूर्वं (for पुत्र) — ^{c}) T G1 2 M1–3 नैव (for न त्व) D1 2 स्थितो (for सता) T G1 2 M1–3 वृत्ते (for मार्गे) D4 न तु सतां मार्गेण (submetric) — ^{d}) K2 स्थितेति , D1 2 स्थानेति , D4 यातेति Ś1 K1 3 B5 D4 8 पुरुषर्षभ ; T G1 2 M1–3 भरतर्षभ

10 M4 om 10 (cf v 1. 4) — ^{a}) G1 तदज्ञाय K3 संज्ञाय तथ दुष्टात्मा — ^{c}) Ś1 विनाश Ś1 K1 सर्वे-

अवसद्द्वारकामेत्य वृष्णिभिः परमार्चितः ॥ ११
स कदाचित्समुद्रान्ते वसन्द्वारवतीमनु ।
एक एकं समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ १२
यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्सत्यपराक्रमः ।
अगस्त्याद्भारताचार्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ १३
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्वपूजितम् ।
तदद्य मयि दाशार्ह यथा पितरि मे तथा ॥ १४
अस्मत्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं यदुत्तम ।
ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहरं रणे ॥ १५
स राजन्प्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः ।
याचमानः प्रयत्नेन मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६
देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतगोरगाः ।
न समा मम वीर्यस्य शतांशेनापि पिण्डिताः ॥ १७
इदं धनुरियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा ।
यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्ददानि ते ॥ १८
यच्छक्नोपि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे ।
तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ १९
स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्मयम् ।
वव्रे चक्रं महाबाहो स्पर्धमानो मया सह ॥ २०
गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।

कल्याणीं, Ś$_2$ °णी, $K_{3.5}$ D_2 (by corr) T_2 $G_{1.2}$ °णे, B_1 °णाच्, M_{1-3} °णाल् —^{d}) Ś$_2$ शौर्यात् (for शोचन्) $K_{2.4.6}$ सन्यपतन् $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ शोकात्पर्यचरन्महीं

11 M_4 om. 11 (cf v l 4) —^{a}) T $G_{1.2}$ M_{1-3} कदाचित्स नरश्रेष्ठ —^{b}) M_1 नवस्थे —^{c}) K_3 न्यवसं (for अवसद्) Ś$_1$ द्वारिकाम् Cd cites एत्य (as in text) —^{d}) Dn_2 सर्वदार्चित

12 M_4 om 12 (cf. v l 4) —^{b}) Ś$_2$ $K_{1.3.5}$ स्थित, $K_{2.4.6}$ भृश (for वसन्) —^{c}) K_5 एव, G_2 एक (for एकं) T_1 समागत्य

13 M_4 om 13 (cf v l 4) —^{a}) K_3 Dn_2 कृत्वा (for कृष्ण) —^{b}) Dn_2 कृष्ण (for चरन्) Dn_1 D_8 -पराक्रम T $G_{1.2}$ M_{1-3} चरन्नमितविक्रम (G$_1$ °म, G_2 $M_{1.3}$ °म) —^{c}) K_3 अगस्ति; Dn_1 आगस्त्यो Ś$_2$ K_3 Dn_2 D_{1-4} $G_{1.2}$ M_3 भरताचार्ये

14 M_4 om 14 (cf v l 4) —^{b}) $D_{1.2}$ सेवित (for -पूजितम्) —^{c}) K_1 तमद्य K_3 यद्दिव्यमपि दाशार्ह

15 M_4 om 15 (cf. v l 4) —^{a}) K_3 अस्मात्त्व तदुपादाय, Dn_1 अस्मात्तत्त्वमुपा°; Dn_2 अस्मत्तत्समुपा°, G_1 अस्मत्तत उपा° —^{b}) T $G_{1.2}$ M_{1-3} दिव्यमस्त्रविदा वर —^{d}) Ś$_2$ रिपुहरन्, $K_{3.5.6}$ $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4.8}$ T G_1 रिपुहण

16 M_4 om 16 (cf. v l 4) —^{a}) T_2 $G_{1.2}$ प्रियमाणेन —^{b}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ मया ह्युक्त, K_5 मयेत्युक्त, $\tilde{N}_1$ मयाभ्युक्तः K_3 मया ह्येष कृताञ्जलिं —^{d}) K_3 भरतर्षभ K_1 मत्तो भरतसत्तम

17 M_4 om 17 (cf v l 4) —^{a}) T_1 गधर्वा —^{b}) K_6 पतगौरगा —^{c}) K_4 यमवीर्यस्य K_6 न समामवतीर्यस्य —^{d}) $K_{2.5}$ Dn D_4 पीडिता, B_1 T $G_{1.2}$ M_1 पंडिता, Cd पिण्डिता (as in text)

18 Dn_1 M_4 om 18 (for M_4, cf v l. 4) —^{a}) T $G_{1.2}$ इद चक्रम् (for इय शक्तिर्) —^{b}) D_8 इय (for इदं) D_6 इद (for इयं) T $G_{1.2}$ इय शक्तिरिय गदा —^{c}) T $G_{1.2}$ M_{1-3} नामास्त्र (for चेदस्त्र) K_3 यस्येच्छा तव चास्त्रेषु —^{d}) K_4 तत्ते (for तत्तद्) $K_{2.4-6}$ $\tilde{N}_1$ B (except B_3) Dn_2 D_{1-3} T $G_{1.2}$ M_3 ददामि K_3 तदस्त्रं ते ददाम्यह

19 M_4 om 19 (cf v l 4) —^{a}) Ś$_2$ D_4 यच्छक्नोसि, $D_{1.8}$ °ति Ś$_2$ $K_{1.3}$ सुमुद्धर्तुं; $D_{1.2}$ समुद्यातु, M_1 तमुद्यंतुं —^{b}) Ś$_1$ °योक्तुमसि Dn_2 प्रयोक्तु वापि वा रणे —^{c}) Dn_2 एतद्गृण —^{d}) Ś$_2$ $K_{2.4.6}$ अभीच्छसि, D_6 अधीप्ससि, T $G_{1.2}$ M_{1-3} इहेच्छसि K_5 यत्सारमुपलप्स्यसि, Dn_1 यन्मा तातमभीप्ससि

20 M_4 om 20 (cf v l 4) —^{a}) Ś$_1$ K_1 रस नाभ, $K_{2.4.6}$ अस्त्र नेमि, G_1 M_1 वसुनाभ K_1 सहस्राभं (for °र) Ś$_1$ द्रौणिना त सहस्रार्धं —^{b}) K_5 K_3 वज्रधारम्; G_1 °सारम् Ś K_1 अयोमय, $\tilde{N}_1$ B Dn अयोमुख Dn_1 वज्रनाभोपम स्वय —^{c}) $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-3.6.8}$ T $D_{1-4.6.8}$ महाभागो —^{d}) $G_{1.2}$ M_{1-3} मत्त स्पर्धन् (for स्पर्धमानो)

21 M_4 om 21 (cf v l 4) —^{a}) Dn_2 ततम्

जग्राहोपेत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ।
न चैतदशकत्स्थानात्संचालयितुमच्युत ॥ २१
अथ तद्दक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ।
सर्वयत्नेन तेनापि गृह्णन्नैतदकल्पयत् ॥ २२
ततः सर्वबलेनापि यच्चैतन्न शशाक सः ।
उद्धर्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।
कृत्वा यत्नं परं श्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥ २३
निवृत्तमथ तं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।
अहमामन्त्र्य सुस्निग्धमश्वत्थामानमब्रुवम् ॥ २४
यः स देवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २५
यः साक्षाद्देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् ।
द्वंद्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शंकरम् ॥ २६
यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि ।
नादेयं यस्य मे किंचिदपि दाराः सुतास्तथा ॥ २७
तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्त्वं मामभिभाषसे ॥ २८
ब्रह्मचर्यं महद्घोरं चीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् ।

(for चक्रम्) Ś1 ट्र्युक्ते — ᵇ) T G1, 2 M1-3 स मया (G1 समयं) (for मया तु) K3 मया स द्रौणिरु त्तम, Ñ1 मया दत्त तदन्तर — ᶜ) K3 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 [उ]त्पत्य K5 G2 तरसा (for सहसा) K3 जग्राह सहसा चैव — ᵉ) K2-4, 6 B Dn2 D4 6 8 T G1 2 M1-3 एनम्; Dn1 एवम्, D1-3 एकम् (for एतद्) — ᶠ) Ñ1 उच्चालयितुम्, T G1 2 M1-3 प्रचाल° Ś1 (*sup lin*) K2-6 Ñ1 B (except B1 5) Dn T G2 M1 अप्युत

22 M4 om. 22 (cf v l 4) — ᵃ) Ś1 तथैतद्; K3 4-6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M1-3 अथैनं; K3 तथैव, Text as in Ś1 K1 — ᵇ) K3 5 6 Ñ1 B Dn D1-4 T2 M1 2 गृहीतुम् — ᶜ) T1 सर्वं (for सर्वं) K5 स चापि (for तेनापि) K2 4 6 उभाभ्यां यत्नतो वापि, B (except B3, 5) Dn1 D1-3 सर्वयत्नयत्ने नापि —After 22ᵉ, D6 repeats 22ᵇᶜ — ᵈ) K2 4 6 ग्रहीतुं नैव शक्तवान् (K6 शक्तिमान्), K3 गृह्णन्नेद सर्कंपयन्; K5 B1-3 गृह्णन्नैतद (B3 °नम)कंपयत्; Ñ1 क्षेसदकंपस; B4 5 Dn1 D1-4 8 गृह्णन्नेवमिद तत°; Dn2 D6 गृह्णन्नै (D6 ह्णन्ने)वमकंपयत्, T G1, 2 M1-3 गृह्य (M1 गृह्णन्) नैनमकपयत्, Text as in Ś1 K1

23 M4 om 23 (cf v l 4) — ᵇ) K1 यच्चैतन्; K2 Dn1 यदै (Dn1 दे)व, K4-6 Ñ1 B Dn2 D1-4 6 8 T G1 2 यदैन, K3 यच्चैनं, M1 यदेतान्, M2 3 यदै तन् (for यच्चैतन्) K2 4-6 Ñ1 B (except B3) Dn D1-4 6 8 ह (for स°) K3 यत्नेन सुसमाहित° — ᶜ) K3-6 Ñ1 B1 2 4 5 Dn D3 4 6 8 M1-3 उद्यतु, B3 D1 2 उद्यंत; text as in Ś1 K1 Cd T G1 2 उद्यतु (G1 त) च्चालयित्वापि — ᵉ) K1 Ñ1 B2-5 Dn D1-4 6 8 M2 परिश्रांत°; K3 पर श्रांतं; K6 परश्रांत — ᶠ) K4 स (for स)

24 M4 om 24 (cf v l 4) — ᵃ) K2 4-6 Ñ1 B Dn D1-4 8 T G1 2 M2 3 निवृत्तमनस, K3 M1 निवृत्त (K6 वत्तं)मनसस्; D6 निवृत्तमनसा, text as in Ś K1 — ᵇ) K1 M1 2 अचेतसं, K3 विचेतस° — ᶜ) K5 चोचैस्तम्, K6 Ñ1 B (except B3) Dn D3 4 6 8 संविग्नम्, D1 2 सविग्नम् (for सुस्निग्धम्) — ᵈ) K5 M1 2 अब्रव

25 M4 om 25ᵃᵇ (cf v l 4) — ᵃ) K3 च (for स) K5 6 Ñ1 B5 Dn1 D1-3 T1 दैव° (for देव) — ᶜ) K4 गांजीवधन्वा — ᵈ) K6 °मकरकेतन°

26 ᵇ) K3 4 शितिकंठम्; K5 सित°; T1 G1 2 M नीलकंठम् — M4 om 26ᶜ–27ᵇ — ᶜ) K1 4 5 Dn2 D6 8 पुरा जिष्णुस्, Dn1 परो जिष्णुस्

27 M4 om 27ᵃᵇ (cf v l 26) — ᵃ) T G1 2 M1-3 तस्मात् — ᵇ) K4 6 न मान्य° — ᶜ) K1 D8 न देयं K4 T G1 2 तस्य; M4 कस्य (for यस्य) T1 ते (for मे) — ᵈ) K4 सुतस्तथा T G1, 2 M अपि प्राणा (M3 4 °णान्) महात्मन°

28 ᵈ) K2 यस्त्व K3 यस्तत्वमिह याचसे, T G1 2 M यत्त्व मत्तोभिमन्यसे (T1 °भाषसे)

29 ᵃ) K3 B5 D3 महावीर, K5 पुनर्घोर, Dn2 अह घोर — ᵇ) Ś1 K1, 2 4-6 B2 4 5 Dn D1-4 6 8 तीर्त्वा, Ñ1 तीर्ये, B1 चीर्णो, B3 कृत्वा (for चीर्त्वा) T G1 2 M चरित्वा द्वादशाब्दिक — ᶜ) T G1 2 M पादम् (for °पार्श्वम्) K1 मत्येत्य, Ñ1 B4 Dn1 D1-3 आस्थाय — ᵈ) Ś1 T G1 2 जित°, K2-6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 M1-3 [अ]जित°; M4 [अ]जितं; Text as in Ś1 K1

हिमवत्पार्श्वमभ्येत्य यो मया तपसार्चितः ॥ २९
समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत ।
सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ ३०
तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं मम ।
न प्रार्थितमभून्मूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३१
रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
न गदेन न साम्बेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३२
द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ ३३
भारताचार्यपुत्रः सन्मानितः सर्वयादवैः ।
चक्रेण रथिनां श्रेष्ठ किं नु तात युयुत्ससे ॥ ३४
एवमुक्तो मया द्रौणिर्मामिदं प्रत्युवाच ह ।
प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ ३५
ततस्ते प्रार्थितं चक्रं देवदानवपूजितम् ।
अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३६
त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशव ।
प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम् ॥ ३७
एतत्सुनाभं वृष्णीनामृषभेण त्वया धृतम् ।
चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥ ३८
एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मां युग्यमश्वान्धनानि च ।

---

30 [a]) K1 °व्रतचारिण्या, K2 4 5 °ब्रह्मचारिण्या —[b]) M रुग्मिण्यां K6 Ñ1 योनुजायते; Dn2 T G1. 2 M यो न्य(G1 [ऽ]श्य; M2 [ऽ]प्य)जायत; Dn1 योत्स्वयायत (sic) —[c]) K4 स मत्कुमारस्, D6 स तस्कुमारस्, Cd सनत्कु° (as in text) —[d]) Dn1 ते (for मे) Ś1 K1 प्रद्युम्नेन समस्तत

31 [a]) T G2 तन् (for [ए]तन्) K1 Dn2 M1 महा दिव्य —[b]) Dn रणे, M1 2 4 महत्, M8 मत (for मम) —[c]) B2 महन् (for अभून्) —[d]) T G1 2 M तदिदं K6 मया (for त्वया)

32 Ś1 K1 M8 om (hapl.) 32, K5 D2 read it in marg (sec m) —[a]) Ś2 K5 रामेणापि T G1 2 M (M8 om) [ए]व (for [ए]तन्) —[c]) Ś2 नगेन (for गदेन) K4 5 B3 4 D4 शांबेन —[d]) T2 G1, 2 M (M8 om) तदिद

33 K5 Dn2 om (hapl) 33 —[a]) Ś2 द्वारिका° T G1 2 M चैव (for चान्यैर्) —[c]) K8 यत्तु; T G1 2 M क्षुद्र (G1 M1 °त्र) (for जातु) —[d]) Ś K1 यदद्य, T G1 2 M तदिद

34 [a]) K3 5 T1 G1 2 M3 भरता° K8 पुत्रासि, Ñ1 B1 5 Dn D1-4 6 8 -पुत्रस्त्व, T G1 2 पुत्रस्तु, M4 पुत्र स —[c]) Ś2 K1 श्रेष्ट; D6 श्रेष्ट —[d]) Ś2 K1 किं न, K3 5 B Dn2 D1-4 6 कं नु, Ñ1 कस्मात्, T G1 M1 3 क त्वं, G2 कं तु, M4 त त्वं (for किंनु as in Ś1 Dn1 D8) K8 जात K5 युयुत्ससि, M4 °त्सवे K2 4 6 किं करिष्यसि नो द्विज — After 34, K2 4 ins

60* धारणे न समर्थस्त्व कुतः क्षेप्तु महाहवे ।

35 [c]) D1-8 प्रपूज्य Cd भवते (as in text) —[d]) K8 यास्ये S2 K8 त्वयाच्युत (K8 °त), K1 त्वयेति ह, K4 त्वयैच्युत, B (except B8) Dn D1-4 6 त्वया सह; G1 त्वया त्विति

36 [a]) Ñ1 ततोस्म (for ततस्ते) K2-4 6 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M प्रार्थितं से मया चक्र (B8 ततश्चक्र; Dn2 महच्चक्र) —[b]) D8 °पूजन, D6 °पूजित —[c]) M2 स्यादिति

37 [a]) B1 2 हि (for अह) K2-4 6 T G1 2 M सोहं ते (T G1. 2 M तद्) दुर्लभ चक्रम् —[b]) K8 च (for [ए]व) —[c]) D8 प्रीतिं (for प्रति)

38 [a]) K6 B (except B8) Dn D1-4 6 8 सुभीम (for सुनाभ) K6 B1 5 Dn D1-4 6 8 भीमानाम्; Ñ1 भौमानाम्, B1-8 भैमानाम्, T G1 2 M भोजानाम् (for वृष्णीनाम्) K1 एतत्सुनाभमृष्णीनाम् —[b]) Ś1 वृषभेण K5 6 हृतम्, D4 वृत —[c]) K5 अप्रतिम चैव —[d]) K1 भुवो K1 विपद्यते, K8 प्रपद्यते; B1 2 हि विद्यते; D6 निपद्यते K6 भुवनान्यतिपद्यते, T G1 2 M भवत्येवो(M °तैवो)पपद्यते

39 [a]) K8 तु; D6 M2-4 मा (for मां) —[b]) Ś2 युग्यम्, K2 4-6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M Cd युग्यान्, K8 युगान्, K5 प्रयुज्य (for युग्यम्) Ñ1 बलानि (for धनानि) K2, 4 6 ययौ पश्चाद्धनानि च (K6 वना इव) — K4 6 om (? hapl.) 39[cd] —[c]) K2 B Dn K3 5 T G1 2 M प्र (for [उ]प) K2 B Dn D1-4 6 8 काले (for घालो) —[d]) M3 4 [उ]त (for च)

आदायोपययौ बालो रत्नानि विविधानि च ॥ ३९
स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।
वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रक्ष्यो वृकोदरः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वयादवनन्दनः ।
सर्वायुधवरोपेतमारुरोह महारथम् ।
युक्तं परमकाम्बोजैस्तुरगैर्हेममालिभिः ॥ १
आदित्योदयवर्णस्य धुरं रथवरस्य तु ।
दक्षिणामवहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् ।
पार्ष्णिवाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ॥ २
विश्वकर्मकृता दिव्या नानारत्नविभूषिता ।
उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ३
वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् ।
तस्य सत्यवतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ॥ ४
अन्वारोहद्धृषीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
अर्जुनः सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ५
अशोभेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ ।

40 a) $K_{2.4}$ सुसरंभी, M संरंभी च D_{1-3} दुरा चारश्च — b) K_1 क्रूरश्चपल (by transp) — c) K_3 G_1 M_1 शास्त्रं (for चास्त्रं) — d) K_4 रक्ष $K_{2.4.6}$ वृकोदरं

Colophon — *Adhy name* $Ś_1$ (with श्री) $_2$ K_1 कृष्णवाक्यं, K_4 द्रौणिवृत्तोपवर्णनं; $M_{1.3.4}$ चक्रप्रार्थनं (M_4 प्रस्थान) — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_2$ (orig) 10, $Ś_2$ (by corr) D_2 (marg sec m) 12 (as in text), $Ñ_1$ Dn T $G_{1.2}$ M 3

13

1 a) $K_{3.4.6}$ यदुश्रेष्ठ, $Ñ_1$ युधां श्रेष्ठं; D_4 युधि श्रेष्ठ, T $G_{1.2}$ M कुरुश्रेष्ठं (G_1 °ष्ठ) Ca. d cite युधां (as in text) — c) $D_{1.2}$ (orig) रथोपेतम्; D_2 (by corr) $_6$ -वरोपेतम् — d) $K_{2.4.6}$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M रथोत्तम; K_3 महारथ — e) $Ś_1$ K_1 T_1 G_1 -काम्भोजैस्, Dn_1 कैंबोजैस् (sic) — f) T_2 $G_{1.2}$ M देशजैर् (for तुरगैर्)

2 a) Dn_1 $D_{1.2}$ वर्णश्च T $G_{1.2}$ M उदितादित्य संकाश — b) K_3 $Ñ_1$ $B_{1.2}$ च (for तु) T $G_{1.2}$ M सर्वरत्नविभूषितं — c) $Ś_1$ दक्षिणां त्ववहत्, K_1 दक्षिण तु वहत्, $K_{2.4}$ $Ñ_1$ °णेनावहत्, K_3 $M_{1.3}$ °णं चावहत्, T G_2 °णेस्यावहत् K_2 सैव्य°, $K_{5.6}$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ शैब्य°, G_2 सैन्यं — d) $Ś_1$ K_1 [ऽ]प्रहीत्, $K_{3.8}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-3.6.8}$ [ऽ]भवत्, T $G_{1.2}$ धुर (for ऽवहत्) — e) $Ś_1$ $G_{1.2}$ प्रार्ष्टिवाहौ; K_3 पार्श्व वाहौ, K_4 तूर्ष्णिवाहौ (sic), $D_{1.2}$ पार्ष्णिग्राहौ, M_1 पृष्ठवाहौ, M_2 प्राष्टि; M_3 प्राष्ठ्य°, M_4 पार्ष्टि T $G_{1.2}$ M च (for तु) K_5 पार्ष्णिवाहौ ततस्त्वास्तां, $Ñ_1$ हौ सुतस्यास्तां — f) K_2 बळाहकौ, G_2 M -वलाहकौ

3 K_1 श्लेषा, T $G_{1.2}$ [आ]पीडा; M माया (for दिव्या) — b) $Ś_2$ नानाधातु, $Ñ_1$ मनोरत्न, B Dn $D_{1-4.6.8}$ रत्नधातु, $M_{1.2}$ सर्वरत्न K_6 $D_{1.2}$ विचित्रिता — c) Ś श्रितेव च रथे ($Ś_2$ चरते) माया; K_1 श्रिते रथवरे माया, K_3 दीप्तेव च रथे माया; K_3 स्थितेवाचिर मोयासौ (sic), K_{4-6} दीप्ते वररथे माया, $Ñ_1$ मूर्तेव च रथेशाया (sic), Dn_2 D_4 उच्छ्रिते च रथे माया; T $G_{1.2}$ M उच्छ्रिता च रथे तस्मिन् — d) K_5 ध्वजयष्टिर्न दृश्यते; K_3 ध्वजहृष्टिरदृश्यते (sic)

4 $Ś_1$ $K_{1.6}$ om (hapl.) 4 — a) D_3 तदा तस्या, G_1 स्थितस्तस्यां $D_{1.2}$ °तेयध्वजे तस्य — b) $Ñ_1$ M -लरश्मिमान्, D_{1-3} °मण्डलमाविशत् — c) $B_{1.2}$ तत्र तस्य°, $G_{1.2}$ M_{1-3} तस्य तस्य, M_4 तस्य तस्य° — d) K_5 भुजंगारिर् K_2 स भुजगारि दृश्यते

5 a) $K_{3.4.6}$ $Ñ_1$ Dn D_{1-3} अथारोहद्, K_3 अन्वारो° K_3 हृषीकेशात्, K_5 °केशं T $G_{1.2}$ M अन्वा-

रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमश्विनाविव वासवम् ॥ ६
तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितम् ।
प्रतोदेन जवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ७
ते हयाः सहसोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् ।
आस्थितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनामृषभेण च ॥ ८
वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः पक्षिणां पततामिव ॥ ९
ते समार्छन्नरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ ।
भीमसेनं महेष्वासं समनुद्रुत्य वेगिताः ॥ १०
क्रोधदीप्तं तु कौन्तेयं द्विषदर्थे समुद्यतम् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समेत्यापि महारथाः ॥ ११
स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनाम् ।
ययौ भागिरथीकच्छं हरिभिर्भृशवेगितैः ।
यत्र स्म श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मनाम् ॥ १२
स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ १३
तं चैव क्रूरकर्माणं घृताक्तं कुशचीरिणम् ।
रजसा ध्वस्तकेशान्तं ददर्श द्रौणिमन्तिके ॥ १४
तमभ्यधावत्कौन्तेयः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १५
स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशरासनम् ।
भ्रातरौ पृष्ठतश्चास्य जनार्दनरथे स्थितौ ।

स्रोह कृष्ण तु (G_1 °ष्णस्य, $M_{1\ 2}$ °ष्णस्तु) — b) M_4 धनुर्भृता — c) T G_2 M अर्जुन स च धर्मात्मा

6 a) K_8 अशोभता T $G_{1\ 2}$ M शुशुभाते तु तौ वीरौ — D_8 om (hapl) from 6^{b} up to रोप्य (in 7^{a}) — d) $\tilde{N}_1$ अश्विभ्यामिव

7 D_8 om up to रोप्य (cf v l 6) D_4 om 7^{a}–9^{a} — a) $Ś_2$ तावुभौ रोप्य, $K_{1\ 2}$ तावथा रोप्य, K_4 तावप्यारोप्य, Dn_1 तावुपामन्त्र्य, T G_3 उभावारोप्य, M स तावारोप्य T_2 दाशार्हं, G_1 °र्हं, M_1 गोविंद ; M_2 गोविद — b) K_{2-4} स्यदनं $K_{2-4\ 6}$ लोकपूजिते, T $G_{1\ 2}$ M भरतर्षभ — c) $\tilde{N}_1$ ययान्यस्तान् (for जवोपेतान्) — d) K_5 त्वरन्नश्वान्, M_4 तूर्णमश्वान् K_{2-5} अनोदयत्

8 D_4 om 8 (cf. v l 7). — a) Dn_2 सहसा पेतुर्, T $G_{1\ 2}$ M त्वरिता जग्मुर् — b) T $G_{1\ 2}$ M वहंतस्त (T_1 °स्तु) रथोत्तम — d) $Ś_1$ B_1 D_1 ऋषभेन

9 D_4 om 9^{a} (cf v l 7) — b) $Ś_2$ शीघ्रचारिणा, $\tilde{N}_1$ $B_{1\ 2}$ °सारिणां — c) $Ś_2$ K_8 T_1 महाशब्द

10 a) K_8 समागच्छन्, Dn_2 तेजसार्छन् (for ते समार्छन्) T $G_{1\ 2}$ M ते समर्थं महाबाहु — b) $M_{1\ 2}$ भरतर्षभ $Ś_2$ K_{2-6} $\tilde{N}_1$ क्षणेनैव ($\tilde{N}_1$ °न च) नरर्षभ ($K_{2\ 3}$ °भा, K_4 $\tilde{N}_1$ °भ, K_6 °महर्षभ) — c) $K_{2-4\ 6}$ नरव्याघ्र (K_6 °घ्र), T $G_{1\ 2}$ $M_{1\ 2}$ महात्मानम्, $M_{3\ 4}$ महाबाहुम् (for महेष्वास) — d) $K_{2\ 4\ 6}$ समभिद्रुत्य, K_8 समनुसत्य; T $G_{1\ 2}$ M अनुसत्य सु (M_4 स-) K_1 वाजिन, K_6 वेगत

11 K_1 om (hapl) 11^{a}–12^{d} — a) $\tilde{N}_1$ क्रोधाविष्ट, Dn_2 कोपदीप्त $B_{1\ 2}$ च (for तु) — c) D_6 धारयितु T $G_{1\ 2}$ M न स्म वारयितु शक्ता (M शेकु) — d) K_{2-4} M_2 समेतापि, K_5 ते सर्वेपि, M_1 समेता हि

12 K_1 om 12^{abcd} (cf v. l. 11) — a) $\tilde{N}_1$ तेषा समप्रेक्ष्यतामेव, Dn_2 तेपा तु प्रेक्षतामेव, T $G_{1\ 2}$ M स तेषामग्रत शूर (T_2 °रे, M_2 °र) — b) $Ś_2$ $K_{2\ 4-6}$ क्रोशतां, Dn_2 धीमता (for श्रीमता) D_6 चैव (for दृढ-) — Dn_2 om (hapl) 12^{cdef} — c) K_2 D_8 भागीरथं (for °रथी) K_4 -कच्छे, K_5 कक्ष, K_6 Dn_1 $D_{1\ 2}$ -तीरं, D_8 तीरे — d) $B_{1,2}$ D_3 भृशवेगिभि, T $G_{1\ 2}$ M हेममालिभि K_2 हरिभीर्भृतवेगीतै C_a d cite हरिभि (as in text) — e) K_1 सं, T $G_{1\ 2}$ M स (for स्म) K_6 द्रोणि — f) K_5 महायल, T $G_{1\ 2}$ M दुरात्मवान्

13 $K_{4\ 6}$ om 13^{b}–17^{e} — c) M_4 °द्वैपायन

14 $K_{4\ 6}$ om 14 (cf v l. 13) — a) $Ś_1$ K_1 तं चैन; D_8 G_2 तथैव T_1 क्रूव (for क्रूर) — b) K_8 D_6 कृतात, G_2 प्रवात; M_1 भृशार्तं (for घृताक्त) K_1 कुशरीरिण, K_8 °धारिण, D_8 °चीरिणा — c) $K_{2\ 3}$ B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ ध्वस्तमासीन T $G_{1\ 2}$ M रजोध्वस्तमुपासीन — d) $Ś_2$ Dn D_6 अतके, K_2 अंतिकात् T $G_{1\ 2}$ M ददर्श भरतर्षभ

15 $K_{4\ 6}$ om 15 (cf v l. 13) — b) $Ś_2$ प्रतिगृह्य शर धनु

व्यथितात्मामवद्द्रौणिः प्राप्तं चेदममन्यत ॥ १६
स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् ।
जग्राह च स चैषीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ।
स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदीरयत् ॥ १७
अमृष्यमाणस्तान्शूरान्दिव्यायुधधरान्स्थितान् ।
अपाण्डवायेति रुषा व्यसृजद्दारुणं वचः ॥ १८
इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
सर्वलोकप्रमोहार्थं तदस्त्रं प्रमुमोच ह ॥ १९
ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत ।
प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन्कालान्तकयमोपमः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायमादितः ।
द्रौणेर्बुद्ध्वा महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत ॥ १
अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्रं ते हृदि वर्तते ।

---

16 K4 6 om 16 (cf v l 13) — a) T G2 M सं (for स) T G1 2 M भीमकर्माण — G1 om 16^{bc} — b) D6 प्रगृह्य म शरा — Portion of the text from 10 13 16^{e} up to 10 15 22^{b} is missing in Ñ1 — c) Ś1 K1 पृष्ठतो भ्रातरश्चा(K1 °रौ चा)स्य, K2 भ्रातर पृषतश्चास्य — d) G1 स्थित — e) G1 भयान्द्रौणि — f) K8 मृत्यु K6 T G1 2 चैतद् (for चेदम्)

17 K4 6 om 17^{abcde} (cf v l 13) Ñ1 missing (cf v l 16) — a) K3 तच्च दिव्यम्, K8 स तं दीनम्, D8 स तद्दिनम्, M1–3 स तं दिव्यम् Dn2 स तद्दिव्य स दीनात्मा — b) K3 पापात्मास्त्रम् — After 17^{b}, Dn2 ins

61* प्रधक्ष्यन्निव कोपेन त्रीणि परममन्युमान् ।

After 17^{b}, D8 reads 18^{a}, repeating it in its proper place — Ś1 K1 om 17^{cdef} — c) Ś2 शरेषीकां; K2 5 T G1 2 शरैषीका, D1 2 (both before corr) स चैषीकं; D4 स चैषीको, M2–4 शरैषीकान् M1 जग्राह चास्त्रानैषीकान् — e) T1 पराम् (for स ताम्) T G1 2 M आस्थाय (for आसाद्य) — f) K2 4 6 इषीकास्त्रम् (for दिव्यमस्त्रम्) K2 4 6 Dn2 M उदीरयन्; K6 Dn1 उदैरयत्, B1–3 अधारयत्, G2 उदैरवत्

18 Ñ1 missing (cf v l 16) — b) K2 4 6 B (except B1 4) Dn1 D1 2 दिव्यायुधवरान्स्थितान्; K8 दिव्यायुधरयस्थितान् — c) = 1 2 185^{c} Cv as in text — d) K3 विसृजन् (for व्यसृजद्) T G1 2 M1 2 वाचमुत्सृज्य दारुणा (T1 G1 M2 °णं)

19 Ñ1 missing (cf v l 16) — a) K1 T2 राजशार्दूल, Dn2 रथशार्दूल — b) K4 द्रोणपुत्र — c) K5 °प्रमोहार्थे; Dn2 प्रमोदार्थं — d) K2 4 6 इषी (K2 ईषि°, K6 ऐषी)कास्त्र, K5 स तदस्त्र, T1 अथास्त्रं प्र (for तदस्त्रं प्र)

20 Ñ1 missing (cf v l 16) — a) K2 ईषिकायां, M1 ऋषीकाया — c) Ś2 प्राधक्ष्यन्, K2–4 6 B6 Dn D6 8 प्रधक्षन् K1 तान् (for त्रीन्) T G1 2 M निर्दहन्निव त्रिवर्मास्त्रीन् — d) D8 लोकांतकयमोपम°, T G1 2 लोकान्लोकान्तकोपम (T2 °मान्); M1 2 लोकान्कालांतकोपम (M2 °म°), M3 4 लोकान्कालयमोपम

Colophon missing in Ñ1 — *Sub-parvan* All MSS (Ñ1 missing) ऐषी(or षि)क — *Adhy name* Ś1 K1 ऐषी(K1 °षि)कास्त्रोत्सर्ग°, Ś2 अस्त्रोत्सर्ग, K3 ऐषीकास्त्रे, K4 अस्त्रविसर्ग°, K5 ऐषीकोत्सर्ग°, T G1 2 ब्रह्मास्त्रप्रयोग°, M1 2 4 अश्वत्थामा(M2 °म)दर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 D2 13, Dn T G1 2 M 4

14

☞ Ñ1 is missing for this adhy (cf v l 10 13 16)

1 a) K2 4 T G1 2 M इगितेन तु — b) D1 2 तद्; T G2 तस्य (for तम्) G1 तस्याभिप्रायमोहित

द्रोणोपदिष्टं तस्यायं कालः संप्रति पाण्डव ॥ २
आवृणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत ।
विसृजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणम् ॥ ३
केशवेनैवमुक्तस्तु पाण्डवः परवीरहा ।
अवातरद्रथात्तूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ ४
पूर्वमाचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः ॥ ५
देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।
उत्ससर्ज शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शाम्यताम् ॥ ६
ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना ।
प्रजज्वाल महार्चिष्मद्युगान्तानलसंनिभम् ॥ ७
तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः ।
प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंवृतम् ॥ ८
निर्घाता बहवश्चासन्पेतुरुल्काः सहस्रशः ।
महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९
सशब्दमभवद्व्योम ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
चचाल च मही कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ १०
ते अस्त्रे तेजसा लोकांस्तापयन्ती व्यवस्थिते ।
महर्षी सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११
नारदः स च धर्मात्मा भरतानां पितामहः ।
उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनंजयौ ॥ १२
तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।
दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३
तदन्तरमनाधृष्यावुपगम्य यशस्विनौ ।

— ^{c}) Ś2 Dn1 द्रौणिर्बुद्ध्वा, G1 द्रौणेर्ज्ञात्वा — ^{d}) K3 अर्जुन समभाषत, T G1 2 M अभ्यभाषत फल्गुन

2 G1 om 2 Before 2, K3 ins श्रीकृष्ण उ° — ^{a}) T G2 यथैतद्, M1 यत्त्वेकद्, M2-4 यत्त्वेतद् (for यद्दिव्यम्) — ^{b}) K5 यदि (for ह्रदि) T G2 M ह्यस्त्र परिवर्तते — ^{c}) K1 द्रोणोपदिष्टार्थस्याय, M1 °दिष्टस्तस्याय — ^{d}) K1 M2-4 सप्रति वर्तते, T G2 M1 सपरिवर्तते

3 ^{b}) K1 पाडव (for भारत) — ^{c}) Ś K5 Dn2 विसृज्यैतद्, K3 विसृजस्व — ^{d}) M अस्त्रस्यास्य Ś1 °विदा वर, B3 Dn2 M3 4 निवारणे (for °रणम्)

4 ^{a}) K3.6 B Dn D1-4 6 8 उक्तो(D6 °क्ते)थ — ^{b}) M1 2 बीभत्सु (for पाण्डव) — ^{c}) T G1 2 M रथादवातरत् (by transp) Ś2 शीघ्र (for तूर्णं)

5 ^{a}) Ś1 °पुत्रेण — ^{b}) K1 तदनन्तरम् K5 T G2 M आत्मन — ^{c}) T G1 2 M भ्रातॄणां चैव सर्वेषा (T1 भ्रातृणामात्मनश्चैव) — ^{d}) K5 परतप

6 ^{a}) K2 3 6 T G1 2 M3 4 दै(K6 दे)वतेभ्यो T G1 2 M नमस्कृत्वा — ^{d}) D6 शम्यताम्

7 ^{a}) T G2 तदस्त्रमस्त्र सहसा — ^{b}) K3 4 गाडीव K1 3 G1 धन्विना — ^{c}) K5 D6 महार्चिष्मन्, D1 2 तथार्चिष्मद् — ^{d}) K2 युगान्तानिळ°; K3 T G1 2 M °नलवर्चस

8 ^{b}) Dn2 तिग्मतेजसा — ^{c}) T1 G1 2 M जज्वाल सुमहा(T1 M1 °हज्)ज्वाल — ^{d}) Ś2 K1 3 D6 °सनिभ, T G1 2 M °सयुत

9 ^{b}) M च सर्वश° (for सहस्रश°)

10 ^{a}) Dn1 घोर (for व्योम) — ^{b}) M3 4 माला समाकुल — ^{c}) G2 महीं· K5 सर्वा, Dn2 कृत्स्न

11 ^{a}) K2-4 6 T G1 2 M तावस्त्रतेजसा, K5 ते चास्त्रे तेजसा, B1 3 ते अस्त्रतेजसी, B2 4 5 Dn D1-4 6 8 ते स्वस्त्रतेजसी — ^{b}) K2-4 6 D3 तापयतौ व्यवस्थितौ, Dn1 तापयति व्यवस्थिते, Dn2 तापयतो व्यवस्थिता, T G1 2 M त्रासयन्तौ ततस्थितौ (G1 तरस्विनौ, M1. 2 तपस्विनौ, M3 4 अवस्थितौ) — ^{c}) K2 D4 T1 M1 महर्षि· Dn1 सहितास्तत्र — ^{d}) Dn1 त्रासयामासतुस्

12 ^{a}) K1 च स (by transp), K2 4 6 B Dn D1-4 6 8 T G1. 2 सर्वे ; K3 स तु K3 6 B Dn D1-4 6 8 भूतात्मा (for धर्मात्मा) — ^{b}) K3 Dn1 D1 2 T M (except M2) भारताना K3 D3 पितामह — ^{c}) K·4 शाम — After 12, T G2 M read 16 (T G2 repeating it at its proper place)

13 Before 13, G2 M ins वैश — ^{a}) T G1 2 तौ दृष्ट्वा, M इत्युक्त्वा (for तौ मुनी) — ^{b}) K6 °हिते रतौ — K1 om 13^{c}-14^{d}

14 K1 om 14 (cf v 1 13) M reads 14,

आस्तामृषिवरौ तत्र ज्वलिताविव पावकौ ॥ १४
प्राणभृद्भिरनाधृष्यौ देवदानवसंमतौ ।
अस्त्रतेजः शमयितुं लोकाना हितकाम्यया ॥ १५

ऋषी ऊचतुः ।
नानाशस्त्रविदः पूर्वे येऽप्यतीता महारथाः ।
नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथंचन ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।
दृष्ट्वैव नरशार्दूलस्तावग्निसमतेजसौ ।
संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनंजयः ॥ १
उवाच वदतां श्रेष्ठस्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।
प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २
संहृते परमास्त्रेऽस्मिन्सर्वानस्मानशेषतः ।
पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३
अत्र यद्धितमस्माकं लोकाना चैव सर्वथा ।

---

after the ref, before 10 15 1 — [a]) Ca d सद न्तरम् (as in text) Ś2 K8 अनाधृष्यम्, K4 अना धृष्या, B Dn D1-4 8 अथाधृ(D8 °घृ)ष्याव्, D6 अथा धृष्याद्, T1 अनाधृष्य — [b]) K2 8 Dn D8 4 6 उपा गम्य — [c]) B1 2 गुप्ताव् (for आस्ताम्) Dn2 मुनि (for ऋषि)

15 [a]) D1 (*sup lin* as in text) 2 8 प्राणधृग्भिर् M4 अनाधृष्यौ — [b]) K2 -सगतौ, G1 -सत्तमौ (for -समतौ) T G2 M देवानामपि समतौ (G2 सत्तमौ, M4 समता) — [d]) D8 सित (for हित)

16 T G2 (all first time) M read 16 after 12 K6 B1 Dn2 T1 G1 M2-4 ऋषिरुवाच (resp ऋषिर्) — [a]) Dn2 शास्त्रविद' K8 पूर्वं, T G1 2 शूरा (for पूर्वे) M महास्त्रविदुषो येन्ये — [b]) M समतीता (for येऽप्य) — After 16[ab], G1 ins

62* सजहार इ [शर] दिव्य त्वरमाणो महारथा [थ] ।

— [d]) K2 D2 6 प्रमुक्त —After 16, K2-6 Dn D1-4 6 ins

63* किमिद साहस वीरौ कृतवन्तौ महात्ययम् ।

[K6 किमिदौ D4 6 साहसौ K2 महारथौ, K6 D4 महानय, D1-3 6 महाभयौ]

Colophon om. in Ś K1 4 6 —*Sub-parvan* K2 3 5 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M ऐषी (or °षि)क — *Adhy name* T G1 2 व्यासनारदसमागम', M3 4 व्यासनारददर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn T G1 2 M 5

15

☞ St 10 15 1[a]-22[b] are missing in Ñ1 (cf v l 10 13 16)

1 After the ref, M reads 10 14 14 — [a]) K5 6 B Dn D1-4 6 8 नरशार्दूल; T G1 2 M मुनिशार्दूलौ — After 1[ab], T G1 2 M ins

64* गाण्डीवधन्वा सचिन्त्य प्राप्तकाल महारथ' ।

— [d]) K4 त्वरमाणौ T G2 महारथ' (for धनजय)

2 Ñ1 missing (cf v l 1) — [a]) K2-4 T G1 2 M च नरश्रेष्ठ', K5 सदता श्रेष्ट, K6 Dn2 D4 6 8 भरतश्रेष्ठस्, B Dn1 D1-8 भरतश्रेष्ठ, T1 वचनं श्रेष्ठ', — [b]) K3 4 6 तत' (for तदा) T G1 2 M प्राजलि स्तावुभावृषी — [c]) B1 2 4 Dn1 D1-8 प्रमुक्तम् — [d]) Dn1 शम्यताम् Ś1 इह (for इति) D6 खे, D8 षे (for वै)

3 Ñ1 missing (cf v l 1) — [a]) K2 M4 स ह (M4 ह्र)ते — [b]) D6 M2 अस्मान् (for अस्मान्) Ś1 K1 8 विशेषत' — [c]) T G2 विप्र (for द्रौणि) — [d]) K2 Dn1 प्रधक्षति; Dn2 क्षीति, D6 क्षति; D8 क्ष्यति (for क्ष्यति) K8 प्रधक्ष्य शस्त्रतेजसा

4 Ñ1 missing (cf v l 1) — [a]) K5 B Dn

भवन्तौ देवसंकाशौ तथा संहर्तुमर्हतः ॥ ४
इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनंजयः ।
संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५
विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।
न शक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६
ब्रह्मतेजोभवं तद्धि विसृष्टमकृतात्मना ।
न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचारिव्रतादृते ॥ ७
अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सृष्ट्वावर्तयते पुनः ।
तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥ ८
ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।
परमव्यसनार्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९
सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।
गुरुवर्ती च तेनास्त्रं संजहारार्जुनः पुनः ॥ १०
द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः स्थितौ ।
न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्तुमाहवे ॥ ११
अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।
द्रौणिर्दीनमना राजन्द्वैपायनमभाषत ॥ १२
उत्तमव्यसनार्तेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।
मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३
अधर्मश्च कृतोऽनेन धार्तराष्ट्रं जिघांसता ।

D1–4 6 8 यदत्र (by transp), K6 अस्त्र यद् —b) K3 4 6 T1 M सर्वश —c) K2 दैव —d) K2 यथा, T1 तदा (for तथा) K2 8 शाम्यतुम्, K4 सयतुम्, K5 शासितुम्, K6 सायतुम्, Ñ1 B Dn1 D1 2 4 8 T G2 M समतुम्, Dn2 शमितुम्, D8 सस्मर्तुम्, D6 शासितुम् K2 अर्हथा, K3–5 Dn2 D4 6 T2 G2 M3 अर्हथ, K6 G1 M1 2 अर्हथ, B2 Dn1 M4 अर्हत

5 Ñ1 missing (cf v l 1) —b) T G1 2 M पाडव स (M1 2 °वस्तु) (for पुनरेव) —c) K4 दुस्तरस्, M5 दुष्कर —d) K2 सवासवै, T G1. 2 M च सयुगे

6 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) T G1 2 प्रयुक्तस्य, M प्रसृष्टस्य M1 2 सतस्, M3 4 ततस् (for रणे) B1 2 क्रोधाद् (for तस्य) —b) K4 परमास्त्रेण K1–4 B3 D1 2 4 T G1 2 सयुगे, B1 समुखे (for सग्रहे) —c) K3 B Dn D1–4 6 8 T G1 2 M4 अशक्त —d) B1 2 शचीपति (B2 °ते) (for शतक्रतु)

7 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) B1 2 T G2 M1 2 °तेजोद्भवं, Dn2 °तेजोभयं, M3 4 °तेजो महत् —b) Ś1 K1 प्रयुक्तम्, T1 G1 M3 4 प्रसृष्टम्, M1. 2 संसृष्टम् —c) K3 न शक्तिर्, M4 नाशक्यम् Ca d आवर्त (as in text) —d) K2 3 M4 ब्रह्मचारी, M1 ब्रह्मचर्य

8 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) D2 (before corr) G1 आचीर्ण, M1 अचीर्ण K3 व्रतचर्योय —b) G1 पृष्ट्वा, M2 स्पृष्ट्वा —c) M4 तदस्त्र

9 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) K4 6 °चारि व्रती, M1 °चर्यव्रती, M3 °चारिव्रते K3 वापि, D6 चारी (for चापि) —b) K2 D3 दुरवाप्यम्, K3 T2 G1 दुरावापम्, K5 दु प्राप्य सम्, K6 दुरवापिम्, M4 दुरावाप्यम् B1–3 च (for तत्) Dn1 दु खाय मम वाप्यतत् (sic), Dn2 दुरवाक्यमयाप्यतत् (sic) —c) K1 परमव्यसने चापि, K5 °मास्त्र समर्थोपि —d) T G1 2 M नार्जुनस्ताद्विमुचति (M3 4 °व्यमुचते)

10 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) T G1 2 सत्य व्रतपर शूरो, M3 तस्य व्रतं धनुः शूरो —b) Ś1 K1 स (for च) —c) K2 गुरुवर्ति, K4 गुरूवर्ती Ca d cite तेन (as in text)

11 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) K6 [अ]पशी मेक्ष्य, M1 [अ]पि संप्रेक्ष्य, M3–4 [अ]भिस (for [अ]थ स) —b) K3 पुनरास्थितौ T G1 2 M3 4 सा(G1 अ, M3 4 [अ]था)तरा तावृषी स्थितौ, M1 2 अस्त्रान्तर गतावृषी —d) B Dn D1–4 6 8 ओजसा (for आहवे)

12 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) K1 °सहारी; D8 प्रहिसहारे —b) K4 परमास्त्रेण —c) G1 द्रात मना (for दीन) K1 कृष्णद्वैपायणं राजन् —d) K2 द्वीपायनम् K1 अथैन समभाषत

13 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) Dn1 °व्यस नार्थेन —b) K4 त्राणत्राणम्, D6 प्राणात्राणम् K1 T2 G1 2 M (except M2) अभीप्सता, K6 अभीपुणा, T1 अभीप्सया —c) D4 5 ममैतद्, T G1 2 M मये दम् (for मयैतद्) —d) K3 मुग्ने (for मुने)

14 Ñ1 missing (cf v l 1) —a) K2 तु (for

मिथ्याचारेण भगवन्भीमसेनेन संयुगे ॥ १४
अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयास्त्रमकृतात्मना ।
तस्य भूयोऽद्य संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५
विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
अपाण्डवायेति मुने वह्नितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ १६
तदिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम् ।
अद्य पाण्डुसुतान्सर्वाञ्जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ १७
कृतं पापमिदं ब्रह्मन्रोषाविष्टेन चेतसा ।
वधमाशास्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ १८

व्यास उवाच ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान्पार्थो धनंजयः ।
उत्सृष्टवान्न रोषेण न वधाय तवाहवे ॥ १९
अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संशमयिष्यता ।
विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनश्च प्रतिसंहृतम् ॥ २०
ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितुस्तव ।
क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाकम्पत धनंजयः ॥ २१
एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः ।
सभ्रातृबन्धोः कस्मात्त्वं वधमस्य चिकीर्षसि ॥ २२
अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते ।
समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ॥ २३
एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
न विहन्त्येतदस्त्रं ते प्रजाहितचिकीर्षया ॥ २४

च) K₂ ₄ ₆ येन (for ऽनेन) — ^{b}) K₈ D₆ धार्तराष्ट्र (for °ष्ट्रं) — ^{c}) K₄ ₆ Dn₁ भगवान्

15 Ñ₁ missing (cf v l 1) — ^{a}) K₁ B₈ तत Ca युक्त, Cd सृष्टम् (as in text) — ^{b}) Ca प्रकृता त्मना, Cd अकृतात्मना (as in text) — ^{c}) K₈ भूयोथ; T G₁ ₂ भूयोपि

16 Ñ₁ missing (cf v l 1) — ^{a}) B₄ D₁₋₈ निसृष्ट — ^{d}) Ś₁ K₁ वह्नितेजोभि , K₆ वह्निना चानु , G₁ यांसि(sic)तेजोनु , M ब्रह्मतेजोनु°

17 Ñ₁ missing (cf v l 1) — ^{a}) Ś₂ तदद्य T G₁, ₂ M पांडुपुत्राणाम् — ^{b}) T G₁ ₂ M₁ ₂ अता चैव; M₃ ₄ अताय हि K₃ Dn₂ [अ]भिसंधितं, K₆ [उ]पसंहितं, T G₁ ₂ M सुसंहितं — ^{d}) K₈ ग्रसयिष्यति

18 Ñ₁ missing (cf. v l. 1) — ^{b}) Ś₂ कोपा विष्टेन K₂ D₁ ₆ तेजसा T G₁, ₂ M क्रोधेनाविष्टचेतसा (T₁ °तेजसा) — ^{c}) M₁ ₂ वधाभिसंध्या पार्थाना, M₃ ₄ वध सधाय पा — ^{d}) T G₁ ₂ M प्रभो (for रणे) K₈ मयास्त्र प्रति हा रणे

19 Ñ₁ missing (cf v l. 1) — ^{a}) Ś₂ °शिरा स्तात; K₁ शिरो विद्वास्, K₆ °शिरस्तावद्, Dn₂ °शिरो नाम — ^{b}) K₁ सात; K₈ वेत्ति (for विद्वान्) M₃, ₄ जितेंद्रिय° (for धनंजय°) — ^{c}) T G₁ ₂ M₃ ₄ अहिंसार्थं; M₁, ₂ न हिंसार्थं (for न रोषेण) — ^{d}) K₂ ₄ B Dn₂ D₁₋₄ ₆ ₈ न नाशाय, K₈ T G₁ ₂ M न रोषेण; K₆ Dn₁ नानाशाय K₈ महाहवे, Dn₂ सदाहवे

20 Ñ₁ missing (cf v l 1) — ^{a}) K₁ अस्त्रमत्रेण — ^{b}) G₁ सदा (for तव) K₁ सशामयिप्यता, K₂ सशमयिष्यय, K₆ D₁ ₂ °ष्यति, M₁ स शमयिष्यता — ^{d}) Dn₁ पुनश्चाथाभिसहृत

21 Ñ₁ missing (cf v l 1) — ^{a}) K₁₋₆ [अ]वा प्यैतद् K₈ Dn₁ ब्रह्मास्त्रमथ वाप्येतद्, Dn₂ स्त्रभिदमप्ये तद् — ^{c}) K₈ क्षत्रधर्मं, T₁ °धर्मो T G₂ M₃ ₄ महाबुद्धिर् — B₅ reads 21^{d}–24^{a} in marg

22 Ñ₁ om 22^{ab} (cf v l. 1) B₅ reads 22 in marg (cf v l 21) — ^{a}) D₆ साधो, T G₁ ₂ M तात K₈ एवं धृतिमनुसस्वा (sic) — ^{b}) सर्वार्थ° K₂ ₄ T G₁ ₂ M₃ ₄ तत (for सत°) K₈ सर्वास्त्रकुशलो ह्यसि — ^{c}) K₈ आचार्यपुत्र कस्माच्च — ^{d}) T G₁ ₂ M अद्य (for अस्य)

23 B₅ reads 23 in marg (cf v l 21) — ^{a}) K₈ °शिरा D₁ ₂ G₁ यस्य — ^{b}) Ś₂ K₂ ₆ Ñ₁ वाध्य ते, K₄ D₁ ₂ G₁ बध्यते — K₆ reads 23^{c}–24^{b} in marg — ^{d}) K₈ तद्राष्ट्रे नाभिवर्षसि

24 G₁ M om 24 K₆ reads 24^{ab} in marg (cf v l 23) B₅ reads 24^{a} in marg (cf v l 21) — ^{a}) Ñ₁ Dn₂ D₁₋₄ ₆ T G₂ एतदस्त्रं B₅ महाबाहो — ^{c}) B₅ D₄ ₈ तु (for ते) Ś₂ K₈ न विहन्त्येतदस्त्र तु (K₈ ते), K₆ ₆ B₃ D₈ ₆ न विहन्यासदस्त्रं तु (B₃ ते), Ñ₁ B₄ T G₂ न हि हन्येत्तदस्त्रं ते (B₄ तु), B₁ ₂ न हि हन्येतदस्त्र तु, Dn₂ विनिहन्य तदस्त्र तु, D₁ ₂ न विंदते तदस्त्र तु — ^{d}) Dn₂ चिकीर्षता

पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव नः ।
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५
अरोषस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः ।
न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ २६
मणिं चैतं प्रयच्छैभ्यो यस्ते शिरसि तिष्ठति ।
एतदादाय ते प्राणान्प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७

द्रौणिरुवाच ।

पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत्कौरवैर्धनम् ।
अवाप्तानीह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ॥ २८
यमाबध्य भयं नास्ति शस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयम् ।
देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथंचन ॥ २९
न च रक्षोगणभयं न तस्करभयं तथा ।
एवंवीर्यो मणिरयं न मे त्याज्यः कथंचन ॥ ३०
यत्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरम् ।
अयं मणिरयं चाहमिषीका निपतिष्यति ।
गर्भेषु पाण्डवेयानाममोघं चैतदुद्यतम् ॥ ३१

---

25 ^{a}) S K$_{1\,8\,5}$ Dn$_1$ D$_{1\,2}$ G$_1$ पाडवास्त्र, K$_{2\,4}$ पाडवस्त्व(M$_{1-8}$ तद्राष्ट्र पाडवाश्चैव, M$_4$ पाडवाना च राज्य च —^{b}) M$_{1-8}$ सर्वं (for सदा) Ś$_2$ सरक्ष्य एव, K$_{2\,4}$ सरक्षते च Ś$_1$ Ñ$_1$ B$_4$ Dn$_1$ D$_{1-4}$ हि, B$_{1-8\,5}$ Dn$_2$ D$_{6\,8}$ च (for न॰) K$_{8\,6}$ सदा सरक्ष्य(K$_6$ °क्ष)से तत —^{c}) K$_8$ तु (for त्वम्) —^{d}) K$_8$ ह्यस्त्रम् (for अस्त्रम्) T G$_{1\,2}$ M एतदस्त्र महाभुज (M °ब्रुत)

26 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1\,5}$ Ñ$_1$ B$_{1\,8}$ अदोषस्, K$_{2-4}$ अद्वेषस (K$_8$ प), Dn$_1$ अशेषस् —^{b}) T G$_{1\,2}$ M संतु पार्था अनामया —^{c}) B$_8$ च (for हि) K$_8$ राजर्षीन् —^{d}) K$_8$ पाडवान्, M$_4$ पाडवे Ś$_2$ अर्हति, K$_{8\,5}$ इच्छसि (for °ति)

27 ^{a}) Ś$_2$ om च K$_{1\,2\,6}$ Ñ$_1$ B$_{4\,5}$ Dn D$_{1-4\,6\,8}$ चैव, K$_{8.\,5}$ T G$_2$ M$_1$ चैन, G$_1$ चैतत्, M$_{2-4}$ चेम K$_5$ प्रयच्छ त्व, B$_{1-8}$ Dn$_1$ D$_{1-8}$ प्रयच्छाद्य —^{b}) K$_1$ वर्तते (for तिष्ठति) —^{c}) K$_{2\,4}$ एवम्, K$_{8\,6}$ एनम्, Ñ$_1$ एतम् (for एतद्) T G$_{1,\,2}$ M एव जीवितमादाय —^{d}) K$_2$ Ñ$_1$ प्रतियास्यति, T G$_{1\,2}$ M तव यास्यति

28 ^{a}) K$_8$ पाडवैर्यान्यवाप्नोति, Dn$_2$ पाडवे यानि रत्नानि —^{b}) Ś$_1$ K$_1$ यद्वान्यै, Ś$_2$ K$_5$ G$_1$ M$_{2-4}$ यद्वान्यत्, K$_8$ यद्वा तत्, T$_1$ यदन्यत्, T$_2$ G$_2$ यद्य न्यत् (for यच्चान्यत्) K$_6$ Ñ$_1$ T G$_{1\,2}$ M कौरव धन —^{c}) K$_{2\,5}$ B Dn$_1$ D$_{1-4\,6\,8}$ अवाप्तमिह, K$_8$ Dn$_2$ अवाप्तानि ह, K$_6$ अवाप्तनीय (sic), Ñ$_1$ अप्राप्तानीह Ś$_1$ K$_1$ यो (for ऽय)

29 ^{a}) K$_8$ यन्मा वध्य, K$_5$ Dn$_2$ D$_6$ यमवाप्य, Dn$_1$ येन वध्या, D$_{1-8}$ यत्तो (D$_2$ by corr °तो, D$_8$ °धा) वध, T$_1$ G$_1$ यस्माद्बध्य —^{b}) Ś$_1$ क्षुधाश्रयात्, K$_1$ °श्रमात्, K$_8$ -क्षुधा भृश, Ñ$_1$ क्षुधाश्रम, T$_1$ -क्षुधाभय —^{c}) M$_2$ दानवेभ्योपि K$_8$ दानवेभ्योथ —^{d}) K$_8$ यक्षेभ्यो वा, K$_6$ व्यथा च न, G$_1$ नागेभ्यो M$_2$ नागेभ्योपि K$_{2-5}$ Ñ$_1$ T G$_{1\,2}$ M कदाचन

30 Dn$_2$ (hapl) om 30 —^{b}) D$_8$ तरक्षु (for तस्कर) K$_5$ तदा —^{c}) K$_8$ महामणिर्, M$_1$ मणी रत्न (for मणिरय) —^{d}) B$_1$ त्यधि (sic), M$_1$ त्याज्य (for त्याज्य॰) Dn$_1$ न त्याज्यय॰ कथचन (sic)

31 ^{a}) S$_2$ यस्तु, K$_8$ यत्र Dn$_2$ भगवानाह —^{c}) Ñ$_1$ अह मानमिम त्यक्ष्ये —^{d}) K$_{2-6}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1\,2\,4\,6}$ T G$_{1\,2}$ M$_{2-4}$ Cv तु, D$_{8\,3}$ तु (for नि) M$_1$ इषीका तु वधिष्यति —^{e}) Dn$_2$ D$_6$ गर्भे च; T$_1$ गर्भे तु, M गर्भेस्मिन् T G$_{1\,2}$ M पांडुपुत्राणाम् —^{f}) Ś$_2$ K$_{2-6}$ ह्येतद्, Dn$_1$ चेत्तद्, Dn$_2$ वैतुम् (for चैतद्) B$_{2\,4}$ Dn$_1$ D$_{1-4}$ उत्तम (for उद्यतम्) D$_6$ अमाय च तदुच्यते, T G$_{1\,2}$ M$_{1\,2}$ उत्तरायास्तथोदरे, M$_{3\,4}$ इति व्यास सुदुर्मना॰ — After 31, S K Ñ$_1$ B Dn D$_{1-4\,6\,8}$ ins

65* न च शक्तोऽस्मि भगवन्संहर्तुं पुनरुद्यतम् ।
एतदस्त्रमतश्चैव गर्भेषु विसृजाम्यहम् ।
न च वाक्य भगवतो न करिष्ये महामुने ।

[(L 1) Ś$_2$ शक्तो हि, K$_8$ Ñ$_1$ Dn$_2$ D$_6$ शक्नोमि N$_2$ आहर्तुं (for संहर्तुं) — (L 2) K$_8$ एतदर्थम् S K$_{1-4}$ चैतद्, K$_5$ त्वेतत् (for चैव) K$_8$ तद्गर्भे (for गर्भेषु) — (L 3) K$_8$ करिष्येह (for न करिष्ये) K$_6$ निरिष्ये (for क°)]

On the other hand, T G$_{1\,2}$ M ins after 31

66* प्राह द्रोणसुत तत्र व्यास॰ परमदुर्मना ।

[M$_{3.\,4}$ सुतस (for -सुत), and नातिहृष्टमना इव (for the post half)]

32 ^{a}) Dn$_2$ D$_6$ एतत् (for एव) M$_{1\,2}$ शूरा (for कुरु) Ś$_2$ चाद्राने, K$_{2\,4}$ D$_4$ चान्या वै, K$_8$ चानां

व्यास उवाच ।
एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कदाचन ।
गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।
ततः परममस्त्रं तदश्वत्थामा भृशातुरः ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
तदाज्ञाय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १
विराटस्य सुतां पूर्वं स्नुषां गाण्डीवधन्वनः ।
उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २
परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव जनिष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्त्वं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३
तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेव भविष्यति ।
परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वंशकरः सुतः ॥ ४
एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सात्वतप्रवरं तदा ।

ते, $Ñ_1$ B Dn_1 $D_{1-3.8}$ चान्या तु, T $G_{1.2}$ $M_{3.4}$ चान्यत्र, $M_{1.2}$ चाप्यत्र —^{b}) K_8 बुद्धिं K_{3-4} B Dn $D_{1-4.8}$ त्वयानघ, K_6 T $G_{1.2}$ M कथंचन —^{c}) T_1 $M_{3.4}$ गर्भे तु —^{d}) $K_{1.3.6}$ Dn_2 विसृजैतद्, B_3 विसृज्य तद् $Ś_1$ K_1 उपावस, T_2 उपाहर, M_2 उपारम

33 Ś K om. the ref — After the ref., T $G_{1.2}$ M ins.

67* तमुवाच हृषीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ।
भविष्यमेकमुत्सृज्य गर्भेष्वस्त्रं निपात्यताम् ।
अहमेकं ददाम्येषां पिण्डदं कीर्तिवर्धनम् ।
राजर्षिं पुण्यकर्माणमनेकक्रतुयाजिनम् ।
एवं कुरु न चान्या ते बुद्धिः कार्या कथंचन । [5]
मा गर्भात्पाण्डवेयानां कृत्वा पातं विनङ्क्ष्यति ।

[(L. 5) = (var.) 32^{ab}]

— After 67*, T $G_{1.2}$ M read 10. 16. 5–8. T $G_{1.2}$ M read 33 after 69* (cf. v. l. 10. 16. 8). —^{a}) G_1 परमशस्त्रं $Ś_1$ $M_{1.2}$ तम्; B_3 च, $Ñ_1$ $B_{4.5}$ Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ तु (for तद्). K_1 प्रतिसंहरणाशक्तेर् —^{b}) $K_{3-4.6}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4.6.8}$ T $G_{1.2}$ M द्रौणिरु(or °रू)त्तमा(K$_3$ °मधा, G_1 M_2 °त्तमा)हवे —^{c}) K_3 द्वीपा° T $G_{1.2}$ M द्वैपायनमनादृत्य —^{d}) M गर्भे तु

Colophon — *Sub-parvan*: All MSS ऐषी(or °षि)क. — *Adhy. name*: Ś K_5 अस्त्रपातन, K_1 अस्त्रदर्शन, $K_{2.4}$ अस्त्रप्रतिसंहार, $M_{1.2}$ इषीकास्त्रमोक्षण, $M_{3.4}$ अस्त्रप्रमोक्षण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_2$ 14, $Ñ_1$ 5, T $G_{1.2}$ M 6.

16

1 ^{a}) K_3 यदाज्ञाय —^{c}) K_3 दह्यमानम्, $Ñ_1$ ह्रेष्यमाण, Dn_1 D_4 हृष्यमाणम् —^{d}) $Ś_2$ द्रौणिः T $G_{1.2}$ M प्रत्यादिशत्

2 Before 2, Dn_1 ins. श्रीकृष्ण उवाच. —^{a}) K_4 Dn_2 सुता K_6 D_4 पूर्वा; D_6 सर्वे —^{b}) K_4 Dn_2 स्नुषा, M_4 सुता $K_{1.2.6}$ T_1 धन्विन —^{c}) T $G_{1.2}$ M_{2-4} उपप्लाव्य —^{d}) T G_2 ऋतवाग्, G_1 मितवाग्, M भावि यद् (for व्रतवान्)

3 ^{b}) $K_{1.2.4.6}$ B Dn_1 $D_{1-4.8}$ भविष्यति, K_3 D_6 T $G_{1.2}$ M जनिष्यते — $Ś_1$ $K_{1.6}$ om. (hapl.) 3^c–4^b. $B_{1.2.4}$ $D_{4.8}$ om. (hapl.) 3^{cd}. —^{c}) $Ñ_1$ एव तस्य, $M_{1.2}$ तेनास्य च (for एतदस्य). $K_{2.4}$ Dn परिक्षित; G_1 $M_{1.2}$ परीक्षित्त्व —^{d}) $Ś_2$ गर्भस्थस्तु

4 $Ś_1$ $K_{1.2.6}$ om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). —^{a}) $M_{3.4}$ साधो —^{b}) K_4 $Ñ_1$ B_{1-4} Dn $D_{1-4.6.8}$ एतद् (for एव) —^{c}) K_2 $D_{6.8}$ T_2 $G_{1.2}$ M_{2-4} परीक्षिद् $Ś_1$ ह्येष, $Ñ_1$ ह्येषु, T $G_{1.2}$ M_{1-3} [ए]तेषां, M_4 तेषां

5 T $G_{1.2}$ M read 5–8 after 67*. —^{b}) $K_{2-4.6}$

द्रौणिः परमसंरब्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ५
नैतदेवं यथात्थ त्वं पक्षपातेन केशव ।
वचनं पुण्डरीकाक्ष न च मद्वाक्यमन्यथा ॥ ६
पतिष्यत्येतदस्त्रं हि गर्भे तस्या मयोद्यतम् ।
विराटदुहितुः कृष्ण यां त्वं रक्षितुमिच्छसि ॥ ७

वासुदेव उवाच ।

अमोघः परमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति ।
स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ॥ ८
त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।
असकृत्पापकर्माणं बालजीवितघातकम् ॥ ९
तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमाम् ।
अप्राप्नुवन्क्कचित्कांचित्संविदं जातु केनचित् ॥ १०
निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ।
भवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः ॥ ११
पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।
विचरिष्यसि पापात्मन्सर्वव्याधिसमन्वितः ॥ १२
वयः प्राप्य परिक्षित्तु वेदव्रतमवाप्य च ।

Ñ1 B (except B8) Dn D8 4 6 8 सात्वतां (for ॰त) T G1 2 M ऋषभ सर्वसात्वता —c) K1 Ñ1 T G1 2 M8 4 परमसक्रुद्ध

6 For sequence in T G1 2 M, cf v l 5 —a) Ś2 नैतदेन, K8 ॰देव M8 सथात्थ —b) K8 किंचन (for केशव) M1 परमास्त्र भविष्यति — After 6ab, M1 reads 68*, om 6c–8b —c) T G1 2 M (M1 om) वचनात् —d) K2 4 नेद, T2 G1 2 M2–4 तव (for न च) K1 5 D4 तद्वाक्यम्, G1 वक्तु न च (for मद्वाक्यम्)

7 For sequence in T G1 2 M, cf v l. 5 — M1 om 7 (cf v l 6) —a) Ś2 K8 6 पतिष्यते (for ॰ति) Ś2 K1 3 5 6 B Dn D1–4 6 8 T2 G1 2 तदस्त्र (for [ए]त॰) T G1 2 M2–4 वै (for हि) —b) K1 2 4 6 मयोदित —c) K8 ॰दुहिता K2 4 6 कथं विराटदुहितु —d) Ś2 B Dn D1–8 8 T2 G2 M8 4 य त्व, K2 4 6 कृष्ण, K5 या हि, Ñ1 या तु, T1 G1 यत्त्वं Dn2 D4 6 अर्हसि (for इच्छसि)

8 For sequence in T G1 2 M, cf v l 5 — M1 om 8ab (cf v l. 6) Ś1 K1 6 श्री(K6 om श्री)कृष्ण, B Dn D1–4 6 8 श्री(B1 3 D6 8 om श्री)भगवान्॰, G1 व्यास (sic) —b) K1 2 4 6 M2–4 पातस्तव, K5 घातस्तव, Ñ1 मातुस्तस्य, T1 पातस्त्वय — After 8ab, K8 reads 9ab, while T G1 2 M ins after 8ab (M1, after 6ab)

68* अभिमन्योः सुजैषीका गर्भस्थ॰ शाम्यता शिशु ।
अहमेत मृतं जात जीवयिष्यामि बालकम् ।

—c) D6 स तु, M4 सत्य (for स तु) Ñ1 गर्भो मृते, D1 2 गर्भमृतो, D6 गर्भो सृतो T1 बालो, M1 दीर्घं (for जातो) —d) K1 ध्रुवमायुर्, M1 परमायुर् — After 8, T G1 2 M ins

69* इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं द्रोणपुत्र॰ स्मयन्निव ।
यद्यस्त्रदग्ध गोविन्द जीवयस्येवमस्त्विति ।

— After 69*, T G1 2 M read 10 15 33

9 K8 reads 9ab after 8ab —a) Ś2 त्व तु, K4 त्वा नु, D6 त्वा नु, D8 त्वा च B5 पाप —b) K5 आहु॰ (for विदु॰) — After 9ab, B1 reads 10ab —d) T1 वाल (for बाल) B1 5 ॰घातिन, Dn1 घातिक, T G1 2 M कामुक

10 B1 reads 10ab after 9ab —a) G1 त्व तसाद् (by transp) —b) K2 4 सत्वर (for कर्मण) —d) D6 महीसिता —e) Ś2 K2 अनाप्नुवन्, K1 3 D8 अवाप्नुवन्, T G1 2 लभमान॰, M1 अलमान॰, M2–4 अलभान K5 कुतां (for क्कचित्) K8 T G1 2 M1 किंचित् (for कां॰) —f) Ca सविद (as in text), Cd शविल (sic) M1 कस्यचित्

11 a) Ś2 K8 निर्जने नि॰सहायस्त्व, K1 निर्जने नस हायस्त्व, K2 4 6 G2 नो नि॰स॰, D4 ॰नो न सहाय स, T1 ॰नो न सहायस्त्व —b) K3 देशान्वै प्रचरि॰, Dn2 देशान्यपरिचाप्यसि (corrupt), D4 त्व देशान्प्र चरि॰, M2–4 देशान्प्रतिचरि॰ — Dn2 om 11c–12b —c) D3 न च K8 M1 क्षुद्र —d) Ś1 जनमध्ये सु, D6 जलमध्येषु, D8 जनमध्ये तु K2 संस्थिता॰, K8 सस्थित॰, M1 ॰त

12 Dn2 om 12ab (cf v l 11) —a) G1 M पूति (for पूय) Ñ1 त्व (for च) —b) Dn1 दुर्ग॰ K8 काकार, M4 ॰गांधार (for कान्तार॰) K8 —c) Ś1 K1 धर्मात्मन्, B1–4 ॰सश्रित, D8 सशय —d) T G1 2 M चिरमेरो Dn1 D1–3 पापात्मा वसुधरां

कृपाच्छारद्वताद्वीरः सर्वास्त्राण्युपलप्स्यते ॥ १३
विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ।
षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥ १४
इतश्चोर्ध्वं महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।
परिक्षिन्नाम नृपतिर्मिषतस्ते सुदुर्मते ।
पश्य मे तपसो वीर्यं सत्यस्य च नराधम ॥ १५

व्यास उवाच ।

यस्मादनादृत्य कृतं त्वयास्मान्कर्म दारुणम् ।
ब्राह्मणस्य सतश्चैव यस्मात्ते वृत्तमीदृशम् ॥ १६
तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।
असंशयं ते तद्भावि क्षुद्रकर्मन्व्रजाश्रितः ॥ १७

अश्वत्थामोवाच ।

सहैव भवता ब्रह्मन्स्थास्यामि पुरुषेष्वहम् ।
सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जगाम विमनास्तेषां सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ १९
पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः ।
कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं च महामुनिम् ॥ २०
द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्वराः ।

---

13 a) K3 परिक्षस्, M1 परीक्षित् —b) K3 देव व्रतम् K6 तु (for च) —c) K3 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 T G1 2 M शूर॰ (for धीर॰) —d) Ś1 उपलप्स्यति, Dn1 D8 उपपत्स्यते, Dn2 उपलस्यसे Ś1 K1 सर्वाण्य स्त्राण्यवाप्स्यसि

14 a) K5 सर्वशास्त्राणि —b) K2 ॰धर्मे व्यवस्थित॰, Ñ1 ॰धर्मरत॰ स्थित॰ —c) K3 Dn D4 M षष्टि T1 षष्टिं वर्षसहस्राणि

15 a) K1 T G1 2 M ततश्चोर्ध्वं K1 महाबाहो, K3 T G1 2 महाराज; K4 Ñ1 B1–3 M3 4 महाराज; M1 महाभाग, M2 भाग —b) K3 भविष्यति न संशय॰ —c) K3 परीक्षिद्, D8 परीक्षिन् T G1 2 M पारी(T1 पारि॰, M1 2 4 परी)क्षि(T ॰क्ष)तो नाम नृपो —d) K6 हि; D4 तु, G1 स (for सु) K3 इत्वस्ते वेषु दुर्मते — After 15cd, Ś K Ñ1 B Dn D1–4 6 8 ins

70* अहं तं जीवयिष्यामि दग्धमस्त्राग्नितेजसा ।

[D8 सजीव॰ K3 6 B Dn D1–4 6 8 दग्ध शस्त्राग्नि, Ñ1 दग्ध शस्त्रेण (for दग्धमस्त्राग्नि)]

—e) M1 2 पश्य त्व (M2 त्व) धर्मवीर्यं मे —f) M1 सत्यस्य वचनाधम

16 K1 om. the ref —a) T1 वचस् (for कृत) Ś1 K1 यदनादृत्य तु कृत —b) M4 दारुण (for णम्) Dn2 त्वयास्मान्कुलदारुण, M3 त्वया कर्म सुदारुणं —c) K2 ब्राह्मणश्च K3 4 चैव, T G1 2 M3 4 चेदं (for चैव) —d) K3 Ñ1 तस्माद् (for य) Ś1 Dn2 व्रतम्, K1 कृतम् (for वृत्तम्) T G1 2 M वृत्तमन्यायवत्तव (T1 वर्तन, T2 G1 2 वर्तिन, M3 ॰वत्तदा)

17 a) K2 4 6 त्वा, Dn2 च (for यद्) —b) Ś1 K1 उक्तवांस्तुत्तम, K6 उत्तमां तु, D6 उक्तवानुत्तमे, D8 नुत्तर —c) K1 तु तद्भावि, K2 4 6 तद्भविता T G1 2 M आलोकात्तव तद्भावि (T2 G2 ॰ति, M4 ॰वी) —d) K3 व्रजेति च, K5 व्रजाम्यत, T G1 2 M व्रजेति ह Ñ1 B Dn D1–3, 6 8 क्षत्रधर्मस्त्वया(Ñ1 ॰र्मं त्वया)श्रित

18 T G1 2 द्रौणि —a) Dn2 D6 सदैव Dn1 भवतां —b) Ś Cv मनुजेषु (for पुरुषेषु) K2 Ñ1 B (except B3) Dn D1–4 6 8 T G1 2 M इह (G2 ॰व) (for अहम्) —c) M1 सत्यवान् K2 भगवन् —d) M1 2 तु (for च)

19 a) M4 प्रादाय K2 M1 च (for [अ]थ) M4 मणिर् —b) T G1 2 M यशस्विना (for महात्मनाम्) — After 19b, K2 ins

71* प्रययौ जाह्नवीकच्छाद्विक्षितास्त्रश्चोत्तरां दिशम् ।

—c) T1 प्रययौ (for जगाम) T G1 2 M प्रेक्षता (for विमनास्). K1 जगाम न्यस्तकवच —d) D6 बल (for वनम्) K3 पश्यतां स महावनं, K5 पश्यता गहनं वनं, K6 पांडवाना प्रपश्यतां, T G1 2 M तपो वनमरिंदम॰ (T1 ॰म)

20 T1 om 20ab —a) T2 G1 2 M पांडवास्तु सदाशार्हा(G2 ॰हारा; M4 ॰चार्हा)स् —b) Ś2 K1 नमस्कृत्य (for पुर) K3 Ñ1 हतद्विप Dn2 पुत्रभृत्य-हतद्विष, T2 G1 2 M तानृषीनभिवाद्य च —c) K4 ॰द्वीपायन —d) D6 वै (for च) Ś1 K1 यशस्विन (for महामुनिम्) T G1 2 M पर्वत नारदं तथा

द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ २१
ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदश्वैरनिलोपमैः ।
अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिबिरं पुनरेव ह ॥ २२
अवतीर्य रथाभ्यां तु त्वरमाणा महारथाः ।
ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्तामार्ततराः स्वयम् ॥ २३
तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्विताम् ।
परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ २४
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः ।
प्रददौ तु मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २५
अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ २६
प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्थमसितेक्षणे ।
यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुघातिनः ॥ २७
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
नैव त्वमपि गोविन्द शममिच्छति राजनि ॥ २८
उक्तवत्यसि धीराणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम् ।
क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ॥ २९
हतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरतो मया ॥ ३०
वैरस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ।
जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मण्याद्गौरवेण च ॥ ३१
यशोऽस्य पातितं देवि शरीरं त्ववशेषितम् ।

---

21 Ñ1 om 21^cd — c) G1 अभ्ययाचत — d) D4 पाडवानां (for प्रायोपेतां) T G1 2 M यशस्विनीं — Ś2 K2–6 Ñ1 B1 3 4 Dn2 D6 8 T G1 2 M ins an addl colophon after 21 (Ñ1, after 21^ab) [*Adhy name* K3 अश्वत्थामापराजय, K4 मणिनिर्यातन, K5 मण्यानयन, M (except M3) अश्वत्थामा (M2 °म) शाप (M1 °मगमन) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 15, Ñ1 6, Dn2 T G1 2 M1–3 7]

22 Before 22, all MSS ins वैश° उ° (resp वैशं°) — b) Dn2 सर्वैश्चैर् — D6 om (hapl) from दाशार्हा (in 22^c), up to सह (in 24^d) — c) K1 अभ्ययस्स दहाशार्हा (corrupt), T G1 2 M अभ्य(T1 प्रय)यू राजशार्दूल — d) Ś1 K2–4 Ñ1 B D1–4 8 T1 हि (for ह)

23 D6 om 23 (cf v l 22) — a) K6 D8 रथेभ्यस्तु, T G2 M1 2 [अ]थ रथयोस्, G1 रथास्तेथ, M3 4 [अ]थ रथिनस् — c) D1 and Bom Ed हृष्टाम् (for कृष्णाम्) D2 द्रौपदीं ददृशू रुष्टाम् — d) K1 आर्ततरां, K6 °यश°, Ñ1 °स्वरा

24 D6 om up to सह (cf v l 22) — a) Ñ1 तामभ्येत्य M1 4 निरानदा — b) T G1 2 M परायणा (for -समन्विताम्) — c) T G1 2 M [उ]पतिष्ठति (M1 2 4 °त) — d) K3 पांडवा शोककर्शिता

25 a) Ś2 T1 M4 राजाभ्य°, M1 राज्ञाप्य° — c) Ś2 K2–6 Ñ1 B Dn1 D1–3 8 तं, Dn2 D6 तन्, D1 तां (for तु) Ś1 K2 6 D6 8 देव्यै, K1 4 दिव्यै, K3 दिव्यां, D4 देव्या

26 b) Bom Ed °हतुर् (for °हन्ता) T G1 2 M च (for स) — c) K3 उत्सृज्य शोकमुद्धध्य — d) Bom Ed क्षात्रधर्मम् K3 Dn1 D3 6 °स्मरन्

27 a) Ś1 T1 प्रायेण, K1 प्रेषणे (for प्रयाणे) — b) B1 2 समार्थम् K2 असिते° — c) K6 नक (sic), D6 भीम (for भीरु) — d) B3–5 Dn D1–3 8 °घातिनि, T G1 2 M °सूदने (M °नं)

28 With 28, cf 3 13 112 — a) K3 नैते (for नैव) — b) Ñ1 भ्रातरोपि च, M1–3 °रश्च मे — c) Dn1 न वै K2 4. 6 Ñ1 त्वमसि, K3 B (except B3) D1–4 8 त्वमिति — d) K5 न माम्, B2 समम् K1 इच्छसि Ca d cite शममिच्छति (as in text)

29 ab) K3 T G1 2 M transp धीराणि and वाक्यानि K2 B D1–3 वीराणि, Ñ1 वैराणि, Dn1 तीव्राणि (for धीराणि) Ś1 K1 मधुसूदन, K5 Dn3 T पुरुषोत्तमे; D6 M4 °त्तम — d) Dn3 D3 6 8 स्व G1 2 स्मर्तुम्, D1 2 स्व मतुम् (for संस्मर्तुम्)

30 a) K6 ततो (for हतो) — b) K1 परिपथिन°, Ñ1 B3 4 Dn D1 2 Ca परिपथिक°, B1 2 प्रतिपक्षक°, T G1 2 M परिपथ्य(G1 °बध्य)सौ; Cd °पन्थक° (as in text) — d) Ś2 हि स्फुरतो, Ñ1 विस्फुरता, Dn2 °रितो T G1 2 M प्राशित तु (M हि) रणे मया

31 b) Dn2 नैव (for न स्म) Ś K1 विवक्षितु, Ś1 (sup lin) Dn1 Cd °क्षिता Ñ1 न स्म वाच्य विवक्षित, Cv न स्म वाच्या विवक्षता — c) K1 द्रोणसुतो T G1 2 M जित्वा द्रोणसुतो मुक्तो — d) Ca गौरवेण (as in

वियोजितश्च मणिना न्यासितश्चायुधं भुवि ॥ ३२

द्रौपद्युवाच ।

केवलानृण्यमाप्तास्मि गुरुपुत्रो गुरुर्मम ।
शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबध्नातु भारत ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा ।
गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ ३४
ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन्प्रभुः ।
शुशुभे स महाराजः सचन्द्र इव पर्वतः ॥ ३५
उत्तस्थौ पुत्रशोकार्ता ततः कृष्णा मनस्विनी ।
कृष्णं चापि महाबाहुं पर्यपृच्छत धर्मराट् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तै रथैस्त्रिभिः ।
शोचन्युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १
कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा ।

---

text), Cd °वेन $K_{2\ 4-6}$ तु (for च)

32 ^{a}) K_5 यशश्च $K_{4\ 6}$ Dn D_8 T $G_{1\ 2}$ M_4 पतित, $\tilde{N}_1$ घातित, M_8 [अ]पद्धतं K_1 यशोसि पातिते देवि — ^{b}) K_4 स्ववशोभित, K_5 वधशेषित, $D_{1\ 2}$ स्वश शे; D_6 स्ववशे, D_8 चावशे; T $G_{1\ 2}$ M अव° (for स्वव°) — ^{c}) T $G_{1\ 2}$ M मणिना विप्रमु($M_{1\ 2}$ यु)क्तश्च — ^{d}) $Ś_1$ न्यंसितश्च; K_6 $B_{3\ 5}$ Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ भ्रंशितश्च K_8 चायुध विभु, Dn_2 D_6 °ध प्रति; D_4 °धैर्भुवि, T $G_{1\ 2}$ M °धानि च ($M_{1\ 2}$ स°)

33 M_4 om the ref T G_2 कृष्णा (for द्रौपदी) — ^{a}) K_5 केशवानृ° $K_{2\ 4}$ माप्तोसि; $D_{1-3\ 6}$ माप्ता स्मि, D_8 माप्तासि — ^{b}) K_1 °पुत्रो गुरु स मे; $K_{2\ 4\ 6}$ गुरुपुत्रे कुरूत्तम — ^{c}) $K_{2\ 4-6}$ T_2 $G_{1\ 2}$ शिरस्येनं; D_6 °स्येतन्; T_1 $M_{1.2\ 4}$ सैन, M_8 °सा च — ^{d}) K_2 प्रविध°; Dn_2 D_6 प्रतिगृह्णातु K_6 $B_{1\ 2}$ D_8 भारत° T $G_{1\ 2}$ M ग्रहीतुमनघो(T_2 G °मधुना, M_1 मय सो)ऽर्हसि

34 K_{2-6} B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ T $G_{1\ 2}$ om the ref — ^{a}) $Ś_1$ तां, B_3 तद् (for तं) — ^{b}) Dn गुरुरुच्छि ष्टमित्येव, T_1 स गुरूच्छिष्ट, Ca d गुरोरु° (as in text) — ^{d}) K_1 T $G_{1\ 2}$ M द्रौपदी $K_{2\ 4\ 6}$ वचनेन तु

35 ^{a}) T $G_{1\ 2}$ M transp दिव्य and मणिवर K_6 दिव्य मणिरत्नु (sic) — ^{b}) $Ś_2$ K_3 M_8 [अ]धारयत् $Ś_1$ K_1 प्रभो — ^{c}) K_8 S च (for स) $Ś_2$ महा राजा°, $K_{2-4\ 6}$ $\tilde{N}_1$ $M_{1\ 8}$ महाराज; B Dn $D_{1-4\ 6}$ सदा राजा — ^{d}) M_1 स चरूमिव (sic) $B_{1\ 2}$ तोयद° (for पर्वत°)

36 ^{b}) $\tilde{N}_1$ दृष्ट्वा (for कृष्णा) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\ 8}$ चैव (for चापि) $K_{1,3\ 6}$ B_1 Dn D_{1-8} T $G_{1\ 2}$ M °बाहु° $Ś_2$ K_{2-6} $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-4\ 6\ 8}$ परिपप्रच्छ T $G_{1\ 2}$ M अन्वपृच्छद्युधिष्ठिर

Colophon —*Sub-parvan* All MSS ऐषी(or °षि)क —*Adhy name* $K_{2\ 4}$ द्रौपदीप्रसादनं, M मणिप्रदान —*Adhy no* (figures, words or both) $Ś_2$ 16, K_8 $\tilde{N}_1$ Dn_1 7, Dn_2 T $G_{1\ 2}$ M 8

17

1 B_1 om the ref — ^{a}) K_8 B_3 T $G_{1\ 2}$ M तेषु (for सर्वे) — ^{b}) K_8 सौप्तिकेषु; D_8 केति K_5 °के तैस्त्रिभि रथै — ^{c}) T $G_{1\ 2}$ M शोचमानोऽब्रवीद्राजा — ^{d}) $\tilde{N}_1$ इति च (for इदम्) T $G_{1\ 2}$ पाण्डवो यदु नंदनं; M पार्थो देवकिनंदनं

2 Before 2, K_1 ins युधिष्ठिर — ^{a}) K_1 न; $K_{2\ 4\ 6}$ $D_{1-4\ 6}$ तु (for नु) K_5 कथ पापेन क्षुद्रेण — ^{b}) $K_{2\ 4}$ [अ]शुभबुद्धिना; K_6 $B_{4\ 5}$ Dn_1 $D_{1-4\ 6\ 8}$

द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः ॥ २
तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३
यस्य द्रोणो महेष्वासो न प्रादादाहवे मुखम् ।
तं जघ्ने रथिनां श्रेष्ठं धृष्टद्युम्नं कथं नु सः ॥ ४
किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ ।
यदेकः शिबिरं सर्वमवधीन्नो गुरोः सुतः ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।
जगाम शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीद्बहून् ॥ ६
प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि ।
वीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि शातयेत् ॥ ७
वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
यानि चास्य पुराणानि कर्माणि विविधान्युत ॥ ८
आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तश्च भारत ।
विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ॥ ९
एवं सिसृक्षुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः ।
पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज माचिरम् ॥ १०
हरिकेशस्तथेत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् ।
दीर्घकालं तपस्तेपे मग्नोऽम्भसि महातपाः ॥ ११
सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः ।
स्रष्टारं सर्वभूतानां ससर्ज मनसापरम् ॥ १२

[क्ष]कृतकर्मणा, Dn2 कृतवर्मणा, T G1 2 M शठबुद्धिना K5 तदा वै ब्रह्मबधुना

3 a) Ś1 तत, K8 तदा, K6 तत्रा (for तथा) — b) T G1 2 M सग्रामेष्वपलायिन — c) T G1 2 M सर्वे (for चैव) — d) T G1 2 M द्रौणिना निहता कथ

4 K5 om 4ab — a) K8 सश्च (sic), T1 M1-3 यं स्म; T2 यं स, G1 यस्माद् (for यस्य) — b) K8 ददौ, K4 प्रदाद्, B1 3 Dn1 प्रायाद् K2 4 6 D6 सुखं T G1 2 M न ददाह चमूसुखे — c) K2 4 6 B Dn D1-4 6 8 निजघ्ने, K8 न जघ्ने, K5 जघान T G1 2 M स वीरो रथिना श्रेष्ठो — d) K1 2 4 6 D8 तु (for नु) K5 कथंचन T G1 2 M धृष्टद्युम्न कथ हत

5 a) K4 6 D4 8 तु तेन, B4 न तेन, M4 सुतेन — M4 om 10 17 5b–10 18 10b — c) K3 5 शिबिरे, K6 B (except B3) Dn D1-4 6 8 समरे K8 वीरान्, K6 B2 4 5 Dn D1-4 6 8 सर्वान्, T G1 2 M (M4 om) स्फीतम् (for सर्वम्) — d) Dn1 D1 न वधीन् T G1 2 M (M4 om) अवधीद्द्रौणिराहवे

6 M4 om 6 (cf v l 5) — Ś1 K1 5 श्री(K6 om श्री)कृष्ण, B (except B3) Dn D1-4 6 8 T G1 2 श्री(B1 Dn3 D6 8 om श्री)भगवान् (G1 om भगवान्) — a) K2 दैव, K3 4 देव (for देव) — b) K5 ईश्वर भवमव्यय — c) K8 D6 स रण — d) K2 4 प्रभो (for बहून्)

7 M4 om 7 (cf v l 5) — c) T1 M1-3 हि (for च) K2-4 6 वीर्यं गिरीशो दद्याच्च — d) K2-4 6 पातयेत्

8 M4 om 8 (cf v l 5) — b) K6 पुरुषर्षभ — c) K2 3 यानि वास्य, T G1 2 महमस्य — d) B3-5 Dn D1-4 6 8 विविधानि च

9 M4 om 9 (cf v l 5) — a) K3 एको (for एष) T G1 2 M (M4 om) विश्वस्य (for भूताना) — b) Dn2 मध्य ह्यन्तश्च, T G2 मध्यश्चान्तश्च, G1 M1-3 मध्य चांतश्च — c) T G1 2 M (M4 om) विष्ठते च K6 चैव जगत्, T G1 2 M (M4 om) जगत्सर्वं — d) K6 विश्वम्, T G1 2 M (M4 om) ध्रुवम् (for सर्वम्) Ś K1 अस्यैव (Ś2 °क) कारणात्

10 M4 om 10 (cf v l 5) — a) Ś2 एत; K1 2 4 एन, D8 पर (for एव) Dn1 एव विसृष्ट भूतानि; T G1 2 M (M4 om) सिसृक्षुरथ भूतानि — b) T G1 2 M2 3 ससृजे, M1 ददृशे T G1 2 M (M4 om) प्रभु — c) K1 चेद; Dn1 चैतं (for चैन) — d) T G1 2 M (M4 om) कुरु (for सृज)

11 M4 om 11 (cf v l 5) Before 11, K3 ins श्रीमहादेव — a) Ca d हरिकेश (as in text) T K6 तथेत्युक्तो — b) Ś1 K1 नोप (for दोष) T G1 2 M (M4 om) दीर्घदर्शी तथा (T G2 °दा) प्रभु

12 M4 om 12 (cf v l 5) — a) K3 D8 तप काल — b) K5 पितामह, T1 मह — c) K4 D3 सृष्टार, D6 श्रष्टार — d) Ś2 मनस पर, K3 G1 2

सोऽब्रवीत्पितरं दृष्ट्वा गिरिशं मग्नमम्भसि ।
यदि मे नाग्रजस्त्वन्यस्ततः स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः ॥१३
तमब्रवीत्पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽग्रजः ।
स्थाणुरेष जले मग्नो विस्रब्धः कुरु वै कृतिम् ॥ १४
स भूतान्यसृजत्सप्त दक्षादींस्तु प्रजापतीन् ।
यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १५
ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ।
बिभक्षयिषवो राजन्सहसा प्राद्रवंस्तदा ॥ १६
स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थी पितामहमुपाद्रवत् ।
आभ्यो मां भगवान्पातु वृत्तिरासां विधीयताम् ॥१७
ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च ।
जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥ १८
विहितान्नाः प्रजास्तास्तु जग्मुस्तुष्टा यथागतम् ।
ततो ववृधिरे राजन्प्रीतिमत्यः स्वयोनिषु ॥ १९
भूतग्रामे विवृद्धे तु तुष्टे लोकगुरावपि ।
उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठः प्रजाश्चेमा ददर्श सः ॥ २०
बहुरूपाः प्रजा दृष्ट्वा विवृद्धाः स्वेन तेजसा ।
चुक्रोध भगवान्रुद्रो लिङ्गं स्वं चाप्यविध्यत ॥ २१

M1–8 तपसा पर; T सां पर

13 M4 om 13 (cf v l 5) —a) T G1 2 भ्रातर (for पितरं) —b) K2–4 B1 2 4 T2 G1 2 गिरीश K3 4 6 B Dn1 D1–4 6 8 सुप्तम् (for मग्नम्) —c) K2 मे नाग्रज स्त्यन्य, K8 मन्योग्रजोस्त्यन्य; K4 मेन्य ग्रजस्त्वन्य, K5 6 Ñ1 B Dn1 D1–8 6 T G1 2 M1 8 मे नाग्रजोस्त्यन्य°, Dn2 सेनाग्रजस्त्व°, D4 मे नाग्रजोस्त्वन्य°, D8 °जस्त्यन्य —d) Dn2 ते (for [अ]हं)

14 M4 om 14 (cf v l 5) —d) K2 4 6 B4 Dn2 D4 6 विश्रब्ध, M1 विसृष्ट्या K8 B Dn D1–8 6 8 मे कृतं, T G1 2 M (M4 om) वै (M1 मे) प्रजा° Ca d cite कृत

15 M4 om 15 (cf v l 5) —a) B5 भूतान् (for °नि) M1–8 दक्षो (for सप्त) K4 4 6 स स सर्जाग्रजान्सप्त, B4 Dn D1–4 6 8 भूतान्यन्व(B4 न्यनु, Dn2 नान्व)सृजत्सप्त, T G1 2 स सर्वभूतान्यसृजद् —b) K8 दक्षाद्यांस् Dn2 D6 च (for तु) K8 प्रजाधिपान् T G1 2 दक्ष क्षिप्र प्रजापति —c) Ś1 यैरेनम करोत्, K1 यैरेणमक, K8 यैरियं व्याक, Dn2 M1–8 यैरिद व्या(Dn2 व्य)क K1 सर्गं, K8 D6 सर्वं —d) K1 भूतसर्गं Ca d cite भूतग्राम and चतुर्विध (as in text)

16 M4 om 16 (cf v l 5) —a) Dn2 ता सृष्टमाना Ñ1 रुषिता° (for क्षुधिता°) —b) M2 चैव (for सर्वा) —c) K8 समक्ष°, K6 छनुक्ष (sic) —d) K8 T G1 2 M (M4 om) [अ]भ्यद्रवस; D4 प्रद्रव K2 4 तस°, K6 तसं, G1 तथा

17 M4 om 17 (cf v l 5) —a) Ś1 K1 3 4 6 D1 2 भक्षमाणस् K3 5 D4 त्राणार्थं, T G1 2 M1 8 प्राणार्थी —b) K1 अपाद्र° —c) Ś1 अभो मा, K1 अतो मां, K8 एभ्यो मा, Ñ1 अथास्मान्, Dn1 अभ्ये मां, Dn2 अथ मा, D3 6 आद्यो मा D4 अमोघा, M1–8 आभ्यो मा (for आभ्यो मा) Ś2 भगवान्दातु, K2 4 B Dn D1–8 6 8 भगवास्त्रातु (Dn2 D8 °तु), K8 6 Ñ1 D4 भगवस्त्रातु (Ñ1 D4 °तुं), K5 पातु भगवान्, T G1 2 M (M4 om) रक्षतु भवान् —d) K8 विधिर्, Dn2 वृत्तिम् K6 विधीयते

18 M4 om 18 (cf v l 5) —a) M1 मोकस (for ततस्) K8 M1–8 तासां, T G1 2 स्वसौ (for साभ्यो) —b) D1 3 4 8 औषधी° —K4 6 om 18c–19d

19 K4 6 M4 om 19 (cf v l 5, 18) —a) K1 विहिताना, B1 (m as in text) Ñ1 D6 विहितार्था T G1 2 M (M4 om.) ततस् (for प्रजास्) —b) Ñ1 तसा, B Dn D1–4 8 सृष्टा, D6 सृष्ट्वा (for तुष्टा) K5 तथागतं —c) Ñ1 बभूविरे, D8 बुबुधिरे —d) K1 प्रीत्यमथ° (sic), K2 प्रीतिमत Ñ1 सुयोनिषु

20 M4 om 20 (cf v l 5) —a) K8 च (for वि) —b) K5 लोके गुरा° K8 T G1 2 M (M4 om) सृष्टे (T1 पृष्टे) देवासुरे तदा (K2 °त°, G1 M1 2 था) —c) Ś2 जनाज्, Dn2 कुलात् (for जलाज्) Dn2 सूर्ये°, D6 श्रेष्ठ° (for ज्येष्ठ°) K5 उदतिष्ठज्जलाभ्यासात्

21 M4 om 21 (cf v l 5) —a) Ś2 D8 सृष्ट्वा, K5 6 Ñ1 B Dn D1 2 6 8 T G1 2 M (M4 om) सृष्टा (for दृष्ट्वा) —b) Ñ1 सेन (for स्वेन) K2–4 6 B Dn D1–4 6 8 विवृद्धाश्च स्वतेजसा(Dn1 सतेजस°), T G1 2 M (M4 om) विवृद्धा (M1 विविधा) सर्वशस्तथा (M2 3 दा) —c) K8 T G1 2 M (M4 om) चुक्रुधे K2–4 Dn2 T2 G1 2 M1–8 बलवान्, T1 फलवद् (for भग

तत्प्रविद्धं तदा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ २२
किं कृतं सलिले शर्व चिरकालं स्थितेन ते ।
किमर्थं चैतदुत्पाद्य भूमौ लिङ्गं प्रवेरितम् ॥ २३
सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तदा लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ २४
तपसाधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
ओषध्यः परिवर्तेरन्यथैव सततं प्रजाः ॥ २५
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो जगाम विमना भवः ।
गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

चान्) K1 क्रुधो, K8 भद्रो, T G1 2 M (M4 om) दृष्ट्वा (for रुद्रो) —d) B1-3 [अ]वीवृधत् (for [अ]विध्यत) T G1 2 M (M4 om) प्राविध्यल्लिंगमेव च, Cv लिंग स्वं प्रत्यविध्यत

22 M4 om 22 (cf v l 5) —a) Ś1 K3 5 तत्प्रवृद्ध, Dn1 तत्प्रविष्टं, G1 तत्प्रविध्य, M1 त प्रविष्ट, M2 तं प्रविद्ध K1 B Dn1 D1-3 8 T G3 M3 तथा, Ñ1 प्रजा, D4 यथा (for तदा) D8 भूमिं K2 4 8 तथापविद्धं तद्भूमौ —b) K6 प्रत्यतिष्ठत, Ñ1 °विध्यत, M1 प्रतितिष्ठित K8 तथैवावृत्य तिष्ठति — T1 om 22c-23d —c) Ñ1 ततो (for [अ]व्ययो) T2 G1 2 तमुपेत्याब्रवीद्ब्रह्मा —d) K8 शमय कृत, B4 D4 समयन्निव

23 T1 M4 om 23 (cf v l 5, 22) —a) K1 त कृत, K8 किमत्र K2 सलिल K8 शर्वं, K5 Ñ1 सर्वं, K6 विप्र, Dn2 D4 सर्व —b) K6 शर्व, Dn2 चिरं (for चिर) K3 6 Ñ1 B Dn2 D1-4 6 8 T2 G1 2 M1 2 -कालस्थितेन ते, K4 कालस्थिते मते K1 3 वै, K5 तु (for ते) —c) K2-4 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 चेदम्; M1 लिंगम् (for चैतद्) K1-4 6 Ñ1 B2-5 Dn D1-4 6 8 उत्पाद्य —d) Ś1 K1 त्वया लिंग, Ś2 Ñ1 B Dn D1-3 6 8 लिंग भूमौ (by transp) Ś2 प्रवीरित, K2 4 6 Ñ1 B3 4 D8 M1-3 प्रवेशित, K8 निवेशित, T2 G1 2 प्रवेष्टितं

24 M4 om 24 (cf v l. 5) —a) K8 °संरम्भात्, Dn2 °सरब्ध, D4 °सरब्धस्, D6 °सरधस; M1 °सरभ —b) K5 ततो, B Dn D1-4 6 8 T1 M2 3 तथा K8 लोकगुरुं विभु, K4 6 °गुरोर्गुरुः, Dn2 °गुरु गुरु, M1 °गुरुर्गुरु —c) K8 T G1 2 M (M4 om.) सृष्टा प्रजा (by transp) Dn2 पर नेमा; D4 परे नेमा —d) K4 किं करिष्यामि नेषधयो (sic)

25 M4 om 25 (cf v l 5) —a) Ñ1 Dn2 D6 °चार्थं, D8 चैतत्, T1 त्वन्न, T2 G3 त्वेतत् (for चान्नं) K8 तपसो विगतार्थानां, Cv तपसाधिगतत्वान्न° —b) K3 4 B4 D1. 2 पितामह; Cv प्रजार्थं हि पितामह —c) K5 Dn D4 औषध्य, Cv ओ° (as in text). T G2 परिवर्धते, G1 M1-3 Cv °वर्तते —d) K8 T G2 तथैव, K6 Ñ1 Dn1 यथैव

26 M4 om 26 (cf v l 5) —a) K2 4 6 B5 Dn D1-4 6 8 T G1. 2 M (M4 om) स; B4 [अ]पि (for तु) K2-6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 M1 2 सक्रोधो, T G1. 2 सक्रोधं —b) K6 ययौ सु (for जगाम) K3 तत, K6 नव, T G1 2 हर (for भव). —c) K3 गिरौ Ś1 K1 पुजवत, K2 4 6 हिमवत°, K8 कुज°वत°, M1 2 माल्यवत (for मुञ्ज°) K2 4 6 पार्श्वं; K8 M3 पादे —d) K1 तपस्तस; K8 T2 G1 2 तपस्तेपे; T1 तपसैव, M1 2 तत्र तेपे, M3 ततस्तेपे K1 5 महातप, K6 महामना, M1-3 महत्तप°

Colophon om in M4 (cf v l 5) — *Sub-parvan* K3 ऐषीकास्त्र, K3 4 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M (M4 om) ऐषी (or °षि)क — *Adhy name* Ś K1 3. 5 ईश्वरमाहात्म्य, K2 4 युधिष्ठिरप्रश्न, T G1 2 लिंगोत्पत्ति, M1-3 शिवमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 17, Ñ1 Dn1 8, Dn2 T G1 2 M (M4 om) 9

१८

वासुदेव उवाच ।
ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमीप्सवः ॥ १
कल्पयामासुरव्यग्रा देशान्यज्ञोचितांस्ततः ।
भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ३
सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः ।
तरसा भागमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४
लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृह्यज्ञः सनातनः ।
पञ्चभूतमयो यज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ५
लोकयज्ञेन यज्ञैषी कपर्दी विदधे धनुः ।
धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६
वषट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत ।
यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥ ७
ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।

18

☞ M4 om up to 10 18 10ᵇ (cf v l 10 17 5)

1 T2 G1 om the ref, K1 कृष्ण, K2 4 6 B Dn D1-4 6 8 T1 G2 श्री(B3 Dn2 D4 6 8 om श्री)भगवानुवाच (resp श्रीभगवान्), K3 वैशंपायन उ (for वासुदेव उ) —ᵇ) D4 देवो Dn2 वा (for वै) K3 देवा समवकल्प, T G1 2 देवा सममकल्प, M1 2 ते देवा समकल्प°, M3 देवा सम्यगकल्प —ᶜ) K3 B1-3 यज्ञान् K1 वेदप्रमा, K3 देवप्रयाणेन —ᵈ) K5 Dn द्रष्टुम् (for यष्टुम्) B1, 2 4 इच्छव

2 M4 om 2 (cf v l 1) —ᵃ) Ś1 अव्यग्रान्, K3 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1, 2 M (M4 om) अथ ते —ᵇ) K2-4 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M (M4 om) साधनानि (K2 4 सर्वे ते च, Ñ1 सावधाना) हवींषि च —ᶜ) Ś1 K1 भोगार्हा; D6 भगार्हा, T1 भगवान् Dn2 देवताश्चैव K3 भागार्हान्सोपि याज्ञीयं —ᵈ) K3 भाग च, T1 G2 M2 याज्ञियं; T2 G1 M3 याज्ञीय, M1 यज्ञीय Ś1 द्रव्य यज्ञियमेव च

3 M4 om 3 (cf v l 1) —ᵃ) K3 ते च, T G1 2 M (M4 om) ते वै K2-4 T G1 2 M (M4 om) अजानंतो B1 2 ता वै रुद्रस्य जानत्यो —ᵇ) Ś2 K1 2 6 T G1 2 यथा K3 T G1 2 M (M4 om) भारत (for देवता) —ᶜ) Ś1 K1 अकल्प° (for नाकल्प) —ᵈ) K5 भागान् K2-4 महात्मन, K6 ससर्ज ह (for नराधिप)

4 K6 M4 om 4 (for M4, cf v l 1) —ᵃ) Ś K1 स कल्प्यमाने, K2 3 D1, 2 6 G1 सोकल्पमाने, Ñ1 सोकथ्यमाने —ᵇ) K2 4 ततस्तस्मिन् (for कृत्तिवासा) Ś1 K1 मखेशनै, Ś2 मखेचरै, K3 मखेषु वै, Ñ1 महामरै, Dn2 मखेश्वरै, M1 मनोमखे (for मखेऽमरै) —ᶜ) K1 T G1 2 M (M4 om) तपसा (for तरसा) K3 T G1 2 M (M4 om) यज्ञस्, D4 धामम् (for भागम्) Ñ1 B Dn D1-3 6 8 तत (Ñ1 तप) साधनमन्विच्छन् —ᵈ) K3 त्वरमाण, T G1 2 M (M4 om) धनुरग्रे

5 K5 M4 om 5 (for M4, cf v l 1) —ᵃ) K6 क्रियायज्ञा, Ca लोकयज्ञ (as in text) Cd cites 5ᵃ as in text — K6 om (hapl) 5ᵇᶜ —ᵇ) D6 गृही यज्ञ, Ca गृहयज्ञ (as in text) Cd cites 5ᵇ as in text —ᶜ) K3 पञ्चभूतानि यज्ञस्य, B D1-3 8 °भूतनृयज्ञश्च (B1 °स्तु), Dn1 °भूतनृण यज्ञो, Dn2 °भूतो नृपयज्ञ; D6 भूतो नृपज्ञ, T G1 2 M (M4 om) °भूतानि यज्ञा वै; Ca d as in text —ᵈ) Ca cites नृयज्ञ K3 B Dn D1-3 6 8 T G1 2 M (M4 om) यज्ञ (B1 2 4 5 D1-3 6 8 यज्ञे, Dn जज्ञे) सर्व(B3 यज्ञभूत)मिदं जगत्; Ñ1 नृयज्ञ पचम स्मृत, Cd as in text

6 M4 om 6 (cf v l 1) —ᵃ) K3 शोकयज्ञेन Ñ1 B4 5 Dn1 D1-3, 8 लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च, Dn2 लोकयज्ञेन यज्ञेन —ᵇ) K3 व्यदधद्, Dn1 नविधे (corrupt), T G1 2 M (M4 om) व्यसृजद् (for विदधे) —ᶜ) K3 यस्त्वष्टुमभवत्तस्य, T G1 2 M (M4 om) तत्सृष्ट (T G2 स्सर्व)मभवत्तस्य —ᵈ) K3 यष्टि; T1 M1-3 षष्टि (for पञ्च) G1 निष्क, G2 किष्कु K3 °स्तुष्टय (for प्रमाणत)

7 M4 om 7 (cf v l 1) —ᵃ) Ś1 K6 Dn [ऽ]भवज्ज्यातु, K3 4 [ऽ]भवद्यातु; D4 भवेज्ज्या तु —ᶜ) K3

तत्प्रविद्धं तदा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ २२
किं कृतं सलिले शर्व चिरकालं स्थितेन ते ।
किमर्थं चैतदुत्पाद्य भूमौ लिङ्गं प्रवेरितम् ॥ २३
सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तदा लोकगुरुर्गुरुम् ।
प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ २४
तपसाधिगतं चान्नं प्रजार्थं मे पितामह ।
ओषध्यः परिवर्तेरन्यथैव सततं प्रजाः ॥ २५
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो जगाम विमना भवः ।
गिरेर्मुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वान्) K1 क्रुधो, K8 भद्रो, T G1 2 M (M4 om) दृष्ट्वा (for रुद्रो) —d) B1-8 [अ]वीवृधत् (for [अ]विध्यत) T G1 2 M (M4 om) प्राविध्यल्लिंगमेव च, Cv लिंग स्वं प्रत्यविध्यत

22 M4 om 22 (cf v l 5) —a) Ś1 K8 5 तत्प्रवृद्ध, Dn1 तत्प्रविष्टं, G1 तत्प्रविध्य, M1 त प्रविष्ट, M2 त प्रविद्ध K1 B Dn1 D1-8 8 T G2 M2 तथा, Ñ1 प्रजा-, D4 यृथा (for तदा) D8 भूमिं K2 4 6 तथापविद्धं तद्भूमौ —b) K6 प्रत्यतिष्ठत, Ñ1 °विध्यत, M1 प्रतितिष्ठित K8 तथैवावृत्य तिष्ठति — T1 om 22c–23d —c) Ñ1 ततो (for [अ]व्ययो) T2 G1 2 तमुपेत्याब्रवीद्ब्रह्मा —d) K8 शमय कृत, B4 D4 समयन्निव

23 T1 M4 om 23 (cf v l 5, 22) —a) K1 स कृत, K8 किमत्र K2 सलिल K8 शर्वं; K5 Ñ1 सर्वं, K6 विप्र, Dn2 D4 सर्व —b) K6 शर्व, Dn2 चिर (for चिर-) K8 6 Ñ1 B Dn2 D1-4 6 8 T2 G1 2 M1 2 -कालस्थितेन ते, K4 कालस्थिते मते K1 8 वै, K5 तु (for ते) —c) K2-4 6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 चेदम्, M1 लिंगम् (for चैतद्) K1-4 6 Ñ1 B2-5 Dn D1-4 6 8 उत्पाद्य —d) Ś1 K1 त्वया लिंग, Ś2 Ñ1 B Dn D1-8 6 8 लिंग भूमौ (by transp) Ś2 प्रवीरित, K2 4 6 Ñ1 B3 4 D8 M1-8 प्रवेशित, K8 निवेशित, T2 G1 2 प्रवेष्टित

24 M4 om 24 (cf v l 5) —a) K8 °सरभात्, Dn2 °सरब्ध, D4 °सरब्धस; D6 °संरधस, M1 °सरभ —b) K5 ततो, B Dn D1-4 6 8 T1 M2 8 तथा K8 लोकगुरुं विभु, K4 6 °गुरोर्गुरुः, Dn2 °गुरु गुरुः, M1 °गुरुर्गुरु —c) K8 T G1 2 M (M4 om) सृष्टा प्रजा (by transp) Dn2 पर नेमा, D4 परे नेमा· —d) K4 किं करिष्यामि नेषधयो (sic)

25 M4 om 25 (cf v l 5) —a) Ñ1 Dn2 D6 चार्थं, D8 चैतत्, T1 स्वन्न, T2 G2 स्वेतत् (for चान्न) K8 तपसो विगतार्थानां, Cv तपसाधिगतत्वान्न —b) K8 4 B4 D1. 2 पितामह, Cv प्रजार्थं हि पितामह —c) K5 Dn D4 औषध्य, Cv ओ° (as in text). T G2 परिवर्धते, G1 M1-8 Cv °वर्तते —d) K8 T G2 तथैव, K6 Ñ1 Dn1 यथैव

26 M4 om 26 (cf v l 5) —a) K2 4 6 B5 Dn D1-4 6 8 T G1 2 M (M4 om) स, B4 [अ]पि (for तु) K2-6 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 M1 2 सक्रोधो, T G1 2 सक्रोधं —b) K5 ययौ सु (for जगाम) K8 तत, K6 नव, T G1 2 हर· (for भव·) —c) K2 गिरौ Ś1 K1 पुजवत, K2 4 6 हिमवत·, K8 कुजवत·, M1 2 माल्यवत (for मुञ्ज°) K2 4 6 पार्श्वं, K8 M8 पादे —d) K1 तपस्तत, K8 T2 G1 2 तप स्तेपे, T1 तपसैव, M1 2 तत्र तेपे; M8 ततस्तेपे K1 5 महातप, K6 महामना, M1-8 महत्तप

Colophon om in M4 (cf v l 5) — *Subparvan* K2 ऐषीकास्त्र, K8 4 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M (M4 om) ऐषी (or °षि) क — *Adhy name* Ś K1 8 5 ईश्वरमाहात्म्य, K2 4 युधिष्ठिरप्रश्न°, T G1 2 लिंगोत्पत्ति°; M1-8 शिवमाहात्म्यकथन — *Adhy no* (words or both) Ś2 17, Ñ1 Dn1 M4 om) 9

१८

वासुदेव उवाच ।
ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टुमीप्सवः ॥ १
कल्पयामासुरव्यग्रा देशान्यज्ञोचितांस्ततः ।
भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ३
सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः ।
तरसा भागमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४
लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः ।
पञ्चभूतमयो यज्ञो नृयज्ञश्चैव पञ्चमः ॥ ५
लोकयज्ञेन यज्ञैषी कपर्दी विदधे धनुः ।
धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६
वषट्कारोऽभवज्ज्या तु धनुषस्तस्य भारत ।
यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य संहननेऽभवन् ॥ ७
ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम् ।

18

☞ M_4 om up to 10 18 10^b (cf v l 10 17 5)

1 T_2 G_1 om the ref , K_1 कृष्ण , $K_{2\,4\,6}$ B Dn $D_{1-4\,6\,8}$ T_1 G_2 श्री(B_8 Dn_2 $D_{4\,6\,8}$ om श्री)भगवानुवाच (resp श्रीभगवान्); K_8 वैशपायन उ (for वासुदेव उ) —^{b}) D_4 देवो Dn_2 वा (for वै) K_8 देवा॰ समवकल्प॰, T $G_{1\,2}$ देवा॰ सममकल्प , $M_{1\,2}$ ते देवा॰ समकल्प M_8 देवा सम्यगकल्प —^{c}) K_8 B_{1-8} यज्ञान् K_1 देवप्रमा , K_8 देवप्रयाणेन —^{d}) K_5 Dn द्रष्टुम् (for यष्टुम्) $B_{1,2\,4}$ इच्छव॰

2 M_4 om 2 (cf v l 1) —^{a}) $Ś_2$ अव्यग्रान्, $K_{8\,6}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4\,6\,8}$ T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) अथ ते —^{b}) $K_{2-4\,6}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-4\,6\,8}$ T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) साधनानि ($K_{2\,4}$ सर्वे ते च, $Ñ_1$ सावधाना) हवींषि च —^{c}) $Ś_1$ K_1 भोगार्हा, D_6 भगार्हा, T_1 भगवान् Dn_2 देवताश्चैव K_8 भागार्हान्सोपि याज्ञीयं —^{d}) K_8 भाग च, T_1 G_2 M_2 याज्ञिय, T_2 G_1 M_8 याज्ञीय, M_1 यज्ञीय॰ $Ś_1$ द्रव्य यज्ञियमेव च

3 M_4 om 3 (cf v l, 1) —^{a}) K_8 ते च, T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) ते वै K_{2-4} T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) अजानतो $B_{1\,2}$ ता वै रुद्रस्य जानत्यो —^{b}) $Ś_2$ $K_{1\,2\,6}$ T $G_{1\,2}$ यथा K_8 T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) भारत (for देवता) —^{c}) $Ś_1$ K_1 अकल्प (for नाकल्प) —^{d}) K_5 भागान् K_{2-4} महात्मन॰, K_6 ससर्ज ह (for नराधिप).

4 K_6 M_4 om 4 (for M_4, cf v l 1) —^{a}) Ś K_1 स कल्प्यमाने, $K_{2\,8}$ $D_{1,2\,6}$ G_1 सोकल्पमाने, $Ñ_1$ सोकष्यमाने —^{b}) $K_{2\,4}$ ततस्तस्मिन् (for कृत्तिवासा) $Ś_1$ K_1 मखेशनै , $Ś_2$ मखेचरै॰, K_8 मखेषु वै, $Ñ_1$ महामरै॰, Dn_2 मखेश्वरै॰, M_1 मनोमखै (for मखेऽमरै॰) —^{c}) K_1 T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) तपसा (for तरसा) K_8 T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) यज्ञम्, D_4 धामम् (for भागम्) $Ñ_1$ B Dn $D_{1-8\,6\,8}$ तत॰ ($Ñ_1$ तप॰) साधनमन्विच्छन् —^{d}) K_8 त्वरमाण , T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) धनुरग्रे॰

5 K_5 M_4 om 5 (for M_4, cf v l 1) —^{a}) K_6 क्रियायज्ञा, Ca लोकयज्ञ॰ (as in text) Cd cites 5^a as in text — K_6 om (hapl) 5^{bc} —^{b}) D_6 गृही यज्ञ॰, Ca गृहयज्ञ॰ (as in text) Cd cites 5^b as in text —^{c}) K_8 पञ्चभूतानि यज्ञस्य, B $D_{1-8\,8}$ भूतनृयज्ञश्च (B_1 स्तु), Dn_1 भूतनृण यज्ञो ; Dn_2 भूतो नृपयज्ञ, D_6 ॰भूतो नृपज्ञ, T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) ॰भूतानि यज्ञा वै, Ca d as in text —^{d}) Ca cites नृयज्ञ K_8 B Dn $D_{1-8\,6\,8}$ T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) यज्ञ॰ ($B_{1\,2\,4\,5}$ $D_{1-8\,6\,8}$ यज्ञे, Dn जज्ञे) सर्व(B_8 यज्ञ॰भूत)मिदं जगत्, $Ñ_1$ नृयज्ञ पचम॰ स्मृत॰, Cd as in text

6 M_4 om 6 (cf v l 1) —^{a}) K_8 शोकयज्ञेन $Ñ_1$ $B_{4\,5}$ Dn_1 $D_{1-8\,8}$ लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च, Dn_2 लोकयज्ञेन यज्ञेन —^{b}) K_8 व्यदधद्, Dn_1 नविधे (corrupt), T $G_{1\,2}$ M (M_4 om) व्यसृजद् (for विदधे) —^{c}) K_8 यस्त्रष्टुमभवत्तस्य, T $G_{1,2}$ M (M_4 om) तत्सृष्ट (T G_2 स्सर्व)मभवत्तस्य —^{d}) K_8 यष्टि॰, T_1 M_{1-3} षष्टि (for पञ्च॰) G_1 निष्क , G_2 किष्कु॰ K_8 ॰चतुष्टय (for प्रमाणत॰)

7 M_4 om 7 (cf v l 1) —^{a}) $Ś_1$ K_6 Dn [ऽ]भवज्जातु ; $K_{8\,4}$ [ऽ]भवद्यासु , D_4 भवेज्ज्या तु —^{c}) K_8

आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ९
न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्जज्वाल चैधितः ।
व्यभ्रमच्चापि संविग्नं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ १०
न बभौ भास्करश्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः ।
तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्वृतम् ॥ ११
अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे ।
न प्रत्यभाच्च यज्ञस्तान्वेदा बभ्रंशिरे तदा ॥ १२
ततः स यज्ञं रौद्रेण विव्याध हृदि पत्रिणा ।
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ १३
स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यरोचत ।
अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ १४
अपक्रान्ते ततो यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात्सुरान् ।
नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्रज्ञायत किंचन ॥ १५
त्र्यम्बकः सवितुर्बाहू भगस्य नयने तथा ।
पूष्णश्च दशनान्क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयत् ॥ १६
प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।

T G1 2 M (M4 om) सर्वाणि (for चत्वारि) —d) K8 सहनन, K4 6 Ñ1 B3-5 Dn1 D1-4 8 सनहने, T G1 2 संनहनो K8 तथा, T G1 2 [ऽ]भवत् M1-3 सायका सर्वतो(M3 °कास्तस्य चा)भवन्

8 M4 om 8 (of v l 1) —b) M1 तम् (for तद्) —c) K2 4 स, Dn2 च (for [अ]थ) K8 T G1 2 M (M4 om) आजगाम महाराज —d) K1 समेजिरे, Ñ1 समीयिरे, D6 समेयिरे

9 M4 om 9 (of v l 1) —a) K1 तमात्तु, K4 तमार्त K8 धनुष (for कार्मुक) —b) T G1 2 M (M4 om) अक्षयं —c) K1 विव्यथे Dn1 देव

10 M4 om 10ab (of v l 1) —a) T G1 2 M (M4 om) देवो (T1 °वा) (for चैव) —b) Ś2 चेधिता, K2 4 B1-3 Dn D1-3 6 वैधित, K8 भारत, K5 चोत्थित, K6 वैधिता, Ñ1 बोधित, B5 वै चित ; M1 चेधित —c) Ś2 वभ्रमुश्चापि, K1 विभ्रमश्चापि, K5 B5 व्यधमच्चापि —d) D6 देवि (for दिवि)

11 a) K8 निस्तेजो (for न बभौ) T G1 2 M नापि (for चापि) —b) B4 D6 8 T G2 M श्रीयुक्तमडल (T1 M4 °ल) K8 शशाको न च राजते —c) K8 B1 2 D4 T G1 2 M [आ]वृत (for [आ]कुल) —d) Ñ1 नाकाश K8 T G1 2 M om च K8 5 6 T G1 2 M तदा (for वृतम्)

12 a) K1 T2 G1 2 M तदा (for ततो) K8 देवा विषण्णाश्चासश्च —b) K8 क्रियाश्च न, G1 विषय न Ñ1 विपय नैव जज्ञिरे, B3 विषयान्स्वाश्च ज° —c) Ś1 K1 प्रत्यगाश्च, Ñ1 प्रभावाच्च B3 4 D1 2 8 स, B5 च, D4 तद्, T G1 2 तु (for तान्) K2 न प्रत्यभात्तदा यज्ञो, K8 °भाक्तदा सख, K4 °भात्कदा यज्ञो, K6 °नाकृदा यज्ञो (corrupt), Dn1 न प्रज्ञभाच्च स यज्ञो —d) K2 4 6 B3 देवा, Ñ1 तदा (for वेदा) K8 विसस्रिरे, K6 M1 2 विभ्रशिरे, G1 च भ्रशिरे K8 T G1 2 M [ऽ]पि च, Ñ1 B3 D3 6 तथा B1 2 4 5 Dn1 D1 2 8 देवताश्चेसिरे तथा (B1 सदा)

13 a) K8 शौद्रेण, B Dn D1-4 6 8 विव्याध, T G1 2 M देवेशो (for रौद्रेण) —b) K5 Ñ1 transp विव्याध and हृदि B Dn D1-4 6 8 रौद्रेण (for विव्याध) —c) Dn2 अपक्रांते, T G1 2 M व्यपासर्पत् —d) Ś2 भूत (for भूत्वा)

14 Ñ1 om 14c-15b —a) K1 तत् (for तु) —b) Ś K2 6 B2 Dn1 D6 8 दिव्य प्राप्य, K8 दिविस्थो यो, T1 दिविस्ते वै, T2 G2 दिवस्तो वै, G1 M दिविस्थो वै K8 विराजते, B (except B3) Dn D1-3. 8 व्यरा जत, D4 6 विराजत —c) Ś1 अन्वेक्षमानो, Ś2 अन्वेक्ष्यमाणो, K1 अन्वेक्षुमाणे, D4 6 8 अन्वीयमाणो, M अनुगम्यमानो K8 अनुरागम्यमाने नु —d) K8 रुद्रे युधि (for युधिष्ठिर) T G1 2 M4 नभ[ ]स्थले

15 Ñ1 om 15ab (of v l 14) —a) Dn2 यज्ञो, D6 जज्ञे —b) K1 प्रात्यभूत्, K8 प्रत्यभाक्, D6 प्रक्ष्यभात्, M4 प्रत्यभान् Ca d सज्ञा न प्रत्यभात्स्वरान् —c) K5 नष्टयज्ञेषु K8 D8 वेदेषु (for देवेषु) —d) Ś1 K1 3-5 Ñ1 B Dn2 D1-3 6 8 प्राज्ञायत

16 a) Dn D1. 2 M1 4 बाहुर् Ñ1 त्र्यंबक स धनुर्बाहुर् —b) K5 तदा (for तथा) —c) K8 T G1 2 M सर्वान्, Ñ1 रुद्रो (for क्रुद्धो) —d) Ś1 K1 व्यपोथयत्, K2 व्यपातयत्

17 a) Dn2 प्राद्रव्यत, D6 °वतस्, M3 4 °वस्ते —c) K1 कुर्वतो (for घूर्णन्तो) —d) K4 [अ]भवत्

केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासव इवाभवन् ॥ १७
स तु विद्राव्य तत्सर्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च ।
अवष्टभ्य धनुष्कोटिं रुरोध विबुधांस्ततः ॥ १८
ततो वाचामरैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽच्छिनत् ।
अथ तत्सहसा राजंश्छिन्नज्यं विस्फुरद्धनुः ॥ १९
ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
शरणं सह यज्ञेन प्रसादं चाकरोत्प्रभुः ॥ २०
ततः प्रसन्नो भगवान्प्रास्यत्कोपं जलाशये ।
स जलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥ २१
भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा ।
प्रादात्पूष्णश्च दशनान्पुनर्यज्ञं च पाण्डव ॥ २२
ततः सर्वमिदं स्वस्थं बभूव पुनरेव ह ।
सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३
तस्मिन्क्रुद्धेऽभवत्सर्वमस्वस्थं भुवनं विभो ।
प्रसन्ने च पुनः स्वस्थं स प्रसन्नोऽस्य वीर्यवान् ॥ २४
ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः ।
अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालाश्च सहानुगाः ॥ २५
न तन्मनसि कर्तव्यं न हि तद्द्रौणिना कृतम् ।
महादेवप्रसादः स कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ समाप्तं ऐषीकपर्व ॥

॥ समाप्तं सौप्तिकपर्व ॥

---

18 [a]) K1 च (for तु) K8 5 तान् सर्वान्, T G1 2 M सर्वांस्तान् (for तत्सर्वं) —[b]) K8 4 सिति° Ś2 K1 6 विहस्य (for [ऽ]वहस्य) Ś1 K1 तु; K8 वै (for च) T G1 2 M शितिकण्ठः प्रतापवान् —[d]) K5 उवाच (for रुरोध) M4 विविधांस

19 [a]) Ś1 अमरैर्मुक्ता; K1 रैर्मुक्तौ, D6 °रैमुक्ता Dn2 ततो विधनुषो देवा —[b]) K3 4 चास्य; K8 अस्य (for तस्य) —[c]) अथ तत्सहराजानं —[d]) K1 विजहु (for छिन्नज्य) Ś2 K2 4 M1 2 ज्यस्फुरद्, K5 ज्यछिनद् M8 छिन्नज्यस्य स्फुरद्धनु

20 [a]) K5 Dn2 विधनुषो K8 5 देव Dn1 ततो वाचामरैरुक्ता (= 19[a]) —[b]) K4 देवसत्तम्; G1 धनुश्रेष्ठम् K1 अपागमन्; K8 उपागमत्, T G1 2 M उपाद्रवन् —[c]) M (except M2) शरण्यं —[d]) K8 चा, Dn2 तु (for च) Ś2 K1 विभु T G1 2 M प्रसादमकरोच्च स

21 [b]) Ś2 प्राहय; K2 प्राहयत्, K3 न्यस्य, K5 Ñ1 T G1 2 M3 4 प्रास्य; K6 B Dn D1–4 6 8 स्थाप्य K8 om from कोप up to 26[b] D8 जलाश्रये; Ca d शये (as in text) —[c]) T G1 2 M कोप (for जल) —[d]) Ś2 K5 6 B3 4 विभो T G1 2 M न्यशोषयत तत्पय (M तद्रूप)

22 K8 om 22 (cf v l 21) —[a]) Ś1 नयनं —[b]) D6 बाहव M4 तदा —[c]) Dn2 प्रदात् K1 प्रष्णश्च —[d]) Ś1 K1 यज्ञं, B3 5 Dn D4 यज्ञाश्च, D1 2 (both orig) G1 यज्ञश्च K2 पांडवान्

23 K8 om 23 (cf v l 21) —[a]) K3 4 तत स्तस्य सर्वमिद, K6 B4 5 Dn D1–4 6 8 तत स्व(Dn1 सु)स्थमिद सर्वं; Ñ1 तत सर्वमिद वस्तु; B1–3 तत सर्वमिद सुस्थ; T G2 तत सर्वमिद सर्वं —[b]) K5 ववृधे (for बभूव) K3 4–6 B Dn D1–4 6 8 हि (for ह) —[c]) K5 वर्षाणि (for सर्वाणि) D4 स (for च) Ś1 K1 हवींष्यन्ये, K3 °स्या, T G1 2 °ष K6 हवीष्येष तु सर्वाणि —[d]) Ś1 K1 देवभागम्

24 K8 om 24 (cf v l 21) —[a]) K5 Dn2 D6 भवेत् (for ऽभवत्) —[b]) B2 4 Dn1 असुस्थं; Dn2 अश्वस्थ K6 G2 भवनं B4 5 Dn D1–4 6 8 T G1 2 M प्रभो —[c]) K6 प्रसन्न च, D4 अभवच्च Ś1 स्वास्थ्यं, B8 Dn1 D8 सुस्थं —[d]) Ś1 समप्रसन्नोस्य; Dn1 प्रसन्नोस्य च, D6 सप्रसन्नोस्य, M प्रसन्न सोस्य T G1 2 जगन्नवति भारत

25 K8 om. 25 (cf v l. 21) —[a]) Ś1 K1 च, Ś2 K5 तु (for ते) D6 8 निहिता T G1 2 M तेन (for सर्वे) —[b]) Dn2 महाबला (for रथा) —[c]) Ś1 शूला —[d]) K8 Dn1 पांचालस्य पदानुगा, B Dn2 D1–4, 6 8 T G1 2 M पां(D4 8 G1 पं)चाला स(D6 सु)पदानुगा

14

26 K8 om. 26^{ab} (cf. v l 21) — a) Ñ1 [ए] तन्, M1 सन् (for तन्) — b) B Dn D1-4 6 8 च, M तु (for हि) — c) K4 B8 5 D8 महादेव Ś1 K8 M1 (*inf lin*) प्रसादाच्च, K1 प्रसादाश्च, K6 ॰प्रसादात्तु, B2 सप्रसाद॰, Dn D8 प्रसादेन, M2 ॰प्रसादात्तत् — d) Ś1 K1 कर्माणि (for कार्यम्)

Colophon — *Sub-parvan* K2-4 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M ऐषीक — *Adhy name* Ś K1 6 ईश्वरमाहात्म्य, T G1 2 रुद्रमाहात्म्य, M रुद्रप्रसादकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 18, Dn1 9, Dn2 T G1 2 M 10 — *Śloka no* Ñ1 25 — *Aggregate Śloka no* Ñ1 257

— After the last colophon, Ś1 concludes with

विशोकपर्व । यस्यायमा

धने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराजस्तत किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्मिन्नध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता यथावदनुसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय नारायणाय । ॐ नमो विघ्नहर्त्रे । श्रीदेव्यै नमः ॥

Ś2 concludes with

अस्यानु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् । काकोलूकदर्शनम् । शिबिरागमनम् । महाभूतदर्शनम् । महादेवप्रणिपातः । खड्गादानम् । धृष्टद्युम्नाभिवधः । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनस्वर्यातनम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेशः । भीमसेनप्रयाणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् । ऐषीकम् । व्यासनारददर्शनम् । अस्त्रसंहारः । गर्भेष्वस्त्रपातनम् । अश्वत्थाम्नः शापः । द्रौपदीसमाश्वासः । ईश्वरमाहात्म्यं चेति ।

सौप्तिकं पर्व चैतद्दशमं तु प्रकीर्तितम् ।
अध्यायाश्चात्र विख्याता अष्टादश इति स्थिताः ।
श्लोकांश्चैवात्र वक्ष्यामि शृणुष्वैकमनास्तथा ।
शतान्यष्टौ च श्लोकानां श्लोकाश्च सप्ततिस्तथा ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे व्यासेनामितबुद्धिना ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ।

गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्य तदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ।

समाप्तं सौप्तिकं पर्व ॥

K1 concludes with

सौप्तिकपर्वतः परं विशोकपर्व । यस्यायमाद्यः श्लोकः

जनमेजयः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज तत किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता यथावदनुसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धी पर्वण्यमितबुद्धिना ।

वृहत्ताता । कृपादिन्यग्रोधगमनम् १ । काकोलूकदर्शनम् २ । शिबिरागमनम् ३ । महाभूतदर्शनम् ४ । महादेवप्रणामः ५ । खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नादिवधः ७ । द्रौणिवाक्यम् ८ । दुर्योधनस्वर्यानम् ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेशः ११ । भीमप्रयाणम् १२ । कृष्णवाक्यम् १३ । द्रौणिदर्शनम् १४ । ऐषीकम् १५ । व्यासदर्शनम् १६ । अस्त्रसंहारः १७ । गर्भास्त्रपातः १८ । अश्वत्थामशापः १९ । द्रौपदीसमाश्वासनम् २० । ईश्वरमाहात्म्यं चेति

एकविंशतिवृत्तान्ता पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ।
व्यासेनोदारमतिना दशमेनवमे गुणे ।

शुभम् । सौप्तिकपर्वसमाप्ति । पत्रसंख्या २८ । अध्याय १८ । ग्रन्थसंख्या ८७० ॥

K2 concludes with

मुनिनैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ।
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

अस्यानु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने । २

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ताः । कृपकृतवर्माश्वत्थामासंवादः । काकोलूकदर्शनम् २ । अश्वत्थाम्नः प्रयाणम् ३ । शिबिरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमहेश्वरप्रणिपातः ५ । खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नादिवधः ७ । शिबिरास्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्गप्राप्तिः ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेशः ११ । पांडवप्रयाणम् १२ । द्रौपदीदर्शनम् १३ । इषीकोत्सर्गः १४ । व्यासनारददर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिसंहारः १६ । पाण्डवगर्भेषु

अस्त्रपातनम् १७। द्रौणिजय १८। मणिप्रदानिकम् १९। द्रौपदी सान्त्वनम् २०। ईश्वरमाहात्म्यम् २१।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धवस्त्रसमान्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।
घृतोदनं पुरस्ताच्च इषीके दापयेत्ततः ।
सौप्तिकं समाप्तम् । शुभमस्तु ॥

K8 concludes with

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वणि अमी वृत्तान्ताः। कृपकृतवर्माश्वत्थामासंवाद १। काकोलूकदर्शनम् २। अश्वत्थामप्रयाणम् ३। शिबिरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४। श्रीमहेश्वरप्रणिपातः ५। खड्गदानम् ६। धृष्टद्युम्नादिवधः ७। शिबिरावस्कन्दनम् ८। दुर्योधनस्वर्गप्राप्तिः ९। शिबिरवधश्रवणम् १०। द्रौपदीप्रायोपवेशनम् ११। पाण्डवप्रयाणम् १२। द्रौणिदर्शनम् १३। ईषीकोत्सर्गः १४। व्यासनारददर्शनम् १५। अस्त्रप्रतिसंहारः १६। पाण्डवगर्भेषु अस्त्रपातनम् १७। द्रौणिजयः १८। मणिप्रदानिकम् १९। द्रौपदीसान्त्वनम् २०। ईश्वरमाहात्म्यम् २१।

आदौ तु वाचकं चैव गन्धमाल्यसमन्वितम् ।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम् ।
घृतोदानं पुरस्तात ऐषीके दापयेत्ततः ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ताः यथावदनुसंज्ञया ।
इति श्रीसौप्तिके ऐषीके पर्व अनुक्रमणी समाप्त ।
अतः परं विशोकं तु स्त्रीपर्वसहितं स्थितम् ।
प्रतिसंधिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ।

श्रीरस्तु संवत् १७३६ वर्षे शाके १५०१ प्रवर्तमाने प्रथमज्येष्ठ सुदि १० शनौ लिखितम् । श्री ॥

K3 concludes with

सौप्तिकपर्ववृत्तान्ताः । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् । काकोलूकदृष्टिः । शिबिरागमनम् । महाभूतदृष्टिः । महादेवप्रणिपातः । खड्गदानम् । धृष्टद्युम्नादिवधो । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनस्वर्यानम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेशः । भीमेन पदान्वेषणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् । ऐषीकम् । तत्पराजयः । पुनरन्योन्यकारितशापादिः । अश्वत्थाम्नो शापगमनम् । ततो द्रौपदीसमाश्वासनम् । ततो रुद्रमाहात्म्यम् । इति सौप्तिकपर्व ।

य इदं शृणुयाद्धीमाञ्श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
तस्य नारायणो देवः प्रददाति समीहितम् ।
मानसं वाचिकं चैव कायिकं यच्च दुष्कृतम् ।
पुराणज्ञं पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।
पुत्रपौत्रैः परिवृत इह लोके सुखं लभेत् ।
मुक्ता च सकलान्भोगानिन्द्रलोके महीयते ।
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं रहस्यमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ।

अतः परं स्त्रीपर्व । तस्यादिमः श्लोकः ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

संवत् १८३२ आषाढवदि १० गुरौ लिखितमिदम् ।

शुभमस्तु शिवं भूयात् जीवाम शरदां शतम् ।
शान्तिरस्तु प्रसादाद्धि माधवस्य गुरोर्गुरोः ॥

K6 concludes with

संवत् १८२८ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्णे २ ॥

Dn1 concludes with

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुध्यमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ।

शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे भाद्रपदकृष्णे त्रयोदशी गुरुदिनम् । लिखित्वा रुद्रगुणमध्ये लेखकभगवान्भट्टेन लिखितोयं पुस्तकम् । लेखकपाठकयोः कल्याणमस्तु । श्रीराम ॥

T1 concludes with

आङ्गिरसनामसंवत्सर कार्तिकशुद्ध चतुर्दशी गुरुवार कृष्णाचार्यर पुत्र रामन लिखित ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

T2 concludes with

जनमेजय ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्त ते त्रयः ।
अश्वत्थाम श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यद भारत संजय ।

वैशंपायन ।

हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम् ।
संजयो जयतां श्रेष्ठ राजानं वाक्यमब्रवीत् ।

26 K3 om. 26[ab] (cf v 1 21) — [a]) Ñ1 [ए]तन्, M1 सन् (for तन्) — [b]) B Dn D1-4 6 8 च, M तु (for हि) — [c]) K4 B3 5 D6 महादेव Ś1 K3 M1 (inf lin) प्रसादाच्च, K1 °प्रसादाश्च, K5 °प्रसादात्तु, B2 सप्रसाद°, Dn D8 प्रसादेन, M2 प्रसादात्तत् — [d]) Ś1 K1 कर्माणि (for कार्यम्)

Colophon — *Sub-parvan* K2-4 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 T G1 2 M ऐषीक — *Adhy name* Ś K1, 5 ईश्वरमाहात्म्य, T G1 2 रुद्रमाहात्म्य, M रुद्रप्रसादकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 18, Dn1 9, Dn2 T G1 2 M 10 — *Śloka no* Ñ1 25 — *Aggregate Śloka no* Ñ1 257

— After the last colophon, Ś1 concludes with
विशोकपर्व । यस्यायमा

धने चैव हते सैन्ये च सर्वश° ।
धृतराष्ट्रो महाराजस्तत किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्मिन्नध्याया पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथित शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्तति° प्रोक्ता यथावदनुसख्यया ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

ॐ नम° कमलदलविपुलनयनाभिरामाय नारायणाय । ॐ नमो विघ्नहर्त्रे । श्रीदेव्यै नम° ॥

Ś2 concludes with

अस्यातु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य° श्लोक ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश° ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम् । काकोलूकदर्शनम् । शिबिरागमनम् । महाभूतदर्शनम् । महादेवप्रणिपात° । खड्गादानम् । धृष्टद्युम्नाभिवध° । द्रौणिवाक्यम् । दुर्योधनस्वर्यातनम् । शिबिरवधश्रवणम् । द्रौपदीप्रायोपवेश । भीमसेनप्रयाणम् । वासुदेववाक्यम् । द्रौणिदर्शनम् । ऐषीकम् । व्यासनारददर्शनम् । अस्त्रसहार° । गर्भव्यस्त्रपातनम् । अश्वत्थाम्न° शाप° । द्रौपदीसमाश्वास° । ईश्वरमाहात्म्य चेति ।

सौप्तिक पर्व चैतद्दशम तु प्रकीर्तितम् ।
अध्यायाश्चात्र विख्याता अष्टादश इति स्थिता° ।
श्लोकाश्चैवात्र वक्ष्यामि शृणुध्वेकमनास्तथा ।
शतान्यष्टौ च श्लोकाना श्लोकाश्च सप्ततिस्तथा ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे व्यासेनामितबुद्धिना ।
तोयकर्मणि सर्वेषा राज्ञामुदकदानिके ।

गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मन° ।
सुतस्य तदिह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ।
समाप्त सौप्तिक पर्व ॥

K1 concludes with

सौप्तिकपर्वत° पर विशोकपर्व । यस्यायमाद्य° श्लोक°
जनमेजय ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश° ।
धृतराष्ट्रो महाराज तत° किमकरोन्मुने ।
अष्टादशास्मिन्नध्याया° पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्रकथित शतान्यष्टौ तथैव च ।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्ता यथावदनुसख्यया ।
सौप्तिकैषीकसबन्धी पर्वण्यमितबुद्धिना ।

वृत्तान्ता° । कृपादिन्यग्रोधगमनम् १ । काकोलूकदर्शनम् २ । शिबिरागमनम् ३ । महाभूतदर्शनम् ४ । महादेवप्रणाम° ५ । खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नादिवध° ७ । द्रौणिवाक्यम् ८ । दुर्योधनस्वर्यानम् ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेश° ११ । भीमप्रयाणम् १२ । कृष्णवाक्यम् १३ । द्रौणिदर्शनम् १४ । ऐषीकम् १५ । व्यासदर्शनम् १६ । अस्त्रसहार° १७ । गर्भास्त्रपात° १८ । अश्वत्थामशाप° १९ । द्रौपदीसमाश्वासनम् २० । ईश्वरमाहात्म्य चेति

एकविंशतिवृत्तान्ता° पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता° ।
व्यासेनोदारमतिना दशमेनवमे गुणै ।

शुभम् । सौप्तिकपर्वसमाप्ति । पत्रसख्या २८ । अध्याय १८ । ग्रन्थसख्या ८७० ॥

K2 concludes with

मुनिनैतदिह प्रोक्त दशम पर्व सौप्तिकम् ।
अष्टादशास्मिन्नध्याया° पर्वण्युक्ता महात्मना ।
सौप्तिकैषीकसबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ।

अस्यातु स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमादिश्लोक°
जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश° ।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने । २

सौप्तिके पर्वण्यमी वृत्तान्ता । कृपकृतवर्माश्वत्थामासवाद । काकोलूकदर्शनम् २ । अश्वत्थाम्न प्रयाणम् ३ । शिबिरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४ । श्रीमहेश्वर° प्रणिपात° ५ । खड्गदानम् ६ । धृष्टद्युम्नादिवध° ७ । शिबिरास्कन्दनम् ८ । दुर्योधनस्वर्गप्राप्ति° ९ । शिबिरवधश्रवणम् १० । द्रौपदीप्रायोपवेश° ११ । पाडवप्रयाणम् १२ । द्रौपदीदर्शनम् १३ । इषीकोत्सर्ग १४ । व्यासनारददर्शनम् १५ । अस्त्रप्रतिसहार १६ । पाण्डवगर्भेषु

अस्त्रपातनम् १७। द्रौणिजय १८। मणिप्रदानिकम् १९। द्रौपदी सान्त्वनम् २०। ईश्वरमाहात्म्यम् २१।

आदौ तु वाचक चैव गन्धवस्त्रसमान्वितम्।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम्।
घृतोदन पुरस्ताच्च इषीके दापयेत्तत।
सौप्तिक समाप्तम्। शुभमस्तु ॥

K8 concludes with

जनमेजय उवाच।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने।

सौप्तिके पर्वणि अमी वृत्तान्ता। कृपकृतवर्माश्वत्थामासवाद १। काकोलूकदर्शनम् २। अश्वत्थामप्रयाणम् ३। शिबिरद्वारि महाभूतदर्शनम् ४। श्रीमहेश्वरप्रणिपात ५। खड्गदानम् ६। धृष्टद्युम्नादिवध ७। शिबिरावस्कन्दनम् ८। दुर्योधनस्वर्ग प्राप्ति ९। शिबिरवधश्रवणम् १०। द्रौपदीप्रायोपवेशनम् ११। पाण्डवप्रयाणम् १२। द्रौणिदर्शनम् १३। ईषीकोत्सर्ग १४। व्यासनारददर्शनम् १५। अस्त्रप्रतिसहार १६। पाण्डवगर्भेषु अस्त्रपातनम् १७। द्रौणिजय १८। मणिप्रदानिकम् १९। द्रौपदीसान्त्वनम् २०। ईश्वरमाहात्म्यम् २१।

आदौ तु वाचक चैव गन्धमस्त्रसमन्वितम्।
विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमम्।
घृतोदान पुरस्तात ऐषीके दापयेत्तत।
श्लोकप्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च।
श्लोकाश्च सप्तति प्रोक्त यथावदनुसज्ञया।

इति श्रीसौप्तिके ऐषीके पर्व अनुकर्मणी समाप्त।

अत पर विशोकं तु स्त्रीपर्वसहित स्थितम्।
प्रक्षिप्तधिरय श्लोक प्रथम परिकीर्तित।

श्रीरस्तु सवत् १७३६ वर्षे शाके १५०१ प्रवर्तमाने प्रथमज्येष्ठ सुदि १० शनौ लिखितम्। श्री ॥

K5 concludes with

सौप्तिकपर्ववृत्तान्ता। कृपादीनां न्यग्रोधमूलगमनम्। काकोलूकदृष्टि। शिबिरागमनम्। महाभूतदृष्टि। महादेव प्रणिपात। खड्गदानम्। धृष्टद्युम्नादिवधो। द्रौणिवाक्यम्। दुर्योधनस्वर्यानम्। शिबिरवधश्रवणम्। द्रौपदीप्रायोपवेश। भीमेन पदान्वेषणम्। वासुदेववाक्यम्। द्रौणिदर्शनम्। ऐषीकम्। सत्पराजय। पुनरन्योन्यकारितशापादि। अश्वत्थाम्नो शापगमनम्। ततो द्रौपदीसमाश्वासनम्। ततो रुद्र माहात्म्यम्। इति सौप्तिकपर्व।

य इद शृणुयाद्धीमाञ्श्रद्धाभक्तिसमन्वित।
तस्य नारायणो देव सम्प्रदाति समीहितम्।
मानस वाचिकं चैव कायिक यच्च दुष्कृतम्।
पुराणञ्च पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते।
पुत्रपौत्रै परिवृत इह लोके सुख लभेत्।
मुक्त्वा च सकलान्भोगानिन्द्रलोके महीयते।

द्वैपायनोष्ठपुटनि सृतमप्रमेय
पुण्य रहस्यमथ पापहर शिव च।
यो भारत ममधिगच्छति वाच्यमान
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन।

अत पर स्त्रीपर्व। तस्यादिम श्लोक।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने।

सवत् १८३२ आषाढवदि १० गुरौ लिखितमिदम्।

शुभमस्तु शिव भूयात् जीवाम शरदा शतम्।
शान्तिरस्तु प्रसादाद्वै माधवस्य गुरोर्गुरो ॥

K6 concludes with

सवत् १८२८ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्णे २ ॥

Dn2 concludes with

यादृश पुस्तक दृष्ट्वा तादृश लिखित मया।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते।

शके १६८० बहुधान्यनामसवत्सरे भाद्रपदकृष्णे तृयोदशी गुरुदिनम्। लिखित्वा रुद्रगुणमध्ये लेखकभगवान्भट्टेन लिखितोयं पुस्तकम्। लेखकपाठकयो कल्याणमस्तु। श्रीराम ॥

T1 concludes with

आङ्गिरसनामसवत्सर कार्तिकशुद्ध चतुर्दशी गुरुवार कृप्पाचार्यर पुत्र रामन लिखित।

करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त।

T2 concludes with

जनमेजय।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश।
धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने।
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्त ते त्रय।
अश्वत्थाम श्रुत कर्म शापश्चान्योन्यकारित।
वृत्तान्तमुत्तर ब्रूहि यद्द भारत सजय।

वैशपायन।

हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम्।
पुत्रशोकाभिसतप्त धृतराष्ट्र महीपतिम्।
ध्यानमूकत्वमापन्न चिन्तया समभिप्लुतम्।
सजयो जयतां श्रेष्ट राजान वाक्यमब्रवीत्।

संजय ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ नास्ति शोके सहायता ।
अक्षौहिण्यो हता ह्यष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जितेयं वसुमती शून्या स्थास्यति केवलम् ।
नानादिग्भ्यः समागम्य नानाजात्या नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ।
पितॄणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण ये चान्येऽनुचरा हताः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां ऐषीकपर्वणि रुद्रमाहात्म्यं नाम एकादशोऽध्यायः । हरिः ॐ । ऐषीकपर्वं समाप्तम् । श्रीमद्गुरुभ्यो नमः ॥

M2 concludes with

पटिञ्ञारे कोविलक वक ऐषीकपर्वं । सूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः ।

APPENDIX I

There is only one passage that, owing to its length, has been relegated to this Appendix There are no variant readings in the two MSS which give the passage, which is corrupt in places

I

After 10 11 11, K₁ ₄ ins

राजन्नाज्य प्रदाय त्वमनुजाना मया सह ।
वन व्रज परित्यज्य कष्टा राज्यस्पृहां विभो ।
एवविध फलं कष्ट राज्यस्य कटुकोदयम् ।
यत्र ज्ञातिवध कृत्वा राज्येन सुखमीप्स्यते ।
यदर्थमिष्यते राज्य भोगाश्चार्या धनानि च । [5]
द्रौणिरूपेण दैवेन हता पशुवदेव ते ।
नून वज्रेण घटित हृदय तव पार्थिव ।
तथा हि मन्दभाग्याया मम दु खानि सर्वदा ।
पश्यन्त्या लोकनाथेभ्यो भर्तृभ्य सुरसमिते ।
स्मृत्वा तेषा सुख चाद्य यौवन च नराधिप । [10]
चेष्टाश्च विविधास्तेषां वय कालानुरूपिका ।
कथ शक्ष्यसि राजेन्द्र मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
भ्रातरो मम राजेन्द्र भृत्या इव वशे तव ।
तानपश्यन्कथ राजन्भविष्यसि विचिन्त्य वै ।
कथमास्थाय काले त्व रतिं प्राप्स्यसि पार्थिव । [15]
पुत्रपौत्रैर्विहीनो हि श्यालैर्बन्धुभिरेव च ।
बान्धवै कृतकृत्यैश्च सुहृद्भिर्ज्ञातिभिस्तथा ।
अथ वा राज्यलब्धस्यो भोगेच्छ कृपणोऽसि चेत् ।
काम तेऽस्तु यथाजोषमह त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
चिता कुरुत मे क्षिप्रं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । [20]
न करिष्यथ मे जातु वचन ह्येतदेव हि ।
विषेण रज्वा पातेन परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।
तस्य पापकृतो द्रौणेर्जीवतो जीवित न मे ।
निमेषमपि च स्यात्तु कथ युक्त नरेश्वर ।
इहैव प्रायमासिष्ये दर्भान्सस्तर वा शुभे । [25]
वज्रपातोपम दु ख साढ शक्ष्ये कथ त्वहम् ।
हा हेति परिदेवन्त्या स्मृत्वा पुत्रांस्तथागतान् ।
मरण सर्वथा श्रेष्ठ न तु मे जीवित क्षमम् ।
येन मे निशि सुप्तस्य भ्रातृवर्गस्य पार्थिव ।
जीवित दू[हृ]तमेवेह पशूनामिव तस्य तु । [30]
जीवतो जीवितु नाहं धारयिष्ये मुहूर्तकम् ।
एषा त्यजाम्यह प्राय आस्यायेद तवाग्रत ।

संजय ।

किं शोचसि महाप्राज्ञ नास्ति शोके सहायता ।
अक्षौहिण्यो हता ह्यष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जितेयं वसुमती शून्या स्थास्यति केवलम् ।
नानादिग्भ्यः समागम्य नानाजात्या नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ।
पितॄणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण ये चान्येऽनुचरा हताः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां ऐषीकपर्वणि रुद्रमाहात्म्यं नाम एकादशोऽध्यायः । हरिः ॐ । ऐषीकपर्व समाप्तम् । श्रीमद्गुरुभ्यो नमः ॥

M3 concludes with

पटिञ्ञारे कोविलक वक ऐषीकपर्वं । सूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः ।

APPENDIX I

There is only one passage that, owing to its length, has been relegated to this Appendix There are no variant readings in the two MSS which give the passage, which is corrupt in places

I

After 10 11 11, K_2 4 ins

राजन्राज्य प्रदाय त्वमनुजाना मया सह ।
वन व्रज परित्यज्य कष्टां राज्यस्पृहां विभो ।
एवविधं फल कष्ट राज्यस्य कटुकोदयम् ।
यत्र ज्ञातिवध कृत्वा राज्येन सुखमीप्सते ।
यदर्थमिप्यते राज्य भोगाश्चार्था धनानि च । [5]
द्रौणिरूपेण दैवेन हता पशुवदेव ते ।
नूनं वज्रेण घटित हृदय तव पार्थिव ।
तथा हि मन्दभाग्याया मम दु खानि सर्वदा ।
पश्यन्त्या लोकनाथेभ्यो भर्तृभ्य सुरसंमिते ।
स्मृत्वा तेषा सुख चाद्य यौवन च नराधिप । [10]
चेष्टाश्च विविधास्तेषां वय कालानुरूपिका ।
कथं शक्ष्यसि राजेन्द्र मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
भ्रातरो मम राजेन्द्र भृत्या इव वशे तव ।
तानपश्यन्कथ राजन्भविष्यसि विचिन्त्य वै ।
कथमास्थाय काले त्वं रतिं प्राप्स्यसि पार्थिव । [15]
पुत्रपौत्रैर्विहीनो हि श्यालैर्बन्धुभिरेव च ।
बान्धवै कृतकृत्यैश्च सुहृद्भिर्ज्ञातिभिस्तथा ।
अथ वा राज्यलब्धस्यो भोगेच्छ कृपणोऽसि चेत् ।
काम तेऽस्तु यथाजोषमह त्यक्ष्यामि जीवितम् ।
चिता कुरुत मे क्षिप्र प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । [20]
न करिष्यथ मे जातु वचन ह्येतदेव हि ।
विषेण रज्वा पातेन परित्यक्ष्यामि जीवितम् ।
तस्य पापकृतो द्रौणेर्जीवतो जीवित न मे ।
निमेषमपि च स्यात्तु कथ युक्त नरेश्वर ।
इहैव प्रायमासिष्ये दर्भान्संस्तर वा शुभे । [25]
वज्रपातोपम दु ख साहं शक्ष्ये कथ त्वहम् ।
हा हेति परिदेवन्त्या स्मृत्वा पुत्रांस्तथागतान् ।
मरणं सर्वथा श्रेष्ठ न तु मे जीवित क्षमम् ।
येन मे निशि सुप्तस्य भ्रातृवर्गस्य पार्थिव ।
जीवित वृ[ह]थमेवेह पशूनामिव तस्य तु । [30]
जीवतो जीवितुं नाहं धारयिष्ये मुहूर्तकम् ।
एषा त्यजाम्यह प्राय आस्थायेदं सवाम्रत ।

1

5 ^{c}) श्रान्तवाहा —cf 2^{a} and 18^{b}.

15 ^{ab}) Cf 3 125 19-21

34 ^{d}) वायस+आ+युतम्

42 ^{cd}) Construe शत्रूणा प्रतिकृत्य, genetive for the accusative

51 ^{cd}) The construction started with the locative and ends with the nominative of बल, owing to the use of प्रवर्तन्य, which is permitted with both the cases

55 On being roused, there was bound to be a question-mark on their *mudrā* Aśvatthāman did not find any युक्त उत्तर to this

65 कार्य in ^{b} is 'affair', and in ^{d} 'effort' For ^{ab}, cf यद्भावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा (*Hitopadeśa*, prastāvanā, st 19)

2

2 ^{ab}) निर्बन्धा 'affairs' (only in Ś1 and T2) With the v l निबद्धा [अर्था], supported by respectable N MSS', cf 4^{ab} कर्मणोर्द्वयो, i e, दैव कर्म and मानुष कर्म, cf 10 6 25^{cd} and 26^{ab} कर्म 'agency' (क्रियते अनेन इति)

6 ^{d}) पूर्व 'that which operates first' goes with ^{c} It refers to उत्थान in ^{a} and दैवत in ^{b}

8 ^{d}) घटन्ते = घटयन्ते, irregular transitive use

13 ^{cd}) दु ख कर्म अकृत्वा महाफल (Karmadhāraya) दृश्येत् (passive), irregular use of absolutive

14 ^{d}) दुर्दशो 'living in bad state', applicable even to the person in ^{ab}, as his लाभ is unwarranted and therefore uncertain

17 विष्टि 'forced labour without wages', cf Cal ed 3 13081, B 12 76 5 and Kautalya's *Arthaśāstra* (S Sastri, revised ed) p 60 16, 97 13, 320 17, 369 14, etc

22 ^{c}) योग 'devoted labour'

25 ^{c}) असमर्थ्य (Ś1 M1 2) absolutive gerund, cf. समन्य in 26^{b}

3

4 ^{d}) सर्वात्मान, सर्व आत्मान, double samdhi

8 ^{d}) ता ता बुद्धि 'those various *unexpected* ideas' arise, because चित्त are अचिन्त्य and hence the ideas cannot be *anticipated* अचिन्त्यत्व rather than अनित्यत्व seems to be stressed, cf 9 14 to 17 The basis of the variants is 13^{c}

18 ^{d}) गुणवत्तर कर्म, in the *opposite order* beginning with Śūdra's karman 'each more exalted than the other' गुणभाग्गुण is supported by most N MSS (except K6 B6) The गुणभाक् 'distributor of qualities' is प्रजापति This reading, perhaps, should have been preferred

21 ^{d}) अनु a कर्मप्रवचनीय, प्रि(स्थि)त used in accordance with Pānini 3 4 42

4

23 ^{ab}) दु ख, supply अनुभवामि ^{cd}) निर्दहन शाम्यति, supply दु ख as the subject, cf 27, 32

25 ^{c}) इतेति = इत इति, double samdhi, which the variants try to avoid

29 ^{c}) एकात्ममनन, i e, शोके

5

1 N stresses मेधा and विनय in 1-3, assuming शुश्रूषा S stresses all the three equally

5 ^{a}) नाथवन्त, नाथ being the सुहृद्, cf 7 and 8

नशक्य is a compound शक्य· = नेय , नशक्य· = अनेय , cf 4[a], also 10 7 57

16 [a]) अनुशास्मि, supply आत्मान

23 [c]) वार्त्तिकानां (from वार्त्ता), cf 10 4 32 The word is also found as वातिक, for which see 3 243 3[b], 4[b]

30 [a]) सार्थं, cf 10 9 38

34 [c]) शस्त्राहवजित् is contrasted with पशुवत् हत , cf 10 8 18–20 आहवजित्, i. e , either by killing the enemy or by being killed

6

3[d] 4[d]) तिष्ठन्त नागयज्ञोपवीतिनम् , masculine gender only here See 10, 11, 13, 15, 16, 19 for the neuter

17 [cd]) आकाश अनाकाश (Bahuvrihi) आकाश is 'sky' the आधार and 'space' the आधेय, respectively

24 Cf 27

25 मानुष कर्म, cf 2 2

26 धर्म्योद, though slightly supported, seems to be more likely , cf 20[c]

27 Cf 24 प्रतिघात, cf 30[d]

33 प्रपद्य goes with शरणमन्वेष्ये in 34[c]

34 [ab]) is parenthetical

7

2[ab], 3 Cf B 14. 8 30[cd], 31

5 असुचिन्त्येन and दुष्करेण go with उपहारेण, the subject of चिन्तन and करण is अल्पचेतस्

6 अपृक्त from √ पृच् Could it be अमृक्त (from √ मृच्) to which the v l in Ś2 K5 point?

8 [a]) गणाध्यक्ष is शिव himself In [c] he is गणपति son of शिव

10 [d]) दक्षिण दिगन्त metaphorically means 'death, destruction'

31 [a]) The accusative reading is slightly supported With the nominative reading, the गण will have to be considered as having bodies like भेरी, शङ्ख and मृद (? hapl for मृदङ्ग)

43 चतुर्विंशात्मक 'accompanied by, consisting of, चतुर्विंश स्तोम'?

46 [b]) उत्क्रुष्ट is supported by weighty MS evidence. Yet the general tendency towards hyper-correction of क्रु to कृ on the part of scribes may be responsible for the substitution of उत्कृष्ट for the text

57 [d]) अशक्या·, cf 10 5 6[cd]

65 [ab]) आविष्ट·, 'favoured', cf 10 17 6 , 18 25–26 , etc Or, in spite of दूरान्वय, भगवता (कर्त्रा) तेजसा (करणेन) आविष्ट

65 [c]) वर्ष्म 'lustrous form', cf 10 8 23

8

27 [c]) क्षत्रिया सर्वे The descriptions of what happened to women (26, 29, 30), and to the kṣatriya followers of Dhṛṣṭadyumna (27, 28, 31) are mixed up and this has probably led to the variant सर्वा

55 [d]) फलक is असफलक 'shoulder blade'

130 [a]) घटजानव (Ś1 K3 G1 M1–3) 'having knee-caps as big as a pitcher'

138 [a]) Supply पाञ्चालेभ्य , cf 10 3 32 — [b]) Cf 10 3 31[d]

143 [d]) Cf 148[c] The narration is interrupted by Dhṛtarāṣṭra's question and Saṃjaya's reply to it in 144–147 It is picked up again in 148[a], cf 142 and 148[ab]

9

13 धर्मे 'in [accordance with] religious duty', cf निमित्तात्कर्मयोगे on Pāṇini 2 3 36 Unusualness of the use has led to variants like हर्म्ये, धर्म्ये

29 Cf 3 125 19–21

36–37 The three Brahmin warriors had their houses filled with jewels through gifts which they received *as Brahmins* at Duryodhana's sacrifices

38 सार्थ 'a company of travellers, a caravan' Cf. 10 5 30

40 [a]) त्वत्स्वर्गहीना , implying त्वमेव स्वर्ग , cf 41[c]

10

2 [c]) प्रमत्ता used as substitute for finite verb

1

5 ^{c}) श्रान्तवाहा —cf 2^{a} and 18^{b}.

15 ^{ab}) Cf 3 125 19–21

34 ^{d}) वायस+आ+ग्रुतन्

42 ^{cd}) Construe शत्रूणा प्रतिकृत्य, genetive for the accusative

51 ^{cd}) The construction started with the locative and ends with the nominative of बल, owing to the use of प्रहर्तव्य, which is permitted with both the cases

55 On being roused, there was bound to be a question-mark on their *mudrā* Aśvatthāman did not find any युक्त उत्तर to this

65 कार्य in ^{b} is 'affair', and in ^{d} 'effort' For ^{ab}, cf यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा (*Hitopadeśa*, prastāvanā, st 19)

2

2 ^{ab}) निर्बन्धा 'affairs' (only in Ś1 and T2) With the v l निबद्धा· [अर्था], supported by respectable N MSS', cf 4^{ab} कर्मणोर्द्वयो, i e, दैव कर्म and मानुष कर्म, cf 10 6 25^{cd} and 26^{ab} कर्म 'agency' (क्रियते अनेन इति)

6 ^{d}) पूर्व 'that which operates first' goes with ^{c} It refers to उत्थान in ^{a} and दैवत in ^{b}

8 ^{d}) घटन्ते = घटयन्ते, irregular transitive use

13 ^{cd}) दु·ख कर्म अकृत्वा महाफल (Karmadhāraya) दृश्येत (passive), irregular use of absolutive

14 ^{d}) दुर्दशी 'living in bad state', applicable even to the person in ^{ab}, as his लाभ is unwarranted and therefore uncertain.

17 विष्टि 'forced labour without wages', cf Cal ed 3 13081, B 12 76 5 and Kautalya's *Arthaśāstra* (S Sastri, revised ed) p 60 16, 97 13, 320 17, 369 14, etc

22 ^{c}) योग 'devoted labour'

25 ^{c}) असमर्थ्य (Ś1 M1 2) absolutive gerund, cf. समन्व्य in 26^{b}

3

4 ^{d}) सर्वात्मान, सर्व आत्मान, double samdhi

8 ^{d}) सा सा बुद्धि 'those various *unexpected* ideas' arise, because चित्तs are अचिन्त्य and hence the ideas cannot be *anticipated* अचिन्त्यत्व rather than अनित्यत्व seems to be stressed, cf 9 14 to 17 The basis of *the variants is* 13^{c}

18 ^{d}) गुणवत्तर कर्म, in the *opposite order* beginning with Śūdra's karman 'each more exalted than the other' गुणभाग्गुण is supported by most N MSS (except K6 B6) The गुणभाक् 'distributor of qualities' is प्रजापति This reading, perhaps, should have been preferred

21 ^{d}) अनु a कर्मप्रवचनीय, श्रि(स्थि)त used in accordance with Pānini 3 4 42

4

23 ^{ab}) दु ख, supply अनुभवामि ^{cd}) निदहन्न शाम्यति, supply दु·ख as the subject, cf 27, 32

25 ^{c}) हतेति = हत इति, double samdhi, which the variants try to avoid

29 ^{c}) एकाग्रमनन, i e, शोके

5

1 N stresses मेधा and विनय in 1–3, assuming शुश्रूषा S stresses all the three equally

5 ^{a}) नाथवन्त, नाथ being the गुरु, cf 7 and 8

नशक्य is a compound शक्य = नेय, नशक्य = अनेय, cf 4[a], also 10 7 57

16 [a]) अनुशास्मि, supply आत्मान

23 [c]) वार्त्तिकाना (from वार्त्ता), cf 10 4 32 The word is also found as वातिक, for which see 3 243 3[b], 4[b]

30 [a]) सार्थ, cf 10 9 38

34 [c]) शस्त्राहवजित् is contrasted with पशुवत् हत, cf 10 8 18–20 आहवजित्, i e, either by killing the enemy or by being killed

6

3[d] 4[d]) तिष्ठन्त नागयज्ञोपवीतिनम्, masculine gender only here See 10, 11, 13, 15, 16, 19 for the neuter

17 [cd]) आकाश अनाकाश (Bahuvrīhi) आकाश is 'sky' the आधार and 'space' the आधेय, respectively

24 Cf 27

25 मानुष कर्म, cf 2 2

26 धर्म्यात्, though slightly supported, seems to be more likely, cf 20[c]

27 Cf 24 प्रतिघात, cf. 30[d]

33 प्रपद्य goes with शरणमन्वेष्ये in 34[c]

34 [ab]) is parenthetical

7

2[ab], 3 Cf B 14 8 30[cd], 31

5 असुचिन्त्येन and दुष्करेण go with उपहारेण, the subject of चिन्तन and करण is अल्पचेतस्

6 अपृक्त from √पृच् Could it be असृक्त (from √सृज्) to which the v l in Ś2 K6 point?

8 [a]) गणाध्यक्ष is शिव himself In [c] he is गणपति son of शिव

10 [d]) दक्षिण दिगन्त metaphorically means 'death, destruction'

31 [a]) The accusative reading is slightly supported With the nominative reading, the गणs will have to be considered as having bodies like भेरी, शङ्ख and मृद (? hapl for मृदङ्ग)

43 चतुर्विंशात्मक 'accompanied by, consisting of, चतुर्विंश स्तोम'?

46 [b]) उत्कृष्ट is supported by weighty MS evidence Yet the general tendency towards hyper-correction of क्रु to कृ on the part of scribes may be responsible for the substitution of उत्कृष्ट for the text

57 [d]) अशक्या, cf 10 5 6[cd]

65 [ab]) आविष्ट, 'favoured', cf 10 17 6, 18 25–26, etc Or, in spite of दूरान्वय, भगवता (कर्त्रा) तेजसा (करणेन) आविष्ट

65 [e]) वर्ष्म 'lustrous form', cf 10 8 23

8

27 [c]) क्षत्रिया सर्वे The descriptions of what happened to women (26, 29, 30), and to the kṣatriya followers of Dhṛṣṭadyumna (27, 28, 31) are mixed up and this has probably led to the variant सर्वा

55 [d]) फलक is असफलक 'shoulder blade'

130 [a]) घटजानव (Ś1 K2 G1 M1–3) 'having knee caps as big as a pitcher'

138 [a]) Supply पाञ्चालेभ्य, cf 10 3 32 — [b]) Cf 10 3 31[d]

143 [d]) Cf 148[c] The narration is interrupted by Dhṛtarāṣṭra's question and Saṁjaya's reply to it in 144–147 It is picked up again in 148[a], cf 142 and 148[ab]

9

13 धर्मे 'in [accordance with] religious duty', cf निमित्तात्कर्मयोगे on Pāṇini 2 3 36 Unusualness of the use has led to variants like हर्म्ये, धर्म्ये

29 Cf 3 125 19–21

36–37 The three Brahmin warriors had their houses filled with jewels through gifts which they received *as Brahmins* at Duryodhana's sacrifices

38 सार्थ 'a company of travellers, a caravan' Cf 10 5 30

40 [a]) त्वत्स्वर्गहीना, implying त्वमेव स्वर्ग, cf 41[c]

10

2 [c]) प्रमत्ता used as substitute for finite verb

Throughout this section (14-23), the प्रमाद of the Pāndava conquerors, which brought about their destruction, is stressed

13 ^{a}) य refers to जय in 12^{cd} (and विजय in 13^{c}) मन्येत 'value, highly regard'

14 ^{ab}) येषा [परेषां, cf 13^{d}] अर्थाय [वर्तमानस्य] पापस्य जयस्य धिक् सुहृद्वधे [सति] Wrong construction of येषा with सुहृद (in सुहृद्वधे) has led to the N variants

26 ^{f}) इति going with वभाषे in ^{b}

11

12 ^{a}) तेन धर्मेण = क्षत्रधर्मेण, cf 10^{c}

26 ^{ab}) दुःखात् [हेतो] परिदेविनम्

28 ^{b}) वधे वृत (Ś1 K5), i. e, by द्रौपदी, cf 22-25 above

12

6 एवमेव 'without any preliminaries, such as Guru's pleasure, etc प्रोवाच 'taught'

7 नान्विपत् (Ś1 K1, cf Ś2) 'did not long for him *as a pupil*'

10 कल्याणे for कल्याणेपु (irregularly)

29-30 य in 29^{e} and 30^{b} is सनत्कुमार

31 तेन, i e, प्रद्युम्नेन

13

3 ^{c}) उच्छ्रितेव is supported by B and D versions

20 इषीका is the arrow which was used as the medium through which the *astra* could operate, cf also 17, 20, 10 14 4, 15 1

14

11 ^{b}) तापयन्ती, irregular accusative dual from तापयत् (neuter), adj of अग्ने

15

17 ^{b}) अन्तकाय = अन्ताय

25 ^{a}) त्व is supported by K6 B and D (except D1 2 Dn1), but is suggested also by Ś and most of the K MSS

16

27-29 Cf 5 80 22-32

17

11 ^{b}) Harikeśa i e, Lord Siva, foresaw certain possible defects in the *bhūtas* which he intended to create These defects seem to be (1) need for food and (2) want of perpetuity So he went under water Evidently he lived there for a long while and when he came out, he saw how someone else had performed the task that was assigned to him without attempting to remove the defects which he *had foreseen cf stanzas 16-18 Pitāmaha* had temporarily removed one, but he had not made any permanent arrangement in that connection Propagation of the race and supply of food to its members must be automatic Harikeśa had secured two things for this purpose the Liṅga and the herbs When, therefore, Harikeśa saw what was done, he naturally grew angry, but left behind him the things secured by him through his penance (st 31-25) and went away *We have to understand, though this is not actually stated, that with* the help of these, Pitāmaha *secured uninterrupted* creation and maintenance of creatures in the world For Śiva's tapas under water, see B 12 289 22-24

ERRATA

PAGE	ADHY	ŚLOKA	
5	1	20	Crit App line 1 *for* Ca *read* Ca d
5	1	20	Crit App line 2 *for* Ca *read* Cd
8	1	41	Crit App line 3 *after* M_{1-8} *ins* Cnp
8	1	42	Crit App line 4 *for* कौरव्य (for कौशिको) *read* कौरव्य , Ca d कौशिको (as in text)
8	1	43	Crit App line 3 , *for* सौवध (for सोपध) *read* सौवध , Ca d सोपध (as in text)
62	8	121	Crit App line 6 *for* रनर्षभ *read* नरर्षभ
82	12	3	Crit App line 7 *for* repeats *read* substitutes
92	15	4	Crit App line 4 *omit* $\tilde{N}_1$
92	15	10	*for* ब्रह्मचारी *read* ब्रह्मचारी
93	15	22	*for* सभ्रातृवन्धो *read* सभ्रातृबन्धो
98	16	21	Crit App line 3 *for* K_{2-6} *read* $K_{2\ 4-6}$
112	Column two, line 27		*for* 31–25 *read* 21–25
Introduction p xv		line 27	*for* $Ś_1$ $\tilde{N}_1$, *read* $Ś_1$,
,, p xx		line 22	*after* recension *ins* (except G_8)
,, p xxi		last line	*before* twenty-two *ins* first fourteen out of the
,, p xxii		line 23	*for* with T C *read* with T G
,, p xxxiii		line 2	*for* lines *read* ślokas

Throughout this section (14-23), the प्रमाद of the Pāndava conquerors, which brought about their destruction, is stressed

13 [a]) य refers to जय in 12^{cd} (and विजय in 13^{c}) मन्येत 'value, highly regard'

14 [ab]) येषा [परेषां, cf. 13^{d}] अर्थाय [वर्तमानस्य] पापस्य जयस्य धिङ् सुहृद्वधे [सति] Wrong construction of येषा with सुहृद (in सुहृद्वधे) has led to the N variants

26 [d]) इति going with वधाये in [b]

11

12 [a]) तेन धर्मेण = क्षत्रधर्मेण, cf 10^{c}

26 [ab]) दुःखात् [हेतो] परिदेवितम्

28 [b]) वधे वृत ($Ś_1$ K_5), i e, by द्रौपदी, cf 22-25 above

12

6 एवमेव 'without any preliminaries, such as Guru's pleasure, etc प्रोवाच 'taught'

7 नान्विषत् ($Ś_1$ K_1, cf $Ś_2$) 'did not long for him *as a pupil*'

10 कल्याणे for कल्याणेषु (irregularly)

29-30 य in 29^{a} and 30^{b} is सनत्कुमार

31 तेन, i e, प्रद्युम्नेन

13

3 [c]) उच्छ्रितेव is supported by B and D versions

20 इषीका is the arrow which was used as the medium through which the *astra* could operate, cf also 17, 20, 10 14 4, 15 1

14

11 [b]) तापयन्ती, irregular accusative dual from तापयत् (neuter), adj of अस्त्रे

15

17 [b]) अन्तकाय = अन्ताय

25 [a]) त्व is supported by K_5 B and D (except $D_{1,2}$ Dn_1), *but is suggested also by* Ś and most of the K MSS

16

27-29 Cf 5 80 22-32

17

11 [b]) Harikeśa i e, Lord Śiva, foresaw certain possible defects in the *bhūtas* which he intended to create These defects seem to be (1) need for food and (2) want of perpetuity So he went under water Evidently he lived there for a long while and when he came out, he saw how someone else had performed the task *that was assigned to him without attempting to remove the defects which* he had foreseen *of stanzas 16-18* Pitāmaha had temporarily removed one, but he had not made any permanent arrangement in that connection Propagation of the race and supply of food to its members must be automatic Harikeśa had secured two things for this purpose the Liṅga and the herbs When, therefore, Harikeśa saw what was done, he naturally grew angry, but left behind him the things secured by him through his penance (st 31-25) and went away We have to understand, though this is not actually stated, *that* with the help of these, Pitāmaha secured uninterrupted creation and maintenance of creatures in the world For Śiva's tapas under water, see B 12. 289 22-24

ERRATA

Page	Adhy	Śloka	
5	1	20	Crit App line 1 *for* Ca *read* Ca d
5	1	20	Crit App line 2 *for* Ca *read* Cd
8	1	41	Crit App line 3 *after* M_{1-8} *ins* Cnp
8	1	42	Crit App line 4 *for* कौरच्य (for कौशिको) *read* कौरव्य , Ca d कौशिको (as in text)
8	1	43	Crit App line 3 , *for* सौवध (for सोपध) *read* सौवध , Ca d सोपध (as in text)
62	8	121	Crit App line 6 *for* रनर्षभ *read* नरर्षभ
82	12	3	Crit App line 7 *for* repeats *read* substitutes
92	15	4	Crit App line 4 *omit* $\tilde{N}_1$
92	15	10	*for* ब्रह्मचारी *read* ब्रह्मचारी
93	15	22	*for* सभ्राहृबन्धो *read* सभ्रातृबन्धो
98	16	21	Crit App line 3 *for* K_{2-6} *read* $K_{2,4-6}$
112	Column two, line 27		*for* 31–25 *read* 21–25
Introduction p xv	line 27		*for* $Ś_1$ $\tilde{N}_1$, *read* $Ś_1$,
,, p xx	line 22		*after* recension *ins* (except G_8)
,, p xxi	last line		*before* twenty-two *ins* first fourteen out of the
,, p xxii	line 23		*for* with T C *read* with T G
,, p xxxiii	line 2		*for* lines *read* ślokas

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†, R N DANDEKAR, S K. DE, F EDGERTON, A. B. GAJENDRAGADKAR †, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE, V K. RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, P L VAIDYA, V P VAIDYA†, RAGHU VIRA, H D VELANKAR, M WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Union Government of the Republic of India, Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad and Mysore, the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona, the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

THE

STRĪPARVAN

BEING THE ELEVENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VASUDEV GOPAL PARANJPE, M A, LL B, D LITT

Sometime Professor of Sanskrit, Fergusson College, Poona

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1956

☞ The Sauptika forms the first part of Volume twelve,

the Strī forms its second part and

completes the Volume

Printed at cost of Subvention from the

Government of Uttara Pradesh

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona (4), and

Published by Dr S. K. Belvalkar, General Editor

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt 2 The Strī

ILLUSTRATION

☞ The Sauptika forms the first part of Volume twelve;

the Strī forms its second part and

completes the Volume.

Printed at cost of Subvention from the
Government of Uttara Pradesh

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona (4), and

Published by Dr. S. K. Belvalkar, General Editor

CONTENTS OF VOLUME TWELVE

Pt 2 The Strī

ILLUSTRATION

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix.
Arj = Arjunamiśra
B = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev. = Devabodha.
ed. = edition
fig. = figure(s)
fol. = folio(s).
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl. = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf. lin = *infra lineam* (below the line)
ins = insert(s)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd. = introduction, introductory
K. = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (by P P. S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64)
Manu = Manusmrti (ed N S P)
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha.
O-J = Old-Javanese
om = omit(s), omitting.
orig = original(ly)
post = posterior.
pr m = *propria manu* (by own hand).
prob = probably
r = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line)
transp = transpose(s), transposition.
v = verse
(var) = with variation(s)
v l = varia(e) lectio(nes)

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm. of Devabodha, Ca n.p s v = Comm of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pātha" or variant, thus, Cnp = a pātha mentioned in the Comm of Nīlakaṇṭha.
~~~~

CORRIGENDA FOR THE TEXT

OF THE STRIPARVAN

Page	Adhy	Śloka		
4	1	13^{a}	*read* सुहृदां	*for* सुहृदो
26	7	13^{d}	*read* कर्म सुहृिश्च	*for* कर्मसुहृिश्च
36	9	12^{c}	*read* द्रवन्	*for* द्रवान्
69	18	22^{b}	— Correct marg ref	C 11 540
70	18	22^{d}	— Correct marg ref	C 11 540
71	19	7^{b}	— Correct marg ref	C 11 553
72	19	7^{d}	— Correct marg ref	C 11 553
75	20	14^{b}	— Correct marg ref	C 11 582
77	20	30^{b}	— Correct marg ref	C 11 599
105	26	Corner title	*read* श्राद्धपर्व	*for* जलप्रदानिकपर्व
105	26	Colophon	*delete* श्राद्धपर्व समाप्तम्	
107	27	Corner title	*read* श्राद्धपर्व	*for* जलप्रदानिकपर्व
109	27	Corner title	*read* श्राद्धपर्व	*for* जलप्रदानिकपर्व
109	27	Colophon	*read* श्राद्धपर्व	*for* जलप्रदानिकपर्व
110	Column	2	For a corrected text of the passage अत्र संवत्सरे etc at the end of Ś$_1$, see Stein, J. R. A. S., pp. 188–189.	

☞ Pagination of Concordance should be XXVII–XXXVI instead of XVII–XXVI.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl = additional
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix.
Arj = Arjunamiśra
B. = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799).
BG = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed of the Mbh.
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries)
cont. = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit. App = Critical Apparatus
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg. = illegible
inf. lin = *infra lineam* (below the line).
ins = insert(s)
int lin. = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd. = introduction, introductory
K. = Kumbhakonam ed of the Mbh.
L. = Line.
M = Madras edition of the Mbh. (by P. P. S Sastri, 1931–1936)
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu = Manusmṛti (ed N S P.)
Mbh. = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha
O-J. = Old-Javanese
om = omit(s), omitting.
orig = original(ly)
post. = posterior.
pr. m = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably
r = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (*ed.* N S P).
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m. = *secunda manu* (by another hand).
st = stanza(s)
supp. = supplementary.
sup lin = *supra lineam* (above the line)
transp. = transpose(s), *transposition*
v. = verse.
(var) = with variation(s)
v l. = varia(e) lectio(nes)

❀❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm. of Devabodha, Ca n p s v = Comm of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Paramānanda, Vidyāsāgara and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant, thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~

CORRIGENDA FOR THE TEXT

OF THE STRIPARVAN

Page	Adhy	Śloka		
4	1	13^a	*read* सुहृदां	*for* सुहृदो
26	7	13^d	*read* कर्म बुद्धिश्च	*for* कर्मबुद्धिश्च
36	9	12^c	*read* ब्रुवन्	*for* ब्रुवान्
69	18	22^b	— Correct marg ref	C II 540
70	18	22^d	— Correct marg ref	C II 540
71	19	7^b	— Correct marg ref	C II 553
72	19	7^d	— Correct marg ref	C II 553
75	20	14^b	— Correct marg ref	C II 562
77	20	30^b	— Correct marg ref	C II 590
105	26	Corner title	*read* श्राद्धपर्व	*for* जलप्रदानिकपर्व
105	26	Colophon	*delete* श्राद्धपर्व समाप्तम्	
107	27	Corner title	*read* श्राद्धपर्व	*for* जलप्रदानिकपर्व
109	27	Corner title	*read* श्राद्धपर्व	*for* जलप्रदानिकपर्व
109	27	Colophon	*read* श्राद्धपर्व	*for* जलप्रदानिकपर्व
110	Column	2	For a corrected text of the passage अत्र संवत्सरे etc. at the end of Ś$_1$, see Stein, J. R. A. S., pp 188–189.	

☞ Pagination of Concordance should be XXVII–XXXVI instead of XVII–XXVI.

INTRODUCTION

I THE CRITICAL APPARATUS

The text of the Strīparvan was constituted after an examination of collations from 71 MSS, falling under the following scriptal groups 2 Śāradā, 1 Nevārī, 6 Bengali, 50 Devanāgarī (of which 16 contained the whole Parvan, 17 the Viśoka sub-parvan alone, and 17 the Strī sub parvan alone), 4 Grantha, 4 Telugu, and 4 Malayālam For purposes of this edition, collations of only 31 manuscripts for the Viśoka sub-parvan (adhyāyas 1-8) and of 32 manuscripts for the Strī sub-parvan were used, of which 26 are common to the two sub-parvans Some of the remaining MSS, which have been incidentally mentioned in the Introduction or used in the Notes, have their full designation indicated in brackets

LIST OF MSS INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Śāradā

Ś$_1$ = London, India Office Library (No 3307, Cat No 6483) Dated A D **1709**

Ś$_2$ = Oxford University Library, No 152, undated

Kaśmirī

K$_0$ = Lahore, D A V College, No 1122, with comm of Nīlakaṇtha

K$_1$ = Poona, Bombay Government Collection deposited at the BORI, No 218 of 1887-91

K$_2$ = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No 196 of 1891-95

K$_3$ = Poona, the same Collection deposited at the BORI, No 566 of 1882-83

K$_4$ = Poona, Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Mandal (Mirikar Collection), used for the Strī sub-parvan only

K$_5$ = Poona, Kamat Collection belonging to the BORI

Nevārī

Ñ$_1$ = Khatmandu, The Private Collection of Pandit Rajaguru Hemaraj Dated (A D **1511** or **1512**)

Bengali

B_1 = Dacca, University Library, No. 505.

B_2 = the same, No. 618

B_3 = Bolpur, Śāntiniketan, Viśvabhāratī, No 49.

B_4 = The same, No 47

Devanāgarī (i) Devanāgarī version of Nīlakaṇṭha

Dn_1 = Private Collection of the Raja of Bhor, No 2152 with com of Nīlakaṇṭha.

Dn_2 = D A V College, No. 59, with Nīlakaṇṭha's commentary

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1112 (for Viśoka), No 1111 (for Strī)

D_2 = BORI, MBH Collection No 22

D_3 = Tanjore, S M Library, No 1038 (for Viśoka), No 1039 (for Strī)

D_4 = Poona, Bombay Govt Collection deposited at BORI, No 231 of 1895-1902

D_5 = Tirupati Venkateśvara Institute Library, No. 2792

D_6 = Tanjore, S. M Library, No 1136 (for Viśoka), No 1135 (for Strī)

D_7 = Tanjore, S M Library, No 1283 (for Viśoka)

D_8 = ,, ,, ,, No 1282 (for Strī)

D_9 = ,, ,, ,, No 1165 (for Viśoka), No 1164 (for Strī)

Telugu

T_1 = BORI, Mahābhārata Collection, No 93

T_2 = Tanjore, S M Library, No 11831.

Grantha

G_1 = BORI, Mahābhārata Collection, No 50

G_2 = Adyar, T S MSS Library, No 29, E 21

G_3 = Mysore, Govt. Library, No 2645

Malayālam

M_1 = Cochin, Paliyam Valiyachan Private Library, No 4

M_2 = Trivandrum, Ponnor Kothumana Collection

M_3 = Calicut, Padiññare Kovilam Collection

M_4 = Cochin, State Library, No 33

II A DETAILED DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS

Ś1

London, India Office Library (Library No 3307, Cat No 6483), brown paper, 7″×11″, well-written Śāradā characters, 21–22 lines to a page, containing four different foliations, the first two containing the Drona, Karṇa, Śalya and Gadā on folios 1–201 and 2–289^b In the third foliation we have the Viśoka sub-parvan on folios 1^b–8^b, and the Strī sub-parvan in the fourth on folios 282^b–616^a In the colophon to the Karṇaparvan we have the stanzas शरवस्वक्षिते वर्षे (Saptarṣi era [47]85 = A D 1709) कर्णपर्वेरसुत्तमम् । श्रीदामोदरकौलेन लिखित शुद्धिमत्तरम् ॥ Keith's remark on the manuscript is that it is 'not very correct', Prof Velankar regards it, as 'a pretty reliable representative of the Śāradā version' Of the Additional passages it has, in addition to the two benedictory stanzas 1* and 30* (in the beginning of the Visoka and Strī sub-parvans) 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 75*, 76*, Appendix I As compared with Ś3, it has 59* which Ś2 has not, and does not contain 21* which appears in Ś2 As the manuscript has been returned to the India Office Library, other details as regards corrections or marginalia cannot be given

Ś2

Oxford University Library, No 152, 14″×10″, 26–28 lines to a page, Śāradā characters, very carefully written It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp 187–194 The available portion consists of the Gadā, Sauptika, Strī and Āsvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin, the Strī being on folios 78^a–85^b The text of the Strīparvan from adhy 1 15^a up to adhy 6 6, and again from adhy 25 39^a up to adhy 27 2^c is lost on missing folios It contains a number of marginal glosses, some of them being in Devanāgarī characters cf 22 13^{ab}, 23. 4^{cd}, 24 13^a–14^b These have been traced by Stein to one Takade Bhaṭṭa Haraka, the writer of the sale-deed recorded in Sanskrit as well as in Persian at the end of the manuscript, which bears the date of Āśvina of (Saptarṣi) Samvat (47)58 (= A D 1682) This sale-deed was in respect of the complete manuscript of the Mbh. and was passed in favour of Guru Ananda by Pandits Lala Śrīkāṇtha and Nara From the paper and the

Bengali

B_1 = Dacca, University Library, No. 505.

B_2 = the same, No. 618

B_3 = Bolpur, Śāntiniketan, Viśvabhāratī, No. 49.

B_4 = The same, No 47

Devanāgarī (i) Devanāgarī version of Nīlakaṇṭha

Dn_1 = Private Collection of the Raja of Bhor, No 2152 with com of Nīlakaṇṭha.

Dn_2 = D A V College, No. 59, with Nīlakaṇṭha's commentary

(ii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No 1112 (for Viśoka), No 1111 (for Strī)

D_2 = BORI, MBH Collection No 22

D_3 = Tanjore, S M Library, No 1038 (for Viśoka), No 1039 (for Strī)

D_4 = Poona, Bombay Govt Collection deposited at BORI, No 231 of 1895-1902

D_5 = Tirupati Venkateśvara Institute Library, No 2792

D_6 = Tanjore, S. M Library, No 1136 (for Viśoka), No 1135 (for Strī)

D_7 = Tanjore, S M Library, No 1283 (for Viśoka)

D_8 = ,, ,, ,, No 1282 (for Strī)

D_9 = ,, ,, ,, No 1165 (for Viśoka), No 1164 (for Strī)

Telugu

T_1 = BORI, Mahābhārata Collection, No. 93

T_2 = Tanjore, S M Library, No 11831.

Grantha

G_1 = BORI, Mahābhārata Collection, No 50

G_2 = Adyar, T S MSS Library, No 29, E 21

G_3 = Mysore, Govt. Library, No 2645

Malayālam

M$_1$ = Cochin, Paliyam Valiyachan Private Library, No 4

M$_2$ = Trivandrum, Ponnor Kothumana Collection

M$_3$ = Calicut, Padiññare Kovilam Collection

M$_4$ = Cochin, State Library, No 33

II A DETAILED DESCRIPTION OF THE MANUSCRIPTS

Ś$_1$

London, India Office Library (Library No 3307, Cat No 6483), brown paper, 7″ × 11″, well-written Śāradā characters, 21–22 lines to a page, containing four different foliations, the first two containing the Droṇa, Karṇa, Śalya and Gadā on folios 1–201 and 2–289^b In the third foliation we have the Viśoka sub-parvan on folios 1^b–8^b, and the Strī sub-parvan in the fourth on folios 282^b–616^a In the colophon to the Karṇaparvan we have the stanzas शरवसुक्षिते वर्षे (Saptarṣi era [47]85 = A D 1709) कर्णपर्वेदसुत्तमम् । श्रीदामोदरकौलेन लिखित शुद्धिमत्तरम् ॥ Keith's remark on the manuscript is that it is 'not very correct', Prof Velankar regards it, as 'a pretty reliable representative of the Śāradā version' Of the Additional passages it has, in addition to the two benedictory stanzas 1* and 30* (in the beginning of the Viśoka and Strī sub-parvans) 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 75*, 76*, Appendix I As compared with Ś$_2$, it has 59* which Ś$_2$ has not, and doe snot contain 21* which appears in Ś$_2$ As the manuscript has been returned to the India Office Library, other details as regards corrections or marginalia cannot be given

Ś$_2$

Oxford University Library, No 152, 14″ × 10″, 26–28 lines to a page, Śāradā characters, very carefully written It is a fragment of what was originally a complete manuscript of the Mbh Stein has given a very interesting account of the manuscript in JRAS 1900, pp 187–194 The available portion consists of the Gadā, Sauptika, Strī and Āsvamedhika parvans, and a portion of the Āśramavāsin, the Strī being on folios 78^b–85^b The text of the Strīparvan from adhy 1 15^a up to adhy 6 6, and again from adhy 25 39^a up to adhy 27 2^a is lost on missing folios It contains a number of marginal glosses, some of them being in Devanāgarī characters of 22 13^{ab}, 23 4^{cd}; 24 13^a–14^b. These have been traced by Stein to one Takade Bhaṭṭa Haraka, the writer of the sale-deed recorded in Sanskrit as well as in Persian at the end of the manuscript, which bears the date of Āśvina of (Saptarṣi) Samvat (47)58 (= A D 1682) This sale-deed was in respect of the complete manuscript of the Mbh and was passed in favour of Guru Ananda by Pandits Lala Śrīkāṇtha and Nara From the paper and the

script, the manuscript has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century. A more careful study of this manuscript is very necessary Bhatta Haraka whose handwriting appears on the sale-deed and in the marginal glosses not only of this manuscript, but, according to Stein, in the marginal glosses of several other learned works including the Rājataraṅgiṇī, and whom Stein gives credit for learning and accuracy, is, however, guilty of very incorrect Sanskrit, which Stein attributes to the prevalent forms of conveyancing, but more important still is the fact that some of the corrections are made in Devanāgarī, which will probably show that Bhatta Haraka might be comparing Devanāgarī MSS with the Śāradā text that he studied The manuscript gives adhyāya numbers, but adhy 11 which (owing to the addition of an adhy in this manuscript) should have been 12, is numbered by mistake as 13, and the next two adhyāyas bear the same number, while adhy 14 and adhy 15 are combined into a single adhyāya and bear the number 14, the mistake being continued up to adhy 24, after which adhy 25 and adhy 26 have no numbering, while adhy 27 is numbered 27 The additional passages in this manuscript are the same as in Ś1, except that stars 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15* and 19* belong to the missing portion of Ś2, while Ś2 has 28* in excess, and has not 59* which is found in Ś1 The omissions are 15 16^{ab}, 16. 4^{d}–7^{a}, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 25–29, 22 9, 24 26^{d}–27^{a}, 25 7^{c}–8^{b}, 21^{d}–23^{a}, 30 The following stanzas appear on margins 14 5, 22^{b}, 15 9^{ab}, 17. 20^{cd}, 19 1^{d}, 5, 23, 25^{c}–26^{d}, 24 16–17

K0

D A V College, No 1122, size 13″ × 7″, foll 18, lines 18 to a page, letters 48 in a line It contains the Strīparvan complete with the comm of Nīlakantha Its intimate relations with Ś1 can be seen from agreements and variants Its additions are the same as for Ś1, plus 21*, 26* and 29*, all written on the margin It writes 1 2 and 3 10 on the margin The following stanzas are omitted by it 11 6 10, 12, 10 8^{c}–9^{b}, 23, 11. 25^{c}–26^{d}, 13 13^{cd}, 14 7–9, 16^{c}–17^{b}, 15 16^{ab}, 16 4^{d}–7^{a}, 8, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 8^{ab}.

K1

Poona, Government Collection, No 218 of 1887–91 Catalogue p 16 Paper, 14 65″ × 6 55″, foll 20, 13–15 lines, with 46–48 letters to a line, good handwriting, one or two corrections in the writer's own hand, no date —Addl st 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 18*, 19* (subst), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*, and Appendix I — Omissions 4 7^{cd}, 8^{abcd}, 5 6, 6 10^{ab}, 11 from रुधिरं (in 18^{d}) up to तथैव (in 19^{b}), 14 15^{c}–16^{d}, 16 from जग्मु (in 10^{d}) up to साद्य (in 11^{a}), 20^{cd}, 17 27^{ab}, 20 24^{ab}, 26 32^{ab}.

K_2

Poona, Government Collection, No 196 of 1891-95, Cat p 14, size 15 35" × 6 7", foll 13, 23 lines, 50 letters — Addl st same as for K_1 with the addition of 52*, 56* and 62* — Omissions 11 4 7^c-8^d (with K_1 D_2), 5 6, 6 10, 13 11^{ab}, 14 15^c-16^d, 16 from जम्बु (in 10^d) up to साध (in 11^a), 20^{cd}, 20 24^{ab}, 21 5, 22 1^{ab}, 26 32^{ab}, 26 from श्व (in 41^a) up to सन्नासन् (in 42^a), 27 16^{abcd}

K_3

Poona, Government Collection, No 566 of 1882-83 Cat p 286 Paper, 15" × 6", foll. 21^b-40^b (20 foll), lines 16, 42-43 letters to a line with 21 lines on 40^b together with 5½ lines on margin Colophons and उवाच references in red, no correction The MS is same as K_3 used for the Sauptika The MS contains parvans from 7 to 18, written by Ganesh, son of Tryambaka, son of Raghunātha, between Śaka 1616-1619, no mention of place — Addl 1*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71*, 73*, 75*, 76*, and Appendix I — Omissions 11 25^c-26^d, 20 10

K_4

Mirikar MS belonging to the Bhārata Itihāsa Samśodhaka Mandal, Poona, foll 23, 12 lines to a page, 37 letters to a line, thin glazed paper, size 6 4" by 13 1", beautiful handwriting, no corrections, date on a MS of the Āraṇyaka by the same scribe, probably A D 1768 It contains the portion belonging to the Strī from adhy 9 only — Addl stanzas 30*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 73*, 75*, 76*, and App I (being the same as for $Ś_1$ and K_0) — Omissions 11 10 8^c-9^b, 23, 11 25^a-26^b, 14 7-9, 16^c-17^b (with $Ś_1$ K_0), 15 16^{ab} (with Ś K_0), 16 4^d-7^a, 8, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 25-29 (with Ś), 20 20^{ab}, 22 9 (with Ś K_0), 23 31^c-32^b, 24 26^d-27^a (with $Ś_2$ K_0 M_4), 25 7^c-8^b (with Ś $K_{0,5}$ M_2), 21^c-23^a (with Ś $K_{0,5}$), 30 (with Ś K_0), 34^d-35^c (with Ś K_0)

K_5

Kamat MS belonging to BORI Mbh Collection, foll 20, size 6⅜" × 13⅝", handwriting same as of K_3 described on p 13 of the Sauptika, the date of that MS being Śaka 1601, 12-13 lines to a page, 46 letters to a line The MS was acquired by Shri Kamat in the Hyderabad State and has been presented to the Institute — Addl stanzas 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 35*, 40*, 48*, 59*, 61*, 63*, 65*, 70*, 73*, 75*, 76*, App I The MS differs from Ś K_0 in omitting 1*, 30*, 38* and in adding 35*, 63*, 68*, 70* — Omissions 11 1 1^c-2^d, 21^{ab}, 2 17, 4 7^c-8^d, 6 9^c-10^f, 7 12^a-14^b, 11 25^c-26^d, 13 4-5, 10, 15 15^d-16^a, 19 19^a-20^b, 20 8-11, 19^{ab} (with $Ñ_1$ D_{n2} $G_{2,3}$), 23 28^a-29^a, 35^a-36^c, 24 15^d-16^a, 25 7^c-8^b (with Ś $K_{0,4}$ M_2), 21^a-23^a (with Ś $K_{0,4}$), 26 30^{cd}, 27 16^{abcd} (with K_2 D_2).

script, the manuscript has been assigned by Stein to the end of the sixteenth or the beginning of the seventeenth century. A more careful study of this manuscript is very necessary Bhatta Haraka whose handwriting appears on the sale-deed and in the marginal glosses not only of this manuscript, but, according to Stein, in the marginal glosses of several other learned works including the Rājataraṅgiṇī, and whom Stein gives credit for learning and accuracy, is, however, guilty of very incorrect Sanskrit, which Stein attributes to the prevalent forms of conveyancing, but more important still is the fact that some of the corrections are made in Devanāgarī, which will probably show that Bhatta Haraka might be comparing Devanāgarī MSS with the Śāradā text that he studied The manuscript gives adhyāya numbers, but adhy 11 which (owing to the addition of an adhy in this manuscript) should have been 12, is numbered by mistake as 13, and the next two adhyāyas bear the same number, while adhy 14 and adhy 15 are combined into a single adhyāya and bear the number 14, the mistake being continued up to adhy 24, after which adhy 25 and adhy 26 have no numbering, while adhy 27 is numbered 27 The additional passages in this manuscript are the same as in Ś1, except that stars 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15* and 19* belong to the missing portion of Ś2, while Ś2 has 28* in excess, and has not 59* which is found in Ś1 The omissions are 15 16^{ab}, 16 4^{d}–7^{a}, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 25–29, 22 9, 24 26^{d}–27^{a}, 25 7^{c}–8^{b}, 21^{d}–23^{a}, 30 The following stanzas appear on margins 14 5, 22^{b}, 15 9^{ab}, 17. 20^{cd}, 19 1^{d}, 5, 23, 25^{c}–26^{d}, 24 16–17

K0

D A V College, No 1122, size 13″ × 7″, foll 18, lines 18 to a page, letters 48 in a line It contains the Strīparvan complete with the comm of Nīlakantha Its intimate relations with Ś1 can be seen from agreements and variants Its additions are the same as for Ś1, plus 21*, 26* and 29*, all written on the margin It writes 1 2 and 3 10 on the margin The following stanzas are omitted by it 11 6 10, 12, 10 8^{c}–9^{b}, 23, 11 25^{c}–26^{d}, 13 13^{cd}, 14 7–9, 16^{c}–17^{b}, 15 16^{ab}, 16 4^{d}–7^{a}, 8, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 8^{ab}.

K1

Poona, Government Collection, No 218 of 1887–91 Catalogue p 16 Paper, 14 65″ × 6 55″, foll 20, 13–15 lines, with 46–48 letters to a line, good handwriting, one or two corrections in the writer's own hand, no date —Addl st 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 18*, 19* (subst), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*; and Appendix I —Omissions 4 7^{cd}, 8^{abcd}, 5 6, 6 10^{ab}, 11 from रुधिर (in 18^{d}) up to माय (in 11^{a}), 20^{cd}, 17 up to तथैव (in 19^{b}), 14 15^{c}–16^{d}, 16 from जग्मु (in 10^{d}) up to 20 24^{ab}, 26 32^{ab}, 27^{ab}.

K₂

Poona, Government Collection, No 196 of 1891–95, Cat p 14, size 15 35″ × 6 7″, foll 13, 23 lines, 50 letters — Addl st same as for K_1 with the addition of 52*, 56* and 62* — Omissions 11 4 7^e–8^d (with K_1 D_2), 5 6, 6 10, 13 11^{ab}, 14. 15^c–16^d, 16 from जम्बु (in 10^d) up to साधु (in 11^a), 20^{cd}, 20 24^{ab}, 21. 5, 22 1^{ab}, 26 32^{ab}, 26 from ब (in 41^a) up to सत्रासन् (in 42^a), 27 16^{abcd}

K₃

Poona, Government Collection, No 566 of 1882–83 Cat p 286 Paper, 15″ × 6″, foll 21^b–40^b (20 foll), lines 16, 42–43 letters to a line with 21 lines on 40^b together with 5½ lines on margin Colophons and उवाच references in red, no correction The MS is same as K_3 used for the Sauptika The MS contains parvans from 7 to 18, written by Ganesh, son of Tryambaka, son of Raghunātha, between Śaka 1616–1619, no mention of place — Addl 1*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71*, 73*, 75*, 76*, and Appendix I — Omissions 11 25^c–26^d, 20 10

K₄

Minkar MS belonging to the Bhārata Itihāsa Saṃśodhaka Mandal, Poona, foll 23, 12 lines to a page, 37 letters to a line, thin glazed paper, size 6 4″ by 13 1″, beautiful handwriting, no corrections, date on a MS of the Āraṇyaka by the same scribe, probably A D 1768 It contains the portion belonging to the Strī from adhy 9 only — Addl stanzas 30*, 31*, 33*, 38*, 59*, 61*, 73*, 75*, 76*, and App I (being the same as for $Ś_1$ and K_0) — Omissions 11 10 8^c–9^b, 23, 11 25^c–26^b, 14. 7–9, 16^c–17^b (with $Ś_1$ K_0), 15 16^{ab} (with Ś K_0), 16 4^d–7^a, 8, 24^{cd}, 42^{ab}, 17 25–29 (with Ś), 20 20^{ab}, 22 9 (with Ś K_0), 23 31^c–32^b, 24 26^d–27^a (with $Ś_1$ K_0 M_4), 25 7^c–8^b (with Ś $K_{0,5}$ M_2), 21^d–23^a (with Ś $K_{0,5}$), 30 (with Ś K_0), 34^d–35^c (with Ś K_0)

K₅

Kamat MS belonging to BORI Mbh Collection, foll 20, size 6⅜″ × 13⅝″, handwriting same as of K_3 described on p 13 of the Sauptika, the date of that MS being Śaka 1601, 12–13 lines to a page, 46 letters to a line The MS was acquired by Shri Kamat in the Hyderabad State and has been presented to the Institute — Addl stanzas 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 31*, 33*, 35*, 40*, 48*, 59*, 61*, 63*, 68*, 70*, 73*, 75*, 76*, App I The MS differs from Ś K_0 in omitting 1*, 30*, 38* and in adding 35*, 63*, 68*, 70* — Omissions 11 1 1^c–2^d, 21^{ab}, 2.17, 4 7^c–8^e, 6 9^c–10^f, 7 12^a–14^b, 11 25^c–26^d, 13 4–5, 10, 15 15^d–16^a, 19 19^c–20^b, 20 8–11, 19^{ab} (with $Ñ_1$ Dn_1 $G_{2,3}$), 23 28^a–29^a, 35^a–36^b, 24 15^d–16^a, 25 7^c–8^b (with Ś K_4 M_2), 21^d–23^a (with Ś $K_{0,4}$), 26 30^{cd}, 27 16^{abcd} (with K_1 D_2)

Ñ$_1$

This manuscript was kindly lent to the B O R Institute by Rajaguru Pandit Hemaraj from his own private collection, variants were noted by the late Shri Tadpatrikar of the Institute and the manuscript was returned It is written in Nevari characters and bears the date Samvat 632 of the Nepali era, which is the same as A D 1511 or 1512 It would appear that the manuscript contains too many readings peculiar to itself to be a very accurate and reliable representative of the manuscript tradition to which it belongs Of the additional passages it has 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 24*, 26*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59*, 61*, 63*, 75*, 76* (line 1 only), besides App I — The omissions are 11 1 31^{bc}, 2 17, 23^{cd}, 4 14^{ab}, 20 19^{ab}, 24^{ab}, 23 23^{ab}, 24 5^{a}–8^{b}, 10^{a}–11^{b}

B$_1$

Dacca University Library, No 505, size 19 5″ × 3 7″, written on paper, 7 lines to a page Dated 15th Bhādrapada, Samvat 1712, condition good, total no of folios 224, the Sauptika and Strī occupy folios 164–224 — Additional stanzas 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 10*, 11*, 12*, 13*, 14*, 15*, 16*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 55*, 59*, 61*, 63*, 72*, 73*, 75*, 76*, App I. — Omissions 11 7 17^{ab}, 9 20 (with B$_2$), 12 12^{c}–14^{b}, 17 15–16

B$_2$

Dacca University Library, No 618, size 21 5″ × 3 3″, paper, lines 6 to a page, copied by Śrī Ranganatha Deva Śarma, Śaka 1668, contains the Śalya, Gadā, Sauptika and Strī parvans, total no of folios 202 — Additional stanzas same as in B$_1$ *minus* 10*, 14* — Omissions 11 9 20

B$_3$

Santiniketan, Viśva-Bhāratī, MS No 49, 15 3″ × 5 3″ 10 lines to a page, paper, condition good, written by Śrī Rāmanidhi Śarma, no date The manuscript cantains Śalya and Gadā with a continuous foliation, and the Sauptika and Strī with a separate foliation, the latter having 51 folios — Additional passages same as in B$_1$ *less* the following 5*, 10*, 13*, 14*, 55*, 59* and 77* — Omissions 11 2 12^{c}–13^{b}, 3, 10^{ab}, 16^{a}–17^{b}, 7 7^{a}–8^{b}, 17^{ab}, 17. 15–17.

B$_4$

Santiniketan, Viśva Bhāratī, MS No 47, paper, contains Sauptika and Strī, foll 79, 4″ × 18 5″ and 3 5″ × 19″, 8 lines to a page Condition good, written by Śrī Kālīśankara Deva Śarma — Additional passages same as in B$_1$ minus 55*, and plus 19* (subst), 71* and 77* — Omissions 23 38–39, with 10 3^{a}–6^{a} on marg

Dn_1

Bhor, No 2152 (with Cn), date Samvat 1845 (A D 1789), belonging to the Pant Sachiv's private Library, No 2152, foll 1–6 for the Viśoka, and 1–20 for the Strī It has been collated mainly for the text of Cn — Additional passages 1*, 3*, 4*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 34*, 35*, 38*, 39*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 73*, 75*, 76*, App I — Only one omission viz, 11 18 19^{b}–27^{a}

Dn_2

D A V College, No 59 (with comm of Nil) This also was collated for Cn — Additional passages same as in Dn_1 with the addition of 5*, 21*, 22*, 49* (subst), 59*, 61*, 65*, 83*, and with 30*, 44*, 46*, 48*, 60*, and 67*, which are missing Very few omissions viz, 11 20 19^{ab}, 26 21^{ab}

D_1

Tanjore Palace Library, No 1112 (Viśoka), 1112 Strī Cat p 181 Paper, Foll 10 and 23, 13¼″ by 6″, 10 lines to a page, good handwriting, copied at Banaras in Sam 1669 (1112 in Āśvina, and 1111 in Jyeṣṭha), by Vanamālī — Additional passages 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 21*–24*, 26*, 28*, 29*, 30*, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46* (on marg, *sec m*), 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, App I — There are no omissions in the MS

D_2

B O R I Mahābhārata Collection, old No 226, new No 15 Paper, 13 1″ by 6 4″, foll 23, 14 lines to a page, 41–42 letters to a line, date Sam 1828 (A D 1772) Written at Bharatpur by one Miśra — Additional passages 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 19* (subst), 22*, 23*, 28*, 31*, 33*, 34*, 35*, 37* (subst), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 59*, 60*, 61*, 63*, 66*, 67*, 70*, 75*, 76*, 78*, 82*, App I — Omissions 11 1 31^{bc}, 2 12^{b}–13^{a}, 5 6, 6 12, 7 5, 14 15^{c}–16^{d} (with $K_{1\ 2}$), 16 from जग्मु (in 10^{d}) up to साद्य (in 11^{a}), 20^{cd}, 17 27^{ab} (with $K_{1\ 2}$), 19 10^{cd}, 20^{c}–21^{d}, 20 24^{ab}, 28^{c}–29^{b}, 22 1^{ab} (with $K_{1\ 2}$), 26 32^{ab} (with $K_{1\ 2}$ G_3), 27 16 (with $K_{3\ 5}$)

D_3

Tanjore, No 1038 for Viśoka and No 1039 for Strī, paper, foll 11 and 20, 14″ by 6″, legible and clear hand, corrections in a different hand for the Viśoka, but in the same hand for the Strī Borders ruled in red, 11 lines to a page On the cover, there is the name of the owner दादाभट्टस्य, while at the end there are the words श्रीवेंकटार्पणमस्तु Date and place not mentioned — Additions same as D_1 besides 34*,

42*, 48*, 59*, 66*, 67*, and minus 30*. — Omissions 11. 8. 9^a–10^b; 4. 2^c–3^d; 7. 16^c–17^d, 14 from मनिस्तीर्य (in 18^c) up to पुत्रा (in 19^d); 20 24^{ab}, 25 44^{cd}; 26. 37^{bc}, 42^{ab}.

D4

Bombay Government Collection deposited at the B O R I, No 231 of 1895-1902, contains parvans from the Drona to the Strī, separate pagination for each parvan, the size is 15″ by 6″, 11 lines to a page, about 62 letters to a line At the beginning of the Viśoka we read in the beginning सौप्तिकपर्वान्तर्गतविशोकपर्वप्रारम्भ। — the Viśoka covering 7 folios and the Strī 13 In the Strī there are 13 lines to a page and 42 letters to a line, the total number of stanzas at the end of the Viśoka being mentioned as 250, and at the end of the Strī, as 550 No date or place of copying — Additions same as in D3 with the addition of 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 24*, 26*, 29*, 30*, 38*, 40*, 51*, 73*, 74*, while 13*, 19*, 37*, 48*, 59*, 60*, 66*, 67*, 70*, and 78* are missing — Omissions 11 11 25^c–26^d

D5

Tirupati, Venkateśvara Institute, No 2792 The MS was included in the Critical Apparatus because of its decided affinity with K1 and K2 — Addl passages same as in D3, with the following additions 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 26*, 29*, 38*, 58*, the following numbers are missing 5*, 6*, 34*, 37*, 59*.

D6

Tanjore, Palace Library, No 1136 (Viśoka) and 1135 (Strī), Cat p 181, paper, foll 7 and 16, 15″ by 6½″, the Viśoka contains 13-16 lines to a page, shows a good and clear handwriting, with corrections in the same hand, and gives the date Samvat 1642, Śrāvaṇa vadya 1, and the place of writing मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ The Strī MS contains 12 lines to a page, the handwriting good and clear, but needing many corrections, which are made in another hand, gives no date — Additions same as in D1, plus the following 19*, 59*, and minus 30* — Omissions None but 11. 10 19^{ab} and 11 16^a–18^b are written on the margin

D7

Tanjore, Palace Library, No 1283, Cat p. 182 Contains Viśoka only, paper, foll 11, 11″ by 5″, 11 lines to a page Sam 1662, Śrāvaṇa vadya 1, good and clear hand, corrections are in the hand of the writer, black border, place of writing मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ — Additions 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29* — Omissions 11 11 26

D8

Tanjore, Palace Library, No 1282 Paper, folios 20, 13″ by 5½″, 12 lines to

a page, colophons in red ink, date Śaka 1615, Jyeṣṭha vadya 10, writer's name Venkaṭabhatta The MS contains adhyāyas 9-27 only — Additions 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46*, 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, and App I — Omissions 16 31^{ab}, 18 21^{a}–22^{b}

D₂

Tanjore, Palace Library, No 1165 (Viśoka), and 1164 (Strī), paper, 14″×5″, folios 10 and 22, 9 lines to a page, good handwriting, dated Sam 1715 Caitra 15, and Sam 1745 respectively, the first of these dates is uncertain, the catalogue mentions 1714 — Additions same as D₁ except for the following missing numbers 17*, 22*, 30*, 46*, 60* — Omissions 2 12^{c}–13^{b}, from क (in 16^{b}) up to ज्यमे (in 17^{c}), 5 17^{c}–18^{b}, 7 15^{ab}, 16 from तर्कदेमा (in 55^{d}) up to यूथानीव (in 57^{a}), 20 16^{c}–17^{b}, 24 15^{d}–16^{a}, 25 5^{c}–6^{d}, 26 22^{b}–23^{a}, 42^{c}–43^{b}

T₁

B O R I Mahābhārata Collection, No 63 Palm-leaves 16″×13″, foll 25, 7 lines to a page, 85 letters to a line, written by Rāma, Śaka 1794 — Addl passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 20*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 61*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 73*, 79*, 81* — Omissions 13 3^{ab}, 18 6^{cd}, 19 8^{c}–9^{b}, 23 8, 25 13^{bc}, 38^{c}–39^{d}, 41^{ab}, 26 13^{ab} (with T₂ M₂₋₄), 15–16 (with T₂ M), 18–20

T₂

Tanjore, Palace Library, No 11831, palm-leaves, well preserved, two paginations old 126–147, new 1–22, complete, 18″×1½″, 7 lines to a page, characters well-formed but illegible No date — Additional passages same as in T₁, with 40* wanting — Omissions 10 1^{c}–2^{d}, 17 8^{ab}, 18 6^{cd} (with T₁), 26 13^{ab} (with T₁ M₂₋₄), 15–16 (with T₁ M), 18–20 (with T₁ M₁ ₃ ₄)

G₁

Poona, B O R I Mbh Collection, No. 50, palm-leaves, contains parvans 10, 11, 15, 17, 18 17 5″×1 2″, foll 26 (numbered 2–13 and 15–23), 6–7 lines to a page, 65–75 letters to a line — Additional passages same as T₁, with 54*, 75* added and 45* and 69* wanting — Omissions 8. 9^{a}–10^{b}, 10 14^{c}–15^{d}; 16 from मणिमिश्र (in 22^{b}) up to कृष्ण (in 44^{c}) (missing on lost folios), 21 6^{c}–8^{b}, 24 5^{a}–8^{b}, 22^{cd}, 26 32^{cd} (with M₃)

G₂

Adyar Library, No 29, E 21, contains parvans 10, 11, 14–18, no further de-

42*, 48*, 59*, 66*, 67*; and minus 30*. — Omissions: 11. 8. 9^{a}–10^{b}; 4. 2^{c}–3^{d}; 7. 16^{f}–17^{d}, 14 from मनिस्तीर्ये (in 18^{c}) up to पुत्रा (in 19^{c}); 20. 24^{ab}, 25. 44^{cd}, 26. 37^{bc}, 42^{ab}.

D4

Bombay Government Collection deposited at the B. O. R. I., No 231 of 1895-1902, contains parvans from the Droṇa to the Strī, separate pagination for each parvan, the size is 15″ by 6″, 11 lines to a page, about 62 letters to a line. At the beginning of the Viśoka we read in the beginning सौप्तिकपर्वान्तर्गतविशोकपर्वप्रारम्भ । — the Viśoka covering 7 folios and the Strī 13. In the Strī there are 13 lines to a page and 42 letters to a line, the total number of stanzas at the end of the Viśoka being mentioned as 250, and at the end of the Strī, as 550. No date or place of copying. — Additions same as in D2 with the addition of 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 24*, 26*, 29*, 30*, 38*, 40*, 51*, 73*, 74*, while 13*, 19*, 37*, 48*, 59*, 60*, 66*, 67*, 70*, and 78* are missing. — Omissions: 11. 11. 25^{c}–26^{d}.

D5

Tirupati, Venkateśvara Institute, No 2792. The MS. was included in the Critical Apparatus because of its decided affinity with K1 and K2. — Addl. passages same as in D2, with the following additions: 3*, 6*, 7*, 16*, 17*, 18*, 21*, 26*, 29*, 38*, 58*; the following numbers are missing: 5*, 6*, 34*, 37*, 59*.

D6

Tanjore, Palace Library, No 1136 (Viśoka) and 1135 (Strī), Cat. p. 181, paper, foll. 7 and 16, 15″ by 6½″, the Viśoka contains 13–16 lines to a page, shows a good and clear handwriting, with corrections in the same hand, and gives the date Samvat 1642, Śrāvaṇa vadya 1, and the place of writing मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ. The Strī MS. contains 12 lines to a page, the handwriting good and clear, but needing many corrections, which are made in another hand, gives no date. — Additions same as in D1, plus the following: 19*, 59*, and minus 30*. — Omissions: None but 11. 10. 19^{ab} and 11. 16^{c}–18^{b} are written on the margin.

D7

Tanjore, Palace Library, No 1283, Cat. p. 182. Contains Viśoka only, paper, foll. 11, 11″ by 5″, 11 lines to a page. Sam. 1662, Śrāvaṇa vadya 1, good and clear hand, corrections are in the hand of the writer, black border, place of writing मणिकर्णिकायां विश्वनाथसंनिधौ. — Additions: 1*, 3*, 4*, 5*, 6*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 19*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 29*. — Omissions: 11. 11. 26.

D8

Tanjore, Palace Library, No 1282. Paper, folios 20, 13″ by 5½″, 12 lines to

a page, colophons in red ink, date Śaka 1615, Jyeṣṭha vadya 10, writer's name Venkaṭabhatta The MS contains adhyāyas 9-27 only — Additions 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44*, 46*, 51*, 54*, 60*, 61*, 63*, 73*, 75*, 76*, and App I — Omissions 16 31^{ab}, 18 21^{a}–22^{b}

D₂

Tanjore, Palace Library, No 1165 (Viśoka), and 1164 (Strī), paper, 14″ × 5″, folios 10 and 22, 9 lines to a page, good handwriting, dated Sam 1715 Caitra 15, and Sam 1745 respectively, the first of these dates is uncertain, the catalogue mentions 1714 — Additions same as D₁ except for the following missing numbers 17*, 22*, 30*, 46*, 60* — Omissions 2 12^{c}–13^{b}, from क (in 16^{b}) up to ज्यमे (in 17^{c}), 5 17^{c}–18^{b}, 7 15^{ab}, 16 from तकईमा (in 55^{d}) up to युधानीव (in 57^{a}), 20 16^{c}–17^{b}, 24 15^{d}–16^{a}, 25 5^{c}–6^{d}, 26 22^{b}–23^{c}, 42^{c}–43^{b}

T₁

B O R I Mahābhārata Collection, No 63 Palm-leaves 16″ × 13″, foll 25, 7 lines to a page, 85 letters to a line, written by Rāma, Śaka 1794 — Addl passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 20*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 61*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 73*, 79*, 81* — Omissions 13 9^{ab}, 18 6^{cd}, 19 8^{c}–9^{b}, 23 8, 25 13^{cd}, 38^{c}–39^{d}, 41^{ab}, 26 13^{ab} (with T₂ M₂₋₄), 15–16 (with T₂ M), 18–20

T₂

Tanjore, Palace Library, No 11831, palm-leaves, well preserved, two paginations old 126–147, new 1–22, complete, 18″ × 1½″, 7 lines to a page, characters well-formed but illegible No date — Additional passages same as in T₁, with 40* wanting — Omissions 10 1^{c}–2^{d}, 17 8^{ab}, 18 6^{cd} (with T₁), 26 13^{ab} (with T₁ M₂₋₄), 15–16 (with T₁ M), 18–20 (with T₁ M₁ ₃ ₄)

G₁

Poona, B O R I Mbh Collection, No 50, palm-leaves, contains parvans 10, 11, 15, 17, 18 17 5″ × 1 2″, foll. 26 (numbered 2–13 and 15–23), 6–7 lines to a page, 65–75 letters to a line — Additional passages same as T₁, with 54*, 75* added and 45* and 69* wanting — Omissions 8. 9^{a}–10^{b}, 10 14^{c}–15^{d}, 16 from मणिमिव (in 22^{b}) up to इव (in 44^{c}) (missing on lost folios), 21 6^{c}–8^{b}, 24 5^{a}–8^{b}, 22^{cd}, 26 32^{cd} (with M₃)

G₂

Adyar Library, No 29, E 21, contains parvans 10, 11, 14–18, no further de-

tails available — Additional passages same as T_1, with 54*, 64*, 75*, 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57*, 69*, 79* wanting — Omissions 11 9^{cd} (with G_3), 26^{bc}, 14 5–6, 16. 37^d–40^a, 49–50, 17 28^{cd}, 19 1^d–2^a, 19 15^c–20 2^d, 20 19^{ab} (with K_6 $\tilde{N}_1$ D_{n3} G_3), 26 32^{ab} (with $K_{1\ 3}$ D_3), 27 24^{ab}

G_3

Mysore, Government Oriental Library, No 2645, palm-leaves, contains Karna, Śalya, Gadā, Sauptika, Aisika and Strī, 15″×1½″, 7–11 lines to a page, 55-58 letters to a line, about 250 years old — Additional passages same as T_1 with 50*, 54*, 75* and 76* additional, and 20*, 45*, 48*, 57* and 69* wanting — Omissions 4 12^{cd}, 11 9^{cd} (with G_2), 14 5, 16 6^c–8^b, 49^a–51^b, 17 22^b–23^c, 18 16^a–17^b, 20 19^{ab} (with K_6 $\tilde{N}_1$ D_{n2} G_2), 22 14–15, 25 23^{ab}

M_1

Cochin, Paliyam Valiyachan Family Library, No 4, palm-leaves, contains parvans 4, 10, 11, 14⅛″×2″, 19 folios, numbered 16–34, 11 lines to a page, 60 letters to a line — Additional passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 40*, 41*, 43*, 45*, 48*, 57*, 59*, 63*, 65*, 66*, 69*, 71*, 79*, 81* — Omissions 2 23^{bc}, 5 8^c–10^b, 8 42^a–43^b, 9 20 (with $B_{1\ 3}$), 21, 16 26^c–29^b, 18 19^d, 24 26^a–27^b, 26 15–16 (with T M_{2-4}), 18–20 (with T $M_{3\ 4}$), from इषक (in 35^c) up to कर्णं (in 36^a)

M_2

Travancore, Ponnokattu Mana Private Library, palm leaves, 14″×2″, containing Śalya, Sauptika and Strī, the last being on folios 123^b–147, 11 lines to a page and 50 letters to a line, date 1014 of the Kollam era = A D 1839 — Additional passages same as in M_1, with 40* additional and 53* wanting — Omissions 3 10^{ab}, 14^b, 8 39, 15 10^b–12^a, 16 50^c–51^d (with M_4), 17 15–17, 18 13^{cd}, 16^{bc}, 19 1^d–2^a (with K_0 G_3), 22. 3^a–4^b (with M_4), 23 from कर्म (in 28^b) up to पाण्डवान् (in 29^b), from क्रिमि (in 41^a) up to गच्छन्त्स (in 42^a), 25 7^c–8^b (with Ś $K_{0\ 4\ 5}$), 26 13^{ab} (with T $M_{3\ 4}$), 15–16 (with T $M_{1,3\ 4}$), 18–20 (with T $M_{1,4}$), 32^{cd} (with G_1); 27, 18^{bc}.

M_3

Calicut, Padinnare Kovilam Collection, palm-leaves, containing Śalya, Sauptika and Strī parvans, Strī being on folios 167–195, 16″×1⅛″, 8 lines to a page and about 56 letters to line — Additional passages same as in M_1 — Omissions 25. 7^{cd}, 26. 13^{ab} (with T $M_{2\ 4}$), 15–16 (with T $M_{1\ 2\ 4}$)

M_4

Ernakulam, Cochin State Library, No 33, palm-leaves, contains Śalya, Sauptika and Strī parvans, $13\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$, 13 lines to a page and about 57 letters to a line — Additional passages same as in M_1 with 53* extra — Omissions 8 26^{c}–27^{d}, 11 26^{bc}, 16 50^{c}–51^{d} (with M_3), 17 20^{d}–21^{e}, 22 3^{a}–4^{b} (with M_3), 24 26^{d}–27^{a} (with Ś$_1$ K_4), 26 13^{ab} (with T $M_{2\ 3}$), 15–16 (with T M_{1-3}), 18–20 (with T $M_{1\ 3}$)

General Characteristics of the Recensions and Versions

The two Recensions

The MSS of the Strī parvan, as in the case of other Parvans, have been classified by the present edition into two main recensions, the Northern and the Southern, each of which has been further subdivided into different versions In the Strīparvan the distinction between the Northern and the Southern recension is very strongly marked the Southern being slightly shorter, while the Northern inserts a whole additional adhy missing from the Southern recension

(a) Interrelations of the different Versions as indicated

(i) by verse sequence, and subparvan- and chapter- division

The sequence of verses and subparvan and chapter division in the Strīparvan do not yield any important indications beyond confirming the secondary affinities of Ś$_1$, Ś$_2$, K_0 and K_4 by their common sequence, otherwise the MSS in each group agree and disagree in random fashion Ś$_1$, Ś$_2$, K_0, K_4, Dn_1, D_1 and D_4 insert the benedictory stanza नारायण नमस्कृत्य etc before adhyāya 9, which would mean that they regard the Viśoka as a separate parvan, and in fact, Ś$_1$, K_0, K_3, K_5, Dn_1, D_{1-3} close the Viśoka with the remark अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति or something else to the same effect Southern MSS give a continuous numbering of the chapters after the Viśoka, and so do Ś$_2$ $K_{1\ 2}$, while $\tilde{N}_1$, Dn_1, $D_{2\ 6}$ start a fresh numbering Other MSS do not number the chapters at all, or do it only fitfully

Adhyāyas 14 and 15 of the constituted text form a single adhyāya in Ś$_1$, Ś$_2$, $K_{0\ 1\ 4}$, $\tilde{N}_1$, B, Dn and $D_{1-5\ 8\ 9}$, while $K_{2\ 3\ 5}$ and S separate them G_3 combines adhyāyas 19 and 20, while Ś$_2$, K_1, $D_{2\ 5}$ combine adhyāyas 25 and 26 $\tilde{N}_1$ combines adhy 26 and 27 into one

A divergence in the sequence of verses arises in adhy 7 14–16 The order followed in the constituted text is that of $\tilde{N}_1$ $K_{1\ 2}$ and the MSS LD, PD, not included in the Apparatus It is substantially the same in Ś$_1$ and Ś$_2$, but the line स चैतद् is read marginally by Ś$_2$, while Ś$_1$ omits it S and $B_{3\ 4}$ invert the order of 14^{cd} and 15^{ab}, while K_{1-3}, K_5 and B_1 invert that of 16^{ab} and 16^{cd} Ś$_1$ $K_{0\ 4}$ (Ś$_2$ missing)

follow in 26 31–35 an identical sequence, different from the sequence in the other MSS., — these MSS, from other indications also, going back to a common source

(ii) *by Common Insertions*

From the analysis of Additional and substituted passages given below, it will be seen that, with the exception of the Benedictory stanza, 1* and the problematic 38*, T G M and Ś K Ñ$_1$ B D form practically two mutually exclusive groups justifying the nomenclature of Southern and Northern Recension, in other respects D B Ñ$_1$ of the Northern recension form a non-descript group, while Ś$_1$, Ś$_2$, K$_0$, K$_4$ on the one hand, and K$_3$, K$_5$, D$_2$, D$_6$, B$_4$ (in adhys 1–8) and G$_2$, G$_3$ (in adhys 16–27)—with certain reservations, on the other — form a distinct version of the Northern Recension, styled the Kaśmirian Version

Analysis of Additional Passages †

T G M, common passages 2*, 6*, 10*, 16*, 17*, 27*, 32*, 35*, 36*, 38*, 39*, 41*, 43*, 59*, 63*, 65*, 66*, 71*, 79*, 81*

Peculiar to T$_1$ 20*, 40*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*, — to T$_2$ 20*, 45*, 48*, 57*, 61*, 69*, 73*, — to G$_1$, 20*, 40*, 48*, 54*, 57*, 61*, 73*, 75*, — to G$_2$: 40*, 50* (G$_3$ only), 54*, 61*, 64* (G$_2$ only), 73*, 75*, 76*, and — to M$_{1-4}$ 40*, 45*, 48*, 53*, 57*, 69*

Ś$_1$, Ś$_2$, K$_0$, K$_4$ common passages 1*, 4*, 5*, 8*, 9*, 11*, 12*, 13*, 15*, 19*, 30*, App I, 31*, 33*, 38*, 59* (absent in Ś$_2$), 61*, 73*, 75*, 76*

Peculiar to Ś$_2$ 4*–19* missing, 28*, 38* on margin, 59* om, — to K$_0$ 6* (om), 21*m, 26*m, 29*m, — to K$_4$ (adhy 1–29 missing)

Additional in the group are K$_3$ same as Ś$_1$ including 13*, 19* plus the following 3*, 7*, 16*, 17*, 21*, 23*, 24*, 26*, 28*, 35*, 39*, 40*, 48*, 51*, 54*, 63*, 66*, 68*, 70*, 71* — K$_5$ (1* om), (30* om), 35*, 40*, 48*, 63*, 68*, 70* — D$_2$ 22*, 23*, 28*, 34*, 35*, 37*, (38* om), 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 60*, 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82* — D$_6$ 5*, 6*, 7*, 17*, 18*, 22*, 23*, 26*, 29*, (30* om), 35*, 39*, 42*, 44*, 46*, 48*, 54*, 58*, (59* om), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82* — K$_1$, K$_2$ 18*, 22*, 23*, 28*, 34*, 39*, 40*, 42*, 44*, 46*, 48*, 52* (K$_2$ only), 54*, 56* (K$_2$ only), 60*, 62* (K$_2$ only), 63*, 66*, 67*, 70*, (73* om), 78*, 82* — B$_4$ 3*, (6* om), 7*, 14*, 17*, 24*, 25*, 26*, 28*, (30* om), 35*, 39*, 51*, 54*, 63*, 71*, 72*, 77*

---

† The following numbers included in additional passages are really substituted verses occasionally used also as additional verses 2*, 6*, 13*, 17* line 9 (*for 4,* 14^{*5}), 19*, 20*, 31*, 36*, 37*, 56*, 68*, 69*, 81*

There is a certain grouping possible in B $\tilde{N}_1$ as well as in D $\tilde{N}_1$, but the grouping only shows insertions common to other groups $\tilde{N}_1$ B Common 3*, 4*, 5* (minus B_3), 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17*, 24*, 26*, App I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 51*, 54*, 59* (minus B_3), 63*, 73*, 75*, 76* Peculiar to $\tilde{N}_1$ 54*, 76* (om. line 2) — B_1 1*, 10*, 13*, 14*, 25*, 28*, 55*, 72* — B_2 1*, 13*, 17*, 25*, 28*, 55*, 61*, 72* — B_3 1*, 17*, 25*, 28*, 59* (om), 61*, 72* — B_4 1*, 10*, 13*, 14*, 17*, 19*, 25*, 28*, 61*, 71*, 72*, 77* $\tilde{N}_1$ $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 7\ 8}$ Common 1* (minus $\tilde{N}_1$), 3*, 4*, 5*, 7*, 8*, 9*, 11*, 12*, 15*, 16*, 17* (minus D_6), 21* (minus $\tilde{N}_1$), 23* (minus $\tilde{N}_1$), 24*, 26*, 28*, 29*, App I, 31*, 33*, 35*, 38*, 39*, 40*, 44* (minus $\tilde{N}_1$), 46* (minus $\tilde{N}_1$ D_6), 51*, 54*, 60* (minus $\tilde{N}_1$ D_6), 61*, 63*, 73*, 75*, 76*

The Kaśmirian Version

$\acute{S}_1$, $\acute{S}_2$, K_0 and K_4 form a clearly allied group, but they do not by any means go back to a single common source There are divergences between $\acute{S}_1$ and $\acute{S}_2$ themselves, and K_0 and K_4 agree more with $\acute{S}_1$ than with $\acute{S}_2$ Of the other K MSS , styled as such, K_1 and K_2 are closely allied *inter se* and they form a group with D_2 and D_5 $K_{3\ 5}$, though they bear evident traces of Kashmirian influence, they fall outside the group $\acute{S}_{1\ 2}$, $K_{0\ 4}$, and belong to the other group, viz $K_{1\ 2}$, $D_{2\ 5}$

B_4 in adhys 1–8 and $G_{3\ 5}$ in adhys 16–27 appear to be largely under Kashmirian influence

The group $K_{1\ 2}$, $D_{2\ 5}$, when it disagrees with $\acute{S}_{1\ 2}$, $K_{0\ 4}$, shows affinities within itself and with $K_{3\ 5}$, D_1, $Dn_{1\ n2}$, $\tilde{N}_1$, and B_4, which can mean that $K_{1\ 2\ 3\ 5}$ $D_{2\ 5}$, if not the other five, go back to a common origin, while these five, which are entirely free from the Kashmirian influence, are either originally of the group, or have subsequently come under its influence

Commentaries

The following commentaries are available for the Strī-parvan, Devabodha (Cd), Arjunamiśra (Ca), Nīlakaṇṭha (Cn) and Vādirāja (Cv) The transcript of Devabodha made at the BORI from No 482/5797 of the Scindia Oriental Institute, Ujjain, was used for the present edition The original manuscript was written by Nārāyaṇabhaṭṭa Mahokṣa in Śaka 1571 For Arjunamiśra's commentary, MS No 12931, dated Śaka 1736, belonging to the Baroda Oriental Institute Library, was used Due importance has been attached to Devabodha, agreements and disagreements of the text with his readings being generally noted in the Crit App In a lesser degree it has been done for Arjunamiśra and Vādirāja also

Other Testimonia

The Bhāratamañjarī of Kṣemendra is the only work of importance which has

been of use for purposes of comparison of the main incidents of the Strīparvan, and in two places for determining the text also It appears that Kṣemendra has taken liberties with the text of the Mbh for the Strī as well as for the Sauptika (cf. Velankar Intro pp xxii-iv) The concluding verses of his Sauptika give the contents of adhy. 1 of the Viśoka, while the opening stanzas of his Strīparvan run thus

गान्धारी धृतराष्ट्रश्च राजा व्याकुलमानसौ ।
हतावथ सुतान्द्रष्टु सोत्कण्ठाविव जग्मतु ॥ २
तत्र तौ विलपन्तौ च क्षिपन्तौ च तनु भुवि ।
भगवानथ चाभ्येत्य पाराशर्यो व्यलोकयत् ॥ ३
स दीनं पतितं भूमौ हतपुत्रं नरेश्वरम् ।
विदुरेण सहोवाच कृष्णेन च कृपाकुल ॥ ४

It is a very inaccurate summary of the extant Viśoka and we cannot imagine a version of the Strī to have been before Ksemendra which differed entirely in regard to the story from the present text We can now understand why the remark of Somadeva in the Kathāsaritsāgara यथामूल तथैवाय न मनागप्यतिक्रम is thought to be levelled against Ksemendra Ksemendra reproduces the lamentations of the wife of Bhūriśravas as follows

चन्द्रिकाभरणे हर्म्ये त्वत्प्रेमाभरणा स्त्रिय ।
आलिलिङ्ग पुरा सोऽयं विलासाभरणो भुज ॥ ६२
अर्थिकल्पद्रुमे दोष्णि छिन्नेऽस्मिन्शत्रुयोषिताम् ।
वैधव्यदीक्षागुरुता वीर यास्यति कोऽपर ॥ ६३

This shows, besides proving that Kṣemendra is much inferior to the poet of the Strī, that his text had our additional verse 61* The disclosure of Kuntī about Karṇa's relationship to the Pāndavas appears in its proper place in the Mañjarī

The Contents of the Strīparvan

The epic story is continued in the Strī after the horrors of the Sauptika In the first eight adhyāyas we have the lamentation of Dhṛtarāṣṭra followed by the upbraidings (rather than consolations) of Sañjaya, and then comes the philosophical discourse from Vidura This discourse having failed to bring solace to Dhṛtarāṣṭra, Kṛṣṇa Dvaipāyana consoles him by assuring him that the destruction of his sons was according to the working of destiny, this being the purport of a conversation between the Earth and Indra at which he was present, and that Nārada had already predicted it The advice of Vidura deals with the following main topics (a) death is inevitable , (b) Duryodhana and his partisans have all gone to heaven , (c) the mutations of life leave wise men unaffected , (d) grief must be overcome by a positive effort and not by brooding on it , (e) indifference to pain and pleasure is the way to release , (f) the

soul is immortal, while the body changes (g) Karman is responsible for the different conditions of life, and destruction inevitably attends bodies, which are like so many pots in the making, in all stages of existence, this being the law to which all created things are subject, (h) life is full of sorrow at birth, in mid life, and at death, and a man ignoring this is swayed by passions, while the path of righteousness is the only way to release, (i) man's life is compared to a wood infested by an elephant (year or time), with a well covered over by a creeper (hope of life) and infested by bees (desires), rats (days and nights), a snake (death), wild animals (diseases), and a fierce woman (old-age), (j) the body is conceived as a chariot, the soul as a charioteer, the senses as the horses, and action and intelligence as the reins, self-control is, therefore, the only way of life, (k) character based on universal love is all-important self-control, self-sacrifice and self-awareness being the steeds of Brahman

In the next sub parvan, Dhrtarāṣṭra together with Gāndhārī, Kuntī and other ladies, visit the battle-field There the party meets the three criminals of the Sauptika, Krpa, Aśvatthāman and Krtavarman, who are running away to avoid the anger of the Pāṇḍavas Yudhiṣṭhira goes to see Dhrtarāṣṭra and Gāndhārī there As the brothers bow before Dhrtarāṣṭra and are being embraced in turn by him, Krsna substitutes an iron image for the real Bhīma, and Dhrtarāstra, having crushed it, grieves over the fancied death of Bhīma and—his anger having disappeared—he embraces the Pāndavas with affection Gāndhārī also wishes to curse the Pāṇḍavas, but her wrath is averted by the timely arrival of Vyāsa She blames Bhīma for his foul play against Duryodhana, which Bhīma admits Bhīma denies having drunk Duḥśāsana's blood, his lip having only touched it in fulfilment of his vow Gāndhārī's angry glance causes Yudhiṣṭhira's nails to be deformed, but now her anger is gone and she meets them all with affection Next follows a description of the gruesome scene of the battle-field as Gāndhārī sees it with a superhuman eye She addresses her observations to Krṣṇa and describes each warrior on the battle-field mourned by his wife She holds Krṣṇa responsible for the man-slaughter and curses him Krṣṇa smilingly accepts the curse, but casts the responsibility of the slaughter on her In reply to a question of Dhrtarāṣṭra, Yudhiṣthira gives a computation of the dead and mentions the heavens as being reserved for them At Dhrtarāṣṭra's instance, Yudhiṣthira gives orders for the funeral of all the dead bodies Dhrtarāṣṭra and others then proceed to the Ganges to offer funeral libations to the dead and Yudhiṣṭhira also offers libations to Karṇa, now disclosed by Kuntī as his brother.

The Parvasaṁgraha and the Strīparvan

In the Parvasamgraha, the following two lines give the names of the sub-parvans following the Aiṣīka and preceding the Ābhiṣecanika

जलप्रदानिकं पर्व स्त्रीपर्व च तत परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व ततो ज्ञेय कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।

In the detailed contents given in the same adhyāya (v. 191–195) we have the following verses

अत ऊर्ध्वमिदं प्राहु स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीना यत्रातिकरुण स्मृत ।
क्रोधावेश प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयो ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिन ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञ सर्वधर्मभृतां वर ।
राज्ञा तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रत ॥ १९३
एतदेकादश प्रोक्त पर्वातिकरुणं महत् ।
सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्नुदाहृता ॥ १९४
श्लोका सप्तशतं चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
सख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ॥ १९५

$K_{3\ 4\ 6}$ V_1 B and D_{1-13} insert 4 verses (166*) alluding to (i) Dhṛtarāṣṭra crushing the iron image of Bhīma (referred to in 191^{cd}), (ii) Vidura's pacification of the grief of Dhṛtarāṣṭra and (iii) the visit of Dhṛtarāṣṭra together with the ladies to the battle field Another verse from the same source refers to the appeasement of Gāndhārī by Kṛṣṇa (Dvaipāyana ?) It has, however, been already referred to in 191^{cd} The speech of Kṛṣṇa Vāsudeva cannot be described as क्रोधोपशमनक्रिया The other variants do not introduce any important modifications of the contents The text of the adhyāya itself, however, in an earlier place, viz verses 187^{cd} and 188^{ab}, refers to an incident which really belongs to our present parvan They run as follows

तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मन ।

Practically the same MSS as insert the supplementary stanzas (viz $K_{3\ 4}$ V_1 B D with the addition of M_{1-4} and T_1 and G_7) remove the verses from here to after 193, so that the disclosure by Kuntī of Karṇa as her son is placed in the Strī, but there are numerous MSS against this sequence, which appears to be a manifest improvement, and Sukthankar has rightly rejected the testimony of the Northern manuscripts against that of the Southern manuscripts re-enforced by four K manuscripts in constituting his text. Now we have to face a double problem. There is no reference to the contents of the Viśokaparvan in these three tables of contents (adhy 1, st 102ff., adhy. 2, st 34–71, and *ibid.*, st 72–234) Are we to understand our present Viśoka as later than these two adhyāyas, which themselves presuppose the developed Mbh with the Harivaṃśa and the Bhaviṣyat ? Secondly, what are the sub-parvans of the Strī and what is their exact extent ?

This is no place for going into the pre-history of the Mbh, but for critical purposes we have to probe a problem of an earlier Mbh Verses forming Appendix A have been rejected from the text on the authority of the Southern MSS If we are prepared to admit the possibility of these verses having been suppressed by the Southern version because, after the Viśoka adhyāyas, they were felt to be redundant, we have the remnant here of an earlier version of the Mbh preserved in them, which exists side by side with the developed text In that case it would be wrong to reject the verses forming App I, and we shall have to put up with two parallel versions existing simultaneously But it is dangerous to adopt the hypothesis of a deliberate suppression of verses, although substitution of verses is of frequent occurrence in the Mbh textual tradition Moreover, so far as the Strī manuscripts are concerned, they are unanimous in accepting the Viśoka as a sub-parvan, and in spite of the contents of the Parvasamgraha adhyāya, there is an express reference in it to 27 adhyāyas and 775 verses as forming the Strī, which certainly would include our present Viśoka Further, the reference to the visit of Vyāsa in the first verse of adhyāya 9 which occurs in our MSS, would presuppose the prior existence of adhy 8 where alone there is a reference to the visit of Vyāsa There cannot, therefore, be any doubt as to the Viśoka being before the authors of adhys 1 and 2 of the Ādiparvan.

The Anukramaṇī adhy does not refer to smaller details and therefore no importance need be attached to the omission of any reference to the Viśoka, but how are we to account for the omission of all reference to it in the Parvasaṁgraha adhyāya? It must be remembered that there is a Northern version of the adhyāya which has arisen chiefly from the desire to complete the table of contents There was evidently a feeling that the author of the Parvasaṁgraha had done his work very negligently In fact his summary of Books IX–XVIII is very sketchy and the additional passages in Sukthankar's foot-notes to the Ādi 96*, 101*, 103*, 104*, 106*, 108*, 110*–113*, 116*, 119*, 122*–125*, 128*, 130*–134*, 136*, 137*, 139*, 142*, 144*, 145*, 151*, 157*–168*, 172*, 173*, in the Northern version are intended by their authors more or less as corrigenda to the Parvasaṁgraha Its summary of the Sauptika (cf Velankar, Intro, page xxxi) and that of the Āraṇyaka are highly unsatisfactory The Vainya-upākhyāna, which it mentions in the Āraṇyaka, does not figure there at all. No importance should, therefore, be attached to the silence of the Parvasamgraha about any incident in the Mbh

There is another argument to show the authenticity of the Viśoka The situation of Dhṛtarāṣṭra offered an opportunity for moralization which the redactors of the Mbh were not likely to throw away Splendid use has been made of the scene of the battle field It presumably belongs to the *original* conception of the Mbh and not to its later development, which may not be affirmed of adhy 8 or 11, 16 or 26, 18–23.

In the detailed contents given in the same adhyāya (v. 191–195) we have the following verses

अत ऊर्ध्वमिदं प्राहु स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीना यत्रातिकरुण स्मृत ।
क्रोधावेश प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयो ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिन ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञ सर्वधर्मभृतां वर ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रत ॥ १९३
एतदेकादश प्रोक्त पर्वातिकरुण महत् ।
सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्नुदाहृता ॥ १९४
श्लोका सप्तशत चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
सख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ॥ १९५

$K_{3,4,6}$ V_1 B and D_{1-18} insert 4 verses (166*) alluding to (i) Dhrtarāṣtra crushing the iron image of Bhīma (referred to in 191^{cd}), (ii) Vidura's pacification of the grief of Dhrtarāṣtra and (iii) the visit of Dhrtarāṣtra together with the ladies to the battle-field Another verse from the same source refers to the appeasement of Gāndhārī by Kṛṣṇa (Dvaipāyana?) It has, however, been already referred to in 191^{cd} The speech of Kṛṣṇa Vāsudeva cannot be described as क्रोधोपशमनक्रिया. The other variants do not introduce any important modifications of the contents The text of the adhyāya itself, however, in an earlier place, viz verses 187^{cd} and 188^{ab}, refers to an incident which really belongs to our present parvan They run as follows

तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यान कर्णस्य पृथयात्मन ।

Practically the same MSS as insert the supplementary stanzas (viz $K_{3,4}$ V_1 B D with the addition of M_{1-4} and T_1 and G_7) remove the verses from here to after 193, so that the disclosure by Kuntī of Karṇa as her son is placed in the Strī, but there are numerous MSS against this sequence, which appears to be a manifest improvement, and Sukthankar has rightly rejected the testimony of the Northern manuscripts against that of the Southern manuscripts re-enforced by four K manuscripts in constituting his text. Now we have to face a double problem There is no reference to the contents of the Viśokaparvan in these three tables of contents (adhy. 1, st 102ff, adhy 2, st 34–71, and *ibid.*, st 72–234) Are we to understand our present Viśoka as later than these two adhyāyas, which themselves presuppose the developed Mbh with the Harivamśa and the Bhaviṣyat? Secondly, what are the *sub-parvans* of the Strī and what is their exact extent?

This is no place for going into the pre-history of the Mbh, but for critical purposes we have to probe a problem of an earlier Mbh Verses forming Appendix A have been rejected from the text on the authority of the Southern MSS If we are prepared to admit the possibility of these verses having been suppressed by the Southern version because, after the Viśoka adhyāyas, they were felt to be redundant, we have the remnant here of an earlier version of the Mbh preserved in them, which exists side by side with the developed text In that case it would be wrong to reject the verses forming App I, and we shall have to put up with two parallel versions existing simultaneously But it is dangerous to adopt the hypothesis of a deliberate suppression of verses, although substitution of verses is of frequent occurrence in the Mbh textual tradition Moreover, so far as the Strī manuscripts are concerned, they are unanimous in accepting the Viśoka as a sub-parvan, and in spite of the contents of the Parvasamgraha adhyāya, there is an express reference in it to 27 adhyāyas and 775 verses as forming the Strī, which certainly would include our present Viśoka Further, the reference to the visit of Vyāsa in the first verse of adhyāya 9 which occurs in our MSS, would presuppose the prior existence of adhy 8 where alone there is a reference to the visit of Vyāsa There cannot, therefore, be any doubt as to the Viśoka being before the authors of adhys 1 and 2 of the Ādiparvan.

The Anukramaṇī adhy. does not refer to smaller details and therefore no importance need be attached to the omission of any reference to the Viśoka, but how are we to account for the omission of all reference to it in the Parvasaṁgraha adhyāya? It must be remembered that there is a Northern version of the adhyāya which has arisen chiefly from the desire to complete the table of contents. There was evidently a feeling that the author of the Parvasaṁgraha had done his work very negligently In fact his summary of Books IX–XVIII is very sketchy and the additional passages in Sukthankar's foot-notes to the Ādi 96*, 101*, 103*, 104*, 106*, 108*, 110*–113*, 116*, 119*, 122*–125*, 128*, 130*–134*, 136*, 137*, 139*, 142*, 144*, 145*, 151*, 157*–168*, 172*, 173*, in the Northern version are intended by their authors more or less as corrigenda to the Parvasaṁgraha Its summary of the Sauptika (cf Velankar, Intro, page xxxi) and that of the Āraṇyaka are highly unsatisfactory. The Vainya-upākhyāna, which it mentions in the Āraṇyaka, does not figure there at all No importance should, therefore, be attached to the silence of the Parvasamgraha about any incident in the Mbh

There is another argument to show the authenticity of the Viśoka The situation of Dhṛtarāṣṭra offered an opportunity for moralization which the redactors of the Mbh were not likely to throw away Splendid use has been made of the scene of the battle field It presumably belongs to the original conception of the Mbh and not to its later development, which may not be affirmed of adhy 8 or 11, 16 or 26, 18–23

The next question is should the Parvasamgraha enumeration be bin view of the consensus of MS authority in favour of only two sub-pai Viśoka (adhyāyas 1–8) and the Strī (adhys 9–27), and not three At le the sub-parvan of the Paivasamgraha is concerned, the enumeration is as author of the Parvasamgraha himself, and it would appear that if the agreed to differ from it, it need not be adhered to It is, howevei, quite po the Parvasamgraha enumeration may substantially repiesent an earlier divisi that case, what are we to make of the title जलप्रदानिक coming in the beginn Strī, which appears to be entirly out of place ? I have to make a last-resort su in order to get over this difficulty We have a Sanskiit stage-tiadition that principal character sheds tears, water is offered to him foi washing the eyes, weie iegaided as an impurity Udakadāna oi jalapiadāna peihaps was an id *expression for consolation of giief, but when it fell out of use the term Viśok* substituted As opposed to *Jalapradāna* there is the expiession *udakakarm* 22[d], and the verb kr and not dā is used for denoting peifoimance of funeral in 27. 3[cd], 4[a], 11[a], 21[d] It is only the authoi of the Parvasamgiaha who has tioned the *toyakarman* as a part of the *udakadāna* of kings (cf I 2 187[ef]) the meaning assigned to *jalapradāna* be found acceptable, adhys 25–27 could well form the *Śrāddha* sub-parvan, and the tripartite division of the Strīparvan becc perfectly in order

* * * * *

In conclusion I have to record my thanks to the late Shri S N Tadpatrikar, *to* the late Shri M. V. Vaidya, and to Shri N. M. Khuperkar, all of the Mahābhārata staff, for various forms of help received from them.

V. G PARANJPE

CONCORDANCE OF THIS EDITION

With the Bombay, Calcutta and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	not numbered	not numbered	—
1 $1–6^{abcd}$	1 1–6	1–6	1 1–6
1 $6^{ef}–7^{ab}$	1 7	7	1 7
1 $7^{c}–8^{b}$	1 8^{abcd}	8	1 $7\frac{1}{2}–8\frac{1}{2}^{ab}$
1 8^{c}	1 8^{e}	9^{a}	1 $8\frac{1}{2}^{c}$
1 8^{d}	1 8^{f}	9^{b}	—
2* (subst 8^{d})	—	—	1 $8\frac{1}{2}^{d}$, 9
1 $9–16^{cd}$	1 9–16	10–17	1 10–17
1 16^{ef}	1 17^{ab}	18^{ab}	1 $17\frac{1}{2}$
1 $17–19^{cd}$	1 $17^{cd}–20^{ab}$	$18^{cd}–21^{ab}$	1 $18\frac{1}{2}–20\frac{1}{2}$
1 19^{ef}	1 20^{cd}	21^{cd}	1 21
1 $20–22^{cd}$	1 21–23	22–24	1 22–24
1 22^{ef}	1 24^{ab}	25^{ab}	1 25^{ab}
1 23^{abcd}	1 $24^{cd}–25^{ab}$	$25^{cd}–26^{ab}$	1 $25^{cd}–26^{ab}$
1 23^{ef}	1 25^{cd}	26^{cd}	1 26^{cd}
3*	1 26	27	1 27
1 24^{abcd}	1 27	28	1 28
1 24^{ef}	1 28^{ab}	29^{ab}	1 $28\frac{1}{2}$
1 25^{ab}	1 28^{cd}	29^{cd}	1 $29\frac{1}{2}^{ab}$
4*	1 $29–30^{ab}$	$30–31^{ab}$	1 $29\frac{1}{2}^{cd}–30\frac{1}{2}$
1 25^{cd}	1 30^{cd}	31^{cd}	1 31
—	1 $30^{ef}–33^{ab}$	—	—
5*	1 31–32	32–33	—
1 26^{ab}	1 33^{ab}	34^{ab}	1 $31\frac{1}{2}$
1 $26^{cd}–29^{ab}$	1 $33^{cd}–36^{ab}$	$34^{cd}–37^{ab}$	1 $32\frac{1}{2}–34\frac{1}{2}$
1 29^{cd}	1 36^{cd}	37^{cd}	1 35
1 30–36	1 37–43	38–44	1 36–42
—	—	—	1 $42\frac{1}{2}$ = 6*
1 37	1 44	45	1 $43\frac{1}{2}$
2 $1–2^{ab}$	2 $1–2^{ab}$	$46–47^{ab}$	2 $1–2^{ab}$
2 2^{cd}	—	—	—
6* (for 2^{cd})	2 2^{cd}	47^{cd}	2 2^{cd}
2 3–5	2 3–5	48–50	2 3–5
7*, 1–4	2 6–7	51–52	2 6–7

The next question is should the Parvasamgraha enumeration be binding on us in view of the consensus of MS authority in favour of only two sub-parvans, viz the Viśoka (adhyāyas 1–8) and the Strī (adhys 9–27), and not three At least so far as the sub-parvan of the Parvasamgraha is concerned, the enumeration is as late as the author of the Parvasamgraha himself, and it would appear that if the MSS have all agreed to differ from it, it need not be adhered to It is, however, quite possible that the Parvasamgraha enumeration may substantially represent an earlier division, and, in that case, what are we to make of the title जलप्रदानिक coming in the beginning of the Strī, which appears to be entirly out of place ? I have to make a last-resort suggestion in order to get over this difficulty We have a Sanskrit stage tradition that when a principal character sheds tears, water is offered to him for washing the eyes, as tears were regarded as an impurity Udakadāna or jalapradāna perhaps was an idiomatic expression for consolation of grief, but when it fell out of use the term Visoka was substituted As opposed to *Jalapradāna* there is the expression *udakakarman* 27 22^{d}, and the verb kr and not dā is used for denoting performance of funeral rites in 27. 3^{cd}, 4^{a}, 11^{a}, 21^{d} It is only the author of the Parvasamgraha who has mentioned the *toyakarman* as a part of the *udakadāna* of kings (cf I 2 187^{cd}) If the meaning assigned to *jalapradāna* be found acceptable, adhys 25–27 could very well form the *Śrāddha* sub-parvan, and the tripartite division of the Strīparvan becomes perfectly in order

* * * * *

In conclusion I have to record my thanks to the late Shri S N Tadpatrikar, to the late Shri M V. Vaidya, and to Shri N M. Khuperkar, all of the Mahābhārata staff, for various forms of help received from them

V. G PARANJPE

CONCORDANCE OF THIS EDITION

With the Bombay, Calcutta and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	not numbered	not numbered	—
1 $1\text{–}6^{abcd}$	1 1–6	1–6	1 1–6
1 $6^{ef}\text{–}7^{ab}$	1 7	7	1 7 .
1 $7^{c}\text{–}8^{b}$	1 8^{abcd}	8	1 $7\frac{1}{2}\text{–}8\frac{1}{2}^{ab}$
1 8^{c}	1 8^{e}	9^{a}	1 $8\frac{1}{2}^{c}$
1 8^{d}	1 8^{f}	9^{b}	—
2* (subst 8^{d})	—	—	1 $8\frac{1}{2}^{d}$, 9
1 $9\text{–}16^{cd}$	1 9–16	10–17	1 10–17
1 16^{ef}	1 17^{ab}	18^{ab}	1 $17\frac{1}{2}$
1 $17\text{–}19^{cd}$	1 $17^{cd}\text{–}20^{ab}$	$18^{cd}\text{–}21^{ab}$	1. $18\frac{1}{2}\text{–}20\frac{1}{2}$
1 19^{ef}	1 20^{cd}	21^{cd}	1 21
1 $20\text{–}22^{cd}$	1 21–23	22–24	1 22–24
1 22^{ef}	1 24^{ab}	25^{ab}	1 25^{ab}
1 23^{abcd}	1 $24^{cd}\text{–}25^{ab}$	$25^{cd}\text{–}26^{ab}$	1 $25^{cd}\text{–}26^{ab}$
1 23^{ef}	1 25^{cd}	26^{cd}	1 26^{cd}
3*	1 26	27	1 27
1 24^{abcd}	1 27	28	1 28
1 24^{ef}	1 28^{ab}	29^{ab}	1 $28\frac{1}{2}$
1 25^{ab}	1 28^{cd}	29^{cd}	1 $29\frac{1}{2}^{ab}$
4*	1 $29\text{–}30^{ab}$	$30\text{–}31^{ab}$	1 $29\frac{1}{2}^{cd}\text{–}30\frac{1}{2}$
1 25^{cd}	1 30^{cd}	31^{cd}	1 31
—	1 $30^{ef} = 33^{ab}$	—	—
5*	1 31–32	32–33	—
1 26^{ab}	1 33^{ab}	34^{ab}	1 $31\frac{1}{2}$
1 $26^{cd}\text{–}29^{ab}$	1 $33^{cd}\text{–}36^{ab}$	$34^{cd}\text{–}37^{ab}$	1 $32\frac{1}{2}\text{–}34\frac{1}{2}$
1 29^{cd}	1 36^{cd}	37^{cd}	1 35
1 30–36	1 37–43	38–44	1 36–42
—	—	—	1 $42\frac{1}{2}$ = 6*
1 37	1 44	45	1 $43\frac{1}{2}$
2 $1\text{–}2^{ab}$	2 $1\text{–}2^{ab}$	$46\text{–}47^{ab}$	2 $1\text{–}2^{ab}$
2 2^{cd}	—	—	—
6* (for 2^{cd})	2 2^{cd}	47^{cd}	2 2^{cd}
2 3–5	2 3–5	48–50	2 3–5
7*, 1–4	2 6–7	51–52	2 6–7

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
7*, 5	2 8^{ab}	53^{ab}	2 $7\frac{1}{2}$
7*, 6	2 8^{cd}	53^{cd}	—
7*, 7–10	2 9–10	54–55	2 $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
2 6–11	2. 11–16	56–61	2 $10\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
8*	2. 17–20	62–65	2 $16\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
2. 12–14	2 21–23	66–68	2 $20\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
9*	2 24	69	2 $23\frac{1}{2}$
2 15–17^{ab}	2 25–27	70–72	2 $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
2. 17^{cd}	2 28^{ab}	73^{ab}	2 27
2. 18^{ab}	2 28^{cd}	73^{cd}	2. 28^{ab}
10*	—	—	2 28^{cd}
2 18^{cd}	2 29^{ab}	74^{ab}	2 29^{ab}
2. 19	2. 29^{cd}–30^{ab}	74^{cd}–75^{ab}	2 29^{cd}, $29\frac{1}{2}$
2. 20	2. 30^{cdef}	75^{cd}–76^{ab}	2 $30\frac{1}{2}$
2. 21–23	2. 31–33	76^{cd}–79^{ab}	2 $31\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
11*	2 34–37	79^{cd}–83^{ab}	—
3 1–4	3. 1–4	84–87	3. 1–4
12*	3. 5–7	88–90	—
3. 5–8	3 8–11	91–94	3 5–8
3 9^{ab}	3 12^{ab}	95^{ab}	—
3 9^{cd}–11^{ab}	3 12^{cd}–14^{ab}	95^{cd}–97^{ab}	3 9–10
3 11^{cd}	3 14^{cd}	97^{cd}	3 $10\frac{1}{2}$
3 12–16	3 15–19	98–102	3 $11\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
13* (subst 16^{cd})	—	—	—
3. 17	3 20	103	3 $16\frac{1}{2}$
4. 1–2	4 1–2	104–105	4 1–2
14*	—	—	—
4 3–8^{cd}	4 3–8	106–111	4 3–8
4 8^{ef}	4 9^{ab}	112^{ab}	4. 9^{ab}
15*	4 9^{cd}	112^{cd}	—
16*	4 10^{ab}	113^{ab}	4 11
4 9	4 10^{cd}–11^{ab}	113^{cd}–114^{ab}	4 9^{cd}, $9\frac{1}{2}$
4 10	4 11^{cdef}	114^{cd}–115^{ab}	4 $10\frac{1}{2}$
4 11–13	4 12–14	115^{cd}–118^{ab}	4 12–14
17*, 1–2	4 15	118^{cd}–119^{ab}	4 15
17*, 3	4 16^{ab}	119^{cd}	4 $15\frac{1}{2}$
17*, 4–7	4 16^{cd}–18^{ab}	120–121	4. $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
17*, 8	4. 18^{cd}	122^{ab}	4. 18

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
17*, 9	4 19^{ab}	122^{cd}	4 19^{ab}
4 14^{ab}	4 19^{cd}	—	—
4 14^{cd}–15	4 19^{ef}–20	123–124	4 19^{cd}–20
5 1–4^{ab}	5 1–4^{ab}	125–128^{ab}	5 1–4^{ab}
18*	5 4^{cd}	—	—
5 4^{cd}–5	5 5–6^{ab}	128^{cd}–129	5 4^{cd}–5
19*	—	—	—
5 6–12	5 6^{cd}–13^{ab}	130–136	5 6–12
5 13^{ab}	5 13^{cd}	137^{ab}	—
20*	—	—	5 13^{ab}
21*	5 14^{ab}	137^{cd}	—
5 13^{cd}–15^{cd}	5 14^{cd}–16	138^{ab}–140^{ab}	5 13^{cd}–15
5 15^{ef}	5 17^{ab}	140^{cd}	5 $15\frac{1}{2}$
5 16–17^{cd}	5 17^{cd}–19^{ab}	141–142	5 $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
5 17^{ef}–22^{ab}	5 19^{cd}–24^{ab}	143–147^{cd}	5 $18\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
5 22^{cd}	5 24^{cd}	148^{ab}	5 23
6 1–5	6 1–5	149–153	6 1–5
6 6^{ab}	6 6^{ab}	154^{ab}	6 $5\frac{1}{2}$
6 6^{cdef}	6 6^{cd}–7^{ab}	154^{cd}–155^{ab}	6 $6\frac{1}{2}$
6 7^{ab}	6 7^{cd}	155^{cd}	6 7
6 7^{cdef}	6 8	156	6 8
6 8–9^{cd}	6 9–10	157–158	6 9–10
6 9^{ef}	6 11^{ab}	159^{ab}	6 $10\frac{1}{2}$
6 10^{abcd}	6 11^{cd}–12^{ab}	159^{cd}–160^{ab}	6 $11\frac{1}{2}$
6 10^{ef}	6 12^{cd}	160^{cd}	6 12
6 11–12	6 13–14	161–162	6 13–14
22*	—	—	—
7 1–4	7 1–4	163–166	7 1–4
7 5^{ab}	7 5^{ab}	167^{ab}	7 $4\frac{1}{2}$
7 5^{cd}–6^{ab}	7 5^{cd}–6^{ab}	167^{cd}–168^{ab}	7 $5\frac{1}{2}$
7 6^{cd}	7 6^{cd}	168^{cd}	7 6
7 7–11	7 7–11	169–173	7 7–11
7 12^{ab}	7 12^{ab}	174^{ab}	7 $11\frac{1}{2}$
7 12^{cd}	7 12^{cd}	174^{cd}	7 12
7 13–14^{ab}	7 13–14^{ab}	175–176^{ab}	7 13–14^{ab}
7 14^{cd}	7 14^{cd}	176^{cd}	7 15^{ab}
23*	7 16–18	178–180	—
7. 15^{ab}	7. 15^{ab}	177^{ab}	7. 14^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	7 $15^{cd}=14^{cd}$	$177^{cd}=176^{cd}$	—
7 15^{cd}–16^{ab}	7. 19	181	7 15^{cd}–16^{ab}
7 16^{cd}	7 20^{ca}	182^{ab}	7 16^{cd}
7 17^{ab}	7 20^{ab}	182^{cd}	7 17^{ab}
7 17^{cd}	7 20^{ef}	183^{ab}	7 17^{cd}
24*	7 21	183^{cd}–184^{ab}	7 18
7 18	7. 22	184^{cd}–185^{ab}	7 19
25*	—	—	—
7 19–20	7 23–24	185^{cd}–187^{ab}	7. 20–21
26*, 1–6	7 25–27	187^{cd}–190^{ab}	7 22–24
26*, 7	7 28^{ab}	190^{cd}	7 $24\frac{1}{2}$
26*, 8	7 28^{cd}	191^{ab}	7 $25\frac{1}{2}^{ab}$
26*, 9	7 29^{ab}	191^{cd}	—
26*, 10	7 29^{cd}	192^{ab}	7 $25\frac{1}{2}^{cd}$
27*	—	—	7 $26\frac{1}{2}$
8 1–2	8 1–2	193–194	8 1–2
8 3^{ab}	8 3^{ab}	195^{ab}	8 $2\frac{1}{2}$
8 3^{cd}–4^{ab}	8 3^{cd}–4^{ab}	195^{cd}–196^{ab}	8 $3\frac{1}{2}$
8 4^{cd}	8 4^{cd}	196^{cd}	8 4
5 5–9^{ab}	8 5–9^{ab}	197–201^{ab}	8. 5–9^{ab}
28*	8 9^{cd}	201^{cd}	—
8 9^{cd}–10^{ab}	8. 10	202	8 9^{cd}–10^{ab}
8 10^{cdef}	8. 11	203	8 10^{cd}, $10\frac{1}{2}$
8 11	8 12	204	8 $11\frac{1}{2}$
8. 12^{ab}	8 13^{ab}	205^{ab}	8 12
8 12^{cd}–13^{ab}	8 13^{cd}–14^{ab}	205^{cd}–206^{ab}	8. 13
8 13^{cd}	8 14^{cd}	206^{cd}	8 $13\frac{1}{2}$
8 14–20^{cd}	8 15–21	207–213	8 $14\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
8 20^{ef}	8 22^{ab}	214^{ab}	8. 21
8 21	8 22^{cd}–23^{ab}	214^{cd}–215^{ab}	8 22
8 22^{ab}	8 23^{cd}	215^{cd}	8. $22\frac{1}{2}$
8 22^{cdef}	8 24	216	8 $23\frac{1}{2}$
8 23	8 25	217	8. $24\frac{1}{2}$
8. 24^{abcd}	8 26	218	8 25
8 24^{ef}	8 27^{ab}	219^{ab}	8 $25\frac{1}{2}$
8 25–29^{cd}	8 27^{cd}–32^{ab}	219^{cd}–224^{ab}	8 $26\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
29*	8 32^{cd}–34^{ab}	224^{cd}–226^{ab}	—
8 29^{ef}	8. 34^{cd}	226^{cd}	8. 31

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
8 30–48	8 35–53	227–245	8 32–50
30*	—	—	—
9 1	9 1	246	9 1
App, 1	9 2–23	247–268	—
9 2	—	—	9 2
31* (subst 2)	10 1	269	—
9 3–21	10 2–20	270–288	9 3–21
10 1–7	11 1–7	289–295	10 1–7
32*	—	—	10 $7\frac{1}{2}$
10 8–23	11 8–23	296–311	10 $8\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
33*	11 24	312	—
11 1–15^{ab}	12 1–15^{ab}	313–327^{ab}	11 1–15^{ab}
34*	—	—	—
11 15^{cd}–30	12 15^{cd}–30	327^{cd}–342	11 15^{cd}–30
12 1–3^{a}	13 1–3^{a}	343–345^{a}	12 1–3^{a}
35*	13 3^{b}–5^{a}	345^{b}–347^{a}	12 3^{b}–5^{a}
12 3^{bcd}	13 5^{bcd}	347^{bcd}	12 5^{bcd}
12 4–15	13 6–17	348–359	12 6–17
13 1–9	14 1–9	360–368	13 1–9
13, 10^{ab}	14 10^{ab}	369^{ab}	—
36* (subst 10^{ab})	—	—	13 10^{ab}
13, 10^{cd}	14 10^{cd}	369^{cd}	13 10^{cd}
37*	—	—	—
38*	14, 11	370	13 11
39*	14 12	371	13 12
13, 11–19	14 13–21	372–380	13 13–21
14 1–3	15 1–3	381–383	14 1–3
40*	15 4	385	14 4
14, 4^{ab}	15, 5^{ab}	384^{ab}	15, 5^{ab}
14, 4^{cd}	15, 5^{cd}	384^{cd}	14, $5\frac{1}{2}$
—	—	—	14, 5^{cd}
14 5–14	15, 6–15	386–395	14, $6\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
14 15	15 16	396	14 $17\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}^{ab}$
41*	—	—	14 $18\frac{1}{2}^{cd}$
14 16	15 17	397	14 $16\frac{1}{2}$
42*	—	—	—
43*	—	—	14 $17\frac{1}{2}^{ab}$
14 17–18	15, 18–19	398–399	14 $19\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed.
14 19^{ab}	15 20^{ab}	400^{ab}	14 $21\frac{1}{2}^{cd}$
14 19^{cd}	15 20^{cd}	400^{cd}	14 $21\frac{1}{2}^{ab}$
44*	15 20^{ef}	401^{ab}	—
14 20–22	15 21–23	402–404	14 $22\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
15 1–6^{cd}	15 24–29	405–410	15 1–6
15 6^{ef}	15 30^{ab}	411^{ab}	15 7^{ab}
15 7^{ab}	15 30^{cd}	411^{cd}	15. 7^{cd}
15 7^{cd}	15. 31^{ab}	412^{ab}	15 $7\frac{1}{2}$
15 8–12^{cd}	15 31^{cd}–36^{ab}	412^{cd}–417^{ab}	15 $8\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
15 12^{ef}	15 36^{cd}	417^{cd}	15 13
15 13^{abcd}	15 37	418	15 14
15 13^{ef}	15 38^{ab}	419^{ab}	15 $14\frac{1}{2}$
15 14–15	15. 38^{cd}–40^{ab}	419^{cd}–421^{ab}	15 $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
15 16^{ab}	15 40^{cd}	421^{cd}	15. 17
15. 16^{cd}–17^{ab}	15 41	422	15 18
15. 17^{cd}	15. 42^{ab}	423^{ab}	15. $18\frac{1}{2}$
15. 18–20	15 42^{cd}–44^{ef}	423^{cd}–426^{ab}	15. $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
16. 1–25^{ab}	16. 1–25^{ab}	427–451^{ab}	16 1–25^{ab}
45*	—	—	16. 25^{cd}
16. 25^{cd}	16. 25^{cd}	451^{cd}	16. $25\frac{1}{2}$
16. 26–45	16. 26–45	452–471	16. $26\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$
46*, 1–2	16. 46	—	—
46*, 3–4	—	—	—
16 46–50	16 47–51	472–476	16 $46\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
16 51^{ab}	16 52^{ab}	477^{ab}	—
16 51^{cd}	16 52^{cd}	477^{cd}	16 51
16. 52–55	16 53–56	478–481	16 52–55
47*	16 57^{ab}	—	—
16 56–58	16 57^{cd}–60^{ab}	482–484	16 56–58
16. 59^{abe}	16 60^{cd}–61^{a}	485^{abe}	16 59^{abe}
48*	16. 61de	—	16 60^{be}
49*	—	—	—
16 59^{d}	16 61^{b}	485^{d}	16. 59^{d}
16 59^{e}	16 61^{c}	486^{a}	16 60^{a}
16 59^{f}	16 61^{f}	486^{b}	16 60^{d}
17. 1–2	17 1–2	487–488	17 1–2
17 3^{ab}	17 3^{ab}	489^{ab}	17 $2\frac{1}{2}$
17.-3^{cd}	17 3^{cd}	489^{cd}	17 3

Cnt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
17 4^{abcd}	17 4	490	17 4
17 4^{ef}	17 5^{ab}	491^{ab}	17 4½
17 5^{abcd}	17 5^{cd}–6^{ab}	491^{cd}–492^{ab}	17 5½
17 5^{ef}	17 6^{cd}	492^{cd}	17 6
17 6^{ab}	17 7^{ab}	493^{ab}	17 7^{ab}
50*	—	—	—
17 6^{cd}–7	17 7^{cd}–8	493^{cd}–494	17 7^{cd}–8
17 8	17 9	495	17 8½, 9
17 9–11	17 10–12	496–498	17 10–12
51*	17 13	499	17 13
17 12–30	17 14–32	500–518	17 14–32
18 1–19	18 1–19	519–537	18 1–19
18 20^{ab}	18 20^{ab}	538^{ab}	—
18 20^{cd}	18 20^{cd}	538^{cd}	18 19½
18 21	18 21	539	18 20½
18 22^{ab}	18 22^{ab}	540^{ab}	18 21
18 22^{cd}	18 22^{cd}	540^{cd}	18 21½
18 23^{ab}	18 23^{ab}	541^{ab}	18 22
18 23^{cd}–26^{ab}	18 23^{cd}–26^{ab}	541^{cd}–544^{ab}	18 23–25
18 26^{cd}	18 26^{cd}	544^{cd}	18 25½
18 27	18 27	545	18 26½
52*	—	—	—
18 28	18 28	546	18 27½
19 1–8	19 1–8	547–554	19. 1–8
19 9^{ab}	19 9^{ab}	555^{ab}	19 8½
53*	—	—	—
19 9^{cd}–10^{ab}	19 9^{cd}–10^{ab}	555^{cd}–556^{ab}	19 9½
19 10^{cd}	19 10^{cd}	556^{cd}	19 10
19 11–21	19 11–21	557–567	19 11–21
20 1–6	20 1–6	568–573	20 1–6
20 7	20 7	574	20 6½, 7
20 8	20 8	575	20 8
20 9^{ab}	20 9^{ab}	576^{ab}	20 8½
20. 9^{cd}–10^{ab}	20 9^{cd}–10^{ab}	576^{cd}–577^{ab}	20 9½
20 10^{cd}	20 10^{cd}	577^{cd}	20 10
20 11–13	20 11–13	578–580	20 11–13
54*, L 1	20 14^{ab} = 15^{ab}	581^{ab} = 582^{ab}	20 14^{ab}
54*, L 2	20 14^{cd}	581^{cd}	20. 14^{cd}
Stn 5*			

Crit. Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
20 14–15[abcde]	20 15[cd]–17[abc]	582[cd]–584[abc]	20 15–17[a]
55*	—	—	—
20 15[f]	20 17[d]	584[d]	20 17[b]
20 16–18[cd]	20 18–20	585–587	20 17[cd]–20[ab]
20 18[ef]	20 21[ab]	588[ab]	20 20[cd]
20 19–22	20 21[cd]–25[ab]	588[cd]–592[ab]	20 21–24
20 23–26	20 25[cd]–29[ab]	592[cd]–596[ab]	20 24½–27½
56*	—	—	—
20 27–32[cd]	20 29[cd]–35[ab]	596[cd]–602[ab]	20 28½–33½
57*	—	—	20 34½[ab]
20 32[ef]	20 35[cd]	602[cd]	20 34½[cd]
21 1–14	21 1–14	603–616	21 1–14
22 1–11[ab]	22 1–11[ab]	617–627[ab]	22 1–11[ab]
58*	—	—	—
22 11[cd]–12	22 11[cd]–12	627[cd]–628	22 11[cd]–12
22 13[ab]	22 13[ab]	629[cd]	22 13[ab]
22. 13[cd]	22 13[cd]	629[ab]	22 13[cd]
22 14–18	22 14–18	630–634	22 14–18
23. 1–2	23 1–2	635–636	23 1–2
59*	—	—	23. 3
23 3–26	23 3–26	637–660	23 4–27
23 27[ab]	23 27[ab]	661[ab]	23 27½
—	—	—	23 28½, 29½[ab]
23 27[cd]	23 27[cd]	661[cd]	23 29½[cd]
23 28–39	23 28–39	662–673	23 30½–41½
23 40[ab]	23 40[ab]	674[ab]	23 42
23 40[cd]–42[ab]	23 40[cd]–42[ab]	674[cd]–676[ab]	23 43–44
23 42[cd]	23 42[cd]	676[cd]	23 44½
24. 1–4	24 1–4	677–680	24 1–4
24 5–10	24 5–10	681–686	Not numbered
24. 11–15[ab]	24 11–15[ab]	687–691[ab]	24 5–9[ab]
60*	24 15[cd]–16[ab]	—	—
24 15[cd]	24 16[cd]	691[cd]	24 9[cd]
24 16	24 17	692	24 10
24 17	24 19	693	24 11
61*	24 18	694	24. 12
24 18–28	24 20–30	695–705	24 13–23
62*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
25 $1\text{–}13^{ab}$	25 $1\text{–}13^{ab}$	$706\text{–}718^{ab}$	25 $1\text{–}13^{ab}$
63*	25 $13^{cd}\text{–}15^{ab}$	$718^{cd}\text{–}720^{ab}$	25 $13^{cd}\text{–}15^{ab}$
25 $13^{cd}\text{–}19^{ab}$	25 $15^{cd}\text{–}21^{ab}$	$720^{cd}\text{–}726^{ab}$	25 $15^{cd}\text{–}21^{ab}$
64*	—	—	—
25 $19^{cd}\text{–}29^{cd}$	25 $21^{cd}\text{–}31$	$726^{cd}\text{–}736$	25 $21^{cd}\text{–}31$
25 $29^{ef}\text{–}30^{cd}$	25 $32^{ab}\text{–}33^{ab}$	$737\text{–}738^{ab}$	25 $32\text{–}33^{ab}$
25 30^{ef}	25 33^{cd}	738^{cd}	25 33^{cd}
65*	—	—	25 34^{ab}
25 31^{ab}	25 34^{ab}	739^{ab}	25 34^{cd}
25 31^{cd}	25 34^{cd}	739^{cd}	25 $34\frac{1}{2}$
25 32–36	25 35–39	740–744	25 $35\frac{1}{2}\text{–}39\frac{1}{2}$
25 37^{ab}	25 40^{ab}	745^{ab}	25 40
25 $37^{cd}\text{–}38^{ab}$	25 $40^{cd}\text{–}41^{ab}$	$745^{cd}\text{–}746^{ab}$	25 41
25 38^{cd}	25 41^{cd}	746^{cd}	25 $41\frac{1}{2}$
25 $39\text{–}41^{cd}$	25 42–44	747–749	25 $42\frac{1}{2}\text{–}44\frac{1}{2}$
66*	25 45^{ab}	—	25 $45\frac{1}{2}^{ab}$
25 41^{ef}	25 45^{cd}	750^{ab}	25 $45\frac{1}{2}^{cd}$
25 42	25 46	$750^{cd}\text{–}751^{ab}$	25 $46\frac{1}{2}$
25 43	25 47	752	25 $47\frac{1}{2}$
25 44^{ab}	25 49^{ab}	753^{ab}	25 $48\frac{1}{2}^{ab}$
25 44^{cd}	25 48^{ab}	753^{cd}	25 $48\frac{1}{2}^{cd}$
67*	25 48^{cd}	—	—
25 45	25 $49^{cd}\text{–}50^{ab}$	754	25 $49\frac{1}{2}$
25 46	25 50^{cdef}	755	25 $50\frac{1}{2}$
26 $1\text{–}11^{ab}$	26 $1\text{–}11^{ab}$	$756\text{–}766^{ab}$	26 $1\text{–}11^{ab}$
68*	—	—	—
26 $11^{cd}\text{–}14$	26 $11^{cd}\text{–}14$	$766^{cd}\text{–}769$	26 $11^{cd}\text{–}14$
69*	—	—	26 17^{ab}
26 15–16	26 15–16	770–771	26 15–16
26 17^{ab}	26 17^{ab}	772^{ab}	26 17^{cd}
26 17^{cd}	26 17^{cd}	772^{cd}	26 $17\frac{1}{2}$
26 18–19	26 18–19	773–774	26 $18\frac{1}{2}\text{–}19\frac{1}{2}$
26 $20\text{–}38^{ab}$	26 $20\text{–}38^{ab}$	$775\text{–}793^{ab}$	26 $20\frac{1}{2}\text{–}38\frac{1}{2}^{ab}$
70*	—	—	—
26 $38^{cd}\text{–}41$	26 $38^{cd}\text{–}41$	$793^{cd}\text{–}796$	26 $38\frac{1}{2}^{cd}\text{–}41\frac{1}{2}$
26 42^{ab}	26 42^{ab}	797^{ab}	26 42
26 $42^{cd}\text{–}43^{ab}$	26 $42^{cd}\text{–}43^{ab}$	$797^{cd}\text{–}798^{ab}$	26 43
26 43^{cd}	26 43^{cd}	798^{cd}	26 $43\frac{1}{2}$

Crit Ed.	Bom. Ed.	Cal Ed.	Madras Ed.
26. 44	26. 44	799	26. 44½
27. 1–2	27 1–2ab	800–801ab	27 1–2ab
71*	—	—	27. 2cd
27 2cd–3ab	27. 2cd–3ab	801cd–802ab	27. 3
27. 3cd	27 3cd	802cd	27. 3½
27. 3ef	27. 4ab	803ab	27. 4
27. 4–9	27 4cd–10ab	803cd–809ab	27 5–10
72*	—	—	—
27. 10ab	27 10cd	809cd	27. 11ab
73*	27 11ab	810ab	27 11cd
27. 10cd–11ab	27. 11cd–12ab	810cd–811ab	27 12
27. 11cdef	27. 12cd–13ab	811cd–812ab	27 13
74*	—	—	—
27 12–13	27 13cd–15ab	812cd–814ab	27 14–15
75*	27. 15cd–16ab	814cd–815ab	27. 16
27. 14	27 16cd–17ab	815cd–816ab	27. 16½, 17½ab
—	—	—	27 17½cd
27 15abcd	27 17cd–18ab	816cd–817ab	27 18½
—	—	—	27. 19½
27 15ef	27. 18cd	817cd	27 20½ab
76*	27. 19	818	27. 20½cd–21½ab
27. 16ab	27 20ab	819ab	27 21½cd
27. 16cdef	27 20cd–21ab	819cd–820ab	27. 22½
27. 17–18	27. 21cd–23ab	820cd–822ab	27. 23½–24½
27. 19ab	27 23cd	822cd	27 25
27. 19cd	27 24ab	823ab	27 26ab
77*	—	—	—
27. 20ab	27 24cd	823cd	27. 26cd
27. 20cd	27 25ab	824ab	27. 26½
27. 21–24ab	27 25cd–28	824cd–827	27 27½—30½ab
78*	—	—	—
79*	—	—	26 30½cd–31½ab
80*	27 29–30ab	—	—
27 24cd	27. 30cd	828	—
81*	—	—	27 31½cd
82*	27 30ef	—	—
83*	—	—	—

॥ स्त्रीपर्व ॥

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 44	26 44	799	26. 44½
27. 1–2	27 1–2^{ab}	800–801^{ab}	27. 1–2^{ab}
71*	—	—	27 2^{cd}
27. 2^{cd}–3^{ab}	27. 2^{cd}–3^{ab}	801^{cd}–802^{ab}	27. 3
27. 3^{cd}	27. 3^{cd}	802^{cd}	27. 3½
27. 3^{ef}	27 4^{ab}	803^{ab}	27. 4
27. 4–9	27. 4^{cd}–10^{ab}	803^{cd}–809^{ab}	27 5–10
72*	—	—	—
27. 10^{ab}	27. 10^{cd}	809^{cd}	27 11^{ab}
73*	27 11^{ab}	810^{ab}	27 11^{cd}
27. 10^{cd}–11^{ab}	27. 11^{cd}–12^{ab}	810^{cd}–811^{ab}	27 12
27. 11^{cdef}	27. 12^{cd}–13^{ab}	811^{cd}–812^{ab}	27 13
74*	—	—	—
27. 12–13	27. 13^{cd}–15^{ab}	812^{cd}–814^{ab}	27. 14–15
75*	27 15^{cd}–16^{ab}	814^{cd}–815^{ab}	27. 16
27. 14	27 16^{cd}–17^{ab}	815^{cd}–816^{ab}	27. 16½, 17½^{ab}
—	—	—	27. 17½^{cd}
27 15^{abcd}	27 17^{cd}–18^{ab}	816^{cd}–817^{ab}	27. 18½
—	—	—	27. 19½
27 15^{ef}	27. 18^{cd}	817^{cd}	27. 20½^{ab}
76*	27. 19	818	27. 20½^{cd}–21½^{ab}
27 16^{ab}	27 20^{ab}	819^{ab}	27. 21½^{cd}
27 16^{cdef}	27 20^{cd}–21^{ab}	819^{cd}–820^{ab}	27 22½
27. 17–18	27. 21^{cd}–23^{ab}	820^{cd}–822^{ab}	27 23½–24½
27. 19^{ab}	27 23^{cd}	822^{cd}	27 25
27. 19^{cd}	27 24^{ab}	823^{ab}	27. 26^{ab}
77*	—	—	—
27. 20^{ab}	27. 24^{cd}	823^{cd}	27. 26^{cd}
27. 20^{cd}	27 25^{ab}	824^{ab}	27. 26½
27 21–24^{ab}	27 25^{cd}–28	824^{cd}–827	27 27½—30½^{ab}
78*	—	—	—
79*	—	—	26 30½^{cd}–31½^{ab}
80*	27 29–30^{ab}	—	—
27 24^{cd}	27 30^{cd}	828	—
81*	—	—	27 31½^{cd}
82*	27 30^{ef}	—	—
83*	—	—	—

जनमेजय उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २
अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत संजयः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

हते पुत्रशते दीनं छिन्नशाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ ४
ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिप्लुतम् ।
अभिगम्य महाप्राज्ञः संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५

☞ K4 D8 commence with 11 9 1

The introductory *mantra*

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K3 5 Ñ1, K4 D8 missing) Ś K0 8 Dn1 D2 9 read व्यासं (for चैव) in the *second* line

Before the introductory *mantra*, Ś1 ins ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । अत पर विशोकपर्व, Ś2 ॐ नम सकलसुखदात्रे सर्वविघ्नहर्त्रे श्रीविष्णवे नम ; K0 श्रीगणेशाय नम । नमो भगवते वासुदेवाय । नम ॐ, K1 ॐ नम श्री भगवते परमात्मने श्रीपुरुषोत्तमाय नम , K8 Dn2 D1 4-7 9 श्रीगणेशाय नम ; Dn1 श्रीगणेशांबिकाभ्यां नम ; D2 श्रीगणपतये नम , D8 श्रीवेदव्यासाय नम

Of the MSS which omit the *mantra*, K6 begins with ॐ नम सरस्वत्यै, Ñ1 नमो नारायणाय; T1 श्रीगुरुभ्यो नम श्रीवेदव्यासाय नम । हरि ॐ; G1 (marg) स्त्रीपर्व हरि ॐ, G3 (marg) स्त्रीपर्व, M1 श्रीगणपतये नम, M2 हरि, M3 हरि श्रीगणपतये नम (marg) पटिम्पारे कोविलकवक स्त्रीपर्व (810), M4 हरि स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नम । निर्विघ्नमस्तु । ॐ

It should be understood that the words उवाच, ऊचु of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचु, are generally omitted in Ś and in S Others have these promiscuously Similarly, speakers' names are often abridged, for instance, वैश for वैशंपायन These vagaries of MSS are ignored in the Critical Apparatus

1 D2 M1 सजय (for जनमेजय) B1-3 repeat 1^{ab} after 5^{ab} — ^{a}) B1-3 (second time) राजन् (for चैव) K2 हत दुर्योधन चैव — ^{b}) K2 हत सैन्य च; K8 5 T2 G1 हतसैन्ये च, Ñ1 हते सैन्येषु — K4 om 1^{c}–2^{d} — ^{c}) K2 महाप्राज्ञ, K8 B Dn2 D1-3 5 T2 G M1 3 °राज, D9 M2 राजा (for राज) — ^{d}) Ś1 K0 तत (for श्रुत्वा)

2 Ś1 K6 om 2 (for K6, cf v l. 1) K0 reads 2 (mostly damaged) on the marg — ^{a}) Dn1 कैरवो — ^{b}) K2 कृप; D6 7 कृष्ण (for कृप-) — ^{d}) K1 3 Dn1 D1 2 4-7 G1 3 M1-6 किमकुर्वत, K2 कुर्वतु

3 ^{a}) T1 G2 3 M1 2 अश्वत्थाम्ना, T2 G1 °त्थामा. K2 Ñ1 T1 G1 2 M1 कृतं (for श्रुत) — ^{b}) D5 शाप्यश्च G3 -कारितं. K8 Ñ1 B Dn D1.3.4 6 7 9 शापादन्योन्यकारितात् (Dn2 त; D8 तान्) Cv as in text — ^{c}) K2 वृत्तांतस्तुत्तर ब्रुहि (corrupt) — ^{d}) Ś2 यदाभाषत Ś2 D9 M8 सजय, D8 °य

4 K2 6 om the ref — ^{a}) K2 Dn1 दीने — ^{b}) K5 द्रुत, D4 द्रुमे — ^{d}) K1 महीपति

5 ^{b}) D8 समभिस्तुत K1 5 चिंतयामासभिप्लुतं (810), Ñ1 चिंतयानमभि — After 5^{ab}, B1-3 *repeat* 1^{ab} — ^{c}) Dn1 D1 4 9 महाराज (for प्राज्ञ) S सजयो जयतां श्रेष्ठ (M1 4 ष्ठो) — ^{d}) S राजान (for संजयो) G3 M2 4 इदम् (for वाक्यम्) B1 2 कृष्णद्वैपायनोब्रवीत्.

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता ।
अक्षौहिण्यो हताश्चाष्टौ दश चैव विशां पते ।
निर्जनेयं वसुमती शून्या संप्रति केवला ॥ ६
नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः ।
सहितास्तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७
पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
गुरूणां चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपौत्रवधार्दितः ।
पपात भुवि दुर्धर्षो वाताहत इव द्रुमः ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।

हतपुत्रो हतामात्यो हतसर्वसुहृज्जनः ।
दुःखं नूनं भविष्यामि विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ १०
किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै ।
लूनपक्षस्य इव मे जराजीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११
हृतराज्यो हतसुहृद्धतचक्षुश्च वै तथा ।
न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ १२
न कृतं सुहृदो वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः ।
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ १३
सभामध्ये तु कृष्णेन यच्छ्रेयोऽभिहितं मम ।

---

6 Before 6, S K (K4 missing) Ñ1 Dn T1 G2 3 M1 3 4 ins संजय उवाच — a) K3 5 Ñ1 S महाप्राज्ञ (K3 °ज्ञ), D4 7 °राजन् — b) K1 नाति[?]शोक, D2 M2 नास्ति शोक K2 सहायता S1 K0 नास्ति शोको महात्मना — c) K2 अक्षौहिण्यौ, K6 आक्षोहिण्यो, Dn1 G3 M2 3 अक्षो, T2 अक्षोहिण्या T1 दशा ह्यष्टौ, T2 G M2-4 हता ह्यष्टौ, M1 हतान्यष्टौ — d) K1 Dn1 दशा (for दश) M3 महीपते — e) K0 निर्जनीय, T G1 3 M निर्जितेय, G2 निर्जना ते — f) T G1 3 M स्थास्यति, G2 [इ]वाभाति (for संप्रति) T G2 3 M1 3 केवल

7 a) M3 नानादेश्या (for दिग्भ्य) K2 समागम्य — b) K1 2 नानादेशा, K3 5 D2 °देशान्, S °जात्या — c) K3 5 पातितास, D1 4 6 9 सहैव (for सहितास्) — d) K2 सर्वेव; K3 5 Dn2 सर्वे ते

8 K2 om 8ab — a) K1 3 पितृणां — c) K1 2 कुरूणां (for गुरूणां) K (K4 missing) D5 T1 G1 Cd चा(K2 Cd आ°, K3 वा)नुपूर्वेण, Ñ1 चानुरूपेण, Dn1 D9 चापि पूर्वेण, G3 चारुपूर्व्येण — d) K1 2 5 D2 कारय (for °य) — For 8d, S subst

9* ये चान्येऽनुचरा हता ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयस्व नराधिप ।

[(L. 1) M2 तु परा (for ऽनुचरा) — T1 om. line 2 — (L 2) M4 सर्वेषा (for सर्वाणि) G2 कारयस्व (for कारयस्व) M1 नराधिप]

9 Ñ1 om the ref — a) K3 4 तच्छ्रुत्वा वचनं रौद्रं — b) Ś1 K0 राजा पुत्र (for पुत्रपौत्र) G1 °वधार्दित — c) Dn2 इव, D5 om (for भुवि). — d) B1 वातहत K5 इव द्रुमा°, Dn. महाद्रुम D9 वाता इव द्रुम यथा (sic) — After 9, M4 reads (wrongly for the first time and with variation of sequence) 11 9 6a–17b *repeating* the passage in its proper place

10 a) Ś2 हतपुत्रा हतामात्या — b) Ś1 सुहृज्जना G3 हतपौत्रश्च वै तत — c) Ñ1 B1 कथ, B1 2 Dn2 D1 3-5 6 (by corr, orig as in text) दुःखी (for दुःखं) G1 दुःखभूत, M2 दुःख नु न (for दुःखं नूनं) S गमिष्यामि (for भवि°)

11 a) D1 2 4 9 तु (for नु) G3 बुद्धि (for बन्धु) — c) Ś K0 2 3 5 B1 हि (B1 च) यथा, G1 [ए]व च मे, G3 M1 2 4 इव मे (M1 धै) (for इव मे) Ñ1 विलूनपक्ष° शोचन्मे, G1 हृतपक्षद्वयस्येव — d) B1 2 S वैनतेयस्य संजय

12 a) K1 2 5 Dn2 D2 8 9 हतराज्यो Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 हृ(D6 7 हृ)तबंधुर् (Dn1 °धु), G2 हत सुतो — b) D6 7 G2 हृतचक्षुश्, T G1 3 M हत पुत्रश् Ś1 K0 Dn2 तथैव च, K1 2 5 D2 5 च यै तदा (K2 1 यथा), K° हतात्मज, G1 2 च संजय — c) K2 भ्राजयिष्ये, T G1 3 M न भ्राजामि, G2 न जीवामि Ś2 K (K4 missing) D5 महाभाग; Ñ1 याहो, B1 Dn D1-4 6 9 राज (for प्राज्ञ) — d) K1 °रश्मि D2 रश्मिन् (for °रश्मिर्)

13 a) K0 2 3 Ñ1 B Dn2 D1 3 4 5 7 9 T2 G1 3 M सुहृदां, G2 सुहृद (for सुहृदो) — b) G2 यामु देवस्य (for जामदग्न्यस्य) Ś1 मर्त्व*, K0 मयंत, K4 कल्पत, T G1 2 जल्पित — In Ś1 13cd is lost on

अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति ॥ १४
तच्च वाक्यमकृत्वाहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः ।
न हि श्रोतास्मि भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् ॥ १५
दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव नर्दतः ।
दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ।
द्रोणसूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ॥ १६
न स्माराम्यात्मनः किंचित्पुरा संजय दुष्कृतम् ।
यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ १७
नूनं ह्यपकृतं किंचिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।
येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ॥ १८
परिणामश्च वयसः सर्वबन्धुक्षयश्च मे ।
सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः ।
कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मया लोके पुमानिह ॥ १९
तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रतम् ।
विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

तस्य लालप्यमानस्य बहुशोकं विचिन्वतः ।
शोकापहं नरेन्द्रस्य संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

---

a damaged folio — ^{e}) K1 om च K2 न देवर्षि (for च देवर्षे)

14 ^{a}) Ś K0-2 Ñ1 Dn2 D2 5 च, K3 5[ऽ]श्च, M2 lacuna (for तु) — ^{b}) K5 त्रिहित, D9 निहित (for ऽभि) G2 हितं (for मम) — ^{c}) K5 D3 पुत्र; Dn1 पुत्रान् (for पुत्र) G2 निगृह्यताम् (for संगृह्यताम्) K5 अपि (for इति)

15 ^{a}) K3 5 तस्य, D7 सव (for तच्च) S तेषाम् (for वाक्यम्) Portion of the text from मकृत्वा in 11 1 15^{a} up to the end of 11 6 6 is lost in Ś2 on missing folios T G2 3 [अ]द्य (for [अ]हं) — ^{b}) K2 3 D2 8 तप्स्यामि (for तप्यामि) — ^{c}) D0 मे श्रोतास्मि (hypermetric), S श्रोष्यामि (for श्रोतास्मि) G1 भीमस्य (for भीष्मस्य) Ś1 K (K4 missing) Ñ1 B4 D3 5 ना(D3 न)श्रौषमपि भीष्मस्य — ^{d}) T G1 शर्मं, G3 नर्म- (for धर्म-) D2 युक्ते (for युक्त) K3 प्रभाषितुं

16 Ś2 missing (cf v 1 15) — ^{ab}) B4 वै राज्ञो; D6 7 वै भर्ग, G2 M [अ]पि चाहं (for च तथा) T G1 3 न च दुर्योधनस्याह (for ^{a}) Ś1 K (K4 missing) D2 5 दुर्योधनस्य वै राजामृ(K1 D2 जामृ, K3 ज्ञो वृ; K5 ज्ञौ ऋ)षभस्य विना(Ś1 K0 प्रणा)शनं — ^{c}) Ñ1 वध- (for वधं) — ^{d}) D5 कर्णस्य विनाशन (sup lin वि)पर्ययं (corrupt) Cd cites त्रिपर्ययं (as in text) — ^{e}) Ñ1 द्रोणपुत्रापराधेन — ^{f}) K3 5 न (for मे) Dn2 स्यदीर्यत, D2 विधीर्यते, G2 विशीर्यते

17 Ś2 missing (cf v 1 15) — ^{b}) K1-3 Ñ1 Dn2 D3 4 दुष्कृत, Dn1 दुस्कृत (sic) — ^{c}) K2 5 G1 यस्येह; D3 यस्येगं D4 9 यस्येदं T G1 3 यस्यैव (G1 व), M1 तस्येद (for यस्येद) K3 अद्याशु, G2 अद्यैव, M2 अद्येह (sic) (for अद्येह) D2 यस्येद फलमद्ये ह — ^{d}) K1 भुज्यते, D8 भुजिते

18 Ś2 missing (cf v 1 15) — ^{a}) K5 ह्युपकृत, Ñ1 B1-3 Dn D1-4 6 7 8 M2 4 व्य(M2 व्या)प°, D5 स्वय कृत (for ह्यपकृत) — ^{b}) K3 5 कर्मसु (for जन्मसु) — ^{c}) T2 M8 मा (for मां) Ś1 K0 दुःखभावेन, K1-3 5 Dn2 D5 °भावेषु, D6 भोगेषु — ^{d}) G3 दुष्कवान् (sic) (for यु°)

19 Ś2 missing (cf v 1. 15) — ^{a}) Dn1 पितृणामश्च K3 5 स चाद्यैव (for च वयस) — ^{b}) K3 सर्वं (for सर्व) B4 तथा (for च मे) — ^{c}) K1 2 D2 5 मधु (for मित्र-) K3 विनाशास्य (sic), G3 श च, M3 4 शोर्य — ^{d}) G3 देव (for दैव) — ^{e}) K1 2 5 B3 D2 6 7 T1 G M1 न्वस्ति, Ñ1 नास्ति; Dn1 वास्ति (for न्योऽस्ति) Dn1 दुःखिततमो — ^{f}) Ñ1 B Dn D1 3-7 8 मत्तोन्यो हि; S लोके मत्त- (M1 दत्त) (for मया लोके) Dn2 नरो, D8 समो (for पुमान्) K0 इव, Ñ1 B Dn D1 3-7 9 भुवि (for इह)

20 Ś2 missing (cf v 1. 15) — ^{a}) K3 5 M3 4 तं (for तन्) Ś1 K3 5 ममाद्यैव, K1 2 D2 मामेवाद्य — ^{b}) K2 D2 श(D2 श)सितव्रत, K3 B1-3 Dn2 D1 2 4 6 7 9 T2 G M1 3 4 स(K3 शं)शितव्रता, K5 Dn1 D5 T1 शंसितव्रता, Ñ1 M2 संश्रितव्रता — ^{c}) Ś1 K (K4 missing) B1 2 4 D5 विपुलं (K3 लं), Dn D2 विवृत्त, T1 निवृत्त, T2 G M2-4 विसृत, M1 विवृतं (for विवृत) M1 2 4 ब्रह्मलोकाय — ^{d}) B4 आश्रितं (for आस्थितम्)

शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ।
सृञ्जये पुत्रशोकार्ते यदूचुर्मुनयः पुरा ॥ २२
तथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना ॥ २३

तव दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् ।
शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ।
शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ॥ २४
कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
न कृतं वचनं तेन तव पुत्रेण भारत ॥ २५
न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।

---

21 $Ś_2$ missing (cf. v l 15) K_5 om 21^{ab} (along with the ref) —^{a}) D_2 लालस्यमानस्य —^{b}) K_2 Dn_1 $D_{4\ 9}$ M_8 विचिन्वत (K3 त्वत, D_9 °न्वते), B_3 विचिन्वन, D_8 विचिंत्वत —^{c}) K_2 शोकोपद्द, D_9 शोकापर, T_1 °दय, M_3 शोको वहन् $B_{1\ 2}$ T_2 $G_{1\ 2}$ $M_{1\ 8}$ नरेंद्राय, G_2 नरेंद्राणा

22 $Ś_2$ missing (cf v l 15) Before 22, B_2 Dn_2 $D_{6\ 9}$ T $G_{3\ 8}$ ins संजय उवाच —^{a}) K_1 Dn_1 $D_{2\ 6}$ अपनुद, K_2 उपनुद —^{b}) $Ś_1$ $K_{0\ 3\ 5}$ धर्म, M_2 देव- (for वेद) $K_{1\ 2}$ D_2 G_1 श्रुतस्ते धर्म(G_1 वेद)निश्चय —^{c}) M_8 विदिता (for विविधा) K_5 °गमश्च विविधो —^{d}) M_1 विप्रेभ्यो (for वृद्धेभ्यो) $Ś_1$ K_{0-3} $D_{3\ 5}$ राजसत्तम ($K_{1\ 2}$ °म) —^{ef}) For the incident, cf B 7 55–70 12 29 12–141 T_2 $G_{1\ 2}$ सजये (G_2 °य)

23 $Ś_2$ missing (cf v l 15) —^{a}) B D (D_3 missing) M_1 यथा, T_1 तदा (for तथा) $Ñ_1$ दुर्योधने, T $G_{1\ 3}$ M_2 यौव(T_1 M_2 यत्व)नक (for °नज) $K_{1\ 3}$ दुस्तम्, D_4 दर्प्यंस् (for दर्पम्) G_3 वदा यौवनसदिष्टम् —^{b}) D_8 आस्थित (for °ते) $K_{3\ 5}$ च (for ते) B_3 तेपु ते (for ते सुते) $K_{3\ 5}$ तव (for नृप) G_2 आस्थितेन सुतेन च —^{c}) K_5 om from न त्वया up to मन्[त्री] (in 24^{a}) $K_{0\ 2\ 3}$ B_4 D_2 यत् (for न) K_3 सुहृदो (for °दा) K_1 यत्त्वसुहृद वाक्य —^{d}) M_2 श्रुवताम् (for ब्रु) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ B_4 नावधारित; K_2 नापधा° (sic), $Ñ_1$ चावधा, $G_{2\ 3}$ M उपधा° (for अवधा°) K_3 ब्रुवतो नावधारिते —^{e}) K_2 न (for न) T $G_{1\ 3}$ स्वार्थो (G_1 °र्थे) न च —^{f}) Dn_2 -गृद्धिणा, T_2 -गार्धिना, $G_{1\ 2}$ -गृध्नुना (for -गृद्धिना) $Ś_1$ K_{0-2} $D_{2\ 6}$ लुब्धेन हतबुद्धिना (D_6 °बधुना), K_3 राजस्ते फलगृध्निना, Dn_1 लुब्धे तत्फलगृद्धिना — After 23, K_3 $Ñ_1$ B Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 7\ 9}$ ins

3* असिनैवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् ।
प्रायशोऽवृत्तसंपन्ना सतत पर्युपासिता ।

[(L 1) K_3 असिना चैकधारेण, $Ñ_1$ असिन चैकचारेण, $B_{1\ 2\ 4}$ असिनैवे(B_2 °वै)कवीरेण, Dn_1 असिना नैकधारेण (for the prior half) $Ñ_1$ न, Dn_1 नु (for तु) Dn_1 विवेष्टित — $Ñ_1$ om line 2 — (L 2) $B_{1\ 2\ 4}$ प्रायो(B_2 °यो)पवृत्त, D_9 प्रायशोनृत]

24 $Ś_2$ missing (cf v l 15) K_6 om up to मन् (cf v l. 23) —^{a}) $K_{1\ 2}$ $D_{3\ 5}$ तथा, $Ñ_1$ B Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 7\ 9}$ यस्य (for तव) G_1 मन्त्रि —^{c}) $Ś_1$ K (K_4 missing) चापि, D_5 चाप्य (for चैव) —^{d}) K_6 चित्रसेनस्य G_1 ज्येष्ठश्चैव सुदु° —^{e}) S अनल्प (for शल्यश्च) —^{f}) B_3 °भूत (for °भूतं) D_9 om, S इद (for कृत)

25 $Ś_2$ missing (cf v l 15) —^{a}) G_1 भीमस्य (for भीष्मस्य) K_4 °वृद्धश्च भीष्मश्च Cd as in text. —^{b}) $B_{1\ 2}$ वा (for च) — After 25^{ab}, N ($Ś_1$ K_4 D_8 missing) ins

4* द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वत ।
कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमत ।
ऋषीणा च तथान्येषा व्यासस्यामिततेजस ।

[(L 1) K_1 शरद्धत, $Ñ_1$ सरत्वत — (L 2) D_2 महाबाहोर् — (L 3) In $Ś_1$, the portion from तथा up to ते is damaged K_1 तेजसा]

—^{c}) $Ñ_1$ B D (except $D_{2\ 4}$, D_3 missing) T G $M_{1\ 2\ 4}$ तेन वचनं (by transp) —^{d}) K (K_4 missing) $D_{2\ 6}$ S पुत्रेण तव (by transp) $K_{1\ 2}$ भारत — After 25, $Ś_1$ K (K_4 missing) $Ñ_1$ $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_2 $D_{1-4\ 6\ 7\ 9}$ ins

5* अल्पबुद्धिरहंकारी नित्य युद्धमिति ब्रुवन् ।
क्रूरो दुर्मर्षणो नित्यमसंतुष्टश्च वीर्यवान् ।
श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा ।
न मुह्यन्तीदृशा सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशा ।

[(L 1) $B_{1\ 2}$ [illegible] (cf 26^{a}), B_4 न धर्मं सत्कृतं किंचित् (for the prior half) — [illegible]

क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणा वर्धितं यशः ॥ २६
मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किंचिदुक्तवान् ।
धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ २७
आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथा क्षमम् ।
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २८
पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षता ।
पश्चात्तापमिदं प्राप्तं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २९
मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ३०
अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
न शोचञ्श्रियमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम् ॥ ३१
स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयेत् ।

---

half = 26ᵇ Ś1 K0 बुद्धिर् (for युद्धम्) —(L 2) Ś1 K0 दुर्न्शनो, K3 दुद्धपणो (for दुर्म) K8 5 सर्वदा (for वीर्यवान्) —(L 3) Ś1 सत्त्ववाश्चैव, Ñ1 सत्वा ज्वापि Ś1 K3 मवश, K0 मर्वग, K1 D9 नित्यश (for नित्यग) — K0 om line 4 —(L 4) K1 2 D2 लोके, D0 सत्वा (for सन्नो) Ś1 K1 · D2 मत्र द्विधा (for मवादृशा)]

26 Ś2 missing (cf v 1 15) —ᵃ) Ś1 K0 वर्मे (for धर्मे) B8 स कृत, D2 सुकृत, M मस्मृत (for सत्कृत) T अधर्मसयुत किंचित्, G2 3 अधर्मे (G8 ˚र्मे) सत्कृ(G8 स्मृ)त कश्चिस् —ᵇ) Ś1 K0-2 B1 2 4 D2 6 7 (marg, orig as in text) पुत्रेण तव मारिष (Ś1 K0 D2 भारत, K1 2 भारत) (after मारिष, नित्य युद्ध etc, as in text, is cancelled in B1), K8 5 Ñ1 D5 तव पुत्रेण मारिष —ᶜ) B1 2 4 क्षयिता, B8 Dn D8 7 G1 कुपिता, G2 क्षुभिता (for क्षपिता) Ś1 K (K4 missing) D2 5 क्षत्रिया क्षपिता (by transp) —ᵈ) T1 वर्धितो, M1 वर्धते (for वर्धित)

27 Ś2 missing (cf v 1 15) —ᵃ) Ś1 K0 मध्य स्थाने (for स्थो हि) K1-3 5 Ñ1 न, M2 4 [s]पि (for हि) K0 5 G8 M2 4 त्वमप्यासीन्, K1 2 Dn1 च म(Dn1 तम)प्यासीर् (K2 सी), M1 त्वमप्यायन् D2 मध्यस्थो नन्वमस्यासीर् —ᵇ) G8 काम, Cd क्षम (as in text) Dn1 किं विविक्तवान्, D2 damaged, D9 कश्चिदुक्त˚ —ᶜ) Ś1 K0 मध्यस्थेन, K1 दुद्धर्पत; K2 3 5 दुर्द्ध(K8 र्ध)र्षेण Ñ1 B Dn D1 3-7 9 T1 G1 2 दुर्धरेण, D2 दुद्धर्पण, T˚ वृर्ध्वरेण, G8 मासु रेण; M1 दूर्धरेण (for धूर्ध) —ᵈ) K3 तुलया D2 S समो Ñ1 नृत (for धृत)

28 Ś2 missing (cf v 1 15) —ᵃᵇ) G2 3 मनु ष्येषु M2 [आ]वति K1-3 5 तथा क्षम, Dn1 T G यथाकर्म, M2 यथा क्षय —ᶜ) K2 5 नातित(K5 तीत्र)धर्मं, Ñ1 नातीतवृत्त, D˚ तानीवमर्थं (sic) —ᵈ) D7 (before corr) मुह्यते Dn1 पश्चात्तापेन मुह्यते

29 Ś2 missing (cf v 1 15) —ᵃ) Ś1 K (K4 missing) B4 D2 5 G8 पुत्रस्नेहात, B1 2 D8 (by corr) बुद्ध्या, G1 ˚गृध्न्वा, G˚ ˚वध्या (for गृद्ध्या) G8 राज (for राजन्) —ᵇ) K1 विपापता, K2 चिकि र्षता, Ñ1 D1 4 6 7 9 T G M1 2 चिकीर्षित, B Dn1 D2 चिकीर्षिता Dn2 D8 ˚र्षया, D5 विकी र्षता —ᶜ) K8 5 Ñ1 B Dn D1 3-7 9 T2 इम (for इद) Ñ1 D2 प्राप्तो —ᵈ) B4 अर्हति Dn1 न तमावितुमर्हसि

30 Ś2 missing (cf v 1 15) —ᵃ) Ś1 मधु यत्, K0 मधुवत्, K3 5 Dn1 D4 मधुप, Cd मधु य (as in text) —ᵇ) K1 प्रताप, D4 प्रापात, M2 प्राप तन्, Cd प्रपातं (as in text) K0 नतु, K8 नाव, K5 नान्न (for नानु) — After 30ᵃᵇ, D9 reads (for the first time) 32, repeating it in its proper place —ᶜ) K1 भ्रष्ट, K2 दृष्टो; G8 ह्रष्टो (by corr as in text), M4 द्रष्टा Dn2 T2 G2 M˚ लोपेन (for लोभेन) —ᵈ) K3 5 B Dn2 D1 3-7 9 M2 4 शोचत्येव, M1 न वेत्येवं

31 Ś2 missing (cf v 1 15) —ᵃ) K2 अर्था न, K8 अथा च, K5 अथाव, D5 अर्था ह, T2 G3 अर्थे न (for अर्थान्न) D5 नाप्नोति, G1 प्राप्नोपि (for ति) — Ñ1 D2 om. (hapl) 31ᵇᶜ —ᵇ) B Dn D1 3 4 6 7 9 फल, M1 सुत (for सुखम्) K5 न शोचन्विद देत्सुख (sic) —ᶜ) K2 प्रियम्, G2 श्रुतम् (for श्रियम्) —ᵈ) K5 नृ (for न) Ś1 K (K4 missing) D 5 लभते (for विन्दते) K2 M1 (before corr) सुख, K8 5 धन, T G1 जय, Cd परम् (as in text)

32 Ś2 missing (cf v 1 15) —ᵃ) T1 G8 M1 उत्पात˚ (for उत्पाद) Ś1 K (K4 m स्वयमुत्पाद्य चो वाह्निं (K1 D5 D2 योग्निं त्वै) —ᵇ) Ñ1

शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ।
सृञ्जये पुत्रशोकार्ते यदूचुर्मुनयः पुरा ॥ २२
तथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ।
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितम् ।
स्वार्थश्च न कृतः कश्चिल्लुब्धेन फलगृद्धिना ॥ २३

तव दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् ।
शकुनिश्चैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ।
शल्यश्च येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ॥ २४
कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
न कृतं वचनं तेन तव पुत्रेण भारत ॥ २५
न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् ।

---

21 S2 missing (cf. v l 15) K5 om 21ab (along with the ref) —a) D2 लालस्यमानस्य —b) K2 Dn1 D3 9 M3 वितन्वत (K2 °त्वत, D9 °न्वते), B3 विचिन्वन°, D5 विचिंत्वत° —c) K2 शोकोपहृ, D9 शोकापर, T1 °दय, M2 शोको वहन् B1 2 T2 G1 2 M1 3 नरेंद्राय, G3 नरेंद्राणा

22 Ś2 missing (cf v l 15) Before 22, B1 Dn2 D6 9 T G2 3 ins संजय उवाच —a) K1 Dn1 D2 5 अपनुद, K2 उपनुद —b) S1 K0 3 5 धर्म°, M2 देव (for वेद) K1 2 D2 G1 श्रुतस्ते धर्म(G1 वेद्)निश्चय° —c) M3 विदिता (for विविधा) K5 °गमश्च विविधो —d) M1 विप्रेभ्यो (for वृद्धेभ्यो) Ś1 K0-2 D3 5 राजसत्तम (K1 2 °म°) —ef) For the incident, cf B 7 55-70 12 29 12-141 T2 G1 2 संजये (G2 °य°)

23 Ś2 missing (cf v l 15) —a) B D (D3 missing) M1 यथा, T1 तदा (for तथा) Ñ1 दुर्योधने, T G1 3 M2 यौव(T1 M2 यव्व)नक (for °नज) K1 3 दुस्त्वम्, D4 दर्प्यम् (for दर्पम्) G2 तदा यौवनसदि ष्टम् —b) D6 आस्थित (for °ते) K3 5 च (for ते) B3 तेषु ते (for ते सुते) K3 5 तव (for नृप) G2 आस्थितेन सुतेन च —c) K5 om from न त्वया up to मन्[त्री] (in 24a) K0 2 3 B4 D2 यत् (for न) K3 सुहृदो (for °दां). K1 यस्त्वसुहृद वाक्य —d) M2 श्रुवताम् (for ब्रु) Ś1 K0 1 B4 नावधारित; K2 तापधा° (sic), Ñ1 चावधा, G2 3 M उपधा° (for अवधा) K3 ब्रुवतो नावधारिते —e) K2 न (for न) T G1 2 स्वार्थो (G1 °र्थे) न च —f) Dn2 -गृद्धिणा, T2 -गार्धिना, G1 2 -गृध्नुना (for -गृद्धिना) Ś1 K0-2 D2 6 लुब्धेन हतबुद्धिना (D6 °बधुना), K3 राजस्ते बलगृ भ्रिना; Dn1 लुब्धे तत्फलगृद्धिना — After 23, K3 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 ins

3* असिनैवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् ।
प्रायशोऽवृत्तसपन्ना सतत पर्युपासिता ।

[(L 1) K3 असिना चैकधारेण, Ñ1 असिन चैकचारेण, B1 2 4 असिनैवे (B3 °वै)कवीरेण, Dn1 असिना नैकधारेण (for the prior half) Ñ1 च, Dn1 नु (for तु) Dn1 विवेष्टित — Ñ1 om line 2 — (L 2) B1 2 4 प्रायो (B2 °यों) पवृत्त, D9 प्रायशोनृत-]

24 S2 missing (cf v l 15) K5 om up to मन् (cf v l. 23) —a) K1 2 D2 5 तथा, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 8 9 यस्य (for तव) G1 मन्त्रि° —c) Ś1 K (K4 missing) चापि, D5 चाप्य (for चैव) —d) K5 चित्रसेनस्य G1 ज्येष्ठश्चैव सुदु° —e) S अनल्प (for शल्यश्च) —f) B2 °भूत (for °भूतं) D9 om, S इद (for कृत)

25 Ś2 missing (cf v l 15) —a) G1 भीमस्य (for भीष्मस्य) K5 °वृद्धश्च भीष्मश्च Cd as in text. —b) B1 2 वा (for च) — After 25ab, N (Ś2 K4 D3 missing) ins

4* द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वत ।
कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमत ।
ऋषीणा च तथान्येषा व्यासस्यामिततेजस ।

[(L 1) K1 शरद्वत, Ñ1 सरत्वत — (L 2) D2 महाबाहोर् — (L 3) In Ś1, the portion from तथा up to ते is damaged K1 तेजसा]

—c) Ñ1 B D (except D2 5, D3 missing) T G M1 2 4 तेन वचन (by transp) —d) K (K4 missing) D2 5 S पुत्रेण तव (by transp) K1 2 भारत° — After 25, Ś1 K (K4 missing) Ñ1 B1 2 4 Dn D1-4 6 7 9 ins

5* अल्पबुद्धिरहकारी नित्य युद्धमिति ब्रुवन् ।
क्रूरो दुर्मर्षणो नित्यमसतुष्टश्च वीर्यवान ।
श्रुतवानसि मेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा ।
न मुह्यन्तीदृशा सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशा ।

[(L 1) B1 2 न धर्म ग ?त कश्चित (cf 26a), B1 — Text न धर्मं सत्कृतं कश्चिच (for the prior half) — Text

क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वर्धितं यशः ॥ २६
मध्यस्थो हि त्वमप्यासीर्न क्षमं किंचिदुक्तवान् ।
धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ २७
आदावेव मनुष्येण वर्तितव्यं यथा क्षमम् ।
यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २८
पुत्रगृद्ध्या त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षता ।
पश्चात्तापमिदं प्राप्तं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २९
मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ३०
अर्थान्न शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
न शोचञ्छ्रियमाप्नोति न शोचन्विन्दते परम् ॥ ३१
स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयेत् ।

---

half = 26[b] Ś1 K0 बुद्धिर् (for युद्धम्) —(L 2) Ś1 K0 दुदर्शनो, K2 दुद्धपणो (for दुर्म) K3 5 सर्वदा (for वीर्यवान्) —(L. 3) Ś1 सत्त्वाश्चैव, Ñ1 सत्वा त्वापि Ś1 K2 मर्वत्र, K0 मर्वग, K1 D9 तिलश (for तिलशः) —K0 om line 4 —(L 4) K1 2 D2 लोके, D9 सत्वा (for सत्वो) Ś1 K1 • D- भव द्विधा (for भवादृशा)]

26 Ś2 missing (cf v 1 15) —[a]) Ś1 K0 धर्मे (for धर्मं) B3 स कृत, D2 सुकृत, M मस्मृत (for सस्कृत) T अधर्मसयुत किंचित्, G2 3 अधर्म (G3 र्मं) सस्कृ(G3 स्मृ)त कश्चित् —[b]) Ś1 K0-2 B1 2 4 D2 6 7 (marg, orig as in text) पुत्रेण तव मारिष (Ś1 K0 D• भारत, K1 - भारत) (after मारिष, नित्य युद्ध etc, as in text, is cancelled in B1), K3 5 Ñ1 D5 तव पुत्रेण मारिष —[c]) B1 2 4 क्षयिता, B3 Dn D3 7 G1 कुपिता, G2 क्षुभिता (for क्षपिता) Ś1 K (K4 missing) D3 5 क्षत्रिया क्षपिता (by transp) —[d]) T1 वर्धितो, M1 वर्धते (for वर्धित)

27 Ś2 missing (cf. v 1. 15) —[a]) Ś1 K0 मध्य स्थाने (for स्थो हि) K1-3 5 Ñ1 न, M2 4 [s]पि (for हि) K0 5 G3 M2 4 त्वमप्यासीन्, K1 2 Dn1 च म(Dn1 तम)प्यासीर् (K2 सी); M1 त्वमप्यायन् D2 मध्यस्थो नन्वमम्यासीर् —[b]) G3 काम, Cd क्षमं (as in text) Dn1 किं विविक्तवान्, D2 damaged, D9 कांचिदुक्त —[c]) Ś1 K0 मध्यस्थेन, K1 दुद्धर्पंत, K2 3 5 दुर्द्ध(K3 र्ध)र्षेण Ñ1 B Dn D1 3-7 9 T1 G1 2 दुर्धरेण, D2 दुद्धर्पण, T2 दूर्न्धरेण, G3 आसु रेण, M1 दूर्धरेण (for धूर्ध) —[d]) K3 तुळया D2 S समो Ñ1 वृत (for धृत)

28 Ś2 missing (cf v 1 15) —[ab]) G- 3 मनु ष्येषु M2 [आ]वर्ति K1-3 5 तया क्षम, Dn1 T G यथाक्रम, M2 यथा क्षय —[c]) K3 5 नातित(K5 तीत)धर्मं, Ñ1 नातीतवृत्त; D• तानीवमर्थं (sic) —[d]) D7 (before corr) मुह्यते Dn1 पश्चात्तापेन मुह्यते

29 Ś2 missing (cf v 1 15) —[a]) Ś1 K (K4 missing) B4 D7 8 G3 पुत्रस्नेहात, B1 2 D3 (by corr) बुद्ध्या, G1 गृध्न्वा, G2 वध्या (for गृद्ध्या) G3 राज (for राजन्) —[b]) K1 विपापता, K2 चिकि र्षता, Ñ1 D1 4 6 7 9 T G M1 2 चिकीर्षित, B Dn1 D2 चिकीर्षिता Dn2 D3 'र्षया, D5 विकी र्षता —[c]) K3 5 Ñ1 B Dn D1 3-7 9 T2 इम (for इद) Ñ1 D2 प्राप्तो —[d]) B4 अर्हति Dn1 न तमावितुमर्हसि

30 Ś2 missing (cf v 1 15) —[a]) Ś1 मधु यत्, K0 मधुवन्, K3 5 Dn1 D4 मधुप, Cd मधु य (as in text) —[b]) K1 प्रताप, D4 प्रापात, M2 प्राप तन्, Cd प्रपात (as in text) K0 ननु, K3 नाव, K5 नात्र (for नानु) —After 30[ab], D9 reads (for the first time) 32, repeating it in its proper place —[c]) K1 भ्रष्ट, K2 दृष्टो; G3 दृष्टो (by corr as in text), M4 द्रष्टा Dn2 T2 G2 M2 -लोपेन (for लोभेन) —[d]) K1 2 B Dn2 D1 3-7 9 M2 4 शोचत्येव, M1 न वेत्त्येवं

31 Ś2 missing (cf v 1 15) —[a]) K2 अर्थां न; K3 अथा च, K5 अथाव, D5 अर्था ह, T2 G2 अर्थे न (for अर्थान्न) D5 नाप्नोति, G1 प्राप्नोषि (for ति) —Ñ1 D2 om (hapl) 31[bc] —[b]) B Dn D1 3 4 6 7 9 फल, M1 सुत (for सुखम्) K5 न शोचन्विद देत्सुख (sic) —[c]) K2 प्रियम्, G• श्रुतम् (for श्रियम्) —[d]) K5 नृ (for न) Ś1 K (K4 missing) D2 5 लभते (for विन्दते) K2 M1 (before corr) सुख, K3 5 धन, T G1 जय, Cd परम् (as in text)

32 Ś2 missing (cf v 1 15) —[a]) T1 G3 M1 उत्पात (for उत्पाद) Ś1 K (K4 missing) D2 5 स्वयमुत्पाद्य यो वह्निं (K1 D5 योग्निं तु, K2 यो वह्निर्, D2 योग्निं नै) —[b]) Ñ1 B1-3 D3-7 वेष्टयन् B4 S

दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३२
त्वयैव ससुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ॥ ३३
तस्मिन्समिद्धे पतिताः शलभा इव ते सुताः ।
तान्केशवार्चिर्निर्दग्धान्न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३४
यच्चाश्रुपातकलिलं वदनं वहसे नृप ।
अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ३५
विस्फुलिङ्गा इव ह्येतान्दहन्ति किल मानवान् ।
जहीहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ३६
एवमाश्वासितस्तेन संजयेन महात्मना ।
विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्वं परंतप ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

परि(B4 M8 4 °री)तस्तेन योग्निना —c) Ś1 K0 D1 दह्यमाने (D1 °न) S पुनस्ताप (M2 °पन्) —d) Ś1 K0 3 5 भजेच्च (for भजते) M4 च (for स)

33 Ś2 missing (cf v l 15) —a) D8 तयैव G2 ससुतेनेह Ś1 K0-3 5 तथा तत्र सुतश्चा(Ś1 K0 1 °स्या)य, Dn1 त्वयैव स्वसुतो राजन्, D2 5 यथा तव सुतस्या(D5 °तैश्चा)य —b) K2 5 D4 T2 G2 वाक्य, M2 वक्य (for वाक्य) G2 साधु (for वायु) K2 -समिरित , K8 समीरीत, T2 -समीरित —c) Ś1 K0 लोभाज्येनाभि , K1 2 D2 °ध्येनाति , K3 °ज्येनापि, D5 °ज्येनाति Dn1 ससक्तो, S (except G1 M1) सयुक्तो (for समिक्तो) K5 लोष्टेनापि हि स —d) D5 ज्वालित

34 Ś2 missing (cf v l 15) —a) Ś1 K0 अस्मिन् (for त°) K3 5 समृद्धे Ś1 has a lacuna for the portion of the text from मिद्धे up to सुता (in 34b) K0 reads from मिद्धे up to the end of 34b, sec m —b) B1 सलमा — After 34ab, K5 wrongly repeats 34cd, 35 and 34ab, and cancels them —c) Ś1 K0 3 B1 2 4 Dn2 D3 6 T G M1 तान्केशवाग्निनिर्दग्धान्, K1 2 D2 वार्चिषा दग्धान्, Ñ1 तान्शराग्निविनिर्द°, B3 Dn1 D1 4 6 7 9 तान्वै शराग्निनिर्दग्धान्

35 Ś2 missing (cf v l 15) —a) G2 3 यद्वा (for यच्च) Ś1 K0 पातसहित, K1 2 5 D2 -पात मलिन, K3 -पातमलिलं, B Dn2 D1 3 4 6 7 8 पातास्कलिल, Dn1 पाताकलित, D5 -तपाकलिल, G3 -पात क° Cd cites कलिलं —b) K2 (marg sec m) वदन (for वदन) Ś1 K0-3 D2 5 वहसि, G1 ववृधे, G3 वहते Ś1 K (K4 missing) D2 4 प्रभो, M3 [s]नघ (for नृप) —c) K1 D2 अशास्त्रद(D2 °वृ)ष्टिम्, G1 न शास्त्रदृष्टम्, G3 अशास्त्रमिदम् K2 5 एतद्धि (K5 °द्धि)

36 Ś2 missing (cf v l 15) —a) Dn1 विस्फुलिंगान्, D3 लिंग, S (except G1 2) विस्फुलिंगा Ś1 K0-2 इ(K2 र)व ह्येते, K5 इव ह्येता, Ñ1 इवा ज्येन, B1 2 इव ह्यग्नेर्, B4 S इवाग्नेस्तु (B4 °स्तान्) K8 सविस्फुलिंगा इव देतान् (sic) —b) K1 2 वहति, K3 5 दहते (K5 °तो) After दहन्ति, D5 ins यथा श्रुत K3 किल B1 2 बाधवान्, B3 धा परान् (for मानवान्) —c) K3 5 जहीत्व B4 D7 (before corr) जयस्व, D8 जहाहि Ś1 K0 बुद्ध्या मन्यु (by transp) S जहि मन्यु स्व(G2 सु)बुद्ध्या वै

37 Ś2 missing (cf v l 15) Before 37, N (except Ś1 B2 3 Dn1, Ś2 K4 D8 missing) G1 M1 ins वैश° उ° —a) Ś1 K (K4 missing) D2 5 एवमाश्वासितस्या(K2 5 D2 °श्वा)पि; Ñ1 S स म(Ñ1 स स , G2 स त)माश्वासित (Ñ1 T1 G1 2 M1 °दम्) तेन —b) K1 महामना —d) Ś1 K (K4 missing) B1 3 4 D2 इदं वचः, B3 Dn D3 6 (before corr) 7 G2 परतप, D5 पर वच M वाक्य तन (M1 त) मोहनाशन

Colophon missing in Ś2 K4 D8 — Sub-parvan K0 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 7 9 विशोक — Adhy name G6 धृतराष्ट्राश्वासन, M धृतराष्ट्रसमाश्वासन (M3 °श्वास) — Adhy no (figures, words or both) K1 D5 6 7 9 S 1 (as in text), B1 87 (1)

२

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽमृतसमैर्वाक्यैर्ह्लादयन्पुरुषर्षभम् ।
वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ॥ १
विदुर उवाच ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे धारयात्मानमात्मना ।
स्थिरजङ्गममर्त्यानां सर्वेषामेष निर्णयः ॥ २
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ३
यदा शूरं च भीरुं च यमः कर्षति भारत ।
तत्किं न योत्स्यन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ ५

2

☞ This adhy is missing in Ś1 K4 D8 (cf v l 11 1 1 and 15)

1 a) K0-3 5 Ñ1 Dn2 D2 6 M2 मयैर्, T G1 3 M1 3 4 रसैर् (for समैर्) In Ś1, the portion of the text from क्यै up to यदु (in 1d) is damaged — b) D4 ह्लादयन्, D5 हृदियन्, Cd ह्लाद (as in text) K0 1 5 B4 Dn2 D1 2 4-6 9 M2 3 पुरुषर्षभ, K2 3 Ñ1 B1 3 D3 7 G3 M1 'र्षभ' — c) K6 विचित्रवीर्यं, T2 वैचित्र्यवीर्यं — d) K1 M1 3 निबोधत, D1 (sup lin) ध यत्, D2 ध ते

2 K0 T om the ref — a) Dn1 नृपते (for किं शेषे) — b) K5 धारयामात्मन्मात्मना (sic), D6 यामास(sup lin न)मात्मना — c) D2 -सत्त्वानां (for मर्त्यानां) K1-3 5 एव (for एष) — For 2cd, Ñ1 B D (except D2, D8 missing) S subst

6* एषा वै सर्वसत्त्वानां लोकेश्वर परा गतिः ।

[B1 -लोकानां, B2 भूतानां (for -सत्त्वानां) M3 ससारे सर्वदा गतिः]

3 = (var) 12 27 29, B 12 330 20 B 14 44 19, Rām 2 105 16, 7 52 11, Gobhila smṛti 3 43, Kathāsaritsāgara 51 26cd-27ab, Divyāvadāna (Cowell) p 27 — a) D6 सर्वे क्षया नातिचया Cv as in text — b) K2 D2 समुच्छ्रिया, K5 छ्या — c) D2 विप्रयोगात — d) K0 मरणाते, G3 णातश् B3 Dn1 D1 4 6 7 9 S च (for हि)

4 a) M2 यदि (for यदा) G2 भीम (for भीरु) — b) K5 मम (for यम) K1 कर्षत (for ति) M 4 मृत्युर्वै सम्प्रकर्षति — c) Dn1 योत्स्यति Ś1 K0 ह (for हि) Ñ1 तत किं ते न योत्स्यते; G2 तर्किं न योत्स्य निहता — In B2, the portion of the text from 4d up to the prior half of line 4 of 7* is written on marg — d) K1 2 D2 क्षत्रियर्षभ, G2 भरतर्षभ

5 B2 reads 5 on marg — a) K2 G1 अयुध्यमानो K1 5 मृयते — b) D2 बुद्धिमानश् (sic), G1 बुध्यमानश् (for युध्य) K3 तु (for च) — c) K5 प्राप्त (for प्राप्य) K5 Dn1 महाराजन् — d) G2 3 किंचिद् (for कश्चिद्) — After 5, K3 Ñ1 B D (except D2, D8 missing) ins

7* अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नरः ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । [5]
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
यथा वायुस्तृणाग्राणि संवर्तयति सर्वशः ।
तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्य कालः प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना । [10]

[B2 reads up to the prior half of line 4, on marg With lines 1-2, cf 6 24 28 — (L 1) Cd cites prior half as above — (L 2) Cd अभाव निधनानि (as above) D3 (by corr, before corr as above) परिवेन्ना —(L 3) D5 आप्नोति (for अन्वेति). —(L 4) = (var) 11 3 14cd D9 किमनुशोचसि भारत (for the post half) — (L 6) = 11 2 14ab B4 कालस्य न (by transp) Dn1 द्वेष K3 प्रियकृत्तथा, D1 4 9 प्रियमत्तम (for कुरु) — (L 7) Ñ1 भारत (for सर्वशः) — (L 9) K3 एक नाथ, Dn2 D3 5 एकशोतु — (L 10) Ñ1 [अ]मियात्यग्रे, D6 प्रयात्येव (for त्यग्रे) B1 2 नस्य (for तत्र) D1 4 परिवेदना.

न चाप्येतान्हतान्युद्धे राजञ्शोचितुमर्हसि ।
प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिम् ॥ ६
सर्वे स्वाध्यायवन्तो हि सर्वे च चरितव्रताः ।
सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ ७
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
न ते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ॥ ८
हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।
उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ॥ ९
तेषां कामदुघाल्लोकानिन्द्रः संकल्पयिष्यति ।
इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ॥ १०
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ ११
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ १२

Ñ1 तस्य स्यान्मरण तदा (for the post half)]

6 a) K1 M8 चाप्यैतान्, Dn1 चाप्येतद् — b) T1 नायच्छोचितु° (sic) — c) M2 शास्त्रादि (for °णि) Ś1 K (K4 missing) D2 6 शास्त्राणि चेत्प्रमाणानि (S1 Ko °ण ते).

7 a) K3 [ऽ]पि (for हि) — b) K1-3 5 D5 M2 4 सु (for च) D9 om (hapl) च — c) T1 चापि मखा°, M1 चातिमुखा — d) K3 D4 G3 परिवेदना

8 D6 om (hapl) 8 — a) D1 4 9 आपतित K1 अदर्शमाणा आपतिता, K3 5 °र्शनाश्च (K5 °श्चा) पतिता, Cd as in text — b) D1 4 9 गत (for गता) — c) K3 5 Ñ1 B Dn1 D1 4 6 7 9 नैते (for न ते) K3 वै (for त्वं) — d) K3 D4 परिवेदना

9 a) T2 G2 3 M2-4 हतो हि, M1 हतोभि (for हतोऽपि) — b) Ś1 Ko हतापि, K1 2 हतोपि, K3 5 ह(K5 ह्)ता च, B1 2 4 हत्वा वा, T G1 2 M जित्वा वा (for हत्वा च) G3 महीं (for यश°) G3 जित्वा पालयते यश° — c) K1 उभयो (submetric), K3 उभयेतो, K5 उभयेष्वपि (hypermetric), B4 उभयान्तो, D2 °यतो (for उभय नो) G2 बहुगुणा — d) Some MSS नि·फलता, G3 विष्फ°

10 a) Ś1 Ko कामदुहो, K1 M3 °दुघाल्, Dn1 °दुष, D4 T1 G3 °दुघा, M1 °दुहा (for दुघाल्लै) — b) Dn2 D5 इन्द्र° सवर्तयिष्यत (D5 °ति) — c) — K3 5 इन्द्रस्य तिथयो, D9 स्यातिरथो — d) S1 Ko-2 D2 5 7 पुरुषर्षभा (D- भ), B1-3 भरतर्षभ

11 b) K3 D2 विद्यते (D2 °त) (for विद्यया) — c) K3 5 यथा, B1 2 रणे (for तथा) S (except T1) K5 हता रणे (by transp) S (except T1) यथा शूरो रणे हत — After 11, N (Ś2 K4 D3 missing) ins

8* शरीराग्निषु शूराणा जुहुवुस्ते शराहुती ।
हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुस्तेजस्विनो मिथ ।
एव राजस्तवाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिक किंचित्क्षत्रियस्येह विद्यते ।
क्षत्रियास्ते महात्मान शूरा समितिशोभना । [5]
आशिष परमा प्राप्ता न शोच्या सर्व एव हि ।
आत्मानमात्मनाश्वास्य मा शुच पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्व कार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ।

[(L 1) K5 शरीराणि (submetric) (for the prior half) K2 Dn2 D8 न (for ने) K2 शराहुति K3 5 °हुतिं —(L 2) K3 . Dn1 D5 हूयमाना (K5 D5 °ना) K3 5 शूराम्, Ñ1 स्वर्गम्, B1 2 ववृधु (for सेहुस्) —(L 3) K1 2 D2 एवद्, D5 एन (for एव) K1 तथाचरये, K- तवाचक्ष्य, K3 5 तथा वक्ष्ये, Ñ1 तवाचक्ष, D1 4 तथाचक्षे (for तवा°) Ś1 Ko 2 Ñ1 B1 2 D1-4 9 स्वम, K1 स्वय, K5 D5 - स्वर्ग (for स्वर्ग्यं) Dn1 श्रागमिधानमुत्तम (corrupt, for the post half) —(L 4) Dn1 न (for [ऽ]इ) —(L 5) K3 समीति, Dn1 तमिति, D2 ऽमिति (for समिति) —(L 6) Ś1 K (K4 missing) Ñ1 B1 - 4 Dn1 D2 3 . . आशिष (D7 9 °ष) परमा (K3 °मा, Ko Ñ1 B1 D2 3 °म) प्राप्ता (K5 °प्ता) — (L 7) Dn1 [आ]श्वस्य K1 2 3 पुरुषर्षभ (for °भ) — (L 8) K4 5 नाद्यशोका (for नाद्य शोका°) Ñ1 B1 2 4 कायम् Cnp कार्यम् (as above)]

12 = 12 28 38 (var) B 18 5 60 12ab = B 12 321 85ab — D1 om (hapl) 12a-1cd — P1 D5 (?) — b) G3 धनानि (for शतानि) — c) Ś1 Ko समारम्भान् : D1 4 (hapl) 12a-1cd — c) Ś1 Ko समारम्भानु :

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १३
न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
न मध्यस्थः क्वचित्कालः सर्वं कालः प्रकर्षति ॥ १४
अनित्यं जीवितं रूपं यौवनं द्रव्यसंचयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ १५

न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि ।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ॥ १६
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि विवर्धते ॥ १७
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।

D5 रेप्यनु (for रेव्वनु) —d) Ś1 damaged K1 भय, K6 चय (for चयम्)

13 = 3 2 15 B 12 330 2 (var) B 18 5 61 B3 D9 om 13ab, D3 om 13a (cf v l 12) —b) Ś1 K0-3 Dn2 D2 हर्षस्थान (K1 नि), M8 भय स्थानि (for स्थान) —c) B1 om (hapl) the second दिवसे —d) Ś1 K0 नराधिप (for न पण्डितम्)

14 14ab = line 5 of 7* —a) K3 5 कालस्य न (by transp) K1 प्रिय; K6 प्रिया —b) K2 5 D2 कुरुसत्तम —c) Dn1 मध्यस्था; M2 स्था D2 सथा क्वचित् (sic), G3 (inf lin, orig as in text) कालरूप सन् (gloss?) (for क्वचित्काल) —d) Dn1 सर्व काल, D2 काल सर्वं (by transp) Ś1 प्रकर्षयेत् — After 14, N (Ś2 K4 D8 missing) ins

9* कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।

[(L 1) = (var) 1 1 188ab B1 महरति —(L. 2) = Ādi 61* D5 सुप्त (for सुप्तेषु) K1 दुरितक्रम]

15 = (var) 3 2 45 B 12 330 14 —ab) Ś1 अस्थित, K0 अस्थिर, K5 अनित्य (for °त्य) K1-3 5 B Dn D1-7 9 transp जीवितं (Dn2 जीवनं) and यौवन T1 यव्वन; G2 यौव्वन Ś1 K1 2 D2 M1 द्रव्यसचया (K1 या), Ñ1 धनसचय, D6 द्रवसंयुत (sic), G2 3 द्रव्यसचय, M2 दिव्यसचय —c) Ñ1 सर्वभूताना, G1 प्रियसवासा —d) Ñ1 तत्र; D9 तेषु (for एषु) K2 गृध्येनैतेषु पण्डित, K3 न गृध्ये त्तेषु प, S (except M3) गृध्ये(T1 ध्ये)न्न ह्येषु प Cd cites गृध्येदेषु न (as in text)

16 16ab = (var) B 12 330 15ab —a) Ś1 राज**धिक, K1 2 D2 5 न सा(D2 चा)र्थजनित (K1 °क); K3 5 न(K5 नि) जनापदिक, Dn1 न जानत्यदिक; D3 न जानन्यदि वा, T G न हि जानपद Cd cites जानपदिकं (as in text) —b) D9 om (hapl) from क up to ज्यमे (in 17e) T1 कश्चित् (for एक) D4 शोचतुम् B1 2 4 Dn2 D7 T G1 M2-4 अर्हति (for सि) —16cd = B 12 330 7cd —c) M2 4 यद् (for अपि) Ś1 युध्येत, K1 युज्येन, K3 B2 4 Dn1 D6 7 मुह्येत (for युज्येत) K6 यथावदनु युज्येत, B1 अभिप्यभावेन युह्येत (corrupt), T1 अन्य भावेन युज्येत, G2 अद्य भासेव यु Cd cites अभावेन (as in text) —d) K1 2 D2 6 ततश्चास्य, D8 सवास्य न; T2 तच्चाह्य न; M1 2 4 न तच्चास्य (by transp)

17 K6 Ñ1 om (?hapl) 17 D9 om up to मे in 17e (cf v l 16) —17ab = (var) B 12 330 15cd —a) G3 M3 न (for अ-) D8 प्रतिकुर्वंसि —b) D2 पश्चात् (for पश्येत्) —17cdef = (var) B 12 330 12 —c) K1 भेषज्यम्, Cd भैषज्यम् (as in text) —e) B1 चिंत्यायान Ś1 K0 न नश्येत, K1 2 Dn1 D6 हि ना(Dn1 न)त्येति, B1 2 T G1 2 हि नापैति G3 च नो व्येति, M1 3 4 हि न व्यैति, M2 *नैवेति Cd cites नापैति —f) Ś1 K0-2 D2 6 चैव; D6 चाति (for चापि) K1 विवर्धित, K3 Dn1 D1 2 4 6 7 9 प्र(D2 वि)वर्तते, B Dn2 D8 प्रवर्धते

18 = (var) 3 206 16 (var) B 12 330 4 —a) D9 अनिष्ट, M1 अनिष्ट (for ष्ट) —b) G2 त (for च) — After 18ab, B1 4 S ins

10* अलब्धलाभा क्लिश्यन्ते लब्धलाभानुपातिनः ।

[B1 T G1 अलब्धलाभात्, G3 ब्धाश्चैव (for °ब्धलाभा). G पश्यंते (for क्लि) G1 लुब्धा, M4 लब्धा (for लब्ध- in the post. half) T1 -पानिना, G2 3 -पातिना, M1 -चर्तिन, M2 4 तापिन (for -पातिन) B1.4 लब्धलाभान्व(B4 °भावान्)पालनात्]

—K6 repeats 18cd after 19ab —c) Ś1 K0 D1 4 9 मानुषा (for मनुष्या) K0 2 5 (both times) D5 T M1 मानुषैर्, B1 मनसैर् (for मा°) —d) K1 2 युंज्यते

मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १८
नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
न च नापैति कार्यार्थात्त्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ १९
अन्यामन्या धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २०
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ २१
शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ २२
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ये, K3 5 प्रयु(K5 second time °यु)ज्यते, B1 2 Dn1 D1 2 6 7 9 द्युज्यते च, D4 दुह्यते च, T1 रुज्यते ये K6 पुबुद्धय (sic), B3 (m as in text) [ऽ]ल्पमेधस Ñ1 क्लिश्यतेत्यतबुद्धय, B4 युज्यते मदबु

19 19^{ab} = (var) B 12 330 7^{ab} — a) K5 तीर्थं, Dn1 नाथे, D8 T2 नार्थे (for नार्थो) — b) Ñ1 य एवम्, D3 यदैतद्, G3 M2-4 योतीतम् (for यदेतद्) Ñ1 B3 4 S °शोचति — After 19^{ab}, K5 repeats 18^{cd} — c) D7 नचै K3 5 [अ]प्युपैति, Ñ1 नाभ्येति, D6 (before corr) [प्र]वाप्नोति, D9 लाभेति (for नापैति) Ś1 K0 कार्यार्थस्, K3 कार्याणि, K5 Ñ1 कार्यार्थं, B3 °र्थांस् S तच्च (G2 कश्च) नाप्नो(G1 °पै)ति कार्यार्थं — d) M3 त्रिवर्गाश्च, Cd त्रिवर्गाच्च् (as in text) G3 चेव (for चैव) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 हीयते, G2 3 M4 दृ(G3 inf lin also न)-श्यते (for भ्र°) Ś1 K0 3 5 त्रिवर्गाद्भ्रश्य(K0 °र्गाद्भ्रश्य, K5 °र्गाभ्रमस्य)तेपि च, K1. 2 D2 5 °र्गाद्भ्र(K1 °द्ध)श्यते श्रिय

20 = (var) B 12 330 19 — a) K1 अन्यामन्या K3 5 म(K5 इ)हावस्था, D6 7 च येवस्था (for धना) S अन्योन्ययाधनावस्था (T1 °स्थान्) — b) K1 Dn1 वैशेषिका, K2 वेशिषिका, D2 वै शोषिका, T1 वैषधिकान्, T2 G1 वेषयिकीं (G1 °का) G2 रौप्य वैशेषिक नर (sic), G3 प्राप्यन्ते शैषिका नरा Cd cites वैशेषिकीं (as in text) — c) Ñ1 प्रमुह्यते, T2 °ह्यत — d) = 3 2 44^b, 206 20^b B1 सतोषा, Dn2 मतुष्टिं Dn1 पाडवा (for पण्डिता)

21 = (var) 3 206 15 B 12 330 13 — a) K2 प्रज्ञाया, G2 प्रज्ञाय — b) K3 शरीरम् D2 औषधी, M3 ओदधै — c) K1 एतत्कार्यममात्सर्यं — d) Ś1 K (K4 missing) D2 5 व्रजेन् (for इयात्)

22 a) Dn1 वा (for च) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 -शेते हि (B3 तेति) (for शयति) Ś1 K (K4 missing) D2 5 अनुशेते शयान च (Ś1 K0 हि) — b) M2 तिष्ठता D1 8 (before corr) 7 चारु (for चानु) B3 तिष्ठति — c) K0 2 अनुधावति — d) Ś1 K0 पूर्वकर्म (by transp), D8 कर्म पूर्वं Dn1 नर (for नरम्)

23 a) Cd as in text — Ñ1 M1 om (hapl) 23^{bc} — b) K0 तत्, K5 य, D9 क (for यत्) D4 करोपि — c) T2 अवस्थाया — d) K1 उपामते; T G अवाप्नुते, M2 उपारता (for °श्नुते) K3 4 तत्तशैवमुपश्नुते, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 तत्फल ममुपा — After 23, N (Ś2 K4 D8 missing) ins

11* येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ।
आत्मैव ह्यात्मनो मित्रमात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ।
शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा । [5]
कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ।
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ।

[K0 om. lines 1-3 B1 om (hapl) the post half of line 1 and the prior half of line 2 — (L 1) C1 cites prior half as above Ñ1 [illegible] (for य) — (L 2) Ñ1 [illegible] B2 lacuna (for the first तत्) [illegible] Dn1 D1 4 6 7 9 [illegible] (for the post half) — (L 3) Cf [illegible] Ś1 आत्मा वै, K3 आत्मनेर (for [illegible]) [illegible]

३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विवर्जनात् ।
कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्तेऽत्र पण्डिताः ॥ २

विदुर उवाच ।

यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वापि प्रमुच्यते ।
ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ॥ ३
अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४

Ñ1 B2 Dn2 D2 8 5–7 बधुर्, Dn1 भिन्न (for भिन्नम्) —(L 4) K0 आत्मा वै (for आत्मैव) Ñ1 आत्मैव माक्षी सर्वस्य (for the prior half) K5 तत्तस्य (for कृतस्य) D1 8 4 6 7 9 [अ]न्य (for [अ]प) Dn2 D8 वै (for च) Dn1 स तस्याप्यकृतस्य च Cd cites अपकृतस्य (as above) — (L 5) Ś1 damaged from (the first) णा up to दुःख K0 पालेन (for पापेन) —(L 6) Ś1 K0 लभेत, K1 2 लभति, B1 फलति, Dn2 D2 5 लभति (for भवति) B1 युज्यते, B3 4 Dn1 D1 4 9 विद्यते, D2 मुज्यते (for मु) मुज्यते क° damaged in Ś1 — Lines 7–8 = (var) 3 240 3 Rām 5 51 18 —(L 7) Ś1 damaged up to द्दे K1 B1 3 4 Dn2 D1 8 4 6 7 9 बहुपापेपु, Dn1 पापेषु बहु- (for बहुपापेषु) —(L 8) K1 3 5 Dn2 D2 5 श्रेयो- (for मूल) K3 5 सज्जति]

Colophon missing in Ś2 K4 D8 — *Sub-parvan* Ś1 K0 3 5 B Dn1 D1 8 4 6 7 9 विशोक — *Adhy name* Ś1 T विदुरवाक्य, K1 धृतराष्ट्रविशोक, K2 D2 5 धृतराष्ट्रविशोके (K2 को) विदुरवाक्यं, G1 शारीरा नित्यकथन, M कालशक्तिकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 D2 3 6 7 9 S 2 (as in text), B1 88 (?)

3

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D8 (cf v l 11 1 1 and 15)

1 [a]) T G सुभाषित (G3 ता) (for तैर्) K2 महाराज, D5 भाग्य, D6 भाग D7 महिभाग (for महाप्राज्ञ) — [b]) Ñ1 S मे (for ऽय) T G1 3 [s] पग(G3 ह)त (for विगतो) Ñ1 S प्रभो (for मम) — [c]) D6 7 सु (for तु)

2 [b]) K3 5 D7 (by corr) दुष्टाना (for इ) K1 विवर्जितान्; K8 Ñ1 B4 D1 4 6 7 0 विसर्जनात्, S (except M2) नि(M8 वि)वर्तनात् (for विवर्ज) — [c]) Ś1 K0 5 B1 तु, K1–8 Dn1 D5–7 तु (for हि) S कथ वै मानस दुःख (M2 सैर्दुःखै) — [d]) K2 प्रमुह्यते (for च्यन्ते) K1 2 Ñ1 B2 8 Dn D1–7 9 तु, K5 न, B1 4 च (for ऽत्र) S विप्रयुज्य(T1 योज्य, G2 8 M8 युज, M2 युज्य)ति पण्डिता

3 [a]) G2 3 दुःख (for दुःखात्) — [b]) D5 सुखी (for सुखाद्) B1 च (for वा) K0 Ñ1 B1–8 Dn D1 8 4 6 7 9 T G2 M1–8 वि (for [अ]पि) G1 प्रयुज्यते (for प्रमुच्यते) G2 तत्सुखस्वाप्रमु — [c]) K1 D2 5 G8 शम लब्धा (D2 °ब्वा), Ñ1 B8 Dn D1 8 4 6 7 9 नियम्यैतत्, B1 2 4 समं बुद्धा Ś1 ततश्च * * * लब्ध्वा — [d]) Ś1 सुगत, K2 [आ]युगतिं, K8 गतिं वै; Cd सुगतिं (as in text) D2 विदते B8 नर°, Dn2 पुन (for बुध°) K5 गतिं तु विद्यते बुध; Dn1 स्वा गतिं विंदतो बुध°, D1 4 9 शांतिं (D9 सोमि) विंदते वै बुध°

4 [a]) K1 2 आशाश्वतम् — [b]) D8 विद्यमान (for चिन्त्य°) K3 5 D2 नरर्षभ; D9 भरतर्षभ (hypermetric) G8 सचिंत्य भरतर्षभ — [d]) Ś1 K0 8 5 सारमत्र, K1 2 D2 5 सारमस्य; D9 मारो ह्यत, M4 सारो ह्यस्या Cd cites सार° (as in text) G8 रोच्यते (for विद्यते) — After 4, N (Ś2 K4 D8 missing) ins

12* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
सर्वे पितृवश प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वरा ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रै स्नायुनिबन्धनै ।
किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेषा परे जना ।
येन प्रत्यवगच्छेयु कुलरूपविशेषणम् । [5]
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नरा ।

[(L 1) D1 9 यद-, D5 यथा (for यदा) K3

मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १८
नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
न च नापैति कार्यार्थात्त्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ १९
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ।
असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ २०
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥ २१
शयानं चानुशयति तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ २२
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ये, K8 5 प्रयु(K5 second time °यु)ज्यते, B1 2 Dn1 D1 2 6 7 9 दह्यते च, D4 दुह्यते च, T1 रुज्यते ये K6 पुबुद्धय (sic), B8 (m as in text) [s]ल्प मेधस Ñ1 क्लिश्यतेल्पतबुद्धय, B4 युज्यते मदबु

19 19^{ab} = (var) B 12 330 7^{ab} — a) K5 तीर्थं; Dn1 नाथे, D8 T2 नार्थे (for नार्थो) — b) Ñ1 य एवम्, D8 यदैतद्, G8 M2-4 योतीतम् (for यदेतद्) Ñ1 B2 4 S °शोचति — After 19^{ab}, K5 repeats 18^{cd} — c) D7 नचै K8 5 [अ]प्युपैति, Ñ1 नाभ्येति, D6 (before corr) [ए]वाप्नोति, D0 लाभेति (for नापैति) Ś1 K0 कार्यार्थस, K8 कार्याणि, K5 Ñ1 कार्यार्थं, B8 °र्थास् S तच्च (G2 कश्च) नाप्नो(G1 °पै)ति कार्यार्थं — d) M2 त्रिवर्गाश्, Cd त्रिवर्गाच् (as in text) G8 चेव (for चैव) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 हीयते; G2 3 M4 द्(G8 inf lin also न)- श्यते (for भ्र°) Ś1 K0 8 5 त्रिवर्गाद्भ्रश्य(K0 °र्गाद्भ्रश्य, K5 °र्गाभ्रमस्य)तेपि च, K1. 2 D2 5 र्गाद्भ्र(K1 त्र) स्यते श्रिय

20 = (var) B 12 330 19 — a) K1 अन्यामन्या K8 5 म(K5 इ)द्यावस्था, D6 7 च येवस्था (for धना) S अन्योन्यबाधनावस्था (T1 °स्थान्) — b) K1 Dn1 वैशेषिका, K2 वेशिषिका, D2 वै शोपिका, T1 वैन षिकान्, T2 G1 वैषयिकीं (G1 °का) G2 रौप्य वैशे- षिक नर (sic), G3 प्राप्यन्ते शैषिका नरा Cd cites वैशेषिकीं (as in text) — c) Ñ1 प्रमुह्यते, T2 °ह्यत — d) = 3 2 44^{b}, 206 20^{b} B1 सतोषा, Dn2 मतुष्टिं Dn1 पाडवा (for पण्डिता)

21 = (var) 3 206 15 B 12 330 13 — a) K2 प्रज्ञाया, G2 प्रज्ञाग — b) K2 शरीरम् D2 औपधी, M8 ओपधै — c) K5 एतत्कार्यममास्यं — d) Ś1 K (K4 missing) D2 5 व्रजेत् (for इयात)

22 a) Dn1 वा (for च) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 शेते हि (B8 तेति) (for शयति) S1 K (K4 missing) D2 5 अनुशेते शयान च (Ś1 K0 हि) — b) M2 तिष्ठता D1 6 (before corr) 7 चास्तु (for चानु) B8 तिष्ठति — c) K0 2 अनुधावति — d) Ś1 K0 पूर्वकर्म (by transp), D6 कर्म पूर्व Dn1 तर (for नरम्)

23 a) Cd as in text — Ñ1 M1 om (hapl) 23^{bc} — b) K0 तत्, K5 य, D9 क (for यत्) D4 करोषि — c) T2 अवस्थाया — d) K1 उपामते, T G अवाप्नुते, M2 उपारता (for °श्नुते) K2 5 तत्त थैवमुपश्नुते, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 तत्फल समुपा — After 23, N (Ś2 K4 D8 missing) ins

11* येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ।
आत्मैव ह्यात्मनो मित्रमात्मैव रिपुरात्मनः ।
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ।
शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा । [5]
कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ।
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ।

[K0 om. lines 1-3 B4 om (hapl) the post half of line 1 and the prior half of line 2 — (L 1) Cl cites prior half as above Ñ1 न (for यः) — (L 2) Ñ1 म B3 lacuna (for the first तत्) P4 Dn1 D1 4 6 7 9 तत्फल समुपाश्नु (for ...) — (L 3) C1 6 28 5^{cd} the post half). — (L 3) S1 आत्मा वै, K2 आत्मनैव (for आत्मैव) K1-3 5

३

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च विवर्जनात् ।
कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्तेऽत्र पण्डिताः ॥ २

विदुर उवाच ।

यतो यतो मनो दुःखात्सुखाद्वापि प्रमुच्यते ।
ततस्ततः शमं लब्ध्वा सुगतिं विन्दते बुधः ॥ ३
अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।
कदलीसंनिभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४

Ñ1 B2 Dn2 D2 8 5-7 बधुर्, Dn1 भिन्न (for भित्रम्) —(L 4) K0 आत्मा वै (for आत्मैव) Ñ1 आत्मैव साक्षी सर्वस्य (for the prior half) K5 तत्तस्य (for कृतस्य) D1 3 4 6 7 9 [अ]प्य (for [अ]प) Dn2 D8 वै (for च) Dn1 स तस्याप्यकृतस्य च Cd cites अपकृतस्य (as above) — (L 5) Ś1 damaged from (the first) णा up to दुःख K0 पालेन (for पापेन) —(L 6) Ś1 K0 लभेत, K1 2 लभति, B1 फलंति, Dn2 D2 5 लभंति (for भवति) B1 युज्यते, B2 4 Dn1 D1 4 9 विद्यते; D2 मुज्यते (for मु) मुज्यते क damaged in Ś1 — Lines 7-8 = (var) 3 240 3 Rām 5 51 18 —(L 7) Ś1 damaged up to ड्रे K1 B1 3 4 Dn2 D1 3 4 6 7 9 बहुपापेषु, Dn1 पापेषु बहु- (for बहुपापेषु) —(L 8) K1 3 5 Dn2 D2 5 श्रेयो- (for मूल) K3 5 सज्जनि]

Colophon missing in Ś2 K4 D8 — *Sub-parvan* Ś1 K0 3 5 B Dn1 D1 3 4 5 7 9 विशोक — *Adhy name* Ś1 T विदुरवाक्यं, K1 धृतराष्ट्रविशोक; K2 D2 5 धृतराष्ट्रविशोके (K2 को) विदुरवाक्यं, G4 शरीरानित्यकथनं, M कालशक्तिकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 D2 3 5 7 9 S 2 (as in text), B1 88 (?)

3

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D8 (cf v l 11 1 1 and 15)

1 a) T G सुभाषित (G2 तां) (for तैर्) K2 महाराज, D5 भाग्य, D6 भाग D7 महिभाग (for महाप्राज्ञ) — b) Ñ1 S मे (for ऽय) T G1 2 [ऽ]पग(G3 ह)त (for विगतो) Ñ1 S प्रभो (for मम) — c) D6 7 सु (for तु)

2 b) K3 5 D7 (by corr) दुष्टाना (for इ) K1 विवर्जितान्, K3 Ñ1 B4 D1 4 6 7 9 विसर्जनात्, S (except M2) नि(M3 वि)वर्तनात् (for विवर्ज) — c) Ś1 K0 5 B4 सु, K1-3 Dn1 D5-7 तु (for हि) S कथं वै मानस दुःख (M2 सैर्दुःखै) — d) K2 प्रमुह्यते (for च्यन्ते) K1 2 Ñ1 B2 3 Dn D1-7 9 तु, K5 न; B1 4 च (for ऽत्र) S विप्रयुज्य(T1 योज्य, G2 3 M3 युज, M2 युज्य)ति पण्डिता

3 a) G2 3 दुःख (for दुःखात्) — b) D5 सुखी (for सुखाद्) B4 च (for वा) K0 Ñ1 B1-3 Dn D1 3, 4 6 7 9 T G3 M1-2 वि (for [अ]पि) G1 प्रयुज्यते (for प्रमुच्यते) G2 तत्सुखत्वात्प्रमु — c) K1 D2 5 G3 शम लब्धा (D2 °ब्ध्वा), Ñ1 B3 Dn D1 3 4 6 7 9 नियम्यैतत्; B1 2 4 सम बुद्धा Ś1 ततश्च *** लब्ध्वा — d) Ś1 सुगत, K2 [आ]सुगतिं, K3 गतिं वै, Cd सुगतिं (as in text) D2 विद्दते B3 नर; Dn2 पुन (for बुध) K5 गतिं तु विद्यते बुध, Dn1 स्वां गतिं विंदतो बुध, D1 4 9 शांतिं (D9 सोभि) विंदेत वै बुध

4 a) K1 2 आशाश्वतम् — b) D3 विद्यमान (for चिन्त्य) K2 5 D2 नरर्षभ; D0 भरतर्षभ (hypermetric) G3 सार्धिस्य भरतर्षभ — d) Ś1 K0 3 5 सारमत्र, K1 2 D2 5 सारमस्य, D0 सारो ह्यंत, M4 सारो ह्यस्या Cd cites सार (as in text) G3 रोच्यते (for विद्यते) — After 4, N (Ś2 K4 D8 missing) ins

13* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
सर्वे पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतज्वरा ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रै स्नायुनिबन्धनै ।
किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जना ।
येन प्रत्यवगच्छेयु कुलरूपविशेषणम् ।　　[5]
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नरा ।

[(L 1) D1 0 यद-, D5 यथा (for यदा) K3

गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
वैचित्रवीर्य वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।
ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ ८
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
किंचित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

प्राज्ञश्च मूढश्च, K5 प्राज्ञस्य मूढस्य K8 5 D8 धनवतोप्य निर्धना — (L 2) Dn2 यथा (for सर्वे) Ś1 K0 8 5 B4 (also as above) Dn2 D3 6 7 पितृवन, B1 °वम, Cd °वश (as above) K1 2 D2 4 5 य(D4 त)थापि निधन प्राप्य (for the prior half) Dn1 स्व पति (for स्वपन्ति) Ś1 विगततत्त्वच — (L 3) Dn D1 3 4 6 7 9 -निवधिमि° K2 गात्रस्नायुनिवोधनै — (L 4) D6 परा जना (for परे जना°) — (L 5) Cd प्लव° (as above) — Ñ1 om line 6 — (L 6) K8 5 तस्मा(K5 °स्या)द् (for क°). K8 5 जना (for नरा) Cv विप्रलम्भाश्रयो नरा (for post half)]

5 ^{a}) Ś1 गृहान्येव, K8 B Dn D1 3.4 6 7 9 °णीव, K5 गृह्यान्तोव Ñ1 वहिर्मर्त्यान्, Dn1 च मर्त्याना (for हि म°) M4 गृहानिवेह मर्त्यानाम् — ^{b}) Dn1 मातुर् (for आहुर्) G2 देहांश्च, M2–4 देहान्हि (for नि) — ^{c}) G2 °युज्येत (for °युज्यन्ते) Ś1 K0 काले काले वियुज्यते (K0 °ति) — ^{d}) K2 सत्यम् (for सत्त्वम्) D6 एव, S एषा (for एकं) K1 2 D2 5 सुशोभन (K1 य), Ñ1 B1–3 Dn D1 3 4. 6 7 9 तु (Dn2 D8 स) शाश्वत, G2 तु भाजन

6 ^{a}) D2 तथा (for यथा) D9 om (hapl) जीर्णम — ^{b}) Ś1 K (K4 missing) D2 5 सत्यज्य, S त्यक्त्वाथ (M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा तु) Ñ1 B (except B4) D (except D2 5, D8 missing) S पूरुष (for वै नर) — ^{d}) Ś1 K8 5 देह, M2 देहात्, M3 देहान्न् K8 शरीरिण K1 2 D2 5 दुःख तद्वच्छरीरिणां (K2 °र्णां)

7 G3 repeats 7^{ab} after 11 — ^{a}) Ś1 विचित्तवीर्य, K2 वैचित्रविर्यं, K8 5 D9 विचित्रवीर्य, G3 (both times) वैचित्रि K0 जानीहि (for वास हि) Ś1 वा (lacuna), K1 D2 प्राप्य, K2 प्रार्थ, K3 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 सार्ध्यं; D5 प्राप्य, T1 सत्य, T2 G1 सत्व (for वास) — ^{c}) B1 Dn1 T G2 हि (for [इ]-ह) Ś1 K (K4 missing) D2 5 6 7 (by corr, orig as in text) प्राप्नुवति नरा सर्वे — ^{d}) K3 5 B1 सु(B1 स्व)कृतेनेह, B3 Dn D1 4 6 7 9 M3 सुकृतेनैव

8 ^{a}) Ś1 K (K4 missing) D2 5 प्राप्यते कर्मणा (by transp) Ś1 K0 2 3 5 D5 G3 सर्वं, K1 सर्वे, Ñ1 B D1 4 6 7 9 T G1 M1 स्वर्ग, Dn1 स्वर्गा (for स्वर्गं) — ^{b}) G1 M2 सुख (for सुखं) — ^{c}) T2 वहति, M2 महति (for व) K2 Dn2 T1 स (for त) — ^{d}) T1 अवश्य (for °श°) K0 च (for वा)

9 D3 om (hapl) 9^a–10^b — ^{a}) K8 5 हि (for च) T1 G3 मृण्मय, G1 क्रमय — ^{b}) K1 D2 यन्त्रारूढ, D5 वशा°, T1 चक्र, G1 चक्ररूप Cd cites चक्र — ^{c}) K3 G2 प्रक्रीयमाणस्य; Ñ1 प्रक्रियमातस्य, T2 °माण त्वा (for °माण वा) — ^{d}) Dn2 कृतमात्रम्, G3 M1 2 क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्) M2 तथा (for अथ)

10 Ś1 om (hapl) 10 K0 reads 10 on the marg B3 D3 M2 om 10^{ab} (for D3, cf v l. 9) D2 transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^{a}) K0 Ñ1 छन्न[?], D2 सछिन्न, T G हीन, M (M2 om) भिन्न (for छिन्न) K1 2 सछिन्नम् (for छिन्न वापि) Dn2 [अ]प वा रोप्यम्, T1 G1 3 [अ]वरोप्य वा (G3 तद्), T2 [उ]परोप्य वा (for [अ]वरोप्यन्तम्) — ^{b}) K3 Dn1 अवतीर्थ(Dn1 °र्यं)म् (for °तीर्णम्) G3 अतीर्णमतथापि वा — Ñ1 G3 om (hapl) 10^{cd} — ^{c}) D. आर्द्रं (for आर्द्रं) K2 om the first वा K. G3 transp वा and आर्द्रं K2 om the first वा K. G3 transp वा and शुष्कं D5 शुष्कैर् (for शुष्क) — ^{d}) K5 पच्यमानम् (sic), D5 अत° (for पच्य) Dn2 [उ]त (for वा)

11 ^{a}) Hypermetric K1 2 Ñ1 Dn2 D2 6 टत्तार्यमागम्, Dn1 D1 (sup lin as in text) 3 6 7 अवतीर्य, T G अवतार्यतम्, M1 आवार्यमाणम् (for अवतार्य°) K3 . B1 यापाकाद्, Dn1 अपि या; Dn2 आकाशाद्; D2 आवाकाद् (for आपाकाद्) In S1,

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १२
संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १३
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १४
यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किंचित्सत्त्वं नराधिप ॥ १५
एवं संसारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात् ।
कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १६
ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेषिणः ।
समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

lacuna for पाका D4 अवतार्यमाणापाकाद् —b) K1 6 D2 उद्धृत्तम्, K2 उद्धृत्त (for उद्धृत) K1 D2 5 अपि, K2 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 7 9 चापि (for चापि) —c) K0 भुजतम्, K1 5 Ñ1 D1 भुज्यते, K2 भुज्यतम्, B1-3 Dn1 भृ(B3 भु)ज्जतम्, B4 भुक्त तु, D1 (marg) भुञ्जतम्, D6 (by corr, orig as in text) भज्यतम्, Cd भुज्यन्तम् as in text) —d) K1 5 मेव, Ñ1 सर्व[?], D3 ऋच, D5 एते (for एवं) K0 5 देह, D5 देह S1 एव देह ****, B4 देहशोपि शरी — After 11, G3 repeats 7ab

12 a) Ś1 **स्थो, Cd गर्भस्थो (as in text) Dn2 विजातो D3 प्रवृत्तो (for प्रसूतो) —b) T2 G2 3 M2-4 अथ (for [अ]प्यथ) K3 5 B4 दिवसांतर (B1 रे), S दशरात्रि(G1 3 त्र)क Dn2 दिवसैक गतोथ वा —c) Ś1 damaged Dn1 यतो (for गतो) —d) Ś1 **त्र, Ñ1 मासत्रय; D5-7 G2 M1 मासमात्र (for मात्र-) K1 2 D2 मयोपि; D5 M1 अथापि (for गतोऽपि)

13 b) Ś1 द्विसांवत्सर, K3 5 दिवसांतर, M4 विस वत्सर Dn1 गतोपि (for एव) Ś1 K0 D1 3-6 च (for वा) —c) T1 यन्वन' K1-3 5 [ऽ]प्य, Ñ1 B D (D3 missing) M [ऽ]थ (for ऽपि) —d) D9 च विद्यते (for विप)

14 a) G2 प्राक्कर्मजानि भू' —b) M2 om (hapl) न भवन्ति K2 वा (for च) Cd cites भवन्ति and न भवन्ति (as in text) —c) K2 5 सांसिद्धिक, T सवर्धिते, G1 ससिद्धके, M ससिद्धिके (M1 को), Cd सासारिके G2 3 एव ससिध्य (G? द्ध) लोके तु —d) K1 तप्यते

15 a) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 तु (for च) Ñ1 D2 सलिल, D3 शलिले K0 राजा (for राजन्) —b) K1 D2 3 ससरन्; K2 Dn1 (before corr) D5 मसरन्, K3 5 सचरेत्, Ñ1 B3 4 सतरन्, B1 2 सतरेत् —c) K1 उन्मजेच्च D2 निमज्जेत (for ज्जेच्च) K2 5 उन्मज्जे च निमज्जे च, D8 ज्जस्वनिमज्जस्व, T ज्यैश्च निमज्यैश्च —d) T G1 चेष्टते च (T1 हि) नराधिप

16 B3 om 16a-17b —a) Ñ1 B (B3 om) Dn D1 3 6 7 9 गहने (Dn2 न), D4 गे गेहे (sic), D5 गहना, G3 गहनम् (for नाद्) —b) K3 उन्म मज्ज (for जन) Ñ1 B (B3 om) निमज्जन, Dn D1 3 4 6 7 9 जने, M4 ज्जना (for ज्जनात्) —c) Dn1 D3 कर्मभागेन, S योगेन Ñ1 B (B3 om) Dn D1 3 4 7 (before corr) 9 T व(D1 3 4 9 व)ध्यते, D6 7 (by corr) मन्यते, G1 बुध्यते, G2 3 युज्यत, M2 वध्यत, M3 वध्यत (for बध्यन्त) —d) T1 क्षिप्यते (for क्लिश्यन्ते) Ñ1 ह्यल्प, Dn1 D1 4 6 7 9 चाल्प, T G1 स्वल्प, M2 यल्प, M3 4 ये स्व (for येऽल्प) — For 16cd, Ś1 K (K4 missing) D2 5 subst, while B1 2 4 ins after 16cd

13* ज्ञानयोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षयः ।
[D5 समुत्तीर्णे महार्णव (for the post half)]

17 B3 om 17ab (cf v l 16) —a) Ś1 K (K4 missing) D2 5 च (for तु) K2 प्राज्ञा, G2 प्रज्ञा, M2 प्रज्ञा K2 B (B3 om) Dn1 D1 2 4 6 7 9 सत्त्वे, Ñ1 सर्वे, D5 स्पष्टा, S मध्ये (for सत्ये) —b) K3 Dn1 D1 4 6 (before corr) 9 संसारेस्मिन् K5 ससारांग, Ñ1 रान्तु, D3 समारान्त, D6 (by corr) 7 समारे वि T2 G2 3 'रांतर्, M4 राता (for रान्त) Ñ1 D2 6-7 S गतैषिण (Ñ1 न), Dn1 D1 4 9 हितैषिण (for गवे) —c) K2 समागमता, K5 सम्यग ज्ञान, B1 गमागमज्ञा —d) Dn1 परा (for परमा) D1 ये ते याति परा गतिं

गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
वैचित्रवीर्य वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।
ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ ८
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
किंचित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

प्राज्ञश्च मूढश्च, K5 प्राज्ञस्य मूढस्य K8 5 D8 धनवतोप्य निर्धना — (L 2) Dn2 यथा (for सर्वे) Ś1 K0 8.5 B4 (also as above) Dn3 D3 6 7 पितृवन, B1 °वस, Cd °वश (as above) K1 2 D2 4 5 य(D4 त)थापि निधन प्राप्य (for the prior half) Dn1 स्व पति (for स्वपन्ति) Ś1 विगतत्वच — (L 3) Dn D1 8 4 6 7 9 -निवधिमि K2 गात्रस्नायुनिवोधनै — (L 4) D5 परा-जना (for परे जना) —(L 5) Cd प्रत्यव° (as above) — Ñ1 om line 6 — (L 6) K8 5 तसा(K5 °स्या)द् (for क°). K8 5 जना° (for नरा) Cv विप्रलम्भाधयो नरा (for post half)]

5 [a]) Ś1 गृहान्येव, K8 B Dn D1 8.4 6 7 9 °णीव, K5 गृह्याण्येव Ñ1 बहिर्मर्त्यान्; Dn1 च मर्त्याना (for हि म°) M4 गृहानिवेह मर्त्यानाम् — [b]) Dn1 मातुर् (for आहुर्) G2 देहाश्च, M2–4 देहान्हि (for नि) — [c]) G2 °युज्येत (for °युज्यन्ते) Ś1 K0 काले काले वियुज्यते (K0 °ति) — [d]) K2 सत्यम् (for सत्त्वम्) D5 एव, S एषा (for एक) K1 2 D2 5 सुशोभन (K1 च), Ñ1 B1–3 Dn D1 8 4.6 7 9 तु (Dn2 D8 अ) शाश्वत, G2 तु भाजन

6 [a]) D2 तथा (for यथा) D9 om (hapl) जीर्णम — [b]) Ś1 K (K4 missing) D2 5 सत्यज्य, S त्यक्त्वाथ (M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा तु) Ñ1 B (except B4) D (except D2 5, D8 missing) S पूरुष (for वै नर°) — [d]) Ś1 K8 5 देह, M2 देहात्, M8 देहात्र् K8 शरीरिण K1 2 D2 5 दुःख तद्वच्छरीरिणा (K2 र्णा)

7 G8 repeats 7^{ab} after 11 — [a]) Ś1 विचित्तवीर्य, K2 वैचित्रवीर्य, K8 5 D9 विचित्रवीर्य, G8 (both times) वैचित्रि° K0 जानीहि (for वास हि) Ś1 वा (lacuna), K1 D2 प्राप्य, K2 प्रार्थ, K3 Ñ1 B Dn D1 8 4 6 7 9 साध्य, D5 प्राप्य, T1 सत्य, T2 G1 सत्य (for वास) — [c]) B1 Dn1 T G2 हि (for [इ]-इ) Ś1 K (K4 missing) D2 5 6 7 (by corr, orig as in text) प्राप्नुवति नरा सर्वे — [d]) K8 5 B1 सु(B4 स्व)कृतेनेह, B8 Dn D1 4 6 7 9 M8 सुकृतेनैव

8 [a]) Ś1 K (K4 missing) D2 5 प्राप्यते कर्मणा (by transp) S1 K0 2 8 5 D5 G8 सर्वं, K1 सर्वे, Ñ1 B D1 4 6 7 9 T G1 M1 स्वर्गं, Dn1 स्वर्गा (for स्वर्गं) — [b]) G1 M2 सुख (for सुखं) — [c]) T2 वहति, M2 महति (for व°) K2 Dn2 T1 स (for त) — [d]) T1 अवश्य (for °श°) K0 च (for वा)

9 D8 om (hapl) 9^a–10^b — [a]) K8 5 हि (for च) T1 G8 मृण्मय, G1 क्रमय — [b]) K1 D2 यन्त्रारूढ, D5 वंशा°, T1 चक्र, G1 चक्ररूपं Cd cites चक्र — [c]) K8 G2 प्रक्रीयमाणस्य; Ñ1 प्रक्रियमानस्य, T2 °माण त्वा (for °माण वा) — [d]) Dn2 हृतमात्रम्, G8 M1 2 क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्) M2 तथा (for अथ)

10 Ś1 om (hapl) 10 K0 reads 10 on the marg B8 D8 M2 om 10^{ab} (for D8, cf v 1 9) D2 transp 10^{ab} and 10^{cd} — [a]) K0 Ñ1 छस[?], D2 सछिन्न, T G हीनं, M (M2 om) भिन्न (for छिन्न) K1 2 सछिन्नम् (for छिन्न वापि) Dn2 [अ]थ वा रोप्यम्, T1 G1 8 [अ]वरोप्य वा (G8 तद्), T2 [ड]परेप्य वा (for [अ]वरोप्यन्तम्) — [b]) K8 Dn1 अवतीर्थ(Dn1 र्य)म् (for °तीर्णम्) G2 अतीर्णमतयापि वा — Ñ1 G2 om (hapl) 10^{cd} — [c]) D5 आर्द्रं (for आर्द्रं) K8 om the first वा K5 G8 transp वा and आर्द्रं) K8 om the first वा K5 G8 transp वा and शुष्क D6 शुष्कैर् (for शुष्क) — [d]) K5 यश्रमानम् (sic), D5 अत° (for पच्य°) Dn2 [ड]त (for वा)

11 [a]) Hypermetric K1 2 Ñ1 Dn2 D2 6 उत्तार्य मागम्, Dn1 D1 (sup lin as in text) 8 6 7 अव तीर्य, T G अवतार्यतम्; M1 आवार्यमाणम् (for अव-तार्य°) K8 5 B4 वापाकाद्, Dn1 अपि वा; Dn2 आकाशाद्; D9 आवाकाद् (for आपाकाद्) In Ś1,

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १२
संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १३
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १४
यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किंचित्सत्त्वं नराधिप ॥ १५
एवं संसारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात् ।
कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १६
ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेषिणः ।
समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

lacuna for पाका D4 अवतार्यमाणापाकाद् — b) K1 5 D2 उद्धृतम्, K2 उद्धृत्त (for उद्धृत) K1 D2 5 अपि, K2 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 7 9 चापि (for चापि) — c) K0 भुजतम्, K1 5 Ñ1 D5 भुज्यते, K2 भुज्यतम्, B1-3 Dn1 भृ(B3 भु)ज्जतम्, B4 भुक्त तु, D1 (marg) भुज्यतम्, D6 (by corr orig as in text) भज्यतम्, Cd भुज्यन्तम् as in text) — d) K1 5 सेव Ñ1 सर्वे['], D6 ऋच, D5 एते (for एव) K0 5 देह, D5 देह S1 एव देह ****, B4 देहशोपि शरी — After 11 G2 repeats 7^{ab}

12 a) S1 **स्थो, Cd गर्भस्थो (as in text) Dn2 विजातो D3 प्रवृत्तो (for प्रसूतो) — b) T2 G2 3 M3-4 अय (for [अ]प्यय) K3 5 B1 दिवसान्तर (B1 रे), S दशरात्रि(G1 3 °त्र)क Dn2 दिवसैक-गतोथ वा — c) Ś1 damaged Dn1 यतो (for गतो) — d) Ś1 **त्र, Ñ1 मासत्रय, D6-7 G2 M1 मासमात्र (for मात्र-) K1 2 D2 -मयोपि, D5 M1 अथापि (for गतोऽपि)

13 b) Ś1 द्विसांवत्सर, K2 5 दिवसान्तर, M4 विसंवत्सर Dn1 गतोपि (for एव) Ś1 K0 D1 3-5 च (for वा) — c) T1 यस्वन K1-2 5 [ऽ]प्य-, Ñ1 B D (D5 missing) M [ऽ]य (for ऽपि) — d) D9 च विद्यते (for विप)

14 a) G2 प्राक्कर्मजानि भू — b) M2 om (hapl) न भवन्ति K3 वा (for च) Cd cites भवन्ति and न भवन्ति (as in text) — c) K2 5 सांसिद्धिक, T सर्वार्थिते, G1 ससिद्धके, M सांसिद्धिके (M1 °को), Cd सांसारिके G2 3 एव मविष्य (G2 °द्ध) लोके तु — d) K1 तप्यते

15 a) Ñ1 B Dn D1 2 4 6 7 9 तु (for च) Ñ1 D2 सलिल, D2 शलिले K0 राजा (for राजन्) — b) K1 D2 3 ससरन्, K2 Dn1 (before corr) D5 सस्मरन्, K3 5 सचरेत्, Ñ1 B2 4 सतरन्, B1 3 °सतरेत् — c) K1 उन्मज्जेश्च D2 निमज्जेत (for °ज्जेच्च) K4 5 उन्मज्जे च निमज्जे च, D4 ज्जत्वनिमज्जत्व, T ज्यैश्च निमज्यैश्च — d) T G1 चेष्टते च (T1 हि) नराधिप

16 B3 om 16^{a}-17^{b} — a) Ñ1 B (B3 om) Dn D1 3 6 7 9 गहने (Dn2 °न), D4 गे गेहे (sic), D5 गहना, G3 °गहनम् (for °नाद्) — b) K3 उन्मज्ज (for °ज्जन) Ñ1 B (B3 om) निमज्जन, Dn D1 2 4 6 7 9 °ज्जने, M4 °ज्जना (for °ज्जनात्) — c) Dn1 D3 कर्मभागेन, S योगेन Ñ1 B (B3 om) Dn D1 2 4 7 (before corr) 9 T ब(D1 3 4 9 व)ध्यते, D6 7 (by corr) मन्यते, G1 बुध्यते, G2 3 युज्यते, M2 बध्यते; M3 बध्यते (for बध्यन्ते) — d) T1 क्षिप्यते (for क्लिश्यन्ते) Ñ1 ह्यल्प, Dn1 D1 4 6 7 9 चाल्प, T G1 स्वल्प, M2 यल्प, M3 4 ये स्व (for येऽल्प) — For 16^{cd}, Ś1 K (K4 missing) D2 5 subst, while B1 2 4 ins after 16^{cd}

13* ज्ञानयोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षयः ।
[D5 मनुत्तीर्णे महार्णवं (for the post half)]

17 B3 om 17^{ab} (cf v 1 16) — a) Ś1 K (K4 missing) D2 5 च (for तु) K2 प्राज्ञा, G2 प्रज्ञा, M2 प्रज्ञा K2 B (B3 om) Dn1 D1 2 4 6 7 9 सत्त्वे, Ñ1 सर्वे, D5 स्पष्टाः, S मध्ये (for सत्ये) — b) K3 Dn1 D1 4 6 (before corr) 9 संसारेऽस्मिन् K4 संसारांग, Ñ1 रानु, D3 समारात्त, D6 (by corr) 7 समारे वि T2 G2 3 °रासद्, M4 राता (for °रान्त-) Ñ1 D2-7 S -गतैषिण (Ñ1 °न), Dn1 D1 4 9 हितैषिण (for -गवे) — c) K3 समागमता, K5 सम्यग्ज्ञान, B1 गमागमज्ञा — d) Dn1 परा (for परमा) D1 ये ते याति परा गतिं

गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकं तु शोभनम् ॥ ५
यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु वै नरः ।
अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ६
वैचित्रवीर्य वासं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ७
कर्मणा प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखं च भारत ।
ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ॥ ८
यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते ।
किंचित्प्रक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ ९
छिन्नं वाप्यवरोप्यन्तमवतीर्णमथापि वा ।
आर्द्रं वाप्यथ वा शुष्कं पच्यमानमथापि वा ॥ १०
अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतं वापि भारत ।
अथ वा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ११

प्राज्ञश्च मूढश्च, K5 प्राज्ञस्य मूढस्य K8 5 D8 धनवतोप्य निर्धना —(L 2) Dn2 यथा (for सर्वे) Ś1 K0 8 5 B4 (also as above) Dn2 D3 6 7 पितृवन, B1 °वम, Cd °वश (as above) K1 2 D2 4 5 य(D4 त)थापि निधन प्राप्य (for the prior half) Dn1 स्व पतिं (for स्वपन्ति) Ś1 विगतत्वच —(L 3) Dn D1 3 4 6 7 9 -निवधिभि K2 गात्रस्नायुनिवोधनै —(L 4) D6 परा र्जना (for परे जना) —(L 5) Cd प्रत्यव° (as above) — Ñ1 om line 6 —(L 6) K8 5 तस्मा(K5 °स्या)द् (for क°). K8 5 जना (for नरा) Cv विप्रलम्भाधयो नरा (for post half)]

5 ^{a}) Ś1 गृहान्येव, K8 B Dn D1 3.4 6 7 9 °णीव, K5 गृह्यान्तोव Ñ1 यहिर्मर्त्यान्, Dn1 च मर्त्यानां (for हि म°) M4 गृहानिवेह मर्त्यानाम् —^{b}) Dn1 मातुर् (for आहुर्) G2 देहाश्च, M2–4 देहान्हि (for नि) —^{c}) G2 °युज्येत (for °युज्यन्ते) Ś1 K0 काले काले वियुज्यते (K0 °ति) —^{d}) K2 सत्यम् (for सत्त्वम्) D5 एव, S एषा (for एकं) K1 2 D2 5 सुशोभन (K1 °य), Ñ1 B1–3 Dn D1 3 4 6 7 9 तु (Dn2 D8 स) शाश्वत, G2 तु भाजन

6 ^{a}) D2 तथा (for यथा) D9 om (hapl) जीर्णम —^{b}) Ś1 K (K4 missing) D2 5 सत्यज्य, S त्यक्त्वाथ (M1 त्यक्त्वा च) (for त्यक्त्वा तु) Ñ1 B (except B4) D (except D2 5, D8 missing) S पूरुष (for वै नर) —^{d}) Ś1 K8 5 देह, M2 देहात्, M3 देहान् K8 शरीरिण K1 2 D2 5 दुःख तद्वच्छरीरिणा (K2 °र्णि)

7 G8 repeats 7^{ab} after 11 —^{a}) Ś1 विचित्तवीर्य, K2 वैचित्रवियं, K8 5 D9 विचित्रवीर्य, G8 (both times) वैचित्रि° K0 जानीहि (for वास हि) Ś1 वा (lacuna), K1 D2 प्राप्य, K2 प्रार्थं, K3 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 साध्य, D5 प्राप्य, T1 सत्य, T2 G1 सत्य (for वास) —^{c}) B1 Dn1 T G2 हि (for [इ]ह) Ś1 K (K4 missing) D2 5 6 7 (by corr, orig as in text) प्राप्नुवति नरा सर्वे —^{d}) K8 5 B1 सु(B4 स्व)कृतेनेह, B8 Dn D1 4 6 7 9 M3 सुकृतेनैव

8 ^{a}) Ś1 K (K4 missing) D2 5 प्राप्यते कर्मणा (by transp) Ś1 K0 2 3 5 D5 G3 सर्वं, K1 सर्वे, Ñ1 B D1 4 6 7 9 T G1 M1 स्वर्गं, Dn1 स्वर्गा (for स्वर्गं) —^{b}) G1 M2 सुख (for सुख) —^{c}) T2 वहति, M2 महति (for व) K2 Dn2 T1 स (for त) —^{d}) T1 अवश्य (for °श°) K0 च (for वा)

9 D8 om (hapl) 9^{a}–10^{b} —^{a}) K8 5 हि (for च) T1 G3 मृण्मय, G1 क्रमय —^{b}) K1 D2 यन्त्रारूढ, D5 चशा°, T1 चक्र°, G1 चक्ररूप Cd cites चक्र —^{c}) K8 G2 प्रक्रीयमाणस्य, Ñ1 प्रक्रियमानस्य, T2 °माण त्वा (for माग वा) —^{d}) Dn2 हृतमात्रम्, G8 M1 2 क्रियमाणम् (for कृतमात्रम्) M2 तथा (for अथ)

10 Ś1 om (hapl) 10 K0 reads 10 on the marg B8 D8 M2 om 10^{ab} (for D8, cf v l. 9) D2 transp 10^{ab} and 10^{cd} —^{a}) K0 Ñ1 छन्न[1], D2 सछिन्न, T G हीनं, M (M2 om) भिन्न (for छिन्न) K1 2 सछिन्नम् (for छिन्न वापि) Dn2 [अ]थ वा रोप्यम्, T1 G1 3 [अ]वरोप्य वा (G3 तत्र), T2 [उ]परोप्य वा (for [अ]वरोप्यन्तम्) —^{b}) K2 Dn1 अवतीर्थ(Dn1 र्यं)म् (for तीर्णम्) G2 अतीर्णमतथापि वा — Ñ1 G2 om (hapl) 10^{cd} —^{c}) D5 आर्द्रं (for आर्द्रं) K8 om the first वा K5 G3 transp वा and शुष्क D6 शुष्कं (for शुष्क) —^{d}) K5 यथमानम् (sic), D5 अत° (for पच्य°) Dn2 [उ]त (for वा)

11 ^{a}) Hypermetric K1 2 Ñ1 Dn2 D2 5 उत्तार्यमागम्, Dn1 D1 (sup lin as in text) 3 6 7 अप तीर्य°, T G अवतार्यतम्, M1 आवार्यमाणम् (for अवतार्य°) K3 5 B4 त्रापाकाद्, Dn1 अपि वा, Dn2 आकाशाद्, D2 आयाकाद् (for आपाकाद्) In Ś1,

गर्भस्थो वा प्रसूतो वाप्यथ वा दिवसान्तरः ।
अर्धमासगतो वापि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १२
संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
यौवनस्थोऽपि मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १३
प्राक्कर्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
एवं सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुतप्यसे ॥ १४
यथा च सलिले राजन्क्रीडार्थमनुसंचरन् ।
उन्मज्जेच्च निमज्जेच्च किंचित्सत्त्वं नराधिप ॥ १५
एवं संसारगहनादुन्मज्जननिमज्जनात् ।
कर्मभोगेन बध्यन्तः क्लिश्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ १६
ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्ये संसारान्तगवेषिणः ।
समागमज्ञा भूताना ते यान्ति परमा गतिम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

lacuna for पाका D4 अवतार्यमाणपाकाद् — ^{b}) K1 5 D2 उद्धृतम्, K2 उद्धृत्त (for उद्धृत) K1 D2 5 अपि, K2 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 7 9 चापि (for वापि) — ^{c}) K0 भुजतम्, K1 5 Ñ1 D3 भुज्यंते, K2 भुज्यतम्, B1–3 Dn1 भृ(B3 भु)ज्जतम्, B4 भुक्त तु, D1 (marg) मुह्यतम्, D6 (by corr, orig as in text) मज्यतम्, Cd भुज्यन्तम् as in text) — ^{d}) K1 5 मेव, Ñ1 सर्व [?], D8 ऋच, D5 एते (for एव) K0 5 देह, D5 देह S1 एव देह ****, B4 देहशोपि शरी — After 11, G3 repeats 7^{ab}

12 ^{a}) Ś1 **स्थो, Cd गर्भस्थो (as in text) Dn2 विजातो, D8 प्रवृत्तो (for प्रसूतो) — ^{b}) T2 G2 3 M2–4 अथ (for [अ]प्यथ) K3 5 B1 दिवसासर (B4 रे), S दशरात्रि(G1 3 त्र)क Dn2 दिवसैक गतोथ वा — ^{c}) Ś1 damaged Dn1 यतो (for गतो) — ^{d}) Ś1 **त्र, Ñ1 मासत्रय, D5–7 G2 M1 मासमात्र (for मात्र-) K1 2 D2 -मयोपि, D5 M1 अथापि (for गतोऽपि)

13 ^{b}) Ś1 द्विसावत्सर, K3 5 दिवसातर, M4 विसं वत्सर Dn1 गतोपि (for एव) Ś1 K0 D1 3–5 च (for वा) — ^{c}) T1 यश्वन K1–3 5 [ऽ]प्य, Ñ1 B D (D3 missing) M [ऽ]थ (for ऽपि) — ^{d}) D9 च विद्यते (for विप)

14 ^{a}) G2 प्राक्कर्मजानि भू' — ^{b}) M2 om (hapl) न भवन्ति K3 वा (for च) Cd cites भवन्ति and न भवन्ति (as in text) — ^{c}) K3 5 सांसिद्धिक, T सर्वार्थिते, G1 ससिद्धके, M ससिद्धिके (M1 को), Cd सासारिके G2 3 एव ससिध्य (G1 द्ध) लोके तु — ^{d}) K1 तप्यते

15 ^{a}) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 तु (for च) Ñ1 D2 सलिल, D3 शलिले K0 राजा (for राजन्) — ^{b}) K1 D2 3 'ससरन्, K2 Dn1 (before corr) D5 सस्मरन्, K3 5 मचरेत्, Ñ1 B3 4 सतरन्, B1 2 सतरेत् — ^{c}) K1 उन्मजेच्च D2 निमज्जेत (for ज्जेच्च) K2 5 उन्मज्जे च निमज्जे च, D8 जस्वनिमज्जस्व, T ज्यैश्च निमज्यैश्च — ^{d}) T G1 चेष्टते च (T1 द्वि) नराधिप

16 B3 om 16^{a}–17^{b} — ^{a}) Ñ1 B (B3 om) Dn D1 3 6 7 9 गहने (Dn2 न), D4 गे गेहे (sic), D5 गहना, G3 गहनम् (for नाद्) — ^{b}) K3 उन्म मज (for जन) Ñ1 B (B3 om) निमज्जन, Dn D1 3 4 6 7 9 जने, M4 जना (for ज्जनात्) — ^{c}) Dn1 D8 कर्मभागेन, S योगेन Ñ1 B (B3 om) Dn D1 3 4 7 (before corr) 9 T व(D1 3 4 9 व)ध्यते; D6 7 (by corr) मन्यते, G1 बुध्यंते, G2 3 युज्यत, M2 बध्यंत; M3 वध्यत (for बध्यन्त) — ^{d}) T1 क्षिप्यते (for क्लिश्यन्ते) Ñ1 ह्यल्प, Dn1 D1 4 6 7 9 चाल्प, T G1 स्वल्प, M2 यल्प, M3 4 ये स्व (for येऽल्प-) — For 16^{cd}, Ś1 K (K4 missing) D2 5 subst, while B1 2 4 ins after 16^{cd}

13* ज्ञानयोगेन महता समुत्तीर्णा महर्षय ।
[D5 समुत्तीर्णे महार्णव (for the post half)]

17 B3 om 17^{ab} (of v l 16) — ^{a}) Ś1 K (K4 missing) D2 5 च (for तु) K3 प्राज्ञा, G2 प्रज्ञा, M2 प्रज्ञा K2 B (B3 om) Dn1 D1 2 4 6 7 9 सत्त्वे, Ñ1 सर्वे, D5 स्पष्टा, S मध्ये (for सत्ये) — ^{b}) K3 Dn1 D1 4 6 (before corr) 9 ससारेस्मिन्, K5 ससाराग, Ñ1 रानु; D8 समारात्त, D6 (by corr) 7 ससारे वि, T2 G2 3 'रातर्, M4 रांता (for रान्त) Ñ1 D2 5–7 S गवैषिण (Ñ1 न); Dn1 D1 4 9 हितैषिण (for गवे) — ^{c}) K3 समागमता, K5 सम्यग- ज्ञान, B1 गमागमज्ञा — ^{d}) Dn1 परा (for परमा) D1 ये ते यांति परा गतिं

४

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ १
विदुर उवाच ।
जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वाः शृणु प्रभो ।
पूर्वमेवेह कलले वसते किंचिदन्तरम् ॥ २
ततः स पञ्चमेऽतीते मासे मांसं प्रकल्पयेत् ।
ततः सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो मासे प्रजायते ॥ ३
अमेध्यमध्ये वसति मांसशोणितलेपने ।
ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ ४
योनिद्वारमुपागम्य बहून्क्लेशान्समृच्छति ।
योनिसंपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ॥ ५
तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान् ।
ग्रहास्तमुपसर्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ६

Colophon missing in Ś2 K4 D8 — *Sub-parvan* Ś1 K0 5 B Dn1 D1 8 4 6 7 9 विशोक — *Adhy name* Ś1 K0 D2 9 विदुरवाक्य, K1 विदुरवचन, G8 M1 2 4 श(G8 शा)रीरानित्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 Dn2 D2 8 6 7 9 S 3 (as in text), B1 89 (?) — *Sloka no* K1 17, D2 18

4

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D8 (cf v l 11 1 1 and 15)

1 [b]) D8 विदेय (for विज्ञेय) K1 2 5 वर', K8 D6 7 वर (for वर) — [d]) B3 Dn1 तत्त्वत , G8 M Cd पृच्छते (for °त)

2 [b]) K1 तया (sic), D2 कथा' (for क्रिया') Ś1 K0 8 6 शृणुष्व मे, T2 G3 8 M8 तु लक्षयन् (for शृणु प्रभो) B8 Dn1 D1 8 4 6 7 9 क्रिया सर्वोपलक्ष्यते, T1 G1 क्रियागर्भास्तु (G1 क्रियास्तु परि) लक्षयन्, M1 2 4 क्रिया समवधारयेत् (M1 °यन्) — D8 om (hapl) 2c–3d — [c]) K0 2 G8 हि, K1 इ (for [इ]इ) Ś1 K0–3 D2 वसति, K5 वसत्ति, Ñ1 Dn1 D1 4–7 9 कलिले B1 2 4 वसति, Dn2 वसते, T G1 3 M कलि(M2 ल)ल, G2 सलिल (for कलले as in B3 only) — [d]) Ś1 K0–2 Dn2 D2 कलिले, K3 कल्ले, K6 सलिले, M1 वर्तते (for वसते) B1 2 4 मांस शोणितलेपने (= 4b) — After 2, B1 4 ins

14* ततस्तु वायुवेगेन कलल किंचिदन्तरम् ।

[= 4c and (var) 2d B1 वसे किंचिदन्तर (for the post half)]

3 D2 om 3 (cf v 1 2) — [a]) K1 corrupt Dn1 सपचमे, D7 सचरते — [b]) G2 8 M मासि (for मासे) M2–4 मास (for मास) T G सकल्पयत, M प्रकल्पते (for °येत्) N (D8 om , Ś2 K4 D8 missing) मासे वा सम(Ś1 K0 सप्र)कल्पयत् (Ś1 K0 Dn1 D1 4 9 °येत्) — [c]) K1 सपूर्णा — [d]) M2–4 षष्टे (for गर्भो) Ś1 K0–2 D2 5 गर्भवासी (Ś1 K0 मे, K2 °मि) (for गर्भो मासे) Ñ1 B1 3 4 Dn2 D1 4 7 9 वै स तु, B2 वै सप्र, B5 D3 6 S (except M1) मासे च, Dn1 वे सम (for मासे प्र)

4 [a]) K1 2 D2 5 अमेध्यवासे, Dn1 अमध्यमध्ये — [b]) K5 °लेपनो, Dn1 °लेपनौ — [c]) K1 2 D2 6 स (for तु) — [d]) K6 ऊर्ध्वं (for ऊर्ध्व) G2 शिर T G1 ह्यूर्ध्वपादो ह्यधोमुख

5 [a]) K2 याति (for योनि) T1 अपागम्य — [b]) K2 Dn1 बहु , D6 बहू (for बहून्) Ś1 K0–3 6 B3 D2 सम(K1 D2 °मा)र्छति, B4 स गच्छति; D6 समार्छति, M2 समुच्छति (for समृ°) — [c]) K1 2 सपीडना, G1 सपीडया (for °डनाच्) M1 योनि सपीडयैश्चैव — [d]) Ñ1 कर्म (for पूर्व) T G पूर्व कर्मपरानत , M1 3 °र्मविधानत , M2 4 °र्मविधानत

6 [a]) Ś1 K0–3 मुक्तश्च, K5 मुक्तस्य; G3 मुक्तस्तु K3 ससार, K5 ससारा, M2 ससारत (for °रात्) G2 तस्मान्मुक्तस्तदा राजन — [b]) G2 पश्यन् (for स्यान) K6 पश्चादनुपद्रवान् (sic), K6 पश्चादुपाद्रवेत. M2 अन्यत्पश्यत्युपद्रवान — G1 reads 6ed twice — [c]) K1 2 D6 7 अनु , G2 अप (for उप) Ñ1 B1–3 Dn D1 3 4 6 7 9 गच्छति (for सर्पन्ति) T G1 (first time) मृगय(T1 या)न्पर्यटन्ति — [d]) T G1 2 सारमेय, Cd या (as in text)

ततः प्राप्तोत्तरे काले व्याधयश्चापि तं तथा ।
उपसर्पन्ति जीवन्तं बध्यमानं स्वकर्मभिः ॥ ७
बद्धमिन्द्रियपाशैस्तं सङ्गस्वादुभिरातुरम् ।
व्यसनान्युपवर्तन्ते विविधानि नराधिप ।
बध्यमानश्च तैर्भूयो नैव तृप्तिमुपैति सः ॥ ८
अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ।
यमदूतैर्विकृष्यंश्च मृत्युं कालेन गच्छति ॥ ९
वाग्घीनस्य च यन्मात्रमिष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते ॥ १०
अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृतः ।

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ॥ १२
मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥ १३

अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

B4 मोहक्रोध, D5 लोभमोह (for लोभक्रोध) K3 B2 3 Dn2 D3 4 9 भयोन्मत्तो, B1 मदोन्मत्ता, Dn1 भयान्मुक्तो, D1 6 7 -भयान्मत्तो

12 ^{a}) Ñ1 B2-4 Dn2 D3-5 9 S (except M3 4) कुलीनत्वे च Dn1 रजते (for रमते) — ^{b}) Some MSS दुःकुलीनान् M3 च (for वि) Ś1 K0 निष्कुलीनान्निषेवते, K1 D2 5 दौःकु(D5 दौष्कु)लेयान्निषेध(D2 °सेव)ते, K2 दौः कुलेयान्निषेवते, K5 दौःकुलाना निषेविते, G2 दुष्कुले नानुकुत्सयन् — G3 om (hapl) 12^{cd} — ^{c}) Ś1 K0-2 5 D2 5 -मानेन, K3 -दर्पेन (for -दर्पेण) Ś1 K0 मत्तश्च, K1 D2 तृप्तश्च (for दृ°) M तथैव धनदृप्त(M3 °तृप्त, M4 °तृप्ता)श्च — ^{d}) K5 दरिद्रां, S (G3 om) दारिद्र्य (T1 G3 °द्र) K1 2 D5 परिगर्हयन् (K2 °येन्, D5 °यत्), T2 °कुत्सयन्, M °कुत्सयेत्

13 ^{a}) Ś1 मूर्खा इव, K0 मूर्खानिव, K1 5 D3 मूर्पा(D3 °र्णा)निति, Dn2 मूर्खा इति, D2 मर्पानति, G1 मूर्खा नीति-; G2 मूर्खो नीति- D1 आहुर् (for आह) K2 मूर्षानि पितरानाहुर् (sic) — ^{b}) K1 5 B4 D7 समवेक्ष्यते, T G1 समुपेक्षते, G3 समयेक्षते — K3 reads 13^{cd} (for the first time) after 10 (of v l 10) — ^{c}) K3 (second time) Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 6 7 9 दोषान्, D5 शिष्यान्, G2 M वीक्षां (for शिक्षां) Ś1 K0 3 (first time) 5 क्षपति (for क्षि°) Dn1 वा (for च) — ^{d}) B1 Dn1 G1 om न K1 शास्त्रम् (for शास्तुम्) T G1 अर्हति (for इच्छति) — Ñ1 B Dn D1 3-7 S ins after 13 K3, after the second occurrence of 13^{cd}

17* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिन ।
सर्वे पितृवन प्राप्ता स्वपन्ति विगतत्वच ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रै स्नायुनिबन्धनै ।
किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेषा परे जना । [5]
येन प्रत्यवगच्छेयु कुलरूपविशेषणम् ।
यदा सर्वे सम न्यस्ता स्वपन्ति धरणीतले ।
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधा ।
प्रत्यक्ष च परोक्ष च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।

[K3 om (hapl) lines 1-6 — (L 1) T1 G2 यथा, T2 एव, M1 तदा (for यदा) Ñ1 B Dn D1 3-7 9 मूर्खाश्च (for मूढाश्च) B2 4 Dn1 D1 4 6 7 9 धनवन्तश्च, G2 °वतोपि — (L 2) Dn1 कुलीनश् (for °नाश्) Ñ1 G1 M2 वाप्य-, Dn2 D3 5 [अ]प्यथ-, D9 येप्य- (for ऽथाप्य-) T [अ]मानिनोप्यथ मा°, G3 मानितोथाप्यमानिना (for the post half) — (L 3) Ñ1 B1 2 पितृवनं, D5 °धन Ñ1 B4 Dn1 D1 4 9 विगतज्वरा, M3 विहनत्वच — (L 4) G2 न मांसैर् (for निर्मांसैर्) G3 आंत्रैश् (for गात्रै) T G च स्नायु- (for स्नायुनि) Dn2 निबधिभि — (L 5) B1 Dn1 कं विशेष, B2 D1 4 9 विशेष न M4 तु तत्रैषा (for तत्र तेषा) — (L 6) S च प्रति (for प्रत्यव) G2 -गच्छेय (for °यु) B1 कुलवत्परिशेषणा (for the post half) — (L 7) G2 यथा (for यदा) D3 M4 सर्वैं (for सर्वे) Dn1 समभ्यस्ता, D1 4 T2 G3 M3 समन्यस्ता, D3 समत्यक्ता M2 यदा सर्वसमन्यस्ता D4 स्वपते (for स्वपन्ति) — (L 8) Dn2 D1 3 5 T G तस्माद् (for क°) Dn1 प्रक्षुब्धाम् (sic), D1 प्रलुब्धम् (for प्रलब्धुम्) Dn2 दुर्धिय (for दुर्बुधा) S विप्रलब्धुमिहा(T1 °लुब्धामुहा-, T2 लब्धामहा, G1 °लुब्धा महा, G2 °लब्ध मिवा, G3 °लुब्धमिवा, M1 °लुब्धमिहा)बुधा (for the post half — (L 9) M2 om (hapl) परोक्ष च D6 7 न सम्यक्, T G1 निशाम्य D1 विलुपति (sic m as above), T G M3 श्रुती(T2 °ति)मिमा, M1 श्रुतीरिमा]

14 Ñ1 B2 D5 S om 14^{ab} K3 reads 14^{ab} after the first occurrence of 13^{cd} (cf v l. 10) — ^{b}) Ś1 K0 3 Dn2 D1 7 8 अनुपालयेत्, Dn1 परिपालयेत् — For the first occurrence of 14^{cd} in K3, cf v l

५

धृतराष्ट्र उवाच ।
यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १
विदुर उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।
वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।
समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ४
तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णा वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५

---

10 — ^{e}) G$_{1}$ $_{3}$ यत्नेन (for वर्तेत) — ^{d}) Ś1 K0-2 D2 स पर i(for परमां)

15 ^{a}) D9 om सर्वं Ñ1 B1 2 तु (for वै) — ^{b}) B4 स्वेवम्, D9 तु स्वम् (for तत्त्वम्) Ñ1 यथा स्वमनुवर्तसे — ^{c}) D5 सर्व (hypermetric) (for स) K1 प्रमोक्षप (sic), B4 वै मोक्षाय (for प्रमो) K0 K1 प्रमोक्षप (sic), B3 Dn D1 3 4 6 7 9 M स स प्रसक्तोक्षाय लभते (sic), प्र(Dn1 om प्र)मोक्ष(M1 द)यते सर्वान्(M1 3.4 °वैं, M2 वं-), T G1 स वै मोक्षायते चैव, G2 3 स वै मोक्षयते चैम — ^{d}) B3 Dn2 D4 9 पथानो; D8 शयानो, T G1 मनुजो (for पन्थानं) K1 2 5 मनु जाधिप°, Dn1 D1 4 6 7 9 मनुजेश्वर (D6 7 र्रं), G2 3 वसुधाधिप

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K0 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1 2 4 6 7 9 विशोक — *Adhy name* Ś1 K0 D9 विदुरवाक्य; K1 2 D2 5 संसारवर्णन, B1 2 ससार चक्र; G3 शारीरकथनं, M शरीरानित्यकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 2 Ñ1 Dn2 D3 6 7 9 T1 G M 4 (as in text), B1 90 (?), T2 (wrongly) 3 — *Śloka no* D2 12

5

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D8 (cf v 1 11 1 1 and 15)

1 B1 om the ref — ^{a}) G2 इमं (for इद) — ^{b}) D1 बुध्य (marg *sec m* बुध्या) Ś1 K0 °वर्तते, Dn2 T G1 बुध्यते (for गम्यते) — ^{c}) Dn1 D6 7 तद्वै, D1 2 4 9 तद्धि (for एतद्) K1-3 5 Dn1 D1 2 4 6 7 9 S विस्तरत — ^{d}) Ś1 K0-3, 5 B1 प्रचक्ष्व (K0 3 क्ष्य) मे; Dn2 प्रशंससि

2 ^{a}) Dn2 आर्त; T G1 तत्र (for अत्र) Dn2 स (for ते) Ś1 K0 M4 वर्ण°, D9 कर्त° (for वर्त) — ^{b}) K0-3 5 Dn D2 3 नमस्कृत्य — ^{c}) Dn2 D3 गहने (for न) — ^{d}) Ś1 K0-3, D2 5 सरति (for वदन्ति) G3 प्रवदति मनीषिण° (also परमर्षय as in text)

3 ^{a}) D5, Bom Ed कांतारे (for ससारे) — ^{b}) K1 वर्तमाने — ^{cd}) D4 9 transp वन and महत् G3 वन (for वन) K2 D5 मह (sic), Dn1 बहु, Dn2 D1 3 6 7 महा (for महत्)

4 ^{a}) K0 सिंहव्याध Ś1 K0 3 5 D2 5 °गजर्क्षौ(K5 °क्षौ)वैर्, K1 गजर्क्षौघैर्, K2 गजैर्घोरैर् (for °गजाकारैर्) — ^{b}) K2 घोररूपैर्, B2-4 Dn D1 3 4 6 7 8 अतिघोर (for घोरैर्) K1 महाशनि, K2 3 5 Ñ1 B Dn D1.3 4 6 7 9 स्वनै°, T °वनै, G1 °वने, G2 नने, G3 नसै (for शनै) — After 4^{ab}, K1.2 D4 5 ins

18* पिशितादैरसिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ।

— ^{c}) D1 स (fo सं) D5 क्षिप्त (for क्षिप्त) — ^{d}) K5 मृत्योरिव; T G1 यस्माद्दृष्ट्व, G2 यस्तु दृष्ट्वा, G3 यस्मिन्दृष्ट्वा; M1 lacuna after य, M2 4 यस्मिन्दृष्टे, M3 यस्य दृष्ट्वा (for मृत्योरपि) K1 2 D2 भयकरं, K3 भयप्रभ, S महद्भयं (for भयप्रदम्) Ñ1 B (except B4) Dn1 D1 4 6 7 9 यस्य (Ñ1 य स) दृष्ट्वा त्रसेद्यम° (Ñ1 B1 2 जन°, Dn1 दमु°)

5 ^{a}) Ś1 K0-2 D2 5 तत्तस्य, Dn1 दातस्य, G3 ततोस्य (for तदस्य) D9 तस्य दृष्ट्वा च हृदयम् — ^{c}) Ñ1 M अभ्युच्छ्रयं च, Dn2 D3 अत्युच्छ्रयश्च, T1 G2 अभ्युच्छ्रयत, T2 G1 °च्छ्रयंति, G3 °च्छ्रय तु (for च्छ्रयश्च) T G1 2 रोमाणि, G3 M1 रोमाणा; M3 4 रोम्णां स (for रोम्णां वै) — ^{d}) T1 विक्रयश्च; M2 4 विक्रियां च G2 इद्रियाश्च परतप — Ś1 K0-3 5 B4

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ॥ १२
मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥१३
अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

B4 मोहक्रोध, D5 लोभमोह (for लोभक्रोध) K3 B2 3 Dn2 D8 4 9 भयोन्मत्तो, B1 मदोन्मत्ता, Dn1 भयान्मुक्तो, D1 6 7 ॰भयान्मत्तो

12 a) Ñ1 B2-4 Dn2 D3-5 0 S (except M2 4) कुलीनत्वे च Dn1 रजते (for रमते) — b) Some MSS दुष्कुलीनान् M8 च (for वि) Ś1 K0 निष्कुलीनाश्निषेवते, K1 D2 5 दौ कु(D5 दौष्कु)लेयान्निषेध(D3 ॰खेव)ते; K2 दौ कुलेयानिवेषते, K5 दौ कुलाना निषेविते, G2 दुष्कुले नानुकुरसयन् — G8 om (hapl) 12cd — c) Ś1 K0-2 5 D2 5 मानेन, K3 -दर्पेन (for दर्पेण) Ś1 K0 मत्तश्च, K1 D2 तृप्तश्च (for दृ) M तथैव धनदृप्त(M1 ॰तृप्त, M4 ॰तृप्ता)श्च — d) K5 दरिद्रां, S (G8 om.) दारिद्र्य (T1 G2 ॰द्र) K1 2 D5 परिगर्हयन् (K2 ॰येन्, D5 यत्), T2 ॰कुत्स यन्; M ॰कुत्सयेत्

13 a) Ś1 मूर्खा इव; K0 मूर्खानिव; K1 6 D3 मूर्पा(D8 ॰र्णा)निति, Dn2 मूर्खा इति, D2 मर्पानति, G1 मूर्खा नीति-, G2 मूर्खो नीति D1 आहुर् (for आह) K2 मूर्षानि पितरानाहुर् (sic) — b) K1 5 B4 D7 समवेक्ष्यते, T G1 समुपेक्षते, G8 समयेक्षते — K3 reads 13cd (for the first time) after 10 (of v 1 10) — c) K3 (second time) Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 6 7 9 दोपान्, D5 शिष्यान्, G2 M वीक्षां (for शिक्षा) Ś1 K0 8 (first time) 5 क्षपति (for क्षि॰) Dn1 वा (for च) — d) B1 Dn1 G1 om न K1 शास्त्रम् (for शास्तुम्) T G1 अर्हति (for इच्छति) — Ñ1 B Dn D1 3-7 S ins after 13 K3, after the second occurrence of 13cd

17* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिन ।
सर्वे पितृवन प्राप्ता स्वपन्ति विगतत्वच ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रै स्नायुनिबन्धनै ।
किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेषा परे जना । [5]
येन प्रत्यवगच्छेयु कुलरूपविशेषणम् ।
यदा सर्वे सम न्यस्ता स्वपन्ति धरणीतले ।
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधा ।
प्रत्यक्ष च परोक्ष च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।

[K3 om (hapl) lines 1-6 — (L 1) T1 G2 यथा, T2 एव, M1 तदा (for यदा) Ñ1 B Dn D1 3-7 9 मूर्खाश्च (for मूढाश्च) B2 4 Dn1 D1 4 6 7 9 धनवतश्च, G2 ॰वतोपि — (L 2) Dn1 कुलीनश् (for ॰नाश्) Ñ1 G1 M2 वाप्य-, Dn2 D3 5 [अ]प्यव, D9 येप्य (for ऽथाप्य) T [अ]मानिनोप्यथ मा॰, G3 मानितोथाप्यमानिता (for the post half) — (L 3) Ñ1 B1 2 पितृवश, D5 ॰धन Ñ1 B4 Dn1 D1 4 9 विगतज्वरा, M8 विगत त्वच॰ — (L 4) G2 न मासैर् (for निर्मांसैर्) G3 आत्रैश् (for गात्रै) T G च स्नायु- (for स्नायुनि) Dn2 निष धिभि॰ — (L 5) B1 Dn1 के विशेष, B2 D1 4 9 विशेष न M4 तु तत्रैषा (for तत्र तेषां) — (L 6) S च प्रति (for प्रत्यव) G2 -गच्छेय (for ॰यु) B1 कुलवत्परिशेषण (for the post half) — (L 7) G2 यथा (for यदा) D3 M4 सर्वै (for सर्वे) Dn1 समभ्यस्ता॰, D1 4 T2 G3 M3 समन्यस्ता, D3 समत्यक्ता M2 यदा सर्वममन्यस्ता॰ D4 स्वपते (for स्वपन्ति) — (L 8) Dn2 D1 3 5 T G तस्माद् (for क॰) Dn1 प्रबुध्वाम् (sic), D1 प्रलुब्धम् (for प्रलब्धुम्) Dn2 दुर्धिय (for दुर्बुधा) S विप्रलब्धुमिहा(T1 ॰लुब्धामुहा, T2 ॰लब्धामहा, G1 ॰लुब्धा महा, G2 ॰लब्ध मिवा, G3 ॰लुब्धमिवा, M1 लुब्धमिहा)बुधा (for the post half — (L 9) M2 om (hapl) परोक्ष न D6 7 न सम्यक्, T G1 निशाम्य D7 विलुपति (sec m as above), T G M1 श्रुती(T2 ॰ति)मिमा, M1 ॰ ॰ श्रुतीरिमा]

14 Ñ1 B3 D9 S om 14ab K3 reads 14ab after the first occurrence of 13cd (cf v 1 10) — a) Ś1 K0 3 Dn2 D1 ॰ 6 अनुपाल्येव, Dn1 परिपाल्यंर् — For the first occurrence of 14cd in K3, cf v 1

५

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १

विदुर उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २

कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।
वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३

सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।
समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ४

तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णां वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५

---

10 — [c]) G2 8 यत्नेन (for वर्तेत) — [d]) Ś1 K0-2 D2 स पर i (for परमां)

15 [a]) D9 om सर्वे Ñ1 B1 2 तु (for वै) — [b]) B4 स्त्वेवम्, D9 तु त्वम् (for तत्त्वम्) Ñ1 यथा त्वमनुवर्तसे — [c]) D5 सर्व (hypermetric) (for स) K0 K1 प्रमोक्षप (sic), B4 वै मोक्षाय (for प्रमो°) K0 स प्रसक्तोक्षाय लभते (sic), B8 Dn D1. 3 4 6 7 9 M स प्र (Dn1 om प्र) मोक्ष (M1 द)यते सर्वान् (M1 3 4 वं; M2 वं), T G1 स वै मोक्षायते चैव, G2 3 स वै मोक्षयते चैम — [d]) B3 Dn2 D4 9 पथानो, D8 शयानो, T G1 मनुजो (for पन्थानं) K1 2 5 मनु जाधिप°, Dn1 D1 4 6 7 9 मनुजेश्वर (D6 7 र), G2 3 वसुधाधिप

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K0 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 7 9 विशोक — *Adhy name* Ś1 K0 D9 विदुरवाक्य; K1. 2 D2 5 ससारवर्णन°, B1. 2 संसार चक्र, G8 शारीरकथन, M शरीरानित्यकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 2 Ñ1 Dn2 D3 6 7 9 T1 G M 4 (as in text), B1 90 (?), T2 (wrongly) 3 — *Śloka no* D2 12

5

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D8 (of v l 11 1 1 and 15)

1 B1 om the ref — [a]) G2 इमं (for इद) — [b]) D1 बुध्यं (marg *sec m* बुध्या) Ś1 K0 वर्तते; Dn2 T G1 बुध्यते (for गम्यते) — [c]) Dn1 D6 7 तद्वै, D1 2 4 9 तद्धि (for एतद्) K1-3 5 Dn1 D1 3 4 6 7 9 S विस्तरत — [d]) Ś1 K0-3, 5 B1 प्रचक्ष्व (K2, 3 क्ष्य) मे; Dn2 प्रशससि

2 [a]) Dn2 आर्ते; T G1 तत्र (for अत्र) Dn2 स (for ते) Ś1 K0 M4 वर्ण, D9 कर्त (for वर्त) — [b]) K0-3 5 Dn D2 3 नमस्कृत्य — [c]) Dn2 D3 गहने (for न) — [d]) Ś1 K0-3 5 D2 5 तरति (for वदन्ति) G8 प्रवदंति मनीषिण° (also परमर्षय° as in text)

3 [a]) D5, Bom Ed कांतारे (for ससारे) — [b]) K1 वर्तमाने — [cd]) D4 9 transp वन and महत् G8 वन- (for वन) K2 D5 मह (sic), Dn1 बहु; Dn2 D1 3 6 7 महा (for महत्)

4 [a]) K0 सिंहव्याध Ś1 K0 3 5 D2 5 गजर्क्षौ (K5 °क्षौ) घैर्, K1 गजर्क्षौघैर्, K2 गजैर्घोरैर् (for गजा कारैर्) — [b]) K2 घोररूपैर्, B2-4 Dn D1 3 4 6 7 9 अतिघोर (for घोरैर्) K1 महाशनि, K2 3 5 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 7 9 स्वनै°, T °वनै°, G1 °सने, G2 ननै; G8 नसै (for शनै) — After 4[ab], K1 2 D4 5 ins

18* पिशितादैरतिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ।

— [c]) D1 स (fo सं) D5 क्षित (for क्षिप्त) — [d]) K5 मृत्योरिव; T G1 यस्माद्दृष्ट्, G2 यस्तु दृष्ट्वा, G8 यस्मिन्दृष्ट्वा, M1 lacuna after य, M3 4 यस्मिन्दृष्टे, M8 यस्य दृष्ट्वा (for मृत्योरपि) K1 2 D2 भयकर, K8 भयप्रर्भ, S महद्भय (for भयप्रदम्) Ñ1 B (except B4) Dn1 D1 4 6 7 9 यस्य (Ñ1 य स) दृष्ट्वा त्रसेद्यम (Ñ1 B1 2 जन; Dn1 दमु°)

5 [a]) Ś1 K0-2 D2 5 तत्तस्य, Dn1 दांतस्य, G8 ततोस्य (for तदस्य) D9 तस्य दृष्ट्वा च हृदयम् — [c]) Ñ1 M अभ्युच्छ्रय च, Dn2 D8 अत्युच्छ्रयश्च, T1 G2 अभ्युच्छ्रयत, T2 G1 च्छ्रयंति, G8 च्छ्रयं तु (for °च्छ्रयश्च) T G1 2 रोमाणि; G8 M1 रोमाणा; M3 4 रोम्णा स (for रोम्णां वै) — [d]) T1 विक्रयश्च, M3 4 विक्रिया च G2 इन्द्रियाश्च परतप — Ś1 K0-3 5 B4

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११
कुलीनत्वेन रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
धनदर्पेण दृप्तश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ॥ १२
मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
शिक्षां क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥१३

अध्रुवे जीवलोकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन् ।
जन्मप्रभृति वर्तेत प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १४
एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
स प्रमोक्षाय लभते पन्थानं मनुजाधिप ॥ १५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

B4 मोहक्रोध-, D5 लोभमोह (for लोभक्रोध) K8 B2 3 Dn2 D3 4 9 भयोन्मत्तो, B1 मदोन्मत्ता, Dn1 भयान्मुक्तो, D1 6 7 -भयान्मत्तो

12 a) Ñ1 B2-4 Dn2 D3-5 9 S (except M3 4) कुलीनत्वे च Dn1 रजते (for रमते) — b) Some MSS दुःकुलीनान् M3 च (for वि) Ś1 K0 निष्कुलीनाक्षिपेवते, K1 D2 5 दौ कु(D5 दौष्कु)लेयाक्षिपेध(D2 °खेध)ते, K2 दौ कुलेयानिवेषते, K5 दौ कुलाना निषेविते, G2 दुष्कुले नानुकुत्सयन् — G3 om (hapl) 12cd — c) Ś1 K0-2 5 D2 5 -मानेन, K3 -दर्पेन (for -दर्पेण) Ś1 K0 मत्तश्च, K1 D2 तृप्तश्च (for दृ°) M तथैव धनदृप्त(M3 °तृप्त, M4 °तृप्ता)श्च — d) K5 दरिद्रा, S (G3 om) दारिद्र्य (T1 G2 द्र) K1 2 D5 परिगर्हयन् (K2 °येन्, D5 °यत्), T2 °कुत्सयन्, M °कुत्सयेत्

13 a) Ś1 मूर्खा इव, K0 मूर्खानिव, K1 5 D3 मूर्पा(D3 °र्णा)निति, Dn2 मूर्खा इति, D2 मर्पानति, G1 मूर्खा नीति-, G2 मूर्खो नीति- D1 आहुर् (for आह) K2 मूर्पानि पितरानाहुर् (sic) — b) K1 5 B4 D7 समवेक्ष्यते, T G1 समुपेक्षते, G3 समयेक्षते — K3 reads 13cd (for the first time) after 10 (of v l 10) — c) K3 (second time) Ñ1 B1-3 Dn D1.3 4 6 7 9 दोपान्, D5 शिष्यान्, G2 M वीक्षां (for शिक्षा) Ś1 K0 3 (first time) 5 क्षपति (for क्षि°) Dn1 वा (for च) — d) B1 Dn1 G1 om न K1 शास्त्रम् (for शास्तुम्) T G1 अर्हति (for इच्छति) — Ñ1 B Dn D1 3-7 S ins after 13 K3, after the second occurrence of 13cd

17* यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धना ।
कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिन ।
सर्वे पितृवन प्राप्ता स्वपन्ति विगतत्वच ।
निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रै स्नायुनिबन्धनै ।
किं विशेष प्रपश्यन्ति तत्र तेपा परे जना । [5]
येन प्रत्यवगच्छेयु कुलरूपविशेषणम् ।
यदा सर्वे सम न्यस्ता स्वपन्ति धरणीतले ।
कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धुमिह दुर्बुधा ।
प्रत्यक्ष च परोक्ष च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।

[K3 om (hapl) lines 1-6 — (L 1) T1 G2 यथा, T2 एव, M1 तदा (for यदा) Ñ1 B Dn D1 3-7 9 मूर्खाश्च (for मूढाश्च) B° 4 Dn1 D1 4 6 7 9 धनवतश्च, G2 °वतोपि — (L 2) Dn1 कुलीनश् (for °नाश्) Ñ1 G1 M2 वाप्य-, Dn2 D3 5 [अ]प्यव, D9 येप्य (for ऽथाप्य-) T [अ]मानिनोप्यथ मा°, G3 मानितोथाप्यमानिता (for the post half) — (L 3) Ñ1 B1 2 पितृवन, D5 °धन Ñ1 B4 Dn1 D1 4 9 विगतज्वरा, M3 विहृत त्वच° — (L 4) G3 न मांसैर् (for निर्मांसैर्) G3 आंत्रैश् (for गात्रै°) T G च स्नायु- (for स्नायुनि) Dn2 निप धिभि° — (L 5) B1 Dn1 क विशेप, B2 D1 4 9 विशेष न M4 तु तत्रैषा (for तत्र तेषां) — (L 6) S न प्रति (for प्रत्यव) G2 -गच्छेय (for °यु) B1 कुलवत्तविशेषण (for the post half) — (L 7) G2 यथा (for यदा) D3 M4 सर्वैं (for सर्वे) Dn1 समभ्यस्ता°, D1 4 T2 G3 M3 समन्यस्ता, D3 ममत्यक्ता M2 यदा सर्वसमन्यस्ता D4 स्वपते (for स्वपन्ति) — (L 8) Dn° D1 3 - T G तस्माद् (for क°) Dn1 प्रक्षुब्धाम् (sic), D4 प्रलुभ्यन् (for प्रलब्धुम्) Dn2 दुर्धिय (for दुर्बुधा) S विप्रलब्धुमिहा(T1 °लुब्धामुहा, T2 °लब्धामहा, G1 °लुब्धा महा, G2 °लब्ध मिवा, G3 °लुब्धमिवा, M1 °लुब्धमिहा)बुधा (for the post half — (L 9) M2 om (hapl) परोक्ष न D6 - न सम्यक्, T G1 निशाम्य D- विलुपन्ति (see m as above), T G M3 श्रुतीं(T2 °ति)मिमा, M1 4 श्रुतीरिमा]

14 Ñ1 B3 D2 S om 14ab K3 reads 14ab after the first occurrence of 13cd (cf v l 10) — a) Ś1 K0 3 Dn2 D1 5 6 अनुपाल्येद्, Dn1 परिपाल्येत् — For the first occurrence of 14cd in K3, cf v l

५

धृतराष्ट्र उवाच ।
यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
एतद्विस्तरशः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १
विदुर उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २
कश्चिन्महति संसारे वर्तमानो द्विजः किल ।
वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकुलम् ॥ ३
सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरैर्महाशनैः ।
समन्तात्संपरिक्षिप्तं मृत्योरपि भयप्रदम् ॥ ४
तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ।
अभ्युच्छ्रयश्च रोम्णा वै विक्रियाश्च परंतप ॥ ५

---

10 — ^{e}) G2 3 यत्नेन (for वर्तेत) — ^{d}) Ś1 K0-2 D2 स परं (for परमा)

15 ^{a}) D9 om सर्वं Ñ1 B1 2 तु (for वै) — ^{b}) B4 स्वेवम्; D9 तु स्वम् (for तत्त्वम्) Ñ1 यथा स्वमनुवर्तसे — ^{c}) D5 सर्व (hypermetric) (for स) K1 प्रमोक्षप (sic), B4 वै मोक्षाय (for प्रमो°) K0 K1 स प्रसक्तोक्षाय लभते (sic), B3 Dn D1. 3 4 6 7 9 M स प्र(Dn1 om प्र)मोक्ष(M1 द)यते सर्वान् (M1 3. 4 °र्वं, M2 र्वं), T G1 स वै मोक्षायते चैव, G2 3 स वै मोक्षयते चैमं — ^{d}) B3 Dn2 D4 9 पथानो; D8 शयानो, T G1 मनुजो (for पन्थान) K1 2 5 मनुजाधिप, Dn1 D1 4 6 7 9 मनुजेश्वर (D6 7 रं), G2 3 वसुधाधिप

Colophon —*Sub-parvan* Ś1 K0 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 7 9 विशोक —*Adhy name* Ś1 K0 D9 विदुरवाक्य; K1 2 D2 5 ससारवर्णन, B1 2 ससार चक्र; G3 शारीरकथन; M शरीरानित्यकथनं —*Adhy no* (figures, words or both) K1 2 Ñ1 Dn2 D3 6 7 9 T1 G M 4 (as in text), B1 90 (?), T2 (wrongly) 3 —*Śloka no* D2 12

5

☞ This adhy is missing in Ś2 K4 D8 (cf v 1 11 1 1 and 15)

1 B1 om the ref — ^{a}) G2 इम (for इद) — ^{b}) D1 बुध्यं (marg sec m बुध्या) Ś1 K0 °वर्तते, Dn2 T G1 बुध्यते (for गम्यते) — ^{c}) Dn1 D6 7 तद्वै; D1 2 4 9 सद्धि (for एतद्) K1-3. 5 Dn1 D1. 2 4 6 7 9 S विस्तरत — ^{d}) Ś1 K0-3. 5 B4 प्रचक्ष्व (K2 3 क्ष्य) मे, Dn° प्रशससि

2 ^{a}) Dn2 आर्ते; T G1 तत्र (for अत्र) Dn2 स (for ते) Ś1 K0 M4 वर्ण, D0 कर्त° (for वर्त°) — ^{b}) K0-3 5 Dn D2 3 नमस्कृत्य — ^{c}) Dn2 D3 -गहने (for °न) — ^{d}) Ś1 K0-3 5 D2 5 वदति (for वदन्ति) G3 प्रवदति मनीषिण (also परमर्षय as in text)

3 ^{a}) D5, Bom Ed कांतारे (for ससारे) — ^{b}) K1 वर्तमाने — ^{cd}) D4 9 transp वन and महत् G3 वन (for वन) K2 D5 मह (sic), Dn1 बहु, Dn2 D1 3 6 7 महा (for महत्)

4 ^{a}) K0 सिंहव्याघ्र Ś1 K0 3 5 D2 5 गजर्क्षौ(K5 °क्षौ)चैर्, K1 -गजर्क्षौघैर्, K2 गजैर्घोरैर् (for गजाकारैर्) — ^{b}) K2 घोररूपैर्, B2-4 Dn D1 3 4 6 7 9 अतिघोर (for °घोरैर्) K1 महाशनि, K2 3 5 Ñ1 B Dn D1. 3 4 6 7 9 स्वनै°, T °वनै; G1 °वने, G2 °ननै, G3 नसै (for शनै) —After 4^{ab}, K1. 2 D4 5 ins

18* पिशिताशैरतिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ।

— ^{c}) D1 स (fo स) D5 क्षित (for क्षिप्त) — ^{d}) K5 मृत्योरिव; T G1 यस्माद्दृष्ट्, G2 यस्तु दृष्ट्वा, G3 यस्मिन्दृष्ट्वा; M1 lacuna after य, M2 4 यस्मिन्दृष्टे, M3 यस्म दृष्ट्वा (for मृत्योरपि) K1 . D भयकर, K3 भयप्रभ, S महद्भय (for भयप्रदम्) Ñ1 B (except B1) Dn1 D1. 4 6 7 9 यस्य (Ñ1 य स) दृष्ट्वा त्रसेद्यम (Ñ1 B1 2 जन, Dn1 दृसु)

5 ^{a}) Ś1 K0- D- तत्तस्य, Dn1 दारस्य, G1 तदोस (for तस्य) D. तस्य दृष्ट्वा च हृदयम् — ^{c}) Ñ1 M अभ्युच्छ्रय च, Dn° D5 अत्युच्छ्रयश्च T1 G2 अभ्युच्छ्रयत, T2 G1 °च्छ्रयति, G3 च्छ्रय तु (for °च्छ्रयश्च) T G1. 2 रोमाणि, G3 M1 रोमा°, M2 4 रोम्णां स (for रोम्णां वै) — ^{d}) T1 विक्रयश्च, M2. 4 विक्रिया च G इन्द्रियाश्च परतप — Ś1 K0-2. 4 B4

स तद्वनं व्यनुसरन्विप्रधावन्नितस्ततः ।
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क्व भवेदिति ॥ ६
स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः ।
न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७
अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ।
बाहुभ्यां संपरिष्वक्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ८
पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ।
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९
वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ।
वल्लीभिस्तृणछन्नाभिर्गूढाभिरभिसंवृतः ॥ १०
पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकटे ॥ ११
पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् ।
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२

D2 5 subst for 5cd D6 (before corr) 7 ins after 5ed

19* वेपथुश्चाभवद्गात्रे रोमहर्षश्च भारत ।

[D5 रोमहर्षश्च राजेंद्र (for the prior half) Ś1 K0 लोम (for रोम-) K1 2 व्यजायते (K2 °त) (for च भारत) D6 वेपथुश्चाप्यजायत (for the post half)]

6 K1 2 D2 om (hapl) 6 — a) G2 तद्वने (for °न) Ś1 K0 8 5 व्यनुसृतो, B4 व्यन्ववसत्, Dn1 अनुसरन्; Dn2 ह्यनसरन्, D5 व्यनुचन् (sic), T1 व्यतिरसं, T2 व्यतिसर, G1 व्यतिसरन्, G2 चानुचरन्, G3 व्यनुचरन्, M1 ह्यनुसरन्, M2-4 व्यनुसरद् (for व्यनुसरन्) — b) K1 2 Ñ1 B D (Dn D1-4 6, 7 0 missing) सम्र, K3 5 ह्यभि-, T G1 नृप, G3 विप्रो (for विप्र) D. इतश्चेतश्च भारत — c) K3 5 B1 Dn2 D1 3-7 0 वीक्ष्यमाणो — d) K3 कारण (for शरण) G2 8 इह (for इति)

7 a) G2 सदैपा (for स तेपा) T1 वाचम्, T2 नाशम् (for छिद्रम्) Dn2 अन्विष्यन् (for °च्छन्) — b) M2 -विद्रुत (for पीडित) — c) D2 नव (for न च) K3 5 दूरे (for दूर) — d) D4 9 वा (for च) B1 °मोक्ष्यते; B3 Dn1 D1 4 6 7 9 °मोच्यते (for °युज्यते) K5 न भाववैर्वियुज्यते (sic)

8 a) K1 2 मूढ, K3 5 D2 5 S गूढ (for घोर) — b) G2 3 वानरावृत M2 समद्वादुराकृत (sic) Cd cites वागुरा — M1 om (hapl) 8c-10b — c) Ś1 स****, Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 5 7 9 T1 G2 सपरिक्षिप्त (Dn1 °प्त), G1 °ष्वक्त B1 समततारपरियुक्त हि

9 M1 om 9 (cf v 1 8) — b) G2 शरैर् (for शैलैर्) B1 समुन्नतौ, G2 समन्वितैः, M2-4 समुच्छ्रितै — c) Ś1 **स्पृशिभिर्, K0-2 D2 . नभःस्पृग्भिर्, B1 नभःस्पृद्भिर्, G3 नभस्पृशैर्, M2 नभःस्पर्शैर् B3 घोरैः, Dn1 D1 4 6 7 9 -घोरैः (for -वृक्षैः) — d) K3 Dn2 D8 परिक्षिप्तैः, D. परिन्यास (for °क्षिप्त) Ś1 K0-3 5 B4 D2 5 समतत, Dn1 महाचलैः (for °वनम्)

10 M1 om 10ab (cf v 1 8) — b) K1-3 . D2 6 G2 M2 उदपान Ś1 K0-3 5 B4 D2 . तमोवृत (Ś1 K0 B4 °त.), G2 3 समतत, M2 समावृत (for समावृत) — c) K2 3 वल्लिभिस् Ś1 K0 2 3 5 D2 तृणसंघातैर्, K1 तृणसप्रातैर् (sic), S तृणनद्धा(G. °वर्धा)भिर् (for छन्नाभिर्) — d) Ñ1 B Dn D1 4 6 7 9 T1 G M1 दृढाभिर्; D8 lacuna (for गूढाभिर्) Dn1 इति, D4 9 अति (for अभि) K1 2 D2 T1 G2 M2 संवृत K3 . गृहैरिव (K. °रपि) समावृत

11 b) D2 निगूढ, T1 G M1 2 विगूढे B1 सलिलालये D5 निगूढसनिलाशये (corrupt) — c) Dn1 निमग्नश्, D1 6 7 विमग्नश् (for विल°) B1 च भवत्, D2 चांतर (sic), D6 चाभव (for चाभवत्) Dn2 D5 M3 तत्र (for तस्मिन्) — d) K1 संकरे; Ñ1 B D (except D2 5, D8 missing) T G1 2 M2 4 सकुले (for सकटे)

12 a) G2 3 तथा (for यथा) B1 यात, D1 6 7 9 जाल (for जात) — b) K0 2 D4 वृत्तबद्ध, K1 द्वार°, K3 . दत्त(K. om त)वत्त, Ñ1 M1 वृत्तवृद्ध, B1 °घर्ग, Dn2 D3 पाक; D. एत पाप, T2 वृंते बद्ध (for वृन्तबद्ध) Ś1 K0 सवरफल; K. M1 D2 . M2-4 महत्फल, D6 T1 महाबल — c) B1 Dn2 तस्मिन्, D6 om (for तत्र) Ś1 K0 D लंबते स तदा स तथा ह्य(D दा त)स्मिन, K1 - D2 लम्बेत स तदा (K3 था) तस्मिन्, K. लम्बमानम्(K लम्बेत त)था तस्मिन् — d) K1 ऊर्द्ध्वपाद; K2 ऊर्ध्वपादो, Ñ1 B1 . वृतमधो (Ñ1 °वता; B1 वद्वा), B. D1 . . . मूर्ध्वपादो, T2 मौर्ध्व°, M1 ऊर्ध्वपादो K1 ह्यधशिरा; D. G2 ह्यधःशिर — After 12, T ins 20* (cf v 1 13)

13 a) K1 तथापि; T2 G. 2 M तत्रैव (for

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १३
षड्वक्त्रं कृष्णशबलं द्विषट्कपदचारिणम् ।
क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४
तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ।
आसते मधु संभृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ १५
भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ।
स्वादनीयानि भूतानां न यैर्बालोऽपि तृप्यते ॥ १६
तेषां मधूनां बहुधा धारा प्रस्रवते सदा ।
तां लम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे ॥ १७

तत्रापि) K1 2 B4 D2 5 T2 G2 3 M चान्योपि, K3 चान्योन्य, Dn1 वान्योस्य (for चा) — b) T2 भयो (for भूयो) K3 5 भूयो जातो ह्युपद्रव, G2 भूयो जातमुपद्रवं — For 13ab, T1 G1 subst T2 ins after 12

20* तया तत्रैव चायातो दन्ती दलितपर्वत ।

On the other hand, Ko (marg) 3 Dn2 D1. 3–7 9 ins after 13ab

21* कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् ।

[K3 अपश्य त, Dn2 अपश्यत्म (for श्यत) K3 °बळ]

— D5 om. (hapl) 13cd — c) Ś1 K3 5 B1 2 4 कूपे (for कूप) Ś1 Ko वीणाहवेलायाम्, K2 विनाह ; K3 पिनाहावेलायाम्; K5 पीनाहावलायी, Ñ1 वेलाह वेनायाम्, Dn1 धाणाहवेलायाम्, T1 -पीनाभवेला, T2 G3 (*sup lin* as in text) पीनाहवेला, M1. 4 (*sup lin*) वीनाभ° Cd cites कूपवीनाह° — d) K3 अपश्यं त, K5 अपश्यत्त, Dn2 अपश्यस्स (for °श्यत) G3 (marg) महोरग (for महागजम्)

14 a) K2 D6 7 9 षड्वक्र, K3 5 षण्मुख, Ñ1 यद्वक्र; Dn1 यदुक्त; Dn2 षड्दत; D2 षड्वक्र, D5 कुंजर°; G3 षड्वर्ग (for षड्वक्त्र) Ko -चबल, K3 T2 G1 2 शबळ; B2 D5 शबल, B3 4 सबल, D2 -शवल, D4 वर्ण च; D9 वर्णैश्च; T1 कम्बळं, Bom Ed -शुक्लं च — b) K3 5 द्वि(K3 द्वी)प षट् (for द्विषट्क) D5 षड्वक्रो द्वादशांह्रिक — c) Dn1 सर्पंत (om परि); D6 परिसर्पते — d) B1 वल्लि, G2 वास, G3 वास (for वल्ली) Ś1 K3 -शत, M4 वृक्ष (for -वृक्ष) M1 लतावृत, M3 समाश्रित (for वृतम्) K1 2 D2 5 वृक्ष(K2 क्ष)वल्लिशतावृत, Dn1 वल्लीवृक्षशाखासमावृतं (sic)

15 a) K3 [अ]पि; S शाखा (for चापि) Ś1 lacuna for प्र Ko तस्य चापि हि शाखासु — b) D5 मूलाव, T -शाखाप्र (for शाखाव) D3 लंबिना Ś1 Ko विपुलासु विलंबिन, K1 D2 विपुलस्वेवलबिन, K2 विपुलास्ववलविन ; K3 विपुलास्ववलबीन, K5 विपुलास्ववलंविस° — c) S नानावर्णा (for रूपा) K5 भय (for मधु) — d) B1 भयापहा Ś1 Ko–3 5 D2 घोरविश्रा (K1 D2 रा श्वेता, K2 °रश्वेता) महाभया (Ś1 Ko भयानक), D5 घोरा वृक्षा महालया — e) K5 असते, Dn1 आदते (for आसते) K2 Ñ1 B Dn D3 4 7 Cd संवृत्य, K3 5 ससृत्य, D1 सवृत्य, D2 संभेस्य, D9 संवृत्य, S (except M3) सह्रत्य (for सभृत्य) — After 15e, D8 repeats 14d and तस्य (of 15a) — f) D8 निकेतना° K3 5 पूर्वं वननि(K5 ति)केतना°

16 a) K1 2 समीहंतो — b) K2 5 भरतर्षभ° — c) K1 Dn2 D2 3 M2 स्वादूनि यानि, K3 स्वादुनिमानी, K3 5 स्वादुवति च, Dn1 स्वाधिनीयाभि, G1 स्वदनी यानि K1 Dn1 भूतानि (for नां) — d) Ñ1 तृष्यते; B2 दृष्यते (for तृप्यते) Ś1 Ko–2 Dn2 D3–5 9 यैर्वा (D5 र्वं)लो विप्र(Ś1 Ko Dn2 D3 लोपि वि, D4 लोपि प्र)कृष्यते, K3 न सैर्व्याली विकृष्यते, K5 नवैर्व्या लोपि तृप्यते; Dn1 न यैर्बाणोपि दृश्यते; S यैर्वालो न वितृप्यति (T G1 M4 °ते) Ca cites बाल°

17 a) Ś1 Ko–3 5 D2 5 विपुला (K1. 5 °लां), S विविधा (for बहुधा) — b) B Dn2 D1 3–7 9 M3 धारा°, Dn1 स्राण (corrupt) (for धारा) Ko प्रस वते, K1 2 D2 प्रश्रवते, B Dn D1 3 4 6 7 9 प्रस्रवतां, D5 वसा B Dn D1 3 4 6 7 9 G1 तदा; D5 यदा (for सदा) — c) K1–3 D2 M3 4 ता लबमान (K2 ना), Ñ1 B Dn D1 3–7 9 G3 M1 आ(D3 अ)लब मान, G2 नालंब, M2 लतालब (hypermetric) K1 2 D2 5 तदा (for पुमान्) — d) K1 2 धारा, Dn2 D3 4 G3 M धारा°, D5 धार° (for धारां) —D9 om (hapl) 17c–18b — e) K2 नाचास्य कृष्णा विरता (sic) — f) Dn1 पवमानस्य, T2 पीब (for पिब) M1 2 4 पिबतस्तद्रसान् (M1 सारसदा) सदा

स तद्वनं व्यनुसरन्विप्रधावन्नितस्ततः ।
वीक्षमाणो दिशः सर्वाः शरणं क्व भवेदिति ॥ ६
स तेषां छिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतो भयपीडितः ।
न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७
अथापश्यद्वनं घोरं समन्ताद्वागुरावृतम् ।
बाहुभ्यां संपरिष्वक्तं स्त्रिया परमघोरया ॥ ८
पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः ।
नभःस्पृशैर्महावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९
वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ।
वल्लीभिस्तृणछन्नाभिर्गूढाभिरभिसंवृतः ॥ १०
पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
विलग्नश्चाभवत्तस्मिँल्लतासंतानसंकटे ॥ ११
पनसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलम् ।
स तथा लम्बते तत्र ऊर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२

D2 5 subst for 5[cd] D6 (before corr) 7 ins after 5[cd]

19* वेपथुश्चाभवद्गात्रे रोमहर्षश्च भारत ।

[D5 रोमहर्षश्च राजेंद्र (for the prior half) Ś1 Ko लोम (for रोम-) K1 2 व्यजायते (K2 °त) (for च भारत) D6 वेपथुश्चाप्यजायत (for the post half)]

6 K1 2 D2 om (hapl) 6 — [a]) G2 तद्वने (for °न) Ś1 Ko 3 5 व्यनुसृतो, B4 व्यन्ववसत्; Dn1 अनुसरन्; Dn2 ह्यनसरन्, D5 व्यनुचन् (sic), T1 व्यतिरस, T2 व्यतिसर, G1 व्यतिसरन्, G2 चानुचरन्, G3 व्यनुचरन्, M1 ह्यनुसरन्, M2-4 व्यनुसरद् (for व्यनुसरन्) — [b]) K1 2 Ñ1 B D (Dn D1-4 6 7 9 missing) सप्र, K3 5 ह्यभि-, T G1 नृप, G3 विप्रो (for विप्र) D5 इतश्चेतश्च भारत — [c]) K3 5 B4 Dn2 D1 3-7 9 वीक्ष्यमाणो — [d]) K3 कारण (for शरणं) G2 3 इह (for इति)

7 [a]) G2 सदैषा (for स तेषा) T1 वाचम्, T2 नाशम् (for छिद्रम्) Dn2 अन्विष्यन् (for °च्छन्) — [b]) M2 -विद्रुत (for पीडित) — [c]) D2 नव (for न च) K3 5 दूरे (for दूरं) — [d]) D4 9 वा (for च) B1 °मोक्ष्यते, B3 Dn1 D1 4 6 7 9 °मोच्यते (for °युज्यते) K5 न भाववैर्वियुज्यते (sic)

8 [a]) K1 2 मूढ, K3 5 D2 5 S गूढ (for घोर) — [b]) G2 3 वानरावृत M2 समद्वाद्गुराकृत (sic) Cd cites वागुरा — M1 om (hapl) 8[c]-10[b] — [c]) Ś1 स****, Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 6 7 9 T1 G2 सपरिक्षिप्त (Dn1 स), G1 °ष्वक्त B4 समताप्परियुक्त हि

9 M1 om 9 (cf v l 8) — [b]) G2 शरैर् (for शैलैर्) B4 समुन्नतौ, G2 समन्वितै, M3-4 समुच्छ्रितै — [c]) Ś1 **स्पृग्भिर्, Ko-2 D2 5 नभःस्पृग्भिर्, B4 नभःस्पृग्भिर्, G3 नभस्पृशैर्, M3 नभःस्पर्शैर् B3 -वेगै, Dn1 D1 4 6 7 9 -घोरै (for -वृक्षै) — [d]) K3 5 Dn2 D3 परिक्षिप्तै, D5 परिन्यास (for °क्षिप्त) Ś1 Ko-3 5 B4 D2 5 समतत, Dn1 महाबलै (for वनम्)

10 M1 om 10[ab] (cf v l 8) — [b]) K1-3 5 D2 5 G2 M2 उदपान Ś1 Ko-3 5 B4 D2 5 तमोवृत (Ś1 Ko B4 °त), G2 3 समतत, M2 समावृत (for समावृत) — [c]) K2 3 वल्लिभिस् Ś1 Ko 2 3 5 D2 5 तृणसंघातैर्, K1 तृणसप्रातैर् (sic), S तृणनद्धा(G3 °वर्धा)भिर् (for °छन्नाभिर्) — [d]) Ñ1 B Dn D1 4 6 7 9 T1 G M1 दृढाभिर्, D8 lacuna (for गूढाभिर्) Dn1 इति, D4 9 भति (for अभि) K1 2 D2 5 T1 G2 M2 -सवृत K3 5 गूढैरिव (K5 रपि) समावृत

11 [b]) D2 निगूढ, T1 G M1 3 विगूढे B1 सलिलालये D5 निघूढसनिलाशये (corrupt) — [c]) Dn1 निमग्नश्, D1 6 7 विमग्नश् (for विल) B1 च भवत, D2 चातर (sic), D9 चाभव (for चाभवत्) Dn2 D5 M3 तत्र (for तस्मिन्) — [d]) K1 -सकरे, Ñ1 B D (except D2 5, D8 missing) T G1 3 M3 4 सकुले (for -सकटे)

12 [a]) G2 3 तथा (for यथा) B4 यात, D1 6 7 9 जालं (for जात) — [b]) Ko 2 D4 वृत्तबद्ध, K1 द्वार, K3 5 दत(K5 om त)वत, Ñ1 M1 वृतवृद्ध; B1 °बर्ग, Dn2 D3 °पक्व, D5 छत पक्व, T2 वृंते बद्ध (for वृन्तबद्ध) Ś1 Ko सवरफल, K2 Ñ1 D2 5 M2-4 महत्फल, D9 T1 महाबल — [c]) B4 Dn2 तस्मिन्, D6 om (for तत्र) Ś1 Ko D5 लंबते स तदा स तथा ह्य(D5 वा त)स्मिन्, K1 3 D2 लबेत स तदा (K3 °था) तस्मिन्, K2 5 लबमानस्त(K5 ललबेत त)था तस्मिन् — [d]) K1 ऊर्द्धपाद, K2 उर्धपादो, Ñ1 B1 2 घृतबधो (Ñ1 वता, B1 वद्धो), B3 D1 3 4 6 7 9 G ह्यूर्ध्वपादो, T2 मौर्ध्व, M2 ऊर्ध्वपादौ K1 ह्यधशिरा, D3 G1 ह्यधशिर — After 12, T2 ins 20* (cf v l 13)

13 [a]) K1 तथापि, T2 G2 3 M तत्रैव (for

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
कूपवीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १३
षड्वक्त्रं कृष्णशबलं द्विषट्कपदचारिणम् ।
क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४
तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ।
आसते मधु संभृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ॥ १५
भूयो भूयः समीहन्ते मधूनि भरतर्षभ ।
स्वादनीयानि भूतानां न यैर्बालोऽपि तृप्यते ॥ १६
तेषां मधूना बहुधा धारा प्रस्रवते सदा ।
तां लम्बमानः स पुमान्धारां पिबति सर्वदा ।
न चास्य तृष्णा विरता पिबमानस्य संकटे ॥ १७

तत्रापि) K1 2 B4 D2 5 T2 G2 3 M चान्योपि, K3 चान्योन्य ; Dn1 वान्योस्य (for चा) — ^{b}) T2 भयो (for भूयो) K3 5 भूयो जातो ह्युपद्रव , G2 भूयो जातमुपद्रव — For 13^{ab}, T1 G1 subst T2 ins after 12

20* तथा तत्रैव चायातो दन्ती दलितपर्वतः ।

On the other hand, Ko (marg) 3 Dn2 D1 3-7 9 ins after 13^{ab}

21* कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलम् ।

[K3 अपश्य त, Dn2 अपश्यत्स (for श्यत) K3 बळ]

— D5 om. (hapl) 13^{cd} — ^{c}) Ś1 K3 5 B1 2 4 कूपे (for कूप) Ś1 Ko वीणाहवेलायाम्; K° विनाह , K3 पिनाहावेळायाम्, K5 पीनाहावलायी, Ñ1 वेलाह वेनायाम्, Dn1 वाणाहवेलायाम्, T1 -पीनाभवेला , T2 G3 (*sup lin* as in text) पीनाहवेला , M1 4 (*sup lin*) वीनाम Cd cites कूपवीनाह — ^{d}) K3 अपश्यं त, K5 अपश्यत्त; Dn2 अपश्यत्स (for श्यत) G3 (marg) महोरगं (for महागजम्)

14 ^{a}) K2 D6 7 9 षड्कुक्रं, K3 5 षण्मुखं, Ñ1 षड्वक्र, Dn1 षडुक्र; Dn2 षड्वंत्र, D2 षड्क्रम, D5 कुंजर ; G2 षड्वर्गं (for षड्वक्त्रं) Ko धवल, K3 T2 G1 2 शबळ; B2 D5 शबल , B3 4 सबल; D2 -शवल, D4 वर्ण च, D9 वर्णैश्च, T1 कबळ, Bom. Ed शुक्लं च — ^{b}) K3 5 द्वि(K3 द्वी)पं षट् (for द्विषट्क) D5 षड्कमो द्वादशांह्रिक — ^{c}) Dn1 सर्पंत (om परि), D5 परिसर्पेते — ^{d}) B1 वल्लि , G2 वासं, G3 वास (for वल्ली) Ś1 K3 5 -शत , M4 वृक्ष (for -वृक्ष) M1 लतावृत, M3 समाश्रित (for वृतम्) K1 • D2 5 वृक्ष(K2 क्ष)वल्लिशतावृत, Dn1 वलीवृक्षशाखासमावृत (sic)

15 ^{a}) K3 [अ]पि; S शाखा (for चापि) Ś1 lacuna for प्र Ko तस्य चापि हि शाखासु — ^{b}) D5 मूलाव-, T -शाखाग्र (for -शाखाव) D3 लम्बिना Ś1 Ko विपुलासु विलंबिन , K1 D2 विपुलस्वेवलबिन , K2 विपुलास्ववलविन , K3 विपुळास्ववलबीन , K5 विपुलास्वलंबित — ^{c}) S नानावर्णा (for रूपा) K5 भय (for मधु) — ^{d}) B1 भयापहा Ś1 Ko-3 5 D2 घोरचित्रा (K1 D2 रा श्वेता, K2 °रश्वेता) महाभया (Ś1 Ko भयानक), D5 घोरा वृक्षा महालया — ^{e}) K5 असते, Dn1 आदते (for आसते) K2 Ñ1 B Dn D3 4 7 Cd सम्भृत्य, K3 5 ससृत्य; D1 सवृत्य , D2 सभेस्य, D9 सवृत्य, S (except M3) सह्वत्य (for सभृत्य) — After 15^{e}, D9 repeats 14^{d} and तस्य (cf 15^{a}) — ^{f}) D3 निकेतना K3 5 पूर्वं वननि(K5 ति)केतना

16 ^{a}) K1 2 समीहंतो — ^{b}) K2 5 भरतर्षभ — ^{c}) K1 Dn2 D2 3 M2 स्वादूनि यानि, K2 स्वादुनिमानी, K3 5 स्वादुर्वति च, Dn1 स्वाधिनीयाभि , G1 स्वदनी यानि K1 Dn1 भूतानि (for °नां) — ^{d}) Ñ1 तृष्यते; B2 दृष्यते (for तृप्यते) Ś1 Ko-2 Dn2 D2-5 9 यैर्वा (D5 र्बे)लो विप्र(Ś1 Ko Dn2 D3 लोपि वि , D4 लोपि प्र)कृप्यते, K3 न तैर्व्याली विकृप्यते, K5 नवैर्व्या लोपि सृप्यते, Dn1 न यैर्वाणोपि दृश्यते, S यैर्वालो न वितृप्यति (T G1 M4 °से) Ca cites वाल

17 ^{a}) Ś1 Ko-2 5 D2 5 विपुला (K1 5 ला), S विविधा (for बहुधा) — ^{b}) B Dn2 D1 3-7 9 M3 धारा , Dn1 त्राण (corrupt) (for धारा) Ko प्रस्र वते, K1 2 D2 प्रश्रवते, B Dn D1 3 4 6 7 9 प्रस्रवत्तां, D5 वता B Dn D1 3 4 6 7 9 G1 तदा, D5 यदा (for सदा) — ^{c}) K1-3 D2 M3 4 ता लबमान (K2 ना), Ñ1 B Dn D1 3-7 9 G3 M1 आ(D3 अ)लब मान , G2 नालब , M2 लतालंब (hypermetric) K1 3 D2 5 तदा (for पुमान्) — ^{d}) K1 2 धारा, Dn2 D3 4 G3 M धारा ; D5 धार (for धारां) — D9 om (hapl) 17^{c}–18^{b} — ^{e}) K2 नाचास्य कृष्णा विरता (sic) — ^{f}) Dn1 पतमानस्य, T2 पीड° (for पिब°) M1 2 4 पिचतस्तद्रसान् (M1 स्तसदा) सदा

अभीप्सति च तां नित्यमतृप्तः स पुनः पुनः ।
न चास्य जीविते राजन्निर्वेदः समजायत ॥ १८
तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुट्टयन्ति स्म मूषकाः ॥ १९
व्यालैश्च वनदुर्गान्ते स्त्रिया च परमोग्रया ।
कूपाधस्ताच्च नागेन वीनाहे कुञ्जरेण च ॥ २०
वृक्षप्रपाताच्च भयं मूषकेभ्यश्च पञ्चमम् ।
मधुलोभान्मधुकरैः षष्ठमाहुर्महद्भयम् ॥ २१
एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
न चैव जीविताशायां निर्वेदमुपगच्छति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहो खलु महद्दुःखं कृच्छ्रवासं वसत्यसौ ।
कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदतां वर ॥ १
स देशः क्व नु यत्रासौ वसते धर्मसंकटे ।

---

18 D9 om 18[ab] (cf v l 17) — [a]) K5 अभीप्सति, D6 अभीप्स्यति Ś1 Ko स तां, Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 7 तदा, D5 बलं, T2 च तान्, G3 M च ता (for च ता) G2 अभीप्सत्पिबता नित्य — [b]) Ś1 Ko 1 अतृप्त॰ सन्, T G1 ॰प्तश्च, M2 ॰प्तस्य — [c]) B3 जीतेवा (sic), Dn1 भीचिते (sic), G3 जीवितो (for ॰ते) — [d]) K1 ॰जायते, K2 D2 ॰जायत, K5 ॰नायत, D7 ॰ज्ञायत (for ॰जायत)

19 [a]) B1 तथैव (for तत्रैव) K1. 2 D5 तु (for च) K3 5 तत्रैव लबमानस्य, B4 तत्रैव वसतस्तस्य — [b]) G2 जीविताशा॰ K1 2 G2 प्रतिष्ठिता॰ — [c]) Ś1 कृष्णा वृक्षाश्च, K1 कृष्णाश्चैताश्च, K5 कृष्णाश्वेतस्तु G1 संवृक्षान् (for त वृक्ष) Ko कृष्णा॰ शुक्ला॰ शत वृक्ष — [d]) K1 D2 5 मूषयंति, K2 5 कूट॰, T G1 निकृत (T2 ॰त)ति (for कुट्टयन्ति) K3 Ñ1 B Dn2 D1 6–7 9 G3 च, Dn1 om, G1 स (for स्म) Ś1 मोषिका॰, D4 भूमिका॰ Ko कुट्टयति स मूषका (sic)

20 [a]) K3 व्यालैश्च; B1 2 व्यालाश्च D8 reads from वन up to ष (in 21[d]) on marg D6 7 नव (for वन) Ś1 व्यालश्च वनदुर्ग॰, Ko व्यालश्च वनदुर्गस्थ, S व्यालैश्च (T M1 ॰लैश्च, G2 ॰ळयस्) तद्वन दुर्ग (M3 वनदुर्ग तत्) — [b]) Ś1 परमा**, Ko परमार्तया, D8 परमाज्ञया (for मोग्रया) G2 3 तत्स्त्रिया च परोग्रया — [d]) Ś1 Ko D1 वीणाहे, K1 वानहे; K3 5 D8 (by corr) T2 G3 पीनाहे, Ñ1 वीलाहे, Dn1 विराटे, D2 वानाहे, T1 पीनाहो, G1 विरहे, G2 विनभे (for वीनाहे) G2 3 M1 2 4 ह, M3 तु (for च)

21 D3 reads up to ष on marg — [a]) Ko -प्रपातश्च, K. -प्रपातस्य (for ताच्च) Ñ1 भृश (for भय) — [b]) Ś1 मोषके, K2 मूखके॰, Dn2 मूस्विके॰, a few MSS मूषिके॰ K3 5 खडन (for पञ्चमम्) — [c]) D3 लोपान् (for -लोभान्) — [d]) B2 सप्तमन्दिर् (for षष्ठमाहुर्).

22 [a]) Ś1 Ko स (Ko स्म) वर्तते, K1–3 5 D5 सवर्तते, Dn2 T G1 सवसते — [b]) K1 क्षिप्त D9 om रसागरे G3 -गह्वरे (for सागरे) — [c]) B3 चैप (for चैव) Ś1 Ko जीविताशायास्, K3 M3 4 ॰शाया — [d]) K2 उपा (for उप) Ś1 Ko तृप्तिं समधिगच्छति

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 Ko 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1. 3 4 6 7 9 विशोक — *Adhy name* Ś1 विदुरवाक्य, K1 3 D2 5 काम(D2 कोम)रसव्यामोहन (D5 ॰मोह॰), B1 3 ससारचक्र, G3 ससारकूपप्रदर्शन, M1 ससारप्राप्तिदर्शन, M2 4 ससारातृप्तिप्रदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) K2 Ñ1 D3 6 – S 5 (as in text) — *Sloka no* K1 2 34, D2 35

6

☞ K4 D3 om this adhy (cf. v 1 11 1 1) Ś2 om up to 11 6 6 (cf v 1. 11 1 15)

1 [a]) S1 damaged M3 वत (for खलु) M1 महादुःख — [b]) Ś1 *च्छ्रवास; K3 5 कृच्छ्रावास; D2 T2 G1 कृच्छ्र वास, G2. 3 दुःख(G2 ॰खा)वास T2 M1 वसत्यसौ B3 Dn1 D1. 3 4 6 7 9 कृच्छ्रवासश्च (Dn1 D1. 6 ॰स्य, D6 ॰र) तस्य ह, Dn2 कृच्छ्र वासश्च तस्य हि

कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् ॥ २
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व साधु चेष्टामहे तथा ।
कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ॥ ३

विदुर उवाच ।

उपमानमिदं राजन्मोक्षविद्भिरुदाहृतम् ।
सुगतिं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४
यत्तदुच्यति कान्तार महत्संसार एव सः ।
वनं दुर्गं हि यत्त्वेतत्संसारगहनं हि तत् ॥ ५
ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्तिताः ।
या सा नारी बृहत्काया अधितिष्ठति तत्र वै ।
तामाहुस्तु जरा प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीम् ॥ ६
यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ।
यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः ।
अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां सर्वहार्यसौ ॥ ७

— [e]) T2 G3 तत्र (for तस्य) D3 G2 गतिस् (for रतिस्) T1 G तस्य (for तत्र) — [d]) K1 2 D2 पुष्टिर्वा, D1 तुष्टिर्वो, D5 तुष्टिं च, D8 मुष्टिर्वा K2 5 D2 वर, D9 तदा (for वर)

2 [a]) K1 2 कश्च; Ñ1 खलु, D2 कस्य (for क तु) K1 D2 वाप्यासौ, D4 यश्वासौ; T1 M2 यात्रासौ K3 5 स हि देश' क यत्रासौ — [b]) Ś1 K0 वर्तते (for वसते) B1 2 तत्र (for धर्म) — [c]) Dn2 स प्रमु, D3 सप्रमु (for स विमु) — [d]) K0 3 5 Ñ1 महद्भयात्

3 [a]) K3 तन्मे त्व, K5 सर्वे त्व, T G1 एतद्वै (for एतन्मे) K3 5 G3 आचष्ट (for क्ष्व) Ś1 K0 तन्मे सर्वं समाचक्ष्व — [b]) K5 वेष्टामहा (sic), Dn2 D3 4 चेच्छामहे (for चेष्टा) Ñ1 B1-3 Dn D1-7 9 T तदा, G2 वयं, M यथा (for तथा) — [e]) Dn1 तात (for जाता) T G तथा (G2 कथ) कृपा मे महती — [d]) M2 तथा (for तस्य) M2-4 च (for हि) Ś1 K0-3 5 B4 D2 5 तस्याभ्यु(K2 भ्यु)द्धरणाय वै (K3 5 हि), T G M1 जाता ह्यु(G1 जाता सु, M1 तस्याऽयु)द्धरणेन च

4 [a]) S उपाख्यानम् (for उपमानम्) — [b]) K0 2 मोक्षवद्भिर् — [e]) Ñ1 B1-3 Dn D1-4 6 7 9 सुकृत (for सुगतिं) Ś1 K0-3 5 लभते (for विन्दते) Dn1 पुन (for येन) — [d]) Ñ1 -लोकेन (for लोकेषु) K5 T1 M2 मानव, D9 मानद, M4 मानवा — After 4, K2 ins यदुच्यते येन (of 5[a]), followed by a repetition of 4[d]

5 [a]) T G उच्चे(T2 च्य)त (for उच्यति) Ś1 K0-3 5 D5 यदुच्यते तत्कांतार (Ś1 K0 तत्कर्तार, K3 तदाकार, K5 तदाकारे, D5 हि कातार), Ñ1 B Dn D1-4 6 7 9 उच्यते यत्तु (D2 ते तत्) कांतार — [b]) K3 Ñ1 B0 3 Dn2 D1 3 5 6 9 महा (for महत्) D2 च (for स) Ś1 K0 महान्ससारसागर, K5 महासारस एव स च (sic), G2 महत्संसारमेव वा — B4 reads 5[e]-7[d] on marg — [e]) K1 2 D2 वने, B4 एष; Dn2 D5 G2 3 M3 वन, T1 यत्र (for वन) K1 B3 D1 6 7 G2 यत्त्वैतत्; K2 यत्त्वेनत्, K3 मत्त्वैतत्, K5 मंत्वैव, Ñ1 B1 2 यश्चोक्त, B4 D2 4 5 9 यच्चैतत्, Dn1 य चैतत्, Dn2 तत्त्वेतत् (for यत्त्वेतत्) — [d]) Ś1 K0 G2 ससार, K3 5 रो (for 'र) G2 गर्हित (for गहनं)

6 B4 reads 6 on marg K1 reads 6[abcd] after 7[ab] — [a]) K1 2 D2 येन (for ये च) S ये चैते (M1 यच्चैते) प्रथिता व्याला (G2 'ला) — [b]) G1 धायवस् (for व्याधयस्) — [e]) Ś1 K0-3 5 D2 5 यासौ (for या सा) K0 बृहत्कार्या, K3 5 महत्काया D9 या नारी बृहती काका — [d]) B Dn D1-4 6 7 9 G1 M2-4 अध्य(D2 धि)तिष्ठत, D5 T2 M1 अध्य तिष्ठति, T1 अध ति, G2 अधा ति' Dn2 ह (for वै) — [e]) Ś1 K0 तामूचुस्, M1 ता प्राहुस् (for तामाहुस्) K3 5 च (for तु) T1 प्राज्ञ (for प्राज्ञा) K2 नामाहुस्तु जरा' प्राज्ञा' (sic) — [f]) Ñ1 चद्ररूप, Bom Ed रूपवर्ण (by transp) Some MSS विना शनीं; K1 शान

7 Ś2 resumes with 7 B4 reads 7[abcd] on marg — [a]) K2 यस्तत्र, T G1 2 M1 3 4 स यस्तु, M2 यद्वस्तु (for यस्तत्र) Ś2 T1 नृपते', D2 ति' G3 यस्तु कूपो हि नृपते — [b]) M4 हि (for तु) — After 7[ab], K1 reads 6[abcd] — [e]) Ś1 यस्त्वत्र, K2 यत्तत्र, G2 यो यत्र (for यस्तत्र) — [d]) K0 2 महाहि, K1 महाधि, G2 महाही K3 5 कालश्च किल एव स — [e]) Ś1 K0 देहानां (for भूतानां) — [f]) K1, 2 देहानां, M2-4 प्राणिनां (for देहिनां) Ś1 अत्र हा * सा, K2 सर्वहार्यं वै' (sic), K5 D5 सर्वकार्यसौ, Ñ1 धार्यसौ, T G M3 4 प्राणहार्यसौ, M1 2 मृत्यु रिष्यते

8 [a]) K3 G2 तु या, K5 जया (for च या) Dn2 याता (for जाता) — [b]) K1 2 D2 5 तस्य, Ñ1 B1 2 4

कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः ।
प्रताने लम्बते सा तु जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ८
स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति ।
षड्वक्त्रः कुञ्जरो राजन्स तु संवत्सरः स्मृतः ।
मुखानि ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९
ये तु वृक्षं निकृन्तन्ति मूषकाः सततोत्थिताः ।
राज्यहानि तु तान्याहुर्भूतानां परिचिन्तकाः ।
ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्तिताः ॥ १०
यास्तु ता बहुशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्रवम् ।
तांस्तु कामरसान्विद्याद्यत्र मज्जन्ति मानवाः ॥ ११
एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तिं स्म ये विदुः ।
ते वै संसारचक्रस्य पाशांश्छिन्दन्ति वै बुधाः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

तत्र, Dn2 om (for यत्र) K1 2 D2 5 B1 समीपत, Ñ1 समासत (for स मानव) K. वल्ली सव च मानव — [c]) K1–3 5 D2 प्रतानैर् (for °ने) B3 4 D1. 3 4 6 7 9 M लग्नो, Dn2 त्रस्ता, G3 लग्ना (for सा तु) Ñ1 प्रतालेन सुतेजा (सा) तु, Dn1 प्रतानेनवते मग्नौ, D5 °ने लंबने स्वेव, T G1 प्रो(G1 प्रे)तो ययाभवल्लग्नो, G2 त्रेतापि नाभवल्लग्नो — [d]) K1 D. शरीरिण, G3 प्रतिष्ठिता

9 [a]) Ñ1 गजस्तु, B1. 2 यस्तत्र, Dn1 स यस्ते, G1 वयस्तु (for स यस्तु) D7 कूप, T1 कोप- (for कूप) K0 -वीणाहे, K3 5 T2 G3 पीनाहे, Ñ1 -वीलाहे, D5 -विनाहे, D6 -षिनाहे — [b]) K1 2 D2 वृक्षाग्र, T G1 स वृक्ष, G2 3 स वृक्ष, M1 2 4 तद्वृक्ष (for त वृक्ष) K1 2 परिसेवति, D6 7 °सर्प्यति K3 5 वृक्ष पर्युपसर्पति — [c]) K2 षड्रूक, K5 एतस्स, Dn2 षद्दंत, D5 यदुफ, G2 षड्गै, M2 षड्वक्त्र (for °वक्त्र) — [d]) K3 5 काल (for स तु) — K5 om (? hapl.) 9[e]–10[f] — [e]) Ñ1 B S षण्मुखा ऋ°; Dn1 एण्मासा (sic) ऋ°, Dn2 षण्मुखान्°, D1. 3 4. 6 7 9 षड्शाखा ऋ° M1 पादा (for मासा) — [f]) Dn1 om, D2 पदा, M1 ये ते (for पादा)

10 K0–2 (hapl.) 5 om 10 (for K5, cf v 1 9) Dn1 D5 read 10 on marg M4 om. (hapl.) 10[abcd] — [a]) T1 एत (for ये तु) G3 एतु वृक्ष प्रकुट्टंति — [b]) Ś1 मोषका; K3 Ñ1 B D1–7 9 T2 G M (M4 om) मूषिका, Dn मूखका Ñ1 B Dn1 D1 2 4 6 7 9 M1 2 मूषिका, Dn मूखका Ñ1 B Dn1 D1 2 4 6 7 9 M1 2 पन्नगास्तथा, D5 शतशोन्विता; T G M3 पतगास्तथा (T1 °दा) — [c]) K3 राज्यहनीति, Dn1 °हाभिव, Dn2 °हान्यनु, D6 °हानि च (च marg), T G1 M3 °हानीति, M1. 2 °हानि हि S1 ता प्रा(sup lin न्या)-हुर्, Ñ1 G2 तानाहुर्, T1 G1 तान्याहुर् (तान्याहुर्) — [d]) G1 मय (for परि) Ś कृतका, K3 -कृतता (for -चिन्तका) — [e]) K3 ये तु, G1 2 एते, M1 ये मे (for ये ते) K3 माधूकरास् — [f]) G2 कातास् (for कामास्) Dn1 सप्रकीर्तिता

11 [a]) T1 ततो (for तु ता) G2 3 M2 4 बहवो (for बहुशो) — [b]) K2 श्रवति, Dn1 स्रुवति, M2 स्रवति Ś K0–3 5 B4 D2 . मधुरा (Ś1 K0 3 B4 °न, K5 ना) सदा, Ñ1 °लिश्रवा, B1 2 न (B2 °नि-) स्रव, B3 D3 °निश्रव, Dn1 नि स्रय; D1 4. 9 °निस्रव, T बहुनिस्रव, M2 मधु निस्रव G2 3 स्रव स्योथ विशां पते — [c]) K2 M2 4 तास्तु (for तांस्तु). Ś2 कामि-, K1 कामान्, K3 D1 कामा, D2 कोम- (for काम-) B4 रस, Dn1 -वशा (for रसान्). Ś1 K0–3 B4 D2 5 विद्धि, Ñ1 B1–3 D1. 3 4. 6 7 9 T M1 विंद्याद्, Dn1 M4 विद्या, G1 विद्यान् (for विद्याद्) K5 तास्तु कामान्सात्विद्धि (corrupt) — [d]) G1 यत (for यत्र) S (except T2) सज्जति (for म°) Ś K0–2 D2 लुभ्यते येषु मानवा, K3 5 मुह्यते येन मा° — After 11, D2 ins 22*

12 K0 D2 om 12 — [ab]) K3 5 परिवर्तं, Dn1 वर्ति, G1 2 वृत्त (for °वृत्तिं) Ś1 तु ये विदु, K0 Ñ B (except B4) D (except D., D8 missing) T G M1 3 4 विदुर्बुधा (for स्म ये विदु) M2 एव ससारवक्रस्यापरिकीर्ति etc (sic) — After 12[ab], K6 wrongly repeats 12[a] and 12[b] — [c]) K0 B (except B4) Dn1 D1 2 4 9 S येन (T2 ये तु), K1 सा वे (sic), — [d]) Ś2 K3 5 D8 (m as in text) ये वै (for ते वै) K3 विंदति, K5 Dn1 D5 G1 पाशं (for पाशान्) K3 विंदति, K5 छदति (for छिन्दन्ति) Ś K1–3 . मानवा, D7 ते बुधा,

७

धृतराष्ट्र उवाच ।
अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना ।
भूय एव तु मे हर्षः श्रोतुं वागमृतं तव ॥ १
विदुर उवाच ।
शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।
यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विचक्षणाः ॥ २
यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमास्थितः ।
क्वचित्क्वचिच्छ्रमात्स्थाता कुरुते वासमेव वा ॥ ३
एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।
कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ४
तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।
यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५
सोऽयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।
चराणां स्थावराणां च गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ ६

T1 G1 सर्वदा (G1 धा) (for वै बुधा) — K1. 2 Dn2 D1 3 4 5 (?) 6 ins after 12 D3 (om 12) ins after 11

22* शतात्सहस्राल्लक्षाद्वा निर्वेदो यस्य जायते ।
मोहयन्ति भृशं कामा मन्दानां विषयैषिणाम् ।

[(L 1) D8 एतत् (for शतात्) — (L 2) D4 काया (for कामा)]

Colophon — *Sub parvan* Ś K0 2 3 5 Ñ1 B Dn1 D1. 3 4 7 9 वि (K5 om. वि) शोक ; D6 विशोक करण — *Adhy name* Ś विदुरवाक्यं ; K1 2 D2 5 मृत्यू (D5 मर्त्यो) पप्रवर्सपत् , B1 संसारचक्रं ; G8 M संसाररू (G3 °कृ) पप्रदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 2 Ñ1 D8 6 7 9 S 6 (as in text), B1 91 (?)

7

☞ This adhy is missing in K4 D8 (cf v 1 11 1 1)

1 a) Ś1 damaged K3. 5 [ऽ]त्र , D2 नि ; T1 हि ; M3 वि (for ऽभि) K3 5 आख्यातं ; D9 आत्मान (for आख्यान) B1 अहोभिमससाख्यानं (sic) — b) Ś1 **ता (for भवता) K5 दर्शिता — c) K1 2 B4 D2 5 त्वमा (K1 या) चक्ष्व ; Dn1 D6 7 समाचक्ष्व , G1 M2 तु मे हर्षं — d) Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 9 M श्रुत्वा (for श्रोतु) K3 G2 वद (for तव) K1 2 B4 D2 5-7 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत (D6 7 ते वच) ; K5 श्रोतुवामसृत वद (sic)

2 a) G3 अहो (for शृणु) — b) D9 विस्तृत (for (for विस्तरम्) — c) K1-3 . D9 य श्रुत्वा Ś K0 4 हि प्र (for विप्र) — d) T G1 ससाराद्धि (for °रेभ्यो) M3 विचक्षण

3 a) Ś K0-2 D5 हि ; K3 5 च (for तु) M4 पुरुषा (for °षो) K3 5 दीर्घम् (for राजन्) — b) M4 आस्थिता (for °त) K3 5 अध्वान समवस्थित — c) Ś1 K0 श्रमात्स्थात्रीं (K0 °त्रीं), Ś2 विश्रमार्थी , K1 Ñ1 B4 Dn1 D1 2 4-7 9 श्रमाच्छ्रांत ; K2 श्रमश्रांत , K3 श्रमाच्छांत , K5 श्रमाच्छायी ; B1. 2 श्रमास्थातु , S श्रम (M1 भ्रम , M2 श्रमात्) स्थान (for श्रमात्स्थाता as in B3 Dn2 D3) — d) G3 (*sup lin* , orig. as in text) एधते (for कुरुते) Ś1 lacuna for वास K0 श्रमम् (for वासम्) B1 2 D1. 2 4 6 7 9 T1 च , Dn1 स (for वा)

4 a) K3 पर्यायो ; Dn1 य , M °यैर् (for °ये) — b) Ś1 K0-2 D2 5 गर्भवासे तु (Ś1 K0 च) ; K3 5 G3 गर्भावासेषु — c) M2 कुर्वत (for कुर्वन्ति) Dn2 G2 विबुधा , D3 विविधा (for दुर्बुधा) G2 3 राजन् (for वासं) Ś1 K0-3 5 D2 5 प्रकुर्वत्यबुधा वासं — d) K5 मुह्यते ; G2 कुर्वते (for मुच्यन्ते) M4 चैव (for तत्र) Ś1 lacuna for त्र पण्डिता K1 2 D2 5 शीघ्र यांति मनीषिण , G3 न कुर्वतेत्र पण्डिता

5 D2 om (hapl.) 5 — a) G2 यस्माद् (for त) Ś K0 M4 एवैनम् , K3 5 G2 3 M1 एवैतद् — c) K1-3 से तु ; K5 य तु , Ñ1 B1 Dn2 D3 T G1. 2 4 M यस्तत् ; G3 तस्मात् (for यत्तु) — d) D9 एवम् (for वनम्)

6 a) K3 5 G2 3 योयं (for सोऽय) K3 5 S (except T2) लोके (for लोक) G1 समाख्यातो ; G3 °घर्तो — b) Ś K0-2 D2 पुरुषर्षभ — c) Ś K0-3. 5 D2 5 transp चराणां and स्थावराणां — d) B Dn D1 4 6 7 9 transp गृध्येत्तत्र and न K3 5 मुह्येत्तत्र ;

शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत ।
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि ।
मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०

संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रसंधयः ।
क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
एते कालस्य निधयो नैताञ्जानन्ति दुर्बुधाः ।
अत्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२
रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४

D2 गृहेत्यत्र (sic) G3 M2 पढिता (G3 °ता)¹ D8 न गृह्यवेत्र पडिता, G2 मध्ये तत्र स पडित

7 B3 om 7^{a}–8^{b} B1 repeats 7^{ab} after 16^{ab} — ^{a}) K2 शरीरा K1 corrupt, G2 शारीरमानिनश्चैव — ^{b}) Ś1 K0–3 5 Ñ1 B1. 2 D2 5 T G मर्त्याना व्याधयश्च (D5 T G °स्तु) ये (K0 T2 G2 3 ते) — ^{d}) B4 transp ते and व्याला Dn2 D8 ये (for ते) K3 S व्याळा Dn1 (marg by corr) n2 D1 3 4 6 7 9 भुवि (for बुधै)

8 B3 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^{a}) Ś1 K1 क्लेश्य°, Ś2 क्लेष्य°, K2 क्लिष्य°, K3 5 क्लेश°, B4 श्लिष्य°, T1 क्षिप्य°, G1 काश्यं° (for क्लिश्य°) K5 ते, S (except T2) ये (for तैर्) — ^{b}) Ñ1 B1 2 Dn1 D1 4 6 7 9 G1 M1 वार्यमाणाश्च, T1 माद्यमानाश्च, T2 धैर्यमाणाश्च, G2 3 M3–4 मा(M3 म)र्यमाणाश्च (for हन्यमानाश्च) — ^{c}) B4 स्वधर्मभिर् K3 S (except G2) °व्याळैर् — ^{d}) Ś1 K0 नोद्विजतेल्प°; M3 नो द्विजाश्चल्प°

9 ^{a}) K3. 5 Ñ1 B1 तथा (for अथ) T G1 न (for वि) — ^{b}) G3 व्यथाभि (for व्याधिभि) — ^{d}) K5 रूपा A few MSS -विनाशनी

10 ^{a}) K1 स्पर्शों, K3 5 T G स्पर्श — ^{b}) K1 गंधश्च; Dn1 D4 उग्रैश्च (for गन्धैश्च) — ^{c}) Ñ1 (?), Bomb ed मज्जमांस, Dn1 मज्जामान, T G1 मज्ज मानो; G2 जन्ममान, M3 मज्जमाना K5 महापक-, D2 °कपे — ^{d}) G2 निरालव

11 ^{a}) Ñ1 °रात्र्वो, G2 °रोर्तत्रो G2 मासै K5 सवत्सरशरावर्तों, D1 9 and Bom. ed सवत्सराश्च मासा श्च; M3 सवर्त्तरेतवो मासा — ^{b}) D8 °होवय-, T G1 °होरात्रि K3 Ñ1 B Dn1 D1 6 7 -पक्षय, D9 संचय, G2 M2 4 -संघश, G3 सर्वश; M3 -संखश (for -संधय) K5 सा पक्षाहोत्रपक्षय (sic) — ^{c}) D5 [अ]थ, G2 [अ]त्र (for [अ]स्य) Ś2 प्रलुप्यति, Ñ1 B Dn2 D1 3 4 6 7 9 [उ]पयुजति, Dn1 पसुचति (sic), T G प्रव्र(G2 3 °वृ)जंति (for प्रलुम्पन्ति) — ^{d}) K5 भूपम्, G3 क्षीणम् (for रूपम्) Dn1 आहुस् (for आयुस्)

12 K5 om 12^{a}–14^{b} — ^{a}) G2 एतत् (for एते) K1 D2 मूलस्य; K2 या° (for का°) Ś1 K0 T1 G1. 2 विधयो (for नि°) — ^{b}) Ś1 K0 नैव, Ś2 नैव, K1 2 G3 नैवज्, D2 नैत, T G1 M1 4 नैन; G2 न तज्; M2 नैना, M3 नैनाम् (for नैताम्) G2 वै बुधा (for दुर्बुधा) — Ś2 K0 repeat 12^{cd} after 16^{ab} — ^{c}) Ś2 B3 D1. 4 6 7 9 धात्राभि, Ñ1 तत्राभि-; T G1 तत्रापि, G2 3 M अत्रापि (for अत्राभि) K1. 3 Dn D2 लपितानि, K2 लिपितानि, B1 2 -निश्चितानि; D8 लकितानि (for लिखितानि) — ^{d}) K1 कर्मण

13 K5 om 13 (cf v l. 12) — ^{a}) K1–3 B (except B1) Dn1 D1–7 9 S (except M3) रथ, Dn2 कथं (for रथ) — ^{b}) K1 2 D2 चित्तम्; G1 सत्यम् (for सत्त्वम्) K3 तु सारथी, T1 तथा रथिं — ^{c}) K1–3 D2 हयान्प्राहु, Ñ1 G M1–3 हयान्याहु — ^{d}) G2 3 कर्मबुद्धिं; M3 कृतबुद्धिश् K3 B Dn D1–4 6 7 9 तु (for च)

14 K5 om. 14^{ab} (cf. v l 12) — ^{ab}) K1 corrupt G2 धावतम् (for धावताम्) — After 14^{ab}, Dn2 D8 S read 15^{ab} K3 ins after 14^{ab}, 23*, 24* and 26* — ^{c}) S यस्तु (for स तु) — ^{d}) K3 °वर्तयेत्; G3 °वर्तिते — 14^{cd} is repeated in K1 2 D2 5 after 15 (followed by a repetition of 14^{ab} in D5), while 14^{cd} is repeated in D1 4 after 15^{ab} — K1 2 D1 2 4 ins after the repetition of 14^{cd} K3, after 14^{ab} Dn1 D6 7 after 15^{ab} Dn2 D7, after 14^{cd} D5, after the repetition of 14^{ab} D9

यस्तान्यमयते बुद्ध्या स यन्ता न निवर्तते ।
याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ॥ १५
स चैतत्प्राप्नुते राजन्यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥ १६
अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखं भवति भारत ।
साधुः परमदुःखानां दुःखभैषज्यमाचरेत् ॥ १७
न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः ॥ १८

(om line 1), after 14

23* भ्रममाणा न मुह्यन्ति ससारे न भ्रमन्ति ते ।
ससारे भ्रमतां राजन्दुःखमेवह्रि जायते ।
तस्मात्तस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेद्बुध ।
उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशाखं प्रवर्धते ।
यतेन्द्रियो नरो राजन्क्रोधलोभनिराकृत । [5]
सतुष्ट सत्यवादी य स शान्तिमधिगच्छति ।

[(L 1) Dn1 भ्रममार्णं K1 2 D2 ससारे च, Dn1 D4 °रेण K3 वै (for ते) , — K1 2 read lines 2–6, after 16ab — (L. 2) K1 2 D4 वि (for हि) Dn1 दुःखेन परितप्यते (for the post half) — (L. 4) K3 तत्र (for नात्र) K1 2 Dn2 D2 शतशाखा — (L 5) Dn1 पंचेंद्रियो , D1 6 7 यत्तें , D4 यतें Dn1 जन्म (for राजन्) D3 यथा यतेंद्रियो राजन् (for the prior half) — (L. 6) D3 5 च (for य)]

15 D9 om (hapl) 15ab Dn2 D8 S read 15ab after 14ab — a) K3 5 यस्मान् ; Ñ1 T G1 यस्तु ; G2 न तं ; M1 यस्त्वं (for यस्तान्) Ś2 यामयते ; K3. 5 नियम्यते ; Ñ1 तान्यमते ; B3 Dn D1 2 4–7 सयमते ; B4 सयच्छते, T G1 M1 संयमते ; G2 शामयते (for यमयते) Ś1 om बुद्ध्या B1. 2 M3. 4 य संयमयते बुद्ध्या ; G3 न सदामयते बुद्ध्या , M2 न सयमते बुध्या (sic) — b) K0 T1 संयता, K3 5 B3 4 Dn D1 3 4 6 7 T2 संयतो ; Ñ1 सतापो ; B1. 2 D2 G2 संयंता (for स यन्ता) K1. 2 संयतानतिवर्तते, D5 संयतानि न व°, M1 संयता नापि च° — After 15ab, Dn1 D6 7 ins 23*, Dn2 D3 read 14cd, followed by 23*, D1 repeats 14cd, followed by 23*, S reads 14cd D9 reads 15cd after 23* (which follows 14) — c) Ś K0 यं यमाहू ; K5 यानान्याहू ; D2 M3 याम्यामाहू Ś1 lacuna, Dn1 रथ तेन (for रथं ह्येनं) — d) Ś1 lacuna, K0 मुहूर्तं, K3. 5 G2 मुच्यंते (for मुह्यन्ते) G2 मुह्यय — After 15, K3 5 B4 read 16cd

16 D5 om 16 Ś1 om. 16ab K1–3. 5 B4 transp 16ab and 16cd — a) T1 M2. 4 न (for स) Ś2 K0 एव ; K1. 2 D2 चैवं, K5 चैव, T G2 3 वै तद् ; M1. 2 4 चैनं ; M3 चैत (for चैतद्) K1–3 5 Ñ1 B Dn D1–4. 6 7 9 T G1 प्राप्नुयाद् (for प्राप्नुते) Ś2 K0–3 5 D2 मोहाद् (for राजन्) — b) K0 यत्त्वा प्राप्त, Dn2 G2 M4 यस्त्वं प्राप्तो ; D4 यत्त्व प्राप्ते, T1 त्व प्राप्तोपि ; M2 य त्वं प्राप्तो K1. 2 नराधिप ; B1 2 जनाधिप — After 16ab, Ś2 K0 repeat 12cd, and B1 repeats 7ab — D8 om 16c–17d Ś K0 read 16cd after the repetition of 12cd , K1 2 read 16cd after line 1 of 23* , K3 5 B4 after 15 , B1 after the repetition of 7ab — c) Ś1 damaged K1. 2 5 D2 T G राज्य(G3 °ज) नाश , D9 राजनाशं , M राज्यनाशात् K1 2 5 D2 T G M3 सुहृन्नाश ; M1. 2 4 शात् — d) K0 सुतनाशे च, K1 2 D2 T G M3 नाशश्च , K5 °नाशस्य, M1 2. 4 °नाशाच्च B1. 2 सुतनाश तथैव च

17 D8 om. 17 (cf v l. 16) B1 3 om 17ab — a) Ś2 अनंतं घोरम् , K1 corrupt , K3 अनुवद्दलम् , K3 °तर्षतम् , K5 Dn2 °तर्षलम् , Dn1 अन्वतर्पुरवम् (sic) , D4. 9 अन्वतर्पुलम् , T G1 अनुकर्षणम् ; G2 °क्षरलम् D2 अनुतर्षुसमोवेत ; D5 °तर्षुरसे वै तद् , G3 °कर्पुरलमेवैतद् , M1 तर्षुरलं मे वै Cv अमुतर्पुकमेवैतत् Cd cites °तर्षुलम् (as in text) — b) Ś K0 भजति ; G2 अर्हति (for भवति) — c) Ś K0 1. 3. 5 D5 बुध ; K2 बुद्ध , D2 सुध (for साधु) — d) Ś1 K0 5 बुध्दा ; Ś2 K2 D2 5 बुद्धा , K1 बुध्यानां बुध्या (sic), K3 बुधा ; M2 दुःख (for दुःख) Ś1 K0 5 भेषजम् , K3 भेषज्यम् , M4 भैषजम् Dn2 आप्नुयात् , T1 G1 आरभेत् (for आचरेत्) — K3 Ñ1 B Dn D1. 4 6 7 9 Cd ins after 17 (K3 after 23* D8 [om. 17] after 16ab)

24* ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधम् ।
छिन्द्याद्दुःखमहाव्याधिं नर सयतमानस ।

[(L 1) Cd cites दूरपार (as above) — (L. 2) Dn2 दुखं (for दुःख) D4 न म (for नर)]

18 a) D9 न च क्रमो ; G1 सविक्रमो ; G2 नापि कामो , M3 4 न हि धर्मो (for न विक्रमो) — b) Ś K0 न मंत्रो ; G1 नामित्रं (for न मित्रं) G2 सुहृज्जना Dn1 न मित्रेण सुहृ — After 18ab, B3 ins 25* — c) Ś K0–3 B4 D5 दुःखान् , Ñ1 मया ; S तस्मा(T2 °स्मि)न् (for तथोन्) Ś K0–3 B4 D5 घोराद्

शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः ।
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं हन्यमानाश्च भारत ।
स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
अथापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि ।
मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०
संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रसंधयः ।
क्रमेणास्य प्रलुम्पन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
एते कालस्य निधयो नैताञ्जानन्ति दुर्बुधाः ।
अत्राभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२
रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु सारथिम् ।
इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३
तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति ।
स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४

D2 गृह्वेत्यत्र (sic) G8 M2 पडिता (G8 °ता) D8 न गृह्यतेत्र पडिता, G2 सध्ये तत्र स पंडित

7 B8 om. 7[a]–8[b] B1 repeats 7[ab] after 16[ab]. — [a]) K2 शरीरा K1 corrupt, G2 शारीरमानिनश्चैव — [b]) Ś1 K0–3 5 Ñ1 B1. 2 D2 5 T G मर्त्यानां व्याधयश्च (D5 T G °स्तु) ये (K0 T2 G2 3 ते) — [d]) B4 transp ते and व्याला Dn2 D8 ये (for ते) K8 S व्याला Dn1 (marg by corr) n2 D1 3 4 6 7 9 भुवि (for बुधै)

8 B8 om 8[ab] (cf v 1 7) — [a]) Ś1 K1 क्लेश्य°, Ś2 क्लेश्य°; K2 क्लिश्य°; K3 5 क्लेश°, B4 क्लिश्य°, T1 क्षिप्य°, G1 काश्यं° (for क्लिश्य) K5 ते, S (except T2) ये (for तैर्) — [b]) Ñ1 B1. 2 Dn1 D1. 4 6 7 9 G1 M1 वार्यमाणाश्च, T1 माद्यमानाश्च, T2 धैर्यमाणाश्च, G2. 3 M2–4 मा(M2 म)र्यमाणाश्च (for हन्यमानाश्च) — [c]) B4 स्वधर्मभिर् K3 S (except G2) °व्यालैर् — [d]) Ś1 K0 नोद्विजतेल्प°, M2 नो द्विजाश्चल्प°

9 [a]) K3. 5 Ñ1 B1 तथा (for अथ) T G1 न (for वि) — [b]) G3 व्यथाभि (for व्याधिभि) — [d]) K5 रूपा A few MSS विनाशनी

10 [a]) K1 स्पर्शों, K3 5 T G स्पर्श — [b]) K1 गंधश्च; Dn1 D4 उग्रैश्च (for गन्धैश्च) — [c]) Ñ1 (?), Bomb ed मज्जमास, Dn1 मज्जमान; T G1 मज्ज मानो; G2 जन्ममान, M3 मज्जमानां K5 महापक, D2 °कपे — [d]) G2 निरालंब

11 [a]) Ñ1 °रार्तवो, G2 °रोर्तवो G2 मासै K5 सवत्सरशरावर्तो, D1 9 and Bom ed सवत्सराश्च मासा श्च; M3 सवर्त्तरेतवो मासा — [b]) D8 °होवय-, T G1 °होरात्रि K3 Ñ1 B Dn1 D1 6 7 -पक्षय; D9 -संचय; G2 M2 4 -सवश, G3 -सर्वश; M3 संखश (for -संधय) K5 सा पक्षाहोत्रपक्षय (sic) — [c]) D5 [अ]थ, G2 [अ]त्र (for [अ]स्य) Ś2 प्रलुप्यति, Ñ1 B Dn2 D1 3 4 6 7 9 [उ]पयुजति, Dn1 पमुचति (sic), T G प्रन्न(G2 3 °वृ)जति (for प्रलुम्पन्ति) — [d]) K5 भूपम्, G3 क्षीणम् (for रूपम्) Dn1 भाहुस् (for आयुस्)

12 K5 om 12[a]–14[b] — [a]) G2 एतत् (for एते) K1 D2 मूलस्य; K2 बा° (for का°) Ś1 K0 T1 G1. 2 विधयो (for नि°) — [b]) Ś1 K0 नैव, Ś2 नैव, K1 2 G3 नैवज्, D2 नैत, T G1 M1 4 नैनं; G2 न तज्; M2 नैर्ना, M3 नैनान् (for नै तान्) G2 वै बुधा (for दुर्बुधा) — Ś2 K0 repeat 12[cd] after 16[ab] — [c]) Ś2 B8 D1. 4. 6 7 9 धात्राभि; Ñ1 तत्राभि-, T G1 सत्रापि, G2 3 M अत्रापि (for अत्राभि) K1 3 Dn D2 लषितानि, K2 लिपितानि, B1 2 निश्चितानि; D8 लकितानि (for लिखितानि) — [d]) K1 कर्मण

13 K5 om 13 (cf v 1 12) — [a]) K1–3 B (except B1) Dn1 D1–7 9 S (except M2) रथ, Dn2 कथ (for रथं) — [b]) K1 2 D2 चित्तम्; G1 सत्यम् (for सत्वम्) K3 तु सारथी, T1 तथा रथिं — [c]) K1–3 D2 हयान्प्राहु, Ñ1 G M1–3 हयान्याहु — [d]) G2 3 कर्मबुर्द्धिं; M3 कृतबुद्धिश्च K3 B Dn D1–4 6 7 9 तु (for च)

14 K5 om 14[ab] (cf. v 1 12) — [ab]) K1 corrupt G2 धावतम् (for धावताम्) — After 14[ab], Dn2 D8 S read 15[ab] K3 ins after 14[ab], 23*, 24* and 26* — [c]) S यस्तु (for स तु) — [d]) K3 °वर्तयेत्; G3 °वर्तिते — 14[cd] is repeated in K1. 2 D2 5 after 15 (followed by a repetition of 14[ab] in D5), while 14[cd] is repeated in D1. 4 after 15[ab] — K1 2 D1 2 4 ins after the repetition of 14[cd] K3, after 14[ab] Dn1 D6 7 after 15[ab] Dn2 D3, after 14[cd] D5, after the repetition of 14[ab] D2

यस्तान्यमयते बुद्ध्या स यन्ता न निवर्तते ।
याम्यमाहू रथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः ॥ १५
स चैतत्प्राप्नुते राजन्यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ।
राज्यनाशं सुहृन्नाशं सुतनाशं च भारत ॥ १६
अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखं भवति भारत ।
साधुः परमदुःखानां दुःखभैषज्यमाचरेत् ॥ १७
न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः ॥ १८

(om. line 1), after 14

23* भ्रममाणा न मुह्यन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते ।
संसारे भ्रमतां राजन्दुःखमेतद्धि जायते ।
तस्मात्तस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेद्बुधः ।
उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशाखः प्रवर्धते ।
यतेन्द्रियो नरो राजन्क्रोधलोभनिराकृतः । [5]
संतुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ।

[(L 1) Dn1 भ्रममाणे K1 2 D2 ससारे च, Dn1 D4 रेण K3 वै (for ते) — K1 2 read lines 2–6, after 16^{ab} — (L. 2) K1, 2 D4 वि (for हि) Dn1 दुःखेन परितप्यते (for the post half) — (L. 4) K3 तत्र (for नात्र) K1 2 Dn2 D2 शतशाखा — (L 5) Dn1 पर्येद्रियो, D1, 6 7 यत्तें, D4 यतें Dn1 जन्म (for राजन्) D3 यथा यतेंद्रियो राजन् (for the prior half) — (L. 6) D3 5 च (for य)]

15 D9 om. (hapl.) 15^{ab} Dn2 D3 S read 15^{ab} after 14^{ab} — ^{a}) K3 5 यस्मान्; Ñ1 T G1 यस्तु; G2 न तैः; M1 यस्त्वं (for यस्तान्) Ś2 यामयते, K3 5 नियम्यते, Ñ1 सान्यमते, B3 Dn D1, 3 4–7 सयमते, B4 सयच्छते, T G1 M1 संयमने, G2 शमयते (for यमयते) Ś1 om बुद्ध्या B1, 2 M3, 4 यः सयमयते बुद्ध्या; G3 न सशमयसे बुद्ध्या, M2 नः सयमतै बुध्या (sic) — ^{b}) Ko T1 सयता, K3 5 B3 4 Dn D1, 3 4, 6 7 T2 संयतो; Ñ1 संतापो, B1, 2 D2 G2 संयंता (for स यन्ता) K1, 2 सयतानतिवर्तते, D5 सयतानि न चः; M1 सयंता नापि च — After 15^{ab}, Dn1 D6 7 ins 23*, Dn2 D8 read 14^{cd}, followed by 23*, D1 repeats 14^{cd}, followed by 23*, S reads 14^{cd} D9 reads 15^{cd} after 23* (which follows 14) — ^{c}) Ś Ko य यमाहू; K5 यानाम्याहू, D2 M3 याम्यामाहू Ś1 lacuna, Dn1 रथ तेन (for रथं ह्येनं) — ^{d}) Ś1 lacuna, Ko मुहूर्तं, K3 5 G2 मुच्यंते (for मुह्यन्ते) G2 बुद्धय — After 15, K3 5 B1 read 16^{cd}

16 D5 om 16 Ś1 om. 16^{ab} K1–3, 5 B4 transp 16^{ab} and 16^{cd} — ^{a}) T1 M2 4 न (for स) Ś2 Ko एव; K1, 2 D2 चैवं, K5 चैव; T G2 3 वै तद्; M1, 2 4 चैनं, M3 चैत (for चैतत्) K1–3 5 Ñ1 B Dn D1–4, 6 7, 9 T G1 प्राप्नुयाद् (for प्राप्नुते) Ś2 Ko–3 5 D2 मोहाद् (for राजन्) — ^{b}) Ko यत्त्वा प्राप्त; Dn2 G2 M4 यस्त्व प्राप्तो, D4 यस्त्व प्राप्ते, T1 त्वं प्राप्नोषि, M2 य त्व प्राप्तो K1 2 नराधिपः; B1 2 जनाधिप — After 16^{ab}, Ś2 Ko repeat 12^{cd}, and B1 repeats 7^{ab} — D3 om 16^{c}–17^{d} Ś Ko read 16^{cd} after the repetition of 12^{cd}, K1, 2 read 16^{cd} after line 1 of 23*, K3 5 B4 after 15, B1 after the repetition of 7^{ab} — ^{c}) Ś1 damaged K1 2 5 D2 T G राज्य(G3 ॰ज्ञ) नाशं, D9 राजनाशं, M राज्यनाशात् K1 2 5 D2 T G M3 सुहृन्नाशं; M1, 2 4 ॰शात् — ^{d}) Ko सुतनाशे च, K1, 2 D2 T G M3 नाशश्च, K5 ॰नाशस्य; M1, 2 4 ॰नाशाच्च B1, 2 सुतनाशं तथैव च

17 D3 om. 17 (cf v 1. 16) B1 3 om 17^{ab} — ^{a}) Ś2 अनर्तं घोरम्, K1 corrupt, K2 अनुसद्दलम्, K3 ॰तर्षतम्, K5 Dn2 ॰तर्षलम्, Dn1 अन्वतर्पुत्वम् (sic), D4, 9 अन्वतर्षुलम्, T G1 अनुकर्षणम्, G2 क्षरलम् D2 अनुतर्षुसमोवेव, D5 ॰तर्षुरसे वै तद्; G3 ॰कर्पुरलमेवैतद्, M1 ॰तर्पुरलं मे वै Cv अमुतर्पुकमेवैतत् Cd cites ॰तर्षुकम् (as in text) — ^{b}) Ś Ko भजति, G2 अर्हति (for भवति) — ^{c}) Ś Ko 1, 3 5 D5 बुधः, K2 बुद्धः, D2 वधः (for साधुः) — ^{d}) Ś1 Ko 5 दुःखा, Ś2 K2 D2 5 दुःखा, K1 दुध्यानां दुध्या (sic), K3 दुखा; M2 दुःखं (for दुःख) Ś1 Ko 5 भेषजम्, K3 भेषज्यम्, M4 भैषजम् Dn2 आप्नुयात्, T1 G1 आरमेत् (for आचरेत्) — K3 Ñ1 B Dn D1, 4 6 7 9 Cd ins after 17 (K3 after 23* D3 [om. 17] after 16^{ab})

24* ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधम् ।
छिन्द्याद्दुःखमहाव्याधिं नरः सयतमानसः ।

[(L 1) Cd cites दूरपार (as above) —(L 2) Dn2 दुख (for दुःख) D4 न स (for नर)]

18 ^{a}) D9 न च क्रमो; G1 सविक्रमो; G2 नापि कामो; M2 4 न हि धर्मो (for न विक्रमो) — ^{b}) Ś Ko न मंत्रो; G1 नामित्र (for न मित्र) G2 सुहृजना Dn1 न मित्रेण सुहृः — After 18^{ab}, B3 ins 25* — ^{c}) Ś Ko–2 B4 D5 दुःखान्, Ñ1 यथा; S तस्मा(T2 ॰सि)न् (for तथोन्) Ś Ko–2 B4 D5 घोराद्

तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत ।
दमस्त्यागोऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ॥ १९

शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे ।
त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(for दुःखाद्) K8 5 दुःखाद्वै मोचयेद्धोराद् — d) M2 यथार्थ° (for °स्मा) Ñ1 B1 D1 6 7 स्थित (for स्थिर-) Ś1 K0 सशय°, K8 5 -सभ्रम , D5 सयत , S -निश्चय° (for -सयम°) — After 18, B ins (B8 after 18ab)

25* तथात्ममातृपुत्रादिर्न दुःखानि व्यपोहति ।

[B8 तथान्यो मातृपुत्रादिर् (for the prior half)]

19 a) B4 किं तु (for तस्मान्) Ś K0-8 B4 D2 5 मैत्रीं, K5 मैत्र (for मैत्रं) Ś1 K0 समादाय; K5 -समां स्थाय, G2 3 M2 समास्थे(M3 °स्थो)यं — b) Ś1 (marg by corr as in text) शूलम् (for शीलम्) Ś1 (sup lin , orig as in text) K0 S आपद्दि; D8 आपाद्य — c) M8 दमस्त्यागो K8, 6 प्रदानश्च, Ñ1 [ऽ]प्रसादश्च (for ऽप्रमा°) — d) Ñ1 तस्य (for त्रयो) G1 8 ब्राह्मणो; G2 M1 ब्र(M1 ब्रा)ह्मणा

20 a) K1, 2 D2 समायुक्तैः, Ñ1 B Dn D1 3-5 6 (before corr as in text) 7 9 °युक्त — b) T1 स्थिते ते (for स्थितो यो) — c) K1 2 मृत्युभये, Dn1 मृतमय॰ — d) Ś K0-2 D2 5 विंदति (for गच्छति) — After 20, K0 m 8 Ñ1 B Dn D1 3-7 9 ins (K8 after 24*)

26* अभय सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।
स गच्छति पर स्थानं विष्णोः पदमनामयम् ।
न तत्क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यश ।
अभयस्य च दानेन यत्फल प्राप्नुयान्नरः ।
न ह्यात्मन प्रियतरं किंचिद्भूतेषु निश्चितम् । [5]
अनिष्ट सर्वभूताना मरण नाम भारत ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ।
नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन सवृता ।
असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।
सुसूक्ष्मदृष्टयो धीरा व्रजन्ति ब्रह्म शाश्वतम् । [10]

[(L 2) K3 स गच्छेत्परम स्थान (for the prior half) D4 9 पुरम् (for पदम्) — (L 3) B8 एतत् (for न तत्) D5 सर्वश (for नित्यश) — (L 4) K0 तु, Ñ1 B1-3 Dn2 D3 हि (for च) — (L 5) B4 विद्यते (for निश्चितम्) — (L 6) B4 जायते (for भारत) — (L 7) K0 Dn विनिश्चिता (Dn1 °त) (for विप°) — (L. 9) D5 मत्ता (for मन्दा) Dn1 आश्चामयदयो मदा (for the prior half) — (L 10) B4 असूक्ष्म (for सु°) Dn1 वीरा, D4 राजन् (for धीरा) B1 सात्वता, B2 3 D6 7 सात्मता (for शाश्वतम्)]

On the other hand, S ins after 20

27* एव ज्ञात्वा महाप्राज्ञ स तेषामौर्ध्वदैहिकम् ।
कर्तुमर्हसि तेनैव फल प्राप्स्यसि वै सुखम् ।

[(L 1) G2 प्राज्ञ°, M2 प्राज्ञा (for प्राज्ञ) T1 न तेषाम्, M1 2 4 सर्वेषाम् (for स तेषाम्) G1 3 M1 3 देहिक — (L 2) T G1 M1 अर्हति (for °सि) T G1, 3 M3 प्राप्स्यति (for °सि) T1 G1 भवान्, T2 नृप, G2 3 M4 फल (for सुखम्)]

Colophon — *Sub parvan* Ś K0 3 5 B Dn1 D1 3 4 7 9 विशोक, K1, 2 D2 5 धृतराष्ट्रविशोक — *Adhy name* Ś1 विदुरवाक्य, K1 2 D6 संसार गहने (D5 om it) मोक्षोपायवर्णन, B1 ° ससारचक्र, Dn2 ससारगहनवर्णन, D6 विशोककरण, G3 M1 ज्ञाम स्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 2 Dn2 D3 6 S 7 (as in text), B1 93 (?)

८

वैशंपायन उवाच ।
विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १
तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः ।
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षत्ता च विदुरस्तथा ॥ २
संजयः सुहृदश्चान्ये द्वाःस्था ये चास्य संमताः ।
जलेन सुखशीतेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३
पस्पृशुश्च करैर्गात्रं वीजमानाश्च यत्नतः ।
अन्वासन्सुचिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतम् ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः ।
विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५
धिगस्तु खलु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम् ।
यतोमूलानि दुःखानि संभवन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ६
पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसंबन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ॥ ७
येन दह्यन्ति गात्राणि येन प्रज्ञा विनश्यति ।
येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बहु मन्यते ॥ ८
तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् ।

8

☞ This adhy is missing in K4 D8 (cf v.l. 11 1 1)

1 a) Ñ1 च (for तु) — b) Ś2 विमृश्य (for निशम्य) K6 G2 M2 कुरुसत्तम

2 b) Ś2 K0–3 5 D2 5 विसंज्ञ (for नि) D2 प्रेप्य (for प्रेक्ष्य) K3 माधव' (for बान्धवा) — d) K0 क्षत्ताश्च, K1 क्षतान् (sic), D4 क्षंता च, M2 क्षत्ताशा (sic) (for क्षत्ता च)

3 a) Ś1 K0 चैव (for चान्ये) — b) MSS द्वा स्था, द्वार्स्था, T तस्था, G1 तस्थुर् K0 चापि (for चास्य) K1 2 Ñ1 Dn2 D2 3. 5 संगता (for संमता) — c) K3 मुख (for सुख) — d) D4 °वृत्तैश्च (for वृन्तैश्च)

4 a) Ñ1 स्पृशतश्च; B1–3 Dn2 D3–5 9 T G पस्प शुश्च; Dn1 D1 6 7 ते (D7 तं) पस्पृशु K0 करजैर् (for च करैर्) D9 परैर् (for करैर्) K1. 2 D2 प (K1 अपि) स्पृशु सी (K2 शी) करैर्यत्र — b) Ś K0 3 वीजयत (K3 तश्); K1 D2 जीवयतश्, K2 जवयंतश् (sic), K5 वैजयत्यश्, Ñ1 B Dn1 D5 7 वीज्यमानश्; Dn2 D1. 3 4. 6 9 T वीज्यमानाश्च, G3 वीजमानश् Ś K0 प्रयत्नत', D5 च भारत (for च यत्नत') — c) Ś2 अन्वासु सु; K0–2 Ñ1 B1 2 D2 T G1. 3 M अन्वास (K0 B1 2 M स) त; K3 अश्वास्य च, B3 4 Dn D1 3–7 9 आश्वास्य तु (Dn2 D3 4 सु), G2 अन्वास्य हि (for अन्वासन्सु) K5 अश्वाश्च चिरत कालं (sic) — d) T1 G1 तथाविध (for गतम्)

5 a) Ñ1 अथ दीर्घेण कालेन, D4 अदीर्घस्य च कालस्य Cd cites दीर्घस्य कालस्य (as in text) — b) K5 लब्ध (for लब्ध) — d) K0 Dn1 G2 पुत्रादिभिर्, D5 पुत्रशोकैर्, Cd पुत्राधिभिर् (as in text) K5 °प्लुता

6 a) D5 सुख (for खलु) — b) K1 D3 मानुष्येष, K5 Ñ1 D5 °ये च; Dn1 D1. 4 6 7 9 ष्येषु K3 5 D9 परिग्रह', D5 ग्रहे — d) G2 सहंति च (for संभवन्ति) T G1 पुन पुन (for मुहुर्मुहु)

7 a) T1 G1 मित्र (for पुत्र) M2 om ऽर्थनाशे Ś K0–3 5 D5 G3 पुत्रनाशो (Ś2 °शे; D5 °शा) र्थनाशश्च — b) Ñ1 B Dn1 D1–7 9 अथ, Dn2 तथा (for अपि) — c) Ñ1 D3 सुमहा, D6 7 परमं (for सुमहद्) — d) K1–3 5 प्रभो (for विभो)

8 a) K3 5 दह्यति Ś K0 दह्यंते येन गात्राणि — b) B1. 2 [अ]भिभूयते (for विनश्यति) — d) Ś1 K0 मन्यत (for °ते) T G1 मरण प्रतिपद्यते

9 G1 om 9a–10b — a) Dn1 यदिद S (G1 om) मरण (for व्यसनं) — b) Ś1 damaged Dn1 मम (for मया) K5 भोग्य (for भाग्य) — After 9ab, Ś2 K1–3 B Dn D1–7 9 ins

28* तस्मान्त नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात् ।

[K1 2 B D2 यस्य; Dn2 D3 अस्य (for तस्य) Dn1 [अ]तर् (for [अ]न्त) D2 हृते (for ऋते) B2 भाग्य- (for प्राण) K3 Dn1 D1. 4 6 7 9 विमोक्षणात् (for विपर्ययात्)]

तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम ॥ ९
इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम् ।
धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकं च परमं गतः ।
अभूच्च तूष्णीं राजासौ ध्यायमानो महीपते ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ ११
धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलस्तथा ॥ १२
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्वेदितव्यं परंतप ।
अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानासि न संशयः ॥ १३
अध्रुवे जीवलोके च स्थाने वाशाश्वते सति ।
जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि भारत ॥ १४
प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः ।
पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन कारितः ॥ १५
अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशसे नृप ।
कस्माच्छोचसि ताञ्शूरान्गतान्परमिकां गतिम् ॥ १६
जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना ।
यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेश्वर ॥ १७
न च दैवकृतो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् ।
घटतापि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १८

— c) Ś1 ** व, K1.2 D2 यथैव, B1.2 D9 तथैव, Dn2 सदेव, D1 तं चैव; D5 यथैव (for तच्चैव) — d) Ś1 K0-2 Dn2 D3.5 पश्य वै, Ś2 पश्यन्वै; K3 सद्यो वै, K5 सद्यो वि, Dn1 ह्यद्यैव (for अ°)

10 G1 om. 10ab (cf v 1 9) — a) Ś K0-2 D5 स; K3.5 सु-; T1 G3 M च (for तु) G2 इत्युवाच महात्मान — b) K1.2 D5 धर्मवि(D5 °व)त्तरं, D2 ब्रह्मवित्तर (for °त्तमम्) — c) K3.5 D2 भवेन् (for ऽभवन्) — d) B D1.4.6.7.9 स शोक (for शोकं च) — e) K3.5 राजा स, M1 राजाभू (sic) Dn2 राजा सावभवत्तूष्णीं — f) D5 S (except G3) महीपति

11 c) D2 -शोकानि (for °भि) — d) Ñ1 सुत (for पुत्रं)

12 Before 12, K0 (marg) Dn2 D1.3.4.6.7.9 T G1 ins व्यास उवाच — a) K5 धृतराष्ट्रो — b) Ś त्वा (for त्वां) S शृणु वक्ष्यामि पुत्रक (M1 भारत) — c) K5 श्रोता स्यादभिमेधावी — d) K5 Ñ1 B (except B4) D1.3.4.6.7.9 T G1.3 M2 °कुशलं Dn प्रभु; G1 विभो, G2 ह्यसि (for तथा) G3 M प्रभो;

13 a) D9 मे (for ते) K5 न तस्य विदित किं° — b) Ś2 K0 पर नृप (for परंतप) — K5 om (? hapl) 13cd — c) Ñ1 अनित्याना (for °त्यतां) S K0-2 D2.5 G2.3 च (for हि) S भूतानां (for मर्त्यानां) — d) K0 विजानामि, M3 विजानाति Ś K0 B4 परंतप; K1.2 D2.5 महामते (for न संशय)

14 a) G3 अध्रुवो S [ऽ]स्मिन् (for च) — b) Ś1 K0-2 D2 चाश्वासिते, K3 B4 Dn2 D3.6.7 T G1 M1.3.4 चाशाश्वते, K5 वासश्च ते, G2 वाशाश्वती, M2 शाश्वते (submetric) Dn1 स्थाने वाश्वास्यते स हि (sic) — c) D5 जीवित (for °ते) — d) S पुत्रक (for भारत)

15 b) K3.5 वैशसस्य (for वैरस्यास्य) — c) B1.3 पुत्रस्ते K1 मरणं (for का°) K3.5 T G1 पुत्रांतकरण (K3.5 °ण) कृत्वा (T1 काल°) — d) K3 कारित, Ñ1 D6.7 नाशिता (Ñ1 °त); Dn1 नासित°, S निर्मित° (M3 °त) (for कारित)

16 a) K1.2 Dn2 D2 अवश्य (for °श्यं) K5 भवितव्य — b) Ś1 वैशस्ये, D7 वैशस, S सक्षये (G3 स क्षयो) B4 कृते, Dn1 D1 न च (for नृप) — c) B1.2 वीरान् (for शूरान्) — d) Ñ1 यातान् (for गतान्) K3.5 M1.2.4 वै (K3.5 च) परमा (for परमिकां)

17 a) Ś K0-2 D2.5 मयापि (for जानता) — b) K2 विदूरेण Ś K0-2 D2.5 च धीमता (for महात्मना) — c) Dn1 यातितं, D4 पतित, G2 उदित, G3 यत्नितं (for यतितं) — d) B1.2 D2 सम, Dn1 शर्म, T G1 शर्मं (for शम) T G M2.4 नरेश्वर (for जने°)

18 a) K1 दैवकृते, D2 G2.3 M4 देवकृतो — b) G1 भूतैर्न (for भूतेन) K3.5 कर्हिचित् (for केन°) — c) M1.3 च (for [अ]पि) M2 चर, M3 पर (for चिरं) — d) Dn2 G2 अपि (for इति)

19 a) B4 Dn2 D7 T G1 M दैवताना K2.5 गु, — c) Ś1 स D2 च (for हि) M3 कृत्स्नं (for कार्यं)

देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि कथं स्थैर्यं भवेत्तव ॥ १९
पुराहं त्वरितो यातः सभामैन्द्रीं जितक्लमः ।
अपश्यं तत्र च तदा समवेतान्दिवौकसः ।
नारदप्रमुखाश्चापि सर्वान्देवऋषींस्तथा ॥ २०
तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपते ।
कार्यार्थमुपसंप्राप्ता देवतानां समीपतः ॥ २१
उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ।
यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सदने तदा ।
प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २२

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं पृथिवीं देवसंसदि ॥ २३
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै ।
दुर्योधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ।
तं च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि ॥ २४
तस्यार्थे पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः ।
अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः ॥ २५
ततस्ते भविता देवि भारस्य युधि नाशनम् ।
गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान्धारय शोभने ॥ २६
स एष ते सुतो राजल्लोकसंहारकारणात् ।

प्रवक्ष्यामि, D_4 प्रवक्ष्यामि (submetric) —^{d}) $K_{1.2}$ $D_{5\ 6}$ यथा, D_7 (marg by corr) मया (for कथं) $Ś_1$ K_0 न ते, K_1 सत (for तव)

20 ^{a}) Dn_1 पिता (for पुरा) S परितो (G_8 वरितो, M_2 परियो) (for त्वरितो) K_2 यातु, K_5 जात°, G_2 याम°, G_8 यामि, M_1 यायात्, M_2 या (sic) (for यात°) —^{b}) K_1 $D_{3.5}$ जितक्रम° —^{c}) D_4 अपश्यत्, G_1 श्यन् (for श्यं) D_9 transp तत्र and च T $G_{1.3}$ च सदा, G_3 वसत° (for च तदा) —^{d}) K_6 शर्मवेता (sic), Dn_1 समरे तान्, $G_{1\ 3}$ समवेता —^{e}) $K_{1\ 5}$ $Ñ_1$ $B_{2\ 3}$ Dn $D_{1\ 3.4\ 6\ 7\ 9}$ °प्रमुखाश्च —^{f}) $Ś_1$ सश्चान् (for सर्वान्) S देवानृषींस्; K_1 देवर्षिभिस्, D_2 देवर्षींस् (for देवऋषींस्) B_4 तदा (for तथा) K_0 सर्वे देवानृषींस्तदा, $K_{3\ 3.5}$ सर्वे (K_8 वें) देवर्षय (K_2 मुनीं) स्तथा; $Ñ_1$ सर्वांश्च देवर्षीस्तदा, B_3 Dn $D_{1.3\ 4\ 6\ 7\ 9}$ सर्वे (Dn_1 °र्वे) देवर्षयोनघ (D_3 °यो नृप), S सर्वान्देवर्षिसत्तमान्

21 ^{a}) K_1 तत्र चापि, S तत्रापि च Dn_1 D_2 दृष्टा; D_5 दृष्ट्वा (for दृष्टा) —^{c}) $K_{1.5}$ °सम्प्राप्तो; S °सपन्ना —^{d}) D_9 देवानां तु, T G दैवताना

22 ^{a}) T_1 G_1 उपागम्य $Ś_2$ (orig, *sup lin* by corr as in text) T_1 तया (for तदा) —^{b}) G_2 देवान्वै सुसमाहितान् —^{c}) $Ś_1$ damaged. K_5 तत् (for यत्) D_4 अद्य (for मम) D_8 युष्माक (for भिर्) —^{d}) K_5 ब्राह्मणै, Dn_1 ब्रह्मणे; D_4 ब्राह्मण (for ब्र) D_5 om सदने $K_{3.5}$ $Ñ_1$ B_4 D_8 M_1 तथा, $B_{1\ 2}$ सदा; G_8 पुरा, M_2 कदा (for तदा) —^{e}) D_3 G_1 प्रतिज्ञाता K_5 मया भागा —^{f}) $Ś_2$ M_2 सविधीयत; D_3 °ते $G_{2\ 3}$ तच्छृणुध्व विधीयतां

23 ^{a}) K_8 तस्य (for तस्यास्) —^{b}) Dn_1 लोकनमस्कृत —^{c}) Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 7\ 9}$ वाक्य प्रहसन् (by transp) —^{d}) T G प्रमुखा (G_8 प्राङ्मुखान्) (for पृथिवीं) $K_{1.2}$ $D_{2\ 5}$ पृथ्वीं (K_2 °थ्वि, D_2 °थ्वी) दैवतसंसदि, M प्रमु° सन्देव (M_1 सदेस्व) स°

24 ^{b}) Dn_1 स तु, M_4 प्रभुर् (for यस्तु) $Ñ_1$ सुत° स; D_2 सुतश्च (for शतस्य) Dn_2 तु, D_3 च; T_2 G_2 हि, G_8 ह (for वै) K_0 यस्तु ज्येष्ठस्य तस्य वै; K_1 corrupt —^{c}) K_0 (*inf lin* as in text) ज्ञात —^{e}) D_2 से (for तं) Dn_1 त्व (for च) $B_{1\ 2}$ महात्मान (for महीपाल) —^{f}) K_1 T_1 भविष्यति

25 ^{a}) D_1 तस्यार्थे —^{b}) K_1 M_4 कुरुक्षेत्र; $Ñ_1$ B_3 T G क्षेत्र —^{c}) $K_{3\ 5}$ M_2 पातयिष्यंति; G_8 °स्यंत° —^{d}) K_8 दृढ; M_2 तीक्ष्ण; M_4 तीक्ष्णै° (for दृढै°) $B_{1.2\ 4}$ जिगीषव° (for प्रहारिण°)

26 ^{a}) B_3 Dn $D_{3\ 4.7\ 9}$ विहितं; $D_{1\ 6}$ विदित (for भविता) G_8 देवी —^{b}) K_1 भाविन्य (sic) (for भारस्य) K_5 नाशन° $Ñ_1$ $B_{1.2\ 4}$ गुरुभारविनाशन —M_4 om. 26^c–27^d —^{c}) G_2 transp गच्छ and शीघ्रं —^{d}) Dn_2 D_8 लोकं (for लोकान्)

27 M_4 om 27 (cf v l. 26) —^{a}) $Ś_2$ $Ñ_1$ B Dn_1 $D_{1\ 2\ 4-7\ 9}$ G_1 य (for स) $K_{1\ 2}$ $D_{2\ 5}$ पुष (for एष) M_2 om ते D_3 श्रुतो (for सुतो) $Ñ_1$ राजा (for राजन्) —^{b}) $K_{3\ 5}$ S (M_4 om) काल (for लोक) Ś K_0 °कारक°, $K_{3\ 5}$ °कारण (for °णात्) —^{c}) Ś K_0 कलिरेष, $Ñ_1$ कलेर्वंश, M_2 कलेरंशात् —^{d}) $Ś_1$ K_0 विजये, G_1 जदरे (for जठरे)

कलेरंशः समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ॥ २७
अमर्षी चपलश्चापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरश्चास्य तादृशाः ॥ २८
शकुनिर्मातुलश्चैव कर्णश्च परमः सखा ।
समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ।
एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्वतः ॥ २९
आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ।
मा ताञ्शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ३०
न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥३१
नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।
युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितम् ॥ ३२
पाण्डवाः कौरवाश्चैव समासाद्य परस्परम् ।
न भविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३३
नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाशोचन्त पाण्डवाः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३४
कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो ।
स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ३५
एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।
कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतूत्तमे ॥ ३६

Ś Ko घृत , K1 2 नृप° (for नृप)

28 a) Ñ1 अमर्ष K3 5 चचलश्च (for चपलश्च) S अमर्षी बलवाञ्शूर — b) B3 4 Dn2 D8 G2 M दुष्प्रसादन , G1 °धर्षण°, some MSS दुःप्रसाधन° — c) K1 दैवयोग°, G2 3 M2 देवयोगात् Ś1 Ko Ñ1 समुत्पन्नो — d) K1–3 5 Dn1 S (except T2) तस्य (for चास्य)

29 a) Ñ1 चापि (for चैव) — b) Ś Ko स (for च) — c) G3 समुत्पन्नो K3 5 विभागार्थं, Dn2 विनाशाय (for °शार्थं) — d) T G1 पृथिव्या° Ś1 Ko–2 5 D5 बहवो (for सहिता) Dn1 M2 नृप (for नृपा) — Ko (marg) Dn D1 4–7 9 ins after 29cd D8, after 30

29* यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
अधर्मो धर्मतां याति स्वामी चेद्धार्मिको भवेत् ।
स्वामिनो गुणदोषाभ्यां भृत्याः स्युर्नात्र संशयः ।
दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।

[(L 1) D4 [s]भवत् (for भवेत्) — (L. 2) D5 [s]भवत् (for भवेत्)]

— e) K2 D9 एवमर्थं, K8 B4 Dn1 G2 M1 एतदर्थं, K5 एतदमर्थं (sic), M2 एवमुक्त्वा Ñ1 B1 4 महाभागो (for °बाहो) — f) K2 देव, Dn1 वेत्ति (for वेद) B2–4 Dn2 D1. 3 4 6 7 9 G2 तत्त्ववित्, Dn1 वेदवित्, D5 सत्तम° (for तत्त्वत°)

30 a) G3 पुत्रस्ते — b) G3 विनष्ट° Dn2 पृथिवीश्वर — c) G3 तं, M2 4 [क]त (for तान्) Ś Ko–3 5 Ñ1 D2 5 मा शुचस्त्वान्नृप (K1 2 D3 °स्त्वान्नर , K5 [hypermetric] °स्त्वान्नृपते, D5 °स्त्वन्नर) श्रेष्ठ — d) Ś1 Ko ते (for हि) — After 30, D3 ins 29*

31 b) Dn1 पांडव, S ते नृप (for भारत) — c) K1. 2 Ñ1 Dn D5 G2 महात्मानो (for दुरा°) — d) K3 5 Ñ1 पातिता (for घा°)

32 For the event, cf. 2 71 29–30 — a) T1 G1 समाख्यातं (for च भद्रं ते) — b) Ś Ko 3. 5 B4 G1 पूर्वं निरवशेषत°, K1 2 D2 5 पृथिव्या बहवो नृपा° (cf 29b) — c) M2 युधिष्ठिरस्तु Dn1 समितो, Cd °तौ (as in text) — d) Ś2 राजसूयं (for °सूये) Dn1 च वदित, D5 निवेदिता°, M2 4 °दित°

33 a) K3 5 चापि, Ñ1 राजन्, D1 9 सर्वे (for चैव) — c) S राजेंद्र (for कौन्तेय) — d) D6 हृद्य; G2 वृत्त (for कृत्य) D5 T2 G2 3 कदाचन (for तदाचर)

34 b) Ko G3 शोचति, T G1 [अ]कुर्वत (for [अ]शोचन्त) Ñ1 G2 M3 तदा शोचति (Ñ1 तदशोचत) पांडव° — c) B3 Dn D1–7 9 एव (for एतद्)

35 b) Ś1 Ko प्राणेष्वपि, Ś2 प्राणेष्वपि Ś Ko 5 B4 D5 दया नृप (K5 °प°), K1–3 D2 दया (D2 °या) B4 D5 दया नृप, T1 दयात्र भो, G यथा (G1 °दा) प्रभो Dn1 कुरु, T1 दयात्र भो, — c) Dn2 श्रेष्ठश्च (for स्नेहश्च) प्राणेषु दयया प्रभो — d) G2 3 M4 देव° (for Ś Ko धर्म (for पाण्डु) दैव°) K1 ज्ञात्वा देवकृतो विधि[ ]

36 For the event, cf 2 App I, No 30 (G K adhy 46) — a) Ś1 Ko पार्थ, G2 M4 पार्थो (for चार्थो) S (except T2) महाराज (for °बाहो) — b)

यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।
अविग्रहे कौरवाणां दैवं तु बलवत्तरम् ॥ ३७
अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथंचन ।
कृतान्तस्य हि भूतेन स्थावरेण त्रसेन च ॥ ३८
भवान्कर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत ।
मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ॥ ३९
त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ४०
कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ।
स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ॥ ४१

मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ॥ ४२
एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
धर्मश्च सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥ ४३
पुत्रशोकसमुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
प्रज्ञाम्भसा महाराज निर्वापय सदा सदा ॥ ४४
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासस्यामिततेजसः ।
मुहूर्तं समनुध्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ४५
महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि द्विजोत्तम ।
नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४६

Ś1 मया**, G2 3 यथा श्रुत (for मया श्रुत°) —c) Ś1 damaged K3 5 पुत्रस्य (for °राजस्य) —d) T1 G1 M1 कुरूत्तम (M1 मे) (for कृतूत्तमे)

37 a) K5 D4 5 पतित; Dn1 D1 G2 M3 यदिदं, G3 यत्नितं (for यतितं) B4 धर्मराजेन —b) K3 गुह्य K3 B3 निवेदित, Dn1 तुं —c) K1 2 D5 अविग्रह, G2 अवग्रहे —d) K5 दैवस्तु, G3 देवं तु K5 M1 बलवत्तर° K1 तदैवं ते बलेन च

38 a) Dn1 येनाति- (for अनति) G3 क्रमणीयं K1 अभलविक्रणीयो हि (sic) —c) K3 Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 6 7 9 T2 तु (for हि) Ś K0-2 5 D2 5 कृतांत विहित° (K5 त) शश्वत् —d) B4 Dn D1 3 6 7 9 चरेण, D4 बलेन, Cd त्रसेन (as in text) Ñ1 वा (for च) Ś1 K0-2 5 D2 5 लोके भूतेन केनचित्, K3 स्थावरेण तु केनचित्, B1 2 स्थावरेणेतरेन वा, S चरेण (M1 त्रस्तेन; M2-4 त्रसेन) स्थावरेण च

39 M2 om (hapl) 39 —b) K1 2 श्रेयश्च, D9 -श्रेष्ठ स (for -श्रेष्ठश्च) —c) K3 5 Dn1 D1.6 G3 मुह्यते, T G1 M3 मुच्यते (for मुह्यते) K3 5 प्राणिनो, M3 ना (for ना) Ś K0-3 5 D2 5 जानन् (for ज्ञात्वा) —d) T1 G M1 3 4 आगतिम् (for चा°) Ñ1 एव वा Ś K0-3 5 D2 5 ना(D5 अ)गतिं गतिमेव च

40 c) D2 त्वा (for त्वा) M2 तप्तं तु (for संतप्त)

41 a) Ś K0 राजस् (for वीरस्) —c) K5 कथंचिद्धि (for कथ त्वयि) —d) Ś1 K0 D5 M1 2 4 नैव (for वै न)

42 M1 om (hapl) 42^{a}–43^{b} —b) K0 Dn1 G2 3 विधेश्चास्य नि(K0 G2 °श्चापि नि, G3 °श्चाप्यनु)-वर्तनात्; K3 5 तथा धर्मप्र° —d) T1 प्राण (for प्राणान्)

43 M1 om 43^{ab} (of v l 42) —c) B1.2 धर्मस्ते, B3 Dn D1 2 4 6 7 9 धर्मार्थे°, D3 धर्मार्थे, D5 धर्मस्त (for °श्च) —d) G2 तपस्यसि (for तप्त स्याच्च) Ś1 चिर तप, K1 2 B4 D2 तपश्चिर (for °श्चिरात्) K0 तप्त स्याच्चरितं तप°, K3 Ñ1 B (except B4) Dn1 D3 T G1.3 M1 3 तप्तस्य (Dn1 °तस्य°, D3 तप्त स्यात्, M3 °प्तासि) तपश्चिरात् (K3 र), K5 तप्तस्य तपसा चिर, D5 तप्तं स्याद्वा तपस्थिर, G2 तपस्यसि तपश्चिरात्, M2 4 तप्तासि च पर(M4 तप)श्चिरात्

44 a) Ś1 K0 2 3 5 Ñ1 B Dn D1 3-7 9 T G1 M2 4 पुत्रशोक (for शोक-) —b) B3 हुताशो, T1 G3 श D5 G2 M1 तथा (for यथा) —c) D5 प्राज्ञाम्भसा, G2 प्रज्ञां च तां Ś1 Ñ1 M1 महाराजन्; B Dn1 D1 4-7 9 भाग —d) K3 5 सदा विभो, T1 G2 सता (G2 दा) सदा; G1 सदाद्य वै K1 2 Dn2 D2 3. 5-7 निर्वाप(K1 D2 °ण; K3 र)यितुमर्हसि

45 G3 om the ref —a) Ś1 K0 स (for तु) Dn1 तत श्रुत्वा वचस्तस्य; Dn2 D3 6 7 तच्छ्रुत्वा वचन तस्य, D1 4. 5 9 तच्छ्रुत्वा तस्य वचन —c) K3 5 °ध्यात्वा, Ñ1 G2 3 M2 °ध्यायन्

46 Before 46, Dn2 ins धृतराष्ट्र उवाच —a) K5 -वेगेन (for जालेन) —b) D6 प्रतप्तोस्मि, G2 प्रणष्टोस्मि, M4 प्राणा नो (sic) (for प्रणुन्नोऽस्मि) K1. 2 Dn2 D2 3 5 6 7 (marg sec m, orig as in text)

इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च नशोचितुम् ॥ ४७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तं विशोकपर्व ॥

९

जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
संजयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २

भृश पित° (K1 पति), K8 5 महामुने (for द्विजोत्तम) —°) Ś1 Ko एव बुध्यामि, Dn1 अवबुध्यासि, D5 °मुह्यामि K8 5 कर्तव्यं नाभिजानामि

47 a) K1 D2 5 च (for तु) —b) K8 5 Ñ1 B D1-7 9 T2 G1 देव- (for दैव) Dn2 तदैव विनि योगज —d) Ko नानिशो (sic), K1 2 D2 5 वर्तिष्ये, B8 Dn D1. 3 4 6 7 9 घटिष्ये (for यतिष्ये) K1. 2 Ñ1 D2 G M1. 2 न च, B1-3 Dn2 D1 3-7 9 M4 न तु, Dn1 नन्व- (for च न) G2 शोषित (for शोचितुम्) Ś2 प्रवर्तिष्ये न शोचितु, K8 5 वर्तयिष्ये यथोचित

48 a) K1 2 D2 5 एतावदुक्त्वा वचन

Colophon — *Sub parvan* Ś Ko 3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 7 9 Cd विशोक, K1 2 D2 5 धृतराष्ट्रविशोक, G8 शोककरण — *Adhy name* Ś1 T व्यासवाक्यं, Ś2 K1 (with prefixed श्री) 2 D2 वेदव्यासवाक्य, D5 व्यासगमन, G8 व्याससिद्धांतवाक्य, M1 व्यास वचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1. 2 S 8 (as in text), B1 93(?) — *Śloka no* K1. 2 21, D2 22 — After the colophon, Ś1 concludes with अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति। ॐ नमो भगवते वासु देवाय।

— Ko अत परं स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— K8 अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति । अस्यानंतर स्त्रीपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्य श्लोक ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपति ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

— K5 अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— D1 शुभमस्तु । स १६६६ समये आश्विन ।

— D3 श्री श्रीवेंकटेशार्पणमस्तु ।

— D4 अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।
जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महिपति ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥
शुभमस्तु ।

— D6 7 संवत् १६४२ श्रावणवदि प्रतिपदा रविवासर काशी वास मणिकर्णिका विश्वनाथसनिधौ । — D7 cont अत पर स्त्रीपर्व ।

— D9 अस्यानंतर स्त्रीपर्वमस्ति। श्रीकृष्णाय नम । श्रीगोपालाय नम । संवत् १७१४५ (?) समये चैत्रसुदि १५ केदारगुरुवासरे ॥

9

☞ From adhy 9 onwards, D7 (which has only adhy 1–8) is discarded from the Crit App, while K4 D3, which begin from this adhy, are added

Before 11 9 1, Ś Ko 4 Dn1 D1 4 ins the introductory *mantra*

30* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ।

[(L 2) Ko D1 4 चैव (for व्यासं)]

क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ३
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ४
गान्धारी चैव शोकार्ता भर्तुर्वचनचोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥ ५
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ॥ ६
ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताभ्यश्चार्ततरः स्वयम् ।
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ७
ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु ।
आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककर्शितम् ॥ ८
अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यन्त तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ९

This is preceded in Ś1 by ॐ स्वस्ति । ॐ नमो विघ्नांतकाय । स्त्रीपर्व लिख्यते ।, in Ś1 K4 by ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, in K0 by ॐ श्रीगणेशाय नम', in Dn1 by श्रीगणेशाय नम । गते भगवति व्यासे इत्यादि स्त्रीपर्व । तत्र प्रथमोध्यायो व्याख्यातप्राय' गते ॥ ३ ॥, and in D1 4 by श्रीगणेशाय नम Dn3 ins श्रीगणेशाय नम before 11 9 1

1 a) S गते व्यासे तु (T2 G2 3 स) धर्मात्मा; Cd as in text — c) K2 आचेष्टत, G2 अकुर्वत (for अचेष्टत) K3 5 किमचेष्टितवान्विप्र — d) G3 व्याहर्तुम् (for व्याख्यातुम्) Ś K0 तन्ममाख्यातुमर्हसि —After 1, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 Cd ins a passage given in App I (No 1)

2 a) M2 एव श्रुत्वा — b) G3 विचेतन, M4 [अ]ल्पचे —For 2, Ś K Ñ1 B Dn D1-6, 8 9 subst

31* विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ ।
युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) K6 च (for the first तु) Ś1 K3 5 Ñ1 Dn2 श्रुत्वा स; K2 स श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K1 B1 3 Dn3 D2 6 पुरुषर्षभ (D6 भ), K2 D5 भरतर्षभ Ś1 K0 4 श्रुत्वा भरतसत्तम (for the post half)]

3 a) K1 2 Ñ1 D2 5 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) T1 G1 M1 आरुह्य (for आनय) K5 M2 गांधारी — c) K5 वधू S कुंतीं चैव (T2 रुदतीश्च) तथा क्षत्त (T1 त्ता) — d) K1 2 D2 5 याश्चान्या भरतस्त्रिय, K3 5 याश्चैवान्याय योषित, S त्व(T1 M3 स)मानय समांतिक

4 a) T G M3 तु (for स) — b) T2 विदुषां (for र) Ś K0 4 D5 8 धर्मसुत्तम; K3 5 संमत, B3 धार्मिकोत्तम, G1 तत्त्ववित्तम, M1 धर्मसत्तम — c) T1 विप्रहित G2 ग्लानो (for ज्ञानो) — d) G3 M4 ध्यानम् (for यानम्) K3 5 [अ]भ्यपद्यत, B1 [अ]न्वपद्यते, T G1 रोहत

5 a) Dn1 पुत्र (for चैव) — b) G3 (inf lin as in text) व्यसन Ś1 K1-3 5 D1-3 5 6 8 9 नोदिता (K5 त) (for चो) — c) Ś1 damaged K1 2 ततो राज्ञ, K5 यतो राज्ञा, D5 ततो राजा — d) K3 5 समाद्रवन्, B1 उपागमत्; Dn2 उपस्थिता, S समाद्रवत्

6 b) K4 B1 परायणा (for समन्विता) — c) K5 corrupt K3 Dn2 ईयुस्ता, B1 3 अन्वीयुर्; D3 ईयुश्च; T G1 M1 2 4 आयस्ता; G2 आयुस्ता, G3 आयाता; M3 आयत्ता (for ईयु स्म) Cd cites ईयु (as in text) — d) S चै (for उच्च्) K4 T G1, 2 M3 तदा (for तत) K3 5 सु(K5 om सु)न्दृश चुक्रुशु स्तत

7 a) K1 2 D2 lacuna, K3 ता, K5 तां (for ता) K1 समाश्वासत; K2 श्वासयत, K3 5 T1 G1, 3 M1 4 श्वासयन् (for यत्) K5 क्षत्रा — b) K1 2 सर्वाश्च, K3 पश्चाद्, G2 सुदुःख; G3 आसीच् (for ताभ्यश्च) Ś1 चांतरत; K3 आर्तवर, K4 चांत; G1, 2 चार्तस्वर; M1 2 4 आर्तो रुदन्, M3 आर्ततर (for चार्त) K5 ताभ्यावर्तस्वर तथा (sic) — c) K2 5 अश्रुकंठी, T G कंठ; M1, 2 4 कंठा — d) T G1 2 M4 ततस्ता, G3 तत स्थान्, M1, 3 तत स; M2 ततस्तान् (for ततोऽसौ) T1 G1, 2 निर्ययु (for यौ) K1 2 D2 शिबिकासु बहिर्ययौ

8 a) K1 M2 प्राणाद Dn1 संयज्ञे — c) K0 अकुमारं; K1-3 5 Dn1 आकुमार Dn1 D4 च तत्सर्वम्, S पुर तच्च (M2 पुरस्ताच्च) (for पुर सर्वम्) — d) Ñ1 अवसच्, S (except G1) [अ]प्यभवच् (for अभवच्) Ś K4 B D3 4 8 9 कर्षित

9 a) B1 3 अदृष्टपूर्वया — b) T1 परा (for पुरा) — c) K3 5 पृथग्जनैश्च, B3 ग्जनैर्, Cd ग्जनेन (as

इदं तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतिष्ये च नशोचितुम् ॥ ४७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ समाप्तं विशोकपर्व ॥

९

जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठ चिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
संजयं योजयेत्युक्त्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २

भृश पित (K1 पति), K8 5 महामुने (for द्विजोत्तम). — c) Ś1 K0 एव बुध्यामि, Dn1 अवबुध्यासि, D5 °मुह्यामि K8 5 कर्तव्य नाभिजानामि

47 a) K1 D2 5 च (for तु) — b) K8 5 Ñ1 B D1-7 9 T2 G1 देव (for दैव) Dn2 तदैव विनियोगज — d) K0 नानिशो (sic), K1 2 D2 5 वर्तिष्ये; B8 Dn D1. 3 4 6 7 9 घटिष्ये (for यतिष्ये) K1 2 Ñ1 D2 G M1. 2 न च, B1-3 Dn2 D1 3-7 9 M4 न तु, Dn1 नन्व (for च न) G2 शोचित (for शोचितुम्) Ś2 प्रवर्तिष्ये न शोचितु, K8 5 वर्तयिष्ये यथोचित

48 a) K1 2 D2 5 एतावदुक्त्वा वचन

Colophon — *Sub parvan* Ś K0 3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 7 9 Cd विशोक; K1 2 D2 5 धृतराष्ट्रविशोक, G3 शोककरण — *Adhy name* Ś1 T व्यासवाक्यं, Ś2 K1 (with prefixed श्री) 2 D2 वेदव्यासवाक्यं, D5 व्यासगमन; G3 व्याससिद्धान्तवाक्यं, M1 व्यास वचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 2 S 8 (as in text), B1 93(?) — *Śloka no* K1 2 21, D2 22 — After the colophon, Ś1 concludes with अत पर स्त्रीपर्व भविष्यति । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

— K0 अत' पर स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— K3 अत' पर स्त्रीपर्व भविष्यति । अस्यानंतर स्त्रीपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्य' श्लोक' ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपति' ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

— K5 अत' पर स्त्रीपर्व भविष्यति ।

— D1 शुभमस्तु । स १६६६ समये आश्विन ।

— D3 श्री श्रीवेंकटेशार्पणमस्तु ।

— D4 अत' पर स्त्रीपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य' श्लोक ।

जनमेजय उवाच ।
गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महिपति' ।
किमाचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥

शुभमस्तु ।

— D6 7 सवत् १६४२ श्रावणवदि प्रतिपदा रविवासर काशी वास मणिकर्णिका विश्वनाथसंनिधौ । — D7 cont अत' पर स्त्रीपर्व ।

— D9 अस्यानंतर स्त्रीपर्वमस्ति । श्रीकृष्णाय नम । श्रीगोपालाय नम' । संवत् १७१४५ (?) समये चैत्रसुदि १५ केदारगुरुवासरे ॥

9

☞ From adhy 9 onwards, D7 (which has only adhy 1-8) is discarded from the Crit App, while K4 D8, which begin from this adhy, are added

Before 11 9 1, Ś K0 4 Dn1 D1 4 ins the introductory *mantra*

30* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यास ततो जयमुदीरयेत् ।

[(L 2) K0 D1 4 चैव (for व्यास)]

क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
वधूं कुन्तीमुपादाय याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ ३
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् ।
शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ॥ ४
गान्धारी चैव शोकार्ता भर्तुर्वचनचोदिता ।
सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥ ५
ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ॥ ६
ताः समाश्वासयत्क्षत्ता ताभ्यश्चार्ततरः स्वयम् ।
अश्रुकण्ठीः समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ पुरात् ॥ ७
ततः प्रणादः संजज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु ।
आकुमारं पुरं सर्वमभवच्छोककर्शितम् ॥ ८
अदृष्टपूर्वा या नार्यः पुरा देवगणैरपि ।
पृथग्जनेन दृश्यन्त तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ९

This is preceded in Ś1 by ॐ स्वस्ति । ॐ नमो विघ्नांतकाय । स्त्रीपर्व लिख्यते ।, in Ś2 K4 by ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, in K0 by ॐ श्रीगणेशाय नम, in Dn1 by श्रीगणेशाय नम । गते भगवति व्यासे इत्यादि स्त्रीपर्व । तत्र प्रथमोध्यायो व्याख्यातप्राय गते ॥ ३ ॥; and in D1 4 by श्रीगणेशाय नम Dn2 ins श्रीगणेशाय नम before 11 9 1

1 a) S गते व्यासे तु (T2 G2 8 स) धर्मात्मा, Cd as in text — c) K2 आचेष्टत, G2 अकुर्वत (for अचेष्टत) K3 5 किमचेष्टितवान्विप्र — d) G3 व्याहर्तुम् (for व्याख्यातुम्) Ś K0 तन्ममाख्यातुमर्हसि — After 1, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 Cd ins a passage given in App I (No 1)

2 a) M2 एष श्रुत्वा — b) G3 विचेतन, M4 [अ]ल्पचे — For 2, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 subst

31* विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ ।
युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ।

[(L 1) K5 च (for the first तु) Ś1 K3 5 Ñ1 Dn2 श्रुत्वा स, K2 स श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K1 B1 2 Dn2 D2 6 पुरुषर्षभ (D6 भ), K2 D5 भरतर्षभ Ś1 K0 4 श्रुत्वा भरतसत्तम (for the post half)]

3 a) K1 2 Ñ1 D2 5 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) T1 G1 M1 आरुह्य (for आनय) K5 M2 गांधारी — c) K5 वधू S कुंतीं चैव (T2 रुदतीश्च) तथा क्षत्त (T1 त्ता) — d) K1 3 D2 5 याश्चान्या भरतस्त्रिय, K3 5 याश्चैयान्याश्च योषित, S स्व(T1 M3 स)मानय मर्मातिक

4 a) T G M3 तु (for स) — b) T2 विदुर्पा (for र) Ś K0 4 D5 8 धर्मसुत्तम, K3 5 समत; B3 धार्मिकोत्तम; G1 तत्ववित्तम, M1 धर्मसत्तम — c) T1 विप्रहित G2 ग्लानो (for ज्ञानो) — d) G3 M4 ध्यानम् (for यानम्) K3 5 [अ]भ्यपद्यत, B1 [अ]न्वपद्यते, T G1 रोहत

5 a) Dn1 पुत्र (for चैव) — b) G3 (inf lin as in text) व्यसन Ś2 K1-3 5 D1-3 5 6 8 9 नोदिता (K5 त) (for चो) — c) Ś1 damaged K1, 2 ततो राज, K5 यतो राज्ञा, D5 ततो राजा — d) K3 5 समाद्रवन्, B4 उपागमत्; Dn2 उपस्थिता, S समाद्रवत्

6 b) K4 B4 -परायणा (for -समन्विता) — c) K5 corrupt K3 Dn2 ईयुस्ता, B1, 2 अन्वीयुर्; D3 ईयुश्च, T G1 M1 2 4 आयस्ता; G2 आपुस्ता; G3 आयाता, M3 आयत्ता (for ईयु स्म) Cd cites ईयु (as in text) — d) S वै (for उच्) K4 T G1, 2 M3 सदा (for तत) K3 5 सु (K5 om. सु) भृश चुक्रुशु स्तत

7 a) K1 2 D2 lacuna, K3 ता, K5 तां (for ता) K1 समाश्वासत, K2 श्वासयत, K3 5 T1 G1 3 M1 4 श्वासयन् (for यत्) K5 क्षत्रा — b) K1 2 सर्वाश्च, K3 पश्चाद्, G2 मृदुश्च, G3 आसीच् (for ताभ्यश्च) Ś1 चातरत, K3 आर्तेतर, K4 चात, G1 2 चार्तस्वर; M1 2 4 ह्यार्तो रुदन्, M3 ह्यार्तस्वर (for चार्त) K5 तान्यावर्तस्वर तथा (sic) — c) K2 5 अश्रुकंठी, T G कंठः, M1, 2 4 कंठा — d) T G1 2 M4 ततस्ता, G3 तत स्तान्, M1, 3 तत स, M2 ततस्तान् (for ततोऽसौ) T1 G1 2 निर्ययु (for यौ) K1 2 D2 शिबिकासु बहिर्ययौ

8 a) K1 M2 प्राणाद Dn1 सयज्ञे — c) K0 अकुमार; K1-3, 5 Dn1 आकुमार Dn1 D4 च तत्सर्वम्; S पुरं तच्च (M2 पुरस्ताच्च) (for पुरं सर्वम्) — d) Ñ1 अवसच्, S (except G1) [अ]प्यभवच् (for अभवच्) Ś K4 B D3 4 8 9 -कर्षितं

9 a) B1 3 अदृष्टपूर्वया — b) T1 परा (for पुरा) — c) K3 5 पृथग्जनैश्च, B3 ग्जनैर्, Cd ग्जनेन (as

प्रकीर्य केशान्सुशुभान्भूषणान्यवमुच्य च ।
एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ॥ १०
श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।
गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूथपाः ॥ ११
तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः ।
शोकार्तान्यद्रवन्राजन्किशोरीणामिवाङ्गने ॥ १२
प्रगृह्य बाहून्क्रोशन्त्यः पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि ।
दर्शयन्तीव ता ह स्म युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १३

विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।
शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजज्ञिरे ॥ १४
व्रीडां जग्मुः पुरा याः स्म सखीनामपि योषितः ।
ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ॥ १५
परस्परं सुसूक्ष्मेषु शोकेष्वाश्वासयन्स्म याः ।
ताः शोकविह्वला राजन्नुपैक्षन्त परस्परम् ॥ १६
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १७

---

in text) K0–2 4 Ñ1 B3 Dn2 D5 [अ]दृश्यत, K3 5 B1 2 4 Dn1 D1–4 6 8 9 दृश्यते (for दृश्यन्त as in Ś) S हतेश्वरास्ता ददृशु (G2 3 °शे) —d) B3 तास्तथा, D8 प्रमदा (for तास्तदा) T G समवेता पृथग्जना (T1 °ग्गणा, G2 °ग्जनै), M पृथग्भूता पृथग्जना

10 a) T1 प्रशीर्य (for प्रकीर्य) K5 D4 शुशुभान्, Ñ1 B3 Dn2 D8 च शुभान्, S असि(T1 M1 °शि)तान् K1. 2 D2 5 प्रकीर्णकेशा सु(K1 °शसु-, D2 °शाशु, D6 °शास्व)शुभा (K2 °भान्) —b) K1 D2 [अ]वमुच्य वै, K2 D8 °मुच्यत, B3 °मुच्यते —c) T G1 यत्र (for नार्य)

11 D8 om 11ab. —b) K1 2 D2 स्वथाक्रमन् (D2 °मात्), T G1. 3 M निराक्र(M1 °ग)मन् G2 गृहेभ्य स्तारिता क्रमात् —c) G2 गृहेभ्य (for गुहाभ्य) Dn2 एव (for इव) —d) D2 पृषभो, D4 पृषत्यो, D5 पृषत्य-, G3 करिण्यो Ñ1 पृषत्यो निहतेश्वरा, Cv as in text

12 a) Ñ1 Dn2 इति (for तानि) D2 [उ]दाराणि (for [उ]दीर्णानि) —b) G2 3 तानि (for तदा) —c) K0 [अ]द्रवद्, K1–3 5 D2 5 M3 4 [अ]भ्रमन्; T G1 [अ]रुदन्, G3 भ्रमन्, M2 [अ]भवन् (for [अ]द्रवन्) T G1 घोरं, M4 भूमौ (for राजन्) Dn2 D8 M1 शोकार्ता व्य(D8 आ)द्रवन्राजन्, G2 °र्ताना महाराज —d) Ś1 K0 4 इव व्रजा, K1 2 Ñ1 B2 4 Dn D1. 3 4 6 8 9 इवांगणे, K3 5 इवाकरे, T G M1 3 इवागना Cv किशोराणामिवाकणे

13 a) D2 प्रकृष्य (for प्रगृह्य) K1 5 D2 बाहु; K2 वाहु; K3 D5 बाहु, G2 बाहू (for बाहून्) —b) K3 तया K3 5 क्रोशत्या, Dn1 °स्यु (sic) —c) T1 परान्, K5 पितॄन्परान्; G2 3 M °न्पतीन् —c) T1 G1 2 ह (for [इ]व) D5 बाहु स, T1 तान्हि स, G2 ताभास्ता (sic), G3 ता हि स्म (for ता ह स्म) K1, 2 D2 युगात इव संप्राप्ते, K3 5 दर्शयत्यो हुताशस्य, Cv दर्शयंत्य इवाह स्म —d) G2 °सक्षये K1 2 दर्शयति हतान्पतीन्, D2 दर्शयंतीह तानपि

14 a) Dn1 सुलपत्यो (for वि°) S नदत्यश्च (for रु°) Dn1 D1. 3. 4. 6 8 9 स्म (for च) —b) K3 T G1 इतस्तत (for तत°) —c) Ś1 K0 4 [अ]भिहत-, Ś2 [अ]भ्य°; K1 2 D2 [उ]पहत (D2 °ता); B4 D5 [अ]पहत, T G1 विहत- (for [अ]भ्या°) G2 शोकेनाश्यविनज्ञानात् (sic). —d) Ñ1 Dn2 ता कार्यं (for कर्तव्य) K3 5 न स्म जज्ञिरे, Ñ1 न प्रपूजिरे, B2 नाभिजज्ञिरे

15 a) S व्रीळां K5 परां (for पुरा) Dn2 याश्च, T1 यास्ता; G1 यास्य; G2 यस्मात् (for या स्म) —b) G2 सुखिनाम् (for सखीनाम्) Dn1 D8 योषितां —c) D1. 3 4 6 8 9 एकवस्त्राश्च निर्लज्जा, T G निर्लज्जा (T1 °र्विण्णा)स्तास्तु राजेंद्र (G1 °द्रा) —d) Ś2 शुश्रूणा, K3 5 स्व° S श्वश्रूणामपि सन्निधौ

16 a) K3 5 सस्त्रपुत्रा, G2 न सूक्ष्मेषु (for सुसू°) —b) K3 5 शोकेन (for °षु) K3. 5 Ñ1 B Dn1 D1–4 6 8 9 तदा, D5 तत; T2 त्रिधा (for स्म या) Ś1 K4 केशेष्व(K4 °षु)सयन्स्म या (sic), K0 केशेष्वाश्वासयंस्तदा, K1 2 T1 G M शोकेष्वाश्वासयति (K1 °यत; K2 °यत) या, Dn2 °ष्वाशासयस्तदा —c) K5 विकला (for विह्वला) —d) Ś2 M1 उपेक्षत; K1. 2 Ñ1 B1–3 Dn D1–6 8 9 T2 G1 3 अवै°, K3 5 उपेक्षंत्य; B4 अपेक्षव, T1 M4 नावै°, G2 नावे°, M3 न्यवै° (for उपै°)

17 b) K1–3 5 B3 Dn2 D3 4 8 T G M3 रुदतीभि —c) G2 निर्ययुर् (for यौ) S तूर्णं (for दीनस्). —d) S दीन(G2 °ना)स्त्वायोधन प्रति

शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वकर्मोपजीविनः ।
ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ १८
तासां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसंक्षये ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो व्यथयन्भुवनान्युत ॥ १९
युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।
अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥ २०
भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षये ।
प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

वैशंपायन उवाच ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान्महारथान् ।
शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
पुत्रस्तव महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः सानुचरो राजञ्शक्रलोकं महीपतिः ॥ ३
दुर्योधनबलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः ।

18 [a]) K1.2.5 श(K5 शा)ल्पिनो K1.5 वाणिजो, K2 वणिजौ Ś1 K0 वेश्या· — [b]) K1.2.5 D1-3.6.8.9 G1 सर्वे (for सर्व) Ñ1 ·कामोप (for कर्मोप°) — [d]) K1 निर्ययौ (for °युर्)

19 [a]) S तेषां (for तासां) — [b]) Ś1 lacuna for कुरुसक्ष B1.2 कुरुससदि — [c]) K4 Dn2 महाशब्दो — [d]) D8 व्यथयन्, M1 व्यधमन् (for व्यथयन्) Ś2 K0.4 भवना(Ś2 °ता)न्युत

20 B1.2 om 20 M1 om 20–21 — [a]) Ś1 damaged K3.5 सप्राप्तो — [b]) Ś1 **नां; T1 G1 लतानां (for भू) Ś1 K0.4 वृहनाद्; Ś2 वहताम् D8 M2 इति (for इव) — [c]) G1 अभव Ś K0.4 स्यादस, D8 सोप्ययं; T2 स्योदय (sic) (for स्यादय) Dn1 प्राप्तम् (for प्राप्त) K3.5 अभावश्चायं सप्राप्तो, M2 °वस्योदय प्राप्ता — [d]) K3 भूतानीति च मेनिरे, K5 भूतानामिति मे

21 M1 om. 21 (cf v l. 20) — [b]) K1 D2 कुरु सक्षय, T जनसक्षये — [c]) B3 आक्रोशत K2 G3 महाराजस — [d]) K2 सनुरक्तास्; G2.3 स्वनु D3 तथा (for तदा)

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1.2 D2.5 धृतराष्ट्रनिर्याण (K1 °निर्यापण); G3 M धृतराष्ट्रनिर्गम (G3 M1 °निर्गमन) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1.2 10, Ñ1 Dn1 D3.6 2, S 9 (as in text) — *Śloka no* K1.2 63, Ñ1 20, B1 (*sec m*) 95 (?), D2 64

10

1 K1 om the ref — [a]) Ś K0.4 तदा (for ततो) K4 दृष्ट्वा (for गत्वा) — [b]) Ś K0-2.4 D2.5 ते (for तान्) Ś1 K0.4 महारथं — T2 om (hapl.) 1[c]–2[d] — [c]) K5 शारद्वति, D5 सारद्वत Ś1 K0.4 कृप शारद्वत (by transp)

2 T2 om 2 (cf v l 1) — [c]) K1.2 D2 अश्रु कंठ, T1 °कर्णा Some MSS विनिश्वस्य — [d]) Ś2 T1 G1.2 M1-3 रुदंत, K3 क्रंदत, G3 राजानम् (for रुदन्तम्) K1.2 D2 इदं वचनमब्रुवन्; K5 क्रंदंत इवम ब्रवीत् (sic), Ñ1 Dn2 रुदंत इव चाब्रुवन्

3 [a]) B3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 सुतस् (for पुत्रस्) M2 महाराजा — [b]) D9 सुदुस्तरं — B4 reads 3[b]–6[b] on marg — [c]) K3.5 T G1 M2-4 राजा (for राजन्) — [d]) K5 महीपतिं, B3.4 Dn1 D1.3.4.6.8.9 °पते, S महारथ

4 B4 reads 4 on marg — [a]) Dn1 पूर्वम् (for सर्वम्) G2.3 एतस् (for अन्यत्) — [d]) K4 सैन्यतो, B3 सैन्यस्ते; G2.3 सैन्यं तु (G3 च) Ñ1 Dn2 पुरुषर्षभ.

सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्तदा ।
गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः शत्रुगणान्बहून् ।
वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ॥ ६
ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्शस्त्रनिर्जितान् ।
भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
एतां तां क्षत्रियस्याहुः पुराणां परमां गतिम् ।
शस्त्रेण निधनं संख्ये तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ९

न चापि शत्रवस्तेषामृध्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः ।
शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
सुप्तं शिबिरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११
पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥ १२
तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते ।
प्राद्रवाम रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३
ते हि शूरा महेष्वासाः क्षिप्रमेष्यन्ति पाण्डवाः ।
अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
निहतानात्मजाञ्श्रुत्वा प्रमत्तान्पुरुषर्षभाः ।

---

5 B4 reads 5 on marg — b) Ś1 K0 3–5 M1 तथा; Ñ1 B2–4 Dn D1 3 4 6 8 9 तत (for तदा)

6 B4 reads 6ab on marg — a) Ś2 (by corr) K T G अभीता (for अभीता) — b) K1 2 घ्नत; Dn1 D2 तत, D5 M1, 2 4 हत्वा (for घ्नन्त) — c) G2 3 समरे वीरकर्माण

7 a) Ś2 K D2 5 एव (for ध्रुवं) G2 3 तान् (for ते) — b) K4 G3 शत्रु-; Dn2 अस्त्र- (for शस्त्र) Ś1 K0 निर्जिता, D2 जीवितान् — c) Ś1 K0 Ñ1 B4 Dn1 D1 (before corr) 4 6 8 9 भासुर, K1 D2 भास्करं — d) K4 Ñ1 B1 3 Dn D3 4 8 विचरति D5 विहरंत्य इवामरा (sic) — After 7, S ins

32* सर्वे ह्यभिमुखा शूरा युध्यमाना हतारिभि ।

[G2 सर्वे ह्यतर्मुखा, G3 परानभिमुखा T1 रात्रे, G1 राशि (for शूरा) M1 युध्य° (for युध्य°) T1 G1 हता युधि]

8 a) Ś1 K0 4 कश्चन, G2 काश्चिद्धि K1 2 शत्रूणां (for शूराणां) — b) G2 युध्यमाना पराङ्मुखा —Ś1 K0 4 om (hapl) 8c–9b — c) G2 प्राप्ता — d) D3 T G M4 हि (for च)

9 Ś1 K0 4 om. 9ab (cf v. 1 8) — a) K3 एतांस, B4 Dn1 D1, 2 4–6 8 9 एव, G2 वधास् (for एता) K5 त, G2 तान् (for तां) — b) Ś2 प्रशस्तां, K1, 2 D3 शस्तां च, Ñ1 पराणा, Dn1 पुराण; T1 °ण, M1 °णीं, M2 °ण Dn2 परमा B1 गति — c) Ś1 K0 प्राप्तस, K4 प्राप्तास, K6 G3 M सख्ये

— d) Ś2 Ñ1 B Dn1 D1, 3–6 8 9 तन्न, K3 नात्र; K5 तान् (submetric), M3 न तान् (for तान्न)

10 a) K0 वापि (for चापि) — b) Dn1 reads from ध्यन्ते up to 12d on marg Ś1 lacuna; K3 5 गृध्यते, K4 सृजया, Ñ1 विद्यते, B3 युध्यते; B4 दृष्यते, Dn2 विद्यते, D5 उध्यते, T G1 मुच्यते, G2 क्लिश्यन्ते, G3 राध्यते; M2 मज्जते (for ऋध्यन्ते) — d) K3 5 अश्वत्थाम्न (for °म)

11 Dn1 reads 11 on marg — b) M2 त (for ते) G1 सुत°. — c) Ś K B3 Dn1 D2 5 आसाद्य (for आविश्य)

12 Dn1 reads 12 on marg — a) G2 पचाला — b) K5 धृष्टद्युम्न — c) G3 सर्वे (for चैव) — d) Ś2 B1 2 घातिता, K3 5 सर्वश (for पातिता)

13 a) K4 विशमन, K5 पियसन, Dn1 Cd विशशन, D6 विराजनं — b) K3 D3 T1 G1, 2 पुत्र°, B1 युद्धे, D5 पुत्र (for पुत्र) D3 -पाडु (for शत्रु) K5 गणेन (for गणस्य) — cd) Ś1 K4 M3 4 प्रद्रवाम, G3 प्राद्रवतम्, M3 प्रद्रमन्वायत् (sic) K0–3 5 D5 S transp रणे and न हि (G2 अभि, M1 हि न) Ś1 K T1 G1 3 M शक्ष्या (K1 °क्षा) महे Ñ1 Dn2 वयं (for त्रय)

14 b) G3 न क्षमिष्यति पाडवा — G1 om (hapl) 14c–15d — d) M4 वर्ष (inf lin वध) (for वैरं) Ś1 damaged, K0 4 S (G1 om) प्रतिचिकीर्षव, K5 °जिहीषव, Ñ1 °जिगीषव

निनीषन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यशस्विनि ॥ १५
पाण्डूनां किल्बिषं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे ।
अनुजानीहि नो राज्ञि मा च शोके मनः कृथाः ॥१६
राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं क्षत्रधर्मं च केवलम् ॥ १७
इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च भारत ॥ १८
अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
गङ्गामनु महात्मानस्तूर्णमश्वानचोदयन् ॥ १९
अपक्रम्य तु ते राजन्सर्व एव महारथाः ।
आमन्त्र्यान्योन्यमुद्विग्नास्त्रिधा ते प्रययुस्ततः ॥ २०
जगाम हास्तिनपुरं कृपः शारद्वतस्तदा ।
स्वमेव राष्ट्रं हार्दिक्यो द्रौणिर्व्यासाश्रमं ययौ ॥ २१
एवं ते प्रययुर्वीरा वीक्षमाणाः परस्परम् ।
भयार्ताः पाण्डुपुत्राणामागस्कृत्वा महात्मनाम् ॥ २२
समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ ।
विप्रजग्मुर्महाराज यथेच्छकमरिंदमाः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

15 G1 om 15 (cf v l 14) — a) K1 D5 निहि तान्, K5 नहितान्, Ñ1 B Dn D1-4. 6 8 9 T G2 8 M2-4 ते हतान् (for निहतान्) G2 8 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) — b) Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 T1 प्रमत्ता°, G2 पुत्र तान् (for प्रमत्तान्) K3 5 D5 M2 पुरुषर्षभान् — c) Ś1 निरीक्षः; K3 5 Dn1 D1. 3 4. 6 8 9 निरीक्षंत°, Ñ1 Dn2 निविशत°, B1 2 निलीयंत°, T अन्विच्यत° (T1 त), G3 निनीषति, M2 4 अमृष्यंत°; M3 जिगीषंत (for निनीषन्त°) K1 3 D2 पदे, Ñ1 पुरं, T1 कथं, M1 पर (for पद) Ś2 (before corr) निनिषंत Ś2 (sup lin by corr) K4 पृच्छंति पदवीं शूरा — d) K1. 4 D5 यशस्विन° B1 S (G1 om) क्षिप्रमेष्यति पांडवा°

16 a) Ñ1 B1-3 Dn D1. 3 4 6 8 9 तेषां तु (for पाण्डूनां) Ñ1 B1-3 Dn D1-4 6 8 9 M2 4 कदनं (for किल्बिषं) — c) K1 2 मे राज्ञि, T1 मां राजन्, T2 मा राज्ञि

17 a) B1 पुनस्, Dn1 एव (for राजस्) Ś1 Ko 1 स्व च वि, Ś2 Ñ1 B1 Dn2 T1 G1. 3 M1. 3 स्व चानु, T2 मां चानु, M2 स्वामनु (for स्वमनु) — b) K3 5 आस्थाय (for आतिष्ठ) — c) Ś Ko 4 समासे, K1 2 दृष्ट त, K3 दष्टांत, K5 दिष्ट्या तं, B1 निष्ठा ता, B2 निष्ठा तां; Dn1 D1. 3-6 8 9 दिष्टांत, D2 दृष्टा त (for निष्ठान्त) B1 transp पश्य and चापि Ś1 Ko 4 चाप्येतत्, Ś2 चापेत; K1. 3 5 D5 चाप्येनं, K2 चायेनं, G2 3 चामु त्व (G3 च) (for चापि त्व) — d) K1 2 क्षत्रधर्मं, B Dn1 D1-4. 6 8 9 क्षात्रं (B3 °त्र) धर्मं M4 क्षत्रधर्मश्च केवल°

18 Ś2 reads 18ab on marg — a) Ś2 इत्युक्त्वैव च राजान, K4 इत्युक्तवचन राजान (hypermetric). — b) K3 चाभि°, Dn2 T G M3 चापि, D2 चाभि- (for चाभि) — D5 reads (sec m) 18c-19b on marg — c) K1 कृतवर्माणि — d) K5 द्रोणपुत्रस्य

19 a) D5 reads 19ab on marg Ko 1 3 5 B1 Dn1 D3. 4 अवेक्ष्य, K2 आवक्ष्य, T2 G1 अन्वेक्ष° G1 भर्तार (for राजान) — b) Ś1 Ko 4 महीपतिं, M4 मनीषिण° (for णम्) K3 D2 कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं (= 18b) — c) K1 2 D2 6 महाराज, K3 5 जगा- माथ (for महात्मानस्) — d) K1-3 5 D3 मनोदयन् (K1 2 द्), Dn2 अदेशयन् (for अचोदयन्)

20 a) K2 तु मे, K3 5 T G2 3 च ते, B1 2 ततो (for तु ते) T G2 3 M सर्वे (for राजन्) Ś1 Ko 4 अपक्रामतु (Ko 4 °मत) ते राजन्, G1 अपक्रम्य च सर्वत्र — b) S त्रयो राजन् (for सर्व एव) — c) Ś2 दविग्- ज्ञास् (sic), K3 5 आविग्नास्, G3 उद्वीतास् — d) M2 corrupt T ततस्, G1 तदा (for त्रिधा) Ñ1 B Dn D1-4 6 8 9 तदा, T1 त्रय (for तत)

21 a) D3 G1 हस्तिनपुर — b) K3-5 B1 G3 तथा, T G1 M1. 3 तत (for तदा) — c) D1 स्वग्रमेव (for स्वमेव) S Ko M3 राज्य (for राष्ट्र) — d) Ś1 Ko तथा; K4 तत (for ययौ)

22 b) K1. 3 5 B3 D3 4. 8 T1 वीक्ष्य°, G2 प्रेक्ष°. — d) G2 नमस्कृत्वा — After 22, Ś1 Ko 4 ins 33*

23 Ś1 Ko 4 om. 23 — a) T G2 3 वीरं, G1 पुत्रं (for वीरा) — b) K3 5 तदाप्यनुदिते; D5

११

वैशंपायन उवाच ।
हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् ॥ १
सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
शोचमानो महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ २
अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।
युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३
तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्शिता ।
सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ४
स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ५
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ॥ ६
क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साद्यानृशंसता ।

वदा चानु°, M2 तदन्वनु° — c) Ś2 K1. 2 D2 5 महात्मानो (Ś2 °न) (for °राज) — d) K2 T2 G3 M2–4 यथेष्टकम्, K3 5 यथैवेष्टम् Ś2 Dn2 अरिंदम G2 यथेष्टमरिमर्दना — Ś2 K1–3 5 Ñ1 B Dn D1–3 8 9 ins after 23 Ś1 K0 4 (which om 23) after 22

33* समासाद्याथ वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
व्यजयन्त रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ।

[(L 1) K3 5 समासाद्यत — (L 2) Ś1 व्यज**, K0 व्याजयस्ते; Ñ1 B3 4 D1 3 4. 6 8 9 व्यजयस्ते, Dn1 विजयस्ते, D2 व्यजयतो K4 व्यजयन्समरे राजन् (for the prior half)]

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 2 D2 5 कृपद्रौणिभोजदर्शनं, T G3 M1. 2 4 कृपादिदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K2 11, K1 S 10 (as in text); Ñ1 Dn1 D3 6 (sec m) 3, D9 2 —*Śloka no*. K1. 2 87, Ñ1 24; D2 83

11

1 M1 om the ref. — a) B Dn1 D1. 3 4. 6 8 9 वेषु (for सर्व) — b) K1 धर्मपुत्रो, S (except G2) पांडुपुत्रो (for धर्मराजो) — c) K1 G2 3 M3 शुश्राव K2. 6 धृतराष्ट्रं समायांतं — d) K3 श्रुवे (sic), K5 शुश्रुवे, B1–3 D1. 3 6 8 9 T G नियातं, B4 निष्क्रांतं (for निर्यातं) B3 Dn1 D1. 4 6 8 9 नाग- (for गज-)

2 a) Ś1 K4 सोभ्यगात्, K0 सत्यगाद् (sic) Dn2 reads from शोकार्त up to दा (in 3b) on marg S (except G2) -शोकार्तं (M4 °र्त) — b) S °परिप्लुत — c) K0 1 3 B Dn1 D2–6 8 9 T1 G1. 2 M1. 3 शोचमान, K5 शोच्यमान; Ñ1 शोच्यमानो, M2 शोकमानो — d) Ñ1 Dn2 S तत (for तदा)

3 Dn2 reads up to दा on marg — a) K5 D5 G3 अन्वीयमाणो, Ca d °मानो (as in text) — b) K5 यदर्हेण (for दाशा°) — c) T1 G1 तदा (for तथा) — d) B3 Dn1 D1. 3 4 6 8 9 G3 तथा चैव; Dn2 तथैव तु (for °व च)

4 a) K3 5 अन्वगात्, B Dn2 D4 S (except T2) °गात् K3 5 सुदुःखार्तों, G3 तं — b) K3 5 द्रौपदीं Ś K0 4 B Dn1 D1 4 5 8 9 -कर्पिता, K3 5 कर्शितां — d) K5 तथा (for तत्र)

5 a) D3 सा गंगाम्, T G सग्रामम् Ca d cite गङ्गामनु (as in text) D2 वृद्वानि, Ca d वृन्दानि (as in text) — b) K1 वृदानि (for स्त्रीणां) G1 भारत — c) K1 4 D2 कुरलीणाम् — d) M4 क्रोशतीनां B3 D1 3 4 6 8 9 च (for ह)

6 a) B1 G3 राजन् (for राजा) — b) Ś1 रुद**, Ñ1 B1–3 Dn D1. 3 4 6 8 9 क्रोशतीभि°, T G1. 2 M2 3 रुद° Ś1 damaged, B1 2 S समतत (for सहस्रश) — c) K1 आर्तानि, D2 आर्तोभि (sic) Ś1 **** भिरार्ताभिर् — d) K0 1 T G1 3 M1 ब्रुवतीभि°; Ñ1 B3 Dn रुद°, B4 युव°, D1 3 4 6 8 9 रुद्°, D2 स्तुव° (sic), M2 द्रव° Ñ1 B3 Dn D1 3 4 6 8 9 प्रियाप्रियै°, G3 °स्यये

7 a) G3 °धर्मरता (for °ज्ञता) K3 क्व नु दुष्टधर्मता यज्ञे (corrupt), D3 क्व नु धर्मसुतो राजा — b) Ś1 K0 चास्यानृ°, Ś2 चाद्यानृ°, K4 चास नृ°; B1 सास्यानृ°, Dn2 धर्मानृ°; D1 (by corr, before corr as in text) 6 8 G1 साद्य नृ°; D3 M1 4 सत्यानृ; T1 साद्यानृ°, M2 साध्यानृ (for साद्यानृ°) — c) K1 2

यदावधीत्पितॄन्भ्रातॄन्गुरून्पुत्रान्सखीनपि ॥ ७
घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८
किं नु राज्येन ते कार्यं पितॄन्भ्रातॄनपश्यतः ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयांश्च भारत ॥ ९
अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव ।
ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्शनाः ।
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११
तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिषस्वजे ॥ १२
धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावकः ॥ १३
स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः ।
भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४
तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गितं हरिः ।
संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
तं तु गृह्यैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् ।

D2 T1 यथावधीत् (K1 धान्); Ñ1 यथावध्यान्; Dn1 D1.4 6 8 9 यथावधीत् K5 यदावधीत्वतत्पितॄन् (sic) — d) Ś1 K1 2 Dn D2 4.5 G1 M3 गुरु (for गुरून्) M2 सखींस्तथा

8 a) G3 स्नातयित्वा, M1 2 4 पात K3 5 तु त (for कथ) — c) K2 नमस्ते, G2 मतिस्ते (for मन स्ते) D2 भून्; G3 [ऽ]भूर् (for ऽभून्) Dn D4 S -महाराज (for °बाहो) — d) K3 बृहद्रथ (for जय°)

9 a) K3 तु (for नु) Ś Ko 4 राजन् (for -कार्यं) — b) T1 पुत्रान् (for भ्रातॄन्) Ñ1 नपश्यत — G2 3 om. 9cd — c) B1 अभिनर्थं (for मन्यु) B1 2 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं) — d) Ś1 द्रौपदीयांश्च

10 Before 10, S ins वैशंपायन — a) Ś1.2 (by corr , before corr as in text) Ko 4 उपेत्य ता, K3 5 G3 अतीत्य तान्, Ñ1 त्येनां Dn2 °त्यैता, T1 G2 M2 त्य ता (for त्य ता) Ś2 महाबाहो, K4 T G2 3 M2-4 राज — b) K3 5 Ñ1 T1 G2 क्रोशतीं (K5 Ñ1 °ती), Dn2 M3 4 क्रोशती K3 5 Ñ1 T1 G2 कुररीम् — c) Ś2 (before corr , by corr as in text) दृष्ट (for ज्येष्ठ) — d) G2 3 धर्मपुत्रो (for °राजो) M2-4 भीत प्र(M2 om प्र)व्रीळितोपि च

11 D2 reads 11b-12a on marg — b) T G1 क्रमेण (for धर्मेण) Ś1 Ko 4 B4 D1 कर्षण; Ś2 B1-3 Dn D1 3 5 8 9 -कर्षणा ; K1 कर्मेत; K3 3.5 D2 T G2 -कर्शन; Ñ1 M2 कर्शन — c) K1 निवेदयत, D2 न वेद् K3 निवेदयामास तदा — d) M यथाक्रम (for ऽपि सर्वश) K1 D2 प्रज्ञाचक्षुषि पांडवा, K3 नामधेयानि सर्वश

12 D2 reads 12a on marg — a) B1 3 तदा (for तम्) K1 M1 मात्मजांत- K5 समात्मजानां मरण — b) Ko -वधार्दित — c) Ś1 Ko 4 अप्रीयमाग, K1 माण ; M2 आप्रीयमाण Ko शोकार्ता , G1 शोकार्तं. — d) K1 5 -षस्वजे; Dn1 D9 -सस्वजे

13 b) Ñ1 Dn2 D5 शांतयित्वा K1 भारत K2 °त — c) Ś2 Ñ1 B1 D8 G2 मन्विच्छद्; K1 अन्वेच्छत्, K2 अन्वैच्छन्; K3-5 B2 3 Dn D1.4-6 8 9 M3 मन्विच्छन्

14 a) Ś1 Ko Ñ1 Dn2 शोक (for कोप) M2 -पावक — b) K2 Dn2 कोप , B4 क्लेश (for शोक) K5 समीरिण — c) G3 दातो (for दाव) — d) Dn2 दिधिक्षुर; G3 दिधक्षन् Dn2 तप्यते (for दृश्यते)

15 After 15ab, K1 2 Dn1.n2 (marg) D2-4 ins.

34* पूर्वमानायिता राजन्कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
दुर्योधनेन या पूर्वं कारिता प्रतिमायसी ।
योग्याभूमौ श्रमार्थाय भीममुद्दिश्य चेतसा ।

[(L. 2) Dn1 प्रतिभाससी, D2 °मा सती]

— c) K5 चक्षुर्भ्यां (for पाणिभ्यां)

16 D6 reads (sec m) 16a-18b on marg — a) K1 2 5 D5 नु (for तु) T2 G2 3 M2-4 महाप्राज्ञ (for बुद्धिर्) — b) K2 बुद्ध्वा (for बुद्ध्वा) K5 हरिं — c) T G1 प्रतिमानं; M2 3 स विधान — d) K4 तदा, D5 ततस्; G1 तस्य (for तत्र)

17 D6 reads 17 on marg — a) Ś Ko 4 प्रगृह्यैव; K1 गृह्यैव (submetric), K3 5 तु (K5 नु)

११

वैशंपायन उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं गजसाह्वयात् ॥ १
सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तः पुत्रशोकपरिप्लुतम् ।
शोचमानो महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ २
अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना ।
युयुधानेन च तथा तथैव च युयुत्सुना ॥ ३
तमन्वगात्सुदुःखार्ता द्रौपदी शोककर्शिता ।
सह पाञ्चालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन्समागताः ॥ ४
स गङ्गामनु वृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तम ।
कुररीणामिवार्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ॥ ५
ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभिर्ब्रुवतीभिः प्रियाप्रिये ॥ ६
क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साद्यानृशंसता ।

तदा चानु°, M2 तदत्यनु° — c) Ś2 K1 2 D2 5 महात्मानो (Ś2 °न) (for °राज) — d) K2 T2 G3 M2–4 यथेष्टकम्, K3. 5 यथैवेष्टम् Ś3 Dn2 अरिंदम G2 यथे ष्टमरिमर्दना — Ś2 K1–3 5 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 ins after 23 Ś1 K0 4 (which om 23) after 22

33* समासाद्याथ वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
व्यजयन्त रणे राजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ।

[(L 1) K3 5 समासाद्यत — (L 2) Ś1 व्यज**, K0 व्याजयस्ते, Ñ1 B3 4 D1 3 4. 6 8 9 व्यजयस्ते, Dn1 विजयस्ते, D2 व्यजयतो K4 व्यजयन्समरे राजन् (for the prior half)]

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 2 D2 5 कृपद्रौणिभोजदर्शनं, T G3 M1. 2 4 कृपादिदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K2 11, K1 S 10 (as in text), Ñ1 Dn1 D3 6 (*sec m*) 3, D9 2 —*Śloka no* K1. 2 87, Ñ1 24, D2 88

11

1 M1 om the ref. — a) B Dn1 D1. 3 4. 6 8 9 वेषु (for सर्व-) — b) K1 धर्मपुत्रो; S (except G2) पांडुपुत्रो (for धर्मराजो) — c) K1 G2 3 M3 शुश्राव K3. 5 धृतराष्ट्रं समायांत — d) K3 क्षुवे (sic), K5 शुश्रुवे, B1–3 D1. 3 6 8 9 T G नियातं; B4 निष्क्रांत (for निर्यातं) B3 Dn1 D1. 4 6 8 9 नाग- (for गज-)

2 a) Ś1 K4 सोभ्यगात्, K0 सत्यगात् (sic) Dn2 reads from शोकार्त up to दा (in 3b) on marg S (except G2) -शोकार्तं (M4 °र्त्तं) — b) S °परिप्लुत — c) K0 1. 3 B Dn1 D2–6 8 9 T1 G1 2 M1 3 शोचमानं, K5 शोच्यमानं; Ñ1 शोच्यमानो; M3 शोकमानो — d) Ñ1 Dn2 S तत्र (for तदा)

3 Dn2 reads up to दा on marg — a) K5 D5 G3 अन्वीयमाणो, Ca d °मानो (as in text) — b) K5 यदर्हेण (for दाशा°) — c) T1 G1 तदा (for तथा) — d) B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 G3 तथा चैव, Dn2 तथैव तु (for °व च)

4 a) K3. 5 अन्वशात्, B Dn2 D4 S (except T2) °यात् K3 5 सुदुःखार्तों, G3 °र्तं — b) K3 5 द्रौपदीं Ś K0 4 B Dn1 D1 4 5 8 9 -कर्षिता, K3 5 कर्शितां — d) K5 तथा (for तत्र)

5 a) D3 सा गगाम्, T G सम्रामम् Ca d cite गङ्गामनु (as in text) D2 वृद्धानि, Ca d वृन्दानि (as in text) — b) K1 वृदानि (for स्त्रीणां) G1 भारत — c) K1 4 D2 कुरुरीणाम् — d) M4 क्रोशतीना B3 D1 3 4 6 8 9 च (for ह)

6 a) B1 G3 राजन् (for राजा) — b) Ś1 रुद**, Ñ1 B1–3 Dn D1. 3 4 6 8 9 क्रोशतीभि, T G1. 2 M2 3 रुद° Ś1 damaged, B1 2 S समतत (for सहस्रश) — c) K1 आर्तानि, D2 आर्तोभि (sic) Ś1 **** भिरार्ताभिर् — d) K0 1 T G1 3 M1 ब्रुवतीभि, Ñ1 B3 Dn रुद°, B4 युव°, D1 3 4 6 8 9 रुद°, D2 छुव° (sic), M2 द्रव° Ñ1 B3 Dn D1 3 4 6 8 9 प्रियाप्रियै, G2 °त्यये

7 a) G3 °धर्मरता (for °ज्ञता) K5 क्व नु दुर्दमता यज्ञे (corrupt), D3 क्व नु धर्मसुतो राजा — b) Ś1 K0 चास्यानृ°, Ś2 चाद्यानृ°, K4 चास्य नृ°, B1 सास्यानृ°; Dn2 धर्मानृ°; D1 (*by corr*, before corr as in text) 6 8 G1 साद्य नृ°; D3 M1 4 सत्यानृ°, T1 साद्यानृ°, M2 सा॰यानृ° (for साद्यानृ°) — c) K1 2

यदावधीत्पितॄन्भ्रातॄन्गुरून्पुत्रान्सखीनपि ॥ ७
घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
मनस्तेऽभून्महाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८
किं नु राज्येन ते कार्यं पितॄन्भ्रातॄनपश्यतः ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ९
अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तीः कुररीरिव ।
ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणामित्रकर्शनाः ।
न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तेऽपि सर्वशः ॥ ११
तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रवधार्दितः ।
अप्रीयमाणः शोकार्तः पाण्डवं परिषस्वजे ॥ १२
धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
दुष्टात्मा भीममन्वैच्छद्दिधक्षुरिव पावकः ॥ १३
स कोपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः ।
भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ॥ १४
तस्य संकल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्वा तस्येङ्गितं हरिः ।
संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
तं तु गृह्यैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्मयम् ।

D2 T1 यथावधीत् (K1 °धान्); Ñ1 यथावध्यान्, Dn1 D1.4.6.8.9 यथावधीत् K5 यदावधीत्पतत्पितॄन् (sic) — d) Ś1 K1.2 Dn D2.4.5 G1 M3 गुरु (for गुरून्) M3 सखींस्तथा

8 a) G3 खातयित्वा; M1.2.4 घात K3.5 नु त (for कथं) — c) K2 नमस्ते; G3 मतिस्ते (for मन स्ते) D2 भूत्; G3 [ऽ]भूद् (for ऽभून्) Dn D4 S -महाराज (for बाहो) — d) K2 बृहद्रथ (for जय°)

9 a) K3 सु (for नु) Ś K0.4 राजन् (for कार्यं) — b) T1 पुत्रान् (for भ्रातॄन्) Ñ1 नपश्यत — G2.3 om 9cd — c) B1 अभिनद्यं (for °मन्यु) B1.2 दुराधर्षं (for च दुर्धर्षं) — d) Ś2 द्रौपदीयांश्च

10 Before 10, S ins वैशंपायन — a) Ś1.2 (by corr, before corr as in text) K0.4 उपेत्य ता, K2.5 G3 अतीत्य तान्; Ñ1 °सेनां, Dn2 °सैता; T1 G2 M3 °त्य तां (for त्य ता) Ś2 महाबाहो, K4 T G2.3 M2-4 राज — b) K3.5 Ñ1 T1 G1 क्रोशतीं (K5 Ñ1 °ती); Dn2 M3.4 क्रोशती K3.5 Ñ1 T1 G2 कुररीम् — c) Ś2 (before corr, by corr as in text) दृष्ट (for ज्येष्ठं) — d) G2.3 धर्मपुत्रो (for °राजो) M2-4 भीत प्र(M3 om प्र)वीलिवोपि च

11 D2 reads 11b-12a on marg — b) T G1 क्रमेण (for धर्मेण) Ś1 K0.4 B4 D1 कर्षण; Ś2 B1-3 Dn D1.3.5.8.9 -कर्षणा; K1 कर्मेव, K2.3.5 D2 T G2 -कर्शन; Ñ1 M3 कर्शन — c) K1 निवेदयत, D2 न वेद K2 निवेदयामास तदा — d) M यथाक्रम (for ऽपि सर्वशः) K1 D2 प्रज्ञाचक्षुषि पांडवा, K3 नामधेयानि सर्वशः

6

12 D2 reads 12a on marg — a) B1.3 तदा (for तम्) K1 M1 आत्मजात- K5 तमात्मजाना मरण. — b) K0 -वधार्पित — c) Ś1 K0.4 अप्रीयमाग, K1 माण; M3 आप्रीयमाण K0 शोकार्ता, G1 शोकार्तं. — d) K1.5 -षस्वजे; Dn1 D9 -सस्वजे

13 b) Ñ1 Dn2 D5 शांतयित्वा K1 भारत K2 त — c) Ś2 Ñ1 B1 D8 G2 अन्विच्छद्, K1 अन्वेच्छद्, K3 अन्वैच्छन्, K3-5 B2.3 Dn D1.4-6.8.9 M3 अन्विच्छन्

14 a) Ś1 K0 Ñ1 Dn2 शोक (for कोप) M3 पावक — b) K2 Dn2 कोप; B1 क्लेश (for शोक), K5 समीरिण — c) G2 दातो (for दावं) — d) Dn2 दिधिक्षुर; G3 दिधक्षन् Dn2 तप्यत (for दृश्यते).

15 After 15ab, K1.2 Dn1 n2 (marg) D2-4 ins.

34* पूर्वमानायिता राजन्कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
दुर्योधनेन या पूर्वं कारिता प्रतिमायसी ।
योग्याभूमौ श्रमार्थाय भीममुद्दिश्य चेतसा ।
[(L. 2) Dn1 प्रतिमासती, D2 °मा सती]

— c) K5 चक्षुर्भ्यां (for पाणिभ्यां)

16 D8 reads (sec. m) 16a-18b on marg — a) K1.2.5 D5 तु (for तु) T2 G2.3 M2-4 महाबाहुर् (for °बुद्धिर्) — b) K2 बुद्ध्वा (for बुद्ध्वा) K3 हरिं — c) T G1 प्रतिमानं, M1.3 स विधान — d) K4 तदा, D5 ततस्; G1 तस्य (for तत्र)

17 D8 reads 17 on marg — a) Ś K0.4 प्रगृह्यैव; K1 गृह्यैव (submetric), K3.5 तु (K5 नु)

बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७
नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायसम् ।
भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥१८
ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९
पर्यगृह्णत तं विद्वान्सूतो गावल्गणिस्तदा ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्महामनाः ।
हा हा भीमेति चुक्रोश भूयः शोकसमन्वितः ॥ २१
तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधार्दितम् ।
वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२
मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैष भीमस्त्वया हतः ।
आयसी प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ २३
त्वां क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ ।
मयापकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतः ॥ २४
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
कः सहेत महाबाहो बाह्वोर्निग्रहणं नरः ॥ २५
यथान्तकमनुप्राप्य जीवन्कश्चिन्न मुच्यते ।
एवं बाह्वन्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ॥ २६
तस्मात्पुत्रेण या सा ते प्रतिमा कारितायसी ।

गृह्येव, $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1\,3\,4\,6\,8\,9}$ गृहीत्वैव (Dn_1 $D_{4\,8}$ °क-), D_2 गूह्यैव च (for तु गृह्यैव) S उपगूह्य च (T_1 G_3 °गृह्यैव, T_2 °गृह्यव, G_1 °गूह्येव, G_2 °गृह्य स, $M_{1\,3}$ °गूह्य तु) बाहुभ्यां (T_2 पाणिभ्यां) —^{b}) Ś $K_{0\,4}$ अयोमय ; K_5 अयास्मयं· T G_1 राजा स्तम्भमयो मय, G_2 भीम चैवायसं मय —^{c}) $Ś_1$ K_0 बलवद् (for °वान्)

18 D_6 reads 18^{ab} on marg —^{a}) K_5 S (except T_2) सम (for बल) —^{c}) $K_{2\,5}$ M_2 भक्त्वा G_3 हि (for वि) K_1 भक्त्वा विमपितोरह्य (corrupt), D_2 °थितोरह्यु (sic), G_2 हत्वाभिमथितोरस्क —^{d}) $K_{1\,2}$ D_2 शुश्राव, $K_{3\,5}$ प्रश्राव, Dn_2 सुश्राव, T_1 सस्राव K_1 om (hapl) from रुधिर up to तथैव (in 19^b)

19 K_1 om up to तथैव (cf v l 18) —^{a}) K_5 पापात ; B_1 पतति —^{c}) S K_4 $B_{1\,2}$ सु(K_4 स) पुष्पिताग्र-, K_5 प्रमथिताग्र M_2 -शिखर

20 ^{a}) Ś K_4 B_4 Dn_2 पर्यं($Ś_2$ °रि)गृह्णाच्च, K_0 पर्यगृह्णश्च, $K_{1\,2}$ $\tilde{N}_1$ B_{1-3} Dn_1 $D_{1-6\,8\,9}$ प्रत्य(D_9 om प्रत्य)गृह्णाच्च (K_2 °ह्ण च), $G_{2\,3}$ पर्यं(G_3 °रि) गृह्णीत B_4 तद् (for तं) M_1 वृद्ध (for विद्वान्) —^{b}) $K_{1\,2}$ ततो (for सूतो) $Ś_1$ $K_{0\,4}$ गावल्गनिस्, $K_{3,5}$ °ल्गणस्, Dn_1 °ल्गनिस्, T_2 द्रुणिस् K_{3-5} Dn_3 T_1 $G_{1\,3}$ तथा (for तदा) —^{c}) $Ś_2$ M_4 चैव, B_1 चैव (for चैनं) —^{d}) $K_{1-3\,5}$ Dn_2 $D_{2\,5}$ S अपि (for इव)

21 ^{a}) S हतो भीममिति ज्ञात्वा —^{b}) $Ś_1$ म***, $Ś_2$ $K_{0-2\,4}$ $D_{2,5}$ महायशा (for °मना) —^{c}) $Ś_1$ damaged —^{d}) $\tilde{N}_1$ B Dn_1 $D_{1\,2\,4\,6\,8\,9}$ M_1 नृप, D_3 भूप, G_3 भीम (for भूय)

22 ^{a}) T G स (for त) —^{c}) $K_{3\,5}$ वचश्, T_1 रथ, G_1 M_{2-4} पर, $G_{2\,3}$ तत (for वर) $K_{3\,5}$ चैव (for पुसाम्) —^{d}) $K_{3\,5}$ तन्नैन(K_5 °व)म् (for वचनम्)

23 ^{a}) K_5 मा शुचौ, Dn_1 मा शुचे —^{b}) $Ś_2$ K_4 न वै, T G_2 नैव, G_1 नैवं (for नैष) —^{c}) M_3 राजस् (for ह्येषा) —^{d}) M_3 ह्येषान् (sic) (for राजन्) Bom ed त्वया निष्पातिता विभो

24 ^{a}) $Ś_2$ $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ त्वां तु (D_5 नु) क्रोधसमापन्न —^{b}) $K_{1,2}$ भरतर्षभ, K_5 पुरुषर्षभ —^{c}) $Ś_2$ प्रकृष्ट ; D_3 [अ]पदष्ट ; G_2 स कृष्ट (for [अ]पकृष्ट) —^{d}) $Ś_2$ मृत्यु, K_3 मृत्युर्, K_5 मृत्यु (for मृत्योर्) K_1 D_2 दष्ट्रांकुर

25 K_4 om (hapl) 25^a–26^b $Ś_1$ $K_{0\,3\,5}$ D_4 om 25^c–26^d T_1 reads 25^c–26^b twice —^{c}) $Ś_2$ $K_{1\,2}$ D_5 S (except M_1) य (for क) —^{d}) S (except G_2) तव (for बाह्वोर्) $\tilde{N}_1$ B Dn_1 $D_{1-3\,6\,8\,9}$ विग्रहण, G_2 (*inf lin*) निर्हरण $Ś_2$ नर, G_2 (*inf lin* as in text) तव

26 $Ś_1$ $K_{0\,3-5}$ $D_{4\,7}$ om 26 (for $Ś_1$ $K_{0\,3\,5}$ D_4, cf v l 25) For the repetition of 26^{ab} in T_1, cf v l 35 —^{a}) B_3 यथांतरम् T M_3 यथा हि नांतक प्राप्य, $G_{2\,3}$ $M_{1\,2\,4}$ यथा हि नां(G_2 सों ; G_3 नॉ)तरं प्राप्य —G_2 M_4 om (hapl) 26^{bc} —^{b}) T G_3 प्राप्य —^{c}) M_{1-3} जीवन्मुच्ये(M_2 °च्य)त कश्चन (M_2 °श्च नु) —^{d}) S (except G_1) न जीवेदिह कश्चन, M_2 बाह्वोंतर

भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७
पुत्रशोकाभिसंतापाद्धर्मादपहृतं मनः ।
तव राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि ॥ २८
न च ते तत्क्षमं राजन्हन्यास्त्वं यद्वृकोदरम् ।
न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथंचन ॥ २९
तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैः क्षमं प्रति ।
अनुमन्यस्व तत्सर्वं मा च शोके मनः कृथाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

वैशंपायन उवाच ।
तत एनमुपातिष्ठञ्शौचार्थं परिचारकाः ।
कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १
राजन्नधीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च ।
श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ २
एवं विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्षीर्वचनं तदा ।

27 a) Ś$_1$ K$_{0, 4}$ [आ]यसा (K$_0$ °सी) ते, K$_{3, 5}$ तव या, Ñ$_1$ B Dn$_1$ D$_{1, 3-6, 8, 9}$ या तेसौ, Dn$_2$ या चासौ, T$_1$ ते यासौ, T$_2$ G M$_{1, 3, 4}$ ते या सा, M$_2$ ते या या (for या सा ते) — b) Ś$_1$ K$_{0, 4}$ विभो (for [आ]यसी) — c) K$_3$ स्नेह (sic) (for सेय) — d) K$_{3, 5}$ D$_3$ G$_1$ तथैवोप, D$_4$ तवैवाप, M$_1$ तव चैव (for तवै वोप) Dn$_2$ हृता, G$_3$ हृत (for हृता)

28 a) K$_3$ B$_{1, 3}$ संतप्ताद् (K$_3$ न्), B$_{2, 4}$ Dn D$_{1-4, 6, 8, 9}$ -संतप्त, T$_1$ संताप K$_5$ पुत्रशोभिससंत प्तान् (sic) — b) Ñ$_1$ B Dn$_1$ D$_{1, 3-6, 8, 9}$ G$_2$ अप कृत, M$_{1, 3, 4}$ अप(M$_2$ व)गत — c) K$_5$ B$_3$ D$_{1, 3, 6, 8, 9}$ तदा (for तव) Ś$_2$ राजेन (for न्द्र) — d) K$_5$ जिघांसित, D$_9$ सति

29 a) Ś K$_{0, 4}$ B$_{1, 2}$ T$_2$ न चैतत्ते, K$_3$ तव नैतत्; K$_5$ वन्वैतत् (sic), B$_3$ Dn$_1$ D$_{1, 2, 4, 6, 8, 9}$ न स्वेतत्ते, D$_3$ न स्वेतत्तत्, G$_3$ नैवमेतत्, M$_1$ न हि ते तत्, M$_2$ न च तेय (for न च ते तत्) K$_4$ कृत, K$_5$ क्षण, M$_2$ क्षमा (for क्षम) — b) Ś$_1$ K$_{0, 4}$ हन्या यत्त्व (K$_0$ °स्त्व); K$_3$ हत्वा भीम, K$_5$ वहन्यांह्न, Ñ$_1$ Dn$_2$ यद्व न्यास्त्व (by transp), M निहन्यास्त्व — c) K$_5$ M$_1$ हि पुत्रान्, Dn$_2$ पुत्रास्ते (for हि पुत्रा) — d) K$_5$ न, M$_2$ तं (for ते) Ś$_1$ K$_{0, 4}$ कदाचन

30 b) T$_1$ मन्यमान, G$_{2, 3}$ M$_1$ मान ; M$_2$ मान Ś K$_{0, 3-5}$ क्षमां; Ñ$_1$ Dn$_2$ कृत, B$_3$ D$_1$ (*sup lin sec m* as in text) सम (for क्षम) S विभो (for प्रति) — c) K$_4$ अभि (for अनु) K$_5$ मज्यस्व; G$_1$ मान्यस्व (for म°) K$_3$ त सर्वं, T$_1$ G$_1$ राजेंद्र; M$_2$ तत्सर्वान्

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K$_{1, 2}$ D$_2$ अय पुरुषभग, D$_5$ पुरुष संगम, G$_3$ M$_{1, 2, 4}$ भीमभंजन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś$_2$ 13, K$_1$ S 11 (as in text) K$_2$ 12, Dn$_1$ D$_{3, 6}$ 4 — *Śloka no* B$_1$ 97 (?), D$_2$ 21,

12

1 a) K$_{3, 5}$ च तम्, D$_9$ एतम् (for पुनम्) G$_2$ तं तदा समुपातिष्ठन् — b) K$_{1, 2}$ शोचार्थ (K$_2$ र्थं), K$_{3, 5}$ शोकार्त, G$_3$ शोचान, G$_3$ चोवास (for शौचार्थं) M$_2$ परिचारका — c) K$_0$ चैवम् (for चैन) — d) Ś$_1$ K$_{0, 4}$ उवाच (for प्रो)

2 a) G$_2$ स्वधीता (for न्न) D$_9$ वेदाश्च (for स्ते) — b) D$_9$ तु (for च) — d) K$_5$ राजन्धर्माश्च केवल

3 a) K$_{1-3, 5}$ D$_2$ एव विद्वन् (K$_{3, 5}$ द्वि), M$_{3, 4}$ एवविधो K$_{1, 5}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-6, 8, 9}$ T G M$_{1, 4}$ महा प्राज्ञ ; M$_3$ ज्ञा — After 3a, K$_{1-3, 5}$ Ñ$_1$ B Dn D$_{1-6, 8, 9}$ S ins

35*

समर्थं सन्बलाबले ।
आत्मापराधात्कस्मात्त्व कुरुषे कोपमीदृशम् ।
उक्तवांस्त्वां तदैवाह भीष्मद्रोणौ च भारत ।
विदुरः संजयश्चैव त्वं तु राजन्न तत्कृथाः ।
स वार्यमाणो नास्माक

[5]

[(L 1) K$_1$ समार्थाश्च, K$_2$ समर्थाश्च; D$_2$ °र्थाश्च; D$_5$ र्थश्च, G$_1$ °र्थोसि (for °र्थे सन्) B$_4$ समर्थे सत्त्वा-

पाण्डवानधिकाञ्ज्ञानन्बले शौर्ये च कौरव ॥ ३
राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ४
उच्यमानं च यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते ।
आपदं समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्थितः ॥ ५
ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।
राजंस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ॥ ६
आत्मापराधादायस्तस्तत्किं भीमं जिघांससि ।
तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ७
यस्तु तां स्पर्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत्सभाम् ।
स हतो भीमसेनेन वैरं प्रतिचिकीर्षता ॥ ८
आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।

न्वली; G3 सुबाला इव भाति मे; M3 समर्थ समहबल• (sic) — (L 2) S आत्मापराधे (for °धात्) S रोषम् (for कोपम्) — (L. 3) K2 D2 M1 उक्तवांस्त्व; K5 °स्त्वाह, Dn1 M3 °वास्त्वा, T G1 °वास्ते, G2 3 °वतस्; M2 4 °वास्तु K1 2 D2 5 T1 तथैवाह; Dn2 तदे°; G1 तवै°, M1 त तदेवाह (hypermetric) — (L 4) K1. 2 B2 4 Dn1 D1 2 5 6 8 9 T1 G1 वाक्य, K3 5 Ñ1 Dn2 M2 4 त्व च (for त्व तु) T1 G1 [अ]थ कृथा; M3 चाकृथा• (for तत्कृथा) — (L 5) D2 om from स in line 5, up to वचन (in 3ᵇ) K3 5 याच्यमानो (for वार्यमाणो) K1 2 D5 एव विद्व(D5 °द्वा)न्महाप्राज्ञ (D5 °ज्ञो) (of 3ᵃ)]

— ᵇ) K3 5 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 S अकार्षीर् (G2 °द्) (for ना°) T1 तथा (for तदा) — ᶜ) Ko B3 Dn2 G2 पाण्डवानधिक; D6 (marg sec m by corr) °वा ह्यधिका, T1 °वा नायका K3 5 मत्वा, B3 4 D1 3 4 6 8 9 T G2 राजन्, M3 जाने (for जानन्) — ᵈ) Ś1 K4 (before corr) बाल्ये; Dn2 रणे (for बले) Dn2 शौर्येण (for शौर्ये च) Ś1 K2 4 5 कौरव°, S भारत

4 ᵃ) B2 राजस्त्वं य°, Dn1 राजा हित°; T1 राज भिश्च (for राजा हि य°) M1 om य Ś2 स्थिरप्राज्ञ°; K3 5 M2 स्थिर° प्र(M2 प्रा)ज्ञ°, T1 M1 4 स्थित प्राज्ञ (M4 °ज्ञ), G3 M3 स्थित(G3 °त)प्रज्ञ° — ᵇ) K1 2 D2 5 दोषम् (for दोषान्) K2 B1 अवेक्ष्यते, K3 5 अपेक्ष्यते, T2 अवैक्षत G1 स्वयमेषाश्च पश्यति — ᶜ) D5 देशं काल G2 3 त्रिभागश्च — ᵈ) K3 5 G3 M3 च (for स) G3 (sup lin, also as in text) पश्यति (for विन्दति)

5 ᵃ) K1 2 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 9 उच्यमानस्तु; K5 T2 G1 °मान न; D5 °मानं तु, T1 उच्यमान न, G2 उच्यमान हि; M2-4 °मानश्च Ś1 K1-3 5 D5 T1 G2 3 M1 यत् (for य°) — ᵇ) Ś1 गृह्णीत न, Ko Ñ1 °ते न, K1 D2 5 T2 G1 M3 °ते वै, K2 T1 गृहीते वै; K3 5 गृह्णीते च, K4 न गृह्णीते; Dn2 न गृह्णाति; G3 M1 2 4 न गृह्णीयात् Dn2 T G1 3 M1 3 4 हिताहित; G2 हितेरित — ᶜ) K2 आपदे, B2-4 D1-6 8 9 T1 आपद° — ᵈ) Ś2 अनय, D1 °यने (for अनये) K1 2 D2 5 सोत्यत शोचते सत; K3 शोचत्य° विनये स्थित, K5 S सोत्येति (K5 सत्येन; T2 G1 सोम्येति, G2 सोभेत्य) विनये (T1 °य) स्थित (T1 किश; M2 स्थिति°, M4 स्थिति)

6 ᵃ) T1 G3 M2-4 अतो (for ततो). Ś1 Ko 4 श्रुतदुर्वृत्तम्; Ś2 मत्वाश्रुवृत्तम्, K1 D3 मनोभ्यु(D3 °प्यु)द्वृत्तम्, K2 मानाज्यद्वतम्, K3 5 अन्योन्य वृत्तिम्; Ñ1 ततो इवृत्तम्, B1 Dn2 सतो दुर्वृत्तम्; Dn1 ततोप्युद्धतम्, D2 मनोभ्युद्धत्यम्; T2 G1. 2 M1 अतोन्यद्वृ° (G2 °तो निवृ, M1 तोन्यय)त्तम् — ᵇ) Ś Ko 4 Ñ1 Dn2 सम्प्रचक्षस्व; M3 समावेक्षस्व K1 2 D2 8 सशामयितुमर्हसि, K3 5 सम्प्रचक्षस्वमात्मन° — ᶜ) Ko त्व ह्यविधे°यात्मा, K3 5 त्व सुविधे, T1 त्वनुविधे°; T2 G M2-4 त्वमविधे, M1 त्व विधे° (submetric) Cd cites न विधेयात्मा — ᵈ) K1-3 5 Dn2 D2 सुयोधन D5 M3 वधे, M2 4 मते (for वशे) M1 स्थित

7 ᵃ) K1 2 B Dn D1-6 8 9 G1 आपन्नस्, K3 यद्य° स्तस् (sic), T आयत्त, M2 आयास्त (for आयस्तस्) Ś1 damaged, K5 आत्मापराधध्वस्तत्स (sic), G2 3 °राधमादाय — ᵇ) G1 जिघासति T1 तत्किं भीमजिघासया; G2 3 न तद्भीम जिघासया (G3 °या) — ᶜ) Ś1 सय°, Dn2 सयम्य, M1 नियम्य; M2 4 नियच्छ (for स°) Ś1 lacuna, G2 3 M4 कोप च (M4 त); M2 कोपश्च — ᵈ) Ś1 damaged K1 G2 त्वमनु; K5 Ñ1 Dn2 D3 5 M1 समनु, M2 तमनु (for स्व°) Ko स्मृति; B2 4 D1 6 8 9 स्मर, G2 दुत्य (for स्मृत्य) K2 दु स्थित (for दुष्कृतम्)

8 ᵃ) Ś1 Ko 4 यत्तु; G1 यस्मात् (for यस्तु) K1 2 D2 5 सत्, K4 त्वां, M3 यै (for तां) K3 5 स्पर्धयांचक्रु — ᵇ) K4 पचालीम् Ko M1 4 हानयत्; K5 आनयन् — ᵈ) Ś2 K1-3 5 B Dn D1-6 8 9 T2 G2 3 M3 जिहीर्षता; Ñ1 जिगीषता (for चिकीर्षता).

यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परंतप ॥ ९
एवमुक्तः स कृष्णेन सर्वं सत्यं जनाधिप ।
उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १०
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
पुत्रस्नेहस्तु धर्मात्मन्धैर्यान्मा समचालयत् ॥ ११
दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान्सत्यविक्रमः ।
त्वद्गुप्तो नागमत्कृष्ण भीमो बाह्वन्तरं मम ॥ १२
इदानीं त्वहमेकाग्रो गतमन्युर्गतज्वरः ।
मध्यमं पाण्डवं वीरं स्प्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ १३
हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु च ।
पाण्डुपुत्रेषु मे शर्म प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १४
ततः स भीमं च धनंजयं च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
पस्पर्श गात्रैः प्ररुदन्सुगात्रा-
नाश्वास्य कल्याणमुवाच चैनान् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

9 a) K2.5 T1 विक्रम (for ऽति) Ś K0.4 यस्य (for पश्य) G2 आत्मनोर्थे ह्यधमेस्य — b) B1 om पुत्रस्य G2 तु (for च) Dn2 (*sup lin* as in text) दुरासद° — c) K1.2 D2.5 G3 यदनागस्तु (D2 °गसु; G3 गसा), K3.5 यद्यनागसि; M2 यम° — d) Ñ1 परित्याग K1.2 D2.5 Bom ed त्वया कृत°; B1.2.4 कृतोनव (for परंतप)

10 Before 10, Ś K Ñ1 B Dn D1–6.8.9 T1 G1.2 M ins वैशंपायन उवाच — a) D1.4.6.8.9 M1 तु (for स) — b) K3.5 सर्वमैन्ये; T G1 नृप सत्य (for सर्वं सत्य) K1–3 D2 M1 जनाधिप°, K4 Ñ1 B4 Dn2 G2 नराधिप (Dn2 G2 °प°) — d) K2 महीपतिं

11 Before 11, M ins धृतराष्ट्र° — a) S महाभाग (for °बाहो) — b) Dn1 D9 केशव; D1.6 (before corr; marg *sec m* by corr as in text) 8 भारत (for माधव) — c) K3 Ñ1 B1–3 Dn D1.3.6.8.9 °स्नेहश्च; K5 स्नेहास्तु Ś K0–2.4 B4 D2.5 बलवान्; G3 M2 धर्मात्मा (for °त्मन्) — d) T G1 धर्मान्मां (G1 °न्मा), M1.3.4 धैर्यान्मा, M2 धैर्येत्मा K1.2.5 Dn1 °चालयन्; D9 °वाचयत्

12 a) K3.5 T1 G1 नु (for तु) — B1 om 12c–14b — c) M2 तद्गुप्तो G3 [ऽ]य महत् (for नागमत्) — d) D3 भीमौ K2 कह्वतर, G3 बाह्वंतरान्; Cd बाह्वन्तर (as in text)

13 B1 om 13 (cf v l 12) — a) K0.4 चाहम् (for त्वहम्) Ś2 एकाग्रे, K1.2 D2.5 अव्यग्रो K4 (marg) इदानीं च गत° कोप° — b) Ś1 गतक्रोधो, K0 गतमोहो (for °मन्युर्) K4 (marg) स्वस्थचित्तो ह्यहं प्रभो — c) K3.5 पांडववर — d) K1.2 Ñ1 Dn2 D2.5 G2 द्रष्टुम्, K3.5 B3 प्रष्टुम् (for स्प्रष्टुम्) Ś K0–2.4 Ñ1 D2.5 M4 माधव (for केशव)

14 B1 om. 14ab (cf v l 12) — a) K5 पार्थिवेंद्रेण; T1 G1.2 °वेन्द्रेषु — b) B3 Dn1 D1.3.4.6.8.9 वै (for च) — c) K1–3.5 Ñ1 B Dn D1–6.8.9 वै (for मे) T2 धर्मे, G2 कृष्ण (for शर्म) — d) Ñ1 Dn2 चाधात्र, M1 चाप्यत्र (for चाप्यव) Ś1 Dn1 D4 G3 °तिष्ठति

15 Before 15, T G1.3 ins वैश° — c) K3.5 पस्पृश्य नून (for पस्पर्श गात्रैः) K4 प्रजग्रन्, K5 प्ररुद (for °दन्) Ś K0.4 Dn2 स्व(Ś सु)गात्राणि; K2 सुगात्रान्; K3.5 सगात्रो, T2 सुगात्र, G1 स्वगात्रम् (for सुगात्रान्) — d) T2 नाश्वास्य (for आ°) Ś1 कल्याण***, Ś2 कल्याणमनेन (marg °विसु), K0 °णवरेण; K4 °णमपृच्छ (for °णमुवाच) Ś2 K1.2.4 B3.4 Dn1 D1–6.8.9 M2 चैतान्; K0.3.5 चैन; B1 चैमान्; Dn2 सेमान् (for चैनान्)

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1.2 D3.5 धृतराष्ट्रविशोके पांडव परिष्वग°, G3 धृतराष्ट्रदर्शनं; M2.4 धृतराष्ट्रापराधदर्शनं. — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K2 D5 13, K1 S 12 (as in text), Ñ1 Dn1 D3.6 (*sec m*) 5, B1 98 (?), D9 3 — *Śloka no* K1.2 35, D3 39

१३

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुंगवाः ।
अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ १
ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ २
तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।
ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३
स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचि ।
तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ॥ ४
दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्धतेन च ।
सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५
स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः ।
शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६
न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।
रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७
उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशास्स्व मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।

13

1 b) Ś K D2 5 कुरुपांडवा, Ñ1 Dn2 पुरुषर्षभा, Dn1 कुरुपुंगवान् — c) M1 सह ते (for भ्रातर); — d) Ś2 K1 4 (before corr as in text) 5 M3 सह केशव

2 b) B4 धर्मपुत्र (for °राज) K1 2 D2 5 युधिष्ठिरमिहा(D5 °मुपा)गत — d) K3 5 इच्छेद् (for ऐच्छद्).

3 a) Dn1 D1, 3 4 6 8 9 शापमभि(Dn1 °ति)प्राय — b) Ś2 M3 4 पांडव प्रति — c) S गंधवती (for सत्य°) — d) K1 2 D2 6 S सम(D2 °मु)पश्यत (for °बुध्यत) Dn1 D1 4 6 8 9 प्रागेवसमवबुध्यत

4 K6 om (hapl) 4–5 — a) K1 2 स गंगामुपसंस्पृश्य — b) K3 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 9 पुण्यगंधि K3 B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 M1 2 4 शुचि K1 2 D5 पुण्यगधवह शुचि (K2 °चि), T G ब्रह्मर्षि प्रयत शुचि (T1 G1 °चि) — c) Ś2 उपसर्पेदे — d) T G1 पाराशर्यो (for परमर्षिर्) K1 मनोजव, Cd °जव (as in text)

5 K6 om 5 (of v 1 4) — a) S ज्ञात्वा (for पश्यन्) — b) Ñ1 B1 Dn1 D1 4–6 8 9 तद्गतेन, B2. 4 Dn2 [अ]नुगतेन, M4 [अ]नुद्यतेन (for [अ]नुद्धतेन) — c) Ś K4 Dn1 D1 4 6 8 9 सर्वं (for सर्व-) K1 2 D2 5 साध्य, G2 पाप, Cd भाव (as in text) — d) K1 2 D2 5 K3 D3 सर्वत्र, G2 3 सतत (for स तत्र) सत्य तमवबुध्य च, T G1 सतत स तु (T1 सम) तुष्यति

6 ab) K5 स्व (for स) Ś1 damaged for ब्रवीत्काले कल्यवा Ca d cite काले (as in text) K0–2 Dn2 कल्पवादी, K4 काल्य°, B3 सत्य, T G1. 2 कल्याणानि; G3 कल्याणीं तां, M4 कालवादी Ca cites क्षल्प, and Cd कल्य Ś1 K0–2 4 D2 5 °मना (for °तपा) — c) K1 2 B4 उपाक्षिप्य, K3 5 B1 क्षपा (for क्षिप्य°) — d) Ś2 क्षम, K0 3–5 Ñ1 B3 Dn D1 क्षमा, B4 क्षम (for शम) K4 T1 M2 उदीरयत्

7 Before 7, M3 ins व्यास — a) K5 पांडवै (for °वे) — b) Ś2 गाधारे, K2 3 5 °री K4 B1 D- समम् (for शमम्) — c) K1 2 D2 राजा, K3 5 राज्ञि, B1 3 कोपो, B4 Dn1 D1 4 6 8 9 वचो, Ca d रजो (as in text) K1 2 D2 एष, K3 एव, K4 एत्र, S चैव (G2 चेतत्) (for एतच्)

8 a) S2 उक्तास्याष्टा, K0 उक्तास्यपि, K2 उक्ता स्पृष्टा, K3 5 उक्ताश्चाष्टा (sic), K4 उक्तास्या* S पुरोक्ता युद्धकाले त्व — c) K5 शितम्, S जयम् (for शिवम्) Ś K0 4 Ñ1 आशाधि K3 5 आधास्व, B1–3 Dn2 D1 3 4 6 8 9 आशास M3 आनास्व, some MSS आशास्व Ñ1 ते (for मे) Ś K0 चानु, G2 माता, — d) M- युद्धमान स M3 तातर् (sic) (for मातर्)

9 a) K3 6 स (for सा) B3 D1 2, 4 6 8 9 G3 वाच्यमाना, T1 G1 याच° M2 4 युच्य° (for याच्य) K1 Dn1 — b) K2 कालकाले; S युद्धकाले (G2 °ले)

उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९
न चाप्यतीता गान्धारि वाचं ते वितथामहम् ।
स्मरामि भाषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०
सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि ।
कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ ११
गान्धार्युवाच ।
भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १२
यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया ॥ १३
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १४
नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १५

जयेषिणा, K3 5 G2 जयैषिण Ś Ko 4 काले (K4 ली) पुत्रजयैषिणी — c) K1. 2 कृतवत्यसि (for उक्त°) S कल्याणि (for गान्धारि) — d) Ko कृष्णस (for धर्मस) — After 9, K1 2 D2 ins 39*

10 K5 om 10 — a) Ś2 Ko 4 B2 S चाप्यसीतां (K4 ता), Ś2 K3 B4 चाप्यसीता (B4 त), B1. 3 चात्यतीतां, Dn2 चास्यसीतां, D9 चास्य ता ता — b) Ś1 Ko 4 अपि, Ś2 damaged (for अहम्) — For 10ab, S subst

36* वाचा व्यतीते मा क्रोधे मन कुरु यशस्विनि ।

[T2 वाच्ये, G1 वाच, G2 3 कार्यं, M4 (*sup lin*) वाचे (for वाचा) T1 M3 [अ]प्यतीते, M1 2 4 ह्यतीते (for व्य) M2 मान (for मन)]

— G2 repeats 10cd after 11ab — c) Ś2 damaged; Ñ1 B2 4 Dn1 D1 4. 6 8 9 तोषमाणायास, Dh2 भाषमाणा त्वां, D5 माणायां, S माणां (T1 माण) हि — d) K3 प्रणिहता, Dn2 D4 प्राणिहिता S त्वामहं सत्यवादिनीं (T1 M2 नी, G1 M1 नि) — For 10cd, K1 2 D2 subst

37* स्वैरेष्वपि च कल्याणि स्मरामि सुबलात्मजे ।
[D2 वसुधात्मजे (for सुबला°)]

— After 10, Ś1. 2 (marg.) Ko 3 4 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 S ins

38* विग्रहे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमसंशयम् ।
जित पाण्डुसुतैर्युद्धे नून धर्मस्ततोऽधिक ।

[(L 1) K3 तुमले S1 Ko 4 B1 D5 राज्य; B2 राज्ञ; M2 राज्ञा (for राज्ञां) Ś1 Ko 4 S परम, B1 जीवित (for पारम°) — (L. 2) K3 जित्वा; M2 जित (for जित) G1 पांडुसुते D5 शूरैर, T1 युद्ध (for युद्धे) Ś1 Ko 4 यतो, Ca d नून (as above). T2 धमसुतो (for °स्ततो) Ś2 Ko 4 जय (for ऽधिक).]

K3 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 S cont K1. 2 D2 ins after 9

39* क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम् ।
अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जय ।

[(L. 1) K1 2 शीलपरा, Dn1 -शीलपुरा, G2 शीला, धिक, G3 -शीरा कथ K1 D2 सबेन, K3 D5 सत्येन (for साद्य न) T1 [S]धिक (for कथम्) — (L 2) K2 न हि (for जहि)]

11 K1. 2 D2 om 11ab — a) Ś Ko 4 स्वधर्मं च, K3 5 स्व च धर्मं; Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 स्व च धर्मं, G3 सा स्वधर्मं K4 Ñ1 T G परित्यज्य, D5 (before corr, marg *sec m* as in text) स्कृत्य (for °स्मृत्य) — b) Ś Ko वाचा चोक्ता, K3 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 वाच चोक्तां, T2 वाचश्चोक्तां K3 मनस्विनीं, G3 M2 नी — After 11ab, G2 repeats 10cd — c) B3 मा गच्छ, D3 सयम्य; G2 शमय (for संयच्छ) K2 G3 M2 3 गांधारी — d) K5 सत्यवादिभि; D2 नि D5 दिष्टं सर्वोनुवर्तते, S पाण्डवेषु सुतेषु ते

12 a) Ś2 नाभ्यसूयानि, Ko नाभिसूयामि — b) Ko नैताम्, Dn2 T G1, 3 M1 3 नैनान् K3 5 शापितुं (for नश्यत) — c) Ś1 Ko 4 अत्र (for पुत्र) K3 5 -शोको हि, B1 -शोके* K1 महतो, K1 (m *sec m*) 3 5 बलवान्, K2 बलवन्, D5 तु बलवन् (for तु बलान्) — d) K5 मनो (for मनो)

13 a) B4 तथैव, M1 यथापि (for यथैव) M4 कुंत्या T1 कौंतेयो — b) T1 रक्षितव्यो, M3 रक्षणीयास् Ñ1 B4 T G1 मया तथा (by transp), D5 ततो मया — Ko D5 om (hapl) 13cd — c) Ñ1 B Dn D1-4 6 8 9 T G M3 तथैव (for य) — d) T1 रक्षितव्यो Ñ1 Dn1 D1 4 6 8 9 T2 मया यथा, B1-3 यथा मया, Dn2 तु ते तथा, T1 यदा त्वया; G M3 यथा त्वया, M1 तथा यथा; M4 तथा त्वया

14 a) T1 G1 दुःशासनापराधेन — b) K5 शौबलेयस्य

१३

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्ते कुरुपुंगवाः ।
अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वे गान्धारीं सहकेशवाः ॥ १
ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता शप्तुमैच्छदनिन्दिता ॥ २
तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान्प्रति ।
ऋषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ॥ ३
स गङ्गायामुपस्पृश्य पुण्यगन्धं पयः शुचि ।
तं देशमुपसंपेदे परमर्षिर्मनोजवः ॥ ४
दिव्येन चक्षुषा पश्यन्मनसानुद्धतेन च ।
सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ॥ ५
स स्नुषामब्रवीत्काले कल्यवादी महातपाः ।
शापकालमवाक्षिप्य शमकालमुदीरयन् ॥ ६
न कोपः पाण्डवे कार्यो गान्धारि शममाप्नुहि ।
रजो निगृह्यतामेतच्छृणु चेदं वचो मम ॥ ७
उक्तास्यष्टादशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशास्स्व मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८
सा तथा याच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।

13

1 ^{b}) Ś K D2 5 कुरुपांडवा', Ñ1 Dn2 पुरुषर्षभा, Dn1 कुरुपुगवान्. — ^{c}) M1 सह ते (for भ्रातर'). — ^{d}) Ś2 K1. 4 (before corr. as in text) 5 M2 सह केशव'.

2 ^{b}) B1 धर्मपुत्रं (for °राज). K1 2 D2 5 युधिष्ठिरमिहा (D5 °मुपा)गत. — ^{d}) K3 5 इच्छेद् (for ऐच्छद्).

3 ^{a}) Dn1 D1 3 4 6 8 9 शापमभि(Dn1 °ति)प्राय. — ^{b}) Ś2 M2 4 पाडव प्रति. — ^{c}) S गंधवती (for सत्य°). — ^{d}) K1 2 D2 5 S सम(D2 °मु)पद्यत (for °बुध्यत). Dn1 D1 4 6 8 9 प्रागेवसवबुध्यत.

4 K5 om. (hapl.) 4–5. — ^{a}) K1 2 स गंगामुपसंस्पृश्य. — ^{b}) K3 Ñ1 B Dn D1–4 6 8 9 पुण्यगधि. K1. 2 D5 K3 B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 M1 2 4 शुचि. K1. 2 D5 पुण्यगाधवह शुचि (K2 °चि), T G ब्रह्मर्षि प्रयत शुचि (T1 G1 °चि). — ^{c}) Ś2 उपसपेदे. — ^{d}) T G1 पाराशर्यो (for परमर्षिर्). K1 मनोजव, Cd °जव (as in text).

5 K5 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{a}) S ज्ञात्वा (for पश्यन्). — ^{b}) Ñ1 B1 Dn1 D1 4–6 8 9 सद्धतेन, B2 4 Dn2 [अ]नुगतेन, M4 [अ]नुद्यतेन (for [अ]नुद्धतेन). K1 2 — ^{c}) Ś K4 Dn1 D1 4 6 8 9 सर्वं (for सर्व). — ^{d}) D2 5 साध्य, G2 पाप, Cd भावं (as in text). K1 2 D2 5 K3 D5 सर्वत्र, G2 3 सतत (for स तत्र). सत्य तमवबुध्य च, T G1 सतत स तु (T1 सम) तुध्यति.

6 ^{ab}) K5 स्व (for स). Ś1 damaged for ब्रवी रकाले कल्यवा. Ca d cite काले (as in text). K0–2 Dn2 कल्पवादी, K4 काल्य°, B3 सत्य; T G1. 2 कल्याणानि; G3 कल्याणीं तां, M1 कालवादी. Ca cites कल्यप, and Cd कल्य. Ś1 K0–2 4 D2 5 सना' (for क्षल्प). — ^{c}) K1. 2 B4 उपाक्षिप्य, K3 5 B1 क्षपा' °तपा). — K0 3–5 Ñ1 B3 Dn (for अवा°). — ^{d}) Ś2 क्षम°, K0 3–5 Ñ1 B3 Dn D1 क्षमा°, B4 क्षम (for शम). K4 T1 M2 उदीरयत्.

7 Before 7, M3 ins. व्यास°. — ^{a}) K5 पांडवै (for °वे). — ^{b}) Ś2 गांधारे, K2 3 6 °री. K4 B4 D5 समम् (for शमम्). — ^{c}) K1 2 D2 राजा; K3 5 राज्ञि, B1. 2 कोपो, B4 Dn1 D1 4 6 8 9 वचो, Ca d एव, S चैव (G2 चैतत्) (for एतच्). K3 एव; K5 रजो (as in text). K1 2 D2 एष,

8 ^{a}) Ś2 उक्तास्याष्टा, K0 उक्तास्यपि, K2 उक्ता स्पृष्टा, K3 5 उक्ताश्चाष्टा (sic), K4 उक्तास्या*. S पुरोक्ता युद्धकाले त्व. — ^{c}) K5 शितम्, S जयम् (for शिवम्). Ś K0 4 Ñ1 आशाधि, K3 5 आश्वास, B1–3 Dn2 D1 3 4 6 8 9 आशस, M2 आशास्य; some MSS आशास्त्व. Ñ1 ते (for मे). Ś K0 चानु, G2 माता, M3 तातर् (sic) (for मातर्). — ^{d}) M2 युद्धमान स.

9 ^{a}) K3. 5 स (for सा). B3 D1 3, 4 6 8 9 G3 वाच्यमाना, T1 G1 याच°, M2 4 युच्य° (for याच्य). — ^{b}) K2 कालकाले; S युद्धकाले (G2 °ल). K1 Dn1

उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९

न चाप्यतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहम् ।
स्मरामि भाषमाणायास्तथा प्रणिहिता ह्यसि ॥ १०

सा त्वं धर्मं परिस्मृत्य वाचा चोक्त्वा मनस्विनि ।
कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ ११

गान्धार्युवाच ।

भगवन्नाभ्यसूयामि नैतानिच्छामि नश्यतः ।
पुत्रशोकेन तु बलान्मनो विह्वलतीव मे ॥ १२

यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया ।
यथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्यास्तथा मया ॥ १३

दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १४

नापराध्यति बीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
नकुलः सहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ॥ १५

जयेषिणा, K3 5 G2 जयैषिण Ś Ko 4 काले (K4 ली) पुत्रजयैषिणी — c) K1. 2 कृतवत्यसि (for उक्त°) — d) Ko कृष्णस (for धर्मस) — After 9, K1 2 D2 ins 39*

S कल्याणि (for गान्धारि)

10 K5 om 10 — a) Ś2 Ko 4 B2 S चाभ्यतीतां (K4 ता), Ś2 K3 B4 चाप्यतीता (B4 त), B1. 3 चात्यतीतां, Dn2 चास्यतीता, D0 चास्य ता ता — b) For Ś1 Ko 4 अपि, Ś2 damaged (for अहम्) — For 10ab, S subst

36* वाचा व्यतीते मा क्रोधे मन कुरु यशस्विनि ।

[T2 वाच्ये, G1 वाच, G2 3 कार्ये, M4 (sup lin) वाचे (for वाचा) T1 M3 [अ]प्यतीते, M1 2 4 ह्यतीते (for व्य) M2 मान (for मन)]

— G2 repeats 10^{cd} after 11^{ab} — c) Ś2 damaged, Ñ1 B2 4 Dn1 D1 4 6 8 9 तोषमाणायास, Dh2 भाषमाणां त्वां, D5 °माणाया; S °माणां (T1 माण) हि — d) K3 प्रणिहसा, Dn2 D4 प्राणिहिता S त्वामहं — For 10^{cd}, K1 2 D2 subst

सत्यवादिनीं (T1 M2 नी, G1 M1 नि)

37* स्वैरेष्वपि च कल्याणि स्मरामि सुबलात्मजे ।

[D2 वसुधात्मजे (for सुबला°)]

— After 10, Ś1. 2 (marg.) Ko 3 4 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 S ins

38* विग्रहे तुमुले राज्ञा गत्वा पारमसंशयम् ।
जित पाण्डुसुतैर्युद्धे नून धर्मस्ततोऽधिक ।

[(L 1) K3 तुमले S1 Ko 4 B1 D5 राज्य; B3 राघ, M2 राश (for राज्ञा) Ś1 Ko 4 S परम, B1 जीवित° (for पारम°) — (L. 2) K3 जित्वा, M2 जित (for जित) G1 पांडुसुते D5 शूरैर्, T1 युद्ध (for युद्धे) Ś1 Ko 4 यतो, Ca d नून (as above). T1 धर्मसुतो (for स्ततो) Ś2 Ko 4 जय (for ऽधिक°).]

K4 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 S cont K1 2 D2 ins, after 9

39* क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम् ।
अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जय ।

[(L. 1) K1 2 शीलपरा, Dn1 -शीलपुरा, G3 शीला, G3 -शीला कथ K1 D2 सधेन, K3 D5 सत्येन (for साद्य न) T1 [ऽ]धिक (for कथम्) — (L 2) K2 न हि (for जहि)]

11 K1 2 D2 om 11^{ab} — a) Ś Ko 4 स्वधर्मं च, K3 5 स्व च धर्मं, Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 स्व च धर्मं; G3 सा स्वधर्मं K4 Ñ1 T G परित्यज्य, D6 (before corr , marg sec m as in text) स्कृत्य (for °स्मृत्य) — b) Ś Ko वाचा चोक्ता, K3 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 वाच चोक्ता, T2 वाचश्चोक्ता K3 मनस्विनीं, G3 M2 नी — After 11^{ab}, G2 repeats 10^{cd} — c) B3 मा गच्छ, D3 सयम्य; G2 शमय (for सयच्छ) K2 G3 M2 3 गांधारी — d) K5 सत्यवादिभि, D2 °नि D5 दिष्ट सर्वोनुवर्तते, S पांडवेषु सुतेषु ते

12 a) Ś2 नाभ्यसूयानि, Ko नाभिसूयामि — b) Ko नैताम्, Dn2 T G1. 3 M1 3 नैनान् K3 5 शापितु (for नश्यत°) — c) Ś1 Ko 4 मत्र (for पुत्र) K3. 5 -शोको हि, B1 -शोके K1 महतो, K1 (m sec m) 3 5 बलवान्, K2 बलवन्, D5 तु बलवन् (for तु बलान्) — d) K5 मतो (for मनो)

13 a) B4 तथैव, M1 यथापि (for यथैव) M2 कुत्या T1 कौंतियो — b) T1 रक्षितव्यो, M3 रक्षिता यास् Ñ1 B4 T G1 मया तथा (by transp), D5 ततो मया — Ko D6 om. (hapl.) 13^{cd} — c) Ñ1 B Dn D1-4 6 8 9 T G M2 तथैव (for च°) — d) T1 रक्षितव्यो Ñ1 Dn1 D1. 4. 6 8. 9 T2 तथा यथा, B1-3 यथा मया, D5 तु ते तथा T1 यथा त्वया; G M3 यथा त्वया, M1 तथा यथा, M4 तथा त्वया

14 a) T1 G1 दुःशासनापराधेन — b) K1 सौबलेयस्य

युध्यमाना हि कौरव्याः कृन्तमानाः परस्परम् ।
निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १६
यत्तु कर्माकरोद्भीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १७
शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाभ्यां प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत् ॥ १८
कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथंचन ॥ १९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत् ।
गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ १
अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः ।
आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २
न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः ।

(sic); Dn1 सौबलउनेन (sic); D1 (before corr) 4 सौबलेन — c) T G1 दुर्योधनाभ्यां (for दुःशास°) — d) Ñ1 (?) Bomb ed कृतो; D2 वृतो (for वृत्तो)

15 a) K3 5 T2 G नापराध्नोति — b) S भीमो (for पार्थो) — c) B1 2 4 D1 6 8 9 च (for वा) — d) Ś2 नैष, Dn2 D2 नैव, G3 न वै (for नैव)

16 a) Ś2 युध्यमानो — b) Ś1 K0 2 3 5 B2 4 Dn D1-4 6 8 9 T कृतमाना°; Ñ1 कृतनामा°, G3 कृत्यमाना° — c) Ś2 निहित Ś2 सहितश्च, T G1 2 M तैर्हताश्च K3 5 M चान्ये (for चान्यैस्) G3 निहतास्तैर्हतान्यत्र — d) K1. 2 D2 5 तत्र (for तत्र) D5 नास्ति प्रिय

17 a) B Dn1 D1 2 4 6 8 9 किं तु; M यत्र (for यत्तु) Ś2 यत्तु कर्मांतरेद्भीमो (sic) — c) K1. 2 Dn1 दुर्योधन (for °नं) — d) Dn1 युद्धं M4 महात्मन° — After 17, Dn1 reads for the first time 19cd, *repeating* it in its proper place

18 a) K1 2 D2 शिष्य(D2 °स्य)याभ्यधिक; K3 5 शिक्ष(K5 °च्य)या चा°, G1 शिक्षयाद्या°, M1 शिक्षयास्य° M1 2 4 वीर (for ज्ञात्वा) — b) M1 स्वरत (for च°) — cd) Ś1 K0 2. 4 Ñ1 B Dn D2 6 (by corr, before corr as in text) नाभ्या°; K1 2 D5 S नाभे°; D8 -नाभि The next word is damaged in Ś1 K3 5 अवर्धत (K5 °त), B2 अवर्तयत्, D5 T G1 मतीव हि K1 2 तन्मे कोपयतीव ह, G2 3 M तन्मा (G2 स मा, M1 तन्मे) कोपयतीव हि

19 a) K2 B2 तु; K4 त्व; S हि (for नु) K1 धर्मं, K3 5 धर्मो (for धर्मं) K3 5 धर्मेण, S धर्मज्ञा (for °ज्ञैः) — b) Ś1 समु**; K3. 5 समुद्दिष्टो, Dn1 °ष्ट- Ś1 damaged; Ś2 K0 4 महर्षिभि° K4 महात्मनि (for °भि) — Dn1 reads 19cd for the first time after 17 — c) त्यजेयुरा is damaged in Ś1 — d) Ś2 प्राणहेतु°, K5 °हेता

Colophon — *Sub-parvan* D5 स्त्रीप (sic), all the rest स्त्री — *Adhy name* K1 M1 2 4 गाधारी वचम, G3 गाधारीवचनदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 S 13 (as in text), Ñ1 Dn1 D2 6 6, B1 (*sec m*) 99 (?) — *Śloka no* Ñ1 21, D2 59

14

1 a) Ś2 स श्रुत्वा K1 2 तस्य (for तस्या) — b) K1 [s]प्य-, B4 [s]ति- (for sथ) D2 G1. 3 भीत वान् — c) Ś2 गाधारीं वचन चेद — d) K1 सानु भय Ñ1 तथा (for तदा)

2 Before 2, M ins भीम° (M3 भीमसेन°) — b) Ś2 त्रासस्तत्र, K3 5 त्रासात्तु स; G2 स्वात्मार्थं तु Cd तत°, Ca cites तत्र (as in text) D3 हत°, G3 कृतं (for कृत°) — d) S K0 4 तन्मे क्षन्तुमिहार्हसि

3 a) G2 3 अपि (for न हि) Dn1 n2 (marg) D1 4 6 8 9 धर्मेण (for युद्धेन) Ś2 पुत्रास्ते — b) Ñ1 B Dn D1 2. 4 6 8 9 पा(Dn1 प)तितोसौ, S धर्मे (M1 °र्मे)ण तु- (for °ण स) — c) K4 वय°, G2 3

शक्यः केनचिदुद्यन्तुमतो विषममाचरम् ॥ ३
सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धे च वीर्यवान् ।
मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति चैतत्कृतं मया ॥ ४
राजपुत्रीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ५
सुयोधनमसंगृह्य न शक्या भूः ससागरा ।
केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ॥ ६
तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
द्रौपद्या यत्सभामध्ये सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ७
तत्रैव वध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः ।
धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्म समये तदा ॥ ८
वैरमुद्धुक्षितं राज्ञि पुत्रेण तव तन्महत् ।
क्लेशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ॥ ९
वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।

शक्त (for शक्य) Ś Ko 4 T2 G1 उद्धर्तुं, K5 उद्धतुम्, Ñ1 युध्यते, T1 उधर्षो; G2 उद्यंतम्, M1 युध्यतुम् (for उद्यन्तुम्) K3 B1. 2 Dn1 D1 4 6 8 9 न शक्य (K3 °क्य) केनचिद्धतुम्, Dn2 न शक्य केनचिद्यो द्धुम् — d) Ñ1 ततो; S तस्माद् (for अतो) Ca d cite विषमम् (as in text) K4 आचरन् K3 5 मनो विषयमाचरन् — After 3, K1-3 5 Ñ1 B D1 3 4 6 8 9 T1 G M1 3 4 ins

40* अधर्मेण जित पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिर ।
निकृताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरम् ।

[(L. 1) T1 G1 तेनापि च (for तेन चापि) — (L 2) K2 विकृताश्च; K3. 5 निकृत्या च, G1 तश्च K3 5 G2 सदे (G2 दै) वास्मास्, B1 2 D1 3 4. 6 8 9 G3 सदै वास्म, T1 G1 सदेवाथ K1. 2 मान्विर K3 5 ततो विषयमाचरन् (sic) (for the post half)]

4 a) Ś2 सैन्ये चैको, Ko G3 सैन्यस्य को, B3 D6 M2 स्येको (sic) K2 D4 [ऽ]वसिष्टो, G2 प्रविष्टो, G3 M3 विशिष्टो Ś2 [ऽ]ह (for ऽय) Dn2 सैन्यसैनि कशिष्टोय — b) K1. 2 रणे युद्धेन; K3. 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 T1 G2 गदायुद्धेन — K1 2 D2 om 4cd — c) D5 नो (for न) K3 5 मोहयित्वाहवे प्राय, T G1. 2 M2-4 न त्यक्ष्य (G2 क्षस्य, M2-4 क्षांस्य) ति हृत राज्यम्, G3 नादास्यति हृतं राज्यम्; M1 न कांक्षति हित राज्यम् — d) Ko Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 वै तत्, K3 5 M चैवं, T G चैव K3 5 मया कृत (by transp)

5 G2 om (hapl) 5-6 G3 om 5 Ś2 reads 5 on marg — a) T1 G1 M एकपत्नीं, T2 एकपुत्रीं (for राज) — d) K3 5 स, B3 य, D3 वै (for यत्)

6 G2 om 6 (cf v 1 5) — a) B1-3 Dn1 D2-5 दुर्योधनम् (for सुयो) T1 G1 च समृह्य, T2 स्वसम्भृत्य; M असहृत्य (for गृह्य) — b) Dn2 भू (for भूः) K1 3 5 ससागरा, K4 समाचर, T1 न सागरा — After 6ab, Ś2 reads 7ab — c) Ś2 न बलाद् (for केवला) — d) T1 G1 M इति (for अतश्) Dn2 स्वेतत् (for चैतत्)

7 For the incident, cf 2 63 12, Ś1 Ko 4 om (hapl) 7-9 Ś2 reads 7ab after 6ab — a) Ś2 B3 D1-4. 6 8 9 तथापि, K3 5 तथा च, B1 यद्यापि, T1 G2 3 तत्रापि (for तच्चापि) Dn1 तथापि प्रिय, G1 तच्चास्य प्रिय — b) K5 पुनस् (for पुत्रस्) K3 5 समुपाचरन्, Ñ1 B Dn D1. 3. 4 6 8 9 T G1 M1 दाचरत्; D5 पाद्रवत्, G3 M2-4 °दाचरन् — d) K2 अदर्शत; K5 °र्शयन् T1 G1 स्वमूरुमपि (G1 °भि) दर्शयत्, T2 स्वमूरुमविदर्शयत्

8 Ś1 Ko 4 om 8 (cf v 1 7) — a) Ñ1 B D1-6 8 9 सदैव; G3 (inf lin) समायत् (for तत्रैव) — b) K1 दुराचारोंबिके, K3 5 °रोंबिका; Ñ1 रश्च ते B3 दुराचारसुतेसुते (sic) — c) T1 G1 M1 स्वेव, T2 स्वैव, G2 3 M2 3 स्त्रेव (for चैव) — d) T2 स्थिता स्व; M1 स्थितोस्मि S पुरा (for तदा)

9 Ś1 Ko 4 om 9 (cf v 1 7) — a) K1-3 5 D2 उद्धुषितं (K5 °ते), Ñ1 उद्गक्षित, B D1. 3-6 8 9 उद्दीपित, Dn1 उद्धुक्षत, Dn2 संधुक्षित, T G1 M सधुक्षितं, G2 सरक्ष्यते, G3 सत्यक्षित, Cd उद्धु° (as in text) K3 5 राज्ञे, G3 राज्ञी, Ca. d राज्ञि (as in text) — b) B2 transp पुत्रेण and तव Ś2 धर्मतत् (sic), D4 T G यन्महत् — c) K1 2 Dn2 D5 G2 3 क्लेशिता स्म S [ऽ]त्यर्थं (for नित्य) — d) S तस्माद् (for तत)

10 a) K1 2 D5 S (except M1) [अ]स्मि (for [अ] स्य) Ñ1 B4 D1. 5 6 8 9 गता, Dn2 T1 M1 गत (for गत) — b) D2 मया (for रणे) — c) Ś2 राज्ये (for राज्य) T1 G1 युधिष्ठिरे प्राप्ते, G3 °ष्ठिर प्राप्त — d) S विगत (G2 हि गत; G3 विहृत) (for च गत)

7

राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्तो वयं च गतमन्यवः ॥ १०

गान्धार्युवाच ।

न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशंससि मे सुतम् ।
कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भाषसे मयि ॥ ११
हताश्वे नकुले यत्तद्वृषसेनेन भारत ।
अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम् ॥ १२
सद्भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम् ।
क्रूरं कर्माकरोः कस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १३

भीमसेन उवाच ।

अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम् ।
यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ १४
रुधिरं न व्यतिक्रामद्दन्तोष्ठं मेऽम्ब मा शुचः ।
वैवस्वतस्तु तद्वेद हस्तौ मे रुधिरोक्षितौ ॥ १५
हताश्वं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।

---

11 K1 श्रीगाधार्युवाच — a) K0 G2 न तस्यैवं, K1 नरस्यैष, K3 5 तसश्चैष, T2 न तस्यैव G2 शपस् (for वधस्) T1 G1 न तस्यैवविधस्तात — b) T1 G1 यं (for यत्) M2 om मे सुतम्

12 For the incident, cf. B 8 83-85 — a) K1. 2 D2 हतास्वे (for °श्वे) K1 यत्र, Ñ1 B Dn D1 2 4 6 8 9 यत्तु (for यत्तद्) G2 हतश्च नकुलो यत्तो, Cv as in text — b) M3 हृत° (for वृष°) K1 भारत° K2 वृषभेनेन भारत, Cv as in text — c) G M4 अपिबत्, M1 °बं T2 G1 3 M सखे

13 a) K1 2 D2 5 स सद्भिर् (for सद्भिर्वि) — b) Ś1 K0 4 अवाप्य (for अनार्य) Dn2 -परि- (for -जन) G3 -समर्त (for -सेवितम्) — c) Ś1 K0 1. 4 क्रूर Ś K0 4 D2 5 कर्माकृथास्; K1. 2 °कृथा, K3 Ñ1 B1 D3 8 T2 G M1 °करोत् Ś1 2 (*sup lin*) K0 4 B3 Dn D1-4 6 8 9 T2 G3 M1 तस्मात्, G2 तस्व (for कस्मात्) K5 क्रूर कृथास्त्व कस्मात्त्वद् (sic) — d) K1 2 तदयुद्धं, G2 3 M3 सवायुक्त, M1 2 तथायुक्त, M4 न ते युक्त K2 T2 M1. 2 वृकोदर° K5 अयुक्त च वृकोदरां (sic)

14 T G1 om the ref Ś2 K4 G2 3 M2-4 भीम° — a) B1 अन्यसापि; D2 अनश्यापि G2 च (for न) — b) T1 G1 स्वयं (for स्वकम्) — c) K1 यथै त्वात्मा, K2 यथावान्मा, K5 तस्यैवात्मा, G3 यथा त्वात्मा, — d) K5 विशोका (for विशेषो) S न चात्मा विशेषोस्ति कश्चन — After 14, S reads 16, followed by 43*

15 S reads 15 after 43* — a) G3 रुधिरान् (for °रं) Ś1 K0 4 मेव्यतिक्रान्तं, K3 5 नाप्यतिक्रामद् (K5 °म), S नातिचक्राम (G2 क्रट्टे) — b) Ś1 K0 दन्तौष्ठ मेव (K0 मे स्व), K1 अतोष्ठ मेव (sic), K3 5 दन्तोष्ट मे स्व; K4 दष्टोष्टे मेव, Ñ1 दन्तोष्ठादनु, D8 corrupt; B D1 6 8 9 °ष्ठादय, Dn अतोष्ठादय, D3 आंताक्षमस्व (sic), D4 दतोष्ठादेव; D5 °ष्ठं मेव; T1 °ष्ठं मे च, G1 M1 2 °ष्ठान्मेव, G3 °ष्ठावव Cnp दन्तोष्ठात् K5 [अ]शुचि, Dn1 D2 G2 शुच (for शुच°) — K1 2 D2 ins 42* after 15^{ab}, and om. 15^{c}–16^{d} — c) S हि (G2 [अ]पि) (for तु) G2 यस्त्वैतद् (for तद्वेद) K5 corrupt. — d) T G1. 3 M2-4 यथावस्कुलनदिनि (T1 G3 M2 °नी), G2 तथान्य- स्कुलनदिनी, M1 कुलनदिनि मा शुच° — After 15, D4 ins 42*; while S ins after 15

41* मा कृथा हृदि तन्मातर्न तत्पीत मयानघे ।

[T2 G1 कुधा (for कृथा) G1 इति, G2 ब्रूहि (for हृदि) T1 मार्ये, T2 मान्ये (for मातर्)]

16 K1. 2 D2 om 16 (cf v l 15) Ś1 K0 4 om 16^{c}–17^{b} S reads 16 after 14 — c) Ś2 पितॄणां (for भ्रा°) K3 5 च प्र (for संप्र) D5 -हृष्टो नो (for -हृष्टानां) T G1 शत्रूणा तु प्रहृष्टाना; G2 3 M भारतानां प्रहृ(G2 °वि)ष्टाना — d) D4 स (for स) G1 M1 -जनितो (for -जनितौ) — D3 5 ins after 16 K1 2 D2 (all om 15^{c}–16^{d}) after 15^{ab} D4 after 15

42* यत्तु संग्रामकरस पिवाम्यसृगह रुषा ।
दन्तोष्ठ नाभिचक्राम रुधिर मे च मा शुच ।
नासृक्पातुं त्वया शक्य मम सम्राममूर्धनि ।
वृथा गर्जसि मूढस्त्व निस्तोयस्तोयदो यथा ।
तदेव ब्रुवमाणस्य तव सूनोऽल्पचेतस° (sic) । [5]
विभिद्य हृदय पीत राक्षस्या मम भार्यया ।

[K1 2 D2 4 om lines 1–2 — (L 1) D5 यां तु (for यत्तु) — (L 2) D5 चैव (for मे च) — (L 4) D3 मृषा (for वृथा) — (L 5) D5 तन्वे ब्रूयमाणस्य (for the prior half)]

On the other hand, S ins after 16

भ्रातॄणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १६
केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते ।
क्रोधाद्यदब्रुवं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते ॥ १७
क्षत्रधर्माच्च्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वतीः समाः ।
प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥ १८
न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुम् ।
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ॥ १९

गान्धार्युवाच ।
वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निघ्नंस्त्वमपराजितः ।
कस्मान्न शेषयः कंचिद्येनाल्पमपराधितम् ॥ २०
संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।
कथमन्धद्वयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ॥ २१
शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि ।
न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

43* न प्रतिज्ञामकरव पितान्यसुगरेरिति ।

[T1 G1 ins. भीम before the line T2 स, G3 स, M2-4 यद् (for न)]

— After 43*, S reads 15

17 For the incident, cf 2 61 46 Ś1 K0 4 om 17^ab (cf v l 16) — ^a) K1 3 5 D2 M1 ·परामर्शो, Dn1 D3 4 °मर्षे — ^c) K3.5 M3 अमुवश्, M3 4 अब्रव (for अब्रुव) K1 2 D2 5 वाच (for चाह) G3 क्रोधाद्यद्द्रौपदी चाह, G3 क्रोधाद्यदब्रवीचापि — ^d) K5 तत्र (for तच्च) T G1 तच्च मे क्षन्तुमर्हसि (T1 °ति)

18 ^a) Ś2 धर्माच्च्युते, K0 2-5 B1 Dn1 D4 5 T1 G1 °धर्मच्युतो, K1 D2 °धर्मश्च्युतो, Dn2 धर्मच्युते, G2 धर्मोच्युते — ^b) Ś1 भवेम (for य) — ^c) K3 5 प्रतिज्ञाताम्; K4 ज्ञा ताम्; G3 ता प्रतिज्ञाम् (by transp) K2 T2 अनास्तीर्य D3 om from मनिस्तीर्य up to पुत्रा (in 19^c) — ^d) Ś1 damaged

19 D3 om up to पुत्रा (cf v l 18) S transp 19^ab and 19^cd — ^a) T2 ता (for न) B1 2 मम (for माम्) T1 G1 अर्हति (for °सि) S (except T3) कस्माणि (for गान्धारि) — ^b) Dn1 दोषे मा, D2 स्व दोष, G3 पापेन; M1 शोकेन (for दोषेण) — ^c) Ñ1 अनुगृह्य — ^d) G1 नास्मासु (for अ°) K5 [अ]नपकारिषु, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 T2 पराधिषु — After 19, K1 2 Dn1 D1-6 8 9 ins

44* अधुना किं तु दोषेण परिशङ्कितुमर्हसि ।

[K1 Dn1 D5 6 9 नु (for तु)]

20 ^ab) K1 वश (for शत) K1 पुत्र निघ्नंस्, K2 D. पुत्रा निघ्न(D3 घ्न)स, B1 पुत्रादि घ्नंस् Ś1 K0 M3 अपराजित, K3 5 धिन (for जित) T2 निघ्नन्स त्वं पराजित (for ^b) — ^c) K3 तस्मान्, T तेन (for कस्मान्) Ś1 K1 2 D2 G1 M नाशेषय°, K0 नाशेषया; K4 यत्, B1 D1 3 4 6 8 न शेषये°, Dn2 नाशेषये°, D6 न शेषतय°; T1 मा शेषये°, T2 माशेषय°, G3 8 नो शेषय (G3 ये°) K1 2 B1 D2 4 T1 G1 किंचिद्; K5 T2 G2 कश्चिद् (for कंचिद्) Ñ1 कस्माच्च शेषं कुरुषे, Cv कस्मान्न शेषित कश्चिद् — ^d) K0 अपराधिनं; K2 D2 5 °पराजित (for °धितम्) K1 येनापि मपराजित (sic), K3 5 यमत्र नपराधिन; Ñ1 तेषामल्पापराधिना, Dn2 तेषामपराधिन (sic), Cv as in text

21 ^a) Ś1 K4 समानम्, Ś2 सस्मानम् — ^b) Ś1 K0-2 Dn2 D3.5 हतराज्ययो°, M हितकाम्यया — ^c) D3 ·द्विपस्य (for द्वयस्य) S नाशेषय° कथं च(G1 ष)-ष्टिम् — ^d) Ñ1 B1 यष्टिरेको न वर्जित, S एकामघ° (T1 G1 °कां वृद्ध; G2 कामन्य, M1 °कां धर्मे)युगस्य वै

22 Before 22, M2 ins वैश° — ^a) Ñ1 वशे (for शेषे) M2 व्यवस्थिते (for ह्यव) Ś2 K4 तत्र; B1 चात्र (for तात) D5 शेषेष्वप्यवस्थिते तात (sic). — Ś2 reads 22^b on marg — ^b) K1-3 अतिके S पुत्राणामल्पकेपि च (G2 वा) — ^c) K3 5 नामदु°स, T G M1 3 मंदद्दु°स (G2 °स्ता), M2 4 मद्दु°खं च (for न मे दुःखं) Ś1 K4 भवत्येतद्, S भवेदद्य (M2 4 °दर्प) — ^d) Ś2 K3 Ñ1 B Dn2 D1, 3-6 8 9 आचरे, K1.2 °रेत्, Dn1 रे, G M1-3 °र (for °रः)

Colophon om. in Ś K0 1 4 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 — *Sub-parvan* K2 3 5 S स्त्री — *Adhy name* T भीमानुवचन G3 M1 भीमानुनय, M3.4 भीमानुनयवचन — *Adhy no* (figures, words or both): K3 15, S 14 (as in text)

१५

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता ॥ १
तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिर इदं चैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ ३
न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
तादृशान्सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुहः ॥ ४
तमेवंवादिनं भीतं संनिकर्षगतं तदा ।
नोवाच किंचिद्गान्धारी निःश्वासपरमा भृशम् ॥ ५
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।
अङ्गुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ॥ ६
ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।
तं दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ ७
एवं संचेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत ।
गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातृवत् ॥ ८
तया ते समनुज्ञाता मातरं वीरमातरम् ।
अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथां पृथुलवक्षसः ॥ ९

15

1 M_2 om the ref —a) G_2 उक्ता (for उक्त्वा) T_1 G_1 तमेवमुक्त्वा गांधारी —c) $Ś_2$ क्व सा, Dn_1 कृत- (for क्व स) Dn_2 सक्रोधात् G_1 क्वासौ राजेंद्र सक्रोध —d) G_1 °वधार्दित

2 a) K_5 तान्; Dn_1 D_4 G_3 तम् (for ताम्) $K_{1\ 2}$ अपि (for अभि) S कौंतेयो (for राजेन्द्रो) —b) K_5 कृताजलि —c) $Ś_2$ त्विद चैना, $K_{1.2}$ $D_{2\ 5}$ त्विदं चेमां, K_6 इद चैनं, T G_1 तु गाधारीं, M_1 इद त्वेना.

3 Before 3, T G_1 ins युधिष्ठिर T_1 om. (hapl) 3^{ab} —a) Ś $K_{0-2\ 4}$ $D_{2\ 5}$ ह्यहं पापस; $K_{3\ 5}$ M_1 नृशसोय —c) T_1 शापार्हं $K_{1\ 2}$ -नाश —d) K_5 हेतु भू (sic), $Ñ_1$ Dn_2 तिष्ठाम्येप, T_1 हेतुभूत G_1 शपेच्छ (for शपस्व)

4 a) K_5 जीवितेनार्थे (for °नार्थो) Ca d cite अर्थ (as in text) —b) T G_1 सुखेन (for धनेन) $K_{1.5}$ Dn_2 $M_{1\ 2\ 4}$ च (for वा) —d) $Ś_1$ K_4 मूढ स्येह, K_0 °स्येव, K_2 °स्य च, K_3 °श्चास्य, $Ñ_1$ °स्या शु, B_1 °स्याव; T G_1 M प्र(T G_1 सु)मूढस्य, $G_{2\ 3}$ तादृशस्य (for मूढस्यास्य) T_2 सुतद्रुह $K_{1.5}$ D_5 मूढस्य (K_5 °श्च) सुहृदद्रुह

5 a) D_9 तदेव (for तमेवं) $K_{1\ 2}$ वीर, $K_{3\ 5}$ भीरु, D_5 lacuna (for भीत) —b) S सनिकर्षागत K_4 तथा; Dn_1 सदा (for तदा) —c) K_5 गाधारीं Dn_2 ज्ञात्वा कथचिद्गाधारी —d) K_5 विश्वास, some MSS निश्वास $K_{3\ 5}$ परम Ś $K_{0-2\ 4}$ Dn_3 D_5 [अ]भवत्, $K_{3\ 5}$ वच, $B_{1\ 2\ 4}$ नृप, S नृप (for भृशम्) D_2 निश्वासपरमाभवत्

6 a) K_0 तस्य चानत —b) K_1 Dn_1 निपतिष्यति —c) $K_{1\ 2}$ Dn_1 G_2 नृपते (for °तेर्) —d) S_1 $K_{1-3\ 5}$ $Ñ_1$ B Dn $D_{1-6\ 8\ 9}$ T_2 G_3 (?) दीर्घ (for धर्म-) K_1 दर्शिन, Dn_2 -दर्शनी —e) $K_{3\ 5}$ अगु ल्याग्राणि, M_3 °ल्यत्राणि —f) K_2 M_2 देवि K_1 ग्रग्रतरेण, $K_{3\ 5}$ पदा(K_5 °दा)तरेण, G_3 पादातरेण

7 a) K_4 ततोथ (for तत स) K_1 कुनकी, Dn_2 °षी G_2 भूयाद् (for -भूतो) —b) K_3 नखी, K_1 $D_{3\ 5}$ [ऽ]भवद्; $D_{1.6\ 8\ 9}$ -तमो (for नखो) —c) Ś $K_{0\ 4}$ Dn_1 तद्, $M_{3.4}$ नृप (for नृप) $K_{3\ 5}$ तां, G_2 तान् (for त) K_6 वार्जुनो, D_5 M_2 [अ]र्जुनो (submetric), T_1 $G_{1\ 3}$ $M_{3\ 4}$ [अ]थार्जुनो, G_2 ह्यर्जुनो (for चा°) K_5 [ऽ]पृच्छद् (for ऽग) —d) K_4 पश्यत (for पृष्ठत)

8 a) Ś $K_{0\ 4}$ सविष्टमानास, $K_{3\ 5}$ S (except G_3) सवेष्टमाना($K_{3.5}$ °ना)स —c) K_3 गांधारीं $K_{1\ 2}$ विगत(K_2 त)क्रोध, G_2 °तत्रासान्, G_3 °तंतोया (sic) (for तक्रोधा) —d) Dn_2 शांत्वयामास

9 $Ś_2$ reads 9^{ab} on marg —a) $K_{3.5}$ भयात्ते; K_2 G_2 $G_{2\ 3}$ ते वदा, M ते वया (by transp)

चिरस्य दृष्ट्वा पुत्रान्सा पुत्राधिभिरभिप्लुता ।
बाष्पमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै मुखम् ॥ १०
ततो बाष्पं समुत्सृज्य सह पुत्रैस्तथा पृथा ।
अपश्यदेताञ्शस्त्रौघैर्बहुधा परिविक्षतान् ॥ ११
सा तानेकैकशः पुत्रान्संस्पृशन्ती पुनः पुनः ।
अन्वशोचत दुःखार्ता द्रौपदीं च हतात्मजाम् ।
रुदतीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।
आर्ये पौत्राः क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गताः ।
न त्वां तेऽद्याभिगच्छन्ति चिरदृष्टां तपस्विनीम् ।
किं नु राज्येन वै कार्यं विहीनायाः सुतैर्मम ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।
ता समाश्वासयामास पृथा पृथुललोचना ।
उत्थाप्य याज्ञसेनीं तु रुदतीं शोककर्शिताम् ॥ १४

°ज्ञाना, Dn1 ज्ञात (for ज्ञाता) T G1 ते पाडवा अनु (G1 °पि)ज्ञाता — ^{b}) K5 वीरमावरा, S वीतमत्सरां (T रा) — ^{c}) K0 अभ्यगच्छति, K1 अभ्यगत (sic), G1 3 अभ्यागच्छत — ^{d}) T1 G1 पृथुळ; Ca d पृथुल (as in text) K1 लोचललोचन (sic), D2 -लोचना° (for -वक्षस°) Dn2 पृथया पृथुवक्षस°

10 ^{a}) K2 चीरस्य, M1 चिर तु (for चिरस्य) K0 T2 G2 3 M पुत्रां(M2 °त्रा)स्तान्, B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 सा पुत्रान् (by transp) — M2 om. (? hapl) 10^b–12^a — ^{b}) Ś2 K0 B4 G1 2 M3 पुत्रादिभिर्, Ñ1 गात्रादिभिर्, T1 पुत्रार्थिभिर् K3 5 परिप्लुता (for अभि) — ^{c}) Ś1 K4 आवारयद्, K2 आहोरय; K5 आहारयेद् G2 3 M (M2 om) तीव्र (for देवी) T G1 बाष्पमाहारयामास — ^{d}) Ś1 damaged

11 M2 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) D4 वाक्य (for बाष्प) — ^{b}) K1–3 5 Ñ1 B1 पुत्रैस्तदा, B1–3 Dn D1 3 4 6 8 9 पुत्रेण वै — ^{c}) Ś1 damaged Ś2 B4 T2 G1 2 M (M2 om) पुनान्, G3 पुन (for पुतान्) K1 शस्त्रौघैर्; K3 5 शस्त्रोघैर् — ^{d}) बहुधा is damaged in Ś1 Ś1 **विग्रहान्; Ś2 K1 D2 5 क्षतविक्षतान्, K0 4 परिविग्रहान्, Dn1 वीक्ष्य तान्, D3 विपरिक्षुतान्, T2 परिविक्षितान्

12 M2 om 12^a (cf v l 10) — ^{a}) Ś2 D5 स (for सा) M4 तत्र (for पुत्रान्) — ^{b}) Ś2 संस्पृशंती, M2 सपृच्छती — ^{c}) K0 अन्वशोचति; Ñ1 अनुशोचत, D2 अन्वा T2 G3 दुःखार्ता Ś2 अशोचत सुदुःखार्ता, D2 अन्वशोच नद्दुःखार्हां (sic) — ^{d}) K0 4 च सहात्मजा, K2 S (except M1) निहतात्मजां — ^{e}) K1–3 B3 Dn D1 2 4–6 8 9 T G M1, 4 रुदतीम् K5 वार्ष्णेयीं (for पाञ्चालीं) — ^{f}) G2 तादर्शी, G2 ददृशे (for ददर्श)

13 Ś K0 3–5 Ñ1 B Dn2 M1 om the ref D1 (by corr marg sec m, orig as in text) कुन्त्योवाच, D4 कुंत्य उवाच (sic), D6 (orig, by corr marg sec m as in text) 8 कुन्त्युवाच, T पाञ्चाली (for द्रौपदी) — ^{a}) S1 K Ñ1 B3 4 Dn D1 3–6 8 9 T2 G पुत्रा (for पौत्रा) Dn1 क्वते, T G1 हता, G2 3 च मे (for क्व ते) — ^{b}) G2 हता° (for गता°) — ^{c}) Dn1 सत्वा (sic), D4 नत्वात्, G1 नीत्वां, G2 3 M2–4 न त्वा (for न त्वा) Ś1 K (except K2) G2 तेद्यापि, G3 तेद्या(inf lin पुत्रा, gloss ?)भि (for तेऽद्याभि-) — ^{d}) Ś1 G2 चिर दृष्टां, K3 5 Ñ1 B2 D1–6 8 9 T G1 चिर दृष्ट्वा, G3 M1 चिर दृष्ट्वाम् (sic) K5 तपस्विनि, T G3 M अनिंदिते, G1 [अ]भिनिंदिते; G2 त्वनिंदिते, Ca d तपस्विनीम् (as in text) —Before 13^{ef}, D4 ins द्रौपद्युवाच — ^{e}) K3 D2 तु (for नु) Ś1 K0 4 वा, K1, 2 D3 S मे (for वै) — ^{f}) D3 शुभे (for सुतैर्) S वरे (for मम)

14 All MSS (except D8 G1) om the ref — ^{a}) D9 om (hapl) यामास — ^{b}) K1 laouna, M2 पृथा (for पृथा) Ś1 K0 4 Dn2 D9 T1 G1 2 M पृथुल(T1 G1 °ळ)लोचनां, K5 लोचना — ^{c}) Ñ1 उत्थाय (for °प्य) Dn2 वै, D2 च (for तु) S उत्थाप्यांकेन रुदती (G2 3 M3 °तीं) — ^{d}) Ś1 K1 रुदती; K0 2 Dn D2 5 9 T G1 M3 रुदती, G2 सुदरी, G3 सुदती Ñ1 पुत्र (for शोक) Ś1 K0 4 Ñ1 B Dn D1 2 4 8 9 -कर्षिता; S (except M2) -लालसा

15 ^{a}) Ś1 (sup lin as in text) 2 K1, 4 D5 तथैव, T2 तदैव (for तथैव) K0 सहिताश्च, K5 °तां, B4 [अ]नुगता (for सहिता) Dn1 कापि, S तत्र (for चापि) — ^{b}) G2 अनुगता B3 D1 4 6 8 9 नृप G2 तदा, G3 M1 तथा (for पृथा) — ^{c}) K0 2 4 D5 गांधारी G2 अन्वशोचत गाधारीम् — K5 om. (hapl) 15^d–16^a — ^{d}) Ñ1 B4 T1 G आर्तस्वरा (for तरा) Ś K1 4 तदा (Ś2 °था, K4 त) कुंती यशस्विनी, K0 2 D2 5 सदा कुती (K0 °तीं) यशस्विनीं

16 Ś K0 4 om 16^{ab} K5 om 16^a (cf v l. 15).

तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता पृथा ।
अभ्यगच्छत गान्धारीमार्तामार्ततरा स्वयम् ॥ १५
तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ।
मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् ॥ १६
मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।
अवश्यभावी संप्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः ॥ १७
इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।
असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः ॥ १८
तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।
मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः ॥ १९
यथैव त्वं तथैवाहं को वा माश्वासयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामाविकर्तनम् ।
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं दिव्येन चक्षुषा ॥ १
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।

Before 16, K1 2 D2 5 ins गांधार्युवाच, Bom. ed वैशंपायन उवाच —b) K1-3 5 Ñ1 D2 5 S कुल्या (for वध्वा) K1 3 5 Ñ1 B1 2 T G1 M यशस्विनी, Dn1 D8 तपस्विनीं — Before 16cd, Ś1 K0 4 ins गाधारी उवाच —c) K5 सैव (for मैव) K3 5 Ñ1 B3 D3 4 दुःखार्ता, Dn2 दुषार्त्ता, G1 शोकार्ता Ś1 K0 4 मैवं (K0 °व) भूः पुत्रशोकार्ता, Ś1 मैवं भूः पुत्रि दुःखार्ता, K1, 2 D2 5 पुत्रपौत्रादिशोकार्ता (K2 °र्तां), B1 2 मैव पुत्राभिदुःखार्ता, M1 मा मैव पुत्रशोकार्ता —d) G अति- (for अपि)

17 a) K1 2 मर्त्यलोक (K2 °के), D2 मृत्युलोके (for मन्ये लोक-) Ś2 मन्ये लोकादिनाशोय —b) D8 काल (for काल) K1-3 5 B1 D2 5 -नोदित, M1 -चोदितं —c) B D0 अवश्य (B1 4 °स्य) भावी, G3 अवश्यं संभावी (hypermetric) K5 सप्राप्ता, M3 °प्तेस् —d) T1 स्वयाद्दो, T2 G1, 2 स्वभावो, G6 स्वभवो, M1, 2 स्वभावी, M8 स्वभावो, M4 स भावी (for स्वभावाल्) K5 लोमहर्षणा°, S रोमहर्षण

18 For the incident, cf. 5 128 52 —a) M2 इत्थं (for इद्) T1 G1 तु (for तद्) —c) Ś1 K4 कृष्ण (for कृष्णे) K1 2 Dn1 D2 3, 5 असिद्धार्थे गते कृष्णे, M4 °द्धा ननु चेत्कृष्णे —d) Ś K0 4 महीपति°, B2 S महाद्यु (G6 °द्वि) ति (for °मति)

19 a) Ś K0 1 4 D5 अस्मिन् (for त°) K1 अप- रिहार्येषु, K5 अनपिपर्यर्थे, G2 अपरिमार्य्येर्थे K2 D5 तु (for र्थे) —b) K0 G2 व्यतीते वा, K1 D2 °ते तु; K1 °तेपु — D0 repeats 19c-20b after 20ab

— c) M1 मादृशा (for मा शुचो)

20 a) D1 3 9 तथैव (for य°) Ś1 K0-2 4 D2 5 transp त्व and [अ]ह —b) S K0 4 को नाद्; B1 T1 G1 M1 3 4 को माम्, B4 को नाम, T2 को मम; G6 कोयम् (for को वा मा) — After 20ab, D0 repeats 19c-20b —c) T G1 चापराधेन, G3 त्वप° (for ह्यप°) —d) Ś2 कुल साग्र, K1 2 वरमग्र्य, Dn1 कुलमग्रे, D8 °मध, S °मेतद् (for °मग्र्य)

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 2 D2 5 पृथापांडवसमागम°, G3 M1 2 द्रौपदीसमाश्वासन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 14, K2 16, Ñ1 D8 6 (sec m) 7, B1 100 (?), S 15 (as in text) — *Śloka no* K1 2 99, D2 5

16

1 Before the ref, B3 ins अथ स्त्रीविलापपर्व K1 श्रीवैशंपायन —a) S1 K0 4 हि (for तु) —b) Ś1 K4 आविकर्तनात्, Ś2 अवकर्तनात्, K0 अविकर्थ नात्, K1 2 D2 5 वैशस महत्, K3 5 M1 अविकर्तन, Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 M4 Ca d अव°, G1 2 अपि क, G3 अप° —c) Dn1 अपश्य (for °श्यत्) K1-3 D2 तिष्ठति, G2 पश्यती —d) K5 Ñ1 B1-3 Dn D1 3 8 9 दूराद्, D2 सर्व (for सर्वं) T सर्वं तत्र यथास्थित

2 a) T1 G1 गाधारी च (for पतिव्रता) —d) Ñ1 महावादिनी; Dn1 D1 3 8 9 मह्यचारिणी

उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथान्तिके ।
रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरवीराणां निःसत्त्वैरभिसंवृतम् ।
सृगालबडकाकोलकङ्ककाकनिषेवितम् ॥ ७
रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुं च पार्थिवम् ।
कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतास्तत्र पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ ११
क्रव्यादैर्भक्ष्यमाणान्वै गोमायुबडवायसैः ।

---

3 ^{a}) K5 कृष्णेन — ^{d}) K4 त्रिविध (for वि) K2 °देवयन्, Dn1 सेवत् (sic)

4 ^{a}) M2 ददर्शे — ^{b}) B2 D1 3 4 6 8 9 S एव (for अपि) Ś1 K0 4 यशस्विनी, Ś2 यदतिके — ^{c}) T G1 तद् (for नृ) — Ś K0 4 om. (hapl) 4^d–7^a — ^{d}) S (except T2) रोम (for लोम) Ñ1 B1. 2 4 हस्त्यश्वरथसकुल

5 Ś K0 4 om 5 (cf v 1 4) — ^{a}) B4 समाकीर्णं, Bom ed वसाकीर्णं (for °परिस्तीर्णं) Ñ1 B1 2 क्षत्रियैश्च परिष्यूढे (Ñ1 ढं) — ^{b}) T1 G1 M रुधिरौघ (for शोणितौघ) K5 परिप्लुतौ; B1 °प्लुते

6 Ś K0 4 D5 (last, hapl) om 6 (for Ś K0 4, cf v 1 4) — ^{a}) T G1 M यूनां (G1 नृणां) गजानामश्वानाम् — ^{b}) K2 आवृत्त, K3 5 °त्य K1 रुधिरापते, K2 D2 विल, K3 विलै°, T शतै ; G कुल, M °शयै — G3 om (hapl) 6^c–8^b — ^{c}) K2 अशिरस्कैश्, T1 सशिरस्कैश्; G1 अशिरस्कैश्, G3 विशिरस्कैश्, M1. 2 रुधिराकैश् — ^{d}) G2 विशोषैश् (for विदेहैश्) K3 5 शिरोधरै (for गणै) T G1 M शिरोभिश्च समावृत

7 G3 om 7 (cf v 1 6) Ś K0 4 om. 7^a (cf v 1 4) — ^{a}) K1 D2 रथाश्वगजवीराणां, K2 Dn3 T2 गजाश्वरथवी , K3 B1–3 Dn1 D1. 3. 4 6 8 9 श्वनरनारीणां, D5 °श्वरथयोधानां, T1 G1 श्वै रथि(G1 °थ)- वीराणां, — ^{b}) K3 B Dn1 D1 3 6 8 9 T2 M1 निस्त्वनैर्, K. सहस्रैर्, Ñ1 निश्चलैर्, Dn2 D1 निस्त्वनैर्, D1 निसत्वैर् K5 अभिसवृतै, Ñ1 B3 अपि सवृत; D6 अतुलैर्वृत — ^{c}) K1 2 5 B1 2 4 Dn2 D1. 2 4 5 8 श्गाल, T1 सृगाल Ś1 K0 4 वट ; K3 B Dn D1. 3 5 6 8 9 T2 G2 बक , K5 बल , Ñ1 गृध्र ; D2 -वट , D4 -चक , T1 G1 M वळ , Ca -वल°, Cd -बल (for वट) Ś K0 काकोड , K5 नाकोल-, T2 M2–4 गोमायु (for काकोल) — ^{d}) K4 -काल , G2 -गृध्र (for -काक)

8 Ś1 om 8^a–9^a, K0 4 om 8 G3 om 8^{ab} (cf v 1 6) — ^{a}) S (G3 om) मोदनं (G2 °ता) (for रक्षसां) K1 पुरुषादीनां — ^{b}) D2 मोदनै (sic) (for न) Ś2 Ñ1 कुरुसंकुलं, K1–3 5 D2 कुरराकुलं (K2 लां); Dn1 कराकुल T G1 2 रक्षसां कुल संकुलं, M1–3 राक्षसानां कुलाकुल, M4 वीराणां कुल- पालिणां — ^{d}) K5 नादितं, T1 G1 M सेवित (for नादित) T G1 M -नादित (for -सेवितम्)

9 Ś1 . 9^a (cf v 1 8) — ^{a}) K3 5 ततो व्यास- समाज्ञातो

10 ^{a}) Ś K0 4 नमस्कृत्य (for पुर°) — ^{b}) M1. 2 पुत्रं (for -बन्धुं) G2 3 पांडवं — ^{c}) K0 कुरुस्त्रिया, K5 °य S समादाय (for साद्य) — ^{d}) K1. 2 D2. 5 om (hapl) from जग्मु up to साद्य (in 11^a) Dn1 मायोधनं

11 K1 2 D2 5 om समासाद्य (cf v 1 10) — ^{b}) K1. 2 D5 om ता स्त्रियो नि G2 तस्त्रियो — ^{c}) K1. 2 B2 अपश्यश्चि , Dn2 श्यंसा (for °श्यन्त) K0 5 G3 हतास् (for हतास्) — ^{d}) Ś1 K4 पुनर्भ्रातॄन्; K5 पुत्रान्भ्रातृ , Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 भ्रातॄन्पुत्रान् (by transp) K5 B1 अपि, T G1 M2 सखीन् (T2 °खी) (for पतीन्)

भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२
रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
महार्हेभ्योऽथ यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपेतिरे ॥ १३
अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्ता भरतस्त्रियः ।
शरीरेष्वस्खलन्नन्या न्यपतंश्चापरा भुवि ॥ १४
श्रान्तानां चाप्यनाथानां नासीत्काचन चेतना ।
पाञ्चालकुरुयोषाणां कृपणं तदभून्महत् ॥ १५
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखाद्वचनमब्रवीत् ॥ १७
पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः ।
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुररीरिव माधव ॥ १८
अमूस्त्वभिसमागम्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् ।
पृथगेवाभ्यधावन्त पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ १९
वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम् ।

---

12 ^{a}) B8 Dn1 D1 3 4 6 8 9 क्रव्याद्भिर् (for °दैर्) K1.2 भक्षमाणान्, K3.5 भक्ष्य(K5 °क्ष)माणा, Dn2 भक्ष्यमानान् K3 5 वे, T G1 M च (for वै) — ^{b}) Ś1 गोमायुर् Ś D2 -वड, Ko D5 -वट-, Ñ1 B Dn1 D1.3.4 6 8 9 T2 बल, G2 3 M वळ (for -वड) Dn2 गृध्रगोमायुवायसै ; T1 G1 कङ्कगोमायुवा° — ^{c}) M1 बहुभिर् (for रक्षोभिर्) — ^{d}) Ś1 विविधाश्च Dn1 D8 वनेचरै (for निशा°)

13 ^{a}) Ś Ko 4 °क्रीडनिभान्, G2 M1 °क्रीडनक, G3 °क्रीडानिभ, Ca d °क्रीडनिभं (as in text) G2 3 यद्वत् (for दृष्ट्वा) — ^{b}) K3 5 तेषां, M2 4 तथा (for तदा) Ś1 K4 विशसने, Ko वशसने, K3 5 विससनं, D4 विशशन G2 3 महत् (for स्त्रिय) — ^{c}) T G1 M कुरर्य इव शोकार्ता — ^{d}) K1 2 D1 2 5 6 8 [s]भिपेति(D2 °दि)रे, K3 5 विपेतिरे, Ñ1 G2 6 M2 निपेदिरे, M1 निषेदिरे, M3 निवेदिरे

14 ^{a}) G1 दृश्यत्यो (for प°) — ^{b}) G1 भारत° — ^{c}) Ko M3 [अ]स्खलश्चान्या; K4 स्खलन्नन्या, Ñ1 वनंश्चान्या (sic), B1 [अ]पतन्काश्चिन्, Dn2 [अ]स्खलत्योन्या; D2 [अ]स्खलन्न्या (sic), D5 [अ]सवलन्नन्या, T1 स्खलत्यश्च, T2 G1 स्खलत्यश्च, G2 स्खलसेन्या, G3 स्खलंत्योन्या, M1 2 4 [अ]वलाश्चान्या (for [अ]स्खलन्नन्या) — ^{d}) K3 न्यपतश्च, D5 पतश्च (submetric) (for न्यपतंश्च) Ko M2 परा भुवि, T G1 परासुवत्, G2 [अ]पतन्भुवि (for [अ]परा भुवि)

15 D5 om 15 — ^{a}) Ś Ko 4 श्रातानां, D1.6 8 आर्तानां (for श्रान्तानां) Ś Ko 4 Ñ1 B1 3 Dn2 D1 5.6 8 9 G2 [अ]थान्यासां, K5 [अ]तो नाश, Dn1 D3 [अ]थो तासां (for [अ]नाथानां) K3 श्रातानावाप्यतोन्यास (sic), M3 विश्रांतानामनाथाना — ^{b}) K1.2 D2 सा (D2 स)मान्यासीदचेतना, K3 5 नासीत्कोधा(K3 °घ)चेतना, T G1 M रुदतीनां भृशं (M1 ****मृशं) तदा (M3 था) — ^{c}) K3 5 पचाल (K3 °ळ) M2 -कुल (for -कुरु) G2 योधाना (for योषाणां) — ^{d}) Dn2 कदन (for कृपण) Ś1 Ko 4 transp कृपण and तदभूत्

16 ^{a}) K3 5 दुःखो(K5 °खा)पचित, G3 दुःखप्रहत; M4 दुःखाभिहत (for दुःखोपहत) Ś1 -चेताभि; K3 चिंताभि (for चित्ताभि) — ^{b}) G2 अभि (for अनु) — ^{c}) G3 अत्यग्र (for अत्युग्र)

17 ^{a}) G3 स (for सा). D2 पुडरीकाक्ष्यम् — ^{b}) Ś1 damaged — ^{c}) Ś1 कुरू*, G2 3 गाधारी, M1-4 करुण (for कुरूणां) वैशस दृष्ट्वा is damaged in Ś1 Ko वैषम, K5 वैशसा, M2 द्वेशसं (for वै°) — ^{d}) Ś1 damaged. B1, Bom ed इद, Dn1 दुःख (for दुःखाद्)

18 ^{a}) Ś1 damaged, K3 पश्येमा, K5 पश्याम (sic) (for पश्यैता) D1 पुडरीकाक्षा — ^{c}) Ś1 Ko-2 4 D2 G3 प्रकीर्णकेशी; B Dn1 D1.3 4 6 8 9 T G1 M1 3 °केश्य Ś1 D2 क्रोशती, K3 5 Ñ1 B Dn2 D1 3.4 6 8 9 T G1 M1-4 क्रोशत्य, Dn1 क्रोशव M1 क्रोधिन्य — ^{d}) K2 5 Dn2 कुरर्य इव, K3 Ñ1 B Dn1 D1 3 4.6 8 9 T G1 M कुरर्य इव, G2 कुररीव च

19 ^{a}) Ś1 Ko 4 अमूनभि, Ś1 अमूनित, K1 2 अमूस्त्वेभि, Ñ1 अन्यास्त्वभि (for अमू°) G2 अमून्म आभिसगम्य — ^{b}) K1 2 D2 भर्तृंतो गुणान्, K4 भरतर्षभ, Ñ1 D5 भर्तृजान्गुणान् — ^{c}) Ś Ko 4 Ñ1 B1 2 Dn2 D1 5 G2 अभ्य(Ś Ko 4 G2 °भि)धावंत (G2 °ति), T G1 M अनुपश्य(T1 °वद्य, G1 °पद्य)ते, G2 समामन्त्र्य (for अभ्यधावन्त) K3 5 पृथगभ्यनुधावत्य — ^{d}) = 11^d Dn1 transp पुत्रान् and भ्रातॄन् G2 3 तथा, M2 अपि (for पतीन्)

20 ^{a}) D1 वीरसुभिर्(sic), G1 सुभिर्, G2 सूर्भर्

क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिराकुलम् ॥ २०
शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णाभिमन्युभिः ।
द्रोणद्रुपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २१
काञ्चनैः कवचैर्निष्कैर्मणिभिश्च महात्मनाम् ।
अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलंकृतम् ॥ २२
वीरबाहुविसृष्टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि ।
खड्गैश्च विमलैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ २३
क्रव्यादसंघैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः क्वचित् ।
क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् ॥ २४
एतदेवंविधं वीर संपश्यायोधनं विभो ।
पश्यमाना च दह्यामि शोकेनाहं जनार्दन ॥ २५
पाञ्चालानां कुरूणां च विनाशं मधुसूदन ।
पञ्चानामिव भूतानां नाहं वधमचिन्तयम् ॥ २६
तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च निष्कर्षन्त्यसृगुक्षितान् ।

G3 स्त्रीभिर् Ś Ko 4 महाभाग, K1 2 D2.5 G2 3 °राज (for बाहो) — b) K1 2 Dn1 हतवीराभिर्, Ñ1 प्रेतपुत्राभिर् (for हत°) D2 हतवीरासमावृतं — K1.2 D2 5 om (hapl) 20cd — c) K3.6 M1 क्वचिच्च (K5 °च); M2 क्वचिद् (for क्वचिच्च) K5 वर (for वीर) — d) K3.5 Ñ1 B3 Dn D1 3 4.6 8 9 T M आवृतं, G1 आहवं (for आकुलम्)

21 b) K1 2 D2 5 कर्णभीष्माभिमन्युभि° — c) K2 द्रौण° K1 °शल्यश्च, K5 °शाल्वैश्च; Dn1 शल्यैस्तु

22 a) G2 3 भूषणैर् (for कवचैर्) K3 Ñ1 B3 Dn D1.3-6 8 9 दिव्यैर्; K5 नष्टैर् (for निष्कैर्) — b) Portion of the text from मणिभिश्च up to कुरु (in 44c) is lost in G1 on a missing folio K3 5 महात्मभि°, T M °धनै° (for °त्मनाम्) — c) T1 अङ्कुरैर् (for अङ्गदैर्) G2 च स (for हस्त) Ś2 °कीयूरै° — After 22c, D5 wrongly repeats 22bc — d) G2 समलकृतै

23 G1 missing (of v 1 22) — a) B1.2 Dn2 D1.4 6 8 9 T2 निसृष्टाभि° — b) Ś1 Ko B4 Dn2 G2 शक्तीभि° (G2 °भिस्) G2 3 तोमरैर् (for परिघैर्) — c) D3 प्रासैश् (for खड्गैश्) K1 2 D2 5 विपुलैस्, Ñ1 B Dn2 D1.3 4 6 8 9 M2 विविधैस्; T1 विवलैस् (for विम°) T2 सूक्ष्मै° (sic) (for तीक्ष्णै°) Dn1 प्रासैश्चाविविधैस्तीक्ष्णै° — d) K1 2 Dn2 शरैश्च स; T1 विमलैश्च; M1 सशरैर, M2 4 सशरै स (for °रैश्च) K5 शराशनै°, D3 °कुलै°

24 G1 missing (of v 1 22) — a) Ś1 damaged B2 °सद्दै; M3 संख्यैर् (for °संघैर्) K3 5 Ñ1 B Dn D1.3.4 6 8 9 T सहितैस्, D2 भिदितैस्, M भ्रमितस् (for मुदितैस्) — b) Ñ1 B Dn D1.3.4.6 8 9 विविधै° (for सहितै) — Ś Ko.4 om (hapl.) 24cd — c) K3 5 प्रक्रीड (for आ°) — d) K1 2 D2 G3 शयनै°, Dn2 शरीरैर् (for शयानैर्) K1 2 D2 G3 श्वापदै°, B1 T G2 M चापरै; D5 चापदै° (for अपरै°)

25 G1 missing (of v 1, 22) — a) Dn1 स तद् (for एतद्) K1 वीर, T1 वीर° — b) T M महत् (for विभो) — After 25ab, T M ins

45* त्वया तु साधितं कर्म पुष्कराक्ष महाद्युते ।

[T1 श्रावित; T2 स्थापित (for साधित)]

— c) K3.5 न, B Dn1 D1-4 6 8 9 हि, Dn2 वि- (for च) K3 5 पश्यामि (for दह्यामि) K1 पश्यमानाश्च दह्यामि — d) T1 श्लोकेन (for शो°) K2 [आ]ह (for [अ]हं) K2 5 B2 जनार्दन°

26 G1 missing (of v 1 22) — a) K3-5 B1 Dn1 D2 3 G2 पंचालाना — b) K1-3 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 विनाशे; G2 विशेषं (for विनाश) T2 मधु- सूदन; G2 3 पुरुषोत्तम — M1 om (hapl.) 26c-29b — c) G3 (inf lin) वध्यानामिव (for पञ्चा°) K1.2 Dn1 D1.2 4-6, 8 9 G2 3 अपि; B3 4 D3 M2 इह (for इव) — d) Ś Ko 4 दाह; K1-3 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 T M (M1 om) अहं (for नाह) Ś2 K4 D6 मचिंतयन्; K1 °यत्

27 G1 missing (of. v 1 22) M1 om 27 (of v 1 26) — a) Ś2 तान्सपर्णाश्च, K1.2 D2 ताम्रवर्णाश्च; K3 5 पांशुवर्णाश्च (K3 °श्च); D9 तान्सुपर्णाश्च Ś2 D6 गृध्रांश्च, K1 प्रभाश्च — b) Ś2 निस्कर्षंति; K1 2 D2 5 कर्षयंति, K3.5 Dn2 M3 विकर्षंतो, K4 निष्कर्षंत्य, Ñ1 विकर्षन्; B1.2 निकर्षंति; B3 Dn1 D1 3 6 T2 विकर्षंति; B4 D4 8 9 विकर्षंति, T1 G2 निष्कर्षंत° (T1 °तो); M2 4 विकर्षंति (for निष्कर्षन्ति) Ś2 B1-3 Dn D1 3-6 8 9 [अ]सृगुक्षिता, K2 [अ]सृगुक्षितान्, K3.5 [ऽ]सृगुक्षिता, K4 G3 सृगुक्षितान् — c) K1 2 Ñ1 B3 4 D1 2 5 6 8 9 विगृह्य, T प्र°

8

निगृह्य कवचेषूग्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७
जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः ।
अभिमन्योर्विनाशं च कश्चिन्तयितुमर्हति ॥ २८
अवध्यकल्पान्निहतान्दृष्ट्वाहं मधुसूदन ।
गृध्रकङ्कवडश्येनश्वसृगालादनीकृतान् ॥ २९
अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान् ।
पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशान्तान्पावकानिव ॥ ३०
शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च ।
विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ॥ ३१
वन्दिभिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
शिवानामशिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥ ३२
ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांसुषु शेरते ॥ ३३
तेषामाभरणान्येते गृध्रगोमायुवायसाः ।
आक्षिपन्त्यशिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः ॥ ३४
चापानि विशिखान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमला गदाः ।

(for नि°) K2 कवचेत्युग्रा, K3 5 °चैरुग्रा; Ñ1 च करेपूग्रा, B3 कवचेर्गृध्रा; Dn1 चरणैर्गृध्री; D1 4 6 8 9 चरणौ गृध्रा; D3 कवचे गृध्रा, D5 चरणैर्गृध्रा

28 G1 missing (cf v l 22) M1 om 28 (cf v l 26) —^{b}) Ś2 भीष्मद्रोणयो° (by transp) —^{c}) G2 3 एवमेषा (for अभिमन्योर्) Dn1 D3 विनाशश्च —^{d}) G2 चक्रुश्चिंतितुमर्हति

29 G1 missing (cf v l 22) M1 om. 29^{ab} (cf v l 26) —^{a}) K3 निहितान्; D6 निहतां K1 अधर्मांकल्पान्निर्द्धर्मान् (corrupt) —^{b}) K1 2 D2 5 हि (for [अ]ह) Bom ed गतसत्त्वानचेतस —^{c}) Ś Ko 4 G2 3 गृध्रकाक-, B1. 2 ककगृध्र- (by transp) Ś Ko 4 Dn1 D2 3 5 -वट, K5 -बद्धा, Ñ1 D1 4 6 8 9 G2 3 -बक, B1 वन, B2 -बल, B3 4 -चक, Dn2 वढ, T1 वळ, T2 M वळ (for -वड) —^{d}) D2 om श्व Ko सृगालादरीकृतान्, K1 2 शृगालादनी°, K3 सृगाळादनीकृत, K5 -शृगालादनीं कृत, D2 -शृगालादभीकृतान्; S (G1 missing) सृगालसमावृतान्

30 G1 missing (cf v l. 22) —^{a}) K5 -वेशम् (for वशम्) T2 आपन्न —^{c}) K3 5 B1 2 D1 4 6 9 पश्यैतान्; B3 पश्ये तान्, Dn2 D3 पश्यैमान् —^{d}) Ś1 Ko 4 सशसान् (for सशान्तान्) K1 B1 पाव(B1 °प)कानि च, D5 T1 M इव पावकान् (by transp) G2 3 प्रसुप्तान्भुजगानिव

31 G1 missing (cf v l 22) D3 om (hapl) 31^{ab} —^{a}) K3 5 Ñ1 B D1 3 5 6 9 T2 M2 शयानानि (for शय°) Ś Ko 4 उषिता (for उचिता°) G2 शयनान्यपि सर्वाणि, Bom ed शयाना ये पुरा सर्वे —^{b}) G2 3 बहूनि (for मृदूनि) Ñ1 निर्मलानि, D5 विपुलानि, Bom ed शयनानि (for विमलानि) —^{c}) Ñ1 निपण्णास् (for विपन्नास्) —^{d}) K1 2 विवृत्ताम्, K3 निकृत्ताश्च; K5 निकृत्याश्च, Ñ1 विकृताम्, D2 विवृद्धाम्; D5 धिवृताम् (for वि°) B1 2 अनु-, D6 अति-, M1 अपि (for अधि) K1 2 D2 सेरते

32 G1 missing (cf v l. 22) —^{a}) Ko 1 वदिन, Ñ1 वदिता°; Dn2 D4 G3 M4 वदिभि K3 5 सु(K5 तु)चिते, T चाधिक (for सततं) G3 काल्ये, C3 कल्ये; Cd काले (as in text) M2 वीरा शयते त काले —^{b}) K5 सुवद्भिर्, M2 भ° (for स्तु°) T °वंदिता°; M3 °नादिता (for °नन्दिता°) —^{c}) M3 शिवानामशिवानां च

33 G1 missing (cf v l 22) Ś2 reads 33^{ab} twice —^{a}) Ś1 2 (both times) Ko 4 येषु वा; M2 य पुरा (for ये पुरा) K1 D2 सेरते Ś2 (second time) धीरा°, D5 वीर (for वीरा) —^{b}) K5 शयानेषु Ś2 (first time) विशेरते, G2 3 विपश्चित (for यशस्विन°) —^{c}) Ś1 चढनागुरु, some MSS चदनागरु Dn1 दग्धांगास्, M4 सिक्तांगास् —^{d}) Ś1 तेषु (for तेऽद्य) K1 3-5 B Dn D1-6 8 9 पांशुषु

34 G1 missing (cf v l 22) —^{a}) K3 5 एव; G2 3 अद्य (for एते) —^{b}) G3 गृध्रा (for गृध्र) —^{c}) K4 आक्षिपति Ko 3 5 Ñ1 Dn D2 5 शिवा (for [अ]शिवा) M1 3 4 हृष्टा (for घोरा) B1 D1 6 8. 9 M2 आक्षिपन्त्य शिवा घोरा (M2 हृष्टा), T °पति (T2 °ती) शिवा हृष्ट्वा —^{d}) K3 5 B1 2 4 Dn2 D1-6 8 9 विनदन्त्य°, Ñ1 विमर्दंत्य, Dn1 विनदन्य (*sic*), T2 विनदति

35 G1 missing (cf v l 22) —^{a}) M2 पापानि (for चा°) Ś1 वि**, Ś2 K4 विविधान्; K1 D2 वे(D2 वै)शिखान्, K5 विशापान्; D5 विशिपान् (for विशिखान्) Ś1 lacuna, Ś2 एतान्; K4 यत्र, B1 शीतान्; T1 G2 स्फीतान्, M2 पीतान् (for

युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव बिभ्रति ॥ ३५
सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघट्टिताः ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षाः शेरते हरितस्रजः ॥ ३६
अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघबाहवः ।
शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ३७
बिभ्रतः कवचान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनार्दन ॥ ३८
क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम् ।
शातकौम्भ्यः स्रजश्चित्रा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९
एते गोमायवो भीमा निहतानां यशस्विनाम् ।
कण्ठान्तरगतान्हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ॥ ४०
सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त बन्दिनः ।
स्तुतिभिश्च परार्ध्याभिरुपचारैश्च शिक्षिताः ॥ ४१
तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः ।

पीतान्) Ko चापानि विविन्येव (sic), K3 Ñ1 B1-3 Dn D1 3 4 6 8 9 भाणा(Ñ1 Dn2 चापा)न्विनिशितान्पीतान् — K4 om 35^{bc} — ^{b}) K1. 2 निस्तृशान् T M2 3 विमलान् D2 T1 गदान् — B4 reads 35^{cd} on marg — ^{c}) K4 यत्राभिमानिन, Ñ1 द्वंद्वाभि°; T M युद्धाभिमनस D9 om. from मानिन up to प्रति (in 36^{a}) Ś Ko-3 4 Ñ1 D2 5 G2 3 सर्वे; T शूरा (for प्रीता) — ^{d}) Ko जीर्वति (for जीवन्त) M1. 2 बिभ्रते

36 G1 missing (cf v 1 22) D9 om up to प्रति (cf v 1 35) — ^{a}) K1 2 D2 5 अभिम ; K4 5 Dn2 G2 3 स्वरूप ; Ñ1 मरूप , T1 M1 3 अपीत , T2 आपीत ; M2 4 अभीत (for सुरूप) G3 -वक्त्रा (for वर्णा) — ^{b}) Ś K1-3 5 T1 अविघट्टिता , Ko B4 M अभि°, T2 अभिघाटिता ; G2 अभिघुट्टिता — ^{c}) Ś2 वृषभ ; G3 ऋषभ , M2 ऋषभं (for °भ) Ñ1 B2 4 Dn D1 3-6 8 9 रूपाक्ष (for क्षा) — ^{d}) G2 3 शोभंते (for शेरते) D3 (before corr) [ऽ]भिमुखा (for हरित) K3 5 स्रजा T M शेरते च (M4 तु) सहस्रश

37 G1 missing (cf v 1 22) — ^{a}) Ko आलिंगि ; G3 आदाय (for आलिङ्ग्य) — ^{b}) Ś Ko 1 4 T1 G2 M2 गदा (for गदा) — ^{c}) K3 5 निहता, G2 3 विमुखा (for ऽभि°) — G2 om 37^{d}-40^{a} — ^{d}) M2 ते ता (for दयिता) Ś2 योषिता

38 G1 missing (cf v 1 22) G2 om 38 (cf v 1 37) — ^{a}) K1-3 5 D2 T1 कवचामन्ये ; G3 कमलान्यन्या, M4 कवचानन्यान् M2 विभ्रस्तवचान्यान्यान् (sic) — ^{b}) D1 निर्मलानि, G3 दयितानि (for विमलानि) — ^{c}) Ś Ko 4 प्रदर्शयंति ; M2-4 न धर्षयते — ^{d}) K1 3 जनार्दना

39 G1 missing (cf v 1 22) G2 om 39 (cf v 1 37) — ^{a}) Ko कृपमाणानाम् ; D5 M1 कर्ष — ^{c}) Ś1 ** कौंभ , Ś2 Ko 3 5 G3 शातकौंभ , K1 कौंभ, Dn1 कौम्या, D2 °कौभ्य , T M °कु(M4 °कु)म्भ D1 6 (before corr) 8 चित्र , D2 छिन्ना (for चित्रा) — ^{d}) D1 4 6 8 9 विनिकीर्णा S (G1 missing, G2 om) सहस्रश (for समन्तत)

40 G1 missing (cf v 1 22) G2 om 40^{a} (cf v 1 37) — ^{a}) K5 गोमायुवो Ś1 Ko 3-5 D1 3 6 8..9 T G3 M भीता (for भीमा) — ^{b}) G3 दळितानां (for निह°) K3 5 Ñ1 B Dn2 D1 3 4 6 8 9 महात्मनां (for यशस्विनाम्) — ^{c}) K3 5 स्कधांतर , Ñ1 गंडांतर ; T M आत्यंतर ; G3 कुष्ठांतर ; G3 कक्षांतर (for कण्ठान्तर) T1 M दिव्यान् (for हारान्) — ^{d}) Ś1 Ko. 4 आकर्षंति ; D2 क्षिपति च, G3 निक्षिपंत (for आक्षिपन्ति) K1 2 D2 5 T M महामणीन् (for सहस्रश)

41 G1 missing (cf v 1 22) — ^{a}) G3 सर्वान् (for सर्वेषु) T1 गात्रेषु (for -रा°) — ^{b}) Ś2 K4 B3 D3 M2-4 यानवदत, K1 °नंदित , K3 5 यान्वदंति च, B1 यानि वंदत, Dn1 मान नदत ; D5 याननंदति, T1 यानवदति ; T2 यानवदंत ; G2 ये हि नदति ; G3 यान्हि वदंति, M1 यानवदश्च D4 G3 M2-4 वंदिन — ^{c}) B4 तु (for च) B1 2 परार्ध्याभिर्, G2 °र्घाभिर् ; M4 °ध्यामिर् Ś1 lacuna , Ś2 Ko आशीर्भिर्ब्राह्मणाश्चैव K4 मन:श्रोत्राभिरामाभिर् — ^{d}) M2-4 उपपादैश् (for चारैश्) Dn2 सेवका (for शिक्षिता) Ś Ko 4 स्तुतिभिश्च वरांगना

42 G1 missing (cf v 1 22) Ś Ko 4 D5 om. 42^{ab} — ^{a}) K3 G2 3 तानिमान् ; K5 नातिमान् ; Dn2 तेषा च, T M तानद्य (for तानिमा) T2 परिधावंति (for °देवन्ति) — ^{b}) T M दुःखिता (for दुःखार्ता°) K1 परिवेदना, K2 D2 परिदेवना ; T1 परमा गता (for °माङ्गना) — ^{c}) T G2 कृपणा (for °णं) — ^{d}) Ś1 K D2 G2 3 बधु , Ś2 बद्ध (for

कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता भृशम् ॥ ४२
रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै ।
मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३
रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः ।
कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ॥ ४५
आसामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितम् ।
इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६
एता दीर्घमिवोच्छ्वस्य विक्रुश्य च विलप्य च ।
विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ४७
बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः ।

दुःख) T1 M2 4 शोकान्विता (for °र्दिता)

43 G1 missing (cf v l 22) — a) K3 रक्तोत्पळ, T M नीलोत्पल, G2 3 पद्मो° Ś2 [ए]व (for [इ]व) — b) K0 बिभर्ति, K1 विभाति, K3 विभ्रती, K5 विभ्रति, B1 भाति (submetric) (for विभान्ति) Ś1 K0 4 रुधिराणि, Ś2 K1 2 D2 5 रुधिरेण, D8 9 सु(D9 न)चिराणि, G2 नयनानि (for रुचिराणि) B1. 2 4 Dn1 D1 3 4 6 8 9 M3 च (for वै) Dn2 विभाति न विना जलै° — d) Ś2 K D2 4 G3 °शुष्कानि

44 In G1, the portion of the text up to कुरु is missing (cf v l 22) — a) Ś1 K4 रुदिता (K4 °धित) वन*ह्येता ; Ś2 K0 Dn2 रुदिता वनिता ह्येता, K1 2 Ñ1 D2 5 °ताद्विरता ह्येता, K3 5 रुदित्वोपर°, B1 2 °तोपन° ; B3 °तोपह°, B4 °तावन° ; D9 °तापर°, T M3 4 °त्वा विरतास्त्वे(T1 °स्वे)ता, G2 3 °त्वा वरनार्यो वै, M1 °त्वा विरता ह्येता, M2 रुदित्वा विरतास्ते ता — b) Ś2 K1. 2 B3 D2 ध्यायत°, K4 ध्यायस्या, Dn1 आपस्य° Ś K0 4 क्लेशसप्लुता° ; K1. 2 Ñ1 D2 5 सपरिच्छदा°, K3 B4 T M3 स(K3 B4 सु)परिक्लमा, G2 3 स्वजनान्पुन K5 ध्यायन्सुपरिसक्लमा, M1 2 4 ध्यायत्यायासविक्लवा — d) Dn2 तेन तेनाभिमूर्छिता

45 b) S (except G2 3) पुण्डरीक (for तपनीय) Ñ1 तपनीयानि तानि च — c) S (except G2) पश्य (for रोष) Ś K0 4 रोदनताम्रानि, K1 2 D5 °रोद(D5 °ध)नध्वस्तानि, K3 5 °तप्तानि, T1 °मात्राणि — d) Ś K4 कुल- (for कुरु) K1 योषित S (except G2 3) वदनानीह योषितां — After 45, K1 2 Dn1 D1 (marg *sec m*) 2-6 8 ins

46* श्यामाना वरवर्णाना गौरीणामेकवाससाम् ।
दुर्योधनवरस्त्रीणा पश्य वृन्दानि केशव ।
अश्रुलालाम्बुभि° सिक्त सिक्त शीकरवारिभि ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां सिच्यते नयनाम्बुभि ।

[(L 1) K1 2 -वर्णीना (for -वर्णाना) K1 पौराणाम्, D4 गौराणाम् — (L 2) D1 2 6 8 om (hapl.) from पश्य up to स्त्रीणा (in line 4) — (L 3) Dn1 क्षिलालाम्बुभि°, D8 क्ष्वेळाजा°, D4 कुशलीला°, D6 अश्रुलीला° Dn1 शीतचारिभि, D3 शीतलवारिभि, D4 सिकवारिभि° (for शीकर°) — (L 4) D2 शिच्यते नयनाम्बुभि (*sic*)]

46 a) Ś K0 G3 सुपरिपूर्णार्थं, K1 अपर°, K4 उपरि° (for अपरि°) K3 5 असौम्यपरिपूर्णार्थं, Ñ1 आयासपरिपूर्णाश्च, G2 निश्वासपरिपूर्णार्थं — b) Ś1 K3 परिदेवत, G2 °देवन — K5 om (hapl) 46c–47d — c) Ś2 -सक्रन्द्वा, K1 सक्रुद्धा, K1 -सक्रदाम्, T1 M3 सक्रन्द — d) K1 अवि° (for न वि°) D4 योषिता°

47 K5 om 47 (cf v l 46) — a) Ś1 (before corr) K0 4 एते ; Dn1 एता ; G2 सा तु ; M2 एषा (for एता) K1 इवोच्छ्रास्य, K2 °च्छ्रस्य, K3 B Dn D1 3 4 6 8 9 विनि(B3 Dn2 °नि°)श्वस्य (for इवोच्छ्वस्य) — b) Ś K0 2 4 विक्रुष्य, K3 B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 विलप्य, Ñ1 निशम्य, B1 2 निशस्य, B4 सुश्रुश, Dn2 T G1 M निश्वस, D2 विक्रुस्य, G2 विक्रम्य ; G3 विस्मृश्य (for विक्रुश्य) K3 B3 Dn1 D1 3 4 6 8 पुन पुन (for विलप्य च) — c) Ś1 निस्पद°, K3 D4 विस्पद°, G2 निष्पद° ; G3 विष्पद° — d) K1-3 Ñ1 D5 योषा (for वीरा) K1 [ज]जहत, B1 जहाति T G1 M जीवित नाजहु (T2 °हन्, M2-4 न जहु) स्त्रिय°, G2 न जानति हि जीवित, G3 न जहुर्जीवित स्त्रिय

48 a) K1. 2 बह्वीं, K3. 5 पृथग्, D4 बह्व्यो, G2 बध्वा, G3 बध्वा, M3 यद्यो (for बह्व्यो) — b) G2 बलवति (for विलपन्ति) — c) Ś K0 4 7 परा, G1 परान् (for [अ]परा) — T1 *repeats* 48d–54a *after* 54a — d) T2 शिरसा (for शिरांसि) G2 °पाणिभि°

49 G2 om (hapl) 49–50 G3 om 49a–51b

इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९

विशिरस्कानथो कायान्दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः ।
मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५०

शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१

बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
संदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२

उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तॄन्भरतयोषितः ॥ ५३

पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
प्रेक्ष्य भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५४

बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ५५

न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः ।

—[a]) B1. 2 D1 3. 6 8 9 पातितैर् (for प°) —[b]) K1 2 D2 यूथश' क्षितौ (K2 क्षतै ; D2 क्षितै'); K3 5 -योधसंस्(K5 °स्कृ)तै', Ñ1 युद्धसंस्कृतै', B1. 2 दुःख संसृतै', Dn1 सूयश कृतै', S (G2 3 om.) खडश' कृतै' —[c]) K5 -ससपृक्तैर् (hypermetric), Ñ1 B1-3 Dn2 सयुक्तैर्, Dn1 सपूर्णैर्; T2 G1 M -सकृत्तैर् (for -सपृक्तैर्) —[d]) S (G2 3 om) आस्तीर्णा (for आकीर्णा)

50 G2 3 om 50 (cf v l 49) —[a]) K1. 2 D2 अथाकायान्; B1 2 M3 अध कायान्, M3 अधोकायान् (for अथो कायान्) K3 5 शिरस्कानपरे कायान् —[b]) Dn1 दृष्ट (for दृष्ट्वा) K1 2 D2 5 दृष्ट्वा देहानर्निदितान्, S (G2 3 om) दृष्ट्वा घोरानर्निदिता — M3 4 om 50[c]–51[a] —[c]) K3 अनुदिता D2 अनुष्य ता, D5 Bom ed अनुगता (for चिता) —[d]) D2 विदेहान शिरां

51 M3 4 om 51 (cf v l 50) G3 om 51[ab] (cf v l 49) —[b]) Ś Ko 1 T1 प्रेक्ष्यमाणा, B3 प्रेक्षमाना, G1 वीक्षमाणा B3 विचेतसा T2 प्रेक्षमाणामचेतसा —[c]) K3 corrupt Ś1 Ko अवेक्षतो (Ko °त्यो) परं, Ś2 अवेक्षत' पर, K4 अवेक्षतोपरे; Dn1 अपश्यत पर, D2 9 M3 °श्यतोपर, M1 पश्यत्यो ह्यपर —[d]) K5 अन्येन, B1 आस्यति, G2 अस्तीति (for अस्येति)

52 [a]) T बाहूनि (for °रु) K1 2 Dn2 D1 4 6 8 9 T3 अन्या (for अन्यान्) M2 विमुह्यत रणानन्यान्; M4 विमुह्यति नरानन्यान् —[b]) K1 D2 विशेषोन्मथितान्, K4 विशपो°, K5 D4 विशिपो (for °खोन्म) K3 5 कथित् (for पृथक्) Dn2 विशिषोन्मथितानि च —[c]) K3 सदधस्यो; K5 स्कदधस्यो, Ñ1 सधायान्या, G2 -सदधेयु', G3 सीदयत्यो Ś1 Ko 3 सुखाविष्टा, B4 G2 सुग्वा° (for ऽसुखा) K1 2 D2 5 रुदति मुख(K1 ग्य)मानीय —[d]) Ś1 Ko 4 Ñ1 मुह्यत्ये(Ko °ते)ता, D2 मूर्छत्येवा, T1 मूर्छंते ह, T2 G1 M1-3 °तीह; G2 कुर्वंत्यो वा, G3 मूर्छंत्यो वा, M1 °ति ह Ś1 Ko 1 मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

53 [a]) Ś Ko G2 निकृत्त ; K1. 2 5 Ñ1 B2-4 Dn1 D3 (before corr) 5 उत्कृत्य; K4 निकृंत ; D2 उत्कृत , T2 मत्कृत्त-, G3 विकृत्त T2 -शिरस K1 चामन्, B1 चान्योन् (for चान्यान्) —[b]) Ś1 2 (before corr) K4 D9 (before corr, by corr marg as in text) विदग्धान्, Ś2 (by corr sup lin) विदष्टान्, K3 B1. 3 निजग्धान्; K5 निचखान्; D2 विजाग्धान् ; G1 विजंधान्; G2 3 विजग्मुर्, M3 4 विजयान् T2 पक्षिण' —[c]) K3 G1 काचिन्न; T G1 [अ]पि न वि-, M [अ]पि नाभि- (for काश्चिन्न) G2 जानासि —[d]) S3 भ्रातॄन्; G2 मातॄर् (for भर्तॄन्) Ś2 M2 भारत ; K5 भ्रातर ; T G1 परम (for भरत) K3 भतॄन्तस्त-योधिन' (corrupt), B1 3 भर्तॄनपि नरर्षभ; D3 स-[स्व]भर्तृरतयोषित

54 [a]) Ś Ko 4 G1 च परा, K1 चापरां, M काश्चिदा (for चापरा) — After 54[a], T1 repeats 48[d]–54[a] —[c]) G2 3 भर्तॄन् (for भ्रातॄन्) Ś1 damaged, T G1 M चापि (for पुत्रान्) —[d]) Ś1 damaged Ś2 रुदतीन्, K1 पत्तींश्च (for पतींश्च) K3 निहता' (for °तान्) Ko 4 पदातींश्च हतान्परैः

55 [a]) K3 बहुभिश्च (for बा) Ś1 Ko 1. 3 4 D2 5 सखड्गैर्हि, K4 सषड्गैश्च, Dn1 सखड्गश्च, G2 स-खड्गैश्च K2 T G1 M बा(M1 ब)हुभि' कार्मुकै' खड्गै , G3 बाहुभि' सांगदैश्चैव —[b]) K5 [अ]शिरोभिश् (for शि) G3 M1. 3 4 चारु (for च स) —[c]) Ś1 Ko 4 अगम्यरूपा, Ñ1 °प्रका (for °कल्पा) —[d]) D9 om. from सकर्दमा up to यूथानीव (in 57[a]) — After 55, the Bom ed. alone ins

47* बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितैः ।

56 D9 om 56 (cf v l 55) —[a]) K2 5 D2 न दुःखेषु चित। K4 °खै सुचिता, T1 G1 M न (T1

रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति रुचिराणि वै ।
मुखानि परमस्त्रीणां परिशुष्काणि केशव ॥ ४३
रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः ।
कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ॥ ४५
इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ॥ ४६
एता दीर्घमिवोच्छ्वस्य चिक्रुश्य च विलप्य च ।
विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ॥ ४७
बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः ।

दुःख) T1 M2 4 शोकान्विता (for °र्दिता)

43 G1 missing (cf v l 22) — a) K8 रक्तो स्पळ, T M नीलोत्पल, G2 8 पद्मो° Ś2 [ए]व (for [इ]व) — b) K0 बिभर्ति, K1 विभाति, K8 बिभ्रती, K5 बिभ्रति, B1 भाति (submetric) (for विभान्ति) Ś1 K0 4 रुधिराणि, Ś2 K1 2 D2 5 रुधिरेण, D8 9 सु(D9 न)चिराणि, G2 नयनानि (for रुचिराणि) B1 2 4 Dn1 D1 8 4 6 8 9 M8 च (for वै) Dn2 विभाति न विना जलै — d) Ś2 K D2 4 G8 °शुष्कानि

44 In G1, the portion of the text up to कुरु is missing (cf v l 22) — a) Ś1 K4 रुदिता (K4 °धित) वन*ह्येतां, Ś2 K0 Dn2 रुदिता वनिता ह्येता, K1 2 Ñ1 D2 5 °ताद्विरता ह्येता, K8 5 रुदित्वोपर°, B1 2 °तोपन°, B8 °तोपह°; B4 °तावन°, D9 °तापर°, T M8 4 °त्वा विरतास्त्वे(T1 °स्वे)ता, G2 8 °त्वा वर नार्यो वै; M1 °त्वा विरता ह्येता, M2 रुदित्वा विरतास्ते ता — b) Ś2 K1. 2 B8 D2 ध्यायत, K4 ध्यायस्या, Dn1 आर्पत्य Ś K0 4 क्लेशसंप्लुता°, K1. 2 Ñ1 D2 5 सपरिच्छदा°, K8 B1 T M8 स(K8 B1 सु)परिक्लमा, G2 8 स्वजनान्पुन K5 ध्यायन्सुपरिलक्लमा, M1 2 4 ध्यायत्यायासविक्लवा — d) Dn2 तेन तेनाभिमूर्छिता

45 b) S (except G2 8) पुंडरीक (for तपनीय) Ñ1 तपनीयानि तानि च — c) S (except G2) पश्य (for रोष-) Ś K0 4 रोदनताताानि, K1. 2 D5 रोद (D5 °ध)नध्वस्तानि, K8 5 °तस्रानि, T1 °मात्राणि — d) Ś K4 कुल (for कुरु) K1 योषित S (except G2 8) वदनानीह योषितां — After 45, K1 2 Dn1 D1 (marg sec m) 2-6 8 ins

46* श्यामाना वरवर्णाना गौरीणामेकवाससाम् ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केशव ।
अक्षुलालाम्बुभिः सिक्त सिक्त शीकरवारिभि ।
दुर्योधनवरस्त्रीणा सिच्यते नयनाम्बुभि ।

[(L 1) K1 2 वर्णीना (for वर्णाना) K1 पौराणाम्, D4 गौराणाम् — (L 2) D1 2 6 8 om (hapl) from पश्य up to स्त्रीणा (in line 4) — (L. 3) Dn1 क्षिलाला बुभि°, D8 क्ष्वेळाजा°, D4 कुशलीला°, D5 अश्रुलीला° Dn1 शीतचारिभि, D3 शीतलवारिभि, D4 सिक्तवारिभि (for शीकर°) — (L 4) D2 शिच्यते नयनाभुवि (sic)]

46 a) Ś K0 G8 सुपरिपूर्णार्थं, K1 अपर°, K4 उपरि° (for अपरि°) K8 5 असौम्यपरिपूर्णार्थं Ñ1 आयासपरिपूर्णाश्च, G2 निश्वासपरिपूर्णार्थं — b) Ś2 K8 परिदेवत, G2 °देवत — K5 om (hapl) 46c-47d — c) Ś2 सक्रन्दा, K1 -सक्रुद्धा, K1 -सक्रन्दाम्, T1 M8 सक्रन्द — d) K1 अवि° (for न वि) D4 योषिता

47 K5 om 47 (cf v l 46) — a) Ś1 (before corr) K0 4 एते, Dn1 एता; G2 ता तु, M2 ग्पा (for एता) K1 इवोच्छ्रास्य; K2 °च्छ्रस्य, K8 B Dn D1 8 4 6 8 9 विनि(B2 Dn2 °नि)श्वस्य (for इवो च्छ्वस्य) — b) Ś K0 2 4 विक्रुश्य, K8 B3 Dn1 D1 8. 4 6 8 9 विलप्य, Ñ1 निशम्य, B1 2 निशास्य, B4 सुभृश, Dn2 T G1 M निश्वस्य, D2 निक्रुश्य, G2 विक्रम्य; G3 विमृश्य (for विक्रुश्य) K8 B8 Dn1 D1 8 4 6 8 पुन पुन (for विलप्य च) — c) Ś2 निस्पद, K8 D4 विस्पद°; G2 निष्पद°; G8 विष्पद° — d) K1-8 Ñ1 D6 योषा (for वीरा) K1 [ज]जहत, B1 जहाति T G1 M जीवित नाजहु (T2 एनु; M2-4 न जहु) स्त्रिय, G2 न जानति हि जीवित, G3 न जहुर्जीवित स्त्रिय

48 a) K1 2 बह्वीं; K8 5 पृथग्; D4 बध्यो; G2 बध्वा, G8 बध्वा, M8 बह्यो (for बह्व्यो) — b) G2 बल्वति (for विलपन्ति) — c) Ś K0 4 T परा, G1 पराम (for [च]परा) — T1 repeats 48d-51a after 51a — d) T2 शिरसा (for शिरांसि) G2 °पाणिभि

49 G2 om (hapl) 49-50 G1 om 49a-51b

इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९

विशिरस्कानथो कायान्दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः ।
मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५०

शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१

बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
सदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२

उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तॄन्भरतयोषितः ॥ ५३

पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
प्रेक्ष्य भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५४

बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ५५

न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः ।

— a) B1 3 D1 3 6 8 9 पातितैर् (for पृ°) — b) K1 2 D2 पृथश क्षितौ (K2 क्षतै ; D2 क्षितै), K3 5 योधसस(K5 स्कृ)वै, Ñ1 युद्धसत्कृतै, B1. 2 दुःख-संस्मृतै, Dn1 सूयश कृतै ; S (G2 3 om.) संदश कृतै — c) K5 -ससपृक्तैर् (hypermetric), Ñ1 B1-3 Dn2 सयुक्तैर्, Dn1 सपूर्णैर्, T2 G1 M संकृत्तैर् (for -सपृक्तैर्) — d) S (G2 3 om) आस्तीर्णा (for आकीर्णा)

50 G2 3 om 50 (cf v 1 49) — a) K1 2 D2 अथाकायान् ; B1 3 M4 अथ कायान्, M3 अथोकायान् (for अथो कायान्) K3 5 शिरस्कानपरे कायान् — b) Dn1 दृष्ट (for दृष्ट्वा) K1 2 D2 5 दृष्ट्वा देहाननिंदितान्, S (G2 3 om) दृष्ट्वा घोरानर्निंदिता — M3 4 om. 50c–51d — c) K2 अनुदिता, D2 अनुच्य ता ; D5 Bom ed अनुगता (for °चिता) — d) D2 विदेहान शिरां

51 M2 4 om 51 (cf v 1 50) G3 om 51ab (cf v 1 49) — b) Ś Ko 1 T1 प्रेक्ष्यमाणा, B3 प्रेक्षमाना ; G2 वीक्षमाणा B3 विचेतसा T2 प्रेक्षमाणामचेतसा — c) K5 corrupt Ś1 Ko अवेक्षतो (Ko स्यो) पर, Ś2 अवेक्षत पर, K4 अवेक्षतोपरे ; Dn1 अपश्यत पर, D2 9 M3 श्यतोपर, M1 पश्यत्यो ह्यपर — d) K5 अन्येन, B1 आस्यति, G2 अस्तीति (for अस्येति)

52 a) T बाहूनि (for रु) K1 2 Dn2 D1 4 6 8 9 T2 अन्या (for अन्यान्) M2 विमुह्यत रणानन्यान् ; M4 विमुह्यति नरानन्यान् — b) K1 D2 विशेषोन्मथितान् ; K2 विशयो, K5 D5 विशिषो (for °खोन्म°) K3 5 क्वचित् (for पृथक्) Dn2 विशिषोन्मथितानि च — c) K3 सदधत्यो, K5 स्कदधत्यो, Ñ1 सधायान्या ; G2 सदधेयु, G3 सीदयत्यो Ś1 Ko 3 सुखाविष्टा, B1 G2 सुखा (for ऽसुखा°) K1 2 D2 6 क्रदति सुख(K1 °य)मानीय — d) Ś1 Ko 4 Ñ1 मुह्यये(Ko °ते)ता, D2 मूर्छयेता, T1 मूर्छते ह, T2 G1 M2-4 °तीह, G2 कुर्वत्यो वा, G3 मूर्छत्यो वा ; M1 °ति ह Ś1 Ko. 4 मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

53 a) Ś Ko G2 निकृत्त, K1. 2 6 Ñ1 B2-4 Dn1 D3 (before corr) 5 उत्कृत्य ; K4 निकृंत, D2 दत्कृत, T2 मत्कृत्त- ; G3 विकृत्त T2 शिरस K1 चामन्, B1 चान्योन् (for चान्यान्) — b) Ś1 2 (before corr) K4 D9 (before corr, by corr marg as in text) विदरधान्, Ś2 (by corr sup lin) विदष्टान् ; K3 B1 3 निजग्धान्, K5 निघसान्, D2 विजाग्धान्, G1 विर्जघान् ; G2 3 विजग्मुर्, M2 4 विजयान् T2 पक्षिण — c) K3 G2 काचिन्न, T G1 [अ]पि न चि- ; M [अ]पि नाभि- (for काश्चिन्न) G2 जानाति — d) Ś2 भ्रातृन् ; G2 मातृर् (for भर्तॄन्) Ś2 M2 भारत, K5 भ्रातर ; T G1 परम (for भरत) K9 भर्तृनस्तर-योधित (corrupt), B1 2 भर्तॄनपि नरर्षभ, D9 स-[स्व]भर्तृरतयोषित

54 a) Ś Ko 4 G1 च परा, K1 चापरां, M काश्चिदा (for चापरा) — After 54a, T1 repeats 48d–54a — c) G2 3 भर्तॄन् (for भ्रातॄन्) Ś1 damaged, T G1 M चापि (for पुत्रान्) — d) Ś1 damaged Ś2 रुदतीन्, K1 पत्तींश्च (for पतींश्च) K3 निहता (for °तान्) Ko 4 पद्रातींश्च हतान्परै

55 a) K3 बहुभिश्च (for बा°) Ś1 Ko 1 3 4 D2 5 सखड्गैर्हि, K4 सपक्षैश्च ; Dn1 सखड्गश्च, G2 सखड्गैश्च K2 T G1 M बा(M1 य)हुभि कार्मुकै खड्गै, G3 बाहुभि सांगदैश्चैव — b) K5 [अ]शिरोभिश्च (for शि) G3 M1 2 4 चारु (for च स) — c) Ś1 Ko 4 अगम्यरूपा ; Ñ1 °प्रका (for °कल्पा) — d) D9 om from तत्कर्दमा up to यूयानीव (in 57a) — After 55, the Bom ed alone ins

47* बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितै ।

56 D9 om 56 (cf v 1 55) — a) K2 5 D2 न दुःखेषु चित्त । K4 खे सुचिता, T1 G1 M न (T1

कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४
एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
रोषरोदनताम्राणि वक्त्राणि कुरुयोषिताम् ॥ ४५

बह्व्यो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्त्य ॥४७॥
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ॥ ४८
शिरोभिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्यूथशः कृतैः ।

दुःख) T1 M2 4 शोकान्विता (for °र्दिता)

43 G1 missing (cf v 1 22) — a) K8 रक्तो त्पळ , T M नीलोत्पल , G2 3 पद्मो° Ś2 [पु]व (for [इ]व) — b) K0 विभर्ति, K1 विभाति, K3 विभ्रती, K5 विभ्रति; B1 भांति (submetric) (for विभान्ति) Ś1 K0 4 रुधिराणि, Ś2 K1 2 D2 5 रुधिरेण; D8 9 सु(D9 न)चिराणि, G2 नयनानि (for रुचिराणि) B1. 2 4 Dn1 D1 3 4 6 8 9 M3 च (for वै) Dn2 विभाति न विना जलैः — d) Ś2 K D2 4 G3 °शुष्कानि

44 In G1, the portion of the text up to कुरु is missing (cf v 1 22) — a) Ś1 K4 रुदिता (K4 °धित) वन*क्षेता, Ś2 K0 Dn2 रुदिता वनिता क्षेता ; K1 2 Ñ1 D2 5 °ताद्विरता क्षेता, K3 5 रुदित्वोपर°, B1 2 °तोपन°; B3 °तोपह°, B4 °तावन°, D9 °तापर°, T M3 4 °त्वा विरतास्त्वे(T1 °स्वे)ता, G2 3 °त्वा वरनार्यो वै; M1 °त्वा विरता क्षेता, M2 रुदित्वा विरतास्ते ता — b) Ś2 K1. 2 B3 D2 ध्यायत ; K4 ध्यायस्या , Dn1 आपत्य° Ś K0 4 क्लेशसङ्कुला , K1. 2 Ñ1 D2 5 सपरिच्छदा°, K3 B1 T M3 स(K3 B1 सु)परिक्रमा , G2 3 स्वजनान्पुन K5 ध्यायन्सुपरिसङ्क्रमा, M1 2 4 ध्यायत्यायासविक्लवा° — d) Dn2 तेन तेनाभिमूर्छिता

45 b) S (except G2 3) पुंडरीक (for तपनीय) Ñ1 तपनीयानि तानि च — c) S (except G2) पश्य (for रोष) Ś K0 4 रोदनतातानि, K1 2 D5 -रोद (D5 °ध)नध्वस्तानि, K3 6 °तस्रानि, T1 °मात्राणि — d) Ś K4 कुल (for कुरु) K1 -योषित S (except G3 3) वदनानीह योषितां — After 45, K1 2 Dn1 D1 (marg *sec m*) 2-6 8 ins

46* श्यामाना वरवर्णाना गौरीणामेकवाससाम् ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केशव ।
अश्रुलालाम्बुभिः मिश्र सिक्त शीकरवारिभिः ।
दुर्योधनवरस्त्रीणां सिच्यते नयनाम्बुभिः ।

[(L 1) K1 2 वर्णाना (for वणाना) K1 गौराणाम्, D4 गौराणाम् — (L 2) D1 2 6 8 om (hapl) from पश्य up to स्त्रीणा (in line 4) — (L 3) Dn1 क्षितला बुभि°, D8 क्ष्वेळाजा°, D4 कुमलीला°, D5 अश्रुलीला° Dn1 शीतवारिभि°, D3 शीताम्बवारिभि , D4 सिक्तवारिभि (for शीकर°) — (L 4) D2 शिच्यते नयनाबुभि (sic)]

46 a) Ś K0 G3 सुपरिपूर्णार्थं, K1 अपर , K4 उपरि° (for अपरि°) K3 5 असौम्यपरिपूर्णार्थे Ñ1 आयासपरिपूर्णाश्च, G3 निश्वासपरिपूर्णार्थं — b) Ś2 K3 परिदेवत, G2 °देवन — K5 om (hapl) 46c–47a — c) Ś2 -सक्रुद्धा, K1 -सकुद्धा, K1 -सक्रदाम्, T1 M3 सक्रद — d) K1 अवि° (for न वि°) D4 योषिता

47 K5 om 47 (cf v 1 46) — a) Ś1 (before corr) K0 4 एते, Dn1 एता, G2 सा तु, M2 एषा (for एता) K1 इवोच्छ्रास्य, K2 °च्छ्रस्य, K3 B Dn D1 3 4 6 8 9 विनि(B3 Dn* °नि)श्वस्य (for इवो च्छ्रस्य) — b) Ś K0 2 4 विक्रुश्य, K3 B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 विलप्य, Ñ1 निशम्य, B1 2 निशस्य, B4 सुभृश, Dn2 T G1 M निश्वस्य, D2 निक्रुस्य, G2 विक्रम्य, G3 विमृश्य (for विक्रुश्य) K3 B3 Dn1 D1 3 4 6 8 पुन पुन (for विलप्य च) — c) Ś1 निस्पद°, K3 D4 विस्पद°, G2 निष्पद°, G3 विष्पद° — d) K1–3 Ñ1 D5 योषा (for वीरा) K1 [श]न्हत, B1 जहाति T G1 M जीवित नाजहु (T2 हन्, M2–4 न जहु) स्त्रिय , G2 न जानति हि जीवित, G3 न जहुर्जीवित स्त्रिय

48 a) K1 2 यद्वौ, K3. 5 पृथग्, D4 यच्यो, G2 बह्वा, G3 बध्वा, M2 यह्यो (for बह्व्यो) — b) G2 यत्वति (for विलपन्ति) — c) Ś K0 4 T परा. G2 परान् (for [श्च]परा) — T1 repeats 48d–51a after 54a — d) T2 शिरसा (for शिरांसि) G2 °पाणिभि°

49 G2 om (hapl) 49-50 G3 om 49a–51b

इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९
विशिरस्कानथो कायान्दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः ।
मुह्यन्त्यनुचिता नार्यो विदेहानि शिरांसि च ॥ ५०
शिरः कायेन संधाय प्रेक्षमाणा विचेतसः ।
अपश्यन्त्यो परं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१
बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ।
संदधत्योऽसुखाविष्टा मूर्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२
उत्कृत्तशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तॄन्भरतयोषितः ॥ ५३
पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन ।
प्रेक्ष्य भ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्च निहतान्परैः ॥ ५४
बाहुभिश्च सखड्गैश्च शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ ५५
न दुःखेषूचिताः पूर्वं दुःखं गाहन्त्यनिन्दिताः ।

— ^{a}) $B_{1.2}$ $D_{1.2.6\,8\,9}$ पातितैर् (for प°) — ^{b}) $K_{1\,2}$ D_{2} यूथश क्षितौ (K_{2} क्षते ; D_{2} क्षितै), $K_{3.5}$ -योधसस्(K_{5} °स्कृ)तै , $\tilde{N}_{1}$ युद्धसस्कृतै , $B_{1.2}$ दुस्स सम्भृतै , Dn_{1} सूयश कृतै , S ($G_{2\,3}$ om) खडश कृते — ^{c}) K_{5} -ससपृक्तैर् (hypermetric), $\tilde{N}_{1}$ B_{1-3} Dn_{2} -सयुक्तैर्, Dn_{1}, सपूर्णैर्, T_{2} G_{1} M संकृत्तैर् (for -सपृक्तैर्) — ^{d}) S ($G_{2\,3}$ om) आस्तीर्णा (for आकीर्णा)

50 $G_{2\,3}$ om 50 (cf v l 49) — ^{a}) $K_{1\,2}$ D_{2} अथाकायान्; $B_{1.2}$ M_{4} अथ कायान्, M_{3} अधोकायान् (for अथो कायान्) $K_{3\,5}$ शिरस्कानपरे कायान् — ^{b}) Dn_{1} दृष्ट (for दृष्ट्वा) $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ दृष्ट्वा देहाननिंदितान्, S ($G_{2\,3}$ om) दृष्ट्वा घोराननिंदिता — $M_{2\,4}$ om 50^{c}–51^{d} — ^{c}) K_{2} अनुदिता, D_{2} अनुच्य ता, D_{5} Bom ed अनुगता (for °चिता) — ^{d}) D_{2} विदेहान शिरां

51 $M_{2\,4}$ om 51 (cf v l 50) G_{3} om 51^{ab} (cf. v l 49) — ^{b}) Ś $K_{0\,1}$ T_{1} प्रेक्ष्यमाणा, B_{3} प्रेक्षमाना ; G_{1} वीक्षमाणा B_{3} विचेतसा T_{2} प्रेक्षमाणामचेतसा — ^{c}) K_{3} corrupt. $Ś_{1}$ K_{0} अवेक्षतो (K_{0} °स्यो) पर, $Ś_{2}$ अवेक्षत पर, K_{4} अवेक्षतोपरे; Dn_{1} अपश्यत पर, $D_{8\,9}$ M_{3} इयतोपरं, M_{1} पश्यस्यो ह्यपर — ^{d}) K_{5} अन्येन; B_{1} आस्यति, G_{2} अस्तीति (for अस्येति)

52 ^{a}) T बाहूनि (for रु) $K_{1\,2}$ Dn_{2} $D_{1\,4\,6\,8\,9}$ T_{2} अन्या (for अन्यान्) M_{2} विमुह्यत रणानन्यान्; M_{4} विमुह्यति नरानन्यान् — ^{b}) K_{1} D_{2} विशेषोन्मथितान्, K_{2} त्रिशपो , K_{5} D_{5} विशिपो° (for खोन्म°) $K_{3\,5}$ क्वचित् (for पृथक्) Dn_{2} विशिपोन्मथितानि च — ^{c}) K_{3} सदधस्यो; K_{5} स्कदधस्यो, $\tilde{N}_{1}$ सधायान्या, G_{2} -सदधेयु, G_{3} सीदयस्यो $Ś_{1}$ $K_{0\,3}$ सुखाविष्टा; B_{1} G_{2} सुखा (for ऽसुखा) $K_{1.2}$ $D_{2\,5}$ रुदति सुख(K_{1} °य)मानीय — ^{d}) $Ś_{1}$ $K_{0\,4}$ $\tilde{N}_{1}$ मुह्यन्त्ये(K_{0} °ते)वा, D_{2} मूर्छयेता , T_{1} मूर्छते ह , T G_{1} M_{1-4} °तीह, G_{2} कुर्वस्यो वा, G_{3} मूर्छस्यो वा, M_{1} °ति ह $Ś_{1}$ $K_{0\,4}$ मुहुर्मुहु (for पुन पुन)

53 ^{a}) Ś K_{0} G_{2} निकृत्त , $K_{1.2\,5}$ $\tilde{N}_{1}$ B_{2-4} Dn_{1} D_{8} (before corr) $_{5}$ उत्कृत्य; K_{4} निकृत , D_{2} उत्कृत , T_{2} मत्कृत्त-, G_{3} विकृत्त T_{2} शिरस K_{1} चासन्, B_{1} चान्योन् (for चान्यान्) — ^{b}) $Ś_{1\,2}$ (before corr) K_{4} D_{9} (before corr , by corr marg as in text) विदग्धान्, $Ś_{2}$ (by corr *sup lin*) विदष्टान्, K_{3} $B_{1\,3}$ निजग्धान्, K_{5} निचग्धान्, D_{2} विजाग्धान्, G_{1} विजघान्; $G_{2\,3}$ विजग्मुर्, $M_{2\,4}$ विजयान् T_{2} पक्षिण — ^{c}) K_{3} G_{3} काचिन्न, T G_{1} [अ]पि न वि , M [अ]पि नाभि- (for काश्चिन्न) G_{2} जानाति — ^{d}) $Ś_{2}$ भ्रातॄन्, G_{3} मातॄर् (for भर्तॄन्) $Ś_{2}$ M_{2} भारत , K_{5} भ्रातर ; T G_{1} परम (for भरत) K_{3} भर्तॄनस्तत्र योधिन (corrupt), $B_{1\,2}$ भर्तॄनपि नरर्षभ, D_{2} स[स्व]भर्तॄरतयोषित

54 ^{a}) Ś $K_{0\,4}$ G_{1} च परा, K_{1} चापरा, M काश्चिदा (for चापरा) — After 54^{a}, T_{1} repeats 48^{d}–54^{a} — ^{c}) $G_{2\,3}$ भर्तॄन् (for भ्रातॄन्) $Ś_{1}$ damaged , T G_{1} M चापि (for पुत्रान्) — ^{d}) $Ś_{1}$ damaged. $Ś_{2}$ रुदतीन्, K_{1} पतींश्च (for पतींश्च) K_{3} निहता (for °तान्) $K_{0\,4}$ पदार्तांश्च हतान्परै

55 ^{a}) K_{3} पहुभिश्च (for बा°) $Ś_{1}$ $K_{0.1\,3.4}$ $D_{2\,5}$ सखड्गैर्हि, K_{5} सषड्गश्च, Dn_{1} सखड्गश्च, G_{2} सखड्गैश्च K_{2} T G_{1} M बा(M_{1} व)हुभि कार्मुकै खड्गै, G_{3} बाहुभि सांगदैश्चैव — ^{b}) K_{5} [अ]शिरोभिश्(for शि) G_{3} $M_{1\,2\,4}$ चारु (for च स) — ^{c}) $Ś_{1}$ $K_{0\,4}$ अगम्यरूपा , $\tilde{N}_{1}$ °प्रका (for °कल्पा) — ^{d}) D_{9} om. from तकर्दमा up to यूथानीव (in 57^{a}) — After 55, the Bom ed alone ins

47^{*} बभूव भरतश्रेष्ठ प्राणिभिर्गतजीवितै ।

56 D_{9} om 56 (cf v l 55) — ^{a}) $K_{2\,5}$ D_{2} न दुखेषु चिता K_{4} °खै सूचिता , T_{1} G_{1} M न (T_{1}

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता ।
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १
सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः ।

ना) दुःखमूर्च्छिता ; G₃ न दुःखोपूर्चिता. — ᵇ) M₁ lacuna, M₂.₄ दुःखात्. Ś K₀.₄ गर्हति ; K₀ ₆ गर्हति ; M₁.₂.₄ शोचति (for गर्हन्ति). Ś₁ K₀ ₄ चो चित (for [अ]भिनिन्दिता.). G₃ शापप्रात्विनिर्जिता ; G₆ स्वगृहेषु विनिर्जिता . — ᶜ) Ś₁ K₀ ₁,₄ Ñ₁ B₁ D₂ पति भिः ; K₂ पतिभिर् (for पितृभिः). K₁ ₂ D₂.₆ चैव (for पुत्रैर्). — ᵈ) Ś₁ B₁ उपाकीर्णा ; Ś₂ K₂ D₂ G₃.₆ M₂ उपकीर्णा ; K₁ D₂ उपाकीर्णा ; K₆.₆ तत कीर्णा ; Ñ₁ B₁ D₂ उपाकीर्णा ; T₁ G₁ M₁.₄ उपस्तीर्णा ; M₂ उपस्तीर्णा. Ś₂ K₁-₆ Ñ₁ B₁ D₂ D₂ ₆ T₁ G M₁.₂.₄ वसुंधरा.

57 D₀ om. शून्यानीव (cf. v. l. 66). — ᵃ) K₀ शून्यानीव ; K₁ °नी च ; K₂ D₂ D₂-₆ °नि च ; D₁.₆ ₆ °नि. B₂ निःशरीराणि ; D₀ शरीराणि. — ᵇ) B₁ स्वर्गतीन (for पुत्रहीनानि). — ᶜ) Ś₁ K₂.₆ D₂ दृष्ट्वा तान्

58 ᵃ) K₁ ततो ; K₂ ततो ; K₀ ₆ D₂ G₀ ततो ; Ñ₁ B D₂ D₂ ₂ ₄.₆ ₈ ₀ हतो ; T G₁ M ततो (for ततो). K₂ D₁ ₄ ₆ कि तु ; D₂ किं च ; D₂ T G₁ M किंचित् (for किं नु). — ᶜ) G₁ चकिता. Ś K₀ D₂.₆ G₂ कुर्वती ; K₀ ₆ कुर्वती°. G₀ सर्वान् (for सर्वा). — ᵈ) T G₂ रणम् ; G₁ पुरम् ; G₃ मध्यम् (for रणम्). K₆ D₂ M₂ उवाच च ; G₃ दृष्ट्वा नर्दं].

50 ᵃ) T₁ G₁ M₂-₄ ते चरितं ; M₁ * * * तं (for आचरितं). — ᵇ) D₂ पूर्वभागेषु जल्पयन् — ᶜ) Ś₁ K₂ D₂ वा ; K₁ ₄ च ; D₂ माम् (for मा). M₂ निहताः (hypermetric) (for हतान्) — ᵈ) M₂ (sup पीतान् and स्थान्. K₁ (repeating) D₂ G₀ ₆ पिबन् (for पीतान्) Ś K₀ ₄ D₂.₄ G₂ ₈ माधव ; K₁ साधव ; K₂ माधवा (for केशव). — Before 59ᵃ, M₁ ₂ ₄ ins. दीर्घ°. — ᶜ) Ś₁ K₀ ₄ माता ; T₁ उमया (for आर्ता) K₁ निरीक्ष्य. — After 59ᵉ, K₁-₅.₆ D₂ D₂.₆ ₆ T G₁ M ins.

48* समाभाष्य जनार्दनम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता.

[(L. 1) D₂ समाभाष्य]

On the other hand, D₂ ins after 59ᵉ

49* गान्धारी दुःखकर्शिता ।
समायाते वीरगणे.

— ᶠ) K₆ दर्शनम् (for दुःखम्) Ś₁ K₀ ₄ सुतं (for सुतम्). G₁ दर्शयामास सुतं.

Colophon. — *Sub parvan* All MSS स्त्री — *Adhy. name* : K₁.₂ D₁ T G₁ आयोधनदर्शनं ; D₂ आयोधनदर्शनं ; G₃ दुर्योधनमृतशरीरदर्शनं ; M₁ मृत शरीरदर्शनं. — *Adhy. no.* (*figures, words or both*) : Ś₂ K₁ 15, Ñ₁ D₂ ₆ ₈ 101 (?), D₀ 6 (?), S 16 (as in text) — *Śloka no.* K₁ ₂ Ñ₁ 60, D₂ 65

17

1 ᵃ) T₁ G₁ M ततो ; D₂ तत (for ततो). K₁ ₂ D₂.₆ दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा. — ᵇ) Ś K₀ ₄ शोककर्षिता ; K₁ ₂ D₂ ₆ दुःखकर्शिता (D₂ °शिता ; D₂ °र्षिता) ; B D₁ ₄ ₆.₈ ₉ शोकमूर्च्छिता ; D₂ शोकमूर्च्छिता — ᵈ) T₂ G₂ M₄ कदली G₂ तरुः ; G₃ यथा (for वने)

2 ᵃ) K₁ लब्ध्वा ; K₂ D₂ D₂ लब्ध्वा. K₂ संज्ञा

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।
अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताँल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ७
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।

— ᵇ) Ś1 K0 विक्रम्य, K2 4 विक्रुश्य, G3 पुत्रस्य (for विक्रुश्य) Ś K0–2 4 B3 D2 5 G2 3 विलप्य च (for पुन पुन) — ᶜ) K4 अभिप्रेक्ष्य; M2 अभिप्रेत्य — ᵈ) Ñ1 रुधिरोपित

3 ᵃ) T G1 M [अ]थ (for च) B1 3 गांधारी K1 पर्यष्वजत गाधारी — ᵇ) M करुण (for कृपण) — ᶜ) T1 G1 M3–4 दुःखार्ता (for शोकार्ता)

4 ᵃ) Ś1 सुगूढ*त्रु, K0 4 सुगूढं जत्रु, K5 सु रूढजत्रु; B2 सुगुप्तजत्रु, B4 सुंदर चारु; Dn1 सु गूढजत्रु, T2 °वजत्रु, G1 °ढशत्रु, G2 3 सा गूढ जत्रु (G3 त्रु) K3 विपुळ, Dn1 विफल; T2 G1 विमल K1 2 D2 सुगूढ(K1 समूढ)विपुल हार; Ñ1 अजमीढशत्रुविपुल — ᵇ) K1 D2 मणि, K2 कठे; Ñ1 B1 महा; D9 तथा, G3 भार (for हार) D9 हार (for निष्क) Ś K0–2 4 D3 5 G2 3 विभूषित (for निषेवितम्) — ᶜ) K1 नेत्रजेनिर॰, K2 5 जे नोरु, K3 जेनोरु, B1 D2 M1 °जेनैव, Dn1 जैर्नीर॰ — ᵈ) K3 सिचती, T1 सिंचती Ś K0 4 B1 ॰कर्षिता; K3 5 T2 G कर्शिता, M1 लाडिता (for तापिता)

5 Before 5, M1 ins गाधारी — ᵃ) G3 [ऽ]त्र (for ऽस्मिन्) — ᵇ) G2 दूतीनां (for ज्ञा॰) M1 सक्षय — ᶜ) Ś1 *मह्य; Ś2 K4 मामह्य, K1 2 Ñ1 ममाय (for मामय) D5 ममाय तनुज कृष्ण (sic) — ᵈ) K2 5 Dn2 D2 9 T1 G3 सत्तम, D5 म (for म॰) — ᵉ) Dn2 तस्मिन् (for अ॰) K5 ज्ञाते इयमु द्धर्षे (sic), B1 पाते पयद्धर्षे (sic) — ᶠ) K0 जयमम्या; K3 °मश्र (sic), D5 मेव (for °मम्बा) K3 मां (for मे)

6 ᵃ) B2 D1 G2 3 M1 इत्युक्ता; G1 M2 °क्त्वा (for °क्ते) K2 जानति, K3 5 G2 जननी, B2 D1 जानता, M2 ते (for ती) G3 पूर्वम्, G3 पुत्रम् (for सर्वम्) — ᵇ) G2 अग (for अह) Ś2 D3 G3 सु, K1 2 Ñ1 B Dn D1 2 4–6 8 T1 G2 स्व, K5 D3 स, M1 lacuna (for स्व) Ś1 K0 4 व्यसन ह्यगां, G2 3 ॰व्यसनागमे — After 6ᵃᵇ, G3 ins

50* इत्येवमब्रुव नैव यत कृष्णस्ततो जय ।

— ᶜ) Ś2 अब्रुवन्; K1 अब्रू॰, K3 5 अब्रवीत्, M3 अब्रव Ñ1 व्याघ्र — ᵈ) G2 कृष्णस् (for धर्मस्)

7 ᵃ) K3 Ñ1 B1–3 Dn1 D1 3–6 8 9 G2 यथा च, T1 तथा तु; T2 तथा च; G1 तथा त्व, G3 यथावद्, M1 यतो न (for यथा न) Ś K0 4 मुह्यमानस; G2 वध्य (for युध्य॰) K2 तु, G1 तु (for त्व) — ᵇ) Ñ1 D2 न वै, B Dn1 D1 4 6 8 9 न प्र, D3 तत्र (for संप्र) K2 न प्रमुह्यति भारत; K5 सप्रमुह्यसि पुत्रका, T G1 2 सप्रगृह्य सुपुत्रक — ᶜ) T1 G1 हताल् (for जिताल्) — ᵈ) K1–3 B1 2 Dn2 D1 2 4 6 8 9 प्राप्स्यसि, Dn1 प्राप्योसि; D3 प्राप्योसि; T G2 M1 3 प्राप्तोसि (for प्राप्तासि) Ñ1 अपर (for अमर) K1 2 Ñ1 B Dn1 D1–4 6 8 9 T G1 M1 3 प्रभो (for विभो) K5 प्राप्तस्यामरण विभो, D5 प्राप्स्य-स्यपरमान्विते; G2 प्राप्यसे परमां गतिं, G3 प्राप्स्यसे पर माहवे

8 K0 T2 om (hapl) 8ᵃᵇ — ᵃ) K1 2 अब्रूवं, B1 ब्रुवती; B2 ब्रुवती; G3 M3 4 अब्रव (for अब्रुव) B1 पुत्रं (for पूर्वं) — ᵇ) B2 D2 नैव, G2 3 नैवं (for नैनं) T1 G1 शोच्यामि Ś1 K1 4 D5 वै विभो, Ñ1 B1–3 Dn D1 3, 4 6 8 9 [अ]हं सुत, K3 5 B1 T1 G1 M [अ]हं प्र(B1 वि)भो — ᶜ) Ś K0 1 4 च (for तु) The portion from शोचामि up to बान्धवम् is damaged in Ś1 — ᵈ) K1 कृपण हतबांधव, M2 कृपण मसव***

9 ᵈ) K1 2 D2 सत्तम, D5 सत्तम (for मे सुतम्)

भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुंधराम् ॥ ५६
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।
स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५७
अतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे ।
यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।
-या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातॄंश्च केशव ।
एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता ।
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १
सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः ।

ना-) दुःखमुचिता ; G3 न दुःखेपूषिता — b) M1 lacuna, M3 4 दुःखात् Ś Ko 4 अर्हति, K3 5 गार्हति; M1 3 4 रुदति (for गार्हन्ति) Ś1 Ko 4 यो षित (for [अ]निन्दिता) G2 झषग्राहविनिर्जिताः, G3 स्वगृहेषु विनिंदिता — c) Ś1 Ko 1.4 Ñ1 B4 D3 पति भि ; K2 पतितैश्च (for पितृभि) K1 2 D3 5 चैव (for पुत्रैर्) — d) Ś1 B3 उपाकीर्णां, Ś2 K3 D5 G2 3 M2 उपकीर्णा, K1 D2 उपाकीर्ण, K3 5 अव कीर्णां ; Ñ1 B4 Dn2 उपाकीर्णा, T1 G1 M1 4 उपस्तीर्णां, M3 उपस्तीर्णां Ś2 K1-3. 5 Ñ1 B4 Dn2 D2 5 T1 G M1 2 4 वसुंधरा

57 D8 om यूथानीव (cf v l 55). — a) Ko यूयान्येव ; K1 °नां च, K2 Dn1 D2-5 °नि च D1 6 8 °निव B3 किशोराणां, D0 शरीराणां — b) B4 स्वर्पतीव (for सुकेशीना) — c) Ś1 K3 5 D1 स्नुषानां

58 a) K1 नानो, K2 नतो, K3 5 D5 G3 ततो, Ñ1 B Dn D1 2 4 6 8 9 इतो, T G1 M नातो (for अतो). K3 D1 4 6 किं तु, Dn1 किं च, D5 T G1 M किंचित् (for किं नु) — c) G1 यदिमा Ś Ko D2 3 G3 कुरुते, K3 5 कुर्वती G3 सर्वान् (for सर्वा) — d) T G2 स्वम्, G1 एवम्, G3 वाचम् (for रूपम्) K5 D2 M2 उच्चावच, G3 दृष्ट्वा वच[]

59 a) T1 G1 M2-4 वै चरित, M1 ***त (for आचरितं) — b) D3 पूर्वमायेषु जन्मसु — c) Ś2 K3 D2 या, K1 4 य, D3 यान् (for या) M3 निहतान् (hypermetric) (for हतान्) — d) M3 K1 (repeating) D3 transp पौत्रान् and भ्रातॄन् Ś Ko 4 D2 5 G2 3 माधव ; G2 3 पितॄन् (for पौत्रान्) — Before K1 मांधव, K3 माधवा (for केशव)

59c, M1. 3. 4 ins वैश — e) Ś1 Ko 4 माता, T1 उक्त्वा (for आर्ता) K1 विलपती. — After 59c, K1-3 5 Dn1 D2 3 5 T G1 M ins

48* समाभाष्य जनार्दनम् ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता
[(L 1) D3 समागाय]

On the other hand, Dn2 ins after 59c

49* गान्धारी दुःखकर्शिता ।
शयान वीरशयने

— f) K5 दर्शयन् (for ददर्श) Ś1 Ko 4 शत (for सुतम्) G1 दर्शनीय हत सुत

Colophon. — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 2 D5 T G1 आयोधनदर्शन, D1 अयोध्यानदर्शन, G3 दुर्योधनमृतशरीरदर्शम, M1 मृत शरीरदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) S 16 Ś2 K1 15, Ñ1 D3 6 8 101 (?), D5 6 (?), S 16 (as in text) — *Śloka no* K1 2 Ñ1 60, D2 65

17

1 a) T1 G1 M हत, T2 हत (for ततो) K1 3 D2 5 दुर्योधन हत दृष्ट्वा — b) Ś Ko 4 शोककर्पिता, K1 2 D2 5 दुःखकर्शिता (D3 °शिता ; D4 °र्पिता) ; B D1 4 6 8 9 शोकमूर्छिता ; Dn2 क्रोधमूर्छिता — d) T2 G2 M4 कदली G2 तदा, G3 यथा (for वने)

2 a) K1 लब्धा ; K2 Dn1 D2 लब्ध्वा K1 प्राप्य

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीना संक्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।
अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताँल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ७
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैन शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।

— b) Ś1 K0 विक्रम्य, K3 4 विक्रुश्य; G2 पुत्रस्य (for विक्रुश्य) Ś K0–2 4 B3 D2 5 G2 8 विलप्य च (for पुन: पुन:) — c) K4 अविप्रेक्ष्य, M2 अभिप्रेत्य — d) Ñ1 रुधिरोपित

3 a) T G1 M [अ]थ (for च) B1. 2 गांधारीं K1 पर्यष्वजत गांधारी — b) M करुण (for कृपण) — c) T1 G1 M2–4 दु:खार्ता (for शोकार्ता)

4 a) Ś1 सुगूढ*त्रु, K0 4 सुगूढ जत्रु, K5 सुरूढजत्रु; B2 सुगुप्तजत्रु; B1 सुदर चारु, Dn1 सुगूढजत्रु; T2 °ढजत्रु, G1 °ढशत्रु, G2 8 सा गूढजत्रु (G8 त्रु) K8 विपुल, Dn1 विफल, T2 G1 विमल K1 2 D2 सुगूढ(K1 समूढ)विपुल हार, Ñ1 अजमीढशत्रुविपुल — b) K1 D2 मणि, K3 कंठे, Ñ1 B4 महा, D0 तथा; G2 भार (for हार) D9 हार (for निष्क) Ś K0–2 4 D2 5 G2 8 विभूषितं (for निषेवितम्) — c) K1 नेत्रजेनिर, K2 5 जेनोरु, K8 जेनोरु, B4 D3 M4 जेनैव, Dn1 जैर्नीर — d) K3 सिचंती, T1 सिचती Ś K0 4 B4 -कर्षिता, K3 5 T2 G -कर्शिता, M1 ताडिता (for तापिता)

5 Before 5, M1 ins गाधारी — a) G8 [ऽ]त्र (for ऽस्मिन्) — b) G2 दूतीनां (for ज्ञा) M1 सक्षय — c) Ś1 *मद्य, Ś2 K4 मामद्यं, K1 2 Ñ1 ममाय (for मामयं) D ममाय तनुज कृष्ण (sic) — d) K3 5 Dn2 D2 9 T1 G8 सत्तम, D5 म (for म) — e) Dn2 तस्मिन् (for स्म) K5 ज्ञाते इयमुद्धर्षे (sic), B1 पाते पयद्धर्षे (sic) — f) K0 जयमस्या, K3 °मश्व (sic), D5 मेव (for °मम्बा) K3 मां (for मे)

6 a) B3 D1 G2 3 M1 इत्युक्ता; G1 M2 त्वया (for क्ते) K2 जानति, K3 5 G2 जननी, B2 D1 जानता, M1 ते (for ती) G2 पूर्वम्, G3 पुत्रम् (for सर्वम्) — b) G2 भंगं (for अह) Ś2 D9 G8 तु; K1. 2 Ñ1 B Dn D1 2 4–6 8 T1 G2 स्व; K5 D8 स, M1 lacuna (for स्व) Ś1 K0 4 व्यसन ह्यगां, G2 8 व्यसनागमे — After 6ab, G8 ins

50* इत्येवमब्रुव नैवं यत कृष्णस्ततो जय ।

— c) Ś2 अब्रुवन्; K1 अब्रू°, K3 5 अब्रवीत्, M3 अब्रव Ñ1 व्याघ्र — d) G2 कृष्णस् (for धर्मस्)

7 a) K3 Ñ1 B1–3 Dn1 D1 3–6 8 9 G2 यथा च; T1 तथा तु, T2 तथा च, G1 तथा त्व, G8 यथावद्, M1 यतो न (for यथा न) Ś K0 4 सुह्यमानस्; G2 वध्य (for युध्य°) K2 तु, G1 तु (for त्व) — b) Ñ1 D2 न वै, B Dn1 D1 4 6 8 9 न प्र, D8 तत्र (for संप्र) K8 न प्रमुह्यसि भारत, K5 सप्रमुह्यंति पुत्रका, T G1 2 सप्रगृह्य सुपुत्रक — c) T1 G2 हताल् (for जिताल्) — d) K1–3 B1 2 Dn2 D1 2, 4 6 8 9 प्राप्स्यसि, Dn1 प्राप्योसि; D8 प्राप्योसि; T G1 M1 3 प्राप्तोसि (for प्राप्तासि) Ñ1 अपर (for अमर) K1. 2 Ñ1 B Dn1 D1–4 6 8 9 T G1 M1 3 प्रभो (for विभो) K6 प्राप्तस्यामरण विभो, D5 प्राप्स्यस्यपरमान्वितेः; G2 प्राप्स्यसे परमां गतिं, G8 प्राप्स्यसे पर माहवे

8 K0 T2 om (hapl) 8ab — a) K1 2 अब्रुव, B1 ऋवती, B2 ब्रुवती; G8 M3 4 अब्रव (for अब्रुव) B1 पुत्र (for पूर्वं) — b) B2 D2 नैव, G2 8 नैव (for नैनं) T1 G1 शोच्यामि Ś1 K1 4 D5 वै विभो, Ñ1 B1–3 Dn D1 3 4 6 8 9 [अ]ह सुत, K3 5 B4 T1 G1 M [अ]हं प्र(B4 वि)भो — c) Ś K0 1 4 च (for तु) The portion from शोचामि up to बान्धवम् is damaged in Ś1 — d) K1 कृपण हतबांधव°, M3 कृपण गतब***

9 d) K1 2 D2 सत्तम, D5 सत्तम (for मे सुतम्)

भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णां वसुंधराम् ॥ ५६

यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनार्दन ।

स्नुषाणां धृतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ॥ ५७

अतो दुःखतरं किं नु केशव प्रतिभाति मे ।

यदिमाः कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रियः ॥ ५८

नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु ।

या पश्यामि हतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातॄंश्च केशव ।

एवमार्ता विलपती ददर्श निहतं सुतम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता ।

सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १

सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विक्रुश्य च पुनः पुनः ।

ना) दुःखमुचिता ; G_3 न दुःखेपूषिता — ^{b}) M_1 lacuna, $M_{3\,4}$ दुःखात् Ś $K_{0\,4}$ अर्हति, $K_{3\,5}$ गर्हति, $M_{1\,2\,4}$ रुदति (for गाहन्ति) $Ś_1$ $K_{0\,4}$ यो षित (for [अ]निन्दिता) G_2 क्षयग्राहविनिर्जिताः, G_3 स्वगृहेषु विनिंदिता — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0\,1\,4}$ $Ñ_1$ B_1 D_2 पति भिः ; K_2 पतितैश्च (for पितृभिः) $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ चैव (for पुत्रैर्) — ^{d}) $Ś_1$ B_3 उपाकीर्णां, $Ś_2$ K_2 D_5 $G_{2\,3}$ M_2 उपकीर्णां, K_1 D_2 उपाकीर्णे, $K_{3\,5}$ अव- कीर्णां, $Ñ_1$ B_4 Dn_2 उपाकीर्णां, T_1 G_1 $M_{1\,4}$ उपस्तीर्णां, M_3 उपस्तीर्णां $Ś_2$ $K_{1-3\,5}$ $Ñ_1$ B_1 Dn_2 $D_{2\,5}$ T_1 G $M_{1\,2\,4}$ वसुंधरा

57 D_9 om यूथानीव (of v l 55) — ^{a}) K_0 यूथान्येव, K_1 °नां च, K_2 Dn_1 D_{2-5} °नि च D_1 यूथान्येव, $B_{1\,6\,8}$ °निव B_2 किशोराणा, D_9 शरीराणां — ^{b}) B_1 स्वपंतीव (for सुकेशीना) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{3\,5}$ D_1 स्नुषानां

58 ^{a}) K_1 नानो, K_2 नतो, $K_{3\,5}$ D_5 G_3 ततो, $Ñ_1$ B Dn $D_{1\,2\,4\,6\,8\,9}$ इतो, T G_1 M नातो (for अतो) K_3 $D_{1\,4\,6}$ किं तु, Dn_1 किं च, D_5 T G_1 Ś K_0 M किंचित् (for किं नु) — ^{c}) G_1 यदिमां $D_{2\,3}$ G_3 कुरुते, $K_{3\,5}$ कुर्वंती G_3 सर्वान् (for सर्वा) — ^{d}) T G_2 रवम्, G_1 एवम्, G_3 वाचम् (for रूपम्) K_5 D_2 M_2 उच्चावच-, G_2 दृष्ट्वा वच[ ]

59 ^{a}) T_1 G_1 M_{2-4} वै चरितं, M_1 ***त (for आचरितं) — ^{b}) D_3 पूर्वमायेषु जन्मसु — ^{c}) $Ś_2$ K_2 D_2 या, $K_{1\,4}$ य, D_8 यान् (for या) M_3 निहतान् (hypermetric) (for हतान्) — ^{d}) M_3 transp पौत्रान् and भ्रातॄन् K_1 (repeating) D_2 $G_{2\,3}$ पितॄन् (for पौत्रान्) Ś $K_{0\,4}$ $D_{2,5}$ $G_{2\,3}$ माधव ; K_1 बांधव ; K_2 माधवा (for केशव) — Before 59^e, $M_{1\,3\,4}$ ins वैश° — ^{e}) $Ś_1$ $K_{0\,4}$ माता, T_1 उक्त्वा (for आर्ता) K_1 विलपती — After 59^e, $K_{1-3\,5}$ Dn_1 $D_{2\,3\,5}$ T G_1 M ins

48* समाभाष्य जनार्दनम् ।

गान्धारी पुत्रशोकार्ता

[(L 1) D_3 समागाद्य]

On the other hand, Dn_2 ins after 59^e

49* गान्धारी दुःखकर्शिता ।

शयान वीरशयने

— ^{f}) K_5 दर्शयन् (for ददर्श) $Ś_1$ $K_{0\,4}$ हत (for सुतम्) G_1 दर्शनीय हत सुत

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* $K_{1\,3}$ D_5 T G_1 आयोधनदर्शनं, D_2 अयोध्यानदर्शन, G_3 दुर्योधनमृतशरीरदर्शन ; M_1 मृत शरीरदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ K_1 15, $Ñ_1$ $D_{3\,6\,8}$ 101 (?), D_9 6 (?), S 16 (as in text) — *Śloka no* $K_{1\,2}$ $Ñ_1$ 60, D_2 65

17

1 ^{a}) T_1 G_1 M हत, T_2 हत (for ततो) $K_{1\,3}$ $D_{2\,5}$ दुर्योधन हत दृष्ट्वा — ^{b}) Ś $K_{0\,4}$ शोककर्षिता, B $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ दुःखकर्शिता (D_3 °र्शिता ; D_4 °र्षिता) ; T_1 $D_{1\,4\,6\,8\,9}$ शोकमूर्छिता ; Dn_2 क्रोधमूर्छिता — ^{d}) T_1 G_2 M_4 कदळी G_2 तदा ; G_3 यथा (for वने)

2 ^{a}) K_1 लब्धा, K_2 Dn_1 D_2 लप्त्वा K_3 सज्ञा

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २
परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।
हा हा पुत्रेति शोकार्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३
सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कनिषेवितम् ।
वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ।
समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४
उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ।
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।
अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ५
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वं व्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ६
यथा न युध्यमानस्त्वं संप्रमुह्यसि पुत्रक ।
ध्रुवं शस्त्रजिताँल्लोकान्प्राप्तास्यमरवद्विभो ॥ ७
इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।
धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतबान्धवम् ॥ ८
अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् ।

— ᵇ) Ś1 K0 विक्रम्य; K3 4 विक्रुश्य; G2 पुत्रस्य (for विक्रुश्य) Ś K0–2 4 B3 D2 5 G2 3 विलप्य च (for पुन पुन) — ᶜ) K4 अविप्रेक्ष्य; M2 अभिप्रेत्य — ᵈ) Ñ1 रुधिरोषित

3 ᵃ) T G1 M [अ]थ (for च) B1 2 गांधारीं K1 पर्यष्वजत गाधारी — ᵇ) M करुण (for कृपण) — ᶜ) T1 G1 M2–4 दुःखार्ता (for शोकार्ता)

4 ᵃ) Ś1 सुगूढ*त्रु; K0 4 सुगूढं जत्रु, K5 सु रूढजत्रु, B2 सुगुप्तजत्रु; B4 सुदर चारु; Dn1 सु गूढजत्रु, T2 वजत्रु, G1 °ढशत्रु, G2 3 सा गूढ जत्रु (G3 त्रु) K3 विपुल, Dn1 विफल, T2 G1 विमल K1 2 D2 सुगूढ (K1 समूढ) विपुल हार, Ñ1 अजमीढशत्रुविपुल — ᵇ) K1 D2 मणि; K3 कंठे; Ñ1 B4 महा, D6 तथा, G2 भार (for हार) D9 हार (for निष्क) Ś K0–2 4 D2 5 G2 3 विभूषित (for निषेवितम्) — ᶜ) K1 नेत्रजेनिर, K3 5 °जे नोरु, K2 जेनोरु; B4 D3 M4 जेनैव, Dn1 जैर्नीर — ᵈ) K3 सिचती, T1 सिंचती Ś K0 4 B4 -कर्षिता, K3 5 T2 G -कर्शिता, M1 ताडिता (for तापिता)

5 Before 5, M1 ins गांधारी — ᵃ) G3 [ऽ]त्र (for ऽस्मिन्) — ᵇ) G2 दूतीनां (for ज्ञा°) M1 सक्षय — ᶜ) Ś1 *मह्य, Ś2 K4 मामह्य, K1 2 Ñ1 मयाय (for मामय) D5 ममाय सनुज कृष्ण (sic) — ᵈ) K3. 5 Dn2 D2 9 T1 G3 सत्तम, D5 म (for °म) — ᵉ) Dn2 तस्मिन् (for अ°) K5 ज्ञाते इयमु द्धर्पे (sic), B1 पाते पयद्धर्पे (sic) — ᶠ) K0 जयमम्या, K3 °मश्च (sic), D5 मेव (for °मम्बा) K3 मां (for मे)

6 ᵃ) B3 D1 G2 3 M1 इत्युक्ता; G1 M2 °क्त्वा (for °क्ते) K2 जानति, K3 5 G2 जननी, B2 D1 जानता, M1 ते (for ती) G2 पूर्वम्, G3 पुत्रम् (for सर्वम्) — ᵇ) G2 अंगं (for अह) Ś2 D9 G3 सु, K1. 2 Ñ1 B Dn D1 2 4–6 8 T1 G2 स्व, K5 D3 स, M1 lacuna (for स्व) Ś1 K0 4 व्यसनं ह्यागां, G2 3 व्यसनागमे — After 6ᵃᵇ, G3 ins

50* इत्येवमब्रुवं नैवं यतः कृष्णस्ततो जयः ।

— ᶜ) Ś2 अब्रुवन्; K1 अब्रू°, K3 5 अब्रवीत्, M3 अब्रव Ñ1 °व्याघ्र — ᵈ) G2 कृष्णस् (for धर्मस्)

7 ᵃ) K3 Ñ1 B1–3 Dn1 D1 3–6 8 9 G2 यथा च; T1 तथा तु, T2 तथा च; G1 तथा त्व, G3 यथावद्; M1 यतो न (for यथा न) Ś K0 4 युद्धमानस्, G2 वध्य (for युध्य) K2 तु, G1 तु (for त्व) — ᵇ) Ñ1 D2 न वै, B Dn1 D1 4 6 8 9 न प्र, D3 सत्र (for संप्र) K3 न प्रमुह्यति भारत, K5 सप्रमुह्यसि पुत्रका, T G1 2 सप्रगृह्य सुपुत्रक — ᶜ) T1 G1 हताल् (for जिताल्) — ᵈ) K1–3 B1 2 Dn2 D1 2 4 6 8 9 प्राप्स्यसि Dn1 प्राप्योसि, D8 प्राप्योसि; T G1 M1 3 प्राप्तोसि (for प्राप्तासि) Ñ1 अपर (for अमर) K1. 2 Ñ1 B Dn1 D1–4 6 8 9 T G1 M1. 3 प्रभो (for विभो) K5 प्राप्तस्यामरण विभो, D5 प्राप्स्यस्यपरमान्विते; G2 प्राप्यसे परमां गतिं, G3 प्राप्स्यसे पर मां द्वे

8 K0 T2 om (hapl) 8ᵃᵇ — ᵃ) K1 2 अब्रूव, B4 ब्रुवती; B2 ब्रुवती, G3 M3 4 अब्रव (for अब्रुव) B1 पुत्र (for पूर्वं) — ᵇ) B2 D2 नैव, G2 3 नैव (for नैनं) T1 G1 शोच्मामि Ś1 K1 4 D5 वै विभो, Ñ1 B1–3 Dn D1 3 4 6 8 9 [अ]ह सुत, K3 5 B4 T1 G1 M [अ]हं प्र (B4 वि) भो — ᶜ) Ś K0 1. 4 च (for तु) The portion from शोचामि up to बान्धवम् is damaged in Ś1 — ᵈ) K1 कृपण हतबांधव°, M2 कृपण गतव***

9 ᵈ) K1 2 D2 सत्तम; D5 सत्तम (for मे सुतम्)

शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ ९
योऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०
ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं नसुलभां गतः ।
तथा ह्यभिमुखः शेते शयने वीरसेविते ॥ ११
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।
महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ १२
यं पुरा व्यजनैरग्र्यैरुपवीजन्ति योषितः ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १३
एष शेते महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
सिंहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १४
पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।
निहतं भीमसेनेन गदामुद्यम्य भारत ॥ १५
अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दश चैकां च केशव ।
अनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १६
एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः ।
शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १७
विदुरं ह्यवमन्यैष पितरं चैव मन्दभाक् ।

10 a) K3 5 वै (for ऽद्य) K3 4 Ñ1 B2-4 Dn D1. 3. 4. 6 8 9 G1 3 मूर्धाभिषि(K3 °वाशि, K4 °वषि, Dn1 °भिस)क्तानाम् — b) Ś Ko 3 4 G2 यात°, K1 यांत°, M3 4 गंता (for याति) D1 3 4 6 8 9 T5 M1 2 4 परंतप — c) D6 योयं (for सोऽयं) K1-3 5 B D1-3 5 9 पांशुषु; Dn1 पाशुसु. — d) G1 कालवि (for °स्य).

11 a) T2 एवं (for ध्रुव) G2 3 राजा (for वीरो) — b) M1 गतिस् (for गतिं) K2 न सुलभा, K3 5 च सुलभां, B4 सुलभता, Dn2 M3 चासुलभां, D2 निर्मलिनां; T1 त्वसुलभ, T2 G1 M1 2 4 त्वसुलभां M2 गता° — c) Ñ1 यथा (for तथा) K3 5 G3 [अ]पि (for हि) — d) Ś1 K1 2 G1 शयाने (for शयने) K3 सेविने, K5 सेवित (for -सेविते) — After 11, K3 Ñ1 B D1 3 4 6 8 9 ins.:

51* यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः ।
तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ।

[(L. 1) K3 B4 पर्युपासीन, B1 °नान् K3 रमयती — (L. 2) K3 त वीरशयनस्थ हि (for the prior half)]

12 a) D3 त्वां (for यं) K4 समुपासीन, K5 B4 G3 पर्युपासीनं. — b) Ś Ko 4 नमयति; K2 रमयती, D1 6 रसयति; T1 G1 M रमयते (G1 °तो, M3 °त) (for रमयन्ति) Ś1 Ko महीक्षिता, Ñ1 B2 4 Dn1 D4 मनीषिण; B1 3 D1 3 6 8 9 महीषिण (for °क्षित°) — c) Ś1 विहित (for निहत) — d) Ś2 वृद्धास् (for गृध्रास्)

13 a) Ś K Dn2 D2 5 रम्यैर्, Dn1 उग्रैर्; D3 lacuna, G2 3 अन्यैर् (for अग्र्यैर्) — b) Ś1 Ko 2. 4 B4 D4 T1 G3 M2 उपजीवंति; G1 °वीज्यंत, M1 3 °वीजंति Ś1 योषिता; D2 योस्वित°, Dn2 वीजति वरयोषित — M1 om 13cd — c) K2 पश्य व्यजनैर्, G3 3 निहत पक्षैर् — d) Ś1 Ko 2 4 B1. 2 4 D3 T1 G3 उपजीवति, G1 °वीज्यति

14 a) G2 3 एवमेको (for एष शेते) — c) K4 D4 सिंहेनैव G3 M संख्ये (for संख्ये) — d) Ś1 (marg) भीमसेनपातित° (sic)

15 B1 om (hapl.) 15-16, B3 M2 om (hapl.) 15-17 — c) Ś2 निहित (for निहत) — d) K2 D2 गदा K1 समज्य, K2 D2 समृज्य, K3 सस्तम्य, K5 सस्तत्य, Ñ1 Dn1 D1 3 4 6 8 9 सयुज्य, B2 ससज्य, B4 Dn2 सगृह्य, T1 आलब्य, T2 G1. 3 M (M2 om) आलिंग्य, G2 3 (also) सह्राय (for उद्यम्य) K1 2 भारत, M1 3 4 भारत

16 B1 3 M2 om 16 (cf. v. l. 15) — a) K1. 2 M1 3 अक्षोहिणीर् (M3 °णिर्); K3 5 अक्षौ(K5 °क्षो)हिण्यो, D1 3 4 6. 8 9 G2 3 अक्षौ(G2 3 °क्षो)हिणीं (for °हिणीर्) G2 3 महाराज (for °बाहुर्) — b) K2 5 चैका, D3 T G M1 चैक (for चैकां) Ś Ko 3-5 D4 G2 3 भारत, K1. 2 केशव (for केशव) — c) B3 Dn2 D4 8 9 T G3 M1 आनयद् (for अनयद्) K4 या (for यः) Ñ1 लोके, T2 G3 M (M2 om) सत्रे (for संख्ये) — d) Ś1 Ko सेनयोर्; K1 सोनयन्, K2 5 सोनया, K4 सेनयो, D5 सोनयोन्, T1 G1 सेनाया, G2 सेनानीर् G3 M1 सेनया — After 16, K3 5 read (for the first time) 19ab, repeating it in its proper place

17 B3 M2 om 17 (cf. v. l. 15) — a) B1 पश्य (for एष) — b) K3 महाष्वासो (for महेष्वासो), K1 2 Dn2 D2 5 G M4 महाबल (K1 °ले) (for °रथः) — d) M1 पातित T1 भीमेन च निपातित

सारस्य इव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥ १४

फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योषिताम् ।
अनवद्यानि वक्त्राणि तपत्यसुखरश्मिवान् ॥ १५

ईर्षूणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनम् ।
मत्तमातङ्गदर्पाणा पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६

शतचन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्चादित्यसंनिभान् ।
रौक्माणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् ॥१७

शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले ।
पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान्सुहुतानिव ॥ १८

एष दुःशासनः शेते शूरेणामित्रघातिना ।
पीतशोणितसर्वाङ्गो भीमसेनेन पातितः ॥ १९

गदया वीरघातिन्या पश्य माधव मे सुतम् ।
द्यूतक्लेशाननुस्मृत्य द्रौपद्या चोदितेन च ॥ २०

उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिर्जिता ।
प्रियं चिकीर्षता भ्रातुः कर्णस्य च जनार्दन ॥ २१

सहैव सहदेवेन नकुलेनार्जुनेन च ।

क्षुता ; K1 प्रमोदिता ; D8 च मोहिता (for प्रमो) —c) Ś Ko 4 G2 3 सारसीर्, K3 5 सरस्य (for सारस्य) Ś Ko 4 G2 3 प्राशसी (K4 सी), K1-3 5 B1 3 4 Dn D1-3 5 6 8 9 वा(D3 चा)सस्य, D4 वाश स्त्य (for वाशन्त्य) —d) K4 Dn2 परित , K5 पतिता (for पतिता) K1 2 5 माधव

15 a) K4 फलपद्म , G2 फुल्लपाद , M2 पुष्पपद्म (for फुल्ल) —b) K3 पुण्डरीकनिभेक्षणा ; K5 पुण्डरी कस्य निभेक्षणां —c) M1 अनवद्यांगि Ko वक्त्रानि, G2 वक्त्राणि (for वक्त्राणि) —d) Ñ1 पतत्यसुख , B1 3 G3 8 तपत्यशुभ, B4 Dn1 D1 3-6 8 9 तापयत्येष (for तपत्यसुख) B3 4 G3 M1. 3 4 Cd -रश्मिमान्, Cn वान् (as in text) K3 5 पिबत्यो सुखरश्मिभि (K5 वान), T G1 तपत्यशुभिरंशुमान्

16 G3 om (hapl) 16^a–17^b —a) Ś Ko-2 4 M4 ईर्ष्या(Ko र्पा , K1 M4 ष्यू)णां ; K3 इषूणां , K5 इषणा , D4 इर्पूणां , D6 (marg) 9 M1-3 ईर्ष्यू(D9 पू)णां ; D8 द्रष्टृणां ; T1 शोच्यानां , T2 G1 सेर्ष्याणां , G2 दृष्टानां (for ईर्पूणां) — M2 om. 16^{bc} —b) Ś1 वासुदेवावरोधिनां , Ko देवावरोदनं , D2 देववरोधनं Cn d cite अवरोधनम् (as in text) —c) K3 मत्ता (for मत्त) —d) Ś1 Ko 2 4 Ñ1 पश्यति , T1 M पश्यते ; G1 वसति (for पश्यन्ति) Ś1 Ko-2 Ñ1 D2 5 M1-3 पृथग्जन , T1 पृथगजै

17 G3 om 17^{a} (cf v l 16) —a) M3 पर्वाणि (for -चन्द्राणि) K1 2 वर्माणि , K3 चन्द्राणि (for चर्माणि) —b) K1 2 D3 5 [आ]दित्यवर्चस , K3 वर्चस ; K4 सनिभाम् (for संनिभान्) K5 ध्वजारुया दित्यवर्चसां —c) K1 रोक्माणि , G3 कर्माणि ; M4 हाराणि (for रौक्माणि) Ś1 Ko 4 चर्माणि ; K3 5 चर्माणि (for वर्माणि) —d) K3 om निष्कान् Cn d cite निष्कान् (as in text) K1-3, 5 D2 5 स- (for च)

18 a) T1 शिरस्त्राणि च , T2 G शिरस्त्राणानि (for शीर्षत्राणानि) —b) T1 महीतळे —c) D3 यस्य , T1 तस्य (for पश्य) Ś Ko 4 transp दीप्तानि and गोविन्द —d) K1 सुहुतानि च , K2 सुहुतानिव , K3 सुसंहुतानिव (hypermetric), K5 D2 सुहु(D2 ह)तानि च , Ñ1 संहुतानिव , Dn1 नुहुतानिव (sic), T1 सुवह्नूनि च , G3 सुश्रितानिव (for सुहुतानिव) G3 पावकप्रति मानिव

19 a) M2 निःशासन (for दुःशासन) K3 5 शूरो , Dn1 सेते (for शेते) — Dn1 om (hapl) 19^b–27^a —b) K3 5 रणेन (for शूरेण) G1 [अ] मित्र (for [अ]मित्र) Ś1 Ko 4 कर्षिणा , K5 वर्षं वान् (for घातिना) B1 पूरेगामित्रघातिना —c) Ś1 Ko-3 4 Ñ1 Dn3 D2 G2 3 -दिग्धांगो (for सर्वाङ्गो) — M1 om 19^d —d) K3. 5 B1. 2 4 Dn2 D1 3 4 6 8 9 युधि भीमेन , B3 भीमेन युधि (for भीमसेनेन)

20 Dn1 om 20 (cf v l 19) —a) K1 2 D6 भीमघातिन्या (K1 न्यां), K3 B3 4 Dn2 D1-4 6 8 9 T G1 M भीमसेनेन (for वीरघातिन्या) —b) Ś1 Ko 3-5 सुत (for सुतम्) —c) G2 धूत केशान् (for द्यूतक्लेशान्) —d) Ko द्रौपद्याश्च , K1 2 B1 D3 5 T G1 M द्रौपदी (for द्रौपद्या) K1. 3 5 D2 5 -नोदितेन च , K2 मोदिनोदिते , B1 चोदितेन वै (for तेन च) Dn2 द्रौपद्याश्चोदनेन च ; G3 द्रौप द्यापदि केचन , G3 द्रौपद्या पदिकेन च

21 Dn1 om 21 (cf v l 19) D8 om (hapl) 21^a–22^b —a) G3 च (for हि) K5 ह्यनेन —b) M2 सभाया K5 सभां द्यूतस्य निर्जिता —c) Ñ1 प्रिया , G3 प्राय , M2 प्रियाणि (for प्रिय) K1 चिकी र्षया , Ñ1 च कर्षिता , M2 च कर्मणा (for चिकीर्षता)

दासभार्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहान् ॥ २२
ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् ।
मृत्युपाशपरिक्षिप्तं शकुनिं पुत्र वर्जय ॥ २३
निबोधैनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।
क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्र शाम्यस्व पाण्डवैः ॥ २४
न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणम् ।
वाङ्नाराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २५
तानेष रभसः क्रूरो वाक्शल्यानवधारयन् ।
उत्ससर्ज विषं तेषु सर्पो गोवृषभेष्विव ॥ २६
एष दुःशासनः शेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।
निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महर्षभः ॥ २७
अत्यर्थमकरोद्रौद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
दुःशासनस्य यत्क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

K5 त्रातु (for भ्रातु॰) — [d]) K2 वर्णस्य च जनार्दन॰

22 For the incident, cf 2 60 27 Dn1 om 22 (cf v l 19) D3 om 22[ab] (cf v l 21) — [a]) G2 3 सर्वैः किं भीमसेनेन — [b]) G3 नकुलेन जनार्दन — [c]) K3 5 T1 -भार्या च, D2 -भार्या स, M3 भार्या हि (for -भार्यासि) K1 3.5 पाचाली (K3 ॰ली). — [d]) D4 प्रवेशि K3 5 B1-3 Dn2 D1 3 4 6 8 9 M2 3 गृह, Ñ1 गृहे (for गृहान्)

23 Dn1 om 23 (cf v l 19) — [a]) K1 M4 अब्रव, K5 त्वां ध्रुव — [b]) M3 ततो (for तदा) Dn2 प्रति (for नृपम्) — [c]) B1-3 D1 3 6 8 9 मन्त्यु-पाश, G2 मित्रभाव, G3 मित्युपाश (for मृत्यु॰) G1 M4 -परिक्षिप्ता (M4 ॰प्त) — [d]) B1 राजानं, T1 G1 द्रौपदीं (for शकुनिं) Ś1 K0 4 परिवर्जय, Ś2 प्रतिवर्जय; K2 5 प[ुु]त्र वर्जय॰, D9 पुत्र वर्जये (for पुत्र वर्जय)

24 Dn1 om 24 (cf v l 19) — [a]) K1 निबो धेन; Ñ1 विरोधिनं, D1 3.4 6 (orig, by corr as in text) 8 9 निरोधैनं; D2 निरोधेन (for निबोधैनं) K1 सदुर्बुद्धिं, B1 दुर्बुद्धिं (for सुदु॰) K3 5 निबो धयैनं (K5 ॰यिन) दुर्बुद्धिं; B2 निबोध चैन दुर्बुद्धिं; T G1 M गांधारराज दुर्बुद्धिं — [b]) K3 T1 मातुळ K3 कळह; M1 कलक (for कलह) — [c]) Ś K4 Ñ1 B1.2 क्षिप्रमेत, K1 2 D2 5 अक्ष(D2 ॰क्ष)पात, K5 निम्रमेन (for क्षिप्रमेन) — [d]) K2 पुत्र॰; Ñ1 पुन॰, D5 पुत्र (for पुत्र) K1 D5 T G1 M सशाम्य, K3 शाम्यसु, K5 शस्य तु, D2 ससाम्य, G2 3 शा सिस्व (for शाम्यस्व) K3 पांडव; G2 बाधवान्, G3 बाधवै (for ॰पाण्डवै॰)

25 Dn1 om 25 (cf v l 19) — [a]) K3 5 न बुध्यसे त्वं; T G1 M न त्व बुध्यसि, G3 बुध्यसे त्वं हि॰ K1 D2 4 सुदुर्बुद्धे, K2 तु दुर्बुद्धे — [b]) Ś2 अमर्षिणं K1.5 भीमसेनेन मर्षण — [c]) K3 5 वाक्शरैर्वै, Ñ1 वाक्शरैस्तु; D9 वाङ्नारा*स, G2 नाराचैश्च (for वाङ्ना राचैस) K5 नुदन्, G2 तदा (for तुदन्)

26 Dn1 om 26 (cf v l 19) — [a]) K1-3 Dn2 D5 M1 4 एव, B1-3 D1 2 4 6 8 9 एव (for एष) Ś2 D6 रभसा, K1 रभस, K3 B1-3 D1 2 4 6 8 9 रहसि, B1 भयद॰, Dn2 G2 रभसं (for रभस). Ś2 (orig) क्रुद्धैर्; Ś2 (by corr) क्रूरोर्; Ñ1 Dn2 D1 2 4 6 8 9 T2 क्रुद्धो, B1-3 क्रुद्धान्, M1 2 क्रूरा; M3.4 क्रूरान् (for क्रूरो) K5 तात परुषवक्तारो, D3 तानेव शकलीकृत्य — [b]) Ś2 वाक्शल्यम्, K3 5 वाक्शल्यैर्, B1 वाक्छन्यान्, T1 ॰शल्यात् (for ॰शल्यान्) K1 अधारयन्, K2 B2 अभिधारयन्; K5 अवधारय; Dn2 अपिमानयन्, T1 सचराचर, T2 M अविचारयन्; G2 3 अवरोधयन् (for ॰धारयन्) — [c]) K4 तत्ससर्ज (for उत्स) — [d]) K3 5 सयोगो वृषभेष्विव, D2 स योगो वृष, D6 सप्यो ते वृष॰, T1 सर्पा गोवृष॰

27 Dn1 om 27[a] (cf v l 19) — [a]) G2 3 एव — [b]) K3 T1 विपुळौ — [d]) Ś1 D2 सिंहेनैव B Dn D1-4 6 8 9 महागज॰, D5 महाद्विप॰, G2 3 महावृष (for महर्षभ) — After 27, K2 ins

52* कान्तासङ्गसुखस्पर्शांनिद्रयावालिकासुख (sic) ।

१९

गान्धार्युवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।
भूमौ विनिहतः शेते भीमेन शतधा कृतः ॥ १
गजमध्यगतः शेते विकर्णो मधुसूदन ।
नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव दिवाकरः ॥ २
अस्य चापग्रहेणैष पाणिः कृतकिणो महान् ।
कथंचिच्छिद्यते गृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३
अस्य भार्यामिषप्रेप्सून्गृध्रानेतास्तपस्विनी ।
वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४
युवा वृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ ।
सुखोचितः सुखार्हश्च शेते पांसुषु माधव ॥ ५
कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।
अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६
एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता ।

---

28 [a]) G8 राजन् (for रौद्र) K2 अत्यर्थं कृतवान्कर्म — [b]) K0 [ऽ]भिमर्षण°, K4 [ऽ]भ्यम, B4 D6 ह्यम, T2 G1 [ऽ]प्यम, G8 [ऽ]त्यमर्षण K2 रौद्रमस्य वृकोदर°, D2 भीमसेनात्यमर्षण — [c]) Ś1 K4 यत्क्रूरो, Ś3 G2 3 य क्रुद्धो, K0 य क्रूरो, K3 य क्रुद्धो, Dn1 सत्क्रुद्धो; G1 M यत्क्षुद्रो (for यत्क्रुद्धो)

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री —*Adhy name* K1 गांधारीवच, T G3 दुःशासनदर्शनं, M1 गांधारीप्रलाप° —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 17, K2 T2 G3 19, Ñ1 D3 6 10, T1 G1, 2 M 18 (as in text)

19

1 [a]) K1 पुत्रा (for पुत्रो) — K1 2 D2 5 om 1[bc] — [b]) Ś1 प्राज्ञसमित°, K3 5 Dn2 सत्तम°, M4 पुत्रसमत° — [c]) D3 om भूमौ विनिहत° G3 च निहत° (for विनि) — K0 G2 M2 om. 1[d]–2[a] Ś2 reads 1[d] on marg — [d]) K3 कृत (for कृत°)

2 K0 G2 M2 om 2[a] (of v 1 1) — [a]) K1 2 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 G1 ग(K1 Dn1 रा)जमध्ये ह(G1 ग)त शेते — [b]) K2 5 D2 मधुसूदन — [c]) K1 -परिक्षिप्तन् (for क्षिप्त°) — [d]) K1 नारदीव (for शर) B3 4 Dn D1–4 6 8 9 T M4 निशाकर° (for दिवा)

3 [a]) Ś2 असि (for अस्य) G2 पाणिग्रहेण (for चाप) K0 3 Dn2 D1 2 4 6 8 9 G1 M1 [ए]व (for [ए]ष) K6 अस्य चैवापकरणे — [b]) K3 पाणी Ś2 K3 कृतकिनो (K3 णौ) K5 पाषाणवर्किणो महान् — [c]) K3 5 कथं वै, G3 कथ च (for कथंचिच्) Ñ1 विद्यते, D3 भिद्यते (for छिद्यते) K2 अग्रैर् — [d]) K4 अत्तुकामैस्, K5 Dn1 M• अनु(Dn1 °सु, M2 स्तु)कामैस्, G1 M1 अक्तकामैस्, G2 3 हर्तुकामस् (G3 मैस्) (for अत्तुकामैस्) Ś K0 3–5 Ñ1 B1 2 4 Dn2 तनु(K6 तु)त्रवान्, D0 तेलवान्भवेत्, T1 तळत्रवान, M2 तलग्रवाक् (for तलत्रवान्)

4 [a]) Ś1 K0 3–5 G• 3 तस्य (for अस्य) Dn2 परि (for [आ]मिष) Ś2 K5 प्रेप्सूर् (K5 °प्सू), K1 प्रेस्यू, K2 T G1 M प्रेप्सु (K3 °प्सुन्) (for प्रेप्सून्) — [b]) T G1 M गृध्रम् (for गृध्रान्) K0 एतां, K1 2 D2 5 एका, K3 एता, Dn2 तास्तु, T G1 M एषा, G2 चैव (for एतास्) G3 तरस्विनी, G3 मन° (for तप°) — [c]) K2 5 पारयति, T2 वारयति, M3 यारयति (for वारयति) T G1 रोद्धु (for बाला) — [d]) K5 माधव

5 K0 om (hapl) 5 Ś2 reads 5 on marg — [a]) T G1 वृंदारक Ś2 चेते; T G1 -समो, M1 क्रूरो (for शूरो) C1 as in text — [b]) K1 2 विकीर्ण (K2 र्णं) K1–3 5 Ñ1 B1 2 Dn2 D2 T G1 पुरुषर्षभ°, G2 3 M2 मधुसूदन, M3 पुरुषोत्तम — [c]) K1 3 B Dn1 D1–6 8 9 T G1 M2 सुखोचित (K1 °ता), G2 3 सुखोपेत° (for °चित°) — [d]) K1–3 5 B Dn D1–3 8 9 पांसुषु K2 5 माधव°

6 [a]) K1 कर्णिवालीक; K4 कर्किनालीक, D3 G3 M2–4 कर्णिनाळीक, T1 G1 कर्णनालीक; T2 कठनालीक (for कर्णिनालीक) Dn1 कर्णिनालीकनाशेवैर् — [b]) K1 2 D2 भिद्य, G2 3 हीन (for भिन्न) Dn1 T2 G2 3 M व(Dn1 सु)र्माणम् (for मर्माणम्) K5 भिन्नवर्माणिमाहवे — [c]) D3 अथापि न जहत्येन — [d]) Ś2 K1, 2 D2 T1 M2 लक्ष्मी; Ca d लक्ष्मीर् (as in text) Ś2 K1 भारत K2–4 D4 8 9 M1 सत्तम (K2 म)

दुर्मुखोऽभिमुखः शेते हतोऽरिगणहा रणे ॥ ७
तस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।
विभात्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८
शूरस्य हि रणे कृष्ण यस्याननमथेदृशम् ।
स कथं निहतोऽमित्रैः पांसून्ग्रसति मे सुतः ॥ ९
यस्याहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।
स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १०
चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।
धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ११
तं चित्रमाल्याभरणं युवत्यः शोककर्शिताः ।
क्रव्यादसंघैः सहिता रुदन्त्यः पर्युपासते ॥ १२
स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानां च गर्जितम् ।
चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ॥ १३
युवा वृन्दारको नित्यं प्रवरस्त्रीनिषेवितः ।
विविंशतिरसौ शेते ध्वस्तः पांसुषु माधव ॥ १४
शरसंकृत्तवर्माणं वीरं विशसने हतम् ।

7 ^{a}) Ñ4 B4 अय (for एष) Ś2 -शूलेन (for शूरेण) — ^{b}) Ś2 K0 3-5 पार(K4 पर)यिष्यता (K5 °ता), M2 पालयिष्यत — ^{c}) K3 5 Ñ1 T G M2 नि(M2 वि)हत, B1 2 D1 4 6 8 9 विमुख°, M3 [ऽ]पि हत, M4 [ऽ]भिहत (for ऽभिमुख°) — ^{d}) K5 हतोरिगण हारिणि, T G1 M भीमेनारिनिबर्हण (M4 °ण), G2 3 भी(G3 ह)तारिस्तु महारणे

8 ^{a}) Ñ1 अस्यैव, B2-4 Dn D1.3 4 6 8 9 अस्यैतद्, G2 3 M2 3 तस्य तद् (for तस्यैतद्) D2 कृष्णं, G1 पश्य (for कृष्ण) — ^{b}) D2 स्वपदैर् (for श्वापदैर्) Ś K0 4 एव (for अर्ध-) G2 -विक्षत (for भक्षितम्) — T1 om. 8^c-9^b — ^{c}) M3 विभति (for विभाति) B3 D3 [अ]त्यधिक, M1 2 ह्यधिक K2 लक्ष्म्या, Dn2 शूर°, G3 तात° (for तात) K3 5 सुविभात्यधिकं कृष्ण, B1 D6 विभ्राजत्यधिक तात, G2 वहत्यधिकशोभां वै — ^{d}) M1 चेव (for इव)

9 T1 om 9^{ab} (of v l. 8) — ^{a}) G2 शूरो हि स, G3 शूरस्याथ, M °स्येह (for °स्य हि) — ^{b}) B3 4 Dn D1.4-6 8 9 पश्य (for यस्य) B1 अथेमृशं, B4 G2 इहेमृश, T2 अथोदर्श (for अथे°) — After 9^{ab}, M2-4 ins

53* विभाति निहतस्यापि श्वापदैरर्धभक्षितम् ।

— D2 repeats 9^{cd} after 10^{ab} — ^{c}) K1 मैत्रै° (for ऽमित्रै°) — ^{d}) Ś K0-2 4 B1 3 4 Dn D5 T2 पांशून्, K3 5 पाशु°, Ñ1 पाशु, T1 पांदून्; G2 पांसु; G3 पासुर् (for पांसून्) K1 भग्नसति K2 G3 मे (K2 मै) सुत, T मत्सुत°

10 ^{a}) K0 [अ]नल्प (for [आ]हव) K4 नैव, M1 4 लोके (for सौम्य) K3.5 तस्याहवेप्यभिमुख° — ^{b}) K4 सौम्य, M4 मैव (for नैव) T G1 M2 3 [उ]पलभ्यते (for °पद्यते) — After 10^{ab}, D2 repeats 9^{cd} D2 om 10^{cd} — ^{c}) K1 निहतो (for दुर्मुखो) — ^{d}) K2 विशुद्ध, D5 विविध (for विबुध)

11 ^{a}) B1 चित्रासन G3 हतो — ^{b}) K1 2 5 मधु सूदन (K2 °न), K4 पुरुषसूदन (for मधु°) — ^{c}) K1 धार्तराष्ट्राम् K4 इदं (for इम) — ^{d}) T G2 M1 3 धनुर्भृतां (for °ष्मताम्)

12 ^{a}) K1 om त K1 5 माल्यां(K5 °ला)भरणं, Dn1 °मल्याभ°, T1 °मालाभरणा — ^{b}) K1 युवत्या; Dn1 युर्वत्य° Ś K0 B D1.4 8 9 शोककर्षिता, K4 कर्षिता भृश — ^{c}) D2 क्रव्याद° (for क्रव्याद) T G1 M1-3 °सघ (M3 °ख), G3 सखै (for -संघै). — ^{d}) Ś1 K4 Dn2 रुदत्य, K0 रुदत्या°

13 ^{a}) B1 -निर्वोर, D3 सघोष°, G M1 4 निर्घोष, M2 3 -घोष च (for निर्घोष°) K3 5 स्त्रीणां तु (K5 तु) रुदित चापि — ^{b}) K1 2 D2 3 गर्जतां; Dn1 गार्जता — ^{c}) G1 इम (for इद) G3 3 पश्य (for कृष्ण) — ^{d}) T1 M2-4 विमिश्र (for विचित्र) K3 om प्रतिभाति मे

14 ^{a}) D3 युवा G3 वृदारको T G1 पश्य मे दारको नित्यं — ^{b}) Ś1 प्रवारस्त्री, K3 5 वरवीर (for प्रवरस्त्री) B3 निषेवक°, G2 निषेवित B4 प्रवर° शूरसेवित, D5 वरस्त्रीभिर्निषेवित — ^{c}) G2 अय (for असौ) D5 सेते — ^{d}) G3 स्तब्ध (for ध्वस्त) K1-3 Ñ1 B Dn D1-5 8 9 पाशुषु, D6 पांसुशु K2 3 माधव°; K5 पांडवा

15 ^{a}) K2 3 D2 4 शरसकृत, Ñ1 °सक्षत (for °सकृत्त) Ś Dn2 मर्माणं (for वर्माण) K4 शूर निकृ-त्तवर्माण — ^{b}) K4 शूरं (for वीर) Ś2 विपसने, K5 विस (for विश) K2 हनं, K6 महत (for

बालो वृद्धावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ १८
निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदश समाः स्थिता ।
स शेते निहतो भूमौ पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥ १९
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासनात् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ॥ २०
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासनात् ।
हीना हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव ॥ २१
इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि वधान्मम ।
यदिमाः पर्युपासन्ते हताञ्शूरान्रणे स्त्रियः ॥ २२
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनभुजाङ्कगाम् ।
रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २३
नूनमेषा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे ।
भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २४
कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ॥ २५
पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता ।

---

18 a) Ś Ko 3-5 ह्यवमन्यैव, K1 2 मन्येप; Dn1 ह्यसमन्यैष (sic), Dn3 चावमन्येष, T G1 ह्ये(T1 है)ष पितर; G3 8 M ह्यवमत्यैप (M1 त्यैव) (for मन्यैष) — b) T G1 ह्य(G1 अ)वमत्य हि (T2 त्वभि) (for पितर चैव) Ñ1 B4 मद्धी (for मन्दभाक्)

19 For the repetition of 19ab in K3 5, of v l 16 — a) D3 निःसपत्ना — b) Ś1 Ko-2 3 5 (the last two first time) Dn1 D2 5 M2-4 समा स्थिता (K2 3. 5 Dn1 ता), K3 (second time) वशे स्थिता; M1 समा स्थिता — c) Ś1 वहतो, Dn1 निहते (for °तो) T G1 संख्ये (T1 खे) (for भूमौ) Dn2 स शेते वीरशयने — d) Ñ1 B Dn1 D1, 3 4 6 8 9 सुतो (for पुत्रो) K1 पृथिवीपतिं Ko मम पुत्रो महीपति

20 a) K1 2 D2 G2 M3 अवश्य, T G1 संपश्य (for अपश्य) Ko पश्य (for कृष्ण) K5 पृथिवी — b) Ś1 Ko 4 धृतराष्ट्रानुशासनात्; K3 5 धार्तराष्ट्रस्य शा°, B1 राष्ट्रानुशासन; B2 Dn2 शासनां, Dn1 °शासितां; D1 3. 4. 6 8 9 शासितां; T G1 3 M धार्तराष्ट्रवशानुगां (G3 °गं) — Ś1 reads 20cd on marg — c) K3 5 पूर्णा Ś1 K4 B4 M2 4 हस्तिगवाश्वेन, B1. 3 °नराश्वेन, Dn1 D1 3 4 6 8 9 गवाश्वैस्तु, Dn2 D5 T G1 गवाश्वैश्च (for गवाश्वस्य) — M4 om (hapl) 20d-21c — d) M2 वार्ष्णेयं D2 तनु; G2 ननु (for न तु) B1 तच्चित, G3 वर्धित (for तच्चिरम्) B4 वार्ष्णेय बहुशश्चिर

21 M3 om 21abc (of v l 20) — a) K1 तमेवाद्य — b) Ś Ko 4 अन्यस्य, K1. 2 D2 अस्यानु; K3 5 Ñ1 अद्यानु (K3 द्यातु) (for अन्यानु) K1 2 B4 Dn1 D2 M2 -शासन, Ñ1 B2 D1 4 6 8 M1 -शासनां; B1 D9 T G1 -शासितां, Dn2 सारिणी (for -शासनात्) G2 पश्य मान्यानुसेवितां — c) K3 5 T G1 गवा(K5 वा)श्वैश्च, D5 गवैश्चैता (for गवाश्वेन) — d) K1 2 5 माधव

22 a) D3 इम (for इद) K2 Dn1 D3 कृष्णतर, Ñ1 Dn2 कृच्छ्रगतं (for तर) — G3 om (hapl) 22b-23a — b) K3 5 [अ]द्य (for [अ]पि) Ś1 मदान्; G1 गतिं (for वधान्) M4 मया (for मम) — c) K3 5 यदिमां, D5 यदिमान्; T G1 M1-3 या (T1 य) इमा, G2 यदिम (for यदिमा) Ś Ko 4 G2 पर्युपासीना; M °पासति — d) T1 हताश्चैतान्, G1 हतवूराद् (for हताञ्शूरान्) Dn1 नरे (for रणे)

23 G3 om 23ab (cf. v l 22) — a) K1 2 B2 3 D2 T G1 M प्रकीर्ण(K1 °र्णा)केशीं; K5 °केशा, B1 °केशी, Dn1 °केश (for केशां) K3 5 सुश्रेणी, B1-3 सुश्रोणिं — b) K2 भुजाश्रिता, Ñ1 भुजांगना, B1 भुजाक्षगा, B4 Dn2 भुजानुगा, D5 -भुभाकगा; G2 भुजगमां (for भुजाङ्कगाम्) — c) T1 G (G3 om) M वेदि — d) M1 पश्य (for कृष्ण) M2-4 लक्षण (for लक्ष्मण)

24 b) K3 5 महाभुजा (K5 °जा), B1 महीभुजे (for महा°) — c) T1 G1 3 M भुजम् (for भुजाव्) Ko अश्रित्य; K4 आश्लिष्य (for आश्रित्य) — d) K5 अभ्यजस्य (for सुभुजस्य) Ko G1 यशस्विनी (for मन°)

25 Ś K4 om (hapl) 25-29 Ko reads 25 on marg B4 G2 repeat 25ab after 27ab T1 repeats 25a-26b after 29 — a) Ko 1. 2 B D1 3 T G M1 4 नु, M2 3 च (for तु) — b) K1 D2 M4 मे (K1 मम) विदीर्यते — c) K5 D5 पश्यता (D5 त्या) K2 निहित K1 om पुत्र — d) Ñ1 T1 G1 3 M2 3 पौत्रेण, M1 पौत्रैश्च Ko 3 4 निहतं (for सहितं) M4 पौत्रेण च समन्वित

26 Ś K4 om 26 (cf v l 25) — a) B1 2

9

दुर्योधनं तु वामोरूः पाणिना परिमार्जति ॥ २६
किं नु शोचति भर्तारं पुत्रं चैषा मनस्विनी ।
तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिवीक्ष्य सा ॥ २७
स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ॥ २८
पुण्डरीकनिभा भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा ।
मुखं विमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ॥ २९
यदि चाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा ।
ध्रुवं लोकानवाप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

संयुक्तम्, G2 3 सपृक्तम्, M2 -ससक्तम् (for ससिक्तम्) — ^{b}) K0 उपजीवति, K2 Dn1 D2 3 5 मुख जिघ्रति; Dn2 उपाजिघ्रति, T2 उपजिघ्रति, G1 उप वीर्यति K1. 2 D2 अनदिता — ^{c}) G2 3 अस्यानन (for दुर्योधनं) K3 5 च, G2 3 हि (for तु) K2 5 D4 वामोरू:, T G1 M मृदुना — ^{d}) K1 2 D4 परि मार्जती; K5 °मज्जता

27 Ś K4 om 27 (cf v l 25) K1 2 D2 om 27^{ab} — ^{a}) T1 का (for किं) T1 शोचति; G2 3 शोचसि, M4 शोचामि — ^{b}) K5 पुत्रं वैपा, T M अथ पुत्र, G1 मम पुत्र, G2 3 पुत्रं वापि (for पुत्र चैषा) K3 5 तपस्विनी (for मन°) — After 27^{ab}, B4 G2 repeat 25^{ab} — ^{c}) K3 5 यथा (for तथा) K1 D2 ह्येव स्थिता, K3 5 [अ]प्यवस्थिता, Ñ1 ह्यवसिता, G2 3 M2 व्यवस्थिता (G2 °तान्) T1 ह्येति, T2 G1 M ध्याति, G2 सर्वान्, G3 ध्यात्वा (for भाति) — ^{d}) G2 पुत्रांश्च; G3 पुत्रश्च K1 वास्य परीक्षिता; K2 D2 चास्य परि क्षिती, K3 वाप्यभिवीक्ष्यती, K5 चाप्यभिवीक्षिती, Ñ1 B3 Dn D9 M2 °वीक्ष्यते; B1 °वीक्ष्यवा, B2 °वीक्षती, B4 D3 T2 M1 3 4 °वीक्षते; D5 चाप्यपरीक्षती, T1 G1 चाप्यथ वीक्ष्यते (G1 वीक्षते), G3 चैवातिवीक्ष्यते

28 Ś K4 om 28 (cf. v l 25) — ^{a}) K3 स्व शिर°, K5 T M1 4 सा (K5 स) शिर; D2 स्वसिर°; D3 स्वस्थिरः Dn2 पचशाषाभ्याम्; Ca d पञ्चशाखाम्याम् (as in text) — ^{b}) K2. 5 स निहत्य, B1 T2 M1 अभिग (T2 °ग)त्य, M2 अभ्यहत्य K0 1 M2 आय (K0 °स)तेक्षण (M2 °ग°) (for °क्षणा) — G2 om 28^{cd} — ^{c}) M4 पतन्ति — ^{d}) K2 माधव K3 5 शोकार्ता चैव (K5 वैथ) माधव

29 Ś K4 om 29 (cf v l 24) — ^{a}) K0 3 B Dn2 D1. 3. 4. 6 8 9 T G1 M पुंडरीकमिवाभा (T G1 M °भा)ति, K5 पुडरीकायमिवाभाति (hypermetric) — ^{b}) Ñ1 Dn2 D2 9 T2 पुडरीकांतरप्रभ (Dn2 D2 °भा; D9 T2 °भो), B4 पुंडरीकोदरप्रभ, T1 पुडरी कातर प्रभा — K2 om 29^{c}–30^{b} — ^{c}) K0 मुख्य K0 3 5 Dn1 D1 5 S प्रमृज्य, Ñ1 Dn2 प्रगृह्य (for विमृज्य) Ñ1 कृष्णस्य (for पुत्रस्य) — ^{d}) K1 मन स्विनी, K3 5 B4 D5 G2 3 मनस्विनी; Dn2 यश° (for तप) — After 29, T1 repeats 25^{a}–26^{b}

30 K2 om 30^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) K1 चाप्या गत°, B3 Dn1 D2 चाप्यगमा°, B4 D3 T M1 3 4 वाप्यागमा, D5 सत्यागमा° (for चाप्या°) — ^{b}) Ś K (K2 om) D2 5 T G1 च (for वा) G2 3 श्रुतयश्च तथा यदि — ^{c}) Ś K0 4 Ñ1 ध्रुवार्ते, K5 ध्रुव (for ध्रुव) B1 2 T1 G1 लोकम् G2 अवाप्नोति (for अवाप्तोऽय) — ^{d}) G2 3 ध्रुवान् (for नृपो) K2 om बाहु B1. 2 T G1 बलार्जित

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 गान्धारीवचन; T दुर्योधनदर्शन; G3 M1 3 4 गान्धारीप्रलाप (G3 °प) — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 16, Ñ1 D2 6 9, D9 7, T2 G M 17 (as in text)

१८

गान्धार्युवाच ।
पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्याञ्जितक्लमान् ।
गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतान्रणे ॥ १
इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्धजाः ।
हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे स्नुषाः ॥ २
प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः ।
आपन्ना यत्स्पृशन्तीमा रुधिरार्द्रां वसुंधराम् ॥ ३
गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च गोमायून्वायसांस्तथा ।
शोकेनार्ता विघूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ॥ ४
एषान्या त्वनवद्याङ्गी करसंमितमध्यमा ।
घोरं तद्वैशसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ॥ ५
दृष्ट्वा मे पार्थिवसुतामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
राजपुत्रीं महाबाहो मनो न व्युपशाम्यति ॥ ६
भ्रातॄंश्चान्याः पतींश्चान्याः पुत्रांश्च निहतान्भुवि ।

18

1 B4 reads the ref on marg —a) G2 3 transp पुत्रान् and मे —b) K3 D5 9 शतसख्या Ś K0 4 गतक्ल(K0 क्र)मान्, K3. 5 निपूदितान्, D8 जित क्रमान्, G2 क्षमान् (for °क्लमान्) —d) K1 2 D6 T1 G1 भूयिष्ठान् Dn1 निहतान्रणे (sic), D6 °ता युधि, G1 °तान्मृधे (for °तान्रणे)

2 a) G2 3 M1. 4 मन्ये (for मेऽद्य) —b) K1 यदि ना, K5 यदि मां (for यदिमा) D4 युक्तमूर्धजा —c) K3 5 हतपुत्रान्, G2 भर्ता, G3 °भर्त्रो (for पुत्रा) —d) B1 परिधंति (sic) (for परिधावन्ति) K2 5 स्नुषा

3 a) K3 T1 प्रासादा(T1 द)तळ, K5 दातल, G2 °दाग्निम, G3 दगर्भ (for दतल) —b) D5 भूषणान्वसै, T G1 M भूषणो(M3 णा)चितै; G3 भूषितान्विसै (for भूषणा) —c) Ś K0 3–5 G2 3 पश्यया(Ś2 G2 3 °श्या)मद्य, K1 अद्येमा *, K2 अद्येमा सं; B1 2 आपन्नास्तु; B4 अंगेनाद्य; D2 असेद्या *; D5 अद्येह स; T G1 M1. 4 का(M1 4 म)येनाद्य; M2 3 जवेनाद्य (for आपन्ना यत्) K1 3 B4 D2 G2 स्पृशती (K3 ते)मां, K5 स्पृशेंतेमा (sic), B3 प्रस्पृशतीमां, (for स्पृशन्तीमा) —d) D3 रुधिराद्रां

4 a) G3 भ्रातॄन् (for गृध्रान्) T1 G1 उत्साद् यति (for उत्सार) K1 Ñ1 D2 कृच्छ्रादुत्सारयति स्म (Ñ1 स्वेतास्) —b) Ś2 गोमायुर् (for यून्) K1 2 B1 D2 5 गृध्र(K1 ध्रा)गोमायुवायसान्, K3 तथा गोमा यवोयस (sic), K5 तथा गोमायुवोपरा; Ñ1 B2–4 Dn D1 3. 4 6 8 9 तथा गोमायुवायसान्, T G1 M गोमायूं (M2 4 °यू)श्च तथापरा —c) Ś K0–2 4 D2 G3 दुःखेन (for शोकेन) K1 विघूर्णभ्यो, K5 °र्णाभ्या; D5 °र्णंत्यैर् (for °र्णन्त्यो)

5 a) K1 (marg) एव; G2 एका (for एषा) K3 5 G1 सा तु, K4 बाला; B1 [अ]न्वेति, B4 [अ]न्वाद्य, Dn2 [अ]न्वद्य, D1 4 6 8 9 वै हि, D5 [अ]न्वातु; M1 त्वन्या, M4 [अ]द्य तु (for [अ]न्या तु) Ś1 [अ]नवध्यांगी, M2 [अ]द्यनवद्यागी (sic) (for [अ]न°) K2 एषाश्चान्वनवद्यांगी —b) M4 सवीत (for समित) K1 मध्यम° D5 त्रासन्कपितमानस —c) K5 सुम हद्, G2 घोर च (for घोरं तद्) K1 2 D5 T G1 M घोरमायोधनं दृष्ट्वा —d) K0 3 B1 2 D1 2 6 G2 निपतति (for तति) K0 3 D1 2 6 अतिदुःखिता, Dn1 D8 अविदुःखिता K5 निपतर्ती सुदुःखिता; T G1 M1 3 पतत्यसुखिता (T1 °तो) भुवि, M2 4 पतंत्यसुखिना भुवि

6 a) K3 5 तान्, G2 वै; M2 4 [इ]मा (for मे) Ś1 पार्थवसुताम्, K3 पार्थिवसुतान् (for °सुताम्) —b) Ś T G1 एनां; K1 एता, M इमां (for एतां) M2–4 लक्षण (for लक्ष्मण) —T om 6cd —c) K0 3–5 Ñ1 Dn2 D5 G M राजपत्नीं (K0 °त्नी), K1 2 D2 राजधानीं (for राजपुत्रीं) —d) K3 माना, K5 माता (for मनो) K0 Dn2 D4 5 G2 M1 3 4 ह्युपशाम्याति (M1 4 °से); B3 Dn1 G1 [अ]भ्युप (for व्युप°) Cv मनो मे ह्युपताम्यति

7 a) K2 Dn1 भ्रातॄंश्, Ñ1 भर्तॄंश् K3 5 M2 चान्यान्, G3 चान्या (for the first चान्या) K B1 2 4 D2 S पितॄंश्; B3 पतिं, Dn1 पतिंश्, D5 यतश् (for पतींश्) K1 [अ]न्या, K3 5 M2 [अ]न्यान् (for the second [अ]न्या) —b) G3 पतींश् (for पुत्रांश्) G2 युधि (for भुवि) Dn2 पुत्रांश्चान्याहतान्भुवि —c)

दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् ॥ ७
मध्यमानां तु नारीणां वृद्धानां चापराजित ।
आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ॥ ८
रथनीडानि देहांश्च हताना गजवाजिनाम् ।
आश्रिताः श्रममोहार्ताः स्थिताः पश्य महाबल ॥ ९
अन्या चापहृतं कायाचारुकुण्डलमुन्नसम् ।
स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठति ॥ १०
पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ ।
एताभिरनवद्याभिर्मया चैवाल्पमेधया ॥ ११
तदिदं धर्मराजेन यातितं नो जनार्दन ।
न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्मणोः शुभपापयोः ॥ १२
प्रत्यग्रवयसः पश्य दर्शनीयकुचोदराः ।
कुलेषु जाता ह्रीमत्यः कृष्णपक्ष्माक्षिमूर्धजाः ॥ १३
हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।

Ś2 G2 परितपति, Ñ1 ॰क्षपति, Dn2 ॰शपंति, M4 ॰सरति (for ॰पतन्ति) K3 5 S (except G2 3) अन्या (for एता) Dn1 D3 दृष्ट्वा परिपल(D3 ॰लय)क्ष्येता —[d]) G3 [अ]स्य (for सु) K1 सुभजा, K2 B1 2 T1 G1 सुमहा, Ñ1 च भुजैर्, B3 D1 4 8 9 स्वभुजा, Dn2 D5 सुभुजान् (for ॰जा) K1 M2 भुजा; K4 भुजा; Dn3 पतीन्, D3 भुज (for भुजान्) K3 5 प्रगृह्याशु भुजाङ्कुव, B4 परिष्वज्य भुजैर्भुजान्; D2 प्रगृह्य मनुजान्बहून्

8 [a]) S2 मध्यमानाश्, K1 मधमाना, D5 मध्यमाने (for ॰मानां) Ś K3–5 G3 च (for तु) T1 मध्याना मध्यवृद्धानां, T2 G1 M मध्यानामथ वृद्धानां —[b]) Dn2 वृद्धाणां; D5 दृष्टा नो, T G1 M बालाना (for वृद्धानां) Ko 5 G1 3 च पराजित (K5 ॰ता, G1 ॰तान्; G3 ॰त), K1–4 B3 T1 चापराजिता (K2 3 B3 ॰त), D5 T2 ॰राजित (T2 ॰ता) (for ॰जित) —[d]) T1 G1 3 M1 4 दारुणं D5 वैशस

9 [a]) K1 रथलीढानि, K2 ॰निदानि, Dn2 T2 G1 ॰नीडांश्च; D2 ॰ळीलानि, T1 M2 ॰नीळाश्च, G2 3 ॰नीळानि, M1 3 4 ॰नीळाश्च (for ॰नीडानि) Ś Ko 3–5 देहानां (for देहांश्च) —[b]) M2 रथाना (for हताना) G3 रथ (for गज) —[c]) Ś2 K1 2 B3 D2 5 T2 G M आश्रित्य (T2 M2–4 ॰ता); K5 असृत्ता, T1 आनीता (for आश्रिता॰) Dn1 D3 प्रेममोहार्ता॰; M1 श्रममोहार्तान् (for ॰मोहार्ता) —[d]) Ś2 श्रिता॰, K2 स्थिता; K6 M1 स्थितान्; M2 स्थिता (for स्थिता॰) Ś Ko–2 4 B3 D5 G2 3 महाभुज (K2 G2 ॰ज); K5 Dn1 ॰वल, D2 ॰नुज (for बल)

10 [a]) K1 अन्यश्, K3 अन्यांश्; K5 अन्यैश्, B D1 4–6 8 9 अन्या, G2 अन्याश् (for अन्या) K2 चापहत; K3 5 चोपहृत, T अपहृत (with hiatus), G2 3 चापि हृत, M1 2 [अ]प्यपहृत, M3 व्यपहृत, M4 ह्यपहृत (for चापहृत) K2 काया, G3 काय (for कायाच्) G1 अन्यापहृतकाया च —[b]) S Ko 4 कुडलभूषित, K1 2 D2 ॰मुण्ण(D2 ॰ह्र)स; K5 Ñ1 B1 Dn D5 ॰मुत्तम, G1 ॰मुद्वह, G3 ॰मानन (for ॰मुन्नसम्) —[c]) K5 अस्य, G2 स्वस्व (for स्वस्य) —[d]) K5 परितिष्ठति, B3 Dn D1 3 4 6 8 9 पश्य तिष्ठतीं (Dn1 ॰तां, Dn2 ॰ती), G2 पश्य रोदिति, M2 ॰ प्रति तिष्ठति

11 [a]) Dn2 T G1 2 जन्म (for जाति) —[b]) Ñ1 मान्य, M2 मन्यो (for मन्ये) T G1 चाहम्; G2 3 [ऽ]नल्पम् (for नाल्पम्) K2 Ñ1 इवानघ॰ (Ñ1 ॰य॰), G1 इहानघ, G2 3 मयानघ —[c]) D3 om (hapl) अनवद्याभिर् K2 D2 न(D2 नि)रवद्याभिर्, K5 अनयाद्याभिर् —[d]) Ś Ko 3–5 D3 [अ]ल्पमेधसा, S ॰पुण्यया (for ॰मेधया)

12 [a]) B1–3 Dn D1 3 4 6 8 9 G2 यद् (for तद्) —[b]) Ś Ko 4 M1 यतित; K1–3 5 B Dn D1–6 8 9 T2 G3 पा(D5 प)तित, T1 G1 2 घातित (for यातित) K3 Dn1 भो, D5 च (for नो) K5 जनार्दन॰ —[c]) Dn1 तर्हि (for न हि) G2 शोच्यो (for नाशो) —[d]) D5 कर्मणा, M3 कर्मण (for कर्मणो)

13 [a]) K3 5 अस्य(K3 ॰स्यु)प्र॰; G2 प्रगूढ॰, G3 प्रभूत, Ca d प्रत्यग्र॰ (as in text) D1 4 6 8 9 चैव (for पश्य) —[b]) K1 2 D2 5 T G1 M कुचा(M2 ॰ला)नना॰ (K1 2 D2 ॰ना), Ñ1 कृशोदरी, B1 2 4 कुचोदरी (B4 ॰री) — M2 om 13[cd] —[c]) K3 4 कुले(K4 ॰ली)षु; D9 कुले तु K3 5 D3 ह्रीमत्य॰, G2′ भ्रमत्य॰ (for ह्रीमत्य) D5 नानाकुलेषु सजाता, G1 कुलेषु चाढ्या श्रीमत्य॰ —[d]) K2 T1 पक्षाक्षि, K3 5 कृष्णाक्षि, M1 4 निर्मुक्त (पक्ष्माक्षि) G2 3 कृष्णाक्ष्य (G3 ॰क्षी) कृष्णमूर्धजा

14 [a]) K5 वागिन्य (for भाषिण्यो) —[b]) K3 5 पुत्र (for दुःख) D3 शोक (for शोक) Ś- -परि-

परिवार्यासते गृध्राः परिविंशा विविंशतिम् ॥ १५
प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
आविश्य शयने शेते पुनः सत्पुरुषोचितम् ॥ १६
स्मितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम् ।
अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविंशतेः ॥ १७
यं स्म तं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोषितः ।
क्रीडन्तमिव गन्धर्वं देवकन्याः सहस्रशः ॥ १८
हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम् ।
निबर्हणममित्राणां दुःसहं विषहेत कः ॥ १९
दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संवृतं शरैः ।
गिरिरात्मरुहैः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ॥ २०
शातकौम्भ्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता ।
अग्निनेव गिरिः श्वेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

हतम्) — G2 om from 15c up to 11 20 2d — c) K4 परिवावासते, D4 वार्यसते, D5 °वार्याशते K1 प्रधा°, B1 घृद्धा° (for गृध्रा°) — d) K1.2 D2 परिवार्यं, K3 B2 G1 विंशा, K5 D6 °विंशं, Ñ1 B1.3.4 Dn D1.3.4.8.9 T1 M1.3 °विंशद्, D5 °चर्या; T2 °वंशे; G3 °विंशान् (for विंशा) K3.5 T1 विविंशति (K3 °ति°) M2 परिविंशत्यविंशतिं

16 G2 om 16 (cf v l 15) — a) K3 प्रविण्य, D2 प्रहस्य (for प्रविश्य) K1.2.5 D4 शूर°, B3 वीर, B4 वीर; D2 सूर (for वीर°) — b) K1 अनीकिना, K2 किनी — c) Ñ1 B Dn D1.3–6.8.9 स वीर, T2 G3 प्रविश्य, M1.2.4 प्रयुध्य (for आविश्य) Ko–2 D2 T G1 M1.4 शयन (for शयने) — d) K3.5 युवा, Ñ1 पुत्र; B4 Dn1 D1.3–6.8 T2 पर, Dn2 पुर° (for पुन°) T1 G1 तत् (for सत्) K3.5 Ñ1 Dn D1–6.8.9 G3 M सत्पुरुषोचिते (M2.3 °त°)

17 G2 om 17 (cf v l 15) — a) K1 स्मितो पपन्न K1.2 D2 मनस (for सुनस) — b) Ko D5 सुभ्रु, K1.2 शुभ्र, D3 शुभ; T1 श्मश्रु (for सुभ्रु) G3 ताराननोपमं — c) K1 शूर; K2 D5 शूर; K3.5 D3 शुभ्र (D3 °भ्रु); K4 कृष्ण, Dn1 सुभ्र; D2 शूरे; T1 G1 M1.3.4 सौम्य, T2 G3 M2 सौम्य (for शुभ्र) — d) K1.2 D2.5 T G1.3 M1.3.4 कृष्ण पश्य (by transp), K4 शुभ्रं पश्य; D9 पश्य**; M2 कृष्णपक्ष Ś Ko.4 विशेषत, K3.5 Dn1 D2.5 M2 विविंशतिं (K3.5 °ति, M2 °से)

18 G2 om 18 (cf v l 15) — a) Ś Ko.4 D3.8 एव हि, K1 एते हि, K2 B3 Dn1 D5 एनं हि, K3.5 ता° (K3 °ता) स्म त, B3 य स्त्राता°, Dn2 यास्म त; T1 ये स्म त, G1 यास्मं त, G3 यस्मिंस्त; M1 य सुत, M2.3 सस्मित (for य स्म त) Ś Ko.4 पर्युपातिष्ठन् (for °पासन्ते) — b) Ś Ko–2.4 B1.2 Dn D2.3.5 बहुधा वर(Ś2 D5 धार, B1.2 बहु)दक्षिण, K3.5 वसुधामिव द° — c) Ś2 गांधर्वं — d) K3.5 दिव्यकन्या°

19 G2 om 19 (cf v l 15) K5 om 19a–20b K4 not collated — a) K1 हतार Ś Ko.1 D2.5 परसैन्याना, K2 सर्वं; B2 वीरसेनाया; T G1.3 M1.4 अरिसैन्यानां, M2.3 अरिसेनानां (for वीरसे°) — b) T G1.3 M धीर (for शूर) K2 D2 समित (for समिति) Ś1 Ko -शोभिन — c) Dn2 दर्पघ्न चाप्य मित्राणा — d) T1 G3 M1.3.4 दुष्पह, G1 दुष्प्रह, M2 दुष्कर (for दुःसह) K3 B3.4 D1.9 विसहेत, T G1.3 M1–3 प्रस(T2 °प)हेत

20 G2 om 20 (cf v l 15) K5 om 20ab (cf v l 19) — a) T1 G1 दुष्प्रहस्य, T2 G3 M दुष्पहस्य (for दुःस) Ko असैवदुःसह भाति; K1.2 D2.5 दुःसहस्य तदा भाति — D2 om 20c–21d — c) B1 गिरिम्, Dn1 G3 गिरि (for गिरिर्) Ś1 K4 आत्मारुहै, Dn1 -पादारुहै, D3 पादरुहै°; D5 corrupt, G3 -राजरुहै (for आत्मरुहै) M1 मूलै (for फुल्लै) — d) Ś Ko–2.4 इवाचित° (K4 °ता), Dn D5 G3 M1.3 वृतं

21 D2 G2 om 21 (cf v l 20, 15) — a) K3 D5 शातकौं(D5 कौ)भ, B4 T1 G1.3 M शातकुंभ (B4 °म्या) K1 स्त्रजा नाति, K5 समाभाति, T1 G1 स्त्रगाभाति (for स्रजा भाति) Ñ1 Dn2 शातकौम्भ्य° स्रजो भांति — b) K3.5 समावृत°, D1.4.6.8.9 च भास्वत,

10

२०

गान्धार्युवाच ।

अध्यर्धगुणमाहुर्यं बले शौर्ये च माधव ।
पित्रा त्वया च दाशार्ह दृप्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १
यो बिभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भिदाम् ।
स भूत्वा मृत्युरन्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ २
तस्योपलक्षये कृष्ण कार्ष्णेरमिततेजसः ।
अभिमन्योर्हतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति ॥ ३
एषा विराटदुहिता स्नुषा गाण्डीवधन्वनः ।
आर्ता बाला पतिं वीरं शोच्या शोचत्यनिन्दिता ॥ ४
तमेषा हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके ।
विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ॥ ५
तस्य वक्त्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य यशस्विनी ।
विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६
काम्यरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।

G1 सुभास्वता (for च भा°) — e) K0 अग्निरेव (for °नैव) D5 गिरे· K3 5 स वीरशयने शेते (cf 16e) — d) K2 B3 गतासुरिव, D1 4 6 8 9 M2 गतायुरपि, M1 गतासुरपि Ś1 T2 G3 M दुष्पह, D4 दुःसह, T1 G1 दुष्प्रह

Colophon om in G2 — Sub parvan All MSS स्त्री — Adhy name K1 2 विकर्णादिदर्शन, D2 विवर्णादिदर्शन, D5 विकर्णादिदर्शन (sic), G3 M3 4 गांधारीप्र(G3 °वि)लाप· — Adhy no (figures, words or both) Ś1 K1 18, K3 20, Ñ1 Dn1 D3 6 11

20

1 G2 om 1–2 (cf v l 11 19 15) — a) Ś1 अध्यर्ध, K3 5 अत्यत, G1 अत्यर्थ (for अध्यर्ध) K5 D6 G1 गुणमाधुर्यं (for °माहुर्यं) — b) T1 पते (for बले) Dn1 सौर्ये K1–3 5 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 G3 M1 3 केशव (K1 2 °व) — c) Dn1 त्वया (for त्वया) K3 तु, K5 तु (for च) B3 दासार्ह, Dn1 दाशार्ह — d) Dn1 D3 5 9 दृप्त

2 G2 om. 2 (cf v 1 1) — a) T1 चमूमेका — c) T संभूत्वा, G1 स हत्वा (for स भूत्वा) K1 स भूत्वा मृत्यरेतेषां — d) Ñ1 B3 Dn D1 3 4 6 8 9 स्वय, G1 कथं (for स्वय)

3 b) K0 कार्ष्णिर्, G2 रौर्ष्णेर् (for कार्ष्णेर्) — c) K3 [अ]स्य (for [अ]पि) K1 अभिमन्योर्हितस्यापि (sic) — d) Ñ1 प्रभावो न (for प्रभा नैव) K3 5 न प्रभा प्रतिमुचति

4 b) Ś1 गाढिव; K1 2 गांजीव K5 Dn1 D3 G1 धन्विन, G3 धन्वना — c) T1 G1 M2–4 हृत, T2 हृतं, M1 हवा (for आर्ता) K1 G1 बाल(G1 °ल)पतिं, G3 बालवती (inf lin विलपती), M1 बालावित (for बाला पतिं) K3 वीर, G1 वीरा G2 आर्ता बालमती वीरम् — d) K1 शोचते (hyper metric), B Dn1 D1 3 4 6 8 9 दृष्ट्वा, Dn2 D2 शोच्यं, G2 [अ]शोच्या; M2 शोच्यो (for शोच्या) Ś1 T1 G1 शोच्यति K2 5 शोच्या शोचत निं(K5 °चत्यनं)दिता (K5 °ता)

5 a) K0 Dn एव; M2 एको, M3 एनं, M4 एका (for एषा) Ś K (except K3) Dn2 D2 5 G2 [अ]भि· (for हि) Ś K (except K3 5) B4 D2 5 G2 3 समागम्य (for °साद्य) — b) G3 अतिकान् (for °के) G2 सह नैवोपशाम्यति — c) K5 विराटं G2 एषा विराटदुहिता — d) K5 T1 G2 3 M4 परिमार्जती

6 a) Ś K (except K3 5) D2 5 G2 3 एषा, B1 2 Dn2 अस्य, T G1 M1 3 4 तथा (for तस्य) D2 वक्रम् (for वक्त्रम्) K3–5 उपादाय — b) K2 यशस्विनीं, B· Dn1 D1 3–6 8 9 मनस्विनी — c) K2 5 विबुध; T1 विबुधा, G2 3 विनिद्र (for विबुद्ध) K3 कमळाकार — d) Ś1 कबुवृत्ति, K1 D2 5 °ग्रीव (D2 °व), K2 कवूग्रीव, G2 कम्रवृत्त (for कम्बुवृत्त)

7 a) B1 2 G3 काम्य, T G1 M1 काम (for काम्य) K1 2 D2 5 रूपपति (sic), T2 M1 2 4 रूपमती (for °वती) K5 चैर्षा; D4 चैव; T2 G1 M2 4 वैषा (for चैषा) — b) K1 2 D5 पर्यष्वजत; K3 D2 G2 3 परिष्वज(G2 °ज्य)त K2 भामिनि; Ñ1 B2 D3 भाविनी, B1 भाविनि (for भामिनी) — e) K5 लाजामाना; T1 लज्य; M4 लज्जमान Ś Ñ1 पुरे (for पुरा) Ś K0 4 नैन; K1 Ñ1 B3 Dn D1 3–5 8 9

लज्जमाना पुरेवैनं माध्वीकमदमूर्छिता ॥ ७
तस्य क्षतजसंदिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
विमुच्य कवचं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ८
अवेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते ।
अयं ते पुण्डरीकाक्ष सदृशाक्षो निपातितः ॥ ९
बले वीर्ये च सदृशस्तेजसा चैव तेऽनघ ।
रूपेण च तवात्यर्थं शेते भुवि निपातितः ॥ १०

अत्यन्तसुकुमारस्य राङ्कवाजिनशायिनः ।
कच्चिदद्य शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११
मातङ्गभुजवर्ष्माणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
काञ्चनाङ्गदिनौ शेपे निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ॥ १२
व्यायम्य बहुधा नूनं सुखसुप्तः श्रमादिव ।
एवं विलपतीमार्तां न हि मामभिभाषसे ॥ १३
आर्यामार्य सुभद्रा त्वमिमाश्च त्रिदशोपमान् ।

M8 चैन, K2 चैत्र, K8 6 चैव, B1 2 T2 वैनं, D2 चैस, G2 चैवं, G8 चैवा (for [इ]वैन) — d) K1 मध्वाक, D2 अर्धांगे, D0 साध्वीक D0 om मद Ś1 मधु, D8 -वधु (for मद) M1 मूर्छित K2 अर्धांगे मदमूर्छिता; K5 मादीकमदतप्यत, D8 माध्वी कमवमूर्छिता, G2 3 माध्वीमदविमोहिता

8 K5 om 8–11 — a) B2 अस्य Ś1 सदग्धं, K2 -सदीर्ग्धं (for -संदिग्ध) — b) K1 2 Dn2 D2 परि स्कृतं (for -ष्कृतम्) — c) K8 B1–8 Dn1 D1, 8 4 6 8 9 वीर, G2 8 वीर (for कृष्ण) — d) K1 B4 Dn2 T1 अभिवीक्ष्यते, D8 अभिवीक्षते

9 K5 om 9 (of v l 8) — a) K0 4 अवीक्ष; K1, 8 B1 Dn2 D8 4 8 9 T1 अवे(K1 °वै)क्ष्य-; M1 अलक्ष (for अवेक्ष) K1 त ध्याला, K8 सबळा; K4 त बाळ; D1 4 6 8 सा बाला, D0 बाला सा — b) G2 माम् (for त्वाम्) Dn1 अभिभाषसे, T2 M2–4 अभिवीक्षते; G8 अपि भाषते — c) T कथ (for अयं) — d) K1 सदृशोक्षो K2 [ऽ]भिपातित

10 K8 5 om 10 (for K5, of v l 8) — a) K0 4 रूपे; T G1 M2–4 शौर्ये (for वीर्ये) G8 सहि सस् (for सदृशस्) — b) Ś1 K0 4 एव च (for चैव ते) K2 [ऽ]नघ (for ऽनघ) — c) K1, 2 B1–8 Dn D1–6 8 9 G2 8 M8 तथात्यर्थं, B4 भवत्यर्थं — d) G2 8 भूमौ (for भुवि)

11 K5 om 11 (of v l 8) Ś1 damaged — a) Ś1 2 (inf lin) K0 B8 4 D5 T अत्यत; Ś2 अत्यर्थं; K1 अन्वंत, Dn1 अत्यते (for अत्यन्त) — b) K1 शंकरवाजिन (sic) G8 शोभिन (for -शायिन) G1 राकाशशिनिभानन — c) K2 कश्चिद्य, K8 कच्चिद्यय Ś1 om ते T2 तु (for ते)

12 a) Ñ1 धर्माणौ; B8 मर्माणो, D2 -वर्ष्माणो (for वर्ष्माणौ) K5 मातरानुभकर्माणं — b) K1 ज्या क्षेप, B1 2 ज्याघात (for ज्याक्षेप) K8 कठिण, T M विहत, G1 विगत (for -कठिन) K5 साक्षि पकठिन त्वसौ — c) K1 कांचनागदिनौ, K5 कनकांग (for काञ्चना) Ś2 K (except K0 4) B Dn D1–6 8 9 G1 2 M शेते (for शेपे) — d) Ś K8–5 Ñ1 Dn T2 G8 M2 विक्षिप्य (for निक्षिप्य) Dn1 D8 विमलौ, T1 विपुळौ

13 a) G8 व्यासज्य, Cn d °यम्य (as in text) M2 om बहुधा नूनं B1 2 देह (for नूनं) K8 5 व्यायम्य(K5 °याम)मान बहुधा — b) K8 5 नूनं सुखं, G2 सुख दुःख, G8 सुखं दुःखा, M1 2 सुख सुस (for सुखसुप्त) Dn2 श्रमार्दित; G2 श्रमादिह — c) D5 विलपती (for -तीम्) K5 आर्ता — d) D8 त (for न) G2 च (for हि) G8 मां किम् (for हि माम्) T1 G1 M किं मा (M मा) न प्रतिभाषसे — After 13, K1–8 Ñ1 B Dn D1–6 8 9 G ins

54* न सराम्यपराध ते किं मां न प्रतिभाषसे ।
ननु मा त्व पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।

[K1–8 Dn D2 8 5 G2 8 transp lines 1 and 2 — (L 1) Dn1 reads prior half twice G2 स्मरति (for स्मरामि) Dn1 D1–6 8 G8 मे (for ते) B2 प्रतिभाससे D9 G1 om. line 2 — (L 2) K1 ननु मा, Dn1 किं मा K8 यानाद् (for दूराद्) D2 अभिवीक्ष K8 विभाषते, B2 [अ]भिभासते — After line 2, D1 4 6 8 repeat line 1]

14 a) K0 आर्यमार्य, K1 भार्यानार्य, K8 5 आर्या मार्या, K4 आयामार्य, D4 आर्यामार्य; M1 भार्या मा च, M2 8 मार्यामार्य (for आर्यामार्य) K5 सुभद्रा K2 च (for त्वम्) — b) K8 5 त्रिदिवोपमान्; D5 त्रिदशोपम — c) K1 2 पितॄन्मा G8 दुःखार्तान् T G1 M पितॄन्मार्श्च दुःखार्तान् (T1 र्ता, G1 °र्तो), G2 पितॄश्चैव सुदुःखार्तान् — d) K2 क, G1 स्व (for क) K1 गमिष्यति

पितॄन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १४
तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना ।
उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥ १५
कथं त्वां रणमध्यस्थं जघ्नुरेते महारथाः ।
धिगस्तु क्रूरकर्तॄंस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ १६
द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ।
रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ॥ १७
बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्नुषाम् ।
कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम् ।
त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् ॥ १८
दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत् ।
वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ १९
न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
प्रीतिं दास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २०
तव शस्त्रजिताँल्लोकान्धर्मेण च दमेन च ।

---

15 Before 15, T G1 ins वैशपायन — ^{a}) K1 2 D2 5 -दिग्धांगान्, B Dn1 D1 3 4 6 8 9 दिग्धान्वै, Dn2 दिग्धांगं, G3 संविग्नान् (for सदिग्धान्) — ^{b}) Ś1 K0 4 केशानुत्ता(K4 °त्त)म्य, Ś2 °नुत्थाप्य; K3 °स्तूत्कृत्य, K5 केशास्तूत्क्षाम्य, B1 केशानुन्वाम्य, B3 4 Dn1 D1. 3 4 6 8 9 T °नुद्यम्य; Dn2 ऐकेनायम्य, G2 3 केशानायम्य, M3 °नुत्सार्य (for °नुन्नाम्य) — ^{c}) Ś K0 4 उत्सङ्ग, B1 corrupt, Dn1 उत्सतो (for उत्सङ्गे) Ś K4 आदाय (for आधाय) — ^{d}) D1. 4 8 9 अभि (for इव) K5 पृच्छसि — Before 15^{ef}, G1 ins उत्तरा — ^{e}) Ś1 K0 4 T1 G2 स्वस्रेयं —After 15^e, B1 2 ins

55* स गृध्रा पर्युपासते ।
साक्षान्मघवत पौत्र

— ^{f}) D1 4 6 8 9 सुत (for पुत्र) K1 2 गांजीव (for गाण्डीव) D3 T1 G1 धन्विन

16 ^{a}) M1. 3 स्वा, M2 4 वा (for त्वा) — ^{b}) K1 2 D5 G1 M एकं, T एनं (for एते) Ś1 K4 महाबला (for °रथा) — D9 om 16^c–17^b — ^{c}) K3 5 °कर्तॄंस्त्वास्, D5 °भर्तॄंन्वा (for °कर्तॄंस्तान्) — ^{d}) D5 -जयद्रथं

17 D9 om 17^{ab} (cf v l 16) — ^{a}) D4 द्रौण K1. 3 5 D2 S (except T1) द्रोणायनी — ^{b}) K1. 2 Dn1 D2 3 5 यैरहं, K3 5 यैरभि, T1 यै*सि; G2 यैरस्य (for यैरसि) K1 2 D2 विधवाकृता, K3 Dn1 D3 5 व्यसनीकृता (D3 °ता, D5 °तं); T G1 M व्यसने हत — ^{c}) Ś2 Dn2 M2 रथर्षभानां, K2 अथर्षभाणां, D1 4 6 8 9 नरर्ष° (for रथर्ष°) — ^{d}) D3 आसाद्य (hypermetric) (for आसीत्) M1 सदा मन, M4 तदास्मन

18 ^{a}) D4 बलं, M4 याल (for बालं) M2 च, M3 स्वा, M4 मा (for त्वां) K1 परिचार्यैक, K2 °वार्येकं, K5 °चार्यैक, G2 3 °वार्योवैर्, M2 [अ]परिवार्यैक — ^{b}) D5 मनो (for मम) G1 जघ्नतां, G3 जघ्नुष K3 5 समदुःखोपजघ्नु(K5 घ्नि)वान्, T अने केषां निजघ्नुषा (T2 घ्नतां) — ^{c}) B1 2 D1 3 4 6 8 9 पाण्डवेयाना (for °वानां च) Ñ1 B4 तु (for च) — ^{d}) K0 3 B3 4 D2 G1 2 M पचालाना K0–2 D3 5 तु (for च) M1 3 अथाग्रणी; M2 4 तथाग्रणी (M4 °णी) (for च पश्यताम्) — ^{f}) K3. 5 अपि, K4 स तु, Dn2 त्वम्; D3 मन् (sic) (for सन्) M2 नाथवन्वन्ननाथवत् (sic)

19 K5 Ñ1 Dn2 G2 3 om (hapl) 19^{ab} — ^{a}) K0 से दृष्ट्वा (hypermetric) (for दृष्ट्वा) G1 आक्रांत (for आक्रन्दे) K3 B3 Dn1 D1 3 4 दृष्ट्वा त्वां बहुभि सख्ये — ^{b}) G1 निनद (for निहत) D5 त्वम् (for त्वाम्) B3 पितामहि (for अनाथवत्) K3 Dn1 D1 4 6 8 9 हत वीर पिता तव, D3 हतं वीरमनाथवत् — ^{c}) T G1 M वीर T G1 M3 पुरुषशार्दूल (T2 G1 °ल), M1 2 4 °शार्दूला (M2 ला) — ^{d}) T1 G1 2 M जीवंति पांडवा

20 K4 om 20^{ab} — ^{a}) Dn1 राज्यलोभो — ^{b}) D2 Ś2 न, K1–3 5 B4 Dn2 D2 5 च (for वा) D2 पुराभव, G1 पराजय — ^{c}) K1–3 5 B D1–6 8 9 T2 धास्यति; Dn2 यास्यति; G3 M2 दास्यति (for दास्यति) — ^{d}) M2 Dn2 G2 3 M2 4 पांडूनां (for पार्थानां) K1 2 5 पुष्करेक्षण, B4 °क्षण चामृते (for त्वा°)

21 ^{a}) K1 शश्विजितालोका (sic), K2 D2 शास्त्रजिता लोका Dn2 G2 3 प्राप्ता ये भवता लोका — ^{b}) K5 दमेण, Ñ1 नयेन, T1 जितेन, T2 ऋतेन K3 (for दमेन) — ^{c}) K1 क्षिप्तम् (for क्षिप्रम्) K3 त्वामनुगच्छामि; K5 त्वनुगमिष्यामि (for अन्वा°) — ^{d}) M1 2 4 मा (for मां) Ś1 K0 4 प्रतिपालये,

क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ॥ २१
दुर्मर पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
यदहं त्वा रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २२
कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा ।
पितृलोके समेत्यान्या मामिवामन्त्रयिष्यसि ॥ २३
नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २४
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।
सौभद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २५
एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २६
इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
उत्तरां मोघसंकल्पा मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ २७
उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ।
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ २८
द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम् ।
विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ २९
वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ।

K1 2 5 लय, Ñ1 B1-3 Dn1 D1 3. 4 6 8 9 G2 3 परिपालय (for प्रति)

22 a) Ś1 K0 4 दुर्धेन, Ś1 (marg by corr) दुर्धर; Ś1 (orig) दर्शने, T G1 3 दुष्कर; G2 पुष्कर (for दुर्मर) K5 न पुन प्राप्ते, D5 पुनरप्राप्त, T G1 प्रति न प्राप्तं — b) K1 को (submetric) (for काले) — c) K4 D8 T M1-3 स्वा, D5 त्व (for त्वा) — d) K4 काले; D3 T2 हत (for हत) K5 M1 दुर्भगा, Ñ1 दुर्गमा

23 a) K3 5 D1 किमिदानीं, T1 G1 कामिनीनां — b) T2 M1 3 4 त्व श्लक्ष्ण (M4 क्ष्ण), M2 त्व श्लक्ष्णय (hypermetric) (for श्लक्ष्णया) Ś K0 M2 3 मितया, K4 सितया (for स्मि) D2 गिरा — c) Ś1 M4 परलोक, B4 पितृलोक, Dn1 G2 3 परलोके K5 पितृलोकममात्यानां — d) Ñ1 मां विना (for मामिव) Ś K0 4 G2 3 [मा]ला(Ś1 K0 ळ)पयिष्यसि, K5 [मा]मन्त्र्य M2 4 नाम्नामन्त्र्योपगूहसे, M3 मन्त्र वै मन्त्रयिष्यसि

24 K1. 2 Ñ1 D2 3 om (hapl) 24ab — a) K5 आसरसा (for अप्स) Dn1 सर्गे, D5 लोके (for स्वर्गे) — b) B1 D5 प्रमथिष्यति, G2 ष्यसे — d) K3 Ñ1 गिरा वा, K5 गिरया

25 a) K3 5 पुण्यवताल्लँ, Dn2 कृतो (for कृताल्लँ) K5 लोको (for लोकान्) — b) Ś K0 4 समीयिवान्, K2 समेय — c) M1 सौभद्र K1 विरहन्; Ñ1 विरहात्; G3 विचरन् (for विहरन्) K5 कालं (for काले) — d) K5 सुरतानि

26 a) K2 संमासो — b) K2 T1 विहतस्ते, G3 विहारस्ते — c) Ś1 D2 षण्मासात्; T1 M1. 3 4 सा, G1 षण्मास, G2 षाण्मासान्; M2 षण्माता (for षण्मासान्) K1 D2 सभवे (for सप्तमे) K0 वासि, K3 5 Ñ1 T M मासे (for मासि) — d) M3 वीर स (hypermetric) (for वीर) — For 26cd, K2 subst

56* सुभद्रां भद्रचरित स्मरेयास्त्रिदिव गत ।

27 Before 27, Dn2 G ins वैश — a) K5 M2 [ट]क्त्वा (for [उ]क्त) K3 5 T2 G1 वचनामे नाम्, G2 वतिनामेताम् (sic), M वचना (M2 न) चैनाम् — b) T2 G1 अवा(G1 पा)कर्षति K1. 2 दुखिता M2 अपकृष्यति दुखिता — c) K2 5 उत्तरा (K5 रो) — d) K1 कुलस्त्रिय, K2 कुलास्त्रिय, B4 कुरुस्त्रिय

28 a) K3 5 अवकृष्य (for अप) S K0 1 3 5 T M1. 3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्) — b) K0 3 आर्तवर, Ñ1 D3 स्वरा, Dn2 रता, G2 तर, M2 तरा (for सरा) G2 स्वरा (for स्वयम्) — D2 om 28c-29b — c) K4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — d) K1 क्रोशतं M2 4 च रुदति (for विलपन्ति)

29 D2 om 29ab (cf v l 28) — a) K5 द्रोणास्त्रे Ñ1 शरसछन्न, B1 शरसंकृष्ठ, Dn2 G3 सक्षिप्त, G2 सतप्त (for सकृत्त) — b) D5 शयन T G1 M1 3 शोणितोक्षि(T1 चि)त — D3 reads 29c-30b on marg — c) Ś K0-2 4 B1 2 G विन(K1 2 तु)दति, K3. 5 विचरति, Dn1 D3-5 M1 3 4 विरुदंति, T1 पितृदंति, M2 विरदंति (for वितुदन्ति) — d) Ś2 K1 D5 गोमाय (for गोमायु) K0 4 वासस, K5 D2 वासमा

30 D3 reads 30ab on marg — a) Ś1 K3-5 B3 D1 4 8 9 T1 G1 M1 विन(Ś1 K4 ना)द्यमानं, Ś2

पितृन्मां चैव दुःखार्तां विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १४
तस्य शोणितसंदिग्धान्केशानुन्नाम्य पाणिना ।
उत्सङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति ।
स्वस्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ॥ १५
कथं त्वां रणमध्यस्थं जघ्नुरेते महारथाः ।
धिगस्तु क्रूरकर्तॄंस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ १६
द्रोणद्रौणायनी चोभौ यैरसि व्यसनीकृतः ।
रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ॥ १७
बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जघ्नुषाम् ।
कथं नु पाण्डवानां च पाञ्चालानां च पश्यताम् ।
त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथवान्सन्ननाथवत् ॥ १८
दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वामनाथवत् ।
वीरः पुरुषशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ १९
न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
प्रीतिं दास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षण ॥ २०
तव शस्त्रजिताँल्लोकान्धर्मेण च दमेन च ।

---

15 Before 15, T G1 ins वैशपायन — ^{a}) K1 2 D2 5 ॰दिग्धांगान्, B Dn1 D1 3 4 6 8 9 दिग्धान्वै, Dn2 दिग्धागं, G2 संविग्नान् (for सदिग्धान्) — ^{b}) Ś1 Ko 4 केशानुत्ता(K4 °त्त)म्य, Ś2 °नुत्थाप्य, K3 °स्तूत्कृत्य, K5 केशास्तून्नाम्य, B1 केशानुन्वाम्य, B3 4 Dn1 D1 3 4 6 8 9 T °नुद्यम्य, Dn2 ऐकेनायम्य, G2 3 केशानायम्य, M3 °नुत्सार्य (for °नुन्नाम्य) — ^{c}) Ś Ko 4 उत्सङ्ग-, B1 corrupt, Dn1 उत्सतो (for उत्सङ्गे) Ś K4 आदाय (for आधाय) — ^{d}) D1 4 8 9 अभि (for इव) K5 पृच्छसि — Before 15^{cd}, G1 ins उत्तरा — ^{e}) Ś1 Ko 4 T1 G2 स्वस्रेय —After 15^{e}, B1 2 ins

55* त गृध्रा पर्युपासते ।
साक्षान्मघवत पौत्र

— ^{f}) D1 4 6 8 9 सुत (for पुत्र) K1 2 गांजीव (for गाण्डीव) D2 T1 G1 धन्विन

16 ^{a}) M1 3 त्वा, M2 4 वा (for त्वां) — ^{b}) K1 2 D5 G1 M एक, T एन (for एते) Ś1 K4 महाबला (for °रथा) — D9 om 16^{c}–17^{b} — ^{c}) K3 5 °कर्तृत्वात्, D5 °भर्तृन्वा (for °कर्तृस्तान्) — ^{d}) D5 जयद्रथं

17 D9 om 17^{ab} (of v l 16) — ^{a}) D4 द्रौण K1 3 5 D2 S (except T1) द्रोणायनी — ^{b}) K1 2 Dn1 D2 3 5 यैरहं, K3 5 यैरभि, T1 यै*सि, G2 यैरस्य (for यैरसि) K1 2 D2 विधवाकृता, K3 Dn1 D3 5 व्यसनीकृता (D3 ता, D5 °तं); T G1 M व्यसने हत — ^{c}) Ś2 Dn2 M2 रथर्षभाना, K2 अथर्ष भाणां, D1 4 6 8 9 नरर्षं (for रथर्ष°) — ^{d}) D8 आसाद्य (hypermetric) (for आसीत्) M1 सदा मन, M4 तदात्मन

18 ^{a}) D4 बल, M4 याल (for बालं) M2 च; M3 त्वा, M4 मा (for त्वां) K1 परिचार्यैकं, K2 °वार्यैकं, K5 °चार्यैकं, G2 3 °वार्योवैर, M2 [अ]परि वार्यैक — ^{b}) D5 मनो (for मम) G1 जघ्नता, G3 जघ्नुष K3 5 समदुःखोपजघ्नु(K5 °घ्नि)वान्, T अने केषां निजघ्नुषा (T2 घ्नता) — ^{c}) B1 2 D1 3 4 6 8 9 पांडवेयाना (for °वाना च) Ñ1 B4 तु (for च) — ^{d}) Ko 3 B3 4 D2 G1 2 M पंचालाना Ko-2 D2 5 तु (for च) M1 3 अथाग्रणी, M2 4 तथाग्रणी (M4 °णी) (for च पश्यताम्) — ^{f}) K3 5 अपि; K4 स तु, Dn2 त्वम्, D8 मन् (sic) (for सन्) M2 नाथवन्वन्ननाथवत् (sic)

19 K5 Ñ1 Dn2 G2 3 om (hapl) 19^{ab} — ^{a}) Ko से दृष्ट्वा (hypermetric) (for दृष्ट्वा) G1 आक्रांत (for आक्रन्दे) K3 B3 Dn1 D1 3 4 दृष्ट्वा त्वा बहुभि सख्ये — ^{b}) G1 निनद (for निहत) D5 त्वम् (for त्वाम्) B3 पितामहि (for अनाथवत्) K3 Dn1 D1 4 6 8 9 हत वीर पिता तव, D8 हतं वीरमनाथवत् — ^{c}) T G1 M वीर T G1 M3 पुरुषशार्दूल (T2 G1 °ल), M1 2 4 °शार्दूला (M2 °लां) — ^{d}) T1 G1 3 M जीवंति पांडवा

20 K4 om 20^{ab} — ^{a}) Dn1 राज्यलोभो — ^{b}) Ś2 न, K1-3 5 B4 Dn2 D2 5 च (for वा) D2 पुराभव, G1 पराजय — ^{c}) K1-3 5 B D1-6 8 9 T2 धास्यति, Dn2 यास्यति, G3 M2 दास्यति (for दास्यति) Dn2 G2 3 M2 4 पांडूनां (for पार्थाना) — ^{d}) M2 चामृते (for त्वा°) K1 2 5 पुष्करेक्षण, B4 °क्षण

21 ^{a}) K1 शस्त्रिजिताल्लोका (sic), K2 D2 शस्त्र जिता लोका Dn2 G2 3 प्राप्ता ये भवता लोका — ^{b}) K5 दमेण, Ñ1 नयेन, T1 जितेन, T2 क्रतेन (for दमेन) — ^{c}) K1 क्षिप्तम् (for क्षिप्रम्) K3 त्वामनुगच्छामि, K5 त्वनुगमिष्यामि (for अन्वा°) Ś1 Ko 4 प्रतिपालये, — ^{d}) M1 2 4 मा (for मां)

क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपालय ॥ २१
दुर्मर पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् ।
यदहं त्वा रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २२
कामिदानीं नरव्याघ्र श्लक्ष्णया स्मितया गिरा ।
पितृलोके समेत्यान्या मामिवामन्त्रयिष्यसि ॥ २३
नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि ।
परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्वया ॥ २४
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानप्सरोभिः समेयिवान् ।
सौभद्र विहरन्काले स्मरेथाः सुकृतानि मे ॥ २५
एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह ।
षण्मासान्सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २६
इत्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति दुःखिताम् ।
उत्तरा मोघसंकल्पा मत्स्यराजकुलस्त्रियः ॥ २७
उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराः स्वयम् ।
विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ २८
द्रोणास्त्रशरसंकृत्तं शयानं रुधिरोक्षितम् ।
विराटं वितुदन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः ॥ २९
वितुद्यमानं विहगैर्विराटमसितेक्षणाः ।

c 11
p 11
K 11

K1.2 5 लय, Ñ1 B1-3 Dn1 D1 3.4 6 8 9 G2 3 परिपालय (for प्रति)

22 a) Ś1 K0 4 दुर्धन, Ś2 (marg by corr) दुर्धर; Ś2 (orig) दर्शने, T G1 3 दुष्कर, G2 पुष्कर (for दुर्मर) K5 न पुन प्राप्ते, D5 पुनरप्राप्त, T G1 प्रति न प्राप्त — b) K1 को (submetric) (for काले) — c) K4 D3 T M1-3 त्वा, D5 त्व (for त्वां) — d) K4 काले, D3 T2 हस (for हत) K5 M1 दुर्भगा; Ñ1 दुर्गमा

23 a) K3 5 D4 किमिदानीं, T1 G1 कामिनीनां — b) T2 M1.3 4 त्व श्लक्ष्ण (M4 क्ष्ण), M2 त्व श्लक्ष्णय (hypermetric) (for श्लक्ष्णया) Ś K0 M2 3 मितया, K4 सितया (for स्मि) D2 गिरा — c) Ś2 M4 परलोक, B4 पितृलोक; Dn2 G2 3 परलोके K5 पितृलोकममात्यानां — d) Ñ1 मां विना (for मामिव) Ś K0 4 G2 3 [आ]ला(Ś1 K0 ˚ल)पयिष्यसि, K5 [आ]मन्त्र्य M2 4 नाम्नामन्त्र्योपगूहसे, M3 मंत्र वै मन्त्रयिष्यसि

24 K1.2 Ñ1 D2 3 om (hapl) 24^{ab} — a) K5 आसरसां (for अप्स) Dn1 सर्गे, D5 लोके (for स्वर्गे) — b) B1 D5 प्रमथिष्यति; G2 ष्यसे — d) K3 Ñ1 गिरा वा, K5 गिरया

25 a) K3 5 पुण्यवताँल्, Dn2 कृतो (for कृताँल्) K5 लोको (for लोकान्) — b) Ś K0 4 समीयिवान्, K2 समेय — c) M1 सौभद्रं K1 विरहन्, Ñ1 विरहात्; G2 विचरन् (for विहरन्) K5 कालं (for काले) — d) K5 सुरतानि

26 a) K2 संप्राप्तो — b) K2 T1 विहतस्ते, G3 विहारस्ते — c) Ś2 D3 षण्मासात्; T1 M1.3 4 सा, G1 षण्मास; G2 पाण्मासान्; M2 षण्माता (for षण्मासान्) K1 D2 सभवे (for सप्तमे) K0 मासि, K3 4 Ñ1 T M मासे (for मासि) — d) M3 वीर स (hypermetric) (for वीर) — For 26^{cd}, K2 subst

56* सुभद्रा भद्रचरित स्मरेथास्त्रिदिव गत ।

27 Before 27, Dn2 G ins वैश — a) K5 M2 [उ]क्त्वा (for [उ]क्त) K3 5 T2 G1 वचनामेनाम्; G3 वतिनामेताम् (sic), M वचना (M2 न) चैनाम् — b) T2 G1 अवा(G1 ˚पा)कर्षति K1 2 दुःखिता M2 अपकृष्यति दुःखिता — c) K2 5 उत्तरा (K5 रो) — d) K1 कुलस्त्रिय, K2 कुलास्त्रिय, B4 कुरुस्त्रिय

28 a) K3 5 अवकृष्य (for अप) Ś K0 1 3 4 T M1.3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्) — b) K0 5 मार्ततर Ñ1 D3 स्वरा, Dn2 रता, G2 ˚तर, M2 ˚तरा (for तरा) G3 स्वरां (for स्वयम्) — D2 om 28^{c}-29^{b} — c) K4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) — d) K1 क्रोशत M2 4 च रुदति (for विलपन्ति)

29 D2 om 29^{ab} (cf v l 28) — a) K5 द्रोणास्त्रे Ñ1 शरसछन्न; B1 शरसकृत्त, Dn2 G3 सक्षिप्त; G2 ˚सतप्त (for संकृत्त). — b) D5 शयन T G1 M1 3 शोणितोक्षि(T1 ˚चि)त — D3 reads 29^{c}-30^{b} on marg — c) Ś K0-2 4 B1.2 G विन(K1 2 ˚नु)दति, K3.5 विचरति, Dn1 D3-5 M1 3 4 विरुदंति, T1 पितृदति, M2 विरदंति (for वितुदन्ति) — d) Ś2 K1 D5 गोमाय (for गोमायु) K0 4 वासस, K5 D2 वासस

30 D3 reads 30^{ab} on marg — a) Ś1 K3-5 B3 D1 4 8 9 T1 G1 M1 विन(Ś1 K4 ना)द्यमानं, Ś2

न शक्नुवन्ति विवशा निवर्तयितुमातुराः ॥ ३०
आसामातपतप्तानामायासेन च योषिताम् ।
श्रमेण च विवर्णानां रूपाणां विगतं वपुः ॥ ३१

उत्तरं चाभिमन्युं च काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
शिशूनेतान्हतान्पश्य लक्ष्मणं च सुदर्शनम् ।
आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

गान्धार्युवाच ।
एष वैकर्तनः शेते महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १

पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यातिरथान्बहून् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
अमर्षी दीर्घरोषश्च महेष्वासो महारथः ।

विनाश्य°, K0 विनाश°, K1 विलुप्य°, B1 विनश्य°, B4 विहश्य°, Dn1 विरुध्य°, D5 विनद्धमानैर्, G2 विमथ्यमान, M2–4 विरथ्य° (for विलुप्य°) — b) K2 Dn2 G2 क्षसिलेक्षणा (Dn2 °र्णा) — c) K1 2 B4 D2 5 विहगान्, K5 विवर्शं, Ñ1 विरसा, Dn1 D8 शोकार्ता, M1 विधुरा, M2 4 मधुरा (for विवशा) — d) B2 8 Dn1 D1 3 4 6 8 9 G2 3 विवर्तयितुम्, B1 D5 निवार°, T G1 M विसर्जे° (for निवर्त°)

31 a) K1 D2 असौ (D2 °सो) मातपतप्तानाम्, K3 आश्वास्यातपतप्तानाम्, K5 आश्वास्य आपतप्तसा (corrupt) — b) K2 3 Dn1 T2 आयसेन, D2 M3 आयामेन — c) K1 om च — d) K3 रूपेण, B D1 3 4 6 8 9 वस्त्राणां, M रूक्षाणा (for रूपाणां) B Dn1 D1 3 4 6 8 9 विलुत, Dn2 G3 विकृत, M3 परुष (for विगतं) K5 रूपेणाविगत वपु°, G2 रूपेण विकृता पुन°

32 Before 32, G1 ins गाधारी — a) G3 M1 उत्तरा — b) Ś K0 4 Ñ1 T1 G1 कामोज B1 D5 om च — c) Ñ1 पश्य कृष्ण (for हतान्पश्य) M त्रीनेता स्निहतान्पश्य — d) M2–4 लक्षण (for लक्ष्मण) K3 सुलक्षणं — After 32cd, T G1 M ins

57* कार्ष्णिनाभिहत कृष्ण लक्ष्मण प्रियदर्शनम् ।

[M लक्षण (for लक्ष्मण)]

— e) K1 आयोधन शरो मध्ये — f) K3 5 शयानान् (for शयान) K2 माधव°

Colophon. — *Sub-parvan* All MSS स्त्री. — *Adhy name* K1 2 D5 T अभिमन्युदर्शन, D2 अभिमन्युदर्शनं, G3 उत्तराप्रलापनं, M उत्तराविलाप° — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 G2 19, K2 21, Ñ1 D3 6 12, Dn2 T G1 3 M 20 (as in text), D9 10

21

1 b) K1 महारथ, Ñ1 B1–3 D1 3 4 6 8 9 °बल°; Dn1 °बल — G1 reads 1c–3b after 8 — c) K2 5 ज्वलितानल°, T2 °तानिल, G2 °तानन (for तानल°) K1 -वत्संख्य, Dn2 G2 3 -तेजस्वी, T2 M वत्सखे (M1 °घे) (for °ख्ये) — D9 reads 1d–2c twice. — d) K5 सशात, B3 Dn2 स शात (for सशान्त°) K1 पर्थ- (sic) (for पार्थ) G2 शांत पार्थस्य तेजसा

2 For the repetition in D9, of v 1 1 — b) T1 G1 M निपा(T1 M2 °प)त्य (for निहत्य) K1 2 [अ]रिरथान्, K5 [अ]भि° (for [अ]ति) — c) K3 शोणितौघ Dn2 G2 3 -समायुक्त, D3 परीताङ्ग (for -परीताङ्ग) — d) D1 4 6 8 9 पातित

3 a) K3. 5 अमर्पा, B1 2 अमर्षाद्, G2 अमर्ष (for अमर्षी) Ś K (except K1 2) Ñ1 B1 2 Dn2 G2 3 दीप्त (for दीर्घ) K. रोषाश्च, Dn1 रोसश्च; G2 -कोपश्च (for रोषश्च) — b) = 1b K1. 2 D2 5 G1 महाबल°, M2 रथा (for °रथ°) — c) Dn2 G3 निप-

रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३
यं स्म पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥ ४
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना ।
मातङ्गमिव मत्तेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
प्रकीर्णमूर्धजाः पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ६
उद्विग्नः सततं यस्माद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ॥ ७
अनाधृष्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्मघवानिव ।
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्हिमवानिव च स्थिरः ॥ ८
स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
भूमौ विनिहतः शेते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ९
पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
लालप्यमाना करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ १०

आचार्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वा
यदग्रसच्चक्रमियं धरा ते ।
ततः शरेणापहृतं शिरस्ते
धनंजयेनाहवे शत्रुमध्ये ॥ ११
अहो धिगेषा पतिता विसंज्ञा

तित (for विनिहत) — ^{d}) G2 3 हतो (for शूरो) K1 2 गाजीवधन्वना (K2 न), T1 G1 गाडीवधन्विना

4 ^{a}) K1 5 य स पांडव (sic), Dn1 यस्मात्पाडव, Dn2 यं पाडवेय, G2 8 यं पांडवेयात् (for य स पाण्डव) T1 पुत्रा स (for सत्रासान्) G1 य हि स पांडवे त्रासा — ^{b}) K2 om मम पुत्रा B8 बला (for रथा) — ^{c}) K0 3 5 B1 G1 2 M1 प्र(K3 5 अ)युध्यत (G2 °त); D9 आयु (for प्रायुध्यन्त) — ^{d}) D4 M- मातंग, T1 G M1 3 4 मातगम् D5 G1 यूथपा

5 K2 om 5 — ^{a}) K3 5 T2 शार्दूल (for शार्दूलम्) — ^{b}) G3 सव्यसाचिन — ^{c}) K0 3 5 मातग (for मातङ्गम्) — ^{d}) K3 5 Dn2 निपातित

6 ^{a}) K1 2 D2 5 T G1 M1 3 4 तमेता (K1 ता), K3 5 M2 तमेत, Dn2 तमेव, G3 तमेनं (for समेता) K5 B1 2 Dn2 G3 M4 व्याघ्र, G1 व्याघ्रा (for -व्याघ्र) G2 कथमेन नरव्याघ्रं — G1 om 6^c–8^b — ^{c}) T1 विकीर्ण (for प्र) K1 मूर्धजा K1 पत्यो, T तस्य (for पत्न्यो) — ^{d}) Ś2 रुदंत्या, K (except K4) Ñ1 Dn D2–5 8 G3 M2–4 रुदत्य, T स्त्रियस्त (for रुदत्य) D5 समुपासते

7 G1 om 7 (cf v 1 6) Ś1 damaged — ^{d}) Ś2 नाद्यगच्छत; K1 नाध्यगच्छता, K2 गच्छत, K3 5 नाधिजग्मिवान्, Dn° G2 3 M नाधिगच्छति, T नाभि गच्छति

8 G1 om 8^{ab} (cf v 1 6) — ^{a}) K0 अनाधृष्ट, K1. 2 दृष्य (for धृष्य) Ś2 पर (for परैर्) — ^{c}) K1 [अ]र्द्दिष्मान् (for [अ]र्चिष्मान्) — ^{d}) K1 2 B3 D2 3 निश्चल (K1 ल), B4 T G1 सुस्थिर, Dn1 D3 च स्थित; G2 3 य स्थिर (for च स्थिर) — After 8, G1 reads 1^c–3^b

9 ^{a}) T G1 पूर्वं, G2 भूयो (for वीरो) — ^{b}) Dn2 मारिष (for माधव) — ^{c}) D0 निहत (submetric) (for विनि°) — ^{d}) Ś K (except K0) Dn1 D° 5 भग्न, Dn2 रुग्न (for रुग्ण) K5 द्रुमा

10 ^{a}) K2 पत्नी त्व, Dn1 पत्नीं त्वां, Dn2 पतिता (for पत्नीं त्व) — ^{c}) D5 G3 लालप्यमान K5 लालप्यमानकरुणा — ^{d}) K1 D1–4 6 8 9 T2 G2 3 रुदतीं, K2 रुदति, Dn1 रुदती, T1 पदतीं, M2–4 वदतीं (for रुदतीं) K3 5 च गतां (for पतिता)

11 ^{a}) K3 5 आर्यस्य (for आचार्य) M2 4 शापानु (for -शापोऽनु) Cv cites आचार्यशापोऽनुगत (as in text) K0 [s]र्थवद्धां, K1 D2 M1 2 4 ध्रुव त्व, K2 M3 ध्रुवं त्वा, K5 गतो ध्रुव, G2 ध्रुव त्वया (for ध्रुवं त्वां) — ^{b}) K1 येदग्रसच् (sic) K (except K0 4) D2 5 G2 इद (for इय) K1 2 D2 5 धरित्री (K1 त्रीं), K3 5 T2 G3 धरा च ते, G1 धरापते, G2 धरातले (for धरा ते) — ^{c}) Dn2 [अ]प्रहृत, T1 G1 [अ]भिहृतं, T2 [अ]पहृत (for [अ]पहृतं) — ^{d}) Ś2 K0–3 Ñ1 B3 4 Dn D1–6 8 9 S (except G3 M4) [आ]हव, K5 [आ]हव (for [आ]हवे) K1 2 D2 5 शोभिना (K1 °ता) युधि, T G1 -चक्रमध्ये (for शत्रुमध्ये)

12 ^{a}) K3 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 6 8 9 हा हा (for अहो) K3 पतिं त (for पतिता) K3 M1 विसंज्ञ K5 अहोवशेषे पतितं विसज्ञ — ^{b}) Ñ1 संवीक्ष्य; D2

समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धनिष्कम् ।
कर्णं महाबाहुमदीनसत्त्वं
सुषेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२
अल्पावशेषो हि कृतो महात्मा
शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः ।
द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव
कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशाहे ॥ १३
सावर्तमाना पतिता पृथिव्या-
मुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा
रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

गान्धार्युवाच ।
आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।
गृध्रगोमायवः शूरं बहुबन्धुमबन्धुवत् ॥ १
तं पश्य कदनं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन ।
शयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितम् ॥ २
तं सृगालाश्च कङ्काश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः ।

समीक्ष (for समीक्ष्य) Ś2 -कंठनिष्क, Ñ1 B1 3 -बद्ध निस्कं; D1 4. 6 8 9 बद्धकक्षं; D3 °निष्का (for °निष्कम्) — d) K1 D2 सु(D2 सु)खेणमार्ता, K2 सुषेणमार्ता, K3 5 शुशोच माता, Dn2 दुःखेन माता; D5 सखेदमाता (for सुषेण°) K3 M2 भयार्ता (for भृशार्ता)

13 a) T G1 कलावशेषो, G2 भपाद° (for अल्पाव°) K3 वि, K5 B Dn1 D1–6 8 9 [ऽ]पि (for हि) Ś K0 4 कृतात्मा (for महात्मा) — b) K1 -भक्ष्यै, D5 -भक्षो (for -भक्षै°) G2 -भर्त्सयद्भि — c) D5 द्रष्टं; T2 दृष्ट्या, M3 द्रष्टुर् (for द्रष्टु) K5 D5 अस्सं, B1 च न; B2 3 D1–4 6 8 9 न न°, B4 मन°, Dn1 तत°, T2 स स (for न सं) K3 5 शशांक (for शशीव) — d) K3 5 स कृष्ण (for कृष्णस्य)

14 a) Ś K0 1. 4 D5 G3 विवर्तमाना, K2 निवर्त°, K5 सन्वार्तनादा, Ñ1 B4 आवर्तमाना Dn1 सा वर्द्ध (for सावर्त°) K0 पतित, D2 पतिता K3 सत्वा र्तनाप्रपतिता पृथिव्याम् (sic), K5 सा न्वार्तनादा पतिता पृथिव्याम् — b) K3 5 उत्थाप्य (for उत्थाय) K4 M1 चैव चैषा, D5 दैन (for दीना) K4 M1 दीना, G1 चैव (for चैषा) — c) K4 वक्त्रेण (for कर्णस्य) K5 चक्र (for वक्त्र) Dn -जिघ्रसा(Dn2 °मा)ना (for °माणा) — d) K1 रोरुपते (for रोरूयते) K0 तत्र (for पुत्र-) K1. 2 पुत्रवधाभितप्ता (K1 °प्तां), K3 5 पुत्रवधेन तप्ता (K5 °प्ता°); Dn2 पुत्रवधे हि तप्ता; T G1 दुःखधयाभितप्ता

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री —*Adhy name* K1 D2 कर्णदर्शन°, K2 कर्णदर्शना, T G3 कर्णदर्शन, M कर्णशरीरदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 K1 G2 20, K2 22, Ñ1 D3 6 13, D9 11, T G1 3 M 21 (as in text)

22

1 K1. 2 D2 om 1ab — a) M2 अवन्त्य (for आवन्त्य) — c) K3 4 Dn2 गृध्रा (for गृध्र) Ś K0 4 तूर्णं (for शूर) — d) K3 बधुबधुम्, T1 M शूर°, G1 दूर° (for बहु) K5 om (hapl) मबन्धु

2 a) D2 यश्च (for पश्य) — b) K1 2 D2 5 शूराणा (for शत्रूणां) K2 मधुसूदन° — d) Ñ1 रुधिरौघ (for °रेण) K1 समुच्छ्रित, K2 समाक्षित, T1 समुत्क्षित (for समुक्षितम्)

3 M2 4 om 3a–4b — a) K1 2 5 Ñ1 B Dn D° 4 5 शृगालाश्, K3 4 T1 सृगाला(K4 °ए)श्, Ś K0–2 4 D5 हिंस्राश्, B1 ककश्, Dn2 G2 3 M3 गृध्राश् (for कङ्काश्) — b) Ś2 K2 क्रव्यादश् (for

तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३
शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दसारिणम् ।
आवन्त्यमभितो नार्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ४
प्रातिपीयं महेष्वासं हतं भल्लेन बाह्लिकम् ।
प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनम् ॥ ५
अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते ।
सोमस्येवाभिपूर्णस्य पौर्णमास्यां समुद्यतः ॥ ६
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां परिरक्षता ।
पाकशासनिना संख्ये वार्द्धक्षत्रिर्निपातितः ॥ ७
एकादश चमूर्जित्वा रक्ष्यमाणं महात्मना ।
सत्यं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८
सिन्धुसौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मनस्विनम् ।
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथम् ॥ ९
संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ।
भषन्तो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्तिकात् ॥ १०
तमेताः पर्युपासन्ते रक्षमाणा महाभुजम् ।

क्रव्यादाश्च) K2 पृथग्विधा — c) M1 [अ]विकर्षंति — d) G1 कालवि (for °स्य)

4 M2 4 om 4ab (cf v 1 3) — b) K1 2 Dn1 D2 9 T G1 M1.8 शूरम् (for वीरम्) K3 B2–4 Dn1 D1 4 6 8 9 G1 -कारिण, B1 -शारिण ; M8 धारिण D5 शूर संग्रामसारिण — c) K0 अवतिम् ; K5 आच त्यम्, Ñ1 आपतसि (for आवन्त्यम्) B1–3 D1 4 6 8 9 सहिता (for अभितो) K4 नार्या (for नार्यो) Dn1 D8 आवर्त्यसहिता नार्यो — d) Ś1 K1 3–5 Dn D2 4 5 S रुदत्य (for रुदत्य°)

5 a) Ś K0 4 G2 3 Cv प्रातिपेय, Dn1 पाद्य, G1 °वीध्य, Ca d °पीयं (as in text) — b) K3 5 शित (for हत) K1 2 Dn1 D2 T1 G M1 भीमेन, D3 भीमं न (for भल्लेन) K3 बाह्लीकं — c) D2 असुप्तम् (for प्र) K3 शार्दूळ — d) M1 lacuna K2 transp पश्य and कृष्ण K5 मनस्विनी

6 a) K2 अतिव K0 वर्णस्य (for -वर्णोऽस्य) — b) D6 नित्यस्यापि च, G2 हतस्याद्यापि (for निहत स्यापि) K5 च शोभते (hypermetric), B1 2 दृश्यते (for शोभते) — c) K1. 2 B1 [अ]ति, G1 [अ]वि (for [अ]भि-) T2 corrupt — d) K1–3 5 D5 G1 पूर्णमास्यां (for पौर्ण) Ś1 K4 Dn2 G2 3 समुद्यतं (G3 तां) ; K1. 2 समद्युते , Dn1 D8 इवोद्यत , D2 समुद्यते , T G1 समतत (for समुद्यत)

7 b) T2 प्रतिज्ञाश्च (for प्रतिज्ञां) Ś K0 4 चाभि रक्ष(K0 क्षि)ता ; K1 D2 चापि रक्षिता ; K2 चाप रक्षिता ; K3 चैव रक्षिता, K5 वै च रक्षिता, Dn2 M3 चापि रक्षता, D4 परिरक्षतां ; D5 योपि रक्षता, T G1 M1 2 4 चैव र , G2 अभिर°, G3 अपि र (for परिरक्षता) — c) T2 G3 M संख्ये (for संख्ये) — d) K3 5 वार्धक्षत्रो, T G1 3 M2 वार्धक्षत्रं, G2 वृद्ध क्षत्रो (for वार्द्धक्षत्रिर्) T G1 3 M2–4 निपातित. Ñ1 वार्द्धके विनिपातित°, Cv as in text

8 a) K2 एकादश B2 4 Dn D1 2 4 6 8 9 Cv चमूर्भित्वा ; D8 चमूद्वार, T1 G1 M1 चमू जित्वा ; T2 चमू भित्वा, G2 3 -चमूर्भ(G3 °भ)र्ता ; M2–4 चमूभि (M3 त्वा)स्तु (for चमूर्जित्वा). — b) Ś2 K1–3 Dn2 T1 G2 रक्षमाण (for रक्ष्य°) T1 G1 M महात्मभि° Cv रक्ष्यमाण महात्मन°. — c) M3 सत्यां (for सत्य) T1 चिकीर्षंत Ñ1 वाक्य ; M3 तस्य (for पश्य) — d) K1. 2 D2 M हतमेव, K4 हतसेना, D3 हतेमेन ; T G1 हतमेनं

9 Ś K0 4 om (hapl) 9 — a) T1 सिंधु — b) K5 मनस्विनीं — c) D4 भक्षयति, D6 °यंते Dn1 D4 M3 4 [अ]शिवा (for शिवा) — d) K5 जयद्रथे

10 a) K1 सरक्षिमाणा, K3 स रक्ष्यमाण ; T1 स रक्ष , M2 स्वं रक्ष° K5 सरक्षमाणा भार्याय (sic) — b) K4 अतरक्ताभिर् K2 अच्युत K1 अनुरक्ताभिर च्युता, M2 4 अनुकूलाभिराहवे — c) Ś2 K4 भापतो, K3 5 रुदत्यो ; Ñ1 भयतो ; B1 2 4 भयार्ता ; Dn1 D1 3 6 8 9 रसत्यो ; G2 3 कूर्जत्यो (for भषन्तो) K5 व्यापकर्षंति, Dn2 [S]प्यव° ; G2 [S]प्यप° K1 मीषयत्योपि कर्षंते, K2 D2 5 मीपयंत्यो विकर्षंति, B3 D4 corrupt, T2 G1 M1 2 भक्षतोप्यव(G1 M1 °प)कर्षंति — d) Dn2 (marg as in text) G2 3 तीर्थम्, M4 नूनम् (for निम्नम्) K1 अतकान्, K2 अतिकान्, D6 अतिकं (for अन्तिकात्)

11 a) K1 तमेवा, K3 5 समेता° K1 2 D5 समु (K1 °म)पासते, K3–5 Ñ1 पर्युपासंति (K4 तो) — b) Ś K0 2–4 Ñ1 B1. 2 D2 5 9 रक्ष्यमाणं (K2 3 Ñ1 °णा), B3 4 Dn1 D1 3 4 6 8 रक्षमाणं, Dn2 विक्ष्य माणा, T1 वीक्ष्यमाण, G1 2 वीक्षमाणा, G3 वीक्षमाण ;

सिन्धुसौवीरगान्धारकाम्बोजयवनस्त्रियः ॥ ११
यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकयैः सह ।
तदैव वध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ॥ १२
दुःशलां मानयद्भिस्तु यदा मुक्तो जयद्रथः ।
कथमद्य न तां कृष्ण मानयन्ति स्म ते पुनः ॥ १३
सैषा मम सुता बाला विलपन्ती सुदुःखिता ।
प्रमापयति चात्मानमाक्रोशति च पाण्डवान् ॥ १४
किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति ।
यत्सुता विधवा बाला स्नुषाश्च निहतेश्वराः ॥ १५
अहो धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयामिव ।
शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्ततः ॥ १६
वारयामास यः सर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृद्धिनः ।
स हत्वा विपुलाः सेनाः स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ १७
तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् ।
परिवार्य रुदन्त्येताः स्त्रियश्चन्द्रोपमाननाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

M1 रक्षमाण (for रक्षमाणा) — After 11^{ab}, D5 ins

58* दुषलां मानुष ते (sic) रक्षमाणा महाभुजम् ।

— ^{c}) Ś -गाधार; K3 5 -गाधारा; B Dn1 D1-6 8 9 भर्तारं; T G1 कांभोज (for गान्धार) — ^{d}) Ś1 K0 4 Ñ1 D6 काभोज, K2 कावोला, K[illegible] -कांबोजा, D4 -कांबोज, T G1 गांधार (for -काम्बोज) K3 M4 यवना, B4 -जवन (for यवन)

12 ^{b}) K3 5 प्राद्रवा (for प्राद्रवद्) K0-2 5 B4 Dn2 D1. 2 4-6 8 9 कैकयै — ^{c}) K4 तदेव

13 D5 om. (hapl) 13^{ab} Ś2 reads 13^{ab} on marg in Devanāgarī — ^{a}) K1 दुःशल्या, S (except M2 4) दुःशळा (G1 M1 °ळा) Ś2 K3-5 B1 च (for तु) Ñ1 दुःशासन मानयद्भिर् (sic) — ^{b}) B1. 3 T1 G1 2 M1 3 तदा, M2 4 तथा (for यदा) D1 4 6 8 9 त्यक्तो (for मुक्तो) K1 B3 जयद्रथ (B3 °थं) — ^{c}) Ś K0 स (for ता) D4 G2 कृष्णा (G2 °ष्णा), M मान्या (for कृष्ण) K4 कथमुद्यतन कृष्ण — ^{d}) G2 आह्वयंति (for मान°) K3 5 न (for स्म) G1 3 M1 3 4 मे (for ते) Dn2 [s]नघ, T G1. 3 M1 सुता, G2 न ते, M2-4 सुता (for पुन°). — After 13, D3 6 ins 59*

14 G3 om. 14-15 — ^{a}) Ś K4 D2 से (K4 शे°; D2 शै)षा मम, T G1 सैंधव मे (for सैषा मम) K4 सुतास्कृष्ण (for सुता बाला) — ^{b}) K1 3 विलपति सु, Dn2 प्रलपती सु, T1 G1 प्रस्खलतीव, T2 प्रस्खलन्निव, M प्रस्मयंतीव (for विलपन्ती सु) Ś1 Dn1 D5 च (for सु) K2 5 सुदुःखिता — ^{c}) K1 D2 आत्मना हति, K3 प्रमपयति; K4 Ñ1 G2 M2-4 प्रमापयंती (K1 °ति); B1 2 4 Dn2 D5 प्रला(D5 °म्ला)पयति Dn2 नात्मानम् (for चा°) — ^{d}) Ś2 K3 आक्रोशयति; B2. 4 Dn1 D1 3-6 8 9 G2 M1. 4 आक्रोशति च, T G1 M2 3 आक्रोशंतीव (for आक्रोशति च) K4 पांडवं

15 G3 om 15 (cf. v l 14) — ^{a}) D9 तु (for नु) — ^{b}) Ñ1 परम मे (for पर मम) — ^{c}) D1 3 6 8, 9 T2 मत्सुता, D4 मत्सुतां

16 ^{a}) Ñ1 B Dn1 D1. 3 4 6 8 9 हा हा (for अहो) K3 5 वै (for धिग्) Ś2 K2 दुःशिलां, K5 दुःशला; T G M3 दुःशळां (for दुःशलां) — ^{b}) M4 इह (for इव) — ^{c}) K3. 5 समासाद्य (for अना°) T G1 M3 भर्तुं शिर अपश्यंती (T2 °ती), M1 2 4 भर्तुः शिरो ह्य (M1 °रोप्य)पश्यंती — ^{d}) Ñ1 बध्यमानाम्, D9 धावमाना, G2 याचमाना, G3 धावमानान् (for °मानाम्) Dn2 G2 3 ततस् (for इतस्)

17 ^{a}) K1-3 5 Ñ1 Dn2 D2 धारयामास M2 यस्सर्व (for यः सर्वान्) — ^{b}) M2 बाधवान् (for पाण्ड°) K0 -गृद्धिण, K5 -गृध्निन; T2 -गर्धिन (for -गृद्धिन°) — ^{c}) B3 D1 3 4 6 8 9 हत्वा स (by transp), Dn1 हत्वा सु; M2 स हि त्वां K2 विपुला सेना, K3 विपुळा सेनां; K5 M विपुलां सेनां, T1 विशिखाबैनान्, T2 G1 विशिखै सेनां — ^{d}) K4 मृत्यु (for मृत्यु)

२३

गान्धार्युवाच ।

एष शल्यो हतः शेते साक्षान्नकुलमातुलः ।
धर्मज्ञेन सता तात धर्मराजेन संयुगे ॥ १
यस्त्वया स्पर्धते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ ।
स एष निहतः शेते मद्रराजो महारथः ॥ २
येन संगृह्णता तात रथमाधिरथेर्युधि ।
जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तथा तेजोवधः कृतः ॥ ३
अहो धिक्पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनम् ।
मुखं पद्मपलाशाक्षं वडैरादष्टमव्रणम् ॥ ४
एषा चामीकराभस्य तप्तकाञ्चनसप्रभा ।

---

18 ᵃ) K3 5 स मत्त इव; B4 उन्मत्तमिव; G1 M स सुप्तमिव —ᶜ) D9 रुदति (for रुदन्ति) K5 [ए]-मा, Dn2 [अ]स्ता; D5 [ए]ता (for [ए]ता) —ᵈ) Ś1 प्रियाश् (for स्त्रियश्) Ś K0 4 चंद्रोपमा इह (K0 °व); K3 5 चद्रोपमा स्वयं, D2 चद्रोपमानिन

Colophon — *Sub parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* T G3 जयद्रथदर्शन; M3 गांधारी प्रलापे जयद्रथशरीरदर्शनं; M4 गांधारीप्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) Ś2 G2 21, K3 23, Ñ1 D3 6 14, D9 12, T2 M3 22 (as in text).

23

1 K1 om the ref —ᵇ) K2 मातर; T1 मातळ (for मातुल) —ᶜ) K1, 2 B4 Dn D1–6 8 9 हतस (for सता) Ś K0 4 नाम; Dn2 G3 [अ]नेन; G2 तेन (for तात)

2 ᵃ) G3 वर्धते (for स्पं°) —ᵇ) K1 3 D5 सर्वेशा (for सर्वत्र) Ś1 K0 3 4 Ñ1 D1, 3–6 8 9 पुरुषर्षभः —ᶜ) D2 5 एव (for एष) K1 निहते —ᵈ) Dn1 मद्राज्ञो (submetric), M2 मद्रिराज (for मद्रराजो) K1 3 Dn1 D3 5 T1 G1 M महाबल (for °रथ) — Ś1 K Ñ1 B1 2, 4 Dn2 D2 8 ins after 2 D3 6 after 11 22 13

59* जयद्रथे यदि ब्रूयुरपराधं कथंचन ।
मद्रपुत्रे कथ ब्रूयुरपराधं विवक्षव ।

[(L 1) K4 जयद्रथो, B1 2 द्रथ Ñ1 D2 3 6 यद ब्रयुर् G2 3 M1 विवक्षव (for कथचन) — G2 3 M1 om line 2 —(L 2) Ś1 K0 4 रित(K4 *त)पुत्रेथ किं, K1 D3 कृतपुत्रे च क (D3 तं), K2 कृतपुत्रे कृत, K3 मद्रपुत्रे तु किं, K5 corrupt; Ñ1 मद्रराजे तु तं, B1 2 मद्रराजनि किं, B4 मृतपुत्रानि किं, Dn2 मद्रपुत्रति किं, D3 6 क्षत्रपुत्रे न क (D6 °त्रे तु क), G1 मद्रपुत्र कथ, M2–4 कृतपुत्रे तु क (for मद्रपुत्रे कथ) K1 3 Dn2 D2 M2 विवक्षत; K3 5 °क्षित]

3 ᵃ) S (except G2) तेन (for येन) Ś K0 3–5 Dn2 संगृह्यता (K3 5 °ता), Ñ1 सपूज्यता (for स गृह्णता) —ᵇ) K1 2 5 B1 G1 3 आधिरथे (for °रथेर्) D1 4 5 3 9 भुवि (for युधि) —ᶜ) K1, 2 D5 मम (for पाण्डु) —ᵈ) K1 यथ, K2 D2 यदा; B1 3 Dn1 D1, 3–6 8 9 T2 G2 M4 सदा (for तथा).

4 ᵃ) Ñ1 Dn1 D3, 4 हा हा (for अहो) Ś K4 विकृष्य (Ś1 °श्य) (for धिक्पश्य) —ᵇ) D2 पूर्ण (for चन्द्र) K3 5 पूर्णचद्रस्य दर्शनं. — Ś2 reads 4ᶜᵈ on marg in Devanāgarī —ᶜ) Dn1 M2 सुख (for मुखं) Dn1 यगु (for पद्म) Ś K0 2 4 Ñ1 -दलाभा(Ś1 °मा)क्ष; K1 D2 -दलाक्षाभ (D2 °म); K3 5 -दळा(K5 ला)भास; Dn2 दलाभ च; D5 दला**, G2 3 -दळाकारं —ᵈ) K5 T G1 व्याळैर्; B3 Dn D1 3 4, 6 8 9 काकैर्; D2 व्यालैर्; M1, 3 4 वळैर् (for वडैर्) Ś1 वदनाद्**व्रण; Ś2 K4 वक कंककृतव्रण; K1 व्यालैरादष्टमव्रण; K2 पद्मयलेरंष्ट; K3 व्याळारादष्ट (sic), Ñ1 वदनादष्टपन्निर्णं; B1, 2 4 भक्ष्य मान (B4 °णं) विहगमै, D5 व्यालेनाकृष्णमक्रमे; G2 बंधूकाभासमव्रण; G3 मधुकभोष्ट; M2 वळैरादष्ट.

5 ᵃ) Ś2 K3 एष; K1 एवं, K5 एक; B2 D1, 4, 6 8 9 अस्य (for एषा) K2 चामीकराभ्रस्य, B1 2 सूर्यकराभस्य M2 एषादि कराभस्य (submetric) —ᵇ) K2 -साप्रभा; K4 B1 2 4 M3 सुप्रभा, Dn2 T2 G2 3 सनिभा; D2 -सप्रभात् (for सप्रभा) —ᶜ) K5 भस्याद्; Dn1 भास्याद् (for भास्याद्) Ś K0 4 विनि र्गता, K1 5 D2 विनिसृता; G3 विनिहृ* (for विनि सृता). —ᵈ) Ś1 K2 भक्षते; G2 3 भक्षिता (for भक्ष्येत) K3 भक्ष्यते कृष्यते भुवि.

आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः ॥ ५
युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनम् ।
रुदन्त्यः पर्युपासन्ते मद्रराजकुलस्त्रियः ॥ ६
एताः सुसूक्ष्मवसना मद्रराजं नरर्षभम् ।
क्रोशन्त्यभिसमासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ७
शल्यं निपतितं नार्यः परिवार्याभितः स्थिताः ।
वाशिता गृष्टयः पङ्के परिमग्नमिवर्षभम् ॥ ८
शल्यं शरणदं शूरं पश्यैनं रथसत्तमम् ।
शयानं वीरशयने शरैर्विशकलीकृतम् ॥ ९
एष शैलालयो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
गजाङ्कुशधरः श्रेष्ठः शेते भुवि निपातितः ॥ १०
यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते ।
श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्धजान् ॥ ११
एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
लोमहर्षणमत्युग्रं शक्रस्य बलिना यथा ॥ १२
योधयित्वा महाबाहुरेष पार्थं धनंजयम् ।
संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ॥ १३
यस्य नास्ति समो लोके शौर्ये वीर्ये च कश्चन ।
स एष निहतः शेते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ १४
पश्य शांतनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्चसम् ।

---

6 ^{a}) Ś2 निहित (for निहत) — ^{b}) D2 सल्य D2 5 शमिति (for समिति) Ś1 K0 4 शोभिनं (for -शोभनम्) — ^{c}) Ś2 रुदत्या ; K3. 5 तरुण्य ; Ñ1 रुदत्य (for रुदन्त्यः) Ś K0 4 पर्युपासीना ; K5 °पासते — ^{d}) Ñ1 B1 2 4 D1 4 6 8 9 मद्रराज K1 2 Ñ1 D2 5 S (except G2 3) -कुलांगना (for कुलस्त्रिय)

7 ^{a}) M2 हृता (for एता) K1 D2 सुश्लक्ष्म, K2 सुसूक्ष्म Ś1 (*sup lin* as in text) G1 -वदना (for -वसना) — ^{b}) D9 नरर्षभ — ^{c}) Ś1 क्रोशत्य*, Ś2 K0 4 क्रोशंत्य स, K3 5 क्रोशंत्योभि ; B Dn1 D1-4 6 8 9 क्रोशत्यो(Dn1 °स्त्या)थ, G1 क्रोशतीभि (for क्रोशन्त्यभि) — ^{d}) K0 क्षत्रियर्षभान्, K1 2 °र्षभ°, K5 °र्षभा, B1 D2 °र्षभ ; G1 °र्षभा

8 T1 om (hapl) 8 — ^{a}) K4 विनिहत ; K5 निपातित (for निपतित) Ñ1 B1-3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 शूर ; D5 भार्य (for नार्य) — ^{b}) M3 [अ]भ्रत (for [अ]भित) K4 स्थिता — ^{c}) Ś2 K1-3 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 9 T2 वासिता S1 गृध्रिन°, Ś2 गृध्रय, K0 गृध्रिण ; K3 5 ऋषभ, K4 गृध्रिण°, Ñ1 G2 घृष्टय ; D2 कृष्टय ; G1 दृष्टय (for गृष्टय) — ^{d}) Ś K0 4 B3 Dn2 D1 G2 3 परिलग्नम्, K3 D4 °भग्नम्, Ñ1 प्रविलग्नम् (for परिमग्नम्) K1 2 Ñ1 B Dn1 D1 2 4 8 9 इव द्विप (for इवर्षभम्).

9 ^{a}) K4 सरणद ; G3 M2 शरद् (submetric) (for शरणद). — ^{b}) K3 5 नरसत्तम, Ñ1 नृप° ; T1 कृष्ण मदनं, M वृष्णिनंदन (for रथसत्तमम्) K1 2 D3 5 पश्येम वृष्णिनंदन (K1 2 °न), G2 पश्य त कृष्ण नदन — ^{d}) Ś K0 रथैर्, G3 शनैर् (for शरैर्) K3 विशकलीं, Ca d विशकली (as in text) K2 करं (for कृतम्)

10 ^{a}) K1 शैवालयो ; K3 5 शै(K5 शि)लाधिपो ; D3 शैलान्वयो (for °लयो). M3 राज (for राजा). — D5 reads 10^{cd} on marg — ^{c}) K5 धरा (for धर) K1 2 4 Dn D1 3 S श्रीमान् D5 शकर संवर श्रीमान् — ^{d}) T1 G युधि (for भुवि).

11 ^{b}) K1 [ए]ष (for [ए]षा). D9 विराजति — ^{c}) K1 B1 D3 स्वापदैर् (for श्वाप°) K1 5 भक्षमाणस्य, Ñ1 भक्षमानास्य — ^{d}) D3 शोभयन्निव ; S शोभयत्येव (for °यन्तीव) K1 च मूर्धजात् (hyper metric), G3 मूर्धजा

12 ^{a}) K1 2 Dn2 D2 5 S रोमहर्षणम् K1 इत्युग्रं ; K3 5 Ñ1 B Dn1 D1 3 4 अत्यर्थं (for अत्युग्रं) — ^{d}) Ś1 बलिना ; K3 बलिना, K4 मडिना ; K5 बलिना ; Dn1 बलितो, Dn2 D4 6 8 [इ]वाहिना ; D3 बलिनो ; D9 [ए]वाहिना (for बलिना)

13 ^{a}) K1 महावाहो, K3 °बाहुम् — ^{b}) K3 एषा (for एष) K3 5 पार्थो (for पार्थं) K3 5 धनजय — ^{c}) K5 सयोग (for सशय) G3 तु (for च)

14 ^{b}) D5 धैर्ये (for शौर्ये) Dn1 वार्ये च, G2 वीर्येण (for वीर्ये च) K3 वीर्ये वै चारुदर्शन — ^{d}) K0 M1 भीमवधा(M1 °दा)हवे ; K1 4 D2 T G1 3 भीमकृदा (D2 °ता) (for भीष्मकृदा)

15 ^{a}) K3 एन, K4 एत (for पश्य). — ^{b}) K3 -पर्चसा — ^{d}) K3 4 Ñ1 Dn D5 G2 M4 पतित (for

युगान्त इव कालेन पातितं सूर्यमम्बरात् ॥ १५
एष तप्त्वा रणे शत्रूञ्शस्त्रतापेन वीर्यवान् ।
नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥ १६
शरतल्पगतं वीरं धर्मे देवापिना समम् ।
शयानं वीरशयने पश्य शूरनिषेविते ॥ १७
कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
आविश्य शेते भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा ॥ १८
अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैः समन्वितम् ।
उपधायोपधानाग्र्यं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ १९
पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशाः ।
एष शांतनवः शेते माधवाप्रतिमो युधि ॥ २०
धर्मात्मा तात धर्मज्ञः पारपर्येण निर्णये ।
अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ॥ २१
नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी ।
यत्र शांतनवो भीष्मः शेतेऽद्य निहतः परैः ॥ २२
स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः ।

पातित) G2 मतिकात् (for अम्बरात्)

16 [a]) K8 पोथयित्वा; K5 पार्थयित्वा, Dn1 D8 T G1 एष जित्वा (Dn1 D8 तीर्त्वा) (for एष तप्त्वा) Dn2 मह्या (for रणे) — [b]) K1 शास्त्र, K4 G2 शत्रु (for शस्त्र) K0 पातेण, K3 5 Ñ1 T G1 पातेन (for तापेन) G1 (also as in text) पातित (for वीर्यवान्) — [c]) K2 नर°, K3 5 न च (for नर) K5 सूर्यास्तम् (for सूर्योऽस्तम्) K2 अन्येति (for अभ्येति) K1 corrupt — [d]) K5 सूर्यास्तमिति; D6 M2 सूर्योस्तमिति K1 2 5 केशव°

17 [a]) K3 5 तल्पे (for -तल्प) K1 2 D2 भीष्म (for वीर) D6 शरतल्पे पितु शास्त्रे — [b]) Ñ1 G2 धर्म (for धर्मे) S देवर्षिणा (for देवापिना) K0 4 धर्मदेवापिनासमने (sic), K1 2 D2 ऊर्ध्वरेतसमच्यु(K2 द्यु)त — [d]) Ś1 K0 4 वीर (for शूर) K2 निषेवते, D8 M निषेवित (M2 °ता)

18 [a]) K3 G2 3 M2–4 कर्णिनाळी(K3 °ळि)क ; T1 G1 कर्णनालीक, T2 कक्नाळीक — [b]) Ś K0 4 D3 आस्तीर्णे (K4 °क) (for आस्तीर्य) Dn1 शयनोत्तमां — [c]) D2 सेते (for शेते) — [d]) K0 स्कधा, K4 कद° (for स्कन्द°) Ś1 K0 3–5 Ñ1 Dn D8 शरवन, D5 शरवने (for वण)

19 [a]) Ś K4 अतूलपर्णं; K0 अतूर्णपर्णं; K1 अनूपूर्णं (submetric), K3 अतूळपूर्णं; Ñ1 अलून°, B3 Dn2 (marg as in text) आकर्णं, D2 अतूपूर्णं (sic), G2 असूलपूर्णं, M1 अतूलपूर्णो (for °पूर्णं) K3 B1 Dn1 D3 G3 गांगेय; K5 गांगेये (for गाङ्गेयस्) Cv as in text — [b]) Ś K0 4 भारै° (for बाणै) Ś K0 4 D4 समन्वित (D4 °तां), Dn2 S समर्पित (M1 °त) — [c]) K2 [उ]पधानाप्य, B3 °धान्यग्रं; D2 °धामाग्र्यं, D3 °धामग्र्यां, T G1 °धानार्थं; G2 धामाप्य; G3 M धानार्थं (for °धानाग्र्य) K5 उपाध्यायोपधानाप्य — [d]) K1 G1 गाजी(G1 °ण्डी)वधान्विना; K2 गांजीवधन्वना°

20 [a]) K3 पाळयान K1 2 D5 पितुरर्थे; Cn d पितु° शास्त्रम् (as in text) Ś K0 4 पितु शास्त्र पालयान (K4 °ना); K5 पाळयाना पितु° शस्त्रं — [b]) K5 चमूरता (for ऊर्ध्वरेता) K4 महामना°; B1 °तपा, D2 °यसा°, D5 °रथा, M2 °यश (for °यशा) — [c]) K2 शेष (for एष) K5 शाततलव (hypermetric) (for शांतनव) — [d]) K3 प्रतिमो; G1 [अ]प्रथिमे (for [अ]प्रतिमो) T G1 M2 4 रणे; G2 3 M1 3 रथ (for युधि)

21 Ś1 damaged — [a]) B3 D1 3 6 9 धत, Dn1 D4 वस; D8 तव (for तात) K1–3 D2 सर्वज्ञ; K5 धर्मज्ञ, B1 S सर्वज्ञ (M3 °ज्ञ) (for धर्मज्ञ°). — [b]) Ś2 K0 4 Cv पारपर्ये च, K3 5 पराचार्ये स, B D2 9 पारावर्येण; T G1 पाराव(G1 °वा)र्यस्य, G2 3 M3 पाराव(G2 °श)र्ये स; M1, 2 4 पारावार्ये स (for पारपर्येण) K0 निर्भये — [c]) K1 च (for सन्) — [d]) M4 अय (for एष) Ś2 प्राणा व्यधारयत्, K0 प्राणान्यधारयत्, K1–3 5 °न्विधारयन्; K4 °न्व्यधारयत्; D1 3 °नधारयन्; D2 °न्विधारय° D4 प्राणापानान्विधारयन्

22 [a]) Ś2 K0 4 यस्य; D6 विद्वान्; M1, 4 बुद्धि°; M2 स्पर्धी; M3 कश्चित् (for युद्धे) K0 रणे; D5 कृतां, G1 3 कृते, G2 कुत, M1 2 4 कृत (for कृती) M3 युद्धे (for कश्चिन्) — [b]) K3 विद्वांश्च; K5 विधाश्च च, Dn2 नास्ति कश्चित्, T1 G1 2 M न विद्या न (for न विद्वान्न) K3 5 पराक्रमे; Dn1 °क्रमो; D6 °क्रम; S (except G3) °क्रम (for °क्रमी). — [d]) G1 विनिहत. (for ऽद्य नि°) K1 2 B2 4 Dn1 D2 3 5 शरै (for परैः).

धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ॥ २३
प्रनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धृतः ।
स गतः कुरुभिः सार्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २४
धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रक्ष्यन्ति माधव ।
गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ॥ २५
अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा ।
तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां गुरुसत्तमम् ॥ २६
अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः ।
भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥ २७
यस्य प्रसादाद्बीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् ।
चकार स हतः शेते नैनमस्त्राण्यपालयन् ॥ २८
यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ति स्म पाण्डवान् ।
सोऽयं शस्त्रभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शस्त्रैः पृथक्कृतः ॥ २९
यस्य निर्दहतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत् ।
स भूमौ निहतः शेते शान्तार्चिरिव पावकः ॥ ३०
धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।

---

23 Ñ1 om 23^{ab} — ^{a}) B1 वीरेण (for शूरेण) — ^{b}) Ko 3 5 B Dn1 D2 5 G2 पृच्छमाने (Dn1 °णे)न, M2 [आ]पृच्छयमानेन — ^{c}) K3 5 धर्मेणाप्याहवे (K5 °रे). M1 2 4 [आ]भवन् (for [आ]हवे) — ^{d}) K1 2 D2 5 आदिष्ट°, Ñ1 चाख्यात°, Dn1 आख्यान (for आख्यात°)

24 ^{a}) Ś1 Ko 1 4 D2 T1 G1 2 प्रणष्ट, K2 प्रनष्ट, M1 2 4 विनष्ट (for प्रनष्ट) Dn1 कुरुवंशं (for °वंशश्) K3 Ñ1 G2 सन्; B Dn D1 3 4 6 8 9 T G1 3 स (for च) K5 प्रनष्टकुरुवंशस्य — ^{b}) T1 पुनरेव, G1 °र्येण (for °र्येन). — ^{d}) K3 5 B1 T G1 2 पराजयं, Dn2 पराक्रमी, G3 परंजय° (for पराभवम्).

25 ^{a}) K1 2 D2 धर्मेन, K3 5 कर्मेषु; T G M1 धर्मेण (for धर्मेषु). Ko 3 5 Dn2 D5 G2 3 M1 2 किं नु; Ñ1 किं न, T G1 केन (for कं नु) — ^{b}) K3 परिप्रेक्ष्यति; K5 °प्रेक्ष्यति; Ñ1 Dn2 °रक्षति; D2 °प्रक्षति; D5 पुरि प्रक्ष्यति; T परिप्रक्षसि, G1 °प्रक्ष्यति, G2 °त्यक्ष्यति; G3 नरिवक्ष्यंति (for परिप्रक्ष्यन्ति) K3 5 माधव° Cv as in text — Ś2 reads 25^{c}–26^{d} on marg — ^{c}) T1 हते; G1 एते (for गते) K3 5 देवप्रभे (for °व्रते) K5 स्वर्य्यं, T G1 भीष्मे (for स्वर्गं) — ^{d}) Ś1 Ko 4 5 B3 4 D5 G3 M1 नरर्षभ, K1 2 °र्षभ° (for °र्षभे)

26 Ś2 reads 26 on marg — ^{a}) D5 अर्जुनेन D2 विभेतारम् (for विनेतारम्) G2 अर्जुन° समरे वीर्यम्, M3 अर्जुनस्यापि नेतारम् — ^{b}) K5 आचार्ये; G3 आचार्य° (for आचार्यं) — ^{d}) K3 5 गुरूणां (for कुरूणां) Ś K3 5 D2 गुरुमुत्तमं; K1 °सत्तमा; K4 शुभसत्तम; Ñ1 द्विजमुत्तमं; B D1 3 4 6 8 9 द्विजसत्तमं; D5 T1 M3 कुरुसत्तम; T2 कुलसत्तम; M3 कुरुमसत्तमं (for गुरु°) K2 समरे कुरुमुत्तम

27 ^{a}) G1 वीर (for वेद) — ^{b}) K3 5 यश्चैव; D1 3 यथावत्, D6 यथा वा (for यथैव) K1 त्रिदीशेश्वर, K2 D2 त्रिदिवेश्वर°; K5 त्रिदेवि° (for त्रिदशे°) — ^{c}) D3 [ऽ]थ (for वा) M2 महावीरस (for °वीर्यस्) — ^{d}) K5 माधव°

28 K5 om. 28^{a}–29^{a} — ^{a}) Ś K1 4 प्रभावाद् (for प्रसादाद्) — ^{b}) K1 पांडवा°, K4 पांडव; G2 खांडव (for पाण्डव°) M2 om from कर्म up to पाण्डवान् (in 29^{b}) — ^{d}) K3 येन; B1 2 नैतं; G1 नैवम् (for नैनम्) Ś1 Ko शास्त्राणि; Ś2 K3, 4 B1 2 शस्त्राणि (for अस्त्राणि) G1 [अ]वारयन् (for [अ]पालयन्) — After 28, G3 ins on marg शस्यदर्शनं भीष्मदर्शन

29 K5 om. 29^{a}, M2 om 29^{ab} (cf. v 1 28). — ^{a}) K3 पुरस्कृत्य (for पुरोधाय) — ^{b}) K1 Dn1 D5 आह्वयते (K1 °त); K3 3 5 D2 आह्वयती (K2 °स; D2 °त), Ñ1 आह्वयति; B3 4 D1 3 4 6 8 9 T2 आह्वयंते (for °यन्ति) Dn2 T G1, 2 च; G3 [इ]ति (for स्म) — ^{c}) K1 2 धर्मभृतां, S अस्त्र° (for शस्त्र°) — ^{d}) K5 द्रोण K2 शास्त्रैर् (for शस्त्रैर्). Ś Ko 4 क्षत कृत°; K3 भृशं हत°; K4 पृथक्कृत, B2 3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 परिक्षत°, D2 भृश क्षित° (for पृथक्कृत°) D5 द्रोण शस्त्रैर्भृतां वर°

30 ^{a}) K2 तस्य (for यस्य) Ko–2 सेना — ^{b}) Ś1 **मतिर्, Ś2 क्रोधे मतिर् (orig सैनापतिर्); Ko अग्ने गतिर्; K1 गतिरसेर् (for गतिरग्नेर्) M इवाभमौ (for °भवत्) — ^{c}) K2 संभूमौ, K3 अभूमौ (for स भूमौ) Ś Ko 4 स शेते निहतो भूमौ — ^{d}) K1 शांता*; T1 G1 शरार्चिर् (for शान्तार्चिर्)

31 ^{a}) K1 D2 विशीर्णस्य (D2 °श्च); K3 D3 अशी-

द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३१
वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव ।
अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥ ३२
वन्दनार्हाविमौ तस्य बन्दिभिर्वन्दितौ शुभौ ।
गोमायवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशतार्चितौ ॥ ३३
द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ३४
तां पश्य रुदतीमार्तां मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।
हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ३५
बाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव ।
उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ ३६
प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३७
अग्नीनाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वशः ।

र्णस्य; B1 अशी*श्च (for अशीर्णश्च) Ś K0.4 धनुर्मुं (K4 °र्मुं)ष्टेरशीर्णं (K0 °र्ण) च; K2 धनुर्मुष्टिवशीर्णस्य; K5 धनुर्मुष्टिशरीरस्य —b) Ś K0.4 D5 G2 M2.4 हस्तावापं च; K1 °वापश्य; K2 °वापस्य; Dn1 हस्तवापश्च, G3 हस्तावपश्च, M4 (also) °वातश्च (for °वापश्च) K3 माधव; D5 केशव (for माधव) — Ś1 K4 om (hapl) 31c–32b K0 reads 31cd on marg —c) K3 प्रणस्य; K5 प्राणस्य; G2 lacuna (for द्रोणस्य) D3 निहतश्च G3 निहतस्याथ दृश्यते —d) K5 दृश्यते (for दृश्यते) Ś1 जीवितं (for जीवतो) G2.3 पांडवै जीवितो यथा

32 Ś1 K4 om. 32ab (of v l. 31) —a) Ś2 K3.5 T2 G3 M4 वेदाश्च यस्माच्च, G2 वेदा शास्त्राणि; M2 देवताश्च यस्माच्च (hypermetric); M3 वेदाश्च यस्मिश्च (for वेदा यस्माच्च) —b) K1.2 Ñ1 D2 सर्वाण्यस्त्राणि (for सर्वास्त्राणि च) K3.5 केशव —c) K5 अनिपेतानि, M4 अनपेता हि K5 शूरा, M1 (also as in text) शूरान् (for शूराद्) —d) Ś1 K0 यथैवास्यात्; Ś2 K4 °वाग्यात्; G1 °वाचि, G3 थादे; M2 °वामौ (for °वादौ) K1.5 प्रजायते; K3 M1.2 प्रजापते; T1 °पति (for °पते)

33 a) K1.2.5 T2 चन्दनार्हाविमौ; D5 corrupt, T1 यदनर्हाविमौ (for वन्दनार्हाविमौ) B3 यस्य (for तस्य) —b) K1 वेदिभिर्; K4 G3 M2–4 बंदिभिर्, M1 वादिभिर् (for बन्दिभिर्) D5 वदितं, G2 निहतौ, G3 विहतौ (for वन्दितौ) K1 शुभैर्; D5 यथौ (for शुभौ) —c) B1 वि*र्षंति; Dn1 विकार्षंति (sic), D1.4.6.9 विकृष्यंति; D5 च कर्षंति, D3 विस्पृष्यति, G2 विक्षिपंति (for विकर्षन्ति) K1 गोमावमाश्विकीर्षंति; K2 शृंगोमायुश्चिकीर्षंति, K3.5 गृध्राः काका प्रकर्षंति —d) B3 पश्य (for शिष्य); K1 -शताचितौ; Ñ1 B Dn D1.3.4.6.8.9 -गणार्चितौ, D5 सता, T1 -शरा, M1 शतानुतौ; M2 -शतार्पितौ, M1 (inf lin as in text) -शरार्पितौ (for शतार्चितौ)

34 a) G2 द्रोणो (for द्रोण) —b) G2 निहतो (for निहत) K2.5 मधुसूदन —c) K5 कृपी कृपण मन्वादौ (sic) —d) Ś K0.4 दुःखापहत, Ñ1 दुःखेन हत (for दुःखोप) K5 चेतना, Dn1 चेतनां; D5 चेतसा

35 K5 om 35c–36b —a) K4 त, D5 ता (for तां) D5 तस्य (for पश्य) B1–3 Dn D1.3.4.6.8.9 पतिताम् (for रुदतीम्) K0.4 शातां (for आर्तां) —b) K1.3 मुक्तकेशाम् T1 G2 अधोमुखां; T2 अधोमुखीं (for अधो°) —c) Ś K0.4 उपासीना, K1.2 °संती, Ñ1 °यतीं, Dn2 °यातीं; T °स्तीं, M2 °संति (for °सन्तीं) —d) Ñ1 Dn2 अस्त्र (for शस्त्र).

36 K5 om 36ab (of v l 35) —a) Dn2 छिन्न (for भिन्न) —c) K2.4 उपास्ते वै, K3 Ñ1 B2.3 Dn2 T2 G उपासते, K5 उपासते, B1 उपाशते, T1 उपास्यते, M उपास्ते सा (for °स्ते वै) G2.3 रणे (for मृधे) K4 द्रोणे (for द्रोण) —d) B1–3 ब्रह्मचारिण, Dn1 °रिणीं; T2 °रिण —After 36, G3 reads 39c–40d for the first time, repeating it in its proper place

37 a) K2 प्रेतकृत्य, B3 Dn2 प्रेतकार्ये K5 यजते; M2 यतने (for यतते) —b) K0 कृपे (for कृपी) M2 आतुर (for आतुरा) K5 कृपया कृपण तत —c) K3.5 समीपे पश्य भर्तुश्च —d) B1 M2.4 तपस्विनी

38 B4 om 38–39 Ś1 damaged —a) Ś2 K0.4 अग्नीनादाय; K1–3.5 D2.5 G2.3 अग्नी(K5 °ग्नि)नाधाय, Ñ1 B (B4 om.) Dn D1.3.4.6.8.9 T2 अग्निमाहृत्य —b) G2.3 चिता (for चितां) Ś2 K Ñ1 D2.5 सर्वत (for सर्वशः) M3 यज्ञपात्राणि सर्वशः —c) Ś2 K0.4 Dn2 G1 द्रोणमादाय K1–3 गायते; D2 गायते, T1 G1.2 M2 गायंती (for गायन्ति) —d) K1 मासानि (for सामानि) T G1 गायका, G2 सामगा (for गा°).

द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ॥ ३८
किरन्ति च चितामेते जटिला ब्रह्मचारिणः ।
धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ३९
शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धक्ष्यन्ते भूरितेजसम् ।
त एते द्रोणमाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ॥ ४०
सामभिस्त्रिभिरन्तःस्थैरनुशंसन्ति चापरे ।
अग्नावग्निमिवाधाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ॥ ४१
गच्छन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिष्या द्विजातयः ।
अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

गान्धार्युवाच ।
सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितम् ।
वितुद्यमानं विहगैर्बहुभिर्माधवान्तिके ॥ १
पुत्रशोकाभिसंतप्तः सोमदत्तो जनार्दन ।

---

39 B4 om 39 (cf v l 38) — a) K2 D5 किरंती, K3 Ñ1 B1–3 Dn2 D1–4 6 8 9 कुर्वंति (for किरन्ति) D5 [इ]व (for च) K3 एके (for एते) K5 किरति चर्चितामेके; Dn1 कुर्वंति चविते मिते (sic), G2 किरंत्यपचितीमेका, M2 किरतीवपितामेवे — b) G2 ब्रह्मचारिणी, M2 °वारिण (for °चारिण) — For sequence of 39cd in G3, of v l 36 — c) K3 5 धनुर्भिश्च शरैश्चैव — d) T2 M -नीळैश् (for नीडैश्) K1 5 D1 माधव, B1 साधव; G1 3 भारत (for माधव)

40 For sequence of 40 in G3, of v l 36 — a) K5 स्तोभिश्; Ñ1 शरैश् (for शस्त्रैश्) Ś1 Ko 4 5 अन्ये (for अन्यैर्) G2 3 शस्त्रैरन्यैश्च विविधैर् — b) Ś Ko 4 वक्ष्यंते: K1 वीक्ष्यत, K2 धक्ष्यंत; K3 धक्षतो, K5 B3 Dn2 धक्षतो, Ñ1 D4 धक्ष्यति, B1 M1 धक्ष्यतो, B4 धक्षते, Dn1 D5 G1 धक्ष्यते, D2 वीक्षत, D9 दस्यते, M2 धक्ष्यतो, M3 धक्ष्यतो (for धक्ष्यन्ते) K5 तेजसां; D9 तेजसा G2 3 यर्जतो भूरितेजस — c) Ś Ko 4 आदाय, D5 समाधाय (hypermetric), M3 आसाद्य (for आधाय) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 इति (Ñ1 B1 3 4 Dn2 D3 एते) द्रोण समाधाय, G2 3 तत एते च (G3 तु) द्रोणाय Ś — d) K2 श ंति, T गायति (for शसन्ति) Ś रुवति, K3 रुदति, K4 द्रवति (for रुदन्ति)

41 a) M2 om (hapl) from त्रिभि up to गच्छन्त्य (in 42a) K3 5 अतस्थ (for अन्तःस्थैर्) Ko सामभिरभिरतस्थैर् — b) K1.2 अनुशासति, Ñ1 Dn2 °गायंति (for °शसन्ति) K1 चापरैर् (for चापरे) K3 5 समाधाय समतत — c) K1 अत्रावग्निम् (for अग्ना°) Ś Ko 4 Dn2 उपादाय, K1 2 Dn1 D2 4 5 9 M3 समाधाय; K3 5 Ñ1 G1 उपाधाय (for इवाधाय) — d) K5 हुताशनै

42 M3 om up to गच्छन्त्य (cf v l 41) — a) Ś2 G2 मुखां, M2 -मुखं (for मुखा) K3 5 गगा — b) M4 द्रोणपुत्रो (for °शिष्या) — c) K3 5 B3 D6 8 S अपसव्य (K3 °व्या) (for °सव्यां) K (except K4) B3 4 D5 T1 G M चिता, T2 च तां (for चितिं) — d) K3 M2 कृपी, T1 कृपिं (for कृपीं) Ś2 B1 2 T1 G1 2 M1.3 4 तथा, K1 2 D5 च ते, M2 यथा (for तदा)

Colophon — *Sub-parvan* All MSS स्त्री — *Adhy name* K1 गाधार्या वचन, T M3 द्रोण सस्कार°, G3 M2 4 द्रोणसस्कार, M1 संस्कार° — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 G1 22, K1 21, Ñ1 D3 6 15, D9 13, T G1 3 M 23 (as in text)

24

1 a) K1 2 सोमदत्तमिद (K2 °म), D3 °दत्तसुत° T सोमदत्तिं (T2 °त्त) च पश्यैन — b) Ś1 Ko 4 युयुधान निपातित — c) Ś Ko 4 G1 विनद्यमान; K1 विनुद्य°, B1.2 विलोड्य°; Dn1 D4 9 विरुद्य°, T1 विनुद्य°, विनद्यमानैर्; M1 2 4 विरद्यमान

2 a) K1 2 D2 उग्र (for पुत्र) K1 2 Dn1 D3 संतप्ता, D2 -संतप्त (for सतप्त) — b) K1 2 Dn1

युयुधानं महेष्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ॥ २
असौ तु भूरिश्रवसो माता शोकपरिप्लुता ।
आश्वासयति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ॥ ३
दिष्ट्या नेदं महाराज दारुणं भरतक्षयम् ।
कुरुसंक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यसि ॥ ४
दिष्ट्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदम् ।
अनेकक्रतुयज्वानं निहतं नाद्य पश्यसि ॥ ५
दिष्ट्या स्नुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु ।
न शृणोषि महाराज सारसीनामिवार्णवे ॥ ६
एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णासितमूर्धजाः ।
स्नुषास्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ॥ ७
श्वापदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यसि ।
छिन्नबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितम् ॥ ८
शलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च ।
स्नुषाश्च विधवाः सर्वा दिष्ट्या नाद्येह पश्यसि ॥ ९
दिष्ट्या तत्काञ्चनं छत्रं यूपकेतोर्महात्मनः ।

D2 3 जननी तस्य माधव (K2 °व); K5 सोमदत्त जनार्दन° —d) K2 D3 गर्हयतीव; Dn1 यती च; G1 यतीह (for °यन्निव) K5 दर्शते; M2 विद्यते (for दृश्यते)

3 a) M3 एषा (for असौ) Ś2 lacuna, K2 Ñ1 B Dn D1-4 6 8 9 हि (for तु) K1 5 भूरिश्रवसौ —b) Ś K4 सुता (for माता) Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 परमदुःखिता; D2 शोकपरिप्लुता —c) K1 G1 2 M2-4 आश्वासयती

4 a) Dn1 दिष्ट्वा, D3 दृष्ट्वा, G3 पश्य, M2 दृष्ट्या (for दिष्ट्या) K1, 2 B2 M नेम; Ñ1 वेद; B1 मेनं; B3 D1 2 6 8 9 नैन; B4 D5 चेमं; Dn1 D3 4 G3 चैनं, T G1 त्विद (for नेद) Ś Ko 4 महाराजो G2 उवाचेद महाराज —b) Ś K4 भरतर्षभ°, Ko 5 G2 3 र्षभ (for °क्षयम्) —c) Ś2 कुरुसक्रांदन, T G1 M कुरूणां क्रं(G1 क)दन —d) Ś Ko 1 4 5 मानुपश्यति; K2 Dn1 D3 5 T G नानुपश्यसि, M1 2 4 इव पश्यसि (for अनुप)

5 Ñ1 G1 om (hapl) 5a–8b D2 om. (hapl) 5 K1 reads 5 twice —a) Dn1 D3 G2 3 M2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) K1 तपध्वजं K1 2 B1 2 D5 T M1 3 4 पुत्रं, M2 पुत्र (for वीरं) —b) K1 वीर; K2 B1 2 D5 T M वीरं (for पुत्रं) B1 भूमि, D3 भुवि, Ca d भूरि (as in text) —c) Dn2 -यूप (for क्रतु) —d) K1 2 Dn1 D5 T नानुपश्यसि; K3 5 सोद्य पश्यति; M2 माभ्यपश्यसि

6 Ñ1 G1 om 6 (cf v 1 5) —a) T2 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) K3 5 स्नुषानाम् K1 Dn1 D3 आक्रन्दो, Dn2 T आक्रन्दं (for आक्रन्दे) Ś Ko 4 दिष्ट्या स्नुषा समाक्रंदे —b) M2 3 प्रलपितं (for वि) —d) Ko सारसेनाम्; K5 Dn1 D1 4 6 8 सारसानाम् Ś Ko 4 [आ]हवे (for [अ]र्णवे) K2 सारसीनां महार्णवे

7 Ñ1 G1 om 7 (cf v 1 5) —a) K3 एव (for एक) Ś Ko 3-5 Dn2 T G2 M1 -वस्त्रास्तु (K4 °स्त्रा तु), K1 2 D2 5 वस्त्रार्ध, B1 2 4 °स्त्व (for °नु) Ś Ko 3-5 T G2 M1 परीता° (for -संवीता) —b) K5 प्रकीर्णसिति, B1 प्रकीर्ण सित; D4 प्रकीर्णामित, G2 3 विकीर्णासित (for प्रकीर्णासित) —c) Ś2 स्नुषा ते; T स्नुषाश्च (for स्नुषास्ते) G2 3 पर्यधावति (for परि°) —d) K3 T2 M2-4 हतपत्यो, K5 M1 हत पत्न्यो (for हतापत्या) K5 महेश्वर°

8 Ñ1 G1 om 8ab (cf v 1. 5) —a) K1-3 5 D2 भक्षमाण (K3 °णाश्, K5 °णाश्); Dn1 D1, 3 4 6 8 9 G2 भक्ष्यमाण(D3 °णा, G2 °णा)स् (for °माण) K3 5 D5 T2 च, G3 M3 तम्, M2 तु (for त्वम्) —b) M3 भूमौ (for अहो) Dn1 दिष्ट्वा K5 पश्यति —c) K1 2 5 छिन्नबाहु; M2 भिन्नबाहुर् (for छिन्नबाहुं) G2 3 महेष्वासम् (for नरव्याघ्रम्) —d) K3 5 S (except G2 3) पराङ्मुख (for निपातितम्)

9 a) Ś Ko सबलं, K1 D2 T2 G1 शल्य वि, K3 4 तं चाथ, Dn1 शलैर्वि; G3 शव च (for शल वि) G3 M2-4 सख्ये; M1 सघे (for सख्ये) T1 शल्य विपतित सख्ये —b) K3 5 आहवे (for एव च) — After 9ab, B4 repeats 11 23 38-39 —c) Ś Ko 1 Ñ1 B1, 4 Dn1 D2 5 T2 G3 M विविधा°, T1 बहुविधा, G1 च बहुधा° (for च विधवा°) K3 5 स्नुषाश्चास्य विधावल्यो —d) K5 नोद्येह; M1 नाद्येष (for नाद्येह)

10 Ñ1 om 10a–11b —a) Ś K4 G3 M4 त (for तत्) T2 चक्र (for छत्रं) —c) K5 विनिकर्ण, D4 °कीर्णं (for °कीर्णे) M2 रथावस्थे (for रथोपस्थे). —d) Ś K4 Dn1 D2 3 M1-3 सोमदत्त, K3 5 B1 2

विनिकीर्णे रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि ॥ १०
अमूस्तु भूरिश्रवसो भार्याः सात्यकिना हतम् ।
परिवार्यानुशोचन्ति भर्तारमसितेक्षणाः ॥ ११
एता विलप्य बहुलं भर्तृशोकेन कर्शिताः ।
पतन्त्यभिमुखा भूमौ कृपणं बत केशव ॥ १२
बीभत्सुरतिबीभत्सं कर्मेदमकरोत्कथम् ।
प्रमत्तस्य यदच्छैत्सीद्बाहुं शूरस्य यज्वनः ॥ १३
ततः पापतरं कर्म कृतवानपि सात्यकिः ।
यस्मात्प्रायोपविष्टस्य प्राहार्षीत्संशितात्मनः ॥ १४
एको द्वाभ्यां हतः शेपे त्वमधर्मेण धार्मिकः ।
इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ॥ १५
भार्या यूपध्वजस्यैषा करसंमितमध्यमा ।
कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ १६
अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

T G1 सौमदत्तं (K5 °त्ति); D5 G2 8 सोमदत्तेर्.

11 Ñ1 om 11ab (of v l 10) —a) Ś K0 4 इमास्, K5 असौ (for अमूस्). —b) Ś2 भार्या. D5 हता (for हतम्) —c) K8 तु (for [अ]नु-). —d) K0 असितेक्षण, K8 अशितेक्षणा (for असितेक्षणा)

12 a) T2 एका; M8 ततो (for एता) M2 निलप्य (for विलप्य) K1 2 D2 5 करुणं, B1-8 D1 2 6 8 T G1 2 बहुळ (for बहुलं) —b) B1-8 Dn D1 8 4 6 8 9 भर्तु, B4 भृश (for भर्तृ). Ś K0 4 धर्षिता, K1 कर्शिता, K5 कर्शितां; B Dn1 D1. 4 8 9 कर्षिता —c) Ś K0 4 [अ]भिमुख Ś K0 वीर, K4 वीर, M1 भर्तु (for भूमौ) —d) B8 कृपणा Ś K0 4 Ñ1 B8 D1 8 4 6 8 9 तव; K8 न च, K5 ननु (for बत) K1 2 केशव, K5 M2 केशव

13 Ś2 partly damaged Ś2 (marg in Devanāgarī) reads 13a-14b after 18 —a) M8 बीभत्सम् (for बीभत्सुर्) K2 om रतिबीभत्स Ś1 K0 4 Dn2 G2 8 अपि, K5 इति, Ñ1 अस्तु (for अति) K1 5 D2 -बीभत्सु, K8 विभत्सु (for बीभत्स) Ca d as in text —b) M1 कर्मैतद् (for कर्मेदम्) —c) Ś K0 4 प्रमत्तवद्; K8 प्रपन्नस्य, G8 (inf lin) प्रसक्तस्य (for प्रमत्तस्य). Ś2 यदीच्छैसीद्, K1 2 यदाछेत्सीद्, K8 5 यदि छिन्न; Dn1 D8 यदा बाहुं; D6 G1 8 M8 4 यदच्छेसीद्, T1 यदच्छेदि, M2 यमच्छेत्सीद् (for यदच्छैत्सीद्) —d) M4 वीरस्य (for शूरस्य) K1 2 D2 चार्जुन (for यज्वन) K8 5 बाहुं (K5 °हू) पश्याद्य यज्विन, Dn1 D8 शूरस्य क्र(Dn1 क्र)तयज्वन

14 For the incident, of B 7 144 54 Ś2 reads 14ab on marg —a) Ś2 सा मातर (for पापतर) —b) T2 G इह (for अपि) —After 14ab, Ś2 reads 15cd —c) Ś K0 2 4 Dn2 T2 G M1 2 Ś2 reads 15cd —c) Ś K0 2 4 Dn2 T2 G M1 2 यस्य; K1 D2 अस्य; K8 5 पश्य, M8 यश्च; M4 यस्स (for यस्मात्) —d) K8 5 प्राकार्षीत्; K4 D8 प्राहर्षीत्, Dn1 प्राहरच्, T1 M8 प्रहार्षीत्, G2 प्राहर्षेद (for प्राहार्षीत्) K0 संश्रितात्मन, K1 संसिता, K8 5 सशि(K5 °श)तव्रत; Dn1 D1 4 6 8 शंसितात्मन, D8 सशया, D9 समिता (for संशिता)

15 a) K0 हता (for हत) Ś2 (sup lin) K (except K0) D2 5 T2 M2 4 शेते (for शेपे) —b) B1 om त्व K2 स त्वधर्मेण, K8. 5 अधर्मेण तु, D1 त्वधर्मेण (submetric), D5 त्वामधर्मेण; T2 क्षत्रधर्मेण, M1 त्वमधर्मे च (for धर्मेण) K0 4 Ñ1 B Dn2 D1 4 6 त्वमधर्मे च (for धर्मेण) K0 4 Ñ1 B Dn2 D1 4 6 धार्मिक, D9 धर्मिण, M2 धार्मिक (for T2 G8 धार्मिक, D9 धर्मिण, M2 धार्मिक (for धार्मिक) —After 15ab, K1 2 Dn1 D1-3 5 6 8 ins

60* किं नु वक्ष्यति वै सत्सु गोष्ठीषु च सभासु च ।
अपुण्यमयशस्यं च कर्मेदं सात्यकिः स्वयम् ।

[(L 1) D2 8 तु (for नु) D2 वक्षति, D5 वक्ष्यति K1 2 Dn1 D2 5 स (for वै) —(L 2) K2 सात्वकी (sic)]
—Ś2 reads 15cd after 14ab —c) Ś2 K1 B3 [ए]ता, K8 5 [ए]षा, D9 [ए]का (for [ए]ता). —K5 D9 om (hapl) 15d-16a. —d) T G1 M भार्या (for स्त्रियः) K1 2 D2 माधव, G1 केशव (for माधव)

16 K5 D9 om 16a (cf v l 15) Ś2 reads 16-17 on marg —a) D2 यूपध्वजस्यैषा; G1 °स्येष्टा; G8 °स्यैता; M8 °स्यैका (for °स्यैषा) —b) Ś2 करे (for कर) Dn1 सस्मित, M4 -सवीत (for संमित) K1 -मध्यम, K2 D2 T1 G1 मध्यमा —c) K8 5 शिरः कृत्वैतदुत्सङ्गे —d) G3 कृपया (for कृपणं) K1 2 Ñ1 D3 5 M परिदेवति, T2 G2 पर्यदेवयन् —After 16, K1 2 D. ins 61*

17 Ś2 reads 17 on marg —a) G8 अधर्मे (for अयं स) Ś2 B Dn1 D1-6 8 9 स रसनोत्कर्षी; K1-3 5 Dn2 शरासनोत्कर्षी (K0 °त्कर्ष; K5 °त्कार्षी); T1 G1 शरासनाका(G1 °क)र्षी; G2 शरदातोत्कर्ष; Ca d as in

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥ १७
वासुदेवस्य सांनिध्ये पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ १८
किं नु वक्ष्यसि संसत्सु कथासु च जनार्दन ।
अर्जुनस्य महत्कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ॥ १९
इत्येवं गर्हयित्वैषा तूष्णीमास्ते वराङ्गना ।
तामेतामनुशोचन्ति सपत्न्यः स्वामिव स्नुषाम् ॥ २०

गान्धारराजः शकुनिर्बलवान्सत्यविक्रमः ।
निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ २१
यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स वीज्यते ।
स एष पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ २२
यः स्म रूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः ।
तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ॥ २३
मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान्यो युधिष्ठिरम् ।

---

text. — b) K1-3 5 Ñ1 B1 2 4 D2 5 T1 M1 विमर्दक (for विमर्दन) Ca d as in text — c) K3 M2 नाम्योरु (for नाभ्यूरु) K5 ताम्योरुजपरामर्शी Ca as in text — d) Dn1 निवि (for नीवी) K1 2 D2 5 विश्रमन°, K3 5 °व्यसकर°; Dn2 D1. 4 3 8 °विर्श्रसन°, G1 विस्रसिन, G3 विस्रस्ककर° (sic), M3-4 विस्रसकर° (hypermetric), Cd रिस्वसन (sic) (for विस्रसन°) K1 2 D2 5 पर, Ca कर° (as in text) Ś Ko 3-5 Ñ1 B Dn2 D1-4 6 8 9 T G ins after 17 K1 2 D5 after 16

61* अयं स हन्ता शत्रूणा मित्राणामभयप्रद° ।
मदाता गोसहस्राणा क्षत्रियान्तकर कर° ।

[(L 1) K3 5 हर्ता (for हन्ता) B1 3 D2 शूराणां (for शत्रूणां) K1 अमय प्रद, K3 अभय° प्रद, Ñ1 चामय प्रद, B1 D9 T G2 3 अभयकर (for अभयप्रद) D3 अमित्राणां भयप्रद°, G1 अमित्राणां भयकर° (for the post half) — (L 2) G3 च सहस्राणां (for गोसह°) K3 क्षत्रियांत (for °यान्त) D5 प्रद, T1 कर (for कर). K5 क्षत्रियाणां करकर° (for the post half)]

18 For the incident, cf. B 7 142 72 — a) K3 5 सांनिध्यात्; Dn1 सांनिध्यं (for सांनिध्ये) K1 वासुदेवसांनिध्ये (submetric), G1 प्रदाता वासुदेवस्य — c) Ś Ko 4 G2 येन; K3 5 तेम (for ऽन्येन) — d) K1 D2 प्रमत्तेन, G2 प्रमत्तश्च; M2 प्रवृत्तस्य (for प्रमत्तस्य) K1 निपातिम (for °तित) — After 18, Ś1 reads 13c-14b

19 a) Ś Ko 4 वक्ष्यति, K1 D2 वक्षसि; K3 Dn1 D6 5 T G1 M1 3 4 वक्ष्यति (for वक्ष्यसि) K5 स सत्सु; D5 बीभत्सु (for ससत्सु) G2 किं वक्ष्यामि च संसत्सु — Before 19b, M4 ins वासुदेव° — b) K1. 3 D5 M3 समासु; G2 संकथं (for कथासु) K2 4 5 M4 जनार्दन; D5 जनार्दनं; D9 जना अपि (for जनार्दन) — c) T G1 तु तत्, M1 3 च यत्; M2 4

च तत् (for महत्) Dn1 अर्जुन सुमहत्कर्म — d) Ś1 K1 याम, T1 G1 M वापि (for वा स) K1 2 D2 5 किरीटभृत्, K. किरीटिना (for °टवान्)

20 a) M4 इत्येव D3 T2 G1 3 गर्हय(T2 °य)ति (for °यित्वा) K3 Ñ1 सा, M3 एतौ (for एषा) K5 इत्येव गर्हित स्वा सा — b) K3 5 आसीद् (for आस्ते) K5 वरांगना° K3 तूष्णीभूत्वा वरांगना° — c) Dn2 एवम्, M3 एकाम् (for एताम्) G3 अनुशोचती — d) K3 5 D5 स्वपत्न्य°, G3 पत्नय° (for स पत्न्य°). Ś Ko 4 D5 G2 3 स्वामिवल्लभा°; K3 स्वामिव स्नुषा; K5 स्वमिव स्नुषां; D4 स्वामिन° स्नुषां (for स्वामिव स्नुषाम्) Cv सपत्न्य° स्वामिन स्नुषा°.

21 a) D5 गांधारराज (for °राज°) — d) Dn3 G2 3 मम पुत्रस्य (for भागिनेयेन) T1 मातुल

22 a) K1 5 B3 य पुरा; M1 पुरा तु (for यः पुरा) — b) K1 ध्वजनाभ्यां Ko 3 D9 T2 G2 3 स (T2 च) वीज्यते; K2 Dn3 स वीज्यत° (Dn2 °त); K5 स बीजते°; Ñ1 अवीज्यत (for स वीज्यते) —G1 2 om (hapl) 22cd — c) K2 य (for स) K3 5 एव (for एष) — d) K3 शयानम्; Dn1 D2 शयने (for शयान) M1 इव वीज्यते (for उपवी°) K5 शयन उपवीजते

23 a) Ś2 D3. 5 G2 य° स्व; K3 5 यसै; B1 य #; Dn1 D9 T1 G1 M1 यस्य; Dn2 य सु; T2 यस्तु; G3 य स (for य स्म) — c) K2 सत्य, K3 5 साक्ष (for तस्य) D5 मायाविभो माया; M2 मापि मानो या (sic) — d) K1-3 5 B1 D2 T1 G1 दग्धा (for दग्धा°).

24 a) Ś निकृत; Ko निहत, K1 निकृर्ति (for निकृति) — b) T G1 M यो जिगाय (for जितवान्यो) — c) T1 विपुलं — d) K3 5 पुनस्तैर्; T G1 स कथं (for स पुनर्) Ko जीवितो; K1 जीवितां, K3 जीविने, D4 जीविते; G3 जीविताञ्र् (for जीवित).

सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २४
शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २५
एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २६
यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २७
कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह ।
विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

गान्धार्युवाच ।
काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम् ।
शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूषितौ ।

K8 M1 जितं, T G1 जह्रौ (for जित᳘) G2 स पुनर्जीवितार्जित

25 a) K3 5 B1, 2 शकुना᳘, B3 शकुनिं (for शकुन्ता) B8 शकुनि, D2 सकुनिं (for शकुनिं) — c) K5 Ñ1 B1 2 4 Dn2 D1 4 6 8 9 कैतव; D5 किंतवो; G2 किं तात (for कितवं) — d) K3 5 सुशिक्षितं, Dn1 D8 5 [उ]पलक्षित (for [उ]पशिक्षितम्).

26 K0 om 26a–27a, M1 om (? hapl) 26a–27b — a) Dn2 स तेन (for एतेन) Ñ1 [ए]व; G1 [ए]मन्, G3 [ए]व (for [ए]तन्) K2 महद्घोर, K4 महत्वेन, D5 महावैर (for महद्वैरं) — b) T G1 M2–4 माहित (for प्रसक्त) — Ś1 K4 M4 om (hapl) 26d–27a. — d) Dn2 G2 3 स्वजनस्य (for सगणस्य). K5 वा, D3 5 ह (for च)

27 Ś1 K0 4 M4 om 27a, M1 om. 27ab (cf v l 26) — a) Dn1 D3 तथैव (for यथैव) — b) Ś2 G2 लोक᳘ (for लोका᳘) K0 5 Dn1 D5 शस्त्रजित᳘, D2 4 G1 °जिता, T1 G2 °जितं (for °जिता) K1 प्रभो᳘; K4 तथा; B1–3 Dn1 D1 3 4 6 8 G1 विभो, D9 विभो (for प्रभो) Ñ1 लोकाश्च पूजिता विभो — c) Dn2 दुर्बुद्ध्या (for दुर्बुद्धेर्). K3 5 दुर्बुद्धिना तु तेनापि. — d) K1 शास्त्रेण S निर्जिता (for वै जिता). B1 लोका᳘ सतु परे जिता᳘

28 a) D2 परे लोके (for तत्रापि) Ś K0–2 4 Dn2 D5 G2 3 कथं नायं (D5 भाव) परे लोके — b) G3 पुत्रा (for पुत्रान्). — c) K3 विरोधे यो मत्तु मज्ञो, K5 विरोधयेदृजु᳘ प्रज्ञो; G3 विरोधयेनृजु᳘ प्रज्ञान् — d) K3 न ऋजुर् (for अनृजुर्) K4 मधुसूदन; K5 ननु र्जुर्मधुसूदन᳘. — After 28, K2 ins

62* शोकार्ता यत्स्वसा कृष्णा कृपण पर्युपासते ।
विनाशं काङ्क्षती नित्य पुत्राणां कुध्यती मम ।

Colophon. —*Sub-parvan* All MSS स्त्री —*Adhy name* K1 गांधारीवचनं, T शकुनिदर्शन, G3 सोमदत्तिदर्शन । शकुनिनिंदन, M शकुनिनिंदा —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 G2 23, K1 22, K2 25, Ñ1 D3 6 16, Dn2 T G1 3 M 24 (as in text)

अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मां पुराजहत् ॥ ३
कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
दूरबन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ॥ ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।
क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनुम् ॥ ५
शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ६
मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥ ७
आसामायतनेत्राणां सुस्वराणा जनार्दन ।

Ś2 अवीक्ष्य K1 2 D2 5 करुणं, Dn1 D8 G8 कृपणा (for कृपण) Ś Ko 4 बाला (for भार्या) — d) K1 2 D8 T2 विलपति (for विलपत्ति) K1–3 5 D2 T2 [अ]ति(K8 °वि)दुःखिता (K5 °स°)

3 Before 3, G1 ins भार्या — a) K5 परिघप्रख्यो; D2 °प्रक्षौ (for प्रख्यौ) — b) K5 शुभतलागुलीं, D9 शूलतलांगुली, T G1 M चदनरूपितौ, G2 शुभतरांगुली — c) Ś2 ययौ (for ययोर्) Ś Ko 4 विषयम् (for विवरम्) K5 यथार्थिवरमापन्ना· Cv as in text — d) Ś1 अरिं * दां, Ko आरावंद; K8 5 Dn2 G1 M अरतिर्मां (K5 M °तिर्मा); T1 मा रुतिर्मा, T2 अरातिं मा, G2 8 पतिर्मां (sic), Cv न रतिर्मां (as in text) Ś1 Ko Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 T G1 पुराजहात्; K1 2 D2 5 पराभवत् (K2 °वेत्; D5 °वम्); K4 G2 8 पुनराजह(K4 °हा)त्, K5 पुरा महत्; Cv पुराजहत् (as in text)

4 a) M2 गतीर् (for गतिं) Ś Ko–4 B2 4 Dn D2 3 5 9 T G2 तु, Ñ1 च; G1 क्व (for नु) K1 गतिष्यामि (for गमि°) K5 कां गतिं गमयिष्यामि — b) M2 हीनां (for हीना) K2 M2 जनेश्वर°; K5 जनेश्वर; G8 जनेश्वरा (for जनेश्वर) — c) D2 दूर (for दूर) K1, 2 D2 5 G1 M1 अनाथा च, K8 5 अथानाथा, Ñ1 अनाथेवेति; D1, 4 8 °थेन, D9 अताप्येव; T M2 4 अनाथाथ; G2 ह्यनाथेव (for अना°) — d) K2, 5 M2 4 [इ]त्यतीव; B Dn1 D1–4 6 8 9 वेपती (for अतीव) K2 मधुरस्वरा; D2 स्वना; M2 मधुराध्वरा (for मधुरस्वरा) Ś Ko 1 4 ह्यतीव मधुरस्वना; G2 8 M3 ह्य(M8 अ)तीव मधुसूदन

5 a) Ś Ko 3 4 D2 M1 आतप; K1, 2 D5 पत्; K5 अनाप (for आतपे) Ś2 K2 Dn1 क्लम्यमाना(K2 °णा)नां, K1 D2 5 काम्य(D2 क्लाप्य; D5 क्लाम्य)माणानां, G1 M क्लिश्य(M2–4 ताम्य)मानानां (for क्लाम्य°) — b) Ś Ko 4 विमानानाम्; K1 2 विधवानाम्; K8 5 विबुधानाम् (for विविधानाम्) Ś Ko 3–5 B1 4 स्रजं (for स्रजाम्) — D9 om 5c–6d — c) Ś Ko 4 G8 कातानाम्, T1 क्षातानाम्, M1 शातानाम् (for क्लान्ता°) Ś Ko 4 T1 G1 इव (for अपि) — d) K5 B1 जहाति, B3 4 Dn1 D1 3 4 6 8 त्यजति (for जहति) K1 2 B1 2, 4 तनूं, D2 तनू (for तनुम्) Ś Ko Dn2 न श्रीर्जहाति न वै तनूं (hypermetric), K4 Ñ1 G8 श्रीर्जहाति न वै तनूं (G8 °नु); T M जहाति श्रीर्न वै तनु (T1 M2–4 नूं), G1 जहार श्रीर्न वै तनूं, G2 न श्रीर्जहातिरवेतनि (sic)

6 D9 om. 6 (cf v 1 5) — a) Ś Ko 4 Dn1 पवित, G2 8 नृपतिं (for अभित) M1 सूत (for शूरं) — b) K1, 2 5 Ñ1 D5 G1, 8 M कलिंग; K8 T1 G2 कळिंग (for कालिङ्गं) K2 5 मधुसूदन — c) Ś Ko 4 दीप्तांगदं युग्म (Ś2 K4 °ग्म); K1–3 5 Ñ1 B1 Dn D5 S दीप्तांगदयुत (K1–3 B1 Dn1 °ग) — d) Ś2 K1–3 5 B Dn1 D1–3 5 6 8 G2 प्रतिनद्ध; G8 °बद्ध (for °बद्ध) K1 महाभुज T G1 M प्रतिमान धनुष्मतां

7 a) K3–5 G2 8 मगधानाम् — b) K4 5 जयसेनं; Dn2 G2 8 हत पश्य (for जयत्सेनं) K2 जनार्दन — Ś Ko 4 5 M2 om (hapl) 7c–8b M8 om 7cd — c) K1, 2 D2 5 आवा(K1 आचा; K2 अवा)र्ये सर्वत पत्न्यः; K8 सप्रवार्याप्रमुदिता; Ñ1 D8 परिवार्यं प्रमुदिता — d) Ñ1 B1 Dn2 G2 8 मागधी (for मागध्य°) K8 प्राप्य (for पश्य) G8 माधव K1 2 D2 5 प्ररोद(K1 °रोद्; D5 °मोद)स्य सुविह्वला°; Dn1 मागध्य प्रिययोषित°

8 Ś Ko 4 5 M2 om 8ab (cf v 1 7) M8 transp 8 and 9 — a) K1 असौमायत; K8 आसामनत; T1 G1 हरिण्यायत (for आसामायत) — b) K8 श्वसुराणां; T सस्वराणां (for सुस्व°) K2 स्वसुराणां जनार्दन° — c) K5 °श्रुतिहरा; T1 श्रुतिसंनोपतीव (for °हरो) Cd as in text — d) Dn2 G2 8 हर्षपतीव (for मोह°) M1 मां (for मे)

सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २४
शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात्पर्युपासते ।
कितवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २५
एतेनैतन्महद्वैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह ।
वधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २६
यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिताः प्रभो ।
एवमस्यापि दुर्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः ॥ २७
कथं च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह ।
विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

गान्धार्युवाच ।
काम्बोजं पश्य दुर्धर्षं काम्बोजास्तरणोचितम् ।
शयानमृषभस्कन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
यस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूषितौ ।

K8 M1 जितं, T G1 जहौ (for जित) G2 स पुनर्जीवितार्जित

25 a) K3 5 B1. 2 शकुना, B3 शकुनिं (for शकुन्ता) B3 शकुनि, D2 सकुनिं (for शकुनिं) — c) K5 Ñ1 B1 2 4 Dn2 D1 4 6 8 9 कैतवं; D5 किंतवो; G3 किं तात (for कितव) — d) K3 5 सुशिक्षितं, Dn1 D3 5 [उ]पलक्षित (for [उ]पशिक्षितम्).

26 K0 om 26a–27a, M1 om (? hapl) 26a–27b — a) Dn2 स तेन (for एतेन) Ñ1 [ए]व, G1 [ए]मन्; G3 [ए]वं (for [ए]तन्) K2 महद्धोरं; K4 महत्स्वेन; D5 महावैर (for महद्वैरं) — b) T G1 M2–4 भाहितं (for प्रसक्त) — Ś2 K4 M4 om (hapl) 26d–27a — d) Dn2 G2 3 स्वजनस्य (for सगणस्य). K5 वा; D3 5 ह (for च)

27 Ś2 K0 4 M4 om 27a, M1 om 27ab (cf v l 26) — a) Dn1 D3 तथैव (for यथैव) — b) Ś2 G2 लोक (for लोका) K0 5 Dn1 D5 शस्त्रजित; D2 4 G1 °जिता, T1 G2 °जितां (for °जिता) K1 प्रभो; K4 तथा; B1–3 Dn1 D1 3 4 6 8 G1 विभो, D9 विभो (for प्रभो) Ñ1 लोकाश्च पूजिता विभो — c) Dn2 दुर्बुद्ध्या (for दुर्बुद्धेर्) K3 5 दुर्बुद्धिना तु तेनापि. — d) K1 शास्त्रेण S निर्जिता (for वै जिता). B1 लोका सतु परे जिता

28 a) D2 परे लोके (for तत्रापि) Ś K0–2 4 Dn2 D5 G2 3 कथ नाय (D5 भाव) परे लोके — b) G2 पुत्रा (for पुत्रान्). — c) K3 विरोधे यो ऋजु प्रज्ञो, K5 विरोधयेदृजु प्रज्ञो; G3 विरोधयेदृजु प्रज्ञान् — d) K3 न ऋजुर् (for अनृजुर्) K4 मधुसूदन, K5 ननु र्जुर्मधुसूदन. — After 28, K2 ins

62* शोकार्ता यस्त्वसा कृष्णा कृपण पर्युपासते ।
विनाशं काङ्क्षती नित्यं पुत्राणां क्रुध्यती मम ।

Colophon —*Sub-parvan* All MSS स्त्री —*Adhy name* K1 गांधारीवचन; T शकुनिदर्शन; G3 सोमदत्तदर्शन । शकुनिनिंदन; M शकुनिनिंदा —*Adhy no* (figures, words or both) Ś2 G2 23, K1 22, K2 25, Ñ1 D3 6 16, Dn2 T G1 3 M 24 (as in text)

25

1 a) Ś1 K0 4 T1 काभोज; K1 कांबोज M1 दुर्धर्प (for दुर्धर्षं) — b) T1 कांभोजा, M2 4 कवला (for काम्बोजा) Ś1 काभोज# रणे चित, Ś2 K4 कांभोजै (K4 °जा) स्तरणे जित; K0 काभोरस्कं रणे जित; K1 D2 कांबोजापूरणोचित, K3 कांबोजैस्तु रणे चित; K5 कांबोजैस्तु रणार्चित, G2 कपिध्वजरणे हत; G3 कावोजैश्च रणे हत — c) K3 शयाने, K5 शयने (for शयान्) Ś2 स्कद (for स्कन्ध) — d) K2. 3 5 Ñ1 B Dn D1–5 8 9 पांशुषु (for पांसुषु) K2 5 माधव

2 a) B1 पश्य, T G1 M अस्य (for यस्य). K1 क्षितज (for क्षतज) K5 Dn1 सदिग्धो (for सदिग्धौ) K2 रूर्छितौ; K1 — b) K0 क्षतज (for चन्दन) Ñ1 B Dn D1 2 4–6 8 9 -भूषितौ (for रूषितौ) — c)

अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली ।
ययोर्विवरमापन्ना न रतिर्मां पुराजहत् ॥ ३
कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
दूरबन्धुरनाथेव अतीव मधुरस्वरा ॥ ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।
क्लान्तानामपि नारीणां न श्रीर्जहति वै तनुम् ॥ ५
शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजम् ॥ ६
मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योषितः ॥ ७
आसामायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन ।

$\acute{S}_1$ अवीक्ष्य　$K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ करुण, Dn_1 D_8 G_8 कृपणा (for कृपणं)　$\acute{S}$ $K_{0\,4}$ बाला (for भार्या)　—[d]) $K_{1\,2}$ D_8 T_2 विलपति (for विलपति)　$K_{1-3\,5}$ D_2 T_2 [अ]ति(K_8 °वि)दुःखिता (K_5 °त)

3 Before 3, G_1 ins भार्या　—[a]) K_5 परिघप्रख्यो ; D_2 °प्रक्षौ (for °प्रख्यौ)　—[b]) K_5 शुभतलागुलीं ; D_9 शूलतलांगुली ; T G_1 M चदनरूपितौ ; G_2 शुभतरागुली　—[c]) $\acute{S}_1$ ययौ (for ययोर्)　$\acute{S}$ $K_{0\,4}$ विषयम् (for विवरम्)　K_5 ययार्थिवरमापन्नां. Cv as in text　—[d]) $\acute{S}_1$ मरिं * दां ; K_0 मारविंदं ; $K_{3\,5}$ Dn_2 G_1 M अरतिर्मां (K_5 M °तिर्मा) ; T_1 मा रुतिर्मां ; T_2 अरातिं मा ; $G_{2\,3}$ पतिर्मां (sic), Cv न रतिर्मां (as in text)　$\acute{S}_1$ K_0 $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1,3\,4\,6\,8\,9}$ T G_1 पुराजहात् ; $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ पराभवत् (K_2 °वेत्, D_5 °वम्) ; K_4 $G_{2\,3}$ पुनराजह(K_4 °हा)त्, K_6 पुरा महत् ; Cv पुराजहत् (as in text)

4 [a]) M_2 गतीर् (for गतिं)　$\acute{S}$ K_{0-4} $B_{2\,4}$ Dn $D_{2\,3\,5\,9}$ T G_2 तु ; $\tilde{N}_1$ च, G_1 क्व (for नु)　K_1 गमिष्यामि (for गमि°)　K_5 कां गतिं गमयिष्यामि　—[b]) M_2 हीनां (for हीना)　K_2 M_2 जनेश्वर ; K_4 जनेश्वर ; G_3 जनेश्वरा (for जनेश्वर)　—[c]) D_2 दूर (for दूर)　$K_{1,2}$ $D_{2\,5}$ G_1 M_1 अनाथा च ; $K_{3\,5}$ अथानाथा ; $\tilde{N}_1$ अनाथेवेति ; $D_{1,4,8}$ थेन, D_9 अताप्येव ; T $M_{2\,4}$ अनाथाथ ; G_3 ह्यनाथेव (for अना°)　—[d]) $K_{2,5}$ $M_{2\,4}$ [इ]त्यतीव ; B Dn_1 $D_{1-4\,6\,8\,9}$ वेपंती (for अतीव)　K_2 मधुरस्वरा ; D_2 स्वना, M_2 मधुराध्वरा (for मधुरस्वरा)　$\acute{S}$ $K_{0\,1\,4}$ ह्यतीव मधुरस्वना, $G_{2\,3}$ M_3 ह्य(M_3 अ)तीव मधुसूदन

5 [a]) $\acute{S}$ $K_{0\,3\,4}$ D_2 M_1 आतप ; $K_{1\,2}$ D_5 °पत् ; K_5 अनाप (for आतपे)　$\acute{S}_1$ K_2 Dn_1 क्लम्यमाना(K_2 °णा)नां ; K_1 $D_{2\,5}$ काम्य(D_2 क्लाप्य ; D_5 क्लाम्य)माणानां ; G_1 M क्लिश्य(M_{2-4} ताम्य)मानानां (for क्लाम्य°)　—[b]) $\acute{S}$ $K_{0\,4}$ विमानानाम्, $K_{1\,2}$ विधवानाम् ; $K_{3\,5}$ बिबुधानाम् (for विविधानाम्)　$\acute{S}$ $K_{0\,3-5}$ $B_{1\,4}$ स्रजं (for स्रजाम्)　— D_9 om 5^c–6^d　—[c]) $\acute{S}$ $K_{0\,1}$ G_3 कातानाम्, T_1 क्षातानाम् ; M_1 शातानाम् (for क्लान्ता°)　$\acute{S}$ $K_{0\,4}$ T_1 G_1 इव (for अपि)　—[d]) K_5 B_1 जहाति, $B_{3\,4}$ Dn_1 $D_{1\,3\,4\,6\,8}$ त्यजति (for जहति)　$K_{1\,2}$ $B_{1\,2\,4}$ तनूः ; D_2 तनू (for तनुम्)　$\acute{S}$ K_0 Dn_2 न श्रीर्जहाति न वै तनूः (hypermetric), K_4 $\tilde{N}_1$ G_3 श्रीर्जहाति न वै तनूः (G_3 °नु), T M जहाति श्रीर्न वै तनु (T_1 M_{2-4} °नूः) ; G_1 जहार श्रीर्न वै तनूः ; G_2 न श्रीर्जहातिरवेतनिः (sic)

6 D_9 om 6 (cf v l 5)　—[a]) $\acute{S}$ $K_{0\,4}$ Dn_1 पतित ; $G_{2\,3}$ नृपतिं (for अभित)　M_1 सूत (for शूरं)　—[b]) $K_{1,2\,5}$ $\tilde{N}_1$ D_5 $G_{1,3}$ M कलिंगं, K_3 T_1 G_2 कलिंग (for कालिङ्गं)　$K_{2\,5}$ मधुसूदन　—[c]) $\acute{S}$ $K_{0\,4}$ दीप्तागद युग्म ($\acute{S}_1$ K_4 °ग्म) ; $K_{1-3\,5}$ $\tilde{N}_1$ B_1 Dn D_5 S दीप्तांगदयुत (K_{1-3} B_1 Dn_1 °ग)　—[d]) $\acute{S}_1$ $K_{1-3\,5}$ B Dn_1 $D_{1-3\,5\,6\,8}$ G_2 प्रतिनद्ध ; G_3 °बद्ध (for °बद्ध)　K_1 महाभुज　T G_1 M प्रतिमान धनुष्मतां

7 [a]) K_{3-5} $G_{2\,3}$ मगधानाम्　—[b]) $K_{4\,5}$ जयसेन ; Dn_2 $G_{2\,3}$ हत पश्य (for जयत्सेन)　K_2 जनार्दन　— $\acute{S}$ $K_{0\,4\,5}$ M_2 om (hapl) 7^c–8^b　M_3 om 7^{cd}　—[c]) $K_{1\,2}$ $D_{2\,5}$ आवा(K_1 आचा ; K_2 अवा)र्यं सर्वतः पत्न्यः ; K_3 सप्रवार्यप्रमुदिता ; $\tilde{N}_1$ D_3 परिवार्यं प्रमुदिता　—[d]) $\tilde{N}_1$ B_1 Dn_2 $G_{2\,3}$ मागधी (for मागध्यः)　K_3 प्राप्य (for पश्य)　G_3 माधव　$K_{1,2}$ $D_{2\,5}$ प्ररोद(K_1 °रोद ; D_5 °मोद)त्य सुविह्वला ; Dn_1 मागध्य प्रिययोषित

8 $\acute{S}$ $K_{0\,4\,5}$ M_2 om 8^{ab} (cf v l 7)　M_3 transp 8 and 9　—[a]) K_1 असौमायत ; K_3 आसामनत ; T_1 G_1 हरिण्यायत (for आसामायत)　—[b]) K_3 असुराणा, T सस्वराणां (for सुस्व°)　K_2 स्वसुराणां जनार्दन　—[c]) K_5 श्रुतिहरा ; T_1 श्रुतिमेनो (for °हरो)　Cd as in text　—[d]) Dn_2 $G_{2\,3}$ हर्षयतीव (for मोह°)　M_1 मां (for मे)

मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८
प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्त्यः शोककर्शिताः ।
स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ॥ ९
कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
भर्तारं परिवार्यैताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ १०
अस्य गात्रगतान्बाणान्कार्ष्णिबाहुबलार्पितान् ।
उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११
आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् ।
प्रम्लाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ॥ १२
द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः ॥ १३
तप्तकाञ्चनवर्माणस्ताम्रध्वजरथस्रजः ।
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १४
द्रोणेन द्रुपदं संख्ये पश्य माधव पातितम् ।

---

9 M3 transp 8 and 9 — a) K1 2 Dn1 D2 5 वस्त्राभरणा (for सर्वा°) — b) Ś K4 B4 M1 रुदत्य°, K5 M2 रुदंत्या°; D6 रूधत्य (for रुदन्त्य°) Ś Ko 4 Ñ1 B D1 4 5 शोककर्षिता (D5 °त), T1 °कर्शिता, M3 पश्य योषित° — c) B1–3 Ñ1 D1 3 4 6 8 9 आस्तीर्णे, M2 स्वस्तीर्णे (for स्वास्तीर्णे) B4 आस्तीर्य वीरशयने — d) K2 मगध्य°; Dn1 मागधा°, D5 मागध° (for मागध्य°) K4 transp. शेरते and भुवि

10 a) K1–3 5 B1–3 Dn1 D2 4 5 कोशलानाम्, B4 कोषलानाम्; Dn2 T2 G2 3 कौसलानाम् (for कोसला°) — b) K3 जयपुत्रं (for राज°) K3 5 T1 महद्बलं (for बृहद्बलम्). — c) Ś2 परिकृष्येता°; K1 परिवार्यिता° — d) Ś1 (marg by corr) परिधत; Ś1 (before corr) प्ररुधिता; K2 अरुदिता°; K5 पथिकृता, M2–4 प्ररुरुदु (for प्ररुदिता) Ko स्त्रिया°

11 a) G3 गात्रार्पितान् (for गात्रगतान्). T2 (m/ lin as in text) प्राणान् (for बाणान्) — b) D2 बाहू (for बाहु). K1 2 बलार्पिता°, S बलेरितान् (for -बलार्पितान्) — c) K1 उद्धरत्य°, K3 उद्धमत्य° K1 3 सुखाविष्टा (for [अ]सुखाविष्टा) K5 उद्धमत्य सुखाविष्टा D4 उद्धरत्यसुखीविष्टा (sic) — d) Ś1 K1 D2 मूर्च्छमाणाः (S1 °ना); K2 मूर्छ्यमाणाः; D6 मूर्च्छमाण; M2 °माग (for °माना). K4 पुर° पुर° (for पुन पुन°)

12 b) K5 परिश्रमान्; B3 °श्रयात्, Dn2 T G1 3 4 M °क्रमात् (for °श्रमात्) G2 तार्म्यतीनां तथातपै° — c) M1. 2 आ(M2 अ)म्लान (for प्र) Ś Ko–3 5 -मलिनाभानि, K3 मलिना°; B4 -मणिना°, T1 G1 3 M1–3 नळिना°; G2 नलिनाभाति, M4 नालनाभानि (for नलिना°) — d) Dn2 भाति (for भान्ति) K5 माधवः; B1 2 मारिष; M3 भारत (for माधव)

13 a) K3 5 द्रौणिना (for द्रोणेन) Dn1 D3 पश्य (for शूरा) T द्रोणेनाभिहता सख्ये; M3 तदानेम हता शूरा° — T om 13b c — b) K3–5 रुधिरांगदा, Dn2 G M रुधिरोक्षिता° (for रुचिराङ्गदा) — After 13ab, all MSS (except Ś Ko 4, T [after 13a]) ins

63* धृष्टद्युम्नसुता सर्वे शिशवो हेममालिन ।
रथाग्न्यगारं चापार्चिं शरशक्तिगदेन्धनम् ।
द्रोणमासाद्य निर्दग्धा शलभा इव पावकम् ।
तथैव निहता शूरा° शेरते रुचिराङ्गदा ।

[(L 1) K2 धृष्टद्युम्न — (L 2) K1 2 रथाग्न्यागार, K3 5 M4 °ग्न्यगार, M2 रथण्यहार, M3 रथग्न्यगार. K1–3 B D2 3 M2–4 चापार्चि, Dn1 चापार्थि, Dn2 चापार्षि, M1 चापार्चि (for चापार्चि) D1 4 6 8 9 शरवृष्टि, M2–4 असिशक्ति (for शरशक्ति) K2 गद धन, Dn1 गदेधन, D2 गदोधन, M3 गादे स्वन — (L 3) K3 5 द्रौणिमासाद्य K1 2 निर्दग्धा — (L 4) M2–4 द्रोणेन (for तथैव) K3 G1 रुधिरोक्षिता, G3 रुधिरांगदा (marg °रा हता)]

— c) K1 2 Dn1 द्रोणाय (for द्रोणेन) G2 3 M निहता (for [अ]भिमुखा) G1 संख्ये, M सख्ये (for सर्वे) — d) Ko 3 5 Dn2 कैकया; D5 केकया

14 a) K3 चर्माणि, K5 वर्माणि; T G1 वर्णाभास, G2 सर्णेन (for वर्माणस्) — b) D1 3 4 6 8 9 तालध्वज; G3 तादृग्ध्वज (for ताम्रध्वज). Ñ1 D2 °रथस्रजा° (for °स्रज°) Ś1 Ko 4 ताम्रध्वजा (K4 °स्त) रज स्रज, Ś2 सध्वसा इव स्रज°, K1 ताम्रध्वजरथ प्रजा°, D5 तालध्वजरथध्वजा°, G2 तादृग्ध्वजरथेन च — c) K2 3 भासयती; Ñ1 °यंतो (for °यन्ति) B3 महाभासा; M3 महीं भासान् — d) K3 5 ज्वलंत; M3 चलिता (for ज्वलिता) K1 B1 Dn1 पावक°; B3 पन्नगा° (for पावका°)

15 a) B4 निहत; M2 द्रुपद° (for द्रुपदं) G1 सखे; M सखे (for सख्ये) — c) T1 G1 महद् (for

महाद्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ १५
पाञ्चालराज्ञो विपुलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव दिवाकरः ॥ १६
एतास्तु द्रुपदं वृद्धं स्नुषा भार्याश्च दुःखिताः ।
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्यं राजानमपसव्यतः ॥ १७
धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुंगवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हृतचेतसः ॥ १८
द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दे मधुसूदन ।
महेष्वासो हतः शेते नद्या हृत इव द्रुमः ॥ १९
एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः ।
शेते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून्सहस्रशः ॥ २०
वितुद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सबलबान्धवम् ॥ २१
दाशार्हीपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्के रुदन्त्येताश्चेदिराजवराङ्गनाः ॥ २२
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्त्रं चारुकुण्डलम् ।

महा) K8 D8 महाद्विपमहारण्ये, K5 महाद्विपमहा एष — d) K8 [इ]व समाहत; K5 च समाहत, B4 सुसमाहित, Dn1 महत हत (for महता हतम्)

16 a) K8 पांचाळ, K5 पाचाला, B1 3 4 D4 पचाल (for पाञ्चाल) K1 राज्ये, K3 राज्ञे, K4 T1 राजो (for राज्ञो) Ś1 K0 विपुले; K5 Ñ1 B3 4 Dn D1–4 6 8 9 T G1 3 M3 4 विमल, K3 विमळं, M2 विमल (for विपुलं) — b) K5 पुडरीकाभय (hypermetric) (for °काक्ष) B1 3 T1 G1 M पांडर (for पाण्डुरम्) — c) G2 3 सहाभाति (for समा°) — d) Ś2 K4 Ñ1 B Dn1 D1–4 6 8 9 M1 2 4 निशाकर; G3 दिवाकर (for निशाकर°)

17 a) Dn1 एतां K1 2 D2 5 च (for तु) M1 द्रुपदा (for द्रुपदं) Ś K0 4 विद्वन्; T1 विद्धि (for वृद्ध) — b) K1 च दुःखिता, Ñ1 तु दुःखिता; B3 4 Dn2 D1. 3. 4 6 8 9 सुदुःखिता° — c) K1 2 4 G1 दग्धा, K3 दुग्धा; B1 दृष्ट्वा (for दग्ध्वा) Dn1 G2 पांचाला, G3 पांचाल (for पाञ्चाल्य) — d) K1 राजधानमपश्यत°; G1 राजानमपि सर्वत°

18 a) K1 धृष्टकेतु, G3 धृष्टकेतुर् Ś K D2 5 M1 महात्मानं (for महेष्वास) — b) K1 वेदि (for चेदि) K3. 5 अग्रण (for अङ्गना) — d) B4 हरते, M2 हरतीर् (for हरन्ति) K0 3–5 B1 Dn2 D3 M2 हतचेतस°, K1. 3 हृतचेतस, B4 हृति चेतस°

19 a) D2 द्रोणास्त्रम् (for °स्त्रम्) K3 5 अभिहत्येको; K4 °हन्त्यैष, Dn1 D8 हत्यैव, G1 गत्येष, G2 चार्यैष; G3 (inf lin , also as in text) अ संभिद्य; T2 M3 अभिहत्येष, M2 अभवत्येष Dn2 द्रोणास्त्राभिहतो ह्येष — b) K1. 2 D2 5 विमर्दी (for विमर्दे) K2 5 D1 4 8 मधुसूदन° — After 19ab, G2 ins ,

64* एव मामिह पुत्रस्य पुत्र पितरमन्वगात् ।

— c) D5 हत (for हत) — d) Dn1 नद्यो, D5 नद्यां, M2 वज्र (for नद्या) Ś2 K0–3 5 Ñ1 B1. 4 Dn1 D2 5 M2 हत (for हृत) Dn2 T G M1 3 4 वज्राहत K6 द्रुमा; M2 द्रुम K4 नद्यायत इव द्रुम°, B3 वातरुग्ण इव द्रुम°

20 a) K3 G2 चेदीपति°, D2 वेदपति K5 शूरौ — b) K5 वृषकेतुर् (for धृष्ट°) K1 महारथा — c) G3 M2–4 सखे; M1 सधे (for संख्ये) — d) K5 हता रिपु (for हत्वा शत्रून्)

21 a) B3 Dn1 D1. 3 4 6 8 9 विच्छिद्यमान; Dn2 विधुन्वमानो; D6 वितुद्यमानैर्; M1 विमर्द्यमानं; M2–4 विरच्य (for वितुद्य°). — b) K1 प्रत्युपास्थित°; K4 °पस्थिता, K5 प्रत्युपसस्थिता (hypermetric), B4 G2 3 M1 पर्युपस्थिता°, D6 प्रत्युपस्थित° (for प्रत्युपस्थिता) Ś2 त भार्या प्रत्युपास्थिता, M2 स भयात्प्रत्युपस्थिता (sic) — c) G2 चेदीराज K5 हृपीकेश — Ś K0 4 5 om (hapl) 21d–23a — d) K2 हत° (for हतं) D2 शबल, G2 च बल (for सबल). K1 2 °थांधव°, B4 M3 वाहनं (for बान्धवम्) Ñ1 B1–3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 सुवेष (Ñ1 B1 3 Dn1 D3 °केश) चारुकुडल

22 Ś K0 4 5 om 22 (cf v l 21) — a) K1 दाशाहा, K2 Ñ1 B1–3 Dn1 D1–6 8 9 T G1 3 M1. 3 4 दाशार्हे, M2 वाशार्हा (for दाशार्ही) G2 M4 °पुत्रिज; M1 पश्य त Ca d दाशार्हीपुत्रज (as in text) K1 D3 M2 वीर, D3 बालं; G1 कृष्ण (for वीर) Cv as in text — b) K3 शयन (for शयान) — G2 om (hapl.) 22c–24c — c) K1. 2 आधावत्यो; K3 Dn2 T G1 M1 3 4 आदायांके, Ñ1 अधीयांगे, D4 आधावतो; M2 **यांके (for आरोप्याङ्के) D5 रुदत्येताश्

द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २३
पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २४
एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २६
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २७
अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ २८
दुर्योधनाद्द्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात् ।
सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ।
ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ॥ २९
त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम् ।
नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन ।

(for रुदन्त्ये'). — d) B4 D4 चेदिराजं M8 -वशानुगा (for -वराङ्गना)

23 G2 om 23 (cf. v l. 22) G8 om 23ab Ś Ko 4 5 om 23a (cf v l 21). — a) D5 चक्षु (for पुत्र) K1 हृषीकेश — b) K1 सुवक्त्र, Ñ1 B3 4 Dn2 D1. 3 4 6 8 9 T G1 M2 सुकेश, B1 2 सुनसं; D2 सुचक्र, M1. 3 4 सुकेतु (for सुवक्त्र) — d) K2 D2 निकृत, K3 5 विक्षत (for निकृत्त) K3 5 S (except T2, G2 om) बहुभि', D2 बहुध' (for बहुधा) K2 Dn2 रणे (for शरै)

24 G2 om. 24abc (cf v l 22) — a) K3 5 विचरं; B1. 2 पतितं (for पितर) Dn2 शूरम् (for नूनम्) — b) D5 युध्यमानै M2 शितै शरै (for परै सह) — c) Ko न जहात्, K3 Dn2 नाजहत् Ñ1 B Dn D1-4 6 8 9 T1 G3 पितरं; T2 G1 M पतित (for पृष्ठतो). K1 2 धीमान् (for वीरम्) — d) K2 नाद्यापि; D5 तयापि (for अद्यापि)

25 a) G2 मामिह (for ममापि) K3 5 गोविंद (for पुत्रस्य) — b) K3 पौत्र' (for पुत्र') K1. 2 D5 अन्वयात्, K4 अब्रवीत्; B4 अन्वियात् (for अन्वगात्) Dn1 D3 पितर पुत्रमन्वगात् (D3 'यन्) — c) Ś1 Ko 4 M2 4 महाबाहु, B1 2 'भाग; B4 'वीर (for 'बाहो) — d) K1 लक्ष्म*; M2-4 लक्षण (for लक्ष्मण) K2 परवीरहा', G3 परवीरह K5 ममापि दयित सुत

26 a) K4 विंदानुविंदानावंतौ; K5 'वावत्यो, D2 'विंदुवावस्यौ, D5 'विंदाचावंस्यौ, G3 'वंद्यावा' — b) K5 पातितौ K2 माधव', B3 D1 2 4 6 8 9 केशव (for माधव) — c) B3 हेमांते; Dn2 G2 3 M वने सु, T G1 वनेषु (for हिमान्ते) Ś Ko 4 गलितौ (for पुष्पितौ) Ś1 Ko 4 D6 T2 G3 M3 4 सालौ, K1 शालो; K3 शाळौ; M3 बालौ (for शालौ)
— d) Dn1 T2 मारुता (for मरुता) Ko 4 मारुता पुष्पिताविव, K3 मारुतोऽछलिताविव, K5 मारुताछलिता इव, Dn2 मारुताघूर्णिताविव, D5 मनुजातविनाविव (810), M मारुतागळिताविव (M2 'ता इ)व

27 a) D1. 4 6 8 9 वर्मणौ, D3 -चर्माणौ; D5 -वर्माणां (for -वर्माणौ) — b) Ñ1 रथे; B3 D1 4 6 8 9 रणे (for बाण) K2 -षड्ग, K4 -खड्गा (for -खड्ग) — c) K2 ऋषभ'; G1 वृषभ (for ऋषभ) K1 रूपाक्षो (for रूपाक्षौ) — d) Ko शयान, K1 lacuna (for शयानौ) K1 विमलस्रजो; B4 विपुलस्रजौ K3 5 शुभवस्त्रौ वरस्रजौ

28 b) M2 सर्वानूप- (for सर्व एव) — c) Ś1 ये मुक्त, K5 ये युक्ता; M2 विमुक्ता (for ये मुक्ता) K1. 2 शस्त्रास्त्रात् (for -भीष्माभ्यां) — d) Ś1 वे कर्तनात्

29 a) K1-3 D2 5 दुर्योधनद्रोण K2 सुतान्, K4 K1 2 Ñ1 पुत्रात्; M2 पुत्रान् (for सुतात्). — b) Dn2 D1 2 5 6 जयद्रथात् (for महारथात्) — c) K1 K1 2 D5 G1 3 M3 4 सोमदत्तेर् (for 'दत्ताद्) K1 — d) विकर्णाश्च; M2 हि कर्णाश्च (for विकर्णाच्च) Ś1 Ko 4 वीराद्वा; Ś1 कृपाच्च, Ś1 (sup lin) वीराच्च; M2 शूराश्च (for शूराच्च) T1 कृतवर्मत', M2 'वर्मणा (for 'वर्मण') — e) K3 5 तु सुवेगेन (for शस्त्रवेगेन) — f) D5 देवानमितवर्मना

30 Ś Ko 4 om (hapl) 30 — a) K2 इतरे; K5 तमेव (for त इमे) K3 सहिता (for निहता) K3 5 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 T G1 M सर्वे, G3 सखे (for सख्ये) — c) K5 नाभि (for नाति) Ñ1 -क्रमो (for भारो) D5 T1 G2 3 देवस्य; D6 दैत्व — d) Ca d cite ध्रुव (as in text) K1 कश्चना; K2 कश्चन', K3 5 कस्य च (for कश्चन) — e) K1 2 3 T

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३०
तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तासि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्शिता ।
दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३४
ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३५

गान्धार्युवाच ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च द्रुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन ।

यत्र मे; K3 Dn2 G1 3 M यत्रेमे; G2 यत्कृते (for यदिमे) K1 हता° (for निहता) —f) D5 om क्षत्रियै Dn2 S क्षत्रिया° क्षत्रियै° सह —After 30, Dn2 S ins

65* शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा मनस्विन

[M3 तरस्विना, M4 तरस्विन° (for मन°)]

31 a) Dn1 त इमे; Dn2 तदेते; D3 तत्रैव; T1 M3 तदेव; G2 तथैव (for तदैव) M3 निहतां G3 कृष्णा (for कृष्ण) —b) Ś1 Ko Ñ1 M3 पुत्रास्तप-स्विन°, K1 पुत्रास्त्वस्विन (submetric), K3 5 पुत्रा इपश्चेतस; B1 2 T1 पुत्रामनस्विन° —c) K4 M2 यदेव (for यदैव) Ś1 Ko [अ]क्षत; K4 T2 कृत (for [अ]कृत) K2 मामस्त्वम्; Dn1 D3 पापस्त्वम्; D0 काम्यस्त्वम्; G2 कामस्त्वाम् (for -कामस्त्वम्) —d) T G1, 3 M उ(M3 अ)पप्लाव्य G2 उपप्लाव्यगता पुन

32 a) K2 Ñ1 B Dn1 D1-4 8 9 शां(K2 श्रां)तनोश् (for शंत) Dn1 पौत्रेण (for पुत्रेण) —b) D3 विदुरेण च धीमता —c) K1 तदेव; K3 5 सदैव, T1 तथैव (for तदैव) Dn1 स्म (for [अ]सि) G2 तानाह, G3 मा मोहं (for मा स्नेह) —d) G2 3 समेष्विति (for सुतेष्विति) K5 कुरुष्वात्मजेष्विति; D5 corrupt

33 Ś1 damaged —a) Dn2 transp तयोर् and न G1 वचन, Ca d दर्शनं (as in text) Ś1 Ko-4 Dn1 D2 3, 5 तयोर्नि(Dn1 °र्ह्नि)दर्शन नैतत्; K5 सम निर्दर्शनमेतैनं, B1 2 4 तयोर्नु(B4 नै)वचन तात —c) Ko अचिरेण च; M3 अचिरेणेव B1-3 D1, 4 6 8 9 M पुत्रा मे (by transp), D5 पुत्रेण —d) K1 D9 भस्मभूता (for भस्मी°). K1 5 जनार्दना; K2 जनार्दन°.

34 K3 5 D1 8 9 T G3 M om the ref —a) Dn1 D8 सापतद् (for न्यपतद्) K2 इत्युक्ता निपतद्भूमौ. —b) Ś Ko 4 D5 शोककर्पिता; Ñ1 B Dn1 D1 2 4, 6 8 °मूर्छिता, M1 (*sup lin*) °विह्वला (also °कर्शिता as in text) D9 om (hapl) from कर्शिता up to पुत्रशोक (in 35b) —c) B3 दुःखावहत; D8 दुःखा पहत (for दुःखोप°). —Ś Ko 4 om 34d-35c.

35 Ś Ko 4 om 35abc, D9 om up to पुत्रशोक (cf. v.l 34). —a) B1 क्रोध; M3 शोक (for कोप). —b) S दुःख (for पुत्र) —c) Dn1 T2 G2 जगाद (for जगाम) K3 5 शौरेर्; Ca शौरिं; Cd शौरिं (as in text) K1 2 Dn1 रोषेण; M3 मेषेण (sic); Ca d दोषेण (as in text) —d) Ś Ko 4 देवी सा (for गान्धारी) K4 विगतेन्द्रिया.

36 T G om the ref —a) K5 भार्तराष्ट्रस्य; D8 °राष्ट्रांश्च; G3 M3 °राष्ट्रश्च —b) Ś1 K3 5 Dn2 T1 G क्रुद्धा°; K1 2 Ñ1 B Dn1 D1-6 8 9 T2 M1 3 दग्धा°; K4 मग्धा, M2 दुग्धा (for द्रुग्धा°) —c) G1 उपेक्ष्यता (for °क्षिता) K1 विनस्यतिस्, K5 विनश्यतिस्; Ñ1 व्यनश्यतस्, M4 विनश्यति (for °श्यन्तस्) —d) D5 तस्माज्, G3 काले (for कस्माज्) K2 D2 जनार्दन°

37 a) K5 शक्त्येन; T1 G3 शक्येन (for शक्तेन). D5 बहुभृत्यत, Cd °भुध्येन, Ca °भृत्येन (as in text) —b) K3 T1 विपुळे, G2 बहुळे, G3 बहुले (for विपुले) Dn2 तु महा (for तिष्ठता) Ś1 Ko 4 रणे (for बले). —c) T1 G1 समस्त्वेन; T2 समर्थत्वे, G2 समुत्थेन (for समर्थेन) —d) G2 श्रुत्वा (for श्रुत). K1 हा; K3 4 B3 Dn2 T1 G1 2 हि (for ह).

15 25 द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शरैः ॥ २३
पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पृष्ठतो वीरमद्यापि मधुसूदन ॥ २४
एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ॥ २६
काञ्चनाङ्गदवर्माणौ बाणखड्गधनुर्धरौ ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २७
अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्व एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णाद्वैकर्तनात्कृपात् ॥ २८
दुर्योधनाद्द्रोणसुतात्सैन्धवाच्च महारथात् ।
सोमदत्ताद्विकर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ।
ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः ॥ २९
त इमे निहताः संख्ये पश्य कालस्य पर्ययम् ।
नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कश्चन ।

(for रुदन्स्ये°) — d) B4 D4 चेदिराजं M8 -वशानुगा (for -वराङ्गना)

23 G2 om 23 (cf. v l 22) G8 om 23ab Ś Ko 4 5 om 23a (cf v l 21). — a) D5 चक्षु (for पुत्र). K1 हृषीकेशं — b) K1 सुवक्त्र, Ñ1 B3.4 Dn2 D1.3 4 6 8 9 T G1 M3 सुकेशं, B1 2 सुनस; D2 सुचक्र; M1 3 4 सुकेतु (for सुवक्त्र) — d) K2 D2 निकृत, K3 5 विक्षत (for निकृत्तं) K3 5 S (except T2, G2 om) बहुभि; D2 बहुध (for बहुधा) K2 Dn2 रणे (for शरै)

24 G2 om 24abc (cf v l 22) — a) K3 5 विचर, B1.2 पतितं (for पितर) Dn2 शूरम् (for नूनम्) — b) D5 युध्यमानै M2 शितै शरै (for परै सह) — c) Ko न जहास्, K3 Dn2 नाजहत् Ñ1 B Dn D1-4.6 8 9 T1 G3 पितरं, T2 G1 M पतितं (for पृष्ठतो) K1 2 धीमान् (for वीरम्) — d) K2 नाद्यापि, D5 तथापि (for अद्यापि)

25 a) G2 मामिह (for ममापि) K3 5 गोविंद (for पुत्रस्य) — b) K3 पौत्र (for पुत्र) K1 2 D5 अन्वयात्, K4 अब्रवीत्; B4 अन्वियात् (for अन्वगात्) Dn1 D8 पितर पुत्रमन्वगात् (D8 °यन्) — c) Ś1 Ko 4 M2 4 महाबाहु, B1 2 °भाग; B4 °वीरं (for °बाहो) — d) K1 लक्ष्म*, M3-4 लक्षण (for लक्ष्मण) K2 परवीरहा, G3 परवीरह K5 ममापि दयित सुत

26 a) K4 विंदानुविंदानावत्तौ; K5 °वावत्यो, D2 °विंदुवावंत्यौ, D5 °विंदाचावंत्यौ, G3 °बथावा — b) K5 पातितौ K2 माधव, B3 D1 2 4 6 8 9 केशव (for माधव) — c) B3 हेमांते, Dn2 G2 3 M वने सु, T G1 वनेषु (for हिमान्ते) Ś Ko 4 गलितौ (for पुष्पितौ) Ś1 Ko 4 D6 T2 G3 M3 4 सालौ, K1 शालो; K3 शाळौ; M2 बालौ (for शालौ) — d) Dn1 T2 मारुता (for मरुता) Ko 4 मारुता पुष्पिताविव, K3 मारुतोद्गळिताविव; K5 मारुतादूलिता इव, Dn2 मारुताघूर्णिताविव, D5 मनुजातविनाविव (sic), M मारुतागळिताविव (M2 °ता इ)व

27 a) D1.4 6 8 9 वर्माणौ, D3 -चर्माणौ; D5 -वर्माणां (for -वर्माणौ) — b) Ñ1 रथे, B3 D1 4 6 8 9 रणे (for बाण) K2 पक्ष; K4 -खड्गा (for -खड्ग) — c) K2 ऋषभ; G1 वृषभ (for ऋषभ) K1 -रूपाक्षो (for -रूपाक्षौ) — d) Ko शयान; K1 lacuna (for शयानौ) K1 विमलस्रजो, B4 विपुलस्रजौ K3 5 शुभवस्त्रौ वरस्रजौ

28 b) M2 सर्वानूप (for सर्व एव) — c) Ś1 ये मुक्त, K5 ये युक्ता; M2 विमुक्ता (for ये मुक्ता). K1 2 शस्त्रास्त्रात् (for भीष्माभ्यां) — d) Ś2 वैकर्तनात्

29 a) K1-3 D2 5 दुर्योधनद्रोण K2 सुतान्; K4 पुत्राद्; M2 पुत्रान् (for सुतात्). — b) K1 2 Ñ1 Dn2 D1 2 5 6 जयद्रथात् (for महारथात्) — c) K2 K1 2 D5 G1 3 M2 4 सोमदत्तेद् (for °दत्ताद्) — d) विकर्णाश्च; M2 हि कर्णाश्च (for विकर्णाच्च) Ś1 Ko 4 वीराद्दा, Ś2 कृपाच्च, Ś2 (sup lin) धीराच्च, M2 शूराश्च (for शूराच्च) T1 कृतवर्मत, M2 °वर्मणा (for °वर्मण) — e) K3 5 तु सुवेगेन (for शस्त्रवेगेन) — f) D5 देवानमितवर्मना

30 Ś Ko 4 om (hapl) 30 — a) K2 इतरे, K5 तमेव (for त इमे) K3 सहिता (for निहता) K3 5 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 T G1 M सर्वे, G3 सखे (for संख्ये) — c) K5 नाभि (for नाति) Ñ1 D5 T1 G2 3 देवस्य; D9 दैव क्रमो (for भारो) — d) Cd cite ध्रुव (as in text) K1 कश्चना; K2 कश्चन, K3 5 कस्य च (for कश्चन) — e) K1 2 5 T

यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३०
तदैव निहताः कृष्ण मम पुत्रास्तरस्विनः ।
यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यं गतः पुनः ॥ ३१
शंतनोश्चैव पुत्रेण प्राज्ञेन विदुरेण च ।
तदैवोक्तासि मा स्नेहं कुरुष्वात्मसुतेष्विति ॥ ३२
तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या भवितुमर्हति ।
अचिरेणैव मे पुत्रा भस्मीभूता जनार्दन ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा न्यपतद्भूमौ गान्धारी शोककर्शिता ।
दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ॥ ३४
ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता ।
जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३५

गान्धार्युवाच ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च द्रुग्धाः कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जनार्दन ॥ ३६
शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ॥ ३७
इच्छतोपेक्षितो नाशः कुरूणां मधुसूदन ।

यत्र मे; K8 Dn2 G1 8 M यत्रेमे, G2 यत्कृते (for यदिमे) K1 हता (for निहता) —^{f}) D5 om क्षत्रियैः Dn2 S क्षत्रिया क्षत्रियैः सह —After 30, Dn2 S ins

65* शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा मनस्विन

[M2 तरस्विना, M4 तरस्विन (for मन°)]

31 ^{a}) Dn1 त इमे; Dn2 सदेते; D3 तत्रैव; T1 M2 सदेव; G2 तथैव (for तदैव) M2 निहतां G8 कृष्णा (for कृष्ण) —^{b}) Ś1 Ko Ñ1 M2 पुत्रास्तप स्विन, K1 पुत्रास्वस्विन (submetric), K8 5 पुत्रा ह्यपचेतस; B1 2 T1 पुत्राममस्विन —^{c}) K4 M2 यदेव (for यदैव) Ś1 Ko [अ]क्षत; K4 T2 कृत (for [अ]कृत) K2 यामस्तम्, Dn1 D8 पापस्त्वम्; D9 काम्यस्त्वम्; G2 कामस्त्वाम् (for -कामस्त्वम्) —^{d}) T G1 8 M उ(M2 अ)पप्लाव्य G2 उपप्लाव्यगत पुन

32 ^{a}) K2 Ñ1 B Dn1 D1-4 8 9 शां(K2 श्रा)तनोश्च (for शंत°) Dn1 पौत्रेण (for पुत्रेण) —^{b}) D9 विदुरेण च धीमता —^{c}) K1 सदेव, K3 5 सदैव, T1 तथैव (for तदैव) Dn1 स्म (for [अ]सि) G2 तानाह; G8 मा मोह (for मा स्नेहं) —^{d}) G2 8 समेष्विति (for सुतेष्विति) K5 कुरुष्वात्मजेष्विति, D5 corrupt

33 Ś1 damaged —^{a}) Dn2 transp तयोर् and न G1 वचनं, Ca d दर्शन (as in text) Ś2 Ko-4 Dn1 D2 8 5 तयोर्नि(Dn1 र्ह्वि)दर्शनं नैतन्; K5 तथ निर्दर्शनेनैन; B1 2 4 तयोर्नु(B4 र्नै) वचनं तात —^{c}) Ko अचिरेण च; M2 अचिरेणैव B1-8 D1.4.6 8 9 M पुत्रा मे (by transp), D5 पुत्रेण —^{d}) K1 D9 भस्मभूता (for भस्मी°). K1 5 जनार्दना; K2 जनार्दन

34 K3 5 D1 8 9 T G8 M om the ref —^{a}) Dn1 D8 सापतद् (for न्यपतद्) K2 इत्युक्ता निपतद्भूमौ —^{b}) Ś Ko 4 D5 शोककर्षिता, Ñ1 B Dn1 D1 2 4 6 8 मूर्छिता, M1 (*sup lin*) विह्वला (also कर्शिता as in text) D9 om (hapl.) from कर्शिता up to पुत्रशोक (in 35^{b}) —^{c}) B3 दुःखावहत; D8 दुःखापहत (for दुःखोप°) —Ś Ko 4 om 34^{d}-35^{c}.

35 Ś Ko 4 om. 35^{abc}, D9 om up to पुत्रशोक (cf. v. l 34). —^{a}) B1 क्रोध; M2 शोक (for कोप). —^{b}) S दुःख (for पुत्र). —^{c}) Dn1 T2 G2 जगाद (for जगाम) K3 5 शौरेः; Ca शौरि; Cd शौरिं (as in text) K1 2 Dn1 रोषेण; M2 मेषेण (sic), Ca d दोषेण (as in text) —^{d}) Ś Ko 4 देवी सा (for गान्धारी) K4 विगतेन्द्रिया.

36 T G om the ref —^{a}) K5 धार्तराष्ट्रस; D8 राष्ट्रांश्च; G8 M2 राष्ट्रश्च —^{b}) Ś2 K3 5 Dn2 T1 G क्रुद्धा; K1 2 Ñ1 B Dn1 D1-6 8 9 T2 M1 8 दग्धा; K4 द्रग्धा, M2 दुग्धा (for द्रुग्धा) —^{c}) G1 उपेक्ष्यता (for क्षिता) K1 विनस्यतिस्, K5 विनश्यंतिस्; Ñ1 व्यनश्यवस्, M4 विनश्यंति (for श्यन्तस्) —^{d}) D5 तस्माज्, G8 काले (for कस्माज्) K2 D2 जनार्दन

37 ^{a}) K5 शक्त्येन; T1 G8 शक्येन (for शक्तेन). D5 बहुभृत्यत; Cd बुध्येन, Ca भृत्येन (as in text) —^{b}) K8 T1 विपुले; G2 बहुले, G3 बहुले (for विपुले) Dn9 तु महा (for तिष्ठता). Ś1 Ko 4 रणे (for बले). —^{c}) T1 G1 समत्वेन; T2 समर्यंते; G1 समुत्थेन (for समर्थेन) —^{d}) G2 श्रुत्वा (for श्रुत), K1 हा; K3 4 B3 Dn2 T1 G1, 2 हि (for ह).

13

यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ॥ ३८
पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किंचिदुपार्जितम् ।
तेन त्वां दुरवापात्मञ्शप्स्ये चक्रगदाधर ॥ ३९
यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः ।
उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि ॥ ४०
त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन ।
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ।
कुत्सितेनाभ्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ॥ ४१
तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिबान्धवाः ।
स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ॥ ४२

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं वासुदेवो महामनाः ।
उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव ॥ ४३
संहर्ता वृष्णिचक्रस्य नान्यो मद्विद्यते शुभे ।

---

38 ^{a}) K2 4 इच्छते(K4 °तो)पक्षितो; K8 T2 M1 इच्छ(M1 °च्छि)तोपेक्षिता (T2 °क्षतो), K5 इच्छता पक्षिता; Dn2 D1 4–6 8 9 ईक्ष(D4 °क्षु)तोपेक्षितो K8 5 G1 नाशं, Dn1 D5 नाशा; G2 नाशे (for नाश) — T1 om (hapl) 38^{c}–39^{d} — ^{c}) T2 G1 यस्त्वयाह (for यस्मात्त्वया) K1 महाव्यालो, K4 °वाहो (for °बाहो) — ^{d}) Ś1 Ko 4 तस्मात्फलम् (by transp)

39 T1 om. 39 (cf v l 38) In Ś2 the portion from 11. 25 39^{a} up to तत पि in 11 27 2^{c} is lost on a missing folio — ^{a}) K6 5 राजंस् (for यन्मे) — ^{c}) Ś1 T2 G1 M4 त्वा; K4 त्व (for त्वां) Ko दुरवापेन; K1 2 D2 5 तु (K2 च; D2 तु) दुराचारं; K4 दुरवाप्यात्मम्; Dn1 corrupt, G2 धूतपापात्मा, M2 8 दुष्टपापात्मन्; M4 दुष्टभावात्मन् (for दुरवापात्मन्). — ^{d}) B4 G1 शपे; D6 पश्ये (for शप्स्ये) K2 5 चक्रगदाधर

40 Ś2 missing (cf. v l 39) — ^{a}) K4 परपरे, D5 परस्तर (for परस्परं) — ^{b}) K1 2 जातय (for ज्ञातय) — ^{d}) K2 ज्ञातान् (for ज्ञातीन्) K1 तस्माज्जातीनविधिष्यति (corrupt)

41 Ś2 missing (cf v l 39) T1 om 41^{ab} — ^{a}) D5 M2 सम् (for त्वम्) Dn1 तमस्यपस्थिते वर्षे (sic) — ^{b}) K2 5 मधुसूदन — ^{c}) K2 हतज्ञाति, K4 हतज्याहि; B8 मृतज्ञातिर् (for हत°) K1 हतामात्ये — ^{d}) M2 हरिपुत्रो (for हत°) D6 वनेचर — After 41^{cd}, K1–8 Dn D2 3 5 S ins

66* अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।

[K2 अविज्ञाते, Dn2 S अभिज्ञातो (for अवि°) Dn2 [अ]नभिलक्षिते, G1 °रक्षित, G8 [अ]नुपलक्षित]

— ^{e}) Ca d cite कुत्सितेन (as in text) K5 [उ]पचारेण, Dn2 D1 4 6 8 9 T2 M8 [अ]प्युपायेन — ^{f}) K4 M8 समवाप्नुहि; D9 च समाप्स्यसि; M2 समवाप्स्यति (also as in text).

42 Ś2 missing (cf v l 39) — ^{a}) Ś1 Ko 4 तत्राप्यहो, G8 तमाप्येव (for तवाप्येवं) K8 हतस्वेता (for हतसुता) — ^{b}) D4 निहतां (for निहत) — ^{c}) D8 4 9 परितपिष्यति — ^{d}) B1 8 D1 8 6 8 9 यथैव; S यथेमा (for यथैता) T1 भारतस्त्रिय

43 Ś2 missing (cf v l 39) S (except M1 4) om the ref — ^{a}) D5 घोरो (for घोरं) B1 2 Ñ1 Dn1 D1 3 4 6 8 9 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं — ^{b}) Ko महामन; K1 °त्मना; D5 °त्मन (for °मना) — ^{c}) Ś1 Ko 4 देवो, K5 देवी (for देवीं) — ^{d}) T G2 3 इदम् (for ईषद्) Ś1 K4 ईषत्क्रुध्यन्स्मयन्, K8 5 इदं निर्भर्त्सयन्, G1 इदमत्युरस्मयन्; Ca d ईषदभ्युत्स्मयन् (as in text)

44 Ś2 missing (cf v. l. 39) Before 44, M2–4 ins वासुदेव K1 2 B2 D2 5 transp 44^{ab} and 44^{cd} Dn1 reads 44^{ab} twice D8 repeats 44^{ab} after 67* — ^{a}) Dn1 D8 (first time) वृष्णिवीरस्य, G8 °वक्षस्य (for °चक्रस्य) G2 संहर्त्री वृष्णिवान्यस्य — ^{b}) K8 5 नान्यो मे; D8 (second time) नान्योत्र, T मदन्यो; G8 नान्योस्माद् (for नान्यो मद्) G1 [s]नघे (for शुभे). B Dn1 D1. 8 (first time) 4 6 8 9 मद्(Dn1 °दा)न्यो नेह विद्यते, G2 corrupt — D8 om 44^{cd} — ^{c}) K8 5 ते मतम्, D1 6 8 9 [s]हमेवम् (for °तद्) — D5 दग्धा दहसि गांधारी — ^{d}) Ko 4 दीर्णं; S चीर्णं; Ca d चीर्णं (as in text) K8 तवैव; K5 तच्चैव (for क्षत्रिये चरसि) Ca शोभने; Cd (also Ca) सुव्रते (for क्षत्रिये) Cv as in text — K1 2 Dn1 D2 5 ins after 44 D8 after 46 (followed by the repetition of 44^{ab}):

67* दैवादेव विनश्यन्ति वृष्णयो नात्र संशयः ।

[D2 विनश्यंति K1 देवादेव विनस्यति, K2 देवादेव विनश्यन्ति, Dn1 देवां देव विनश्यति, D8 देवादेव विनं श्यंति Dn1 D5 कृष्णयो (for वृष्णयो)]

जानेऽहमेतदप्येवं चीर्णं चरसि क्षत्रिये ॥ ४४
अवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः ।
परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ॥ ४५

इत्युक्तवति दाशार्हे पाण्डवास्त्रस्तचेतसः ।
बभूवुर्भृशसंविग्ना निराशाश्चापि जीविते ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ समाप्तं स्त्रीपर्व ॥

२६

वासुदेव उवाच ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
तवैव ह्यपराधेन कुरवो निधनं गताः ॥ १
या त्वं पुत्रं दुरात्मानमीर्षुमत्यन्तमानिनम् ।
दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २
निष्ठुरं वैरपरुषं वृद्धानां शासनातिगम् ।
कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।

45 Ś2 missing (cf v l 39) — a) K2 नरे सर्वे (sic) (for नरैरन्यैर्) — b) K4 अपि ना; Ñ1 रक्षिता, M2 अन्यैर्वा (for अपि वा) T2 मानवै (for दानवै) K3 अपि देवगणैस्तथा, B8 अपि देवै सवासवै, D9 अपि वा दानवै सह — c) Ś1 K0 4 परस्पराश्च (Ś1 °च्च) ते नाशम् — d) Ñ1 B1-4 Dn1 D1-4 6 8 9 यत; B1 M2 मत्त; D5 पुत, M1 हृत (for अत) G2 माधवा (for यादवा)

46 Ś2 missing (cf v l 39) Before 46, Dn1 G1.3 ins वैशंपायन उवाच — b) Dn2 S (except M3 4) भ्रस्तमानसा (for °चेतस) — c) Ś1 K0 4 भृशसत्वहा, K2 Dn2 °मुद्विग्ना; K5 corrupt (for संविग्ना) — d) Dn2 T2 G तेपि (for चापि) K5 आशसश्चापि जीविते (sic) — After 46, D3 ins 67* followed by the repetition of 44ab

Colophon missing in Ś2 K1 D2 5 om. — *Sub parvan* K0 2-5 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 S स्त्री K2 also स्त्रीविलापपर्व — *Adhy name* K2 Dn2 गांधारीशाप; G3 गांधार्या कृष्णस्य शाप; M1 वासुदेवशाप, M2-4 गांधारीप्रलापे वासुदेवशाप (also गांधारीप्रलाप [M2 °प]) — *Adhy no* (figures, words or both) K2 26, Ñ1 D3 6 17, D9 16, T G1 3 M 25 (as in text), G2 24

26

☞ This adhy is missing in Ś2 (cf v l 11 25 39)

1 Ś1 K0 1 Ñ1 B1 3 4 Dn1 D1-6 8 9 G1 3 भगवान्; K4 G3 श्रीकृष्ण (for वासुदेव) — a) K2 3 T1 G1 M3 गांधारी — b) K4 मना (for मन). — c) K1 D5 तथैव (for तवैव) K1 च, T G1 3 [अ]पि (for हि) — d) Ñ1 B1-3 D1 3 4 6 8 9 यादवो; M2 कौरवा (for कुरवो)

2 a) Ca d cite यत् B Dn1 D1-3.6 8 9 यस्त्व; D4 त्व तु (for या त्व) K4 पुत्र- (for पुत्र) — b) K3 5 तर्पुम्; Dn2 M1 3 4 ईर्ष्युम्; T इष्टम्, G1 ईर्ष्याम्; G2 3 इमम्, M2 ईर्ष्येम् (for ईर्षुम्) Dn2 चात्यत T G1 कारिण (for °मानिनम्) Ś1 K0 4 दुर्मतिं शूरमानिनं — d) D5 दु:खिते (for दुष्कृतं). M1 मन्यते

3 a) T G1 दुष्कृत, Ca d निष्ठुर (as in text) K3 5 Ñ1 D3 8 9 S चैव (for वैर) Ś1 K (except K4) B Dn D1 3 4-6 8 9 T G3 पुरुष (for परुष) — c) K5 कथमात्मकृतां दोषे — d) Ś1 इहेर्हसि; K4 इहार्हसि D9 om च्छसि K0 मय्यादातुमिहार्हसि, G1 मय्यारोपयसेधुना

4 a) D5 मृते; G1 भूतं (for मृत) — b) Dn2 यातीतम् G1 अनुशोचते K3 5 यो जातमनुशोचते — c) Ś1 छपते (for लभते) — d) T1 अनर्थ (for अनर्थौ) K1 प्रतिपद्यते (hypermetric), K3 प्रपश्यते (for प्रपद्यते) K5 द्वावनर्थाय पश्यते; G2 अनर्थं प्रतिपद्यते

दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते ॥ ४
तपोर्थीयं ब्राह्मणी धत्त गर्भं
गौर्वोढारं धावितारं तुरंगी ।
शूद्रा दासं पशुपालं तु वैश्या
वधार्थीयं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।
तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥ ६
धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।
पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७

जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।
हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।
कोट्यः षष्टिश्च षट्चैव येऽस्मिन्राजमृधे हताः ॥ ९
अलक्ष्याणां तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिश्च पञ्च च ॥ १०
धृतराष्ट्र उवाच ।
युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तमाः ।
आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११

---

5 a) K2 D2 तपोर्थाय, D5 तपोर्थय (sic), G1 तपो दिष्य, G2 3 तपोर्थिनं, M4 तपस्विय, Ca तपो बिंज, Cd तपोस्वीयं Ś1 K0 4 गर्भमाधाद्, K3 5 गर्भ मिच्छेद्, Ñ1 सूत गर्भं, Dn1 G2 धत्ते गर्भं; M2 धति गर्भ (sic), M3 4 धत्ति गर्भं, Ca धातुगर्भं, Cd as in text — b) K1 गोर्वोढार, B4 गौर्वोचार, Dn1 गौर्वागर (for गौर्वोढार) K0 धावमान (for धावितार) T1 तुरग, G2 कुरगी (for तुरगी) — c) K3 5 शूद्री; T1 शूद्रो (for शूद्रा) Ś1 K0-2 4 D2 दास्यं (for दास) Ś1 K0 2-5 D2 पाशुपाल्य; K1 D3 M4 पाशुपाल; M2 3 पशुपाल्य (for पशुपाल) K0-2 Ñ1 B2-4 Dn1 D1-6 8 9 M1 च, K5 नु (for तु) K1 वैश्य, K5 वैशी; M2 वर्गात् (for वैश्या) — d) Ś1 K0-2 4.5 युद्धार्थीयं, K3 युद्धार्थाय; G1 वधास्वियं; G2 3 यथार्थिनीयं (for वधार्थीयं) K1 2 D2.5 M1 क्षत्रिया (for त्वद्विधा) D5 राजपुत्रं

6 M3 4 om the ref — a) K5 त, D9 एतच्च् (hypermetric) G2 3 राजपुत्रस्य, M1 lacuna (for वासुदेवस्य) — b) D5 पुनरुक्त (for °रुक्त). — c) K3 5 transp तूर्णीं and बभूव M1 om गान्धारी — d) K4 B2-4 M2 °चेतना (for °लोचना) Dn1 D3 पुत्रशोकपरिप्लुता

7 a) Ś1 K0 3 4 धृतराष्ट्रश्च, K5 °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्र-स्तु) K1 राजर्पेर्, K3 Dn1 राजर्षि (for राजर्षिर्) — b) Ś1 K0 4 विगृह्य (for निगृह्य) K0 बुद्धिज (for [अ]बु°) G2 निगृह्यावस्थितं मन — c) Ś1 K Ñ1 D2 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा).

8 a) K5 जीवंतां Ś1 K0.2 4 परिमाणज्ञ; G2 °णज्ञा (for °णज्ञ) — b) Ś1 K1-3 B3 4 Dn D1 3 4. 6 8 9 T1 सैन्यानामपि, K4 °मिह, M1 योधानामसि; M2-4 यौधानामपि (for सैन्यानामसि) K2 D2 पाडव; K5 पांडव; B3 भारत (for पाण्डव). — c) M4 गतानां (for हताना) Dn1 D8 अपि (for यदि) — d) M4 परिणाम (for °माण) Dn2 T2 G M ब्रवीहि; T1 ब्रवीषि (for वदस्व)

9 a) B1 शतं शतानामयुत, Dn2 S दशायुतसहस्राणि — b) K1 2 सहस्राणां, M2 lacuna Dn1 om च K5 M3 विंशति — c) K5 पोद्य (for कोट्य) Ñ1 षष्ठे च, T1 G1 षष्ठ्यश्च, T2 षष्टी च, M1 षष्टीश्च; M2 षष्टि च (for षष्टिश्च) K1.2 D5 द्वे वै, K3 5 द्वौ च (for चैव) Ca सप्तत्या (for षट् चैव) — d) K1 2 Ñ1 D2 ह्यस्मिन्, B1 M1 योस्मिन्; B3 Dn1 T G M2 यस्मिन्, D5 तस्मिन् (for येऽस्मिन्) Ś1 K0 3-5 Ñ1 B Dn D1 3-6 8 9 T G2 3 M1 3 4 राजन्मृधे (K4 °ते), Cd °मृधे (as in text) Dn1 रता, D5 स्थिता (for हता)

10 a) K2 B2 T Ca d आलक्षाणां; K3 B1 M आ लक्ष्याणां, K5 D1.2.4-6 8 G1 अलक्षाणां, B4 आलक्षांत; D9 अमलाक्षाणां (hypermetric), G2 कुलल्क्ष्य (for अलक्ष्याणां) Ś1 K0 4 B3 Dn2 च, K1.2 D2 5 हि (for तु) Dn2 S शूराणां (for वीराणां) Ñ1 आलक्षा तत्र वीराणां — b) K1 2 चतुर्दश — c) G3 चान्येन, M3 [अ]न्यानि च, Ca धान्यानि (for चान्यानि) — d) Ca cites गत Ś1 K0 4 षट् चैव; K1 D2 षष्टि च; K2 T G1 M1 2 षष्टिं च (for षष्टिश्च) Dn2 T1 G M भारत; T2 भारत (for पञ्च च)

11 b) G2 गति (for गता) D5 9 G2 पुरुषसत्तम

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्हुतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
देवराजसमाँल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२
ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ॥ १३
ये तु संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः ।
शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥ १४
पीड्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः ।
ह्रीनिषेधा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ १५
छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीराः सुवर्चसः ॥ १६
ये तत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति ।
यथाकथंचित्ते राजन्संप्राप्ता उत्तरान्कुरून् ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ १८

— For 11^{ab}, K3 5 subst

68* केषु केषु च लोकेषु गता ह्येते नरोत्तमा॰ ।
युध्यमाना हता सख्ये ये चैवात्रापराङ्मुखा ।
[(L 2) K5 पराङ्मुखा (for [अ]परा॰)]

— ^{c}) Dn1 D8 महाप्राज्ञ, D6 ॰भाग (for ॰बाहो) — ^{d}) T1 सर्वतो; M2 सर्वज्ञा (for ॰ज्ञो) M2 ते (for मे) G1 सर्वतोर्हसि धर्मत

12 Dn1 om. the ref — ^{a}) G2 तैर् (for यैर्). K3 G1 हुतानि, D8 धृतानि, T G2 हतानि G2 शरीराणां — ^{b}) K5 हृष्टौ; D5 हृष्टे; T2 तस्मिन् (for हृष्टै) T1 G1 M परमसंकुले — ^{c}) D6 गता ल्लोकान्; T G1 M समास्ते तु, G3 -समा लोकान् (for समाँल्लोकान्) — ^{d}) K3 5 सत्यविक्रम (K5 ॰म॰) T G1 M देवराजेन पूजिता॰

13 T M2-4 om. 13^{ab} — ^{a}) K1 च हृष्टेन; K2 स्वहृष्टेन, K3 G2 स्वदृष्टेन; G1 स्वदृ॰ — ^{b}) Ś1 K G कर्तव्यम् (for मर्त॰) K1, 2 भारत॰; B3 भावितं (for भारत) — ^{c}) K1 सख्य, K3 5 सर्वे; B3 शूरा॰; G1 ते तु (for सख्ये) T G1 M गधर्वलोके पूज्यते — ^{d}) K3 5 transp ते and गन्धर्वै॰ K4 T2 समं गता॰ (for समागता॰) K1, 2 D2 5 गधर्वैं सह सगता; B1 G1 गधर्वैं समतां गता॰, G1 (also) क्षत्रधर्मेण पार्थिवा॰

14 ^{a}) K2 B1 2 4 Dn1 D1, 3 5 6 8 9 च; K5 नु (for तु) Ś1 K0 4 B3 Dn D1, 3-6 8 9 S भूयिष्ठा (D5 ॰ष्ठ); K1-3 5 D2 भूमिस्था, B1, 2 शिरसि; B4 शिरसो (for भूमिष्ठा) — ^{b}) K3 याच्यमाना; M1 भ्राजमाना (for याच) — ^{c}) Dn2 G2 3 शस्त्रैश्च (G2 3 स्त्रेण) निहता॰ सख्ये (G3 ख्ये) — ^{d}) T G1 M1 4 transp गतास् and ते G3 गुह्यकान्प्रति ते गता
— After 14, T M ins

69* क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गता॰ परमा गतिम् ।

15 T M om 15-16 — ^{a}) B1 D1 4-6 8 9 पात्य माना, G वध्य॰ (for पीड्य॰) K5 नु, D5 ह (for तु) — ^{b}) G1 हीनमाना K3 5 परैर्युधि; D2 निरायुधै॰ (for ॰युधा॰) — ^{c}) B D1 3-6 8 9 हीनिषेवा, C^{a} d ॰षेधा (as in text) — ^{d}) B1 G2 अभिमुखान्

16 T M om 16 (cf v 1 15) Ś1 damaged — ^{a}) K1 2 D2 5 अर्द्यमाना; Dn2 G2 भिद्य॰ (for छिद्य॰) Ñ1 शरैस्तीक्ष्णै॰, Dn2 G2 3 शितैर्बाणै; G1 परैर्बाणै॰ (for शितै॰ शस्त्रै) — ^{c}) G1 हतास् (for गतास्) Ś1 K0 ब्रह्मभुवन; K3-5 ॰भवनं — ^{d}) G1 गता; G2 हत (for हता). K1 2 D2 5 न मेत्रास्ति विचारणा, Ñ1 हतवीरा स्ववर्चस

17 ^{a}) B1, 3 D1 2 5 6 8 9 स्वत्र (for तत्र) — ^{b}) K1, 2 5 नरा आयोधन प्रति; K4 उत्तरा; Dn2 G2 3 विमुक्ता॰ — ^{c}) K1 यदा, Dn1 यथा; D5 कथ (for यथा) K1 2 D2 5 T M पुरुषा (K1 ॰ष)स्ते (for ते राजन्) — ^{d}) K2 D2 5 ते गतास्, G1 3 प्राप्तास्ते (for संप्राप्ता) K2 D2 5 तूत्तरान् K1 (corrupt), K3 5 Ñ1 B Dn D1 3 4 6 8 9 G2 समाप्ताश्चोत्तमान्कुरून्; T M ते गता ह्यु (T2 ॰तास्त्)त्तमां गतिं

18 T M1 2 4 om (hapl) 18-20 — After the ref, D5 reads 19^{ab} repeating it in its proper place — ^{a}) Dn2 G M3 येन (for केन) Ś1 K0 4 [ए]तान्, K3 5 त्वं, G2 3 [ए]व (for [ए]वं) — ^{b}) K2 सिद्धिमत्, K3 5 तत्त्वत॰ (for सिद्धवत्) — ^{d}) B Dn1 D1-4 मन्यसे, G1 तन्मया (for वै मया)

19 T M1 2 4 om 19 (cf v l. 18) D5 reads 19^{ab} after the ref in 18 — ^{a}) K5 Dn2 G3 निर्देशाद्, C^{a} d निदे (as in text). — ^{b}) K5 विचरतो;

युधिष्ठिर उवाच ।

निदेशाद्धवतः पूर्वं वने विचरता मया ।
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९
देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ।
दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २०

धृतराष्ट्र उवाच ।

येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत ।
कच्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१

न येषां सन्ति कर्तारो न च येऽत्राहिताग्नयः ।
वयं च कस्य कुर्यामो बहुत्वात्तात कर्मणः ॥ २२
यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः ।
तेषां तु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं सूतं च संजयम् ॥ २४
विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।

G2 3 M3 °रितं (for °रता) —^{d}) K5 माम् (for ऽयम्)

20 T M1 2 4 om 20 (cf. v l 18) —^{a}) Ś1 K0 4 महर्षिर्, K5 देवर्षि- (for देवर्षिर्) M3 दृष्टस (for दृष्टस्). —^{b}) K1 2 तत्र (for तत) G3 om. स्म्यनु Dn2 च (for [अ]नु) —^{c}) K0 Ñ1 B1-3 D1. 3 4 6 8 9 G M3 अनु (for अपि) Dn2 प्राप्तो (for प्राप्तं) —^{d}) D3 ज्ञाने योगेन K2 मया (for पुरा)

21 Dn2 om. 21^{ab} —^{a}) K1-3 Ñ1 D2 अनाथाना, K4 D5 येनानाथ (D5 °र्थ-), K5 Dn1 यत्र (Dn1 °त्रा) नाथा, B3 4 ये च (B3 वा) नाथा, T1 M1-3 यथा (T1 °दा)नाथा, T2 M4 ये तु (M4 चा) नाथा, G2 3 ये कु(G3 स्व)नाथा (for येऽत्रानाथा) Ñ1 D4 (marg) जनाना च, T M जनात्तात (for जनस्यास्य) G1 ये स्वना थजनास्तात —^{b}) Ś1 K0-4 Ñ1 D2 सनाथाना, K5 अकृतेना (for सनाथा ये) D5 T G1 M1 3 4 नाथवतश्च पाडव (D5 M1 °वा), M2 नाथवश्चापपाडव (sic) K5 om from भारत up to धक्ष्यन्ति (in 21^{d}) —^{c}) Ś1 K0 4 क स्विद्, K2 कचित्, T2 केचित्; M2 कश्चिद् (for कच्चित्) —^{d}) Ś1 K0 4 D5 धक्ष्यते, K1. 3 D2 धक्ष्यसे, K2 धक्षसे, B1 2 दह्यंति, Dn2 G धक्ष्यते, D9 वक्ष्यति (for धक्ष्यन्ति) — After 21, M2 reads (with v l.) 22^{cd}, repeating it in its proper place

22 Before 22, K2 T G1 M1-3 ins युधिष्ठिर उवाच M4 repeats 22^{ab} after 22 —^{a}) Dn1 D3 हर्तारो, D3 कर्पारो (for कर्तारो) Ś1 K Dn2 D2 5 न येपामस्ति (D2 °सि) सत्क(K2 Dn2 D5 सत्क)र्ता, T G1 M न ते(M चै)पा शाविकर्वारो, G2 3 न येपा तत्र (G3 मंत्र) सत्कर्ता; — D9 om 22^{b}-23^{a} —^{b}) M4 (second time) तु (for च) T G1 M (M4 first time) ते हि (for येऽत्र) G2 न च तेत्राहि मानवा, G3 नयतेत्र हि मानव — M2 reads 22^{cd} for the first time after 21 —^{c}) K2 D3 तस्य (for कस्य). K4 कुर्वामो (for कुर्यामो) T वय तु तेपा कुर्मोय, G1 वय च कर्म कुर्मोय, M1. 4 न शक्य तात य(M4 त) स्कर्तुं, M2 (both times) 3 वयं तु तस्य कुर्वामो (M2 [first time] कुर्मो वै) —^{d}) G1 तेन, M1 अय; M2 (first time) 4 तस्य (for तात) K1-3 5 Ñ1 B4 D2 5 T1 कर्मणा (for कर्मण) G2 3 बहु त्वां न (G3 मा) तु कर्मणा

23 D9 om 23^{abc} (cf v l. 22). —^{a}) Ś1 K0 4 यत्सु पद्रपर्णाश्च, K5 यान्सुपर्ण (submetric), M1 यत्सु पर्णाश्च B1 lacuna, Dn1 D3 शूद्राश्च, D5 पृष्ठांश्च (for गृध्राश्च) —^{b}) B2 4 Dn1 D1 3. 4 6 8 यतस्तत (for ततं) —^{c}) Ñ1 के, B1 4 च (for तु) Ś1 K0 4 वै कतमा, K3 5 तु (K5 नु) कतमा, Dn1 D2 तु कर्मणां; Dn2 G2 3 तु सुकृता (G3 °ता) (for तु कर्मणा) G3 लोको (for लोका) K1 तेषां चैक तमो लोके, K2 D5 तेषां वै कृ(D5 क)तमो लोको, D2 तेषां चैकतमा लोके; T G1 M तेपा सकर्पणा लो(M2 3 °नालो) का —^{d}) K1 2 G3 भविष्यति K2 Dn1 युधिष्ठिर; Dn2 G2 3 तथा कुरु; T G1 M न संशय (for युधिष्ठिर)

24 M2 om the ref. —^{a}) D2 एवमुक्ता, T1 G1 M एवमुक्त्वा (for °मुक्तो) K1. 2 D2 5 महाराज, K4 °प्रज्ञ, Dn2 तथा प्राज्ञ, D9 महाप्राज्ञ; M2 3 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञ) K3 5 ततो युधिष्ठिरो राजा —^{b}) K3 5 श्रुत्वा वाक्य महीपते —^{c}) M4 व्यादिदेश (for आदि°) K5 स धर्माण, D5 सुवर्णाना; Ca d सु धर्माण (as in text) —^{d}) K5 सौम्यं (for धौम्य) M2 धौम्यंतत च सजय (corrupt)

25 ^{b}) K2 D2 युयुत्सं T1 G1 M चापि (for चैव). —^{c}) K2 मुख्याश्चापि, K5 Dn1 -मुग्र(K5 °ग्रा)श्चैव; T G1 M -मुख्यान्भृत्यान् (for -मुख्याश्चैव) —^{d}) T G1

इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्सूतांश्च सर्वशः ॥ २५
भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याणि सर्वशः ।
यथा चानाथवत्किंचिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६
शासनाद्धर्मराजस्य क्षत्ता सूतश्च संजयः ।
सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७
चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत ।
घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८
समाहृत्य महार्हाणि दारूणां चैव संचयान् ।
रथांश्च मृदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ॥ २९
चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्नराधिपान् ।
दाहयामासुरव्यग्रा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
दुर्योधनं च राजानं भ्रातॄंश्चास्य शताधिकान् ।
शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१
जयद्रथं च राजानमभिमन्युं च भारत ।
दौःशासनिं लक्ष्मणं च धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ॥ ३२
बृहन्तं सोमदत्तं च सृञ्जयांश्च शताधिकान् ।

M सूतांश्चैव च सर्वश

26 ^{a}) M1 कारयतु (for °यन्तु) Ñ2 [ए]व (for [ए]षां) — ^{b}) K5 प्रेतकर्माणि K1-3 5 B3 4 Dn2 D2 [अ]शेषत, Ñ1 B1 2 Dn1 D1 3 4 6 8 9 [अ]नेकश, D5 [अ]विशेषत (for सर्वशः) — ^{c}) M1 एवा; M1 येषां (for यथा) K1 चानाथवत्; K5 च नो भवेत्; D8 सनाथवत्; T G1 M नाथवत्तां (for चानाथवत्) Ñ1 यथा श्रानाथ वा किंचित् — ^{d}) K2 च विनश्यति; T1 G1 न विनश्यते, G2 नैव दृश्यते, M1 अविनश्यते (for न विनश्यति)

27 Before 27, K3 5 B3 S (except G2 3 M3) ins वैशंपायन° — ^{a}) K5 शसनाद् (for शासनाद्) — ^{b}) D5 सता (for क्षत्ता) G1 सूतस्य D5 8 सजय M3 क्षत्ता *तश्च**य — ^{c}) G1 सुधर्मो K0 D5 T1 धौम्यसहिता — ^{d}) K1 इन्द्रसेनोदयस् (for सेना°) T1 सदा (for तथा)

28 ^{a}) K1 8 D2 T1 G1 2 M चंदनागरु (for °गुरु) T G1 -काष्ठानां (for -काष्ठानि) — ^{b}) B3 च; Dn1 [अ]पि (for [उ]त) K0 3 5 Dn2 S त(G3 य)था कालेय(K3 M क्षेम, G2 °क्षेधि)काम्यपि (G2, 3 °न्युत), K1 2 D2 5 द्रव्याणि (K1 D5 °नि) विविधानि च — ^{c}) Ś1 T2 घृततैलं च, B3 G3 घृततैलानि, Dn1 D1-3 6 8 9 घृत तैलां(Dn1 D2 °ला)श्च Ś1 K0 4 गधं च; K1 D2 8 गधाश्च (for गन्धांश्च) D4 घृतं तैलानि क्षाणांश्च — ^{d}) Ś1 K0 3-5 Dn2 क्षौमानि K3 5 G3 विविधानि, Dn2 G2 शयनानि (for वस) Ś1 K0 4 [उ]त (for च)

29 ^{a}) K3 5 सुमहांति (for समाहृत्य) Ś1 महा र्हानि — ^{b}) D4 दारूणाश् (for दारूणां) K1 सचय°, K2 Dn2 D2 5 G2 3 सचयं — ^{c}) K3 G3 रथाश्च; T2 M2 रथाश्च; G2 रथासे K5 मुदिताश्; Dn D1, 3 4 6 8 9 मृदि(Dn2 सहि)तास्, T2 मृदितास्, G2 स्मृतिमांस् (for मृदितास्) K3 5 चैव (for तत्र)

30 ^{a}) K1 2 D2 श्राद्द(K1 हा)रति; K5 Dn2 T G2 चिता कृत्वा, B3 4 समाहृत्य, G3 हतान्कृत्वा (for चिता कृत्वा) K0 प्रसगेन (for प्रयत्नेन) — ^{b}) Ś1 K3-5 Ñ1 Dn2 D8 G2 3 मुख्यं; M3 दुख (for मुख्यान्) K5 नराधिप; Ñ1 नराधिप, Dn1 नराधिपा; Dn2 G2 3 च पार्थिवान् (for नराधिपान्) — K5 om. 30^{cd} — ^{d}) K1-3 D2 5 शा(K2 श)स्त्रदृष्टेन; Dn2 G2 3 विधियुक्तेन (for °दृष्टेन) — After 30, the sequence in Ś1 K0 4 is 31^{ab}, 33^{cd}, 34, 35^{ab}, 31^{cd}, 32, 33^{ab}, 35^{cd}

31 Ś1 damaged — ^{a}) K5 om च — ^{b}) Ś1 K0-4 G2 3 भ्रातृंश्चापि; K5 शत्रूश्चापि (for भ्रातॄंश्चास्य) T G1 M महारथान् (for शताधिकान्) — ^{c}) K1 2 5 D2 5 शल्य (for शल)

32 For the sequence in Ś1 K0 4, cf v l 30 K1 2 D2 G2 om 32^{ab} — ^{a}) M3 जयभूत (for °द्रथ) — ^{b}) G3 सिंधुसौवीरनायक — G1 M3 om 32^{cd} — ^{c}) T1 दुःशासनिं; D9 दौ शासन M3 4 लक्ष्मणं (for लक्ष्मणं) K1 दौ शासनिलक्ष्मण च, K3 5 D5 दु(D5 दौ)शासन च राजान — ^{d}) Ś1 K0 4 पार्थत, K3 5 T M3 4 भारत (for पार्थिवम्)

33 For the sequence in Ś1 K0 4, cf v l 30 — ^{a}) Dn2 T G1 M2-4 बृहद्बल सोमदत्त, M1 lacuna — ^{b}) D9 संजयाश्च (for सृञ्जयांश्च) M1 महारथान् (for शताधिकान्) T G1 संजय च महारथ; M2-4 संजयं च महाबलं — After सृञ्जयांश्च, B1 ins in marg शतस्य पूरणेनाध्याख्यमानान् एकोनशतमित्यर्थ (sic) — ^{c}) D5 सोमधन्वान; D9 क्षौम° (for क्षेम°).

राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥ ३३
शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
युधामन्युं च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ॥ ३४
कौसल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि सौबलम् ।
अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५
कर्णं वैकर्तनं चैव सहपुत्रममर्षणम् ।
केकयांश्च महेष्वासांस्त्रिगर्तांश्च महारथान् ॥ ३६
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च ।
अलम्बुसं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ३७
अन्यांश्च पार्थिवान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
घृतधाराहुतैर्दीप्तैः पावकैः समदाहयन् ॥ ३८
पितृमेधाश्च केषांचिदवर्तन्त महात्मनाम् ।
सामभिश्चाप्यगायन्त तेऽन्वशोच्यन्त चापरैः ॥ ३९
साम्नामृचां च नादेन स्त्रीणां च रुदितस्वनैः ।

— d) K1 सदा, M2 lacuna (for तथा) Ś1 Ko 4 5 Dn1 विराट द्रु(K5 द्रौ)पद तथा

34 For the sequence in Ś1 Ko 4, cf v l 30 — a) D5 पांचाल्य· T1 G1 पांचालं, M2 पांचाल्या (for पाञ्चाल्यं) — D5 om 34^{bc} — b) Ś1 K4 धृष्टकेतुं (for °द्युम्नं) K1 पार्षिर्सं, T G1 भारत (for पार्षतम्) — c) M2 युधामन्युश्च· T G1 दुर्धर्षम् (for विक्रान्तम्).

35 For the sequence in Ś1 Ko 4, cf v l 30. — a) Ś1 G8 कौसल्य , K1 2 B1 8 Dn2 D2-4 कौशल्यं, D5 कौशल्यां; M1 कौसलं; M2 कौसल ; M3 4 कोसलं (for कौसल्य). K3 5 द्रौपदेयाश्च विक्रांतान्; T G1 कोसलेयं (T2 °लेंद्र) द्रौपदेयान् — b) K3 5 राजानं; M2 शकुनिश्च (for शकुनिं) Ñ1 B1-3 Dn1 D1. 3 4 6 8 9 T चैव, G1 स च (for चापि) — c) K3 अचळं; Dn2 आवत्यं, G2 अबल (for अचलं) M1 om from वृषक up to कर्णं (in 36^a) T1 वृषळ, T2 G1 पुष्कळ (G1 °ल), M4 (*sup lin* as in text) वृषत (for वृषकं) G3 अलंबुस कुरु चैव

36 D5 om (hapl) 36-37 M1 om कर्णं (of v l. 35) — a) M1 वृषसेन च — c) K3 B1 4 Dn1 कैकेयांश्च, K5 B2 Dn2 D1 3 4 6 8 9 कैकयांश्च, B3 कैकैयाश्च; M2 केकयाश्च (for केकयाश्च). K1 2 D2 कार्ष्णेयमभिमन्युं च — d) K1 2 D2 संजयां(K1 °या)श्च; T2 आगतांश्च (for त्रिगर्तांश्च) Dn1 महारथा

37 D5 om 37 (cf v l 36) — a) K1 राक्षसेंद्र — D3 om 37^{bc} — b) G3 वक भारतमेव च — c) K2 अलवूस; Ñ1 B D1 4 6 8 °बुष; Dn1 °बुश; D9 °बुक (for °बुसं) Ś1 Dn2 M1 च रक्षेंद्रं, B Dn1 D1 4. 6 8 9 राक्षसेंद्रं, G1 च*क्षेंद्र (for च राजान) — d) K3 जळसध (for जलसध). G1 M3 पार्थिव

38 a) M2 अन्याश्च· T1 G1 शूरान् (for राजश्च) K1 2 D2 5 एतांश्चान्यांश्च सुबहून् (D5 बहव) — G1 om 38^b — b) K1 2 D2 5 पार्थिवाश्च (for शतशोऽथ) — After 38^{ab}, K1-3 5 D2. 5 ins

70* चिता· कृत्वा महेष्वासान्सर्वानितान्यथाविधि ।

[K3 चिता K3 5 विधानेन (for महेष्वासान्) K3 सर्वांश्चैतान् K2 यथा विधि· K5 सर्वांश्च समदाहयत (for the post half)]

— K5 om 38^{cd} — c) D5 घृतराष्ट्रकृतैर्दीप्ता (sic).

39 a) Ś1 K (except K2) B1-3 D3 G2 3 पितृमेधाश्च; T1 °मेधश्च; T2 G1 M °मेध च (for °मेधाश्च). Ñ1 पितृमेधविधानेन Ca d cite पितृमेधान् — b) Ś1 Ko G1 अकुर्वत; K2 आवर्तत; K3-5 Dn2 G2 अकुर्वत; Ñ1 ब्राह्मणानां, D5 आवर्तते; T पार्थिवानां, G3 प्राव र्तत, M2-4 अवर्तत (for अवर्तन्त) — c) K1 2 B1 5 सामगैश्च; T G1 सामानि (for सामभिश्च). Ś1 K G2 3 चोप(K1. 2 चैव)गीयते, B1 Dn D1 3 4 6 8 9 चाप्यगा Dn D1 °गी)यंते; D2 5 चैव गायत (D5 धीयत); T1 चान्वदीर्यंते, T2 G1 M चान्वगी(M4 °गा)यत (M3 °ते) (for चाप्यगा·) — d) K4 M4 om ते Ś1 [s]न्व शास्यत; Ko [s]नुशासत, K4 [s]न्वशास्यत; B3 Dn1 D8 [s]नुशोच्य(B3 °च)त, B1 M1 3 [s]न्वशासत; Dn2 G3 [s]न्वशस्यत; T G1 [s]न्वशासत, G2 [s]न्वशासंत; M4 अभिशसत (for ऽन्वशोच्यन्त) D9 पार्थिवै·, T G1 3 M1 4 चापरे (for चापरै·) K1 2 तैस्तुत्वै (K1 °ती·) शतधा परे , K3 5 उपसाम तथा परे, D5 शान्व शसत चापरे, M2 corrupt

40 K4 not collated — a) K1 2 उच्चावचानां; D3 साम्ना मृदग , D5 उच्चावचाय ; M2 साम्नामृत च (for साम्नामृचां च) K4 साम्नामृतं च देनोन (sic) — b) K5 साम्नां (for स्त्रीणां) B1 रुदितनिस्वनै· (for च रुदितस्वनै·) — c) M2 कर्मले (for कश्मलं) — d) D1 निशानां; T G1 तदानीम्; M तदा च (for नि

कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समपद्यत ॥ ४०
ते विधूमाः प्रदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पावकाः ।
नभसीवान्वदृश्यन्त ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४१
ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः ।
तांश्च सर्वान्समानाय्य राशीन्कृत्वा सहस्रशः ॥ ४२
चित्वा दारुभिरव्यग्रः प्रभूतैः स्नेहतापितैः ।
दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ॥ ४३
कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखोऽगमत् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ श्राद्धपर्व समाप्तम् ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
ते समासाद्य गङ्गां तु शिवां पुण्यजनोचिताम् ।
ह्रदिनीं वप्रसंपन्नां महानूपां महावनाम् ॥ १
भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च ।

शायां) K5 समपद्यते ; Ñ1 B1. 2 Dn1 D1 3 4. 6 8 9 समजायत ; T G1 अन्वपद्यत (for समपद्यत)

41 a) D1 4 6 8 ते विधूम , T G1 हुताश्च तत् ; M2 चीतधूमा° (for ते विधूमा°) K3 om from श्च up to स्तत्रासन् (in 42a) — b) K5 Dn1 पावक° ; Ñ1 पांड वै ; M2 पावकै° (for पावका°) — K1 D2 5 om 41cd — c) K0 एव (for इव) K0 [अ]न्वपश्यंत ; K8 5 Dn1 D8 9 [अ]नु(D9 °न्व)दृश्यंते, Dn2 G2 3 प्रदृश्यते (for [अ]न्वदृश्यन्त) K4 तन्वभ्र (sic) ; M2 तन्वभि (for तन्वभ्र) D9 °संभूता° (for संवृता°) K8 विद्युल्लेखा इवाचिता° ; K5 दीप्तास्तारागणा इव, G3 ग्रहा° कांतिभिरावृता ; G3 ग्रहा° स्तब्धाभ्रसंवृता°

42 K3 om up to स्तत्रासन् (of v l. 41) D8 om (hapl) 42ab — a) M2 एव (for ये च) Dn2 G2 3 शतशो (for तत्रासन्) — b) M2 नानादेश्या (for °देश) K5 समागतां (for °गता°) — D9 om. 42c–43b — c) K8 ताश्च (for तांश्च) Ś1 K0 4 Dn2 G2 3 समादा(Ś1 धा)य ; K1 उपानाय्य, K3 उपन्याय्य ; K5 समानाय्य ; D5 उपानाय्य ; T G1 M समानीय (T1 °य्य) (for समानाय्य) — d) K0 3–5 T2 G2 3 राशी ; K1. 2 D3 M2–4 राशी° ; M1 राशिं (for राशीन्)

43 D9 om. 43ab (cf. v l. 42) — a) K1–5 B4 D2 5 T G1 M चिता ; Dn2 G2 3 दीप्त (for चित्वा) Ś1 K0 4 अव्यग्रा°, K8 5 G3 अभ्यग्रं ; Ñ1 B3 Dn1 D1. 3 4 6 8 M4 अभ्यग्रै° ; B1. 2 4 M1 अस्युग्रै° ; Dn2 G1 अस्युग्र ; T अस्युग्रा ; M2 3 अस्युचै (for अव्यग्र) — b) K4 प्रवृत्ता°, Dn2 G3 प्रदीप्त ; T G1 M प्रभूत (M4 °ता) (for प्रभूतै) B3 स्नेहमिश्रितै ; Dn1 D3 °पाचितै , D1. 4 °पावितै ; D2 °दापितै ; D8 °पातितै ; D6 °प्लावितै ; T1 G1 M °मूर्छितै° (for °तापितै°) G2 प्रदीप्यतेह तापितै° — c) K1 D2 सर्वां स्तान् ; K2 सर्वास्तान् (for विदुरो) — d) K1. 2 D2 विदुरो राजशासनात्

44 D6 repeats 44 on marg — a) Ñ1 क्रियां (for क्रियास्) K1. 2 D2 5 एव (D5 वने) प्रवृत्ते धर्मज्ञो — b) K1 2 D2 5 M2 3 धर्मराजो (for कुरु°) — d) T1 अभिमुखे (for °मुखो). Ś1 K0 4 [ऽ]भवत् (for ऽगमत्)

Colophon om in Ñ1 Ś2 missing — *Sub-parvan* Ś1 K B Dn D1–6 8 9 S स्त्री — *Adhy name* K0 सर्वशूरदाह , K1. 2 राज्ञां शरीरसंस्कार° ; Dn2 प्रेताग्नि दाहाध्याय°, D2 5 राज्ञां शरीरसंस्कार°, T1 सकलशव दहनं , G3 सर्वक्षत्रियदाह° ; M1 सकलक्षत्रशिरदाह ; M2 3 क्षत्रदाह° ; M4 सर्वक्षत्रशरीरदाह — *Adhy no* (figures, words or both) K1 23 ; K2 27 ; D3 6 18 ; D9 17 ; T2 G3 26 (as in text) ; G2 25.

27

1 Ś2 missing up to पि° in 2c (of v l. 11 25 38) — a) K5 तु (for तु) — b) D2 शिवा ; M2 शिव K0 Ñ1 B Dn1 D1 3 4. 6 8 9 पुण्यजलो

14

ततः पितॄणां पौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ २
पुत्राणामार्यकाणां च पतीनां च कुरुस्त्रियः ।
उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः ।
सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३
उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
सूपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ॥ ४
तन्महोदधिसंकाशं निरानन्दमनुत्सवम् ।
वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ५
ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्शिता ।
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ६
यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ॥ ७
यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८

चितां, K1 पुराणजनोचिता (hypermetric); T1 पुण्यजलां सृतां, T2 G1 M1 3 4 °जलान्वितां, M2 °जला सितां — e) K2 3 5 M2 3 ह्रदि(M2 3 °द)नी; K4 ह्लादिनी; T ह्लादिनीं (for हृ°) Ś1 K0 4 वप्रसंतानां (K4 °नं); K1 2 D3 च प्रसपर्णां; K3 5 B विप्र°; Dn1 D3 रूप°, D2 4 च प्रसन्नां च, D5 च प्रशपन्ना, T1 वज्रसपन्नां, T2 सुप्रसन्नां च; G1 M1 संप्रसन्नां च, M2 वप्रसपन्ना (for वप्रसंपन्नां) Dn2 सह्लादिनीं च प्र पन्नास्; G2 3 सह्लादिनीं चा(G3 च)प्रपतन् — d) K3 5 महारूपा, D3 °वप्रां; G3 °नीपां, M2 °रूप (for °नूपां) K4 महावरां, B1.2 4 D1 6 8 °वर्णां; B1 (marg) °धनां (for °वनाम्) K1 2 Dn1 D2 4 9 महारूपां महाबला (K2 °ल); Ñ1 B3 M4 महारू(B3 °नू)पां महाधनां, Dn2 G2 3 ततो भूपा महाबला°; D5 सर्वलोकस्य मातरं

2 Ś2 missing up to पि in 2c (cf v 1 1) Ś1 damaged — a) K1 2 5 Dn1 [उ]त्तरीयानि — b) K2 चेष्टवानि, K3 वेष्टणानि (for वेष्टनानि) K0 2 4 Ñ1 B3 D2 [अ]वमुच्यत (Ñ1 B3 °ते), K3 5 [उ]प मुच्यते — After 2ab, K3 B4 S ins

71* कवचानि विचित्राणि गङ्गामवजगाहिरे ।

[K3 एव, T2 इव, M1 अनु (for अव-).]

— e) Ś K0 4 T G1 पुत्राणां, K5 पौराणां; B1 3 4 D1 4 6 8 9 भ्रातॄणां (for पौत्राणा) M पुत्राणा च पि तॄणां च — d) B1 3 4 D1 4 6 8 9 पौत्राणां, T G1 M गुरूणां (for भ्रातॄणां) K1.2 D2 5 सुहृदांस्त(K2 D5 °दां त)था (for स्वजनस्य च)

3 Ś1 partly damaged — a) S (except G2 3) भ्रातॄणाम् (for पुत्राणाम्) Ś2 K0 5 B1 2 Dn2 D1.4 8 T2 आर्यकानां (for °काणां) — b) G2 M2 3 कुलस्त्रिय (for कुरु°) — d) Ś1 रुदत्यो; K3 हर्दत्यो; M2 3 रुदत्यो (for रुदन्त्यो) — e) K0 2 सुहृदाश्; Dn2 सुहृदश्र (for सुहृदा) Dn1 धर्मज्ञ°, D5 [अ]धर्मज्ञा° — f) K0 सलिला (for सलिल). Ñ1 T क्रियां (for क्रिया)

4 a) M1 केषांचित्, M2 उदक (for उदके) Ś2 Dn2 क्रियमाने K5 नु (for तु) — e) Ś1 पती वाच (sic), Ś2 स्नपतीव, K1 यूपतीर्था, K4 प्रतीपगा, K5 रूपतीर्था, G3 सुप्रतीर्था Dn1 भवेद् (for [अ]भवद्) — d) Dn2 G2 [s]पि (for वि) K3 वै विप्रसार; Ñ1 वै प्रससार, Dn1 निप्रससार, D9 न प्र ससार, M1 विप्रचचाल M1 4 ह (for च)

5 a) Ñ1 तन्महोरगसकाश — b) T2 अनुत्सर्ह; G3 निरुत्सव (for अनुत्सवम्) Ś K0 4 राजभि° परि वारितं (K4 °तो वृत), K5 निरानदमहोत्सव — e) Dn1 आस्तीर्णं, M2 आकीर्णो (for आकीर्णं). — d) M2 अशोचत (for अशोभत)

6 Before 6, T1 ins वैशंपायन° — a) M1 म हीपाल, M4 महापाल (for महाराज) — b) T M1 रुदंती, G1 M1-3 रुदती (for सहसा). Ś K0 4 B (except B2) Dn1 D1.3-5 8 9 शोककर्पिता; K2 °कर्शिता — c) K1-3 5 Dn2 D3 9 G2 3 रुदती; D2 रुदतीं; T1 G1 व्रीळया, T2 M व्रीळिता (for रुदती) K1 D2 नदया (for मन्दया) — d) K3 4 पुत्रं (for पुत्रान्)

7 Before 7, T1 ins कुती — a) Ś K0-2 4 B1 Dn2 D2 5 G2 स वीरो; K3 सवंगो, K5 सर्वांगो; G3 सुवीरो (for स शूरो) — b) K1 यूथप (for °प). — Ś2 reads 7cd on marg — c) D3 रथ° (sic) (for हत°) T2 G3 M2-4 सरो; M1 संघे (for सख्ये). — d) G2 राजलक्षण D3 लक्षिण

8 a) K1 2 D2 ते (K2 D2 तं) ज्येष्ठमति; K5 यं सूत पुत्र (sic), D5 तं ज्येष्ठमिति (for यं सूतपुत्रं).

प्रत्ययुध्यत यः सर्वान्पुरा वः सपदानुगान् ।
दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन्व्यरोचत ॥ ९
यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि कश्चन ।
सत्यसंधस्य शूरस्य संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १०
कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः ।
स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत ।
कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ ११
श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
कर्णमेवानुशोचन्त भूयश्चार्ततराभवन् ॥ १२
ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १३
यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनंजयात् ।

— [b]) Dn1 राधेयमति ; Dn2 T2 G2 राधेय इति, M2 राधेयमिव M3 पांडव — [c]) K5 योधयाराज (sic), Ñ1 सोर्य कर्णश्च, D2 य विराजा, G2 योस्य राजच्, M1 यो व्यरज्यश्च, M4 योदश्यत (for यो व्यराजच्) K3 च भूमध्ये, T1 सभा° (for चमू°) D8 योध्यराजतु भूमध्ये (corrupt). — [d]) Dn1 D4 8 प्रभः (for °भु) M3 8 दिवाकरसमप्रभ°

9 [a]) B4 समयुध्यंत, Dn2 स प्रपद्यत; T1 G1 2 प्रत्यपद्यत (for °युध्यत) K1-4 Ñ1 Dn1 D2 3 5 G2 M4 च, K5 न° (for य°) — [b]) K1-3 Ñ1 D2 5 T G1 M4 पुरा च ; K5 कुरव ; B3 प्रवर ; B4 परा स्व ; G2 य° पुरा (for पुरा व°) — [d]) K0 विरोचत (for व्यरो°) K2 य प्रकर्षन्व्यरोचत ; D5 य° प्रकर्षस्य रोचत Ca d cite प्रकर्षन् (as in text) — After 9, B ins

72* य° स वीरो महेष्वासो महाबलपराक्रम ।

10 [a]) Dn2 T G लोके (for वीर्ये) — [b]) K3 5 अपि, K4 इति; M इह (for अपि) K1 पार्थिव, K2 D2 5 पार्थिव° (for कश्चन) — After 10[ab], all MSS (except K1, 2 D2 5 M) ins

73* योऽवृणीत यशः शूर° प्राणैरपि सदा भुवि ।

[K4 G2 यो वृणीते; B1 2 स प्रगीत , B4 स प्रणीत , T यो वृणीय (for योऽवृणीत) T तव (for यश°) B4 प्राणेभ्योपि, D3 प्रावृणीत (for प्राणैरपि) B4 सदा प्रभु , G2 धनैरपि (for सदा भुवि)]

— [c]) K1, 2 D2 5 कर्णस्य सत्यसंधस्य — [d]) K3 5 समामेत्य(K5 °मेय)पलायिन°

11 [b]) K4 has a lacuna for भ्रातुरक्लिष्ट — [c]) K1 2 भवतां (for स हि व) G1 स पुत्र° सहजो भ्राता — [d]) M4 भास्करस्यौरस° सुत° — T G1 M repeat 11[cf] after 14 — [e]) M4 जातो (for शूरो) — [f]) Dn1 प्रभु (for °प्रभ°) — After 11, D4 ins

74* दातानिशं ब्राह्मणानां पूजक° शीलरक्षक° ।
कृतज्ञ° सत्यवादी च महारथमहारथ° ।
अभिमानी विनीतात्मा सुन्दर° प्रियदर्शन ।
एकपत्नीरत° श्रीमाश्रितमूर्जितशासन ।
राजा सर्वस्य राष्ट्रस्य दुर्योधनहिते रत । [5]
मम प्रियकरो नित्य पुत्राणा रक्षकश्च ह ।

12 Before 12, T M2-4 ins वैशंपायन — [a]) K5 श्रुत्वातु, M2 त श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K4 पाडवै° (for पाण्डवा) — [b]) M2 अब्रवीत् (for अप्रियम्) — [c]) D8 कर्णायैव (for कर्णमेव) Ś K1, 2 4 D2 M1 3 4 [अ]नुशोचतो (D2 °न्तो); Dn1 D4 5 G2 3 [अ]न्वशोचंत; T G1 [अ]भ्य° (for [अ]नु) B4 तमर्थमनुशोचतो; M2 स्थिरं कर्णमशोचतो — [d]) K1 2 B4 D2 5 क्लांततरा; Dn2 चार्तरवा, T G1 चात्यातुरा ; M2 चार्तपरा.

13 [a]) D2 om स D5 पुरुषव्याघ्र. — [c]) Dn2 G2 3 वचन (for मातर) K2 धीमान् (for वीरो) — [d]) K1-3 B4 Dn2 G3 निश्वसन् (for नि°श्वसन्) S (except G2 3) भारत (for पन्नग) — After 13, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 G ins

75* य° शरोर्मिर्ध्वजावर्तो महाभुजमहाग्रह ।
तलशब्दप्रणुदितो महारथमहाह्रद° ।

[(L 1) K0-2 5 Dn D2 G3 य शरोर्मि ; B3 4 रथ वेगो Dn1 °ध्वजावतो (for °र्तो) B1 2 महाह्रद (for °भुज) Ś K0 4 Dn1 D5 परिग्रह° (for महा°) — (L 2) K3 तळ (for तल) K1 3 5 G2 3 प्रणदितो, B1, 2 Dn2 प्रनुदितो, B4 प्रमु°, Dn1 D8 °प्रन° (for प्रणु°) K2 B3 D1, 4-6 8 9 तलशब्दानुनदितो, D2 तलशब्देन प्रणदितो; G1 तलशब्द° प्ररुदितो (for the prior half) G1 तारापथ (for महारथ) K1 2 D2 °परिग्रह°, B1 2 °महाद्रुम°; D5 महाप्रद (for महाह्रद), Ś1 K0 4 D1, 4, 6 8 9 महाह्रदमहारथ (for the post. half)]

14 [a]) K5 यातम् ; Dn2 बलम् ; G1 पथम् (for

ततः पितॄणां पौत्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च ॥ २
पुत्राणामार्यकाणां च पतीनां च कुरुस्त्रियः ।
उदकं चक्रिरे सर्वा रुदन्त्यो भृशदुःखिताः ।
सुहृदां चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३
उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
सूपतीर्थाभवद्गङ्गा भूयो विप्रससार च ॥ ४
तन्महोदधिसंकाशं निरानन्दमनुत्सवम् ।
वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशोभत ॥ ५
ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्शिता ।
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ६
यः स शूरो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः ॥ ७
यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८

चितां, K1 पुराणजन्मोचितां (hypermetric), T1 पुण्यजला सुता, T2 G1 M1 3 4 °जलान्विता, M2 °जला सितां — c) K2 3 5 M2 3 ह्रादि(M2 3 °द)नी; K4 ह्लादिनी; T ह्लादिनीं (for ह्र°) Ś1 Ko 4 वप्रसतानां (K4 °न); K1 2 D3 च प्रसपन्नां, K3 5 B विप्र°, Dn1 D3 रूप°, D2 4 च प्रसन्नां च, D5 च प्रशपन्नां, T1 वज्रसपन्नां, T2 सुप्रसन्नां च, G1 M1 संप्रसन्नां च, M2 वप्रसपन्ना (for वप्रसंपन्नां) Dn2 सह्लादिनीं च प्र पन्नास; G2.3 सह्लादिनीं चा(G3 च)प्रपतन् — d) K3 5 महारूपा, D3 °वप्रां, G3 °नीपां, M2 °रूप (for °नूपा) K4 महावरां, B1.2 4 D1 6 8 °घलां; B4 (marg) °धनां (for °वनाम्) K1 2 Dn1 D2.4 9 महारूपां महाबलां (K2 °ल), Ñ1 B3 M4 महारू(B3 °नू)पा महाधनां, Dn2 G2 3 ततो भूपा महाबला, D5 सर्वलोकस्य मातरं

2 Ś2 missing up to पि in 2c (of v 1 1) Ś1 damaged — a) K1 2 5 Dn1 [उ]त्तरीयानि — b) K2 चेष्टवानि, K3 वेष्टणानि (for वेष्टनानि) Ko 2 4 Ñ1 B3 D2 [अ]वमुच्यत (Ñ1 B3 °ते), K3 5 [उ]प मुच्यते — After 2ab, K3 B4 S ins

71* कवचानि विचित्राणि गङ्गामवजगाहिरे ।

[K3 एव, T2 इव, M1 अनु (for अव-).]

— c) Ś Ko 4 T G1 पुत्राणां; K5 पौराणां; B1 2 4 D1 4 6 8 9 भ्रातॄणां (for पौत्राणा) M पुत्राणां च पि तॄणां च — d) B1 2 4 D1 4 6 8 9 पौत्राणां, T G1 M गुरूणां (for भ्रातॄणां) K1 2 D2 5 सुहृदांस्त(K2 D5 °दां त)था (for स्वजनस्य च)

3 Ś1 partly damaged — a) S (except G2 3) भ्रातॄणाम् (for पुत्राणाम्) Ś2 Ko 5 B1 2 Dn2 D1 4 8 T2 आर्यकानां (for °काणां) — b) G2 M2 3 कुलस्त्रिय° (for कुरु°) — d) Ś1 रुदत्यो; K2 ह्रदंत्यो, M2 3 क्रंदत्यो (for रुदन्त्यो) — e) Ko 2 सुहृदांश्च; Dn2 सुहृदश्च (for सुहृदां) Dn1 धर्मज्ञ°, D5 [अ]धर्मज्ञा° — f) Ko सलिला° (for सलिल). Ñ1 T क्रियां (for क्रिया).

4 a) M1 केषांचित्; M2 उदक (for उदके) Ś1 Dn2 क्रियमाने K5 नु (for तु) — c) Ś1 पती वाव (sic), Ś2 स्नपतीव; K1 यूपतीर्था, K4 प्रसीपगा; K5 रूपतीर्था; G3 सुप्रतीर्था Dn1 भवेद् (for [अ]-भवद्) — d) Dn2 G2 [s]पि (for वि) K3 वै विप्रसार; Ñ1 वै प्रससार, Dn1 निप्रससार, D9 न प्र ससार, M1 विप्रचचाल M1 4 ह (for च)

5 a) Ñ1 तन्महोरगसकाश — b) T2 अनुत्सर्हं; G3 निरुत्सव (for अनुत्सवम्) Ś Ko 4 राजभि परिवारित (K4 °तो वृतं), K5 निरानंदमहोत्सव — c) Dn1 आस्तीर्णं; M2 आकीर्णो (for आकीर्णं). — d) M2 अशोचत (for अशोभत).

6 Before 6, T1 ins वैशंपायन° — a) M1 म हीपाल, M4 महापाल (for महाराज) — b) T M1 रुदती, G1 M1-3 रुदती (for सहसा). Ś Ko 4 B (except B2) Dn1 D1.3-5 8 9 शोककर्षिता; K2 °कर्शिता — c) K1-3 5 Dn2 D3 9 G2 3 रुदती; D2 रुदतीं; T1 G1 व्रीळया; T2 M व्रीळिता (for रुदती) K1 D2 नदया (for मन्दया) — d) K3.5 पुत्रं (for पुत्रान्)

7 Before 7, T1 ins कुती °— a) Ś Ko-2 4 B4 Dn2 D2 5 G2 स वीरो; K3 सर्वगो, K5 सर्वांगो; G3 सुवीरो (for स शूरो) — b) K1 -यूथप (for °प). — Ś2 reads 7cd on marg — c) D3 रथ° (sic) (for हत°) T2 G3 M2-4 सखे, M1 सघे (for सख्ये) — d) G3 राजलक्षण D5 लक्षिण

8 a) K1.2 D2 ते (K2 D2 तं) ज्येष्ठमति; K5 यं सूत° पुत्र (sic), D5 तं ज्येष्ठमिति (for य सूतपुत्रं).

प्रत्ययुध्यत यः सर्वान्पुरा वः सपदानुगान् ।
दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन्व्यरोचत ॥ ९
यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि कश्चन ।
सत्यसंधस्य शूरस्य संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १०
कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः ।
स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत ।
कुण्डली कवची शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ ११
श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियम् ।
कर्णमेवानुशोचन्त भूयश्चार्ततराभवन् ॥ १२
ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १३
यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्तिष्ठेद्धनंजयात् ।

— b) Dn1 राधेयमसि ; Dn2 T2 G2 राधेय इति, M2 राधेयमिव M3 पांडव — c) K5 योधयाराज (sic), Ñ1 सोय कर्णश्च, D2 य विराजा, G2 योस्य राजच्च ; M1 यो व्यरज्यच्च, M4 योरज्यत (for यो व्यराजच्च) K2 च भूमध्ये, T1 समा° (for चमू°). D8 योध्यराजनु भूमध्ये (corrupt) — d) Dn1 D4 8 प्रभ° (for °भु) M2 8 दिवाकरसमप्रभ°.

9 a) B4 समयुध्यंत, Dn2 न प्रपद्यत, T1 G1 2 प्रत्यपद्यत (for °युध्यत) K1-4 Ñ1 Dn1 D2 3 5 G3 M4 च° ; K5 न° (for य°). — b) K1-3 Ñ1 D2 5 T G1 M4 पुरा य ; K3 कुरव. ; B3 प्रवर° ; B4 परान्व° ; G2 य° पुरा (for पुरा च°) — d) K0 विरोचत (for व्यरो) K2 य° प्रकर्षीन्व्यरोचत° ; D5 य प्रकर्षस्य रोचत Ca d cite प्रकर्षन् (as in text) — After 9, B ins

72* य° स वीरो महेष्वासो महाबलपराक्रम ।

10 a) Dn2 T G लोके (for वीर्ये) — b) K2, 5 अभि, K4 इति ; M इह (for अपि) K1 पार्थिव, K2 D2 5 पार्थिव (for कश्चन) — After 10ab, all MSS (except K1, 2 D2 5 M) ins

73* योऽवृणीत यश° शूर° प्राणैरपि सदा भुवि ।

[K4 G2 यो वृणीते ; B1 2 स प्रगीत , B4 स प्रणीत , T यो वृणीय (for योऽवृणीत). T तव (for यश) B4 प्राणेभ्योपि, D2 प्रावृणीत (for प्राणैरपि) B4 सदा प्रभु° , G2 धनैरपि (for सदा भुवि)]

— c) K1, 2 D2 5 कर्णस्य सत्यसंधस्य — d) K2, 5 समामेश्व(K5 °मेय)पलायिन°

11 b) K4 has a lacuna for भ्रातुरक्लिष्ट — c) K1, 2 भवतां (for स हि व) G1 स पुत्र° सहजो भ्राता — d) M4 भास्करस्यौरस° सुत° — T G1 M repeat 11ef after 14 — e) M4 जातो (for शूरो) — f) Dn1 -प्रभु° (for -प्रभ°) — After 11, D4 ins

74* दातानिशं ब्राह्मणानां पूजक° शीलरक्षक° ।
कृतज्ञ° सत्यवादी च महारथमहारथ ।
अभिमानी विनीतात्मा सुन्दर° प्रियदर्शन ।
एकपत्नीरत° श्रीमान्नित्यमूर्जितशासन ।
राजा सर्वस्य राष्ट्रस्य दुर्योधनहिते रत । [5]
मम प्रियकरो नित्य पुत्राणा रक्षकश्च ह ।

12 Before 12, T M2-4 ins वैशंपायन — a) K5 श्रुत्वातु ; M2 स श्रुत्वा (for श्रुत्वा तु) K4 पाडवै° (for पाण्डवा) — c) M3 अब्रवीत् (for अप्रियम्). — c) D8 कर्णायैव (for कर्णमेव) Ś K1 2 4 D2 M1 3 4 [अ]नुशोचतो (D2 °स्तौ); Dn1 D4 5 G3 8 [अ]न्वशोचंत ; T G1 [अ]भ्य° (for [अ]नु°) B4 समर्थमनुशोचतो ; M2 प्रिय कर्णमशोचतो — d) K1 3 B4 D2 5 ह्यार्ततरा, Dn2 चार्तरवा, T G1 चात्यातुरा ; M2 चार्तपरा.

13 a) D9 om स D5 पुरुषव्याघ्र — c) Dn2 G2 8 वचन (for मातर) K2 धीमान् (for वीरो) — d) K1-3 B4 Dn2 G3 निश्वसन् (for नि श्वसन्) S (except G2 3) भारत (for पन्नग) — After 13, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 G ins

75* य° शरोर्मिध्वजावर्तो महाभुजमहाग्रह ।
तलशब्दप्रणुदितो महारथमहाह्रद° ।

[(L 1) K0-2 5 Dn D2 G3 य शरोर्मि , B3 4 रथवेगो Dn1 ध्वजावर्तो (for °र्तो) B1, 2 महाह्रद (for °भुज) Ś K0 4 Dn1 D5 -परिग्रह° (for महा°). — (L 2) K3 तळ (for तल) K1 3 5 G2 8 प्रणदितो, B1, 2 Dn2 प्रनुदितो, B4 प्रभु°, Dn1 D8 प्रन° (for प्रणु°) K2 B3 D1, 4-6 8 9 तलशब्दानुनदितो, D2 तलशब्देन प्रणदितो ; G1 तलशब्द° प्रणदितो (for the prior half) G1 तारापथ (for महारथ). K1 2 D2 -परिग्रह°, B1 2 महाद्रुम°, D5 महाग्रह° (for महाह्रद°). Ś1 K0 4 D1, 4 6 8 9 महाह्रस्महारथ (for the post half)]

14 a) K5 -यातम् ; Dn2 बलम्, G1 -पथम् (for

कथं पुत्रो भवत्यां स देवगर्भः पुराभवत् ॥ १४
यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् ।
तमग्निमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि ।
यस्य बाहुबलं घोरं धार्तराष्ट्रैरुपासितम् ॥ १५
नान्यः कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनां रथी ।
स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
असूत तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ॥ १६
अहो भवत्या मन्त्रस्य पिधानेन वयं हताः ।
निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स सबान्धवाः ॥ १७
अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।
पाञ्चालानां च नाशेन कुरूणां पतनेन च ॥ १८
ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्पृशद्भृशम् ।

-पातम्) K2 आसाद्यस (for आसाद्य) Ñ1 तं वैकर्त नमासाद्य — b) K1 2 नान्यतिष्ठेद् (K2 °ष्ठे), T G1 कोन्यस्तिष्ठेद् (for नान्यस्तिष्ठेद्) — c) Ś1 D2 G2 भवत्या स, K0-2 B3 D3 5 G1 भवत्या° स, K3 5 भवत्याश्च, Dn2 G3 भवत्यासौ, T भवेत्तस्य, M1. 4 युधां श्रेष्ठो (for भवत्या स). Ñ1 B4 कथ स पुत्रो भवत्या; B1. 2 Dn1 D1 4 6. 8 9 भवत्या° स कथ पुत्रो — d) K4 lacuna for पुरा. — After 14, T G1 M repeat 11cd

15 a) S (except G2 3 M1) -प्रभावेन (for प्रतापेन). — b) M2 पातिता (for तापिता). Ś1 K4 5 M1. 2 4 सर्वशो वयं; Dn1 सर्वतोपमं T G1 वैरमस्मा स्वरोचयत् — c) Ś1 एव (for इव) K2 शस्त्रेण (for वस्त्रेण). T G1 सुयोधनस्तु त ज्येष्ठ — d) K1 2 D2 छादितवानसि, T1 G1 नोदितवत्यसि — e) B Da Dn1 D1-4 6 8 9 नित्यं, M1 4 संख्ये (for घोरं) T G1 तथा कर्णं महेष्वास° — f) K5 उपासितैः; G3 उपस्थित (for उपासितम्) — After 15, Ś K Ñ1 B Dn D1-6 8 9 G2 3 ins

76* उपासितं यथास्माभिर्बल गाण्डीवधन्वन ।
भूमिपाना च सर्वेषा बल बलवता वर ।

[(L. 1) K1. 3 आयुधाद्यैर्, K2 अयुधीयैर्, K5 अयो ध्याद्यैर्, Ñ1 B1-3 उपायैस्तु; Dn2 Ca d आयोधने; D2 5 आयुधीयैर्, G2 3 आर्योपायैर् (for उपासित) Ś K0 4 आयोधाद्यैर्यथास्माभिर् (for the prior half) Ñ1 लब्ध (for बल) K1. 2 D2 गांजीवधन्वन°; K5 G3 गाढीवधन्व(K5 °न्वि)ना — Ñ1 om. line 2 — (L 2) G3 लोके (for बल) D2 वर, D5 वर (for वर°)]

16 K2 5 D2 om (hapl.) 16abcd — a) Ś1 नान्यद्; K0 M3 नान्य, K1 नान्य- (for नान्य°) S जिष्णोर् (for कर्णाद्) Dn2 भजीगलप्रणे यो वै — b) G1 निहन्याद् (for अगृह्णाद्) K1 रथिनी, Ñ1 प्रथितो; D3 रथिना; D5 रथिनो; M3. 4 रथिनं (for रथिना) K0 G2 वर° (for रथी) Dn2 सर्वशस्त्रभृतां वर — c) K4 सख° (for स न°) — e) K5 प्रसूता यं, D5 अभूत त (for असूत त) G3 (inf lin) शोभनेग्रे (for भवत्यग्रे) ❀ Ca हेतु च भवती असूत; Cd हे उग्रे भवती असूत। ❀ — f) K5 स तम् (for कथम्) D2 विक्रम° (for विक्रमम्)

17 a) K1 2 D2 प्रभावो (for भवत्या) Ś1 (orig as in text, sup lin by corr in Devanāgarī) K4 गूढेन; Dn2 सगस्य, T G1 मन्त्रेण, G2 मन्त्रेस्य (for मन्त्रस्य) — b) Ś K4 पिधानेन, K0 Ñ1 B2-4 Dn D1 3 4. 6 8 9 M गूहनेन; K1. 2 D2 निधानेन, K3 5 D5 G3 विधानेन; B1 गृहाण न, T1 गृहीतेन, T2 गूहितेन; G3 (inf lin) प्रहाणेन (for पिधानेन) D4 — c) M च (for हि) — d) K3 पीडितां च हता° ; K5 °ताश्च, B1 2 °ता न°; D6 °तास्तु (for °ता स) Ñ1 Dn2 ह पांडवा° (for सबान्धवा) T G पीडिता° सह(G2 3 सर्वे)बाधवा

18 a) S विनाशाद्धि (for °शेन) — M2 om 18bc — b) T G M1 3 4 -वधादपि (for -वधेन च) Dn2 पुत्राणां न तथाभवत् — c) K4 lacuna for नां च नाशेन K1 2 Ñ1 B D2 विनाशेन, T G1 वधाद्यापि, G2 3 विनाशाद्धि (for च नाशेन) Dn2 घटोत्कचविनाशाद्धि, M1 3 4 पाडवानां विनाशाद्धि — d) K1 2 D2 5 शूराणां (for कुरूणा) Dn2 घातनेन च, T घातनादपि, G M1 3 4 प(M1 3 पा)तनादपि (for पतनेन च)

19 b) T1 इदमापतितं बलात्, T2 इद पतित महद् (submetric), G1 M इदमापतितं महद् — c) Ś K0 4 एतद् (for कर्णम्) Ś K Ñ1 Dn1 D2 3 5 T G [अ]नुशोचामि; M1 °शोचानि (for °शोचन्हि) B1. 2 कर्णमेव हि शोचन्हि (B2 हि शोचामि) — d) Ś1 दहामि; K1 दहाम्, K3 5 दहेपि, B1. 2 D1. 4 6 8 9 स(D6 स)दहे हि, B3. 4 दहे हि; Dn1 सहति; G2 दहति (for दहामि) Ś K0 [अ]र्दित, K4 [आ]वृत; Dn2 [आ]हुति (for [आ]दित) D3 सन्नत्येन्राविवाहित (sic), T G1 2 दग्धामहा(G1 °ग्धमहा, G2 °ग्धमाना)विवाहुर्वि (T1 सि°; G3 दहत्यमाविवाहत — After 19, B1 ins :

कर्णमेवानुशोचन्हि दह्याम्यग्नाविवाहितः ॥ १९
न हि स किंचिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम् ।
न च स्म वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २०
एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विनदञ्शनकै राजंश्चकारास्योदकं प्रभुः ॥ २१
ततो विनेदुः सहसा स्त्रीपुंसास्तत्र सर्वशः ।
अभितो ये स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ॥ २२
तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदम् ।
स्त्रियः कुरुपतिर्धीमान्भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः ॥ २३
स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमनन्तरम् ।
कृत्वोत्ततार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ समाप्तं जलप्रदानिकपर्व ॥

॥ समाप्तं स्त्रीपर्व ॥

77* कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ।

20 a) K1 Dn2 नेह मे; K2 3 5 D2 M न हि मे; K4 lacuna, B1 2 4 D5 न हि न; B3 Dn1 D1 3 4 6 8 9 नेह स्म; T1 G1 न च मे, T2 नवमे, G3 नह्य स्मा (for न हि स) K3.5 अप्राप्तं, D3 अप्राप्य; M3 मस्माप्यं (sic) — b) Ś K0 4 भवत्या(Ś2 °त्य)पि; K1–3 D2 5 भवेदिति; K5 भवदेति, Dn1 D3 स चेदपि (for भवेदपि) K0 दिवस्थित; K1.5 हृदे स्थित, K2 3 D2 हृदि स्थितं; G2 दिर्त स्थिर (sic) (for दिवि स्थितम्) — c) K1–3 B4 D2 5 G2 3 न चेदं; Dn1 D3 तव स्म; D4 न चास्य; G1 न चास्म (for न च स्म) M1 संशयं (for वैशस) Ś1 K4 न च देव श***; Ś2 न च देवसम लोके; K0 न च देवंशस घोरं; D9 न चेदविशसं घोरं; M3 नवस्पशैंशसं घोर — d) T G कौरवाणां कृतं (for कौरवान्तकर) D6 च यत् (for भवेत्)

21 Before 21, M1 ins वैशंपायन — a) D9 विलाप (for विलप्य) Ś करुण (for बहुलं). Ś2 विकल्प्य बहुलं तत्र; B3 एवं बहु विलप्याथ — b) M2 कुन्तीपुत्रो (for धर्मराजो) — c) Ś1 K3–5 विरुदन्, Ś2 (orig as in text, *sup lin*) K1.2 D2 व्यनुदत्, B3 4 प्र(B4 प्रा)रुदन्; D3 विलपन्, D5 व्यरुदत्; T G1 वदन्स; G2 सह स्म; M1 वदरसा, M2–4 रुदन्स (for विनदन्) Ñ1 B1 2 Dn1 D1 3.4.6 8 9 दुःखितो (Ñ1 °ते) (for शनकै) Dn2 वदंश्च शनकै राजा, G3 सह स शनकैर्दुःखं — d) K2 [च]स्यौदकं प्रभु, B3 G2 3 [च]स्योदकक्रियां Ś2 विभु (for प्रभु)

22 B4 repeats 22^{ab} on marg — a) K5 विनेदु; B1 विपेदु, B4 (first time) निपेदु; M1 निनेदु (for विनेदु) M1 4 स्त्रीसघा (for सहसा) — b) Ś1 K0 4 स्त्रीपुमांस्तत्र; K1.2 स्त्रीपुमांसोप्यत्र, K3 5 स्त्रीपुंसोथ, Ñ1 Dn2 स्त्रीपुमासश्च; B1–3 4 (second time) Dn1 D1 3 4 6 8 9 स्त्रियस्ता खलु, B4 (first time) D2 5 स्त्रीपुमासोथ; T G1 M2 3 स्त्रिय पुसश्च; M1 4 सारस्य इव (for स्त्रीपुसास्तत्र) — c) K2 B Dn1 D1–3 6 8 9 T G1 M1 4 या; Dn2 M2 य; D4 या (for ये) B1 2 स्त्रियस् (for स्थितास्) — d) K1 कर्मणे

23 a) Dn2 G2 आनाययामासु B4 ततस्ता आनयामास, T G1 M तत समान(T2 °य)यामास; G3 ततस्त्वमानयामास — K0 om 23^{bc} — b) K1 परिच्छद; K3 5 स परिच्छदान्, K4 स परिवृत; Ñ1 B2–4 Dn1 D1 3 4.6 8 स परिच्छदा; B1 D9 परिच्छदा; T2 G च परिच्छद (for सपरि°) Dn2 कर्णस्यैव तु योषित. — c) T G1 श्रीमान् (for धीमान्) Dn2 चकार प्रेत कर्माणि — d) Ś1 भ्रातु**, Ś2 K4 भ्रातुस्तस्य; K0 °रर्थे, K1 2 D2 5 भ्रातु श्रेष्ठो; Dn1 भ्रातु प्रेम्ला; T1 G1 प्रेम्णा भ्रातु (by transp), M3 प्रेम्णा राजा M1 2 4 प्रेम्णा तु भ्रातुरच्युत — After 23, G2 ins 79*

24 G2 om 24^{ab} T1 damaged — a) Dn1 सभाभि (for स ताभि) G1 सर्वात्मा (for धर्मात्मा) — b) Ś1 K0 4 T2 G1 M प्रेतकार्यम्; K3 प्रेतकृत्यम्; K5 पुत्रकृत्यम् — After 24^{ab}, K1 2 D2 5 ins

78* अहो भवत्या मन्त्रस्य गोपनेन वयं हता ।
पापेनासौ मया ज्येष्ठो भ्राताज्ञानान्निपातित ।
[(L 1) = (var) 17^{ab} — (L 2) = (var)

line 2 of 80* D5 °ज्ञानिपातित]

— While, T G1 3 M ins after 24^{ab} G2 after 23

79* सर्वं चकार कर्णस्य विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
स राजा धृतराष्ट्रश्च कृत्वा जलमतन्द्रितः ।

[(L 1) G3 M1 3. 4 -दक्षिण° (for -दक्षिणम्). — (L 2) T1 G1 2 कृत्वाजलिम् G1 अतद्रित]

On the other hand, after 24^{ab}, Bom ed ins

80* चकार विधिवद्धीमान्धर्मराजो युधिष्ठिर ।
पापेनासौ मया श्रेष्ठो भ्राता ज्ञातिर्निपातित ।
अतो मनसि यद्दुःख स्त्रीणां तच्च भविष्यति ।

[(L. 1) = (var) 79*, line 1 — (L 2) = (var) 78*, line 2 — For line 3, cf 12 6 10.]

— c) K1. 2 D2 5 इत्युक्त्वा स तु गगाया — d) K1. 2 D2 उत्तताराकुलेंद्रिय ; D5 उत्तरानाकुलेंद्रिय .

— For 24^{cd} S subst .

81* समुत्ततार गङ्गाया भार्यया सह भारत ।

[M1 गगायां M2 भार्याया° (for भार्यया)]

— After 24, K1 2 D2 4 5 Bom. ed ins :

82* भ्रातृभि सहित° सर्वैर्गङ्गातीरमुपाविशत् ।

[D5 सहिता° सर्वे K1 गगातीरे D5 °विशन्]

— While after 24, Dn2 ins

83* य इदं शृणुयाद्धीमाञ्श्रद्धाभक्तिसमन्वित° ।
तस्य नारायणो देव प्रददाति समीहितम् ।
मानसं वाचिकं चैव कायिक यच्च दुष्कृतम् ।
पुराणज्ञं पूजयित्वा ब्रह्महत्या विमुच्यते ।
पुत्रपौत्रै परिवृत इह लोके सुख लभेत् । [5]
भुक्त्वा च सकलाल्लोकानिन्द्रलोके महीयते ।

Colophon om in K3 — *Sub-parvan* Ś Ko-2 4 5 Ñ1 B Dn D1-6 8 0 S स्त्री — *Adhy name* Ś Ko 4 प्रख्यापनमुदकदानं च, K1 2 D2 उदकप्रदानिक°, B3 उदकदानिक°, D5 जलप्रदानिक° ; T उदकप्रदानं, G1 सर्वेषामुदकप्रदान, G2 उदकप्रदानप्रशसा, G3 कर्ण बोधन नाम उदकदान, M जन्मावबोधनं — *Adhy no* Ś2 T G3 27 (as in (figures, words or both) Ś2 T G3 27 (as in text), K1 24, Dn1 18, D3 6 16, G2 26 — After the above, all MSS (except K2. 3 D2) ins समाप्तमिदं स्त्रीपर्व ।

— After the colophon, Ś Ko 4 conclude with

अत पर शांतिपर्वं भविष्यति । य(Ś2 त)स्यायमाद्य (K4 प्रतिसधि) श्लोक° ।

वैशंपायन ।

कृत्वोदकं तु सर्वेषा सुहृदां पाण्डुनन्दना° ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

[Ś2 कृत्वोदके Ś1 K4 सर्वेषा सुहृदां (by transp.) Ś1 damaged. Ś2 पाडुनदन°]

स्त्रीपर्वण्यमी वृत्तांता° । धृतराष्ट्रविशोककरणम् । संजयवाक्यं । विदुरवाक्यम् । निर्याण । कृपादिदर्शनं । पाण्डवसमागम° । भायसमीमसेनभग° । व्यासदर्शन । आयोधनगमनं । स्त्रीविलाप (K4 °विलास) । गांधारीकोप । वासुदेववाक्यं । युद्धहत° संस्कार । गगाभिगमनं । कर्णप्रख्यापनं । उदकदानं चेति शिवम् । (Ko om शिवम्).

एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वातिकरुण महत् ।
सप्तविंशतिरध्याया पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता° ।
श्लोका° सप्तशत चैव पंचसप्ततिरुच्यते ।
प्रणीत सज्जनमनोवैक्लव्यास्रप्रवर्तकम् ।

[(L. 2) Ś1 Ko °सिप्तदाहृता° — (L 4) Ś2 प्रणी तकम्]

— Ś1 cont ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय ।

— Ś2 cont. समाप्तमिद स्त्रीपर्व ।

शुभमस्तु सर्वजगता परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषा° प्रयान्तु शान्ति सर्वत्र सुखीभवन्तु लोका° ।

— After a few lines not connected with the parvan — अत्र सवत्सरे ऋषिभूशरसख्ये अश्वयुजमासे सितेतरपक्षे तिथौ प्रतिपद्यां गुरुवासरान्वितायां सवत् ५८ अनुरति १ गुरौ अत्र सेप्रेदिद्ग्रामध्ये निवसमानै° पडितओधत्तारकपुत्रपौत्रै° पंडिताचा पडितश्रीकंठपडित कपुत्रपडितनराभिधै महाभारतपुस्तकद्वयं आदिपर्वमारभ्य आरण्यपर्व तावत् । एक पुस्तकं । कर्णपर्वमारभ्य आश्रमपर्व तावत् । द्वितीयं पुस्तक । इद महाभारताख्यइतिहासपुस्तकद्वयं पडिताचा नवापडितश्रीकंठ° केन वा पडितगगाधरपुत्रेण पडितनरकेने पडितओधत्तारकपुत्रेण सहस्र रूयेन गुरुवरानदपादाना विक्रीत अके दी सहस्रे ४५०० । अत्र साक्षिण पन मयातकते मद्दहरकेनेति शुभम् ॥ साक्षीपकेरुवक —

— Ko cont ॥ शुभ शुभं शुभम् ।

कलामूलाभिधे क्षेत्रे कश्मीर्यामादिजे शुभे ।
खरेजात्या कृपालेन लिखित मुक्तिकाम्यया ।

शारिकाया समे[मी]पे तु लिखितं तु मया शुभम् ।
य पठेत्स विशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ।

शुभ । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नम ॥ रामाय नम । हराय नम । कृष्णाय नम । परमेश्वराय नम । नमो नारायणाय । नमो नम । नमो भगवते वासुदेवाय नम । श्रीगणाधिपतये नम ।

— K4 cont शुभ भवतु लेखकपाठकश्रोत्रनुमन्तृप्रोत्साहक जनस्येति शिव ।

— K5 concludes with

शुभ भवतु कल्याणमस्तु । अथ शांतिपर्व भविष्यति । श्री

— Ñ1 concludes with

शुभमस्तु लेखकपाठकयो ॥ स ६३२ मार्गशिरे ('२१)

— B1 concludes with

शाके मार्तंडशैलक्षितिपरिगणिते पादपद्मप्रवारे (१७१२)
ब्रह्माद्यैर्वंदनीयं मुनिगणनिकरैश्चिंतनीय विचिंत्य ।
श्रीमल्लक्ष्म्याश्च नारायण इदमलिखच्छौरिपादैकवित्त
शेषार्थमपंचकानां ˘दितमनसा पर्वणां क्षिप्रमेषाम् ॥
पक्षीशांसाधिरूढां˘ नजममल सस्मृत्य हृत्पकजे
लक्ष्मीदस्ताम्बुजाराध्यमपति गगन यल्लक्षणा मानव ।
लक्ष्मीनारायणाख्येन हि युगरजनीशोदधिक्ष्मामिताब्दे
पर्वैतच्चाप्यलेखि प्रमुदितमनसा शल्यपर्वाभिधर्मं ॥

श्रीगुरवे नम । शुभमस्तु शकाब्दा १७१२ सन ११६५ शाल तारिख १५ भाद्रस्य पचदशदिवसे शनिवासरे इत्यवातु ॥

— B2 concludes with

शकाब्दा १६६९ कार्त्तिकस्य द्वादशांशे बुधवासरे समाप्तोयं ग्रंथ । श्रीरमानाथ देवशर्मण पुस्तकमिति ।

— B3 4 concludes with

अस्यानतर शांतिपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक ।

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

— B3 cont समाप्तश्चाय ग्रंथ श्रीरामनिधिशर्मण स्वाक्षर मिति ।

— B4 cont श्रीकालीशंकरशर्मण स्वाक्षरं पुस्तकं च । परमात्मने नम । ओं तत्सत्परमात्मने नम । ओं तत्सत्परमात्मने नम । ओं तत्सत् । ओं काली ।

— Dn2 concludes with

शुभमस्तु कल्यानमस्तु । श्रीरामचद्राय नम । श्रीगोविंदाय नम । अत पर शांतिपर्व । तत्र राजधर्मापद्धर्ममोक्षधर्माश्चेति। तत्रादौ राजधर्म निरूप्यते ।

— D1 6 conclude with

अस्यानतर राजधर्मस्यायमाद्य श्लोक ।

कृतोदकास्ते सुहृदा सर्वेषा पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

— D1 cont शुभमस्तु । सवत् १६६८ समये ज्येष्ठवदि एकादशि रविवासरे लिखित वनमालिना काशीनगरे । श्रीरामजय । श्रीकृष्णजय । श्री ।

— D6 cont श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

— D2 concludes with

सवत् १८२८ वर्षे मिती ज्येष्ठ कृष्ण ७ चद्रवासरे शुभमस्तु लिपिकृत भगवानवासी आभानेरीको पुस्तक लिप्यो भरथपुर मध्ये सुपवास ।

— D3 concludes with

शुभमस्तु

— D4 concludes with

अस्यानतर राजधर्मस्यायमाद्य श्लोक ।

कृतोदकास्ते सुहृदा सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

शुभमस्तु । श्रीरामचद्र । सख्या ५५० ।

— D5 concludes with

अस्यानतर राजधर्मस्यायमाद्यश्लोक ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दना ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रिय ।

श्री । शके १६१५ श्रीमुखनामसंवत्सरे उत्तरायणे ग्रीष्मर्तौ ज्येष्ठवदि दशमी मदवासरे इद स्त्रीपर्व वेंकटभट्टेन लिखितं ॥ श्री ॥

— D9 concludes with

अस्यानंतर शांतिपर्वणि राजधर्म भविष्यति । श्रीरामचद्राय नम । सव १७४६ के लीपा ।

— T1 concludes with

चित्तविक्षेपदोषेण भावितं प्रार्थ्यते मया ।
यादृशी पुस्तक दृष्ट्वा तादृशं लिखित मया ।
अबद्धं वा सुबद्धं वा क्षन्तुमर्हन्तु सज्जना ।

शालिवाहन शक १७९४ आंगिरस नाम सवत्सर कार्तिकबहुळ

दशमी इंदुवासरे काश्यपगोत्रोत्पन्नकुप्याचार्यवर्यपुत्रेण रामेणेदं स्त्रीपर्व पुस्तकं लिखितमिति ज्ञेयम् ।

— T2 concludes with

श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । स्त्रीपर्व समाप्तं ।

— G1 concludes with

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ओं । स्त्रीपर्व समाप्त । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः । श्रीमद पर्याप्तृतमहादेशिकाय नमः । अस्मद्गुरुपरपराभ्यो नमः ।

— G3 concludes with

अविघ्नमस्तु । शुभमस्तु गुरुभ्यो नमः । ८५६ वर्षं तै मासं ३ त दि (मकरमासस्य ३ दिन) कटैयु अग्रहभिलिरुक्कुक्षिपोसोम याजिपुत्र न महागणपतिस्वहस्तलिखित । श्रीमहागणपतये नमः ।

— M1 concludes with

शुभमस्तु ।

— M2 concludes with

श्रीगुरुभ्यो नमः कोल्लं १०१४ मत धनुमासं ४ (तारीख) मूलवु प्रतिपदवु तिङ्गलाळ्चयुकूटियदिवसएळु (५) तीत्त ग्रन्थ शुभ ।

— M3 (orig in Malayālam) concludes with :

श्रीदक्षिणामूर्तिः प्रीयताम् । श्रीरामचंद्रः प्रीयतां । सांबशिव मूर्तिः प्रीयतां । श्रीसूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । श्रीमद्गुरुचरणारविंदाभ्यां नमः । श्रीमहात्रिपुरसुदर्यै नमः । मंगळानि भवतु । कोल्लवर्षे १००३ तुलामासे ८ दिने मंगळवासरे पूर्वपक्षे तृतीयाया अनूराधानक्षत्रसहितदिने सायंकाले नरस्य छायायां प्रमाणं यदा पञ्चदशपादपरिमित तदा मांकावुग्रामे वायुकोणे सांपि स्थले लिखित चेवायूर लेखकग्रामनाम । नाणु लेखकनाम । शल्यप्रभृतिस्त्रीपर्वांत पर्वचतुष्टय । अय ग्रंथः सामूदरिराजकुञ्ञ्ञस्य पश्चिमशाखासबंधि ॥

APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS which was too long for being included in the footnotes to the constituted text The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star) passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS, while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected The variants in references are also ignored

I

After 11 9 1, Ś K Ñ$_1$ B Dn D$_{1-6}$ $_{8}$ $_{9}$ Cd ins

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रय ।
अश्वत्थाम्न श्रुत कर्म शापश्चान्योन्यकारित ।
वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सजय ।

वैशपायन उवाच ।

हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश । [5]
सजयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थित ।

सजय उवाच ।

आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वरा ।
पितृलोकं गता राजन्सर्वे तव सुतै सह ।
याच्यमानेन सतत तव पुत्रेण भारत ।
घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्त विधित्सता । [10]
पुत्राणामथ पौत्राणां पितृणा च महीपते ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषा प्रेतकार्याणि कारय ।

वैशपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचन घोर सजयस्य महीपति ।
गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत्पृथिवीतले ।
त शयानमुपागम्य पृथिव्या पृथिवीपतिम् । [15]
विदुर सर्वधर्मज्ञ इद वचनमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ ।
एषा वै सर्वसत्त्वाना लोकेश्वर परा गति ।
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना । [20]
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नर ।
एवं सासिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
काल प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ।
काल कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । [25]
न कालस्य प्रिय कश्चिन्न द्वेष्य कुरुसत्तम ।

(L 1) K$_2$ राजन् (for राजा) —(L 2) Ś$_1$ K$_{1-3}$ $_5$ D$_2$ $_5$ अकुर्वत — K$_{1,2}$ D$_2$ om lines 3–4 —(L 3) Ś K$_0$ $_4$ Dn$_2$ कृत (for श्रुत) —(L 4) Ś$_2$ सजय —(L 5) K$_4$ हतसैन्ये K$_{1,4}$ D$_2$ सर्वत (for °श) —(L 6) Ś K$_0$ $_4$ [s]धिगतप्रज्ञो, K$_1$ $_2$ विगत(K$_2$ °तो)ज्ञानो —(L 7) Ñ$_1$ writes the ref and *om* (hapl.) from आगम्य up to वैशपायन उवाच (in line 13) Dn$_2$ आगत्य (for °म्य) —(L 8) K$_4$ पितृलोके —(L 9) B$_1$ $_2$ Dn$_2$ प्रोच्यमानेन, B$_1$ योत्स्य° Dn$_2$ सहितास् (for सतत) —(L 10) Dn$_2$ पातिता (for घा°) —(L 11) K$_3$ $_5$ भ्रातृणां (for पि°) —(L 12) K$_{1-3}$ Dn$_2$ आनुपूर्वेण —(L 13) Ñ$_1$ श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) —(L 14) K$_3$ D$_3$ पृथिवीपते; Ñ$_1$ °पति (for °तले) — Ñ$_1$ om (hapl) line 15 —(L 15) D$_4$ ते (for तं) K$_4$ Dn$_2$ पृथिवीपते —(L 17) K$_1$ शोषे (for शेषे) K$_5$ शोच (for शुचो) —(L 18) K$_1$ $_3$ एष (for एषा) K$_{1-3}$ भूतानां, D$_4$ तत्त्वाना (for °स) D$_1$ $_4$ $_6$ $_8$ $_9$ नरेश्वर (for लोके°) — Ś$_2$ reads lines 19–28 on marg —(L 19) Cd अव्यक्तादीनि भावानि (for the prior half) K$_5$ भव्यभावानि भारत (for the post half) —(L 20) K$_3$ का तत्र (by transp) K$_3$ $_5$ D$_4$ परिवेदना, B$_3$ D$_5$ परिदेवता K$_1$ तत्र का तत्र प्रतिवेदना (for the post. half) —(L 21) Ś$_1$ damaged Ś$_2$ (by corr) K$_4$ B$_1$ मृत्यु(B$_1$ °त)-मन्वेति, Ś$_2$ (before corr) K$_{0-2}$ D$_2$ मृत्युमत्येति; K$_3$ $_5$ म्रि(K$_5$ मृ)यते लोके, D$_3$ त तमन्वेति (for मृत°) Dn$_2$ D$_5$ मृयते K$_5$ नाशोचन्मृयते नर (for the post. half) —(L 23) Ś$_1$ damaged K$_2$ युध्यमानश्च; K$_5$ युद्ध° (for युध्य°) K$_{1-3}$ $_5$ तु (for च) —(L 24) D$_2$ हति; D$_3$ परि- (for अति) —(L 26) K$_0$ द्वेष (for द्वेष्य).

15

दशमी इंदुवासरे काश्यपगोत्रोत्पन्नकुप्याचार्यवर्यपुत्रेण रामेणेदं स्त्रीपर्व पुस्तकं लिखितमिति ज्ञेयम् ।

— T2 concludes with

श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु । स्त्रीपर्व समाप्तं ।

— G1 concludes with

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ओं । स्त्रीपर्व समाप्त । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः । श्रीमद्‌-पर्यामृतमहादेशिकाय नमः । अस्मद्गुरुपरंपराभ्यो नमः ।

— G3 concludes with

अविघ्नमस्तु । शुभमस्तु गुरुभ्यो नमः । ८५६ वर्षं तै मास ३ त दि (मकरमासस्य ३ दिन) कटैयु अग्रहाभिलिरुकुकुंजिपोसोम याजिपुत्र न महागणपतिस्वहस्तलिखित । श्रीमहागणपतये नम ।

— M1 concludes with

शुभमस्तु ।

— M2 concludes with

श्रीगुरुभ्यो नमः कोल्लं १०१४ मत धनुमासं ४ (तारीख) मूलवु प्रतिपदवु तिङ्कळाळ्चयुकूटियदिवसएळु (५) तीच्च ग्रन्थं शुभ ।

— M3 (orig in Malayālam) concludes with

श्रीदक्षिणामूर्तिः प्रीयताम् । श्रीरामचन्द्रः प्रीयतां । सांबशिव मूर्तिः प्रीयता। श्रीसूर्यादिनवग्रहेभ्यो नमः । श्रीमद्गुरुचरणारविंदाभ्यां नमः । श्रीमहात्रिपुरसुदर्यै नम । मंगळानि भवंतु । कोल्लवर्षे १००२ तुलामासे ८ दिने मंगळवासरे पूर्वपक्षे तृतीयायां अनूराधानक्षत्रसहितदिने सायंकाले नरस्य छायायां प्रमाणं यदा पञ्चदशपादपरिमित तदा मांकावुग्रामे वायुकोणे सांपि स्थले लिखित चेवायूर लेखकग्रामनाम । नाणु लेखकनाम । शल्यसुप्तिकस्त्रीपर्वांत पर्वचतुष्टय । अय ग्रंथः सामूदरिराजकुड्म्बस्य पश्चिमशाखासंबंधि ॥

APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS which was too long for being included in the footnotes to the constituted text The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star) passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS, while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected The variants in references are also ignored

1

After 11 9 1, Ś K $\tilde{N}_1$ B Dn $D_{1-6\ 8\ 9}$ Cd ins

तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामना ।
कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रय ।
अश्वत्थाम्न श्रुत कर्म शापश्चान्योन्यकारित ।
वृत्तान्तमुत्तर ब्रूहि यदभाषत सजय ।
वैशपायन उवाच ।
हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वश । [5]
सजयो विगतप्रज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थित ।
सजय उवाच ।
आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वरा ।
पितृलोक गता राजन्सर्वे तव सुतै सह ।
याच्यमानेन सतत तव पुत्रेण भारत ।
घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्त विधित्सता । [10]
पुत्राणामथ पौत्राणां पितॄणां च महीपते ।
आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।
वैशपायन उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचन घोर सजयस्य महीपति ।
गतासुरिव निश्चेष्टो न्यपतत्पृथिवीतले ।
त शयानमुपागम्य पृथिव्या पृथिवीपतिम् । [15]
विदुर सर्वधर्मज्ञ इद वचनमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ ।
एषा वै सर्वसत्त्वाना लोकेश्वर परा गति ।
अभावादीनि भूतानि भावमध्यानि भारत ।
अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना । [20]
न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्म्रियते नर ।
एव सासिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
अयुध्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
काल प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ।
काल कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । [25]
न कालस्य प्रिय कश्चिन्न द्वेष्य कुरुसत्तम ।

(L 1) K_2 राजन् (for राजा) —(L 2) $Ś_2$ $K_{1-3\ 5}$ $D_{2\ 5}$ अकुर्वत — $K_{1\ 2}$ D_2 om lines 3–4 —(L. 3) Ś $K_{0\ 4}$ Dn_2 कृत (for श्रुत) —(L 4) $Ś_2$ सजय —(L 5) K_4 हतसैन्ये। $K_{1,4}$ D_2 सर्वत (for श) —(L 6) Ś $K_{0\ 4}$ [S]विगतप्रशो, $K_{1\ 2}$ विगत(K_2 °तो)ज्ञानो —(L 7) $\tilde{N}_1$ writes the ref and om (hapl) from आगम्य up to वैशपायन उवाच (in line 13) Dn_2 आगत्य (for म्य) —(L 8) K_4 पितृलोके —(L 9) $B_{1,2}$ Dn_2 प्रोच्यमानेन, B_4 योत्स्य° Dn_2 साहितास् (for सतत) —(L 10) Dn_2 पातिता (for घा) —(L 11) $K_{3\ 5}$ भ्रातॄणां (for पि) —(L 12) K_{1-3} Dn_2 आनुपूर्वेण —(L. 13) $\tilde{N}_1$ श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) —(L 14) K_3 D_3 पृथिवीपते; $\tilde{N}_1$ °पति (for °तले) — $\tilde{N}_1$ om (hapl) line 15 —(L 15) D_4 ते (for त) K_4 Dn_2 पृथिवीपते. —(L 17) K_1 शोषे (for शेषे) K_5 शोच (for शुचो) —(L 18) $K_{1\ 3}$ एष (for एषा) K_{1-3} -भूताना, D_4 -सत्त्वाना (for -स) $D_{1\ 4\ 6\ 8\ 9}$ नरेश्वर (for लोके°) — $Ś_2$ reads lines 19–28 on marg —(L 19) Cd अव्यक्तादीनि भावानि (for the prior half) K_5 मध्यभावानि भारत (for the post half) —(L 20) K_2 का तत्र (by transp) $K_{3\ 5}$ D_4 परिवेदना; B_3 D_5 परिदेवता. K_1 तत्र का तत्र प्रतिवेदना (for the post. half) —(L 21) $Ś_1$ damaged $Ś_2$ (by corr) K_4 B_1 मृत्यु(B_1 °त)मभ्येति, $Ś_2$ (before corr) K_{0-2} D_2 मृत्युमत्येति; $K_{3,5}$ म्रि(K_5 मृ)यते लोके, D_3 त तमन्वेति (for मृत°) Dn_2 D_5 मृयते K_5 नाशोचन्मृयते नर (for the post. half) —(L 23) $Ś_1$ damaged K_2 बुध्यमानश्च; K_5 युद्ध° (for युध्य°) $K_{1-3,5}$ तु (for च) —(L. 24) D_2 इति; D_3 परि- (for अति) —(L 26) K_0 द्वेष (for द्वेष्य).

15

यथा वायुस्तृणाग्राणि सवर्तयति सर्वत ।
तथा कालवश यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
एकसार्थप्रयाताना सर्वेषा तत्र गामिनाम् ।
यस्य काल. प्रयात्यग्रे तत्र का परिदेवना । [30]
यांश्चापि निहतान्युद्धे राजस्त्वमनुशोचसि ।
अशोच्या हि महात्मान सर्वे ते त्रिदिव गता ।
न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया ।
तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्यज ।
सर्वे वेदविद शूरा सर्वे च चरितव्रता । [35]
सर्वे चाभिमुखा क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।
शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराहुतीः ।
हूयमानाञ्शरांश्चैव सेहुरुत्तमपूरुषा ।
एव राजस्त्ववाचक्षे स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमम् ।
न युद्धादधिक किंचित्क्षत्रियस्येह विद्यते । [40]
क्षत्रियास्ते महात्मान शूरा समितिशोभना ।
आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्या सर्व एव हि ।
आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शुच पुरुषर्षभ ।
नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ।

Colophon

— K2 om line 27 — (L 27) K1 सवर्तयिष्यति, Cd °यति (as above) Ś2 सर्वदा, K1 3.5 B1 3 Dn2 D2 3 °श (for °त) — (L 29) K4 एकमर्थ-, B1 एकशार्थ, D3 एकधानु- — (L. 30) Ś1 K0.4 यथा, Ś2 K3 यस, K5 य (for यस्य) Ś1 K0 3-5 Ñ1 B1.2 स (for प्र) K1 2 D2 5 यस्त्वै (D5 °स्त्वे) कस्त्वरितो याति (for the prior half) K2 3 5 D4 परिवेदना — B4 reads line 31 on marg — (L 31) K5 यश्चापि K1 निहितान्युद्धे, K5 निहतान्युग्रान् K3 5 इह (for अनु-) — (L 32) Ś1 K Ñ1 न शोच्यास्ते; B1.3 Dn2 D3 अशोच्यास्ते, B4 D2 5 न शोच्या हि Ś1 सर्वे हि, Dn2 ते सर्वे (by transp) — (L 35) K1 2 Ñ1 B4 Dn1 D2 5 सु (for च) — (L 36) K1-3 D4 5 परिवेदना (L 37) Ś K0 3-5 Ñ1 Dn2 शरीरेषु च (for °राग्निषु) Ś K0 4 वीराणां (for शू°) K5 जुहुस्तेस्य (for °वुस्ते) Dn2 शराहुतिं — (L 38) K0 हूयमानां; K5 D5 °मान (for °मानाञ्) K1 5 पुरुषा, K2 -पौ° — (L 39) K1.2 D5 [आ]ख्यात, K3 5 [आ]च (K5 °द) इवे Ś1 K2 4 स्वर्गं, K0 3 Dn2 D5 स्वर्ग-, K5 सर्गं (for स्वर्ग्यं) — (L. 40) K0.3 युद्धानधिक B1.2 क्षत्रियस्य तु, Dn1 D1.4 6 3 9 °याणां च; Dn2 °यस्य हि — (L 41) Dn2 D3 महाराज (for °त्मान) — (L 42) K1 आशिष, K3 5 अशेष, Cd आशिष (as above) Ś1 K0 3 5 परम (for °मां) K1 इ, D3 ते (for हि) — (L 43) Ś1 K0 3.5 आत्मानमात्मना (by transp), K2 आत्मनामात्मना Ś1 K1 Dn1 D2.4 [आ]श्वस्य Ś1 K0 परमर्षभ (for पुरुष) — (L 44) K3 5 महा-; K4 नान्य-; Dn2 न स (for नाद्य) K3.5 -शोकाभितप्त स्त्व K1 कायम् (for कार्यम्) Ś2 -अर्हति (for °सि)

Colophon — *Adhy name* K1.2 D2 5 विदुरवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 D1 9, Dn1 D3 (*sec m*) 6 1 — *Śloka no* K1 2 43, D2 44.

CRITICAL NOTES

1

2 [d]) The better attested reading is अकुर्वन्त, and it is possible to regard अकुर्वत as an improvement While the general rule is to prefer the harder reading to the simpler one, in the case of grammatical forms the rule, I think, should be to give the benefit of doubt to the author, and to regard the mistake as a scribal one, unless there is overwhelming proof to the contrary It is a strange but well attested fact that a man born to a language has a blunter sense of grammar than one who has learnt it through grammar, and hence side by side with difficult forms like प्रतिजिहीर्षेव (11 10 14[d]), निनीषन्त (10 15[c]), जघ्रुपाम् (20 18[b]), रोरूयते (21 14[d]), प्राशार्षित् (24 14[d]) and स्त्रीपुमा (27 22[b]) and correct forms like जहति (16 47[d]), the epic writer uses forms like तप्यामि (1 15[b]), अनुशयति (2 22[a]), देहानि (3 5[a]), स्वर्ग (3 8[a]), अवरोप्यन्तम् (3 10[a]), उच्यति (6 5[a]), गृध्य (11 17[a]), उत्पादयित्वा (1 32[a]), विलपती (16 59[c]), अब्रुवम् (17 6[c]), and samdhis like प्रासोत्तरे (4 7[a]), अयस्मयम् (11 17[b])

6 [b]) सहायता, cf Pān 4 2 3, vārt 1, also Rām 2 46 9[d] रक्षणार्थं सहायता

10 [c]) गमिष्यामि is an improvement of S for the harder मवि° दुःख is adverb to विचरन्

13 The text as it stands would make out Jāmadagnya as the only friend, while there are other advisers like Nārada, Kṛṣna Dvaipāyana, Kṛṣna and Bhīṣma, cf. सुहृदां वाक्य in the speech of Saṁjaya, st. 23[c].

15 [a]) श्रोतास्मि is not a form of the first future, it is a तृजन्त which always governs the acc The epic writer has used the तृजन्त in other places like स्ााता 7 3[c], 19 10[b] and हन्ता 15 3[a]

16 [a]) दुर्योधनस्य to go with वध in 16[c].

19 [cd]) मया दुःखिततर॰, the instrumental gives the meaning of 'as compared with', cf Rām. 1 19 20, 23, 55 15

22 The stanza should close with 22[d] and a fresh stanza should be formed of the present 22[ef] and 23[ab] The reference to Sṛñjaya receiving consolation from the sages is to be found in 7 App I (No 8) The line तथा यौवनज etc refers to Jāmadagnya's Dambhodbhavopakhyana (5 94), the sage Kanva's Mātalyupākhyana (5 95–103) and Nārada's Galavacarita (5 104–121), all are found in the Udyogaparvan and were intended to cure Duryodhana of his insolence

23 [f]) गृद्धिन् = गृद्ध (p p as a neuter noun, meaning गर्ध) + इन्, गृद्धि occurs in st 29, and both mean 'excessive love'

26 [b]) नित्य युद्धमिति ब्रुवन् is an instance of anacoluthon, but may be justified by Pānini with the Bhāṣya and the Kāśikā on 3 2 124

28 [d]) युज्यते — for the use युज्यते ब्रह्मचारी योगम्, cf Mahābhāṣya on Pān 3 1 99, vār 5 'so that a man will not join remorse on to a past action'

29 [c]) इद is an adverb ŚK and S support the reading

30 This refers obviously to the well known parable मधु पश्यति संमोहात्प्रपात नानुपश्यति (5 62 27[cd])

34 [c]) I would change चिरिं° to °स्रिरि° as better attested, and as also better in sense

36 [a]) I have preferred the harder reading इव श्वेतान् of D, supported slightly by K5 5 Ś K0–2, Ñ1, S have to suggest a different variant each

2

2 6* is the reading of the Central and the Southern groups of MSS as against the Kashmirian version, and could have been adopted into the text. — [Crit. App, line 4 ins —[d]) before K1–3, 5.]

16 [a]) जानपदिक affecting the whole community. 'One may suffer privations and yet that common evil may not be averted'

17 [Crit App, line 7 ins semicolon after नापैति, line 9 om Cd cites नापैति]

19 ^{b}) अनुशोचसि as in 16^{b} (अर्हसि, °ति) MSS authority is equally divided between °शोचसि and °शोचति, after the reading °शोचसि, there is an abrupt return to the subject 'one', as in 16 —^{c}) 'It is by no means the case that he does not miss the object to be achieved'

20 ^{a}) अन्यामन्या 'ever-changing' —^{b}) वैशेषिकीं 'characterised by pre eminence or distinction'

22 Cf. Ait Br — आस्ते भग आसीनस्य etc

3

4 After 3 4 and 4 13, 12* and 17* appear in several manuscripts The first of these passages in a group of six lines occurs in the Ś K Ñ1, B D groups after 3 4. They are missing in this place in the S group These lines are clearly out of place and unauthentic here, but they occur as 17* after 4 13 with four additional lines in the T G M group and in Ñ1, B and D (minus D9) as repetitions of the six lines constituting 12*, with an addition of four lines One might argue that if they were unauthentic in the last place, they may be authentic here The passage was probably derived from an older source and was added here as an amplification of what precedes.

14 ^{c}) सांसिद्धिक (from संसिद्ध created), 'subject to the laws governing created beings'. Devabodha explains it elsewhere by स्वाभाविक

4

2 ^{c}) कलल, 'a shapeless mass'

3 ^{b}) The reading adopted is a blend of readings मांस is attested by Southern MSS and प्रकल्पयेत् by Ś1 Ko Dn1 D1 4, 9 —^{d}) मासे 'in a month after (the fifth month)' is a similar blend.

7 ^{a}) प्रासोत्तरे, an irregular double saṁdhi of प्रासे and उत्तरे

10 An obscure verse The sense is he looks with even greater indifference on his self, being reduced to bondage by his own account (*ātmanā*) than does a dumb man on the good or evil done to his mouth उपेक्षित has to be supplied after 10^{b}

13 [Crit App, line 12 *read* D1 8-10 *for* D1 8-7]

14 Before verse 14, there are 9 lines in the Central and Southern group, which are omitted here by the Ś K group, cf 12* We are concerned with line 9 of 17* प्रत्यक्ष च परोक्ष च यो निशम्य श्रुतिविमाम् । which is really a substitute line for 14^{ab} in Ñ1 B8 D9 S, B1 2 4 Dn D1 8-7 having both, while Ś1 K0-2 5 D9 have only 14^{ab} The word श्रुति in line 9 means, as elsewhere in Mbh and in the Rāmāyana, a maxim or a wise saying, cf Mbh I 180 7, 220 14 Rām II 29 17^{cd}, 106 13, पौर्विकी श्रुति, B 14 18 28 We cannot say it positively, but there is a greater likelihood of the Ś K group consisting of 6 MSS, suppressing प्रत्यक्ष' than the much bigger group of Ñ1 B D S suppressing अब्रुवे° Hence the wavy line The श्रुति would refer to verses 2^{c}–13^{d}, if we do not admit lines 1–8 of 17* —^{d}) For the omission of स', cf 1 32 where य is omitted, 5 5^{d} where आसन् is dropped, also 1 26^{b}, 4 10^{b}, 7 1^{c}.

5

5 ^{d}) The verb आसन् is to be supplied

7 तेषां and तै. are to be referred to सिंहव्याघ्रगजाकारा' in 4^{c}

13 ^{c}) वीनाह, 'the circular masonry on the top of a well', वेला, 'the circular edge'

20 The instrumentals are connected with भय in verse 21,

6

3 ^{d}) अभ्युद्धरणाय is an improvement for °गेन,

7

3 For the predicate in स्त्र्, cf. 1 15.

7 ^{b}) The v l are meant to avoid the दीर्घत्व of इ on account of the following स्या

14^{ab}–16^{cd} K1.2 invert the order of 17^{ab} and 16^{cd} The order followed in the text is that of Ś1 and some K, D and B MSS —[Crit App, below 23*, line 3 *after* 16^{ab}, *ins* (which is preceded by 16^{cd})]

15 [d]) याम्य is not from यम, but from √यम् and means 'which must be controlled' स॰ in 16[a] refers to (मूढ॰) दुर्बुध understood from दुर्बुधा in 15[d] — [Crit App, line 13 *read* D1 4 *for* D1]

17 [a]) अनुतर्षुल, 'begetting a craving', cf Amara II 10 43

19 Dr H Ray Choudhari (I H Q) regards the two lines engraved on Besnagar Garuda pillar of Heliodorus containing a reference to the same triad of Dama, Tyāga and Apramāda as being derived from our Mbh passage here How far the Mbh has influenced Buddhistic works and, inversely, how far the present Mbh shows Buddhistic influences and whether the present verse in the Strīparvan is a part of the pre Buddhistic Mbh are probably problems incapable of resolution in our present state of knowledge.

8

1 There is incongruity between the description of Dhṛtarāṣtra and the statements in 2 1, 3 1, 7 1

9 28* runs thus तस्यान्त नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात् । It appears in Ś2, K1-8, B, Dn D1-7 9 while it is absent from Ś1, K0 5 and T G M The preceding line runs

तदिद व्यसन प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् ।

and the following line is तच्चैवाह करिष्यामि अद्यैव द्विजसत्तम । Its absence from twelve MSS of four different groups would ordinarily have been convincing proof of its unauthenticity, but there is a possibility of haplography and, secondly, if we drop the line, the reference of the pronoun तत् in the subsequent line is not clear Against the possibility of haplography I have to urge that the field of haplography cannot be so extensive, there is a remote chance of twelve different scribes hailing from all over India, committing a blunder in an identical manner Secondly, the argument of haplography is valid in cases where the omission results in the text being left without sense, its validity is problematic when the text without the omitted passage yields good sense, or if the omitted passage is of a superfluous nature or yields a meaning inconsistent with the remaining text or is an attempt to gloss over an impropriety or ambiguity As regards the reference of the pronoun तत्, it is not clear even with the additional line, the तत् may refer at the most to अन्ताधिगमनम्, which is after all only implicit in it It can as well refer to मरणबहुमनन implicit in मरण बहु मन्यते in st 8 That the epic writer is not always exact or complete in his phraseology, is a patent fact (cf 1 16[ab], 26[ab], 32, 2 6, 4 14, 5 5) and that itself is often a temptation for the improving hand of a later generation

16 [d]) परमिकां गतिम्, cf परमिकासिद्ध in I 2 230 The word परमिक is found in the epic as an epithet of धर्म, चिन्ता, आर्ति, सखा, गुरु etc

20-26 The भारावतरण of the Earth (cf Mbh 1 58, 37, 46) and the conversation between the Earth and Vāsudeva (cf B 13 34 21-29) belong to a much later period of Indian history cf also Mbh 3 45 21, 27, B 16 8, Harivaṁśa 2894-96, Duryodhana is mentioned as an incarnation of a fraction of Kali in the Aṁśavataraṇa, I 61 80

43 [Crit. App, line 7 *read* तपसश्चिरात् (for तप श्चिरात्)]

44 [a]) पुत्रशोक yields a better sense, the harder पुत्रशोकम appears in both extreme versions Ś2 K1 D2, G2 3 M1 3 and old T3, and hence has been adopted

9

2 Practically a whole adhy after st 1 is missing in the Southern version, which is guilty of fewer insertions in the case of the Strī than D B Ñ1 and ŚK and hence these verses have been omitted from the text have been, on account of their large number, formed into App I The first stanza of adhy 9 in these MSS runs as विदुरस्य तु तद्वाक्य श्रुत्वा तु पुरुषर्षभ । युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥, while st 2 in the constituted text, not having any speech of Vidura preceding it, is worded differently The question whether the Viśoka is a late insertion and whether the Strī should start from adhy 9 with a short version of Vidura's advice has been discussed in the Introduction (p xxv) एतच्छ्रुत्वा really resumes the contents of the preceding adhy and involves a repetition of st 45, which is the usual manner of the epic writer Adhys 1-9 are in

answer to the question of Janamejaya in 1 1 and adhy 10 is in answer to 1 2 — [c]) योजय probably was intelligible without the complementary रथ and the proximity of Samjaya would make the sense clear

5 तत्र is dropped, cf 1 32

14 [a]) रुद्रत्सश्च was metrically possible but no MS gives it, S substitutes नदन्त्सश्च, in 17^b, several MSS give the correct form.

10

15 [c]) पद नी is an old idiom for 'to trace footsteps or whereabouts', cf पश्चादनुप्रयुङ्क्ते त विद्धस्य पदनीरिव A V 11 2 13

17 [c]) निष्ठान्त adv or adj 'ending with death'

11

13 [c]) दुष्टात्मा, an attributive or a predicative epithet of Dhrtarāṣtra? Preferably the latter, since thus it will mean the same thing as क्रोधवशमापन्न (st 24^a), and the description of st 21 and the epithet महामना there will be adequate Elsewhere also in the Mbh the character of Dhrtarāstra presents an enigma

17 [ab]) 34* explains the purpose

29^a, 30^b क्षम, proper or what is proper There is no difficulty as regards the first passage, but in regard to the second there are the variants क्षमं, शम and क्षम क्षम was a harder reading, but well attested and appropriate in the context, cf क्षम कार्यं 3 9 12^c

12

1 [b]) The शौच is necessary after shedding tears, cf the proposed explanation of जलप्रदानिक in the Introduction, p xxvi

3 3^{ab} runs एव विद्वान्महाप्राज्ञ नाकार्पीर्वचन तदा। Between 3^a and 3^b all MSS except Ś Ko 4 read 35* The question is whether this can be treated as an accidental omission in the four MSS concerned The omission, in the first place, is not haplographical Secondly, Ś1, Ko 4, although faithful representatives of a single tradition, are of different provenance and differ considerably among themselves and therefore they each go back to a different original. Thus the probability of the same accidental omission from each of those originals severally is considerably attenuated Thirdly, if the omission does not materially affect the sense of the passage as a whole, there is an additional ground for giving weight to the omission That वचन has no qualifying word before it such as मम or तेषाम् and that therefore the passage is necessary cuts both ways The slight ambiguity itself might have motivated insertion We have besides here the usual accompaniments of a later addition, i e, self contradiction and repetition समर्थ सन् goes against प्राज्ञवान् अधिकाज्ञानन् in 3^c, while त्व तु राजस तत्क्षया is superfluous by the side of नाकार्षीर्वचन तदा D2 and K1 2 D5 omit line 5, the former together with some letters from 3^b and K1 2 D5 repeat 3^a which are all indications of a marginal addition in the originals before them, in copying which confusion sometimes was a result

5 The verse is obscure as it stands, the obscurity is removed by repeating नो गृह्णीते both after श्रेय and after हिताहिते (= relative merit), this has been secured by K5 T2 G1 T1 by adding a न

13

10 After 10, all MSS except the original Ś1 (the lines are added marginally on it), K1 2 6 and D2 read 38*, which is omitted from the constituted text on account of the incongruity of the lines in the context The argument runs thus Vyāsa asks Gāndhārī to check her rising anger, a symptom of rajas, she has always insisted on Dharma before, she has been clairvoyant and has ever uttered truthful words He appeals to her in the name of Dharma and Truth to curb her anger The additional passage introduces the following argument the Pāndavas have won and therefore it is Dharma that triumphs But the a-dharma of the Pāndavas is what Gāndhārī complains about (17 16^d), while she herself has ever insisted upon Dharma (17 6) The two additional lines therefore could not have been written by the writer of this part of the Mbh Incongruity and self contradiction can become relevant arguments when a substantial group of MSS favours the probability of an insertion

14

16 This stanza refers to the defeat of Nakula by Vṛṣasena (8 62) in the Karnaparvan, which immediately precedes the fight between Bhīma and Duhśāsana

15

6 [d]) Ś2 Ko 4 and S (except T2 G3) support धम दर्शिनी, a usual epic epithet, दीर्घ॰ is unmeaning —[Crit App, line 2 *read* [d]) *for* [b])]

16

1 [b]) आविकर्तन, a hard reading, is supported, by Ś1 K4 T and M2 3, and also by the वि and पि of other MSS

3 [ab]) Gives an afterthought, which is, however, supported by all MSS

41 [d]) उपचारै, 'with complimentary expressions'

49 [b]) यूथश॰ 'in indiscriminate heaps'

51 [c]) पर, a (matching) upper piece, cf. the pair पर–अवर

18

12 [b]) यातित, the harder reading of Ñ1 M2–4, is indirectly supported by Ś Ko 4 M1 and T1 G1 2, the meaning of यातयति is to be seen in यातना

16 [a]) इर्षु is wrong for इष्वू, but occurs currently in the Mbh, cf 3 264 25[c]

19

15 [Crit App, line 10 *ins* after semicolon, Bom ed पश्य कृष्ण after विंशन्]

18 [Crit. App, line 8 *ins*, after द्॰, Bom ed बहुधा वार्योषित]

20

31 [d]) रूपाणां is not merely a hard reading, but an obscure one, but it has to be adopted and so also विगत वपु has to be taken to mean beauty

32 [ab]) Uttara, Abhimanyu and Lakṣmana were boys, but not Sudakṣina of Kāmboja. Is the great Homer nodding? Cf note on 25 1

22

5 [a]) The alternative reading प्रातीपेय occurs frequently and would appear to be better as a patronymic, but cf Ś B 12 9 3 3, and here as elsewhere in the constituted text of the Mbh the form प्रातिपीय has been adopted

23

20 [a]) पाल्यान The form may be justified by Pān (चानश्)

23 Cf 6 103

41 [a]) अन्तःसै, chanted in subdued voices

42 [c]) The *upavīta* is worn on the left (सव्य) shoulder on all auspicious occasions, cf Kātyā Śr S 258 10 The piling up of funeral fuel is naturally done with an *apasavya*

24

1, 5 The son of Somadatta here mentioned is Bhūriśravas, called also Yūpadhvaja from the emblem upon his banner indicating the sacrifices he performed

2 Somadatta was killed in the Dronaparvan 7 137 33

17 This disclosure of most intimate secrets of sexual love heightens the pathos Mammaṭa of V 45 and VII 65 अत्र पूर्वावस्थास्मरण शृङ्गाराङ्गमपि करुण परिपोषयति। The passage 61* preceding (and in a few cases following) st 17 can make the omission of 17[a] a case of haplography, rather than an omission due to æsthetic or puritanic considerations, and in a like manner one can regard 61* also a case of hapl omission What ultimately should prevail is the evidence of MSS, following which st 17 is taken into the text, and passage 61* as an addition

25

1 This Kāmboja king's name is Sudakṣina in the many places where it occurs, the description given here and in other places would make him out to be a grown up man There is, on the other hand, a younger brother of his mentioned as slain in 8 40 105, also a son of the Kāmbojarāja is men

tioned at 7 67 59, but Sudakṣiṇa is certainly no boy as made out in 20 32

8 [Crit App, lines 5-6 after — ^{c}), *read* K5 मन श्रुतिहरा, T1 श्रुतिर्मनोहरा (for मन श्रुतिहरो) Cd as in text]

13 63* This is again a case of a probable haplographical omission from six MSS, five of them included in the Critical Apparatus and one (with symbol T8) not included in it, and here again aesthetic considerations have motivated their exclusion from the text. The haplography itself can be based on the senseless repetition of 13 syllables of 13^{ab} Drona in these lines is described as killing babies who have necklaces of gold (63*, 1 1), which is inconsistent with their being described as bearing armours of gold

26 Vinda and Anuvinda *are princes of Avanti*, and different from the king whose death has been mentioned at 22 1

34^{d}-35^{c} In the case of four passages, viz 25 34^{d}-35^{c}, *26 15-16, 15-23 and* 32^{ab} there is difficulty in the contrary sense to that pointed out in the case of the Addl. passages I have not felt a compelling reason to reject them when by reason of the procedure adopted in the case of the nine passages mentioned above they should have been omitted I shall deal with them in their places 25 34^{d}-35^{c} has been omitted by Ś1, Ś2, Ko and K4, the same set of MSS that have omitted the additional passage 35*, there is no haplography present and there is no break in the continuity of the sense We have, however, to distinguish this passage from 35*, where there is an obvious explanation of the insertion, and where the inserting hand has left the mark of redundancy and self-contradiction. This passage can be distinguished from 36*, which is omitted by MSS belonging *to the same* group, but which contains a glaring contradiction to another contiguous portion of the parvan, also from 61*, which has a certain impropriety about it and is omitted by MSS belonging to *three linguistic* groups, while the accidental omission here is within the same group having the closest affinity and sharing innumerable secondary features, and cannot be rebutted by an explanation of insertion or the existene of self-contradictions or impropriety

41-42 These happenings are *described in the* Mausala Parvan

26

1 The speech of Kṛṣṇa is a continuation of stanza 35 of the last chapter, *so that verses 36-46 amount* to an insertion, but as it belongs to the pre-history of the Mbh. we are not here concerned with it

3 ^{a}) वैरपुरुष is better supported, but it is an easier reading

4 [Crit App, line 1 *ins.* at the beginning =12 317 9]

5 ^{a}) तप एव अर्थ + इंव, so also वधार्थिय

14 ^{a}) सप्रामभूमिष्ठा and not सप्रामभूमिषा is wanted by the context, and there is ample MSS authority for it.

15, 16 have been omitted by T1 2 and M1-4, i e, *the same six MSS whose omission of* 75* and also *76* has been shown as a ground of their exclusion from the text* Some of the arguments employed there can be employed here also There *is a violation of logical sequence inasmuch as the* Brahmaloka and the warriors entitled to it come in between the world of Gods, and Gandharvas and Yakṣas and the Uttarkuru region and those entitled to it, who are naturally *inferior to the former* class The verses have been omitted by two *different linguistic groups of MSS And yet there* is a circumstance which is definitely in favour of the retention of the verses in the text. After st 14 all these MSS have a line running thus

क्षत्रधर्मेण निहतास्ते गता परमां गतिम् ।

This line comes after a description of warriors who have turned their backs on the enemy and have not met with death while begging for mercy, and therefore *it is not possible to say of them that they are* क्षत्रधर्मेण निहता, and surely they do not deserve the 'highest world' *after death. The line* क्षत्रधर्मेण निहता is therefore the *remnant of a passage* which describes *a higher death and a higher world* than those described *in the preceding verses, and there fore of a verse or verses of the same tenor as the* verses in the text. *Here then we have a case of a* substituted text which has come down in a garbled

form, 13[ab] has been similarly omitted from the same MSS with the exception of M_1, which has it and the remaining line of 13 does not yield any sense As regards the argument of logical descrepancy, it can be shown that there is a logical order even in the text as it stands The categories of warriors in st 12 and 14 have been arranged in the descending order, but they all form one class as against the warriors described in st. 15 who have met a glorious death inasmuch as they had to fight against odds, harassed, deserted, disarmed as they are, they fight facing the enemy, knowing no other incentive than their sense of shame While stanzas 12–16 refer to death on the battlefield, st 17 refers to death on the way to the battlefield

18–20, omitted by $T_{1\ 2}$ and $M_{1\ 2\ 4}$, are introduced by the reference धृतराष्ट्र उवाच, and at the end, before st. 21, there is a similar reference, and this may therefore be regarded as a good case of haplography

20 Lomaśa, under orders of Indra, accompanied the Pāndavas on their pilgrimage, cf 3 45 35–37

24 [c]) Sudharman acc to Cn was the priest of Duryodhana

25 [b]) Yuyutsu was a son of Dhṛtarāṣṭra by a Vaiśya woman He joined the Pāndavas in the war — [c]) Indrasena was Yudhisthira's charioteer

28 [b]) कालीयक, a rich variety of sandlewood, cf. Mbh 3 175 10[d], Rām VI 96 8

33 [a]) S reads बृहद्बल, a better known warrior, for बृहन्त, a Kuru warrior, brother of Kṣemadhūrti, whose death is mentioned in 8 5

35 [c]) Acala and Vṛṣaka, like Śakuni, were brothers of Gāndhārī

27

4 [c]) सूपतीर्था, 'with an easy descent (तीर्थ from तॄ) for approach (उप)' विप्रसृ, recede to a distance